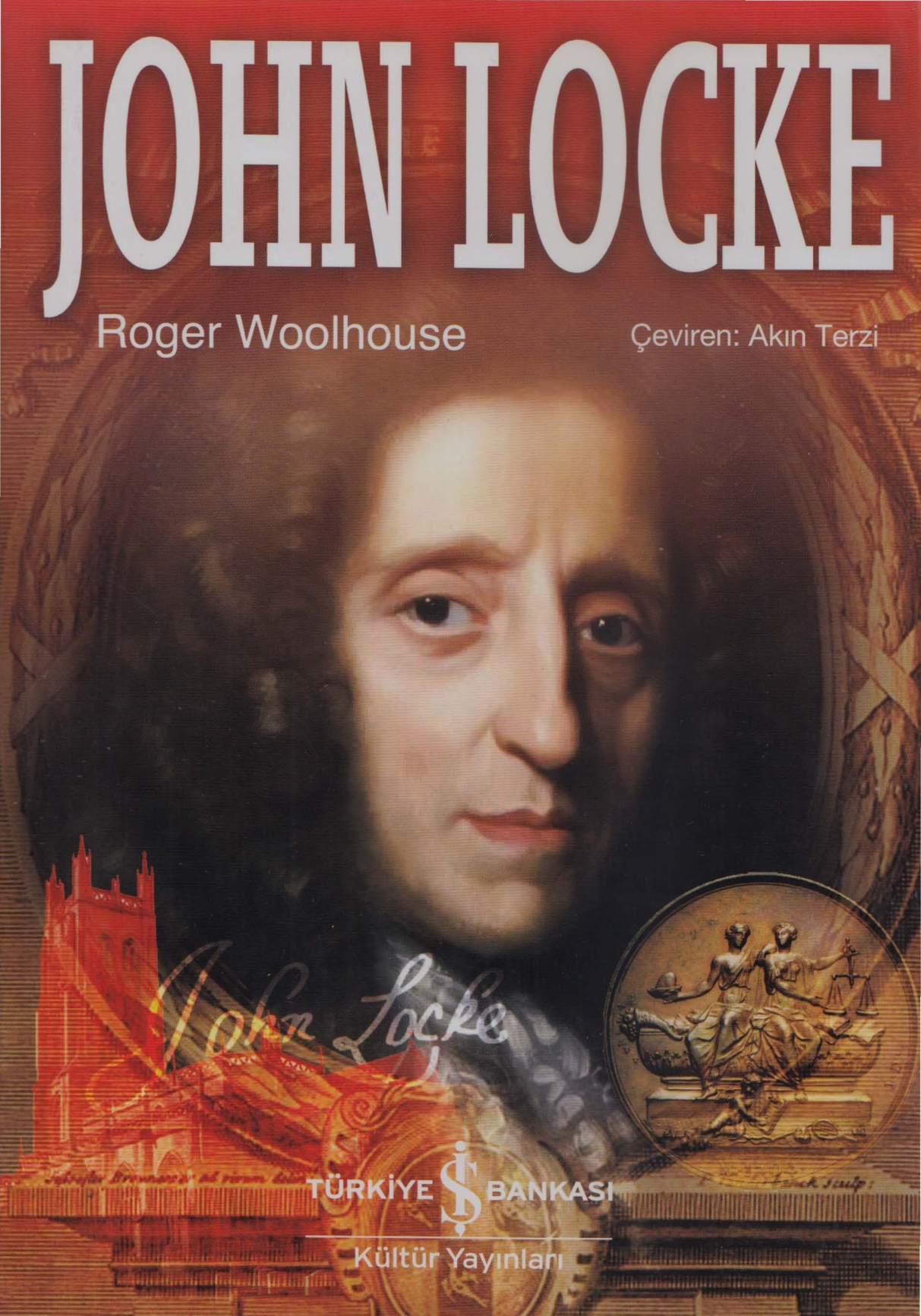
JOHN LOCKE

Roger Woolhouse

Çeviren: Akın Terzi

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

BİYOGRAFİ

Roger Woolhouse
JOHN LOCKE

ÖZGÜN ADI
LOCKE A BIOGRAPHY

ÇEVİREN
AKİN TERZİ

COPYRIGHT © ROGER WOOLHOUSE, 2007
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS İLE YAPILAN SÖZLEŞMEYE
İSTİNADEN YAYIMLANMIŞTIR

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2011
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
LEVENT CİNEMRE

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
ASLI GÜNEŞ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: EKİM 2011

ISBN 978-605-360-422-8

BASKI
PASİFİK OFSET
CİHANGİR MAH. GÜVERCİN CAD. NO: 3/1 BAHA İŞ MERKEZİ A. BLOK HARAMİDERE AVCILAR
İSTANBUL
(0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Roger Woolhouse

John Locke

Çeviren: Akın Terzi

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Shirley'e
Olmazsa olmaz

"Size ve sahip olduğunuz yeteneklere öyle bir inanç duyuyorum ki sizin *homo versatilis ingenii* [çok dirayetli bir insan] olduğunuzu ve giriştiğiniz her işe yaraştığınızı söyleyebilirim pekâlâ".

John Strachey'den John Locke'a, 18 Kasım 1663

İÇİNDEKİLER

Önsöz xv

Giriş
"Çok Dirayetli Bir İnsan" 1

1. Bölüm
Yetişme ve Eğitim (1632-1658) 5
1632-1646: "Bir Fırtınanın İçinde Buldum Kendimi" 5
(Somerset'te Geçen Çocukluk)
1646-1652: "Çok Katı Bir Okul" 11
(Westminster School)
1652-1656: "Çok Çalışkan Bir Öğrenci Değil" 17
(Oxford'da Lisans Çalışmaları)
1656-1658: "Çok Bilgili ve Zeki Bir Delikanlı" 23
(Oxford'da Lisansüstü Çalışmaları)

2. Bölüm
Kolej Görevleri ve Tıp Çalışmaları (1659-1667) 25
Ocak-Aralık 1659: "Melankolik ve Hoşnutsuz" 25
(Arkadaşlarından Uzakta)
Ocak-Aralık 1659: "Azimle Çalışmak" 33
(Tıp; hoşgörü)
Ocak-Ekim 1660: "Buradan Ayrılmaya Gönlüm Razı Olmayacak" 36
(Tıp; Siyasi Durum Hakkındaki Endişeler)
Ekim-Aralık 1660: "Sivil Amirler Yasalara Dayanarak Dayatmada Bulunabilir mi" 43
(Doğa Yasası; "Hükümet Üzerine Birinci Risale")
Aralık 1660-Aralık 1662: "Sükûnet ve Durulma" 49
(Babasının Ölümü; Kolejde Belletmenlik ve Yunanca Okutmanlığı; "Yanılmazlık"; Retorik Okutmanlığı; "Hükümet Üzerine İkinci Risale")
Ocak 1663-Kasım 1665: "Yasa Koyucu Yoksa Yasa da Yoktur" 60
(Kimya; Kilisede Görev Almasına Yönelik Teklifler; "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"; Solunum ve Kan)

Kasım 1665-Şubat 1666: "Faytona Binip Almanya'ya Doğru Yola Çıktık" 68
(Cleves'te Diplomatik İşler)
Şubat-Temmuz 1666: Doğa Felsefesi: Pratik ve Teori 76
(İatrokimyasal Preparatlar; Barometreyle Gözlemler; *Respirationis Usus*)

3. Bölüm
Exeter Konağı, Londra (1666-1675): "Yaşamımdaki Bir Tesadüf" 81
Temmuz 1666-Mayıs 1667: "Yüce Bir Adamın Ailesine Katılmak" 81
(Ashley Cooper; Dinsel Görevlerden Kurtulması; Terfi Teklifleri; Elinor Parry; "Morbus"; İatrokimya)
Haziran-Aralık 1667: "Efendim Lord Ashley'in Yanında Bizzat Konaktayım" 90
(Exeter Konağı; Sydenham; "Hoşgörü Üzerine Deneme")
Ocak-Aralık 1668: "Düşüncelerinin Başka Bir Yön Alması" 99
(Ashley'in Ameliyatı; "Anatomie"; Faiz Oranları)
Ocak 1669-Aralık 1670 :"Yararlı Bilginin Her Türüne Duyulan Sevgi" 103
(Elinor Parry; "Carolina Anayasası"; Çöpçatanlık; *De Arte Medica*; Sağlığının Bozulması)
Ocak-Eylül 1671: "İnsan Anlağı Hakkında Ne Düşünüyorum" 112
(Üçüncü Anthony Ashley Cooper; *De Intellectu Humano*)
Eylül-Aralık 1671: "İnsan Yaşamı İçin Faydalı" 121
(*De Intellectu*; İkinci Bir Taslak; Kraliyet Derneği)
Ocak 1672-Kasım 1675: "Bizi Bağlayan Bu Bağ" 126
(Ashley'in Nedimi; Kolonide Yatırımlar; Fransa'ya Kısa Yolculuk; Sunum Kâtipliği, Ticaret Kurulu Kâtibi ve Haznedarı; Faiz Oranları; Yıllık Gelir; Tıp Derecesi; Hekimlik İzni; Tıp Bursu)

4. Bölüm
Fransa (Kasım 1675-Mayıs 1679) 137
Kasım 1675-Ocak 1676: Paris'ten Montpellier'ye 137
Ocak 1676-Mart 1677: Montpellier 143
Mart 1677-Temmuz 1678: Paris 154
Temmuz-Ekim 1678: Uzatılmış Bir Fransa "Kısa Turu" 163
Kasım 1678-Mayıs 1679: Paris 172

5. Bölüm
Thanet Konağı ve Londra (Mayıs 1679-Eylül 1683) 177
Mayıs-Aralık 1679: "Her Şey Karmakarışık" 177
(Lordlar Kamarası Başkanı Olarak Shaftesbury; Papacı Komplo; Uzunluk Ölçülerinin Standartlaştırılması; Toinard ile Mektuplaşmalar)
Aralık 1679-Nisan 1680: "Arkadaşlarınızı Endişelendirebilecek Bir Durum" 184
("Asmaların Yetiştirilmesi ve Ekilmesi Üzerine Gözlemler")
Nisan-Kasım 1680: "Talih Planlarımı Bozmaya Devam Ediyor" 187
(İhraç önergesi; Toinard ile Mektuplaşma)
Kasım 1680-Mart 1681: "1641 Geri Geldi" 191
(*Ayrılmanın Mantıksızlığı;* Oxford Parlamentosu)
Nisan 1681-Nisan 1683: "Ağzından Tek Bir Kelime Bile Çıkmıyor" 197
(Kral Sıkıştırıyor; Shaftesbury'nin Tutuklanması; College'ın Yargılanması; Damaris Cudworth; Edward Clarke; Shaftesbury'nin Ölümü)
Hükümet Üzerine İki İnceleme 209
Nisan-Eylül 1683: "Yaşanan Şu Zaman Gitgide Sıkıntılı Bir Hal Alıyor" 220
(Rye House Komplosu; Gizli Hareketler; Alelacele Hollanda'ya)

6. Bölüm
Hollanda ve Birleşik Eyaletler (1683-1688) 229
Eylül 1683-Ekim 1684: "Çoğu Zaman Odasında Tek Başına" 229
(Hekim Arkadaşları; Limborch; Notları Dizinlemek; Eyaletlerin Gezilmesi; Labadistler; Eğitime Dair "Talimatlar")
Kasım-Aralık 1684: "Kötü Niyetli Olduğuna Dair Şüpheler" 240
(Burs'un Elinden Alınması)
Aralık 1684-Eylül 1685: "Yakalanıp Sürgün Edilecek" 251
(Töhmet Altında, Monmouth'un İsyanı; Saklanması)
Eylül 1685: "Tanrı Neyi Uygun Görmüşse" 259
("De Intellectu"; (Taslak C), Birinci Kitap (Doğuştan İdeler); İkinci Kitap (İdelerin Kökeni); Af Vaadi; Hâlâ Töhmet Altında)
Eylül 1685-Eylül 1686: "İman Zorlamayla Değil, Sevgiyle İş Görür" 267

(*Epistola de Tolerantia;* "Alıntılama Yöntemi"; Eğitim Üzerine İlave Düşünceler; Artık Listede Yer Almıyor; Yonge'ların Ziyareti; Thomas'ın Ziyareti)
Eylül-Aralık 1686: "İnsanın İkametgâhını Değiştirmesi Külfetli Bir İş" 278
("De Intellectu"; Üçüncü (Sözcükler) ve Dördüncü (Bilgi) Kitaplar ")
Aralık 1686-Mart 1688: "İşleri Başından Aşkın" 289
(Güvenliğe Dair Devam Eden Kaygı; Furly; Van Helmont; Hasta; Af Söylentileri; *Deneme*'nin Özeti)
Mart 1688-Ocak 1689: "Beklenen Bir İstila" 296
(Thomas'ın Ziyaretleri; Stringer ve Bir Portre; Clarke'ın Ziyaretleri; Oranjlı William İstila Ediyor; İngiltere'ye Dönüş)

7. Bölüm
Londra (Şubat 1689-Aralık 1690) 311
Şubat-Aralık 1689: Mucizeler Yılı 311
(Kamu Görevi Teklifleri; *Epistola;* Temyiz Komisyonu Üyesi; Burs İçin Dilekçe;)
Stringer ile Başka Bir Tartışma; *Hoşgörü Üzerine Mektup; İki İnceleme*; *İnsan Anlağı Üzerine Deneme;* Newton)
Ocak-Eylül 1690: Münakaşalar ve İhtilaflar 326
(Tyrrell ve *Deneme;* Anonimlik ve Hırçınlık; "Birlik İçin Ulusa Çağrı"; Proast ve "Hoşgörü Üzerine İkinci Mektup")
Temmuz-Aralık 1690: İktisada Dair Meseleler 339
(Faiz Oranları; Kırpılmış Paralar; Hollanda'ya Gitme Planları)

8. Bölüm
Oates (Ocak 1691-Aralık 1695) 349
Ocak-Aralık 1691: "Oates'taki Saray" 349
(Oates'a Taşınma; Doğa Felsefesine Dönüş?; Bath ve Somerset; *Para .... Üzerine Bazı Düşünceler;* "Altını Çoğaltmak"; *Ezop Masalları*)
Ocak-Aralık 1692: "Eğer Şehirde Kalırsanız Sağlığınız Bozulacak" 360
(Edward Clarke'a Nezaret; Newton ve Madde Dönüşümü; *Hoşgörü Üzerine Üçüncü Mektup*; William Molyneux; Boyle'un *Havanın Tarihi* kitabı; Ticaret Kurulu'ndaki Maaşı İçin Dilekçe; "Katıksız Kulüp"; Norris ile İhtilaf; "Bay Norris'e Cevap"; İrade Özgürlüğü)

Ocak-Aralık 1693: "Ölseydiniz Çok Daha İyi Olurdu" 377
(Hazine'ye Dilekçe; "Gümüş Para Basılmasına ..... Kısa Gözlemler"; *Deneme*'nin İkinci Baskısı İçin Hazırlıklar; Malebranche ve "Her Şeyi Tanrı'da Görmek"; Kişisel Özdeşlik; *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler*; Yeniden İrade Özgürlüğü)
Ocak-Aralık 1694: "Önemli Meseleler Üzerine Konuşmalar" 390
(Van Helmont'un Ziyareti, *Deneme*'nin İkinci Baskısı; Thomas'ın Ölümü; Bank of England; Mali Danışman; "Kolej")
Ocak 1695: "Hıristiyan İnancı Neye Dayanır" 394
(*Hıristiyanlığın Ussallığı;* Doğa Yasası ve Vahiy)
Ocak-Ağustos 1695: "Socinusçulukla İlgili Tek Bir Laf Yok" 403
(Lisans Yasası; *Deneme*'nin Özeti; Tekrar Para Basılmasına Yönelik Tavsiye; Su İçmeye Düşkünlük; Greenwich Hastanesi; Edwards ve Socinusçuluk; *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nın Savunulması)
Ağustos-Aralık 1695 : "Ülkeniz İçin Büyük Fayda" 415
(Tedavüldeki Parayla İlgili İlave Düşünceler; *Deneme* İçin Latince Çevirmen)

9. Bölüm
Beyefendinin Görevi (Aralık 1695-Mart 1700) 423
Aralık 1695-Kasım 1696: "Ülkeniz Sizi Yardıma Çağırıyor" 423
(Ticaret Kurulu Üyesi; Tekrar Para Basılması; Leibniz)
Kasım 1696-Şubat 1697: "Kırpılmış Bir Hıristiyanlık" 433
(Stillingfleet ile İhtilaf; *Hıristiyanlığın Ussallığı*'na Dair İkinci Savunma; Samuel Bold)
Şubat 1697-Ocak 1698: "Bir Fırtınaya Karşı Hazırlıklı Olmam Söylendi" 449
(Stillingfleet'in Kendisinin *Mektup*'una Cevabına Cevap; "Anlığın İdaresi"; Burnet'a Cevap; Pierre Coste; Kumaş İmalatı; Fakirlerin Çalıştırılması; Edwards'ın *Kısa Savunma*'sı)
Ocak-Temmuz 1698: "Ölümün Pençesinde" 468
(Stillingfleet'in Kendisinin *İkinci Mektup*'una Cevabına Cevap; Hudde ve Tanrı'nın Tek Olması)
Temmuz-Aralık 1698: "Hiçbir Şey Kaçmıyor Gözünüzden" 481
(Molyneux ile Buluşma; Bold ile Buluşma; Peter King; "Doğa Felsefesi'nin Öğeleri")

Ekim 1699-Mart 1700: "Çok Uzun Süren Bir Şehir Ziyareti" 486
("İdelerin İlişkisi"; "Bağnazlık")

10. Bölüm
"Makamından Ayrılırken" (Mart 1700-Ekim 1704) 491
Mart 1700-Mart 1701: "Muhakkak Gelmesini Beklediğimden
Başka Bir Şey Değil Bu" 491
(Ticaret Kurulu'ndan Ayrılması; Kötüleşen Bacaklar;
Özgürlük Meselesi)
Mart 1701-Aralık 1702: "Bu Çağın Süsü" 498
(Sağırlık; Catherine Trotter; "Okumak Üzerine Talimatlar";
"Mucizeler")
Ocak-Aralık 1703: "Yeni Yaşam" 509
(Anthony Collins; *Ezop Masalları;* Aziz Pavlus'un Mektupları)
Ocak-Ağustos 1704: "Günümün Sonunda Güneşim Batarken" 519
(Oxford'daki Kitap Yasağı; Yeni Bir At Arabası;
Aziz Pavlus'un Mektupları)
Ağustos-Ekim 1704: "Mutlu Bir Hayat, Ama Fani Olmaktan
Öteye Gitmiyor" 530
(*Hoşgörü İçin Dördüncü Mektup*; King'in Evlenmesi; Ölüm)

Kısaltmalar 539
Kaynakça 541
Notlar 551
Dizin 583

Önsöz

John Locke (1632-1704) çeşitli biyografilere, anı kitaplarına ve biyografik anlatılara konu edilmiştir. Bunlardan bazısı Locke'u bizzat tanıyan kişiler tarafından yazılmıştır: Pierre Coste (Coste 1705), Jean Le Clerc (Le Clerc 1705), Damaris Cudworth Masham (D. Masham 1704) ve üçüncü Shaftesbury Kontu (Shaftesbury 1705). Diğerleri ise sonradan farklı zamanlarda yazılmıştır: Lord King'in *Life and Letters*'ı (King 1884) [Yaşamı ve Mektupları] bazı orijinal el yazmalarının yazıya geçirilmesiyle oluşturulmuş biraz rastgele bir derlemedir. Locke'un biyografisini sistemli olarak ilk kez yazan H.R.F. Bourne'un belirttiği üzere, King "[mevcut orijinal malzemeleri] bir düzene sokup bir araya getirmek için, ya da başka kaynaklardan elde edebileceği türde bilgileri bu malzemelere eklemek için hiçbir çaba göstermemiştir âdeta". King'in elinin altında, kendisine Locke'un yeğeni Peter King'den (Locke el yazmalarını ona bırakmıştı) kalmış olan muazzam miktarda malzeme bulunsa da, bu malzeme ne yazık ki Bourne'a ulaşmamıştı; ulaşmış olsaydı, kendisinin haklı olarak "düzenli ve kapsamlı" olduğunu iddia ettiği iki ciltlik *Life of John Locke*'u (1876) mevcut halinden daha da iyi olurdu. Daha yakın zamanlardan Maurice Cranston'ın önünde ise bu tür kısıtlamalar yoktu; aynı ölçüde sistematik olan *John Locke: A Biography* (1957) kitabı için elinin altında, Lord King'e ait orijinal malzemeler (ve daha fazlası) bulunuyordu. Nihayetinde bu malzemeler (ya da bunlardan pek çoğu), King'in soyundan gelen Lord Lovelace'den, Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi tarafından 1948'de satın alınmıştır.

Locke'un biyografisi için mevcut olan (gerek Bodleian'daki gerek başka yerlerdeki) ham malzeme epeyce geniştir. Locke'un başkalarına gönderdiği mektuplar ile diğer belgelerin yanı sıra, Peter King'e miras bı-

raktığı yazıhane de muazzam çeşitlilikte müsvedde içermekteydi. Ciddi yazılarına ait müsveddelerden başka, şaşırtıcı türde belgeler de vardı burada; şaşırtıcılığı yalnızca mevcut olmasından değil, Locke'un bunları yaşamının sonuna dek saklamış olmasından da (atamamış ya da kaybetmiş değildi de saklamıştı) ileri gelmekteydi. Çoğu kez bir yerden öbürüne yapılan göndermelerle, pek çok konudaki kapsamlı okumalarını (notlar ve alıntılarla birlikte) kaydetmiş, hem tıbbi reçeteler hem yemek tarifleri toplamış, günlük gidiş gelişlerini ve alışverişlerini not etmiş, kendine ait olan şeyleri, kitaplarını, işle ilgili çeşitli meselelerin ve yatırımlarının durumunu bir bir not almıştı. Gülüp geçilecek bir şey olabilir, ama öldüğünde ardında çamaşır listelerini bile bırakmış olması hiç de şaka değil.

Biyografiye dair genel amaçlar bakımından bu belgelerin belki de en önemli kısmını, Locke'un gönderdiği ya da taslağını hazırladığı mektuplar ile kendisine gönderilen mektuplar oluşturur. Cranston bu mektupları çok etkili bir biçimde kullanmıştır; bu mektuplar üzerinde çalışmak Cranston için çok külfetli olmuş olsa gerek, zira pek çoğu yalnızca el yazısı halindeydi. O zamandan bu yana, E.S. de Beer'in çok değerli muazzam çabaları sayesinde, bu mektuplar (3.600 taneden fazlası) yazıya geçirilmiş, çevrilmiş ve düzenlenmiş halde *The Correspondence of John Locke*'da (dB) yer alıyor. (de Beer'in yaptığı numaralandırmayı takip etmekle beraber, telif hakları sebebiyle bu mektupları kendisinin sunduğu şekliyle alıntılayamadım her zaman.) Şimdilik sekiz cilt olan bu yapıt, Locke'un çalışmalarının eksiksiz Clarendon basımının bir bölümünü teşkil ediyor; ne yazık ki bu basım esas biyografik malzemenin bir diğer önemli kısmını teşkil eden, Locke'un 1675'ten itibaren tuttuğu günlükleri içermiyor henüz; bu günlüklerin yalnızca bazı bölümleri yazıya geçirilip yayımlanmıştır (Aaron ve Gibb, Dewhurst 1963a, Leyden, Lough).

Locke'un zamanında iki farklı takvim kullanılmaktaydı: Avrupa'da çokça kullanılan yeni usul Gregoryen takvimi ve bu takvimden on gün geri olan, İngiltere'de kullanılan eski tarz Jülyen takvimi. Birkaç yerde iki tarih (örneğin 11/21 Haziran) kullanmakla beraber, Locke İngiltere dışında olduğu zaman bu takvimlerden ilkini kullandım. Kimi zaman yılın nisanda başladığı (günümüzde de İngiltere'de mali yıl nisanda başlar) kabul edilmiştir, bundan dolayı da ocak ile nisan arasındaki

tarihler kimi zaman iki farklı yıl halinde yazılmıştır: örneğin " 17 Şubat 1692/93" (bir iki yerde de, "17 Şubat 1692" takvimde 1693 yılına ait bir tarih olarak anlaşılmalıdır). Bütün tarihleri ilgili takvim yılına uygun hale getirdim. (Bu arada, yeni binyılı 1999'un sonunda başlatan yirminci yüzyıl siyasetçilerinin aksine, Locke açısından on sekizinci yüzyılın 1700'de değil de 1701'de başladığı konusunda hiçbir mesele yoktur.)

Locke'un zamanında kullanılan para pound (£), şilin (s: pound'un yirmide biri) ve pensti (d: şilinin on ikide biri). Locke'un yaşadığı dönemde, bir pound günümüzdekinden yüz kat daha değerliydi.

Kitap iki türlü not içeriyor. Numarayla belirtilenler doğrudan bibliyografyayla ilgili, yıldız işaretiyle (*) belirtilenler ise anlatılan şeyle ilgili olup açıklama getiren notlar.

Bu kitabı yazmam için sunduğu tekliften dolayı, Cambridge Üniversitesi'nden artık aramızda olmayan Terry Moore'a çok müteşekkirim. Bu kitabın yazılışı sırasındaki yardımları ve verdikleri cesaret için Bruno Balducci, Janique Balducci, John Bradley, Laura Dosanjh, Bob Gutteridge, Gloria Gutteridge, Rolan Hall, Shirley Hawksworth, Roma Hutchinson, Patrick Murphy, Bill Sheils, Clair Souter, Clive Souter, Tim Stanton, Jan van der Werff, Susan van der Werff ile yayınevinin anonim okuruna teşekkürlerimi sunuyorum. York Üniversitesi'nin ödünç verme bölümü her zamanki gibi çok yardımcı oldu. Son olarak da kütüphane ziyaretlerimi ve mikrofilmleri satın almamı mümkün kılan Emeritus Bursu'nun (2002-2004) sağladığı maddi destek için Leverhulme Vakfı'na özellikle teşekkürlerimi sunuyorum.

Telif hakkı bulunan diğer malzemelerden alıntı yapabilmem için verdikleri izin dolayısıyla şu kurumlara müteşekkirim: Blackwell Publishing (Dewhust'tan alıntı 1963b); Brynmill Press (Watson'dan alıntı); Calgary University Press (Bennett ve Remnant'tan alıntı); Cambridge University Press (Locke 1960d'den Farr ve Roberts'ın yaptığı transkripsiyondan alıntı, Laslett'ın Locke 1689d için yazdığı giriş yazısından alıntı, Logh, Abrams ve Sommerville); Maurice Cranston'ın mirasçıları (Cranston'dan alıntı); Elsevier'e (Dewhurst 1954b'den alıntı); Johns Hopkins University Press (Dewhurst 1962b, Haley, Kelly, Leyden, Nuovo, Ogg 1955, Tyacke 1997a ve Wainwright'tan alıntı); Prometheus Books (Locke 1666b'den Romanell'in yaptığı transkripsiyon); Springer (Montuori'den alıntı).

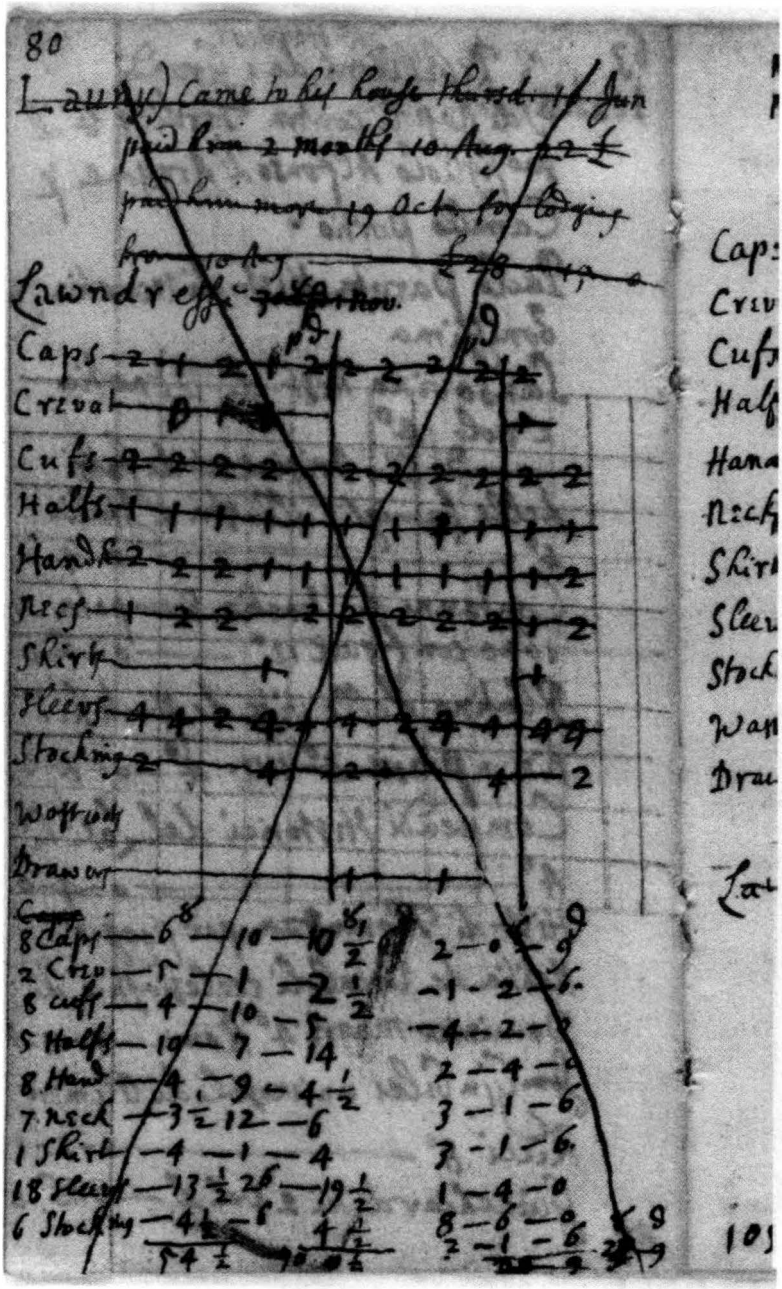
Ayrıca E.S. de Beer'e ait *The Correspondence of John Locke* kitabından alıntı için verdiği izin dolayısıyla Oxford University Press'e de müteşekkirim. (L3, L4, L5, L6, L8, L17, L18, L22, L27, L29, L30, L43, L48, L54, L59, L65, L66, L68, L69, L70, L71, L72, L74, L77, L79, L80, L81, L82, L83, L84, L86, L87, L88, L89, L91, L93, L94, L95, L97, L101, L111, L112, L113, L119, L129, L133, L154, L157, L163, L176, L178, L184, L185, L191, L205, L208, L209, L217, L229, L220, L222, L225, L232, L251, L279, L304, L306, L313, L314, L323, L326, L329, L358, L366, L359, L372, L386, L390A, L396, L397, L407, L410, L415, L421, L428, L431, L432, L473, L509, L511, L528, L546, L584, L645, L660, L666, L673, L677, L684, L688, L693, L690, L699, L704, L706, L748, L779, L784, L787, L794, L796, L797, L803, L805, L815, L823, L824, L825, L827, L830, L837, L839, L851, L857, L861, L865, L873, L874, L876, L879, L896, L905, L939, L968, L974, L978, L982, L1003, L1040, L1042, L1044, L1085, L1099, L1100, L1107, L1110, L1117, L1120, L1122,L1127, L1131, L1146, L1147, L1152, L1165, L1200, L1213, L1322, L1323, L1325, L1330, L1333, L1342, L1344, L1353, L1375, L1429, L1450, L1488, L1510, L1542, L1544, L1548, L1549, L1551, L1559, L1562, L1564, L1567, L1572, L1575, L1590, L1606, 1627, L1635, L1678, L1679, L1750, L1760, L1788, L1790, L1804, L1821, L1826, L1853,,L1856, L1860, L1862, L1869, L1901, L1920, L1939 L1944, L1961, L1971, L1974, L1980, L1987, L1990, L2002, L2003, L2036, L2092, L2094, L2160, L2179, L2209, L2218, L2228, L2229, L2230, L2232, L2233, L2239, L2278, L2281, L2312, L2314, L2315, L2318, L2323, L2340, L2352, L2359, L2378, L2395, L2413, L2460, L2493, L2498, L2512, L2525, L2535, L2536, L2597, L2610, L2615, L2634, L2643, L2652, L2656, L2693, L2734, L2776, L2800, L2825, L2843, L2866, L2880, L2883, L2896, L2945, L2979, L3014, L3074, L3108, L3142, L3144, L3147, L3153, L3164, L3186, L3197, L3201, L3209, L3219, L3248, L3269, L3284, L3309, L3310, L3311, L3326, L3364, L3367, L3369, L3373, L3376, L3394, L3412, L3415, L3418, L3419, L3461, L3467, L3469, L3471, L3475, L3485, L3500, L3506, L3513, L3522, L3524, L3539, L3541, L3553, L3555, L3556, L3558, L3566, L3572, L3573A, L3582, L3591, L3600, L3627, L3631, L3640, L3641, L3647 numaralı mektuplar).

Locke'un mektuplaşmalarından alınan diğer alıntılar şuradandır: Abrams (L75); Bonno (L2236); Bourne (L200, L240, L237, L238, L249, L259, L269, L270, L295, L328, L352, L374, L426, L475, L1121, L1773, L2124, L2301, L2327, L2426, L2603, L3375); Boyle 1772: *Works*, c. 5, 6: L175, L167, L228, L335, L397, L478, L1422; Brewster, c. 2 (L1517); Campbell (L3631); Christie, c. 2 (L235, L255, L322, L620); Cranston (L751, L752); Dewhurst 1960b (L1785, L2219, L2224, L2227, L2956), 1962b (L1096, L1292, L2055), 1963b (L1290, L1299, L3299); Forster 1830 (L991, L993, L998, L1356, L2640; Forster 1847 (l2424, L2956, L3198); Historical Manuscripts Commission, Fifth Report, App. (L1776); King 1884 (L110, L176, L177, L180, L182, L186, L187, L204, L219, L260, L297, L417, L532, L795, L828, L982, L1116, L1309, L1332, L1405, L1499, L1519, L1619, L1659, L1663, L1664, L1843, L1846, L1964, L1977, L2091, L2100, L2131, L2172, L2181, L2186, L2188, L2306, L2384, L2468, L2518, L2851, L2855, L3107, L3272, L3275, L3287, L3375, L3511, L3551, L3573, L3468); Locke 1823: c. 9, 10 (L1515, L1530, L1538, L1544, L1563, L1579, L1592, L1593, L1609, L1620, L1643, L1652, L1655, L1661, L1665, L1685, L1693, L1744, L1857, L1887, L1921, L1965, L1966, L2059, L2100, L2115, L2129, L2131, L2189, L2202, L2240, L2243, L2234, L2288, L2310, L2340, L2376, L2395, L2407, L2414, L2490, L2514, L2846, L3234, L3278, L3293, L3301, L3306, L3328, L3361, L3465, L3470, L3504, L3504, L3537, L3542, L3544, L3548, L3556, L3565, L3570, L3613, L3624, L3636); Lough (L310); Newton (L1513); Ollion (L467, L475, L492, L508, L556, L565, L587, L626, L633, L656, L790, L1172, L2412); Rand 1927 (L264, L782, L705, L709, L770, L771, L773, L774, L777, L791, L799, L801, L807, L817, L822, L829, L844, L845, L886, L929, L943, L989, L999, L1000, L1020, L1026, L1038, L1045 L1050, L1057, L1077, L1102, L1113, L1128, L1167, L1220, L1326, L1423, L1431, L1433, L1439, L1440, L1442, L1455, L1471, L1476, L1483, L1501, L1502, L1538, L1544, L1565, L1571, L1576, L1586, L1625, L1644, L1799, L1836, L1872, L1903, L1908, L1972, L1985, L1988, L1992, L2001, L2018, L2067, L2071, L2090, L2113, L2139, L2243, L2356, L2376, L2398, L2408, L2414, L2420, L2447, L2575, L2576, L2585, L2812, L2695, L2719, L2747, L2763, L2768, L2787, L2812, L2817, L2859, L3058, L3138, L3223, L3400, L3465);

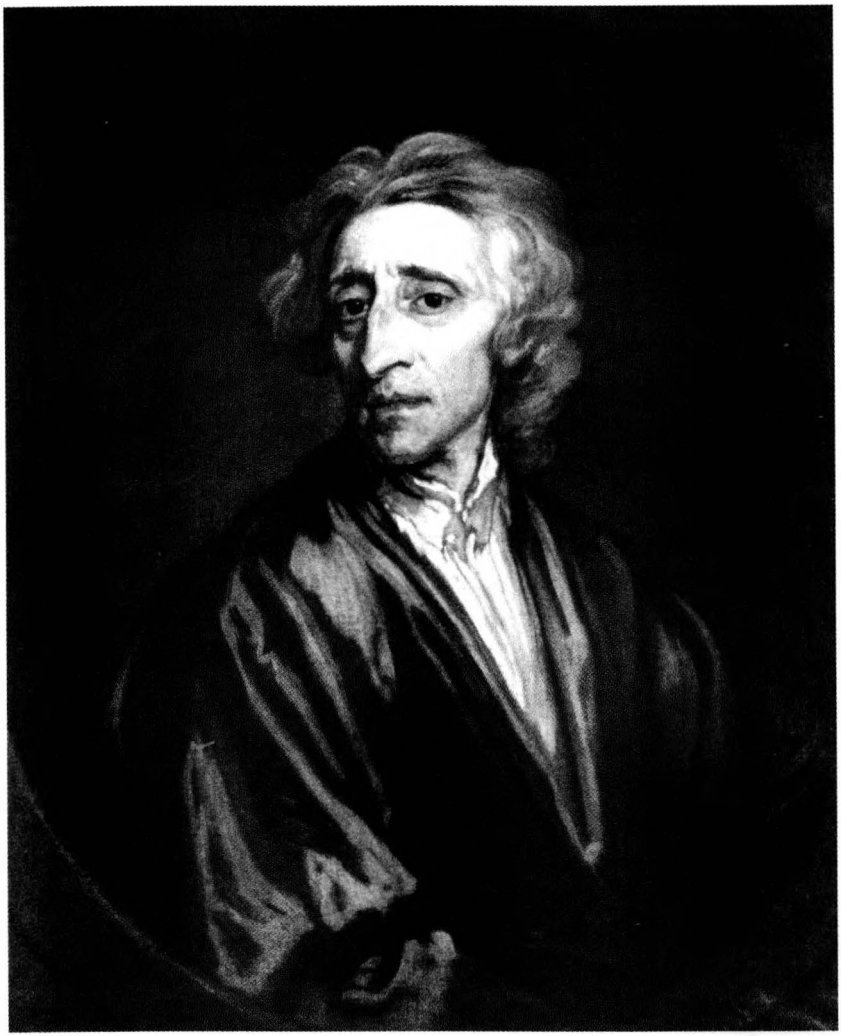
Tanner 1929 (L405); *The Monthly Repository of Theology and General Literature*, c. 13 (1818) (L1107, L1120, L1147, L1572, L1901, L2209); Trotter, c. 1 (L3234).

Diğer alıntılar da Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan el yazmalarından (minnetle) alınmıştır: MS Locke c.19, 116(L307), 120 (L309), 141 (L389), 10V (L614), 147r (L618), 150r (L614), 112 (L653), 100r (L748), 111r (L1028), 40 (L1129), 101-102r (L1166), 107r (L1192), 159r (L1545), 161 (L1563), 96 (L1890), 185 (L2363), 178r (L2451); MS Locke c.22, fols. 173 (L51), 177 (L85), 175 (L105), 3 (L106), 5 (L115), 7 (L118), 15 (L155), 40 (L590), 42V (l645), 50V (L775), 55V (L889), 58v(L932), 61 (L957), 64v (L985), 69rv (L1019), 71r, 72r (L1225), 82r, 82v (L1248), 85v (L1256), 86v-87r (L1266), 88v (L1277), 90r-91r) (L1301), 92r, 93rv (L1307), 94rv, 95rv (L1312), 81r (L1329), 115v – 116r (L1378), 99rv (L1403), 102rv (L1420), 104 (L1424), 121r (L1589), 125r (L1655) 20r (L1929), 144v (L2975), 152r (L3195), 159r (L3324), 161r (L3358), 166r (3477), 168r (L3511); MS Locke b.8, no. 168 (772); MS Locke f.6, s. 34-35, 20 (L687, L696). Bunun dışındaki alıntılar da British Library'deki el yazmalarından (minnetle) alınmıştır: Add MS 6194, s. 248-9 (L417); Add MS 22910, fol. 507 (L2808); Sloane MS 4036, fols. 185 (L1785), 290r (L2219), 294 (L2227).

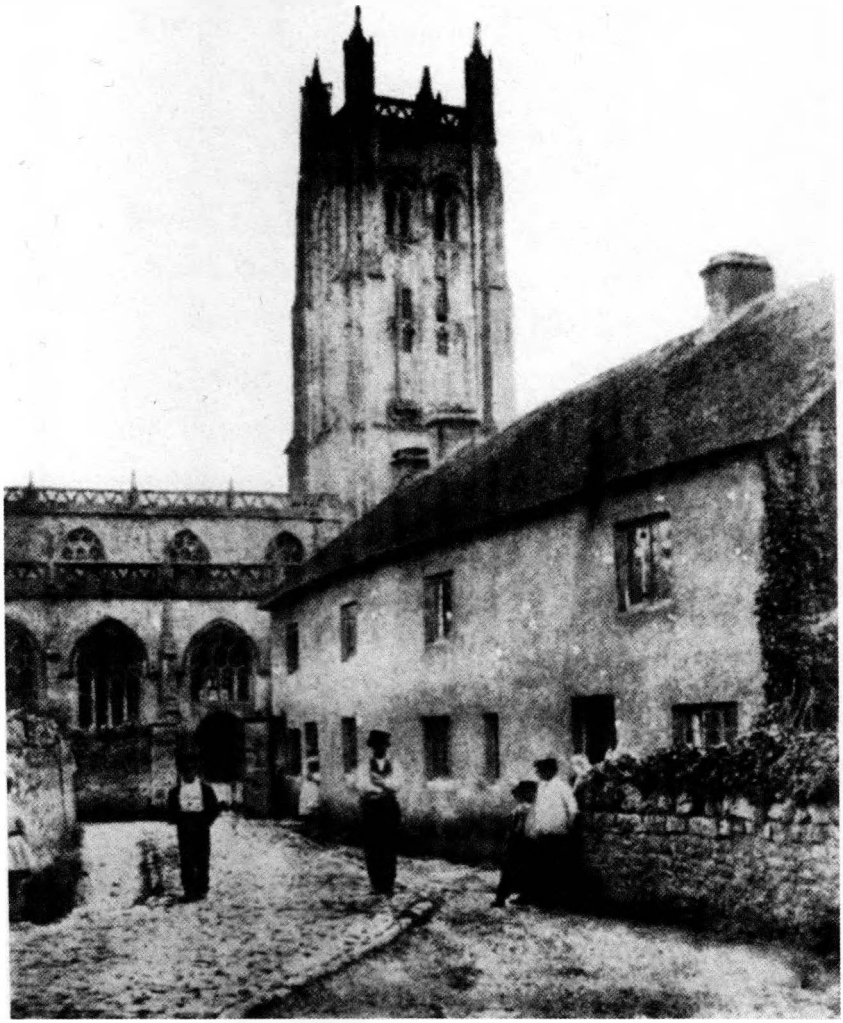
Bodleian Library, Oxford Üniversitesi, British Library, Ulusal Arşiv ve Chicago'daki Newberry Library'ye, koleksiyonlarında bulunan el yazmalarından yapılan alıntılar (Referanslar ve Bibliyografik Notlar'da belirtilmiştir) için teşekkür borçluyum.

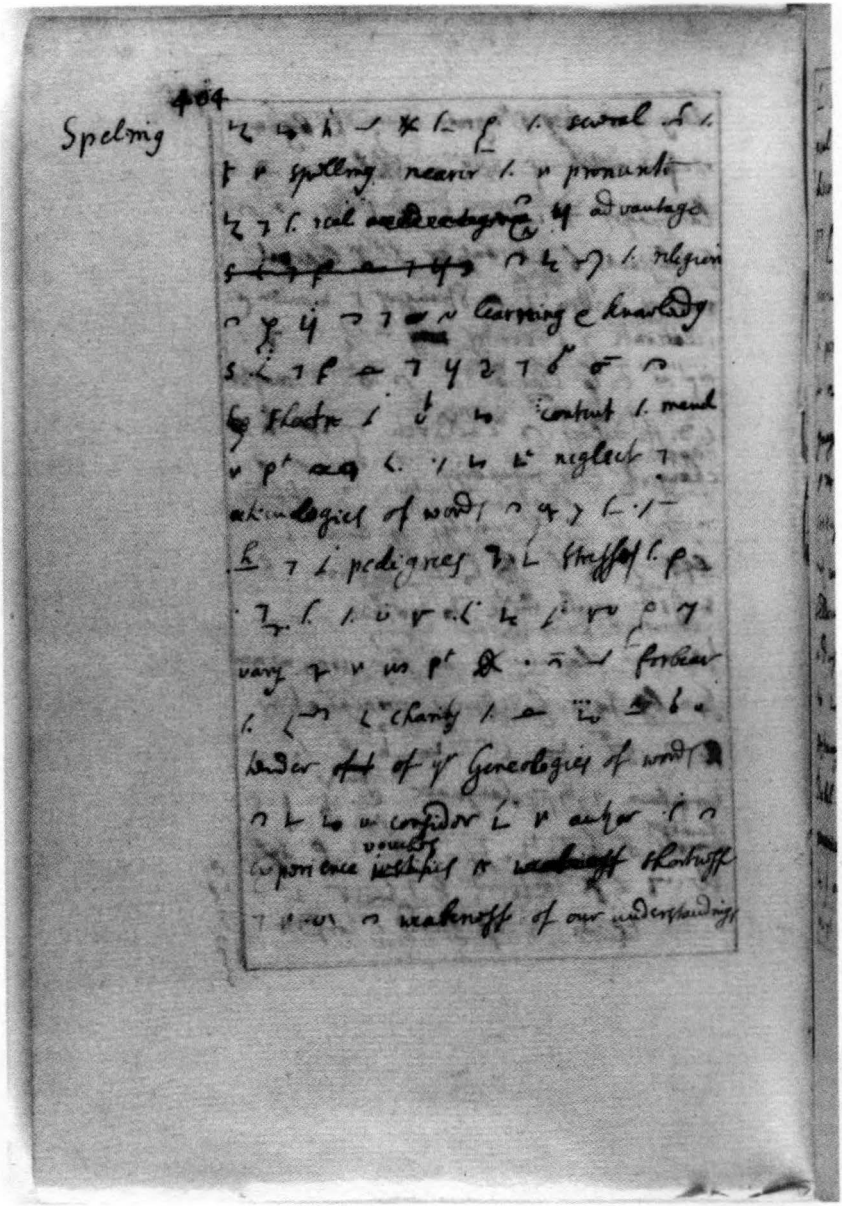
Kira kaydı ve çamaşır listesi (1677) (Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nin izniyle MS Locke f.15 s. 80'den alınmıştır.)

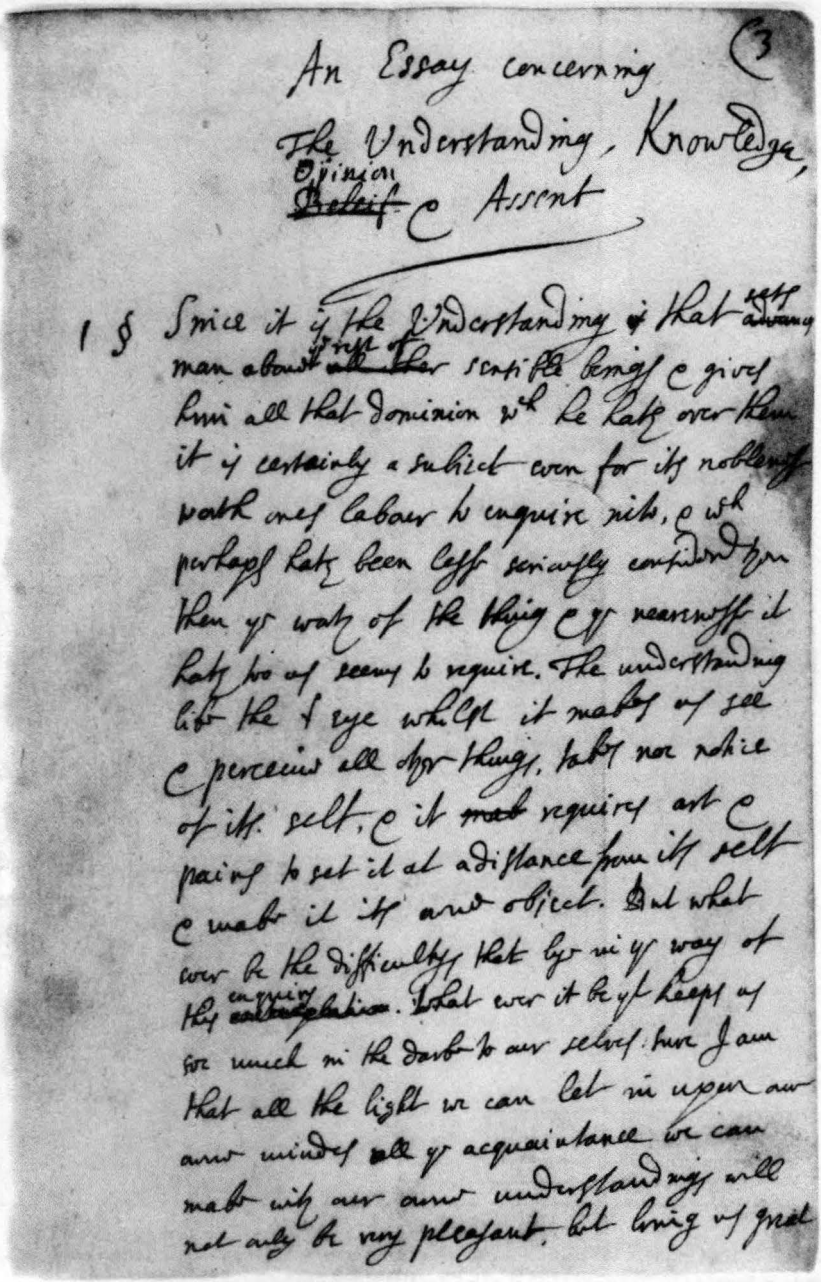
Godfrey Kneller tarafından Anthony Collins için yapılan, Locke'un son portresi (1704); bkz. s. 532, (Virginia Museum of Fine Arts'ın izniyle basılmıştır. Dr Bernard Samuels tarafından, annesi Kathleen Boone Samuels'in anısına bağışlanmıştır.)

Locke'un doğduğu yer, 1885 civarı.
(Estate of Maurice Cranston adına PFD'nin izniyle basılmıştır.)

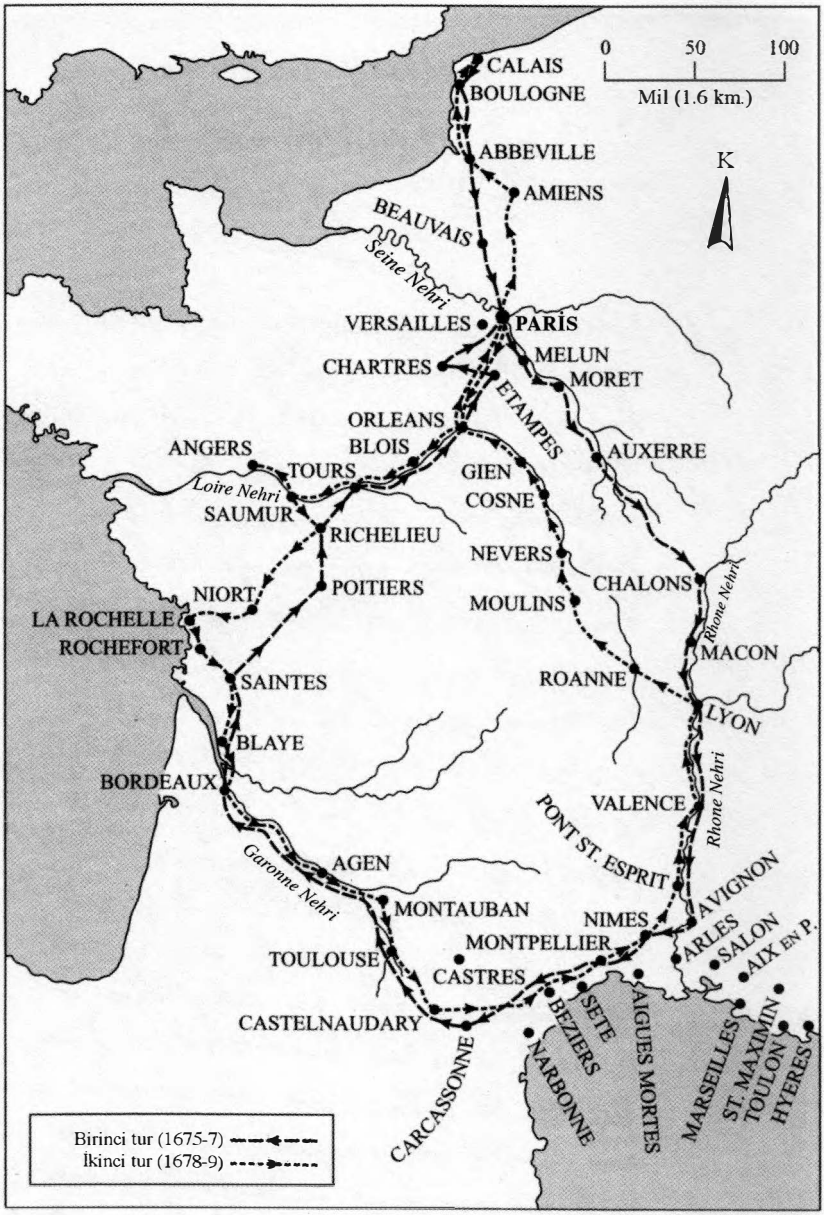
Locke'un kullandığı stenodan bir örnek (çevirisi Leyden'de: 257); bkz. s. 66.
(Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nin izniyle MS Locke f.1, s. 404'ten alınmıştır.)

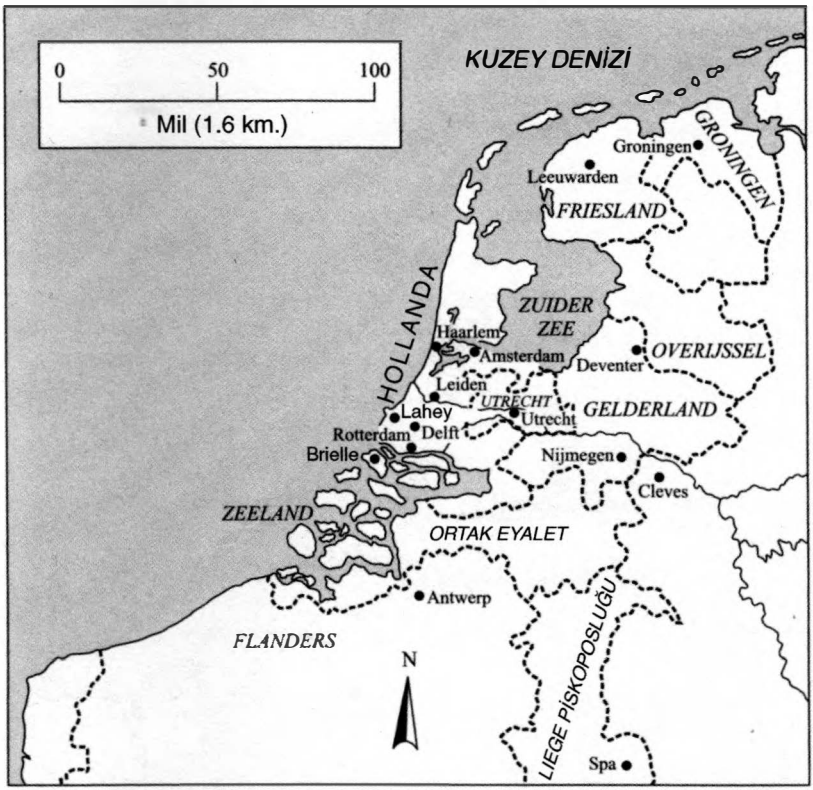
An Essay concerning
The Understanding, Knowledge,
Opinion
~~Belief~~ & Assent

1 § Since it is the Understanding that sets
man about ~~all the~~ rest of
Inferiour Beings & gives
him all that Dominion wch he has over them
it is certainly a subject even for its nobleness
sake very Labour to enquire into, & wch
perhaps has been less seriously considered
then ye worth of the thing & ye nearness it
has to us seems to require. The understanding
like the eye whilst it makes us see
& perceive all other things, takes no notice
of it self, & it requires art &
pains to set it at a distance from it self
& make it its own object. But what
ever be the difficulty that lyes in ye way of
this enquiry
~~enlightening~~. What ever it be yt keeps us
so much in the dark to our selves. sure I am
that all the light we can let in upon our
own minds all ye acquaintance we can
make with our own understandings will
not only be very pleasant, but bring us great

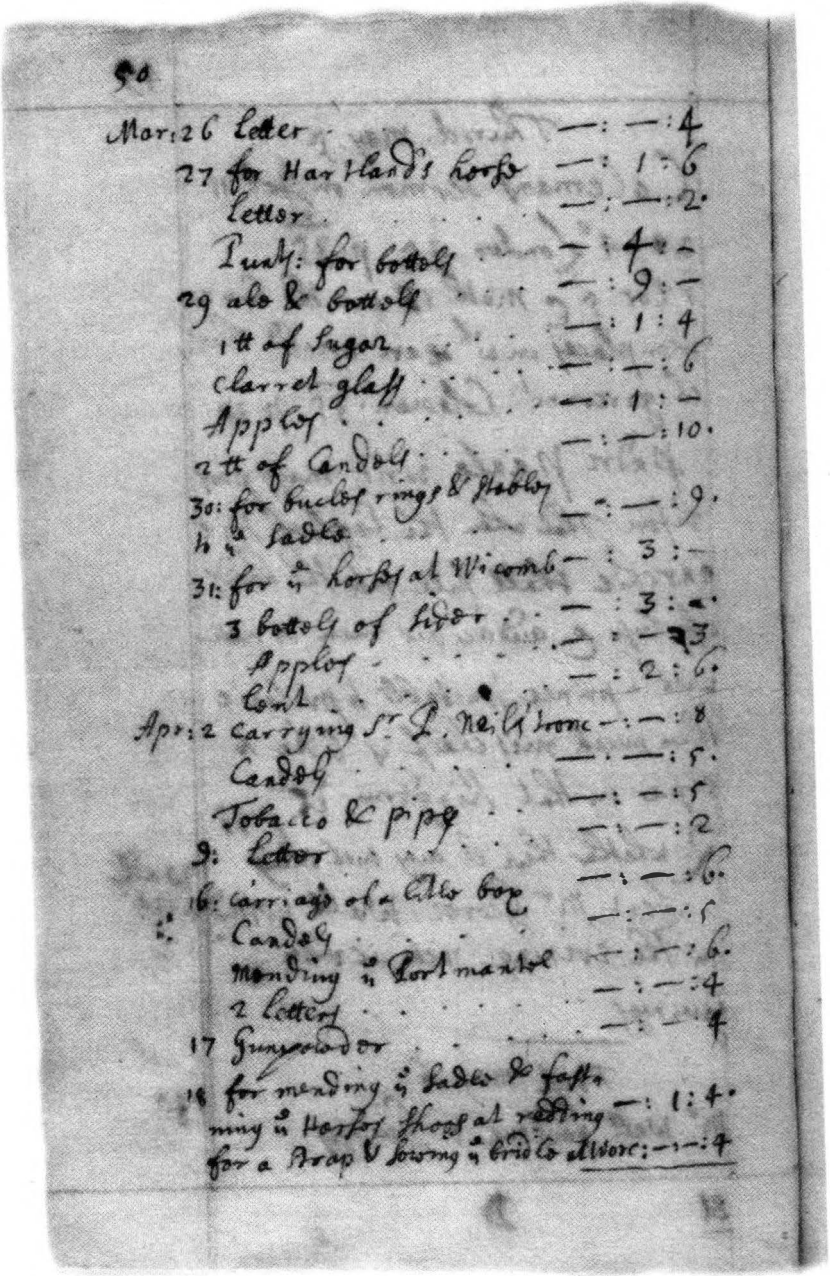
De Intellectu'ya ait B taslağının ilk sayfası; s. 106 (Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nin izniyle MS Locke f. 26, s. 3'ten alınmıştır.)

Locke'un Fransa gezileri 1675-1679 (Cambridge Üniversitesi Press'in izniyle John Lough, *Locke's Travels in France (1675-1679)* [1953] adlı kitaptan alınmıştır.)

Locke'un zamanında Hollanda.

50

Mar: 26 Letter — : — : 4
27 for Harland's horse — : 1 : 6
Letter — : — : 2
Pund: for bottell — : 4 : —
29 ale & bottell — : 9 : —
1 tt of sugar — : 1 : 4
Clarret glass — : — : 6
Apples — : 1 : —
2 tt of Candell — : — : 10
30: for buckle rings & staples — : — : 9
h: a ladle
31: for i horse at Wicomb — : 3 : —
3 bottell of liquor — : 3 : —
Apples — : — : 3
Coal — : 2 : 6
Apr: 2 Carrying Sr R. Neil's trunc — : — : 8
Candell — : — : 5
Tobacco & pipes — : — : 5
3: Letter — : — : 2
16: carriage of a little box — : — : 6
Candell — : — : 5
Mending i Portmantel — : — : 6
2 Letters — : — : 4
17 Gunsmith — : — : 4
18 for mending i ladle & fast-
ning i Horses shoes at reading — : 1 : 4
for a Rope & bowing i bridle allmore: — : — : 4

Locke'un tuttuğu hesapların bir örneği; s. 276. (Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nin izniyle MS Locke f.15, s. 50'den alınmıştır.)

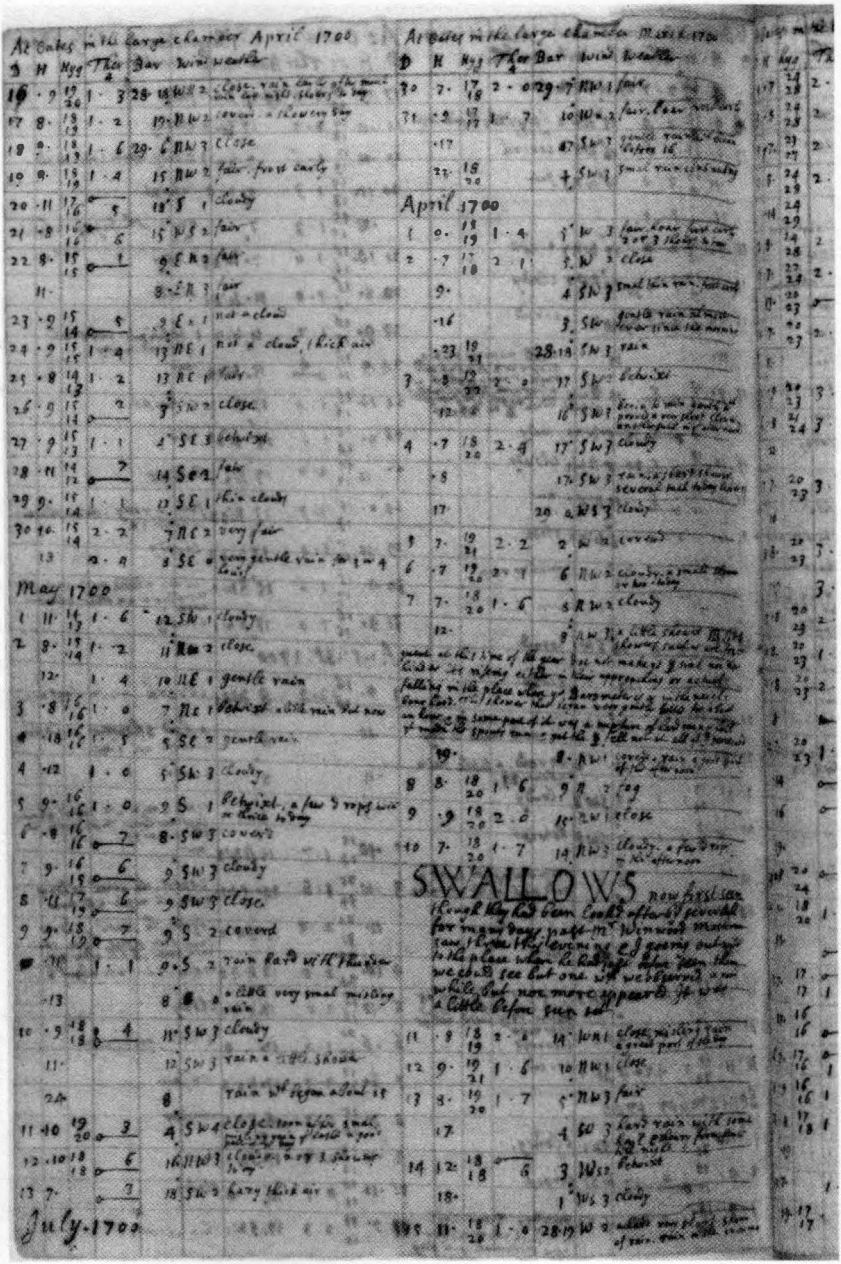

Page 38. **COPY FOR WRITING DESIGNED BY LOCKE.**

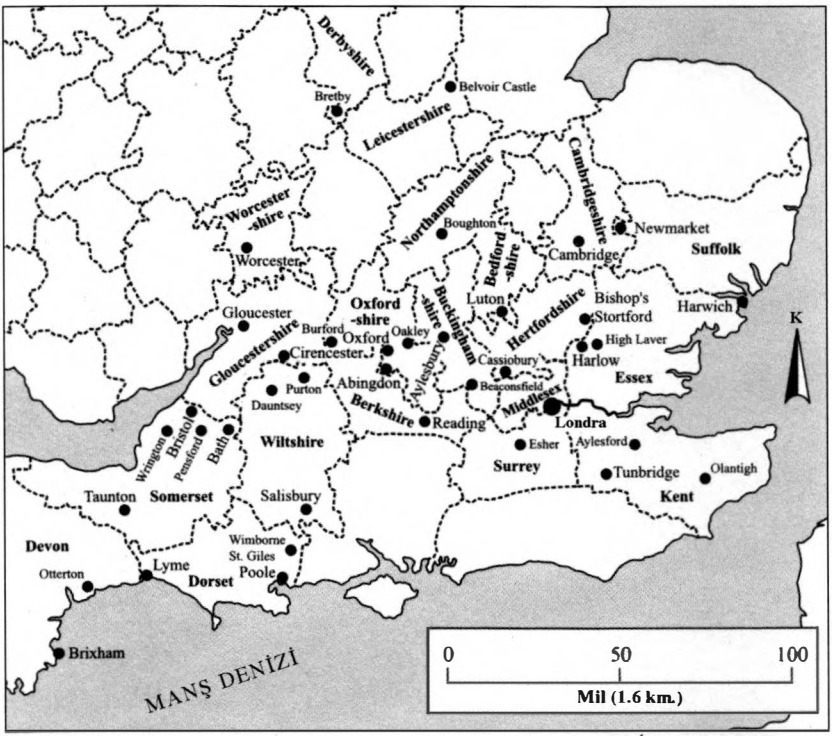
Locke'un tasarladığı, kopyalama amaçlı yazı örneği; bkz. s. 295 (Liverpool Üniversitesi Kütüphanesi'nin izniyle, Thomas I. M. Forster, *Original Letters of Locke, etc.*dan [1830] alınmıştır.)

John Greenhill'in yaptığı, Locke'un bilinen en erken tarihli portresi (*yak.* 1672-76); (National Portrait Gallery'nin izniyle basılmıştır.)

Locke'un Oates'ta tuttuğu hava durumu kaydından bir sayfa; bkz. s. 360 (Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nin izniyle MS Locke d.9, s. 486'dan alınmıştır.)

Locke'un döneminde İngiltere.

Giriş

"Çok dirayetli bir insan"[1]

John Locke ilerleyen yaşlarında "doğduğu yeri unutmuştu" (gerçi "bir yerlere yazmış olduğuna inanıyordu"*). Locke'un tam olarak nerede doğduğunu bilmeyen dostları, ölümünden sonra birkaç ay uğraşıp Wrington, Somerset'teki All Saints' Kilisesi'nin kayıt defterlerinde Locke'a ait vaftiz kaydını tespit etmişlerdi. Ancak o zaman kendisi için kaleme aldığı Latince anma yazısını tamamlayabilmişler, doğduğu yerin doğusunda yüz doksan kilometre mesafedeki küçük bir Essex köyü olan High Laver'deki All Saints' Kilisesi'nin doğuya bakan duvarına, mezarının yanı başına konan mermer tablet üzerine bu yazıyı kazıtabilme imkânını bulabilmişlerdi.

> Siste Viator, Hic juxta situs est JOHANNES LOCKE .... Dur, yolcu: Buraya yakın bir yerde JOHN LOCKE yatıyor. Onun nasıl bir insan olduğunu soruyorsan eğer, cevap şu ki o mütevazı kaderinden memnun biriydi. Bir âlim olarak, çalışmalarını kendini yalnızca hakikate adamak için kullandı. Bunu onun yazılarından kendin de öğrenebilirsin ki bu yazılar onun hakkında söylenebilecek her şeyi, bir mezar kitabesindeki şüpheli methiyelerden daha doğru olarak gösterecektir sana. Şayet var idiyse, sahip olduğu erdemler kendi itibarı için kullanamayacağı kadar, sana bir örnek olamayacak kadar cüziydi. Kötülükleri ise onunla birlikte gömülüp gitsin. Erdemli yaşamın bir örneğini, istersen şayet, kutsal kitapta bulabilirsin; kötülük ise başına hiç gelmesin; faniliğe gelince, şüphesiz ki (sen de bundan nasibini alabilirsin) biri burada olmak üzere her yerde var. İ.S. 1632 yılında 29 Ağustos'ta doğduğunun, İ.S. 1704 yılında 28 Ekim'de öldüğünün kaydıdır yok olup gidiverecek olan bu tablet.[2]

---

* Belki de Locke "Yaş" başlığını koyduğu ve babasının yazdığı dosyada yer alan çeşitli doğumgünü tarihlerinin listesini geçirmişti aklından. (NA PRO 30/24/47/31).

Bu tablet (günümüzde kilisenin içindedir) henüz yok olup gitmemiştir. Yazıları ise, ilginçtir ki, yetmiş iki yıl süren yaşamının ancak sonlarına doğru yayımlanabilmiştir. Eğer Locke 1689'da Oranjlı William'ın gerçekleştirdiği "Kansız Devrim"le son bulan beş yıllık siyasi sürgünden sonra kışın Hollanda'dan deniz yoluyla dönerken ölseydi, yaşamı ve yapıtları hakkında büyük ihtimalle tablettekinden pek de fazla kayıt bulunmayacaktı. Zira İngiltere'ye döndüğünün ilk yılında, altmışına yaklaşırken, kendisine ün kazandıran üç yapıt yayımlanmıştı. Bu yapıtlar üç yüz yılı aşkın bir süre sonra bile dünyanın çeşitli üniversitelerinin müfredatlarında yer almaktadır hâlâ: *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme* (*A Treatrise Concerning Human Understanding*), *Two Treatises of Government* (Hükümet Üzerine İki İnceleme) ve *A Letter concerning Toleration* (Hoşgörü Üzerine Bir Mektup). Bu yapıtlar olmasaydı, Locke kısa bir süre sonra Voltaire tarafından, Newton ile beraber, "yaşadıkları çağın hem en büyük felsefecileri hem de en mahir yazarları" arasında sayılmazdı; bu yapıtlar olmasaydı mezarı yanında "onun felsefesi Amerika Birleşik Devletleri'ni kuranlara yol gösterdi"[3] diye hatırlatan şükran dolu bir levha olmazdı.

Deneme'yi okuması istenen bir öğrenci, kitabın genellikle tekrara düşmesi ve muhtemelen giriş kısmında Kneller'e* ait sıska, meşum, yaşlanan adam portrelerinin birinden yapılmış bir gravür bulunması dolayısıyla, belki de Locke'un katı, mesafeli, muhtemelen de sıkıcı biri olduğu yolundaki yaygın görüşe kendini kaptırıverecektir: George Eliot, kahramanı Mr Casaubon'u "Locke'un portresine dikkat çekecek ölçüde benzer"** kılarak yaratmıştır. Hiç şüphe yok ki Locke çok ciddi, güvenilir ve muteber bir insandı, derin bir görev ve sadakat duygusuna sahipti; gelgelelim onu büyük bir ağırbaşlılık timsali olarak görmek, en azından ölümünden sonra dostlarının yazdığı övgü dolu yazılara bakılırsa hatalı olur. Locke, "ağırbaşlı tavır ... takınmak" şöyle dursun, böyle tavırları hoş görmemiş, bunlara "kesin bir münasebetsizlik işareti" olarak bakmıştı. Aslında kimi zaman bu tavırları alaya almış, "dalga geçmeye vesile olsun diye, mahsustan takınılmış bu ağırbaşlılığı eğlence konusu yapmıştı. Bu tür durumlarda La Rochefoucault'nun diğer özdeyişlerinden çok daha fazla sevdiği şu sözünü aklına getirmişti hep: Ağırbaşlılık bedenin bir gizemi olup, zihnin kusurları-

* Godfrey Kneller: İngiltere'nin 17. yüzyıldaki en önemli portre ressamı-ç.n.
** bkz. s. XXII'teki resim

nı gizlemek için yaratılmıştır". Bununla beraber, Locke'un katı ve mesafeli olduğu yolundaki görüş, bazı çağdaşları arasında da rağbet görmüştür:

> Locke'u yalnızca yazılarından, ya da çağın en büyük felsefecilerinden biri olarak kazandığı ünden dolayı tanıyan pek çok kişi, onu peşinen, sıradan insanlarla ilişki kurmayı ya da bu insanların önemsiz meseleleriyle ilgilenmeyi yahut da yaşamdaki alelade işler hakkında konuşmayı beceremeyen, hep kendileriyle ve yüce fikirleriyle meşgul olan âlimlerden biri olarak hayal etmiş, karşılarında tam da içten, güleryüzlü, insancıl, cana yakın biri bulduklarında da müthiş derecede şaşırmışlardı.[4]

Bununla beraber bu sokulganlık ve cana yakınlık her zaman mevcut değildi. Gerçi hiç kimse

> ona kıyasla daha az otoriter ya da dogmatik değildi, yahut da kendisiyle fikren uyuşmayan bir insana karşı daha az gocunur da değildi: Gelgelelim onunla tartışanlar arasında öyle münasebetsiz olanlar vardı ki bu kişilerin öne sürdükleri fikirlere her seferinde cevap verilmiş olunsa da, bu kişiler fikirleriyle pek çok kez alt edildikten sonra, bunlara bir daha dönüp aynı şeyleri bir daha tekrarlıyorlardı. Bay Locke bu kişilerle biraz ateşli konuşurdu kimi zaman; gelgelelim böyle konuşmalar yapmasındaki kabahati başkalarında değil de kendinde arardı çoğu kez.[5]

Locke arkadaşlık etmeyi ve sohbeti seven bir insandı; kendisine de keyifli ve içten arkadaşlığından ötürü değer verilirdi. Söylendiğine göre, "dostluğunu hoş ve latif kılabilecek bütün iyi vasıflara" sahipti. Pierre Coste'un Locke'u tasviri tamamıyla inandırıcıdır: "Bir vesile ortaya çıkarsa, Locke rahat ve esprili bir sohbetin cazibesine seve seve bırakıyordu kendini. Aklına pek çok latif hikâye geliyor, bunları daima layıkıyla aktarıyordu; bu hikâyeleri anlatışındaki doğallık ve latiflikle bunları genellikle daha da güzel hale getiriyordu". Ama Coste şunu da açıkça ortaya koyuyor ki bu içtenlik her zaman tamamen kendiliğinden ortaya çıkan bir şey değil, kimi zaman, daha fazla ciddiyet uğruna neredeyse görev bilinciyle icra ettiği bir şeydi. Locke'un "en çok sevdiği", demişti Coste, "fayda sağlayan hakikatlerdi ve zihnini de bu tür hakikatlerle besliyordu; bunları sohbet konusu yapmaktan da genellikle çok hoşlanıyordu"; ama Locke şuna inanıyordu ki "ciddi ve önemli uğraşlar" ile meşgul olunması açısından bunun tersini yapmamız, yani yaşamımızın bir kısmını "yalnızca eğlenceler-

de" geçirmemiz faydalı bir ihtiyaçtı, "işte en azından kısmen bu sebeple kendini serbest ve rahat rahat sohbet etmeye bırakıyordu".[6] Ayrıca şunu da varsayabiliriz ki Locke bu tür durumlarda sahiden de eğlenceli ve latif olsa dahi, ihtiyat, kontrole ve hatta gizliliğe yönelik, yaşamı boyunca gözlemlenen, tedbirli tavırlardan bir an olsun vazgeçmemiştir.

Hem Pierre Coste hem de Damaris Masham, Locke'un kaydetme ve not alma alışkanlığında zaten tanık olduğumuz bir şeye dikkat çekmiştir: "Her şeyden çok düzeni seviyordu" ve "hesaplarını eksiksiz tutan" biriydi. Hiç şüphe yok ki bunlar kibar yoldan, Locke'un "anal retentif"*, iradeli, kontrol açısından takıntı derecesinde endişeli olduğunu söylemek anlamına geliyordu. Bu kişilik özellikleri hesaba katıldığında, yaşamının uzunca bir süre ideal olarak istediği şekli almamış olması ise dikkat çekicidir; yani Oxford'da bağlı bulunduğu kolejde "münzevi bekâr bir yaşam" sürüp, deneysel iatrokimya** ve doğa felsefesinin diğer alanlarına duyduğu ilgi ile hekimlik uğraşını birleştirmek: Çağdaşlarının gerçekte sıklıkla ondan bahsettiği biçimiyle "Dr. Locke" olmak. Sağlığının kronik derecede kötü olması ve güçlü bir görev duygusu buna mani olmuştu; elbette kendi dışındaki olaylar da buna mani olmuştu ve kendisinin bu olayların insafına kaldığını hissetmişti devamlı.

"Sorunlar ve işler", demişti Locke, "temayüllerimizdeki nazik cereyanlara rağmen, bizleri istedikleri yöne çekerler". Kırklı yaşlara geldiğinde "talihin ... kendisini yaradılışına ve beklentilerine zıt yönde kullanmasına alışmıştı"; ayrıca meçhul bir "büyü"nün etkisi altında kaldığından ve "bizim değil kendi zevkine göre bir o yana bir bu yana koşturup duran" gulyabanilerle kuşatılmış olduğundan bahsetmişti. Ama en azından dış olaylar kadar önemli olan şuydu ki muazzam ölçüde sıkı çalışma ve konsantrasyonunu bozmama yeteneğine rağmen, genel olarak Locke'ta zihnini tek bir yöne yoğunlaştırma konusunda belli ölçüde bir eksiklik vardı: İlgilerinin ve becerilerinin genişliği, şüphesiz ki sahip olduğu yetenekleri boşa harcamamış da olsa, bu yeteneklerin derinlemesine ifade edilmesi yolunda engel teşkil etmiştir. Arkadaşlarından biri şunu demişti bir keresinde: "Size ve sahip olduğunuz yeteneklere öyle bir inanç duyuyorum ki sizin *homo versatilis ingenii* [çok dirayetli bir insan] olduğunuzu ve giriştiğiniz her işe yaraştığınızı söyleyebilirim pekâlâ".[7]

---

* Tuvalet terbiyesinin psikolojik sonuçları olduğu kabul edilen kişisel özelliklerin (örneğin cimrilik ve inatçılık) sergilendiği durum-ç.n.

** Tedaviye yönelik kimya-ç.n.

1. Bölüm

Yetişme ve Eğitim (1632-1658)

1632-1646: "Bir Fırtınanın İçinde Buldum Kendimi"[1]

John Locke'un babasının dedesi, Sir William Locke, söylenenlere göre, "Sekizinci Henry zamanındaki en büyük İngiliz tüccardı". İpek ve kadifeyle ilgilenen bir manifaturacı olarak yürüttüğü işleri oğlu Nicholas devam ettirmişti. Nicholas, Dorset'teki Buckland Newton'dan Somerset'teki Pensford'a taşınmış, burada İngiltere'nin batısında yer alan çiftliklerde dokunmuş yünlü kumaşları toplayıp gemiyle nakliyatını yaparak işlerini büyütmüştü. Nicholas'ın Frances ve Anne adlarında iki kızı ile dört oğlu olmuştu: 1606'da doğan ve babasının kumaş işini sürdürmeyip bunun yerine hukukla ilgilenen en büyük oğlu John; ilk olarak sepicilik yapan sonraysa yaşamını toprak sahibi olarak sürdüren Peter (1607-86); Edward (1610-63) ve Bristol'da zengin bir bira imalatçısı olan Thomas (1612-64). Bu çocukların hepsi, söylendiğine göre, "örnek yaşamlar sürmüş kişiler"di.[2]

John 1630'un temmuz ayında Agnes Keene ile evlendiğinde yirmi üç yaşındaydı. Agnes Keene, John'dan on yaş küçüktü ve söylenenlere bakılırsa "çok güzel bir kadın"dı. Ailesi Wrington'ın yerlisiydi. Pensford'dan yaklaşık on beş kilometre uzaklıktaki Wrington'da aile fertlerinin toprakları ve evleri vardı. Agnes'in ağabeyi, babaları gibi Edmund adını taşıyor ve sepicilik işini sürdürüyordu; öbür erkek kardeşi olan John ise avukattı.[3]

John ile Agnes Locke evliliklerinin ilk yılını henüz doldurmuşlardı ki 29 Ağustos 1632'de ilk çocukları John dünyaya gelmişti; ikinci çocukları Peter bebekken ölmüştü, üçüncü çocukları Thomas da 1637 yılının ağustos ayında doğmuştu. John ile Agnes evlilikleri boyunca Belluton'da, kendilerine Nicholas Locke tarafından verilen bir evde oturmuşlardı. Bununla beraber oğulları John burada değil, Wrington'da, vaktiyle Agnes'in an-

neannesi ile dedesinin oturduğu ama o zamanlar erkek kardeşinin yaşadığı bir evde dünyaya gelmişti.[4] Viktorya dönemine dek ayakta kalmış olan bu ev* John'un doğduğu gün vaftiz edildiği kilisenin kuzey tarafının hemen yanındaydı.

Başlangıçta baba John Locke sulh hâkimleri için kâtiplik yapmıştı. Bu kişiler arasında, hatırı sayılır bir toprak sahibi olan ve Bath'tan çeşitli dönemlerde parlamento üyesi seçilmiş Alexander Popham da bulunuyordu. Baba Locke sonraları avukat olarak çalışmış ve vilayetin kanalizasyonundan sorumlu olmuştu. Babasından kalan gayrimenkullerin yönetimiyle de meşgul oluyordu. Uğraştığı ve zihnini meşgul eden bu işlerin ayrıntılarını çeyrek yüzyılı aşkın bir süre boyunca defterine kaydetmişti; bu defterde yerel duruşmalar ve buradaki jüriler hakkında kayıtlar, mahkeme yeminleriyle ilgili belgeler, kira makbuzları ve vergiye tabi olan şeylerle ilgili listeler de yer alıyordu.[5]

Agnes'ın oğlu John üzerindeki etkisi hakkında pek bir şey bilmiyoruz. Sonraları Locke onun "çok dindar bir kadın ve şefkatli bir anne" olduğunu söyleyecektir. Locke, babasına gönderdiği mektuplarda babasından "annesine olan hürmetini sunmayı unutmamasını" rica etme vesilesiyle bahsetmiştir annesinden yalnızca. Babasının etkisi hakkında ise daha çok şey biliyoruz (belki de etkinin daha güçlü olduğunun göstergesidir bu). "Çok defa duydum ki ... çok kabiliyetli bir insanmış", diye aktarılacaktır yıllar sonra:

> Bay Locke ondan büyük bir saygı ve sevgi duymaksızın asla bahsetmemişti .... Babası, Locke'a karşı gençliğinde sert davranmıştı; çoğu kez Locke bundan övgüyle söz ederdi. İşte bu sert tutum Locke'un ergenliğinde korkuyla karışık bir saygıya yol açmış ve babasına karşı mesafeli durmasına neden olmuştur; ama yetişkinliğe erişme süresince bu sertlik yavaş yavaş azalmış, en sonunda da onunla ilişkisini (buna muktedir bir insan olarak) çok iyi bir dost gibi sürdürmüştür.... Locke bana demişti ki babası, kendisi yetişkinliğe eriştikten sonra, çocukken kendisine sert bir şekilde vurduğu için çok ciddi bir edayla özür dilemişti; zira hatası bu cezayı hak etmemişti.[6]

Geçmişe baktığında Locke bu yetiştirme tarzını doğru buluyordu. Bu durum yalnızca aktarılanlarla değil, yaşamının sonlarına doğru yayımla-

---

* bkz. s. XXIII'daki resim.

dığı çocuk yetiştirme konusundaki bir kitapta dile getirdiği bazı düşüncelerle de ortaya konmuştur. Bu kitapta babaların çoğunun, çocuklarını küçükken şımartmakla, ardından da ileriki yıllarda daha katı ve ketum olmakla çifte hata yaptığını söylemişti. Bu durum "baba ile oğul arasında bir yanlış anlama" meydana getirebilirdi; halbuki daha sonra çocuğun dostluğu kazanılacaksa, erken yaşlardaki katı disiplin ve sertlik yavaş yavaş azaltılmalı, bu esnada da baba yetişkin olma yolundaki çocuğun "daha fazla samimiyet içine"[7] girmesine imkân vermeliydi. Locke'un çocukken neler hissettiğini bilmiyoruz, ama bu ilişkinin uzun vadede geliştiğine şüphe yok: "Birlikte çok iyi dostlar gibi" yaşamaya başladıklarını bildiren bu açıklama Locke'un babasına yolladığı mektuplardaki içtenlik ve bağlılıkla da desteklenmektedir.

Locke çocukluğunda babasının mesleği dışında ilgilendiği şeylerden etkilenmiş olmalı; bunların ne tür şeyler oldukları gene babasının defterinde bulunabilir. Defterde "vebaya karşı", "verem ve öksürük için", "at üzerindeyken meydana gelen burkulma için" kullanılacak çeşitli reçeteler mevcuttur; önemli değişimler hakkında ayrıntılar, "dünyanın yedi harikası"nı gösteren bir liste de vardır. Entelektüel açıdan daha yüksek bir düzeyde ise "Tarih, Etik ve Diyalektik" üzerine notlar, takdiri ilahi ve kader hakkında Latince maddeler bulunmaktadır. Şunu da biliyoruz ki baba Locke bölge papazından, Prokopius'un *History of the Wars of the Emperor Justinian*'ı [İmparator Iustinianus'un Gerçekleştirdiği Savaşların Tarihi], Anthony Cade'in *A Justification of the Church of England*'ı (1630) [İngiliz Kilisesi'nin Doğrulanması], Richard Overton'un *Man's Mortality*'si (1643) [İnsanın Faniliği] gibi kitaplar ile bir şiir kitabı ödünç almıştı. Ne var ki babanın, oğluna hem resmi hem de gayri resmi olarak neler öğretmeye çalıştığını, ya da başlarda oğlu için beslediği umutların neler olduğunu bilmiyoruz. Belli bir noktada oğlunun "âlim" olmasına heveslenmiş gibi görünüyor.[8]

Locke'un Belluton'da çocukluğunu geçirdiği ev Chew Vadisi'nin kuzey sırtında, Bristol'daki büyük ticaret limanının dokuz-on kilometre güneyindeydi. İçinde küçük bir pazar yeri bulunan Pensford kasabasını görüyor, karşı tarafta da Mendip Tepeleri'ne bakıyordu. Kasabadaki yerel ekonomi büyük ölçüde yüne dayalıydı: koyun besiciliği, yün eğirme ve kumaş dokuma. Ayrıca Mendip'lerde kurşun ve kömür madenciliği de yapılıyordu. Pensford da bir kömür havzası içinde yer alıyordu (bu durum

kısmen, Locke'un ilerdeki ticari işleriyle ilgili unsurlardan birini meydana getirecektir).

Belluton'daki ev artık mevcut değildir, ama Locke'un babasının ölümünde tutulmuş bir envanter ev hakkında bazı fikirler vermektedir; bu envanterde evdeki dokuz odanın -misafir odası, hol, mutfak, çalışma odası, kiler, dış oda, iç oda, hol odası, at ahırı- içinde bulunan şeylerin bir listesi vardır. Örneğin,

> *Misafir odası.* İki masa tablası, altı yastık, iki halı, iki büfe, altı sandalye, dökme demirden iki köpek ve bir tane sırtlık; *Mutfak.* Üç çift maşa, bir ateş küreği, bir demir çatal, üç çift hangel, iki damlalıklı tava, iki kızartma tavası, iki çift S şeklinde çengel, üç şiş, dökme demirden bir çift köpek, bir çift sürgülü ızgara, bir et çatalı, bir doğrama bıçağı, bir ocak ızgarası, bir tulum, bir ütü, iki dağlama demiri, bir satır, bir büfe; *İç oda.* Bir ayaklı karyola, fitilli mat perdeler, bir yün yatak, iki kuş tüyü minder, iki yastık, bir çift battaniye, iki beyaz yatak örtüsü, bir yeşil örtü, bir dolap, bir yuvarlak masa, bir çalışma masası, bir kasa, bir sandık.

Bu eşyaların toplam değeri 80 £ civarındaydı.[9]

Pensford'un yaklaşık beş kilometre güneybatısında, Sutton Court malikânesi bulunuyordu. Burada Locke'un çocukluk (ve daimi) arkadaşlarından biri, kendisinden bir iki yaş küçük olan John Strachey yaşıyordu. İkisi civardaki çeşitli kalıntıları keşfetmiş olsa gerekti (Locke bu kalıntıları yıllar sonra John Aubrey'e tasvir edecekti): Stanton Drew'da, ikisinin evlerinin ortalarına düşen yerde, Taş Devri'nden kalma anıt taşların bulunduğu büyük bir alan vardı; bu taşlardan biri dik haldeki Hautville's Quoit denen taştı. Belluton'dan üç kilometre uzaklıkta, kuzeybatıya doğru da Keltlere ait Demir Çağ'dan kalma bir yerleşim olan Maes Knoll'un kalıntıları bulunuyordu.[10]

1642'de, Locke'un onuncu yaşgünü yaklaşırken, Parlamento ordusu ile Kral I. Charles'ın ordusu arasında bir iç savaş patlak verdi. Locke on sekiz yıl sonra bu olayı hatırlarken şunları yazacaktı: "Kendimi bu dünyada idrak eder etmez neredeyse bugüne kadar devam eden bir fırtınanın içinde buldum".[11]

Birtakım ihtilaflar ve (ekonomik, siyasal, dinsel) hoşnutsuzluklar savaşa yol açmıştı. Bunlardan biri Charles'ın, Parlamento'nun desteğini almadan (kendisi bunu bir engel olarak görüyordu) tek başına hüküm sür-

me girişimiydi. Parlamento 1629 ile 1640 yılları arasında hiç toplanmamıştı. Her şey bir yana, bu durumda Kral açısından doğrudan doğruya bir sorun teşkil eden şey para ihtiyacıydı, zira normal koşullarda Kral'ın "kendi başına yaşaması" bekleniyordu ve acil durumlar dışında da Parlamento'nun onayı olmadan vergi koyamıyordu. 1634'te Charles, İngiliz gemilerine ve kıyılarına karşı yapılan korsanlık faaliyetlerinin ve donanmanın zayıf oluşunun bu tür bir acil durum teşkil ettiğine karar vererek, Gemi Parası diye eski bir vergiyi tekrar uygulamaya geçirip, kapsamını iç kısımdaki vilayetlere kadar genişletmişti. Locke'un babası, yerel sulh hâkimleri için çalışan bir kâtip olarak, halk tarafından hiç hoş karşılanmayan bu vergi işinin içindeydi; tuttuğu defterlerde Somerset'teki limanlara ait gemi nakliyatının ve çeşitli kişilerce ödenecek miktarların ayrıntıları yer alıyordu.

Charles'ın tek başına hüküm sürmeye meyletmesi dinsel görüşleriyle ilişkiliydi ve bu görüşler onun, çoğu püriten görüşe sahip olan tebaasıyla çatışmasına da yol açmıştı. Kralların ilahi hakka sahip olduğuna ve İngiliz hükümeti ile Anglikan Kilisesi'nin uyumuna yönelik katı bir inanç besliyordu. 1633'ten beri Canterbury Başpiskoposu olan William Laud, şaşmaz bir Protestan olmasına rağmen, püriten düşünceye hiçbir surette sempati beslemiyordu. Püritenci düşünceye göre bir önceki yüzyılda Calvin etkisiyle gerçekleştirilmiş reformasyon, kiliseyi Katolik Roma ile olan bağlarından kurtarıp arındırmada yeteri kadar başarı sağlayamamıştı. Püritenlerin aksine, Laud kilisedeki piskoposluk hiyerarşisine ve piskoposların haleflik hakkı olduğuna inanıyordu. Kilisedeki ayinlerin Dua Kitabı'na* göre yapılıp geleneksel ve törensel düzene makul ölçüde uygun olması gerektiğine inanıyordu. İsa'nın adı huzurunda eğilmenin, haç çıkarmanın, ruhban sınıfının cüppe giymesinin, sunağın korkulukların arkasında olması gerektiğine inanıyordu. Ayrıca pazar gününün, sabah ayininin dini bölümleri yerine getirildikten sonra, masumca eğlenmeye ve dinlenmeye, dans etmeye, içki içmeye ve oyunlar oynamaya ayrılması gerektiğine inanıyordu.

Gelgelelim Calvinci püritenlere göre bu inanışlar ve uygulamalar çok büyük oranda Katolikliği hatırlatıyordu; ayrıca kilise dışında yapılan bu

* İngiliz Kilisesi'nde kullanılan, haftalık ayinler ile düğün ve çeşitli merasimlerde okunan duaları içeren kitap -ç.n.

tür faaliyetler Pazar gününü kutsal kılan emri açık açık ihlal ediyordu. Bu emir, onların şüpheyle baktığı ayinlerin uygun şekilde yerine getirilmesini değil, vaaz vermeyi ve İncil'in ciddiyetle okunmasını gerektiriyordu.

Locke'un yetiştirilmesinin ne kadar "püriten nitelikte" olduğu konusunda pek doğrudan kanıt yok, ama öyle görünüyor ki ailesi Calvinciydi ve Presbiteryenciliğe yakındı. Dedesi Nicholas Locke, bir Calvinciden beklenen yapıp Pensford'daki kiliseye haftalık İncil okumaları için para bırakmıştı. Locke'un, annesinin "çok dindar bir kadın" olduğu yolundaki ifadesi de bir göstergedir; keza annesinin Locke'u vaftiz ettirdiği Wrington'daki papazın koyu püritenciliği de bunun bir göstergesi olabilir. Bu bölgedeki insanların ve Locke'un akrabalarının dini eğilimi de bunu gösteriyor; keza Locke'un babasının Parlamento ordusundaki hizmetleri de öyle.[12]

Püritenlerin zihnini meşgul eden meseleler hiç şüphesiz Locke'un babasını da meşgul ediyordu, zira defterinde "Bir sunak karşısında eğilmek caiz midir?", "Piskoposluk düzeni ilahi teşekküle sahip midir?", "İsa'nın adı karşısında eğilmek dini bir ayin teşkil eder mi?", "Papazların seçiminde halkın fikirlerinin dile getirilmesi gerekli midir?" ve "Papaz diz çökmeyen birine, vicdanı rahat bir şekilde kutsanmış ekmekle şarabı verebilir mi?" türü sorular görülmektedir.[13]

Nihayet 1640'ta Parlamento'nun toplanmasına izin verilmişti. Parlamento ertesi yıl bir Büyük Uyarı düzenleyerek Kral'ın otoritesini ve hüküm sürmeye uygunluğunu sorguladı. 1642'de kraliyete karşı silahlı direniş ortaya çıkmaya başladığında, Locke'un babasının yanında çalıştığı Alexander Popham kendi süvari alayını oluşturmuş, Parlamento ordusunda albay olmuştu. Locke'un babası yılın ilk zamanlarında Parlamento'nun itirazını tasvip ettiğini duyurmuş ve ardından da Popham'ın alayında yüzbaşı olmuştu. Defteri yerli piyadelerin, mızraklı ve tüfekli askerlerin listesi ile tüfeklerin doldurulması ile ilgili notlar içermektedir.[14]

En baştaki başarılarına rağmen West Country'daki Parlamento ordusu Devizes'de yenilgiye uğramıştı. 1643 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Somerset Kral'ın kontrolüne geçmişti. Muhtemelen hem Popham hem de Locke'un babası bu noktada ordudan ayrılmıştı (bu yüzden de en sonunda kontrolü yeniden ele geçiren Parlamento güçleri arasında yer almıyorlardı).[15] Siyasi davaları sonunda başarıya ulaşmış olsa da hem Popham'ın hem de Locke'un babasının iç savaşta önemli ölçüde maddi kaybı olmuştu. Popham'ın evi Kralcılar tarafından yakılmıştı; Locke'un babası ise (oğlunun tanıklığı-

na istinaden) sonradan aktarıldığı üzere, "Parlamento ordusundaki bir yüzbaşı olması . . . dolayısıyla, yaşanan bu felaketlerden özel olarak etkilenmişti: Servetinin eksilmesinin tek sebebi buydu büyük ihtimalle".[16]

Öte yandan, Locke'un babasının Popham'a yıllar boyunca, hem barış hem de savaş zamanında verdiği destek, oğlunun gelecekteki yaşamını büyük ölçüde belirleyecek şekilde karşılığını bulmuştu. Parlamento'nun bir üyesi olarak Popham, erkek çocukları Londra'daki Westminster Okulu'na resmen önerebiliyordu; genç John Locke'u da önerip okula girmesini sağlamıştı. Locke (büyük ihtimalle 1646'da, on dört yaşına bastığı yıl) kırsal Somerset'teki evinden ayrılıp da ülkedeki en iyi okullardan biri olan Westminster'a yaklaşık yüz elli kilometrelik yolculuğu yapmamış olsaydı, yaşamı hiç şüphe yok ki çok farklı bir seyir izleyecekti.[17]

1646 – 1652: "Çok Katil Bir Okul"[18]

Locke, Westminster'da kimi kendisinden birkaç yaş küçük, yaklaşık iki yüz elli erkek öğrencinin arasına katılmıştı. Bu öğrencilerin yaklaşık kırkı Kral'ın Bursiyerleri olup (bu ad Kralcı okul müdürünce kullanılmaya devam ediyordu) okulda yatılı kalıyordu. Diğerleri ya "kasabalı", yani yörede yaşayanların oğullarıydı ve evlerde kalıyorlardı, ya da "pansiyoner"di ve Westminster Manastır Kilisesi Papazlar Meclisi'nden bir başkanın ya da üyenin evinde kalıyordu. Locke "gezici", yani okula kırsal kesimden gelmiş öğrencilerden biri olarak arkadaşlarıyla ya da akrabalarıyla oturan yahut da civardaki müsait bir evde kalan öğrencilerden biriydi. Bayan Susan Bates adında birinin evinde kalıyordu.[19]

1649 yılının sonlarına doğru, Locke gelir giderinin özenle hesabını tutmaya başladı; yaşamı boyunca sürdüreceği bir işti bu. Babası, Londra'dan "kuzen William Strickland" aracılığıyla, altı ayda bir, 6£'dan 14£'a kadar değişen miktarlarda para almasını sağlıyordu. Bu parayla Locke "çamaşırcıya altı ay için 12s ödemiş", "Bay Busby'ye ... üç ay için 1£ ödemişti" ayrıca "elbiselerinin yamanması için 4d", "yatakları yapan kadın için", "kâğıt için 5d", "bir çift ayakkabının pençelenmesi için 1s 5d", "ishal olduğunda 2s 6d", "annesine turp tohumu almak için 8d" (eve gönderdiği bir mektubun içindeydi tohumlar) ödeme yapmıştı; "kapsüller ve yıkama topları" gibi tuvalet malzemeleri, mumlar, üç ayda bir ortalama dört

kere saç tıraşı da düzenli aralıklarla hesaplarda yer alıyordu. Bu tür şeylerin arasında satın aldığı kitaplar da göze çarpıyordu: Lucan'ın İngilizce ve Latince *Pharsalia*'sı, George Abbot'ın *A Brief Description of the Whole World* (1599) [Bütün Dünyaya Dair Kısa Bir Tasvir], Thomas Godwin'in *Roman Antiquities*'i (1614) [Roma Kalıntıları].[20]

Okul müdürü Richard Busby, 1638'de, okul Manastır Kilisesi Rahip Meclisi tarafından yönetiliyorken atanmıştı. Her ne kadar Busby sadık bir Kralcı olsa da, iç savaşın bitiminden beri okulu yönetmekte olan Parlamento Komitesi görevde kalmasına müsaade etmişti. Busby faal ve kendini işine adamış bir öğretmendi, öğrencilerinde bulunan en iyi vasıfları ortaya çıkarmaya vakfetmişti kendini. Öğrencilerinin kullanımı için Latince, Yunanca, İbranice ve Arapça dilbilgisi kitapları yazmıştı. Hiç kuşku yok ki görevi sürdürmesine müsaade edilmesi sahip olduğu yeteneklerin takdir edilmesinin sonucuydu, zira sürdürdüğü Kral yanlısı tutumunu gizlemeye yönelik bir kaygısı yok gibi görünüyordu. Christ Church'ün* dekanı John Owen'ın sunduğu görüşe göre, "bu okul zapt edilmediği müddetçe ülke için hiç hayırlı olmayacaktı". 1644'te Busby'den, Ulusal Resmi Birlik ve Akdi'ne mahsus Presbiteryenciliği desteklemesi istenmiş, yapmadığı takdirde ceza olarak görevinden alınacağı söylenmişti; gelgelelim bunu yapamayışının kayıtlarda yer alan açıklaması pek inandırıcı olmasa da ("hastalıklı bir hali" vardı) kendisine karşı hiçbir hukuki işlem yapılmamıştı. 1648'de de, yakınlardaki Whitehall'da** "kralın öldürüleceği o kara ve ebediyen meşum günde" darağacının hazırlandığı sırada Busby okulu toplayıp (Locke'un çağdaşlarından ve yaşamı boyunca görüşeceği kişilerden olan Robert South'un belirttiği üzere) "kralın kutsal başı kesilmeden ... bir iki saat önce" Kral Charles için "halkın huzurunda dua ettiğinde" de hiçbir hukuki işlem yapılmamıştı. Ama Busby okuluna ve oradaki görevine bağlıydı: Öğrencileri "Okul'un sınırları içerisinde kendisinden daha mühim biri olduğunu düşünmesinler"[21] diye, Restorasyon'dan*** sonra II. Charles'a okulu gezdirirken, saygısızlık etme pahasına şapkasını başından çıkarmamıştı.

---

* Oxford Üniversitesi'ne bağlı, İngiltere'nin en önemli kolejlerinden biri-ç.n.

** Whitehall hem İngiliz hükümetini hem de Londra'da hükümet dairelerinin bulunduğu caddeyi ifade eder-ç.n.

*** II. Charles'ın İngiltere Kralı olarak 1660'ta İngiltere'ye dönmesine ve bunu izleyen döneme verilen ad-ç.n.

Locke, Westminster'da geçirdiği yıllar boyunca Latince, Yunanca, Arapça ile daha az oranda coğrafya, geometri ve aritmetikten oluşan bir müfredat görmüştü. Coğrafya, geometri ve aritmetik Latince öğretiliyordu. Locke Latinceyi İngilizceymiş gibi telaffuz ediyordu ki sonraları bu durum yabancılarla Latince konuşurken sorunlara yol açacaktı.[22]

1650'de Locke'un, Kral Bursu'na hak kazanacakları seçmek için açılan "yarışma" sınavına girmesi uygun görülmüştü. Latince ve gramer bilgisi, düzyazı ya da şiir yazabilmeyi gerektiren bir prosedürdü bu. Locke'un "seçime karşı faaliyetler" için bir şilin vermesi işe yaramış olsun ya da olmasın, seçilmeyi başarmış, yirmi adaylık listenin onuncu sırasında yer almıştı.[23]

Kral'ın Bursiyer'i olarak, okulda yatılı kalan Locke'un yaşamı hakkındaki bazı şeyler, başka bir öğrencinin verdiği, üst sınıflarda okutulan müfredata ilişkin açıklamalardan öğrenilebilir. Güne saat beşi az geçe Latince dualarla başlanıyor, ardından da yıkanmaya geçiliyordu. Saat altı ile sekiz arasında öğrenciler önce Latince ve Yunanca dilbilgisi alıştırmaları yapıyor, sonra da belirli konular üzerine Latince dizeler yazmaları yahut da Cicero, Livius, Homeros ve Ksenophon gibi Latin ya da Yunan yazarların yazdıkları hakkında yorum yapmaları ve ezberden okumaları isteniyordu. Bunun ardından da beslenme ve durum değerlendirmesi yapma –"tefekküre dalma ve gelecek alıştırmalara hazırlanma"– saati geliyordu. Dokuz ile on bir saatleri arasında ise ilk önce, belirli öğrenciler, bir önceki gün kendilerine verilmiş olan konular üzerine yazmış oldukları Latince ya da Yunanca metinleri ya da dizeleri yüksek sesle okuyorlardı; "bu yazılanlardan bazıları incelenip cezalandırılıyor, diğerleri ise methedilip örnek diye sunuluyordu". Bu iki saatlik sürenin geri kalanı, hazırlık yapmadan ve hiç bakmadan metinleri Latince ya da Yunancaya çevirmeye ve Latin ya da Yunan bir yazardan alınma bir parçanın öğretmen tarafından verilip öğleden sonra da öğrencilerin bu parça hakkında sınava tabi tutulmasına ayrılmıştı. Saat on ikiden bire kadarki öğle yemeği sırasında akademik çalışmalar tamamen bırakılmıyordu, zira (tıpkı akşam yemeğinde olduğu gibi) öğrenciler "bu tür yazım tarzlarını rahat okuyabilmek amacıyla"[24] Latince elyazmaları okuyorlardı.

Öğle yemeğinin ardından, öğleden sonraları sabah kadar yoğun geçiyordu. Öğretmenin önceden izah ettiği metin iki saat boyunca "öğelerine ayrılarak ya da diğer dilbilgisel yollarla tümüyle inceleniyor, içindeki

bütün retorik söz sanatlarına bakılıyor ve şiirden düzyazı haline ya da düzyazıdan şiir haline dönüştürülüyor, Yunancadan Latinceye ya da Latinceden Yunancaya çevriliyordu". Sonraysa metnin ertesi güne kadar ezberlenmesi gerekiyordu. Saat üç ile dört arası "öğrenciler kısa bir ara veriyordu"; ama yalnızca kısa bir araydı bu, zira bu ara kısmen "bir sonraki ödeve hazırlanmaları" içindi. Bu ödev çeşitli retorik çalışmalarından ve Latince ya da Yunancadan metne bakmadan yapılan diğer çeviri alıştırmalarından oluşuyordu. Sınıftan çıkıp akşam yemeğine gitmeden önce öğrencilere, ertesi güne Latince ya da Yunanca düzyazı ya da şiir yazacakları bir konu veriliyordu. Akşam yemeğinden sonra, en azından gailesiz yaz akşamlarında coğrafya hakkında bilgiler veriliyor, üst sınıftan öğrenciler de "şehirleri ve ülkeleri tasvir edip harita üzerinde bulma çalışması yapıyorlardı".

Cumartesi günleri tempo büyük ölçüde yavaşlıyordu, zira kayıtlarda Yunanca ve Latince söylev alıştırması dışında bir şey görülmüyor. Bununla beraber, pazar günleri öğrenciler, en azından üst sınıftakiler, Manastır Kilisesi'ndeki duaların ve ayinlerin yanı sıra, Yunanca soru cevaplı din kitaplarını ezberlemeye ya da Yunanca İncil'i yorumlamaya çalışıyorlardı. Öğleden sonraları sabah vaazı ya da İncil okumaları hakkında dizeler yazıyorlar, klasik yazarlara dair yorumlar dinliyorlardı.

Klasik diller ve edebiyat üzerindeki bu yoğunluk, disiplin sisteminin de her yanına hâkimdi. Bu sistem en başta bizzat öğrencilerin sorumlu oldukları bir sistem olup öğrencilerden bazısı gözetmen olarak görevlendiriliyordu. Öğrencilere verilen bütün emirler ve (cuma sabahlarındaki) şikâyet listeleri kati surette Latinceydi; cezalar da dil alıştırmaları ya da "Cicero, Isocrates, Demosthenes'ten alınma bütün hitabeleri ya da Vergilius, Thucydides, Ksenophon, Euripides vb.den alınma konuşmaları tekrar etme gibi akademik ödevler" şeklinde veriliyordu. Ama cezalar, sözcüğün gerçek anlamında, aynı zamanda öğretmenlerin de elindeydi: Dryden'ın bildirdiğine göre, "Öğretmen Busby öğrencileri, gerçekten de kalın kafalı yapıncaya dek kırbaçlardı". Locke yıllar sonra Westminster'ı "çok katı bir okul" diye tasvir edecekti. Çocukların eğitimine dair bazı talimatlar kaleme alırken de "değnekli disiplin"e kesinkes karşı çıkmıştı: Bu "idare aracı"nın kullanılması çocukları kitaplarına yöneltip zevklerden uzaklaştırmıyor, bunun yerine zevk ve nefret yoluyla tensel motivasyonu güçlendiriyordu. Locke'un en acımasız ve nobran eleştirmeni onun hakkında şun-

ları diyecekti (haklı mı değil mi bilmiyoruz): "Hiç şüphe yok ki öğretmenin değneğinden (kendisi de [birkaç yerde] ... korkudan titreyerek bahseder bundan) duyduğu korku, en başta bunu kendisinin hak etmesi nedeniyle zaman zaman peyda oluyordu zihninde".[25]

Westminster'da, Locke'un yaşamının sonraki dönemlerinde eleştireceği başka hususlar da vardı. Bilhassa retorik çalışmalarına karşıydı. Locke'a göre, retorik, "güzel" konuşmayı öğrenme konusunda pek bir işe yaramıyordu. Keza kompozisyon ödevlerini ya da dizeleri Latince yazmaya da karşıydı. Sonraki düşüncesine göre, öğrencilerin çeşitli konularda güzel bir şekilde konuşmayı öğrenmesinin gerekliliği iyi bir şeydi, ama Latince kullanılması ve "Omnia vincit amor" (aşk her şeyi fetheder) gibi konuların seçilmesi (bunlar öğrencilerin hakkında "bilgi istedikleri" konulardı) bu amaca hizmet etmenin pek de iyi bir yolu sayılamazdı: Bu "bir nevi Firavun gaddarlığıydı, insanların elinde henüz hiçbir malzeme yokken tuğla yapmalarını emretmekti".[26]

1651'in Mayıs ayında, Locke'a okulda erkek kardeşi de katıldı. Somerset'ten anneleri getirmişti onu. Thomas okula, tam da John'un "gezici"liği sona erdiği zaman, "gezici" olarak girmişti. Kardeşinin mali işleriyle John ilgileniyordu; itinayla "kardeşimin okul çantası için 1s" ve "kardeşim için bir çift eldiven" türü şeylerin kaydını tutuyordu.

Kral Bursları için yapılan "küçük" eleme sınavında başarılı olmak, okul sınırları dahilinde bedava yemek ve kalacak yer anlamına gelmiyordu yalnızca. Westminster'la özel bir ilişkisi olan üniversite kolejlerinden birine, Oxford'daki Christ Church ile Cambridge'deki Trinity College'a da bursla girmek için "büyük" eleme sınavına katılmaya hak kazandırıyordu. Bu kolejlerden her biri Westminster'dan her yıl en az üç öğrenci alıyordu. 1652'nin Mayıs ayında, on dokuz yaşındaki Locke bu sınava katılmıştı.

Sınavın amacı, adayların bilgilerinden ziyade özgüvenlerini ve zihinsel kıvraklıklarını ölçmekti. Sınavın asıl bölümlerinden biri, okulda Paskalya dönemindeki ikinci pazartesi günü Latince, Yunanca ya da İbranice kaleme alınmış bir söylev vermekti. Adaylar iki üniversitenin birinden yana tercihini belirtebiliyor, bunu da ilgili seçiciye hitaben bir konuşma yaparak gerçekleştiriyordu. Locke, Christ Church Dekanı'na konuşma yapmak üzere hazırlanmıştı: "Birkaç yıl boyunca dilbilgisinin temel ilkeleriyle çalışmış olan ve Homeros'un *İlyada*'sını iyice bellemiş olan [ben] sizin İthaka'nıza, Üniversite'ye ulaşmaya çalışıyorum.... Müsaade ediniz de o

lütufkâr sesiniz ... yaşadığım menfur boğuşmalardan sonra, tam bir huzur ve sükûnet yuvası olan Üniversite'de bir yer versin bana".[28]

Locke eleme sınavından önce, babasına, hazırladığı Latince söylevi sunmayacağını (belki de Busby bir sebepten sunmamasını tavsiye etmişti), ama önceden hazırladığı İbranice söylevi sunacağını iletmişti. Babasının bu konuda hiçbir şey söylememesini istiyordu, "zira şimdiden herkesin dilinde olan bir olay cereyan etmişti, bu da kendisi için hayırlı olmaktan uzaktı". Dilden dile dolaşan bu olay her ne idiyse, Locke'un babasını uyarması şunu gösteriyor ki eleme sürecinde, seçilenler açısından önemli ölçüde kişisel lobi faaliyetleri ve ricalar, seçiciler açısından da tarafgirlik söz konusuydu. Locke'un babası bu işe bizzat karışmış, eskiden Parlamento ordusu komutanlarından, şimdi de Westminster valilerinden olan General Charles Fleetwood'a bir mektup yazmıştı. Mektup Yüzbaşı Smith diye biri tarafından ulaştırılmıştı. Öğrenci Locke'un belirttiğine göre, Yüzbaşı Smith "elinden ne geliyorsa yapacağına söz vermişti" ve "[kendisinin seçilmesinin] gerçekleşmesi için elinde ne varsa ortaya koymaya hazırdı". Busby'ye bir mektup daha gönderilmişti, ayrıca öyle görünüyor ki ek bir yardım için Albay Popham'a da (zaten Locke onun himayesiyle Westminster'a girmişti) rica edilmişti, zira Locke yine Latinceyle, muhtemelen Popham'a mektup yazmıştı: "Sizden şunu hatırlamanızı istirham ederim ki destek olan sözleriniz ve takdiminizle bir zamanlar bu duvarların arasında yer bulmuştum kendime; bu geçmiş lütfa dayanarak, şimdi de sizin hamiliğinize itimat etmeme ve bunu içtenlikle rica etmeme müsaade ediniz".[29]

Eleme yaklaştıkça Locke'un umutları artıyordu. "Büyük bir uğraş vererek bazı dostların desteğini kazanıp elemeyi geçeceğimden pek şüphe etmiyorum", demişti babasına. Bir hafta sonra da Locke, "hem kendinin hem de dostlarının eleme için hazırlanması amacıyla elinden gelen her şeyi yaptığını", yazmıştı. Gelgelelim büsbütün iyimser de değildi, zira babasından, başarısız olduğu takdirde ne yapacağına dair tavsiyelerde bulunmasını istemişti. Gerçi bu iyimserliğin temeli sağlamdı, çünkü öyle görünüyordu ki kendisi Okul Müdürü'nün favorilerinden, "beyaz delikanlılar" diye adlandırdıklarındandı: Babasına verdiği bilgiye göre, Busby, "elinden geleni yapacağına dair söz vermişti ki Locke'a duyduğu sevginin onca teminatından sonra bundan hiç şüphe duyamazdı. Elemede ola ki okunur diye diğerlerinden önce Locke'un söylevinde karar kılmıştı". Umut dolu bu delikanlı "Bay Busby başka türlü olmasını istemiyor[du]" da diyebi-

lirdi pekâlâ, zira Busby onun İbranice söylevinin takdim edilecekler arasında olacağına dair söz vermekle kalmamış, "onun adına Seçiciler ile konuşmuştu da".[30]

Üniversiteye girmesini sağlayacak burslardan birini kazanamaması durumunda, babasının Locke'a hangi tavsiyelerde bulunacağına dair tahmin yürütebiliriz yalnızca: İlk akla gelen, kendisinin izinden gidip taşra avukatı olması. Gelgelelim tavsiyeye gerek kalmamıştı. O ilkbahar Locke, Oxford'a girmesini sağlayacak olan Christ Church burslarından birini almaya hak kazanmıştı (altı kişilik listenin en sonunda yer alıyordu).[31]

1652-1656: "Çok Çalışkan Bir Öğrenci Değil"[32]

Locke okuldan ayrıldıktan sonra, yaz aylarını ve yirminci yaş gününü muhtemelen Somerset'teki evde geçirmişti. Yıl sonuna doğru, yüz kilometrelik yolculuk yapıp Oxford'a gitmiş ve bursunu almıştı. Orada geçirdiği ilk birkaç gün boyunca, öyle görünüyor ki hamisi Alexander Popham kendisine refakat etmişti. Locke, Oxford'un kendisine sunacağı "olağanüstü avantajlar" ve "öğretim" imkânının, "geçmiş çağlardaki değerli ve en takdire şayan kişilerin hepsiyle" sohbet etme şansının verdiği heyecanla, Popham'a mektup yazıp "bizzat refakatini ve mutluluğunu bahşettiği ilk günlerin sefası"[33] için teşekkür etmişti.

Özenle tuttuğu mali hesaplardan anlıyoruz ki Locke Christ Church'e vardıktan hemen sonra nakliyeciden özel eşyalarını almış, okuldan bir hamal tutup bunları odasına taşıtmış (bu odadaki mobilyaları, örtüleri ve perdeleri, odanın önceki kullanıcısından üçte bir indirimle satın almıştı büyük ihtimalle), yatağını hazırlatmıştı. Odaya yerleşmesi tamamlandıktan sonra, aşağıda da görüleceği üzere, üç aylık harcamaları (ilaçlar ve hastalık hariç tutulursa) her zamanki gibiydi:

> Üç aylık öğrencilik dönemi için öğretmenime 1£ ödedim; kendisinin 1.11.0£ ödediği kitaplar için kendisine daha fazla miktarda ödeme yaptım; yatağımı düzelten kişiye dokuz ay için 15s ödedim; çamaşırcıma üç ay için 5s ödedim; Ev'e [yani Christ Church'e] 2.75£; Bay Waxland'den borç aldığım 1.8.10£'u kuruşu kuruşuna ödedim; bir çift çizme için 16s; ilaç için 1.03.0£; siz [babası?] hastayken memlekete yaptığım yolculuk ile sonraki bir yolculukta harcananlar için de 15s ödedim.[34]

Okul kayıtlarında "generosi filius", yani bir beyefendinin oğlu diye tarif edilen Locke, Westminster Öğrencileri, Burslarını resmi olarak aralık ayına kadar alamıyorlarsa da, 27 Kasım'da üniversiteye kaydolmuştu. Sonra da katedralde, okulun resmi kurallarına, talimatlarına ve kararlarına uyacağına, Dekan'a ve diğer görevlilere itaat edeceğine ve Christ Church'ün itibarına uygun hareket edeceğine yemin etmiş olsa gerekti.[35]

Christ Church diğer okullara kıyasla birkaç açıdan farklıydı. Bünyesinde hem katedral hem de kolej vardı. Bunların ikisi de Dekan ve Papazlar Meclisi tarafından yönetilmekteydi. Kolejin eğitimle ilgili işleri Dekan, Dekan Yardımcısı ve yılda bir seçilen görevliler tarafından teftiş ediliyordu. Başka üniversite kolejlerinin, örneğin Locke'un kimi okul arkadaşlarının seçildiği Cambridge'deki Trinity College'ın yönetimi, okul müdürü ile akademik kadronun [*Master and Fellows*] kontrolündeydi. Christ Church'te, akademik kadronun en yakın eşdeğeri, sosyal bilimler alanında yüksek lisans payesine sahip öğrencilerdi; aradaki fark, öğrencilerin yönetici kadroda olmamasıydı.

Locke, Christ Church'e kırk kadar lisans öğrencisiyle birlikte alınmıştı. Bu alınanların tümüne genel anlamda "öğrenciler" denebilirse de, Locke'un aksine, hepsi burs almış değildi. Christ Church'ün böyle yüz tane kontenjanı vardı, bunların çoğunu da Westminster'dan gelenler dolduruyordu. Dolayısıyla Locke burslu öğrenciydi ama diğer lisans öğrencileri asiller, parasını kendi ödeyen asiller, halktan kişiler ve hizmetli öğrenciler (çeşitli hizmetler karşılığında bedava eğitim gören öğrenciler) olarak alınıyordu.[36]

Lisans derecesi için üniversitenin gerekli gördüğü zorunlu dersler en son Başpiskopos Laud tarafından 1636'da, kendisi Üniversite Rektörüyken belirlenmişti. Laud'un belirlediği okul yasası, monarşinin otoritesine ve resmi Kilise'ye karşı püritenlerin oluşturduğu tehdidin (en sonunda iç savaşa yol açmıştı bu) temelinde, kısmen üniversitedeki disiplin ve düzen bozukluğunun yattığı şeklindeki inancına istinaden ortaya koyduğu tepkinin bir parçasıydı. Bu yasa uyarınca ilk yıl, dilbilgisi, retorik, Aristoteles, Cicero ya da Quintilianus hakkında haftada iki kere verilen derslere katılmak gerekiyordu. Daha sonra da mantık ve ahlak felsefesiyle ilgili dersler geliyordu ve haftada üç gün münazaralara gözlemci olarak katılmak gerekiyordu. Üçüncü yılda, aralarında Homeros, Demosthenes, Isocrates ve Euripedes'in de bulunduğu çeşitli klasik yazarlar (Locke bu yazarlar-

dan bazısını Westminster'da zaten okumuştu) hakkında Yunanca profesörü tarafından verilen derslere katılmak gerekiyordu. Bunun ardından da lisans öğrencilerinin, bir kere muhalif olarak, bir kere de savunmacı olarak iki münazaraya katılması gerekiyordu; bu münazarayı başarıyla tamamlayanlar üçüncü sınıfı geçmiş olarak tanınmaya hak kazanıyor ve Aristoteles'in mantık kitaplarından biriyle ödülleniyordu. Daha sonraki dönemlerdeki mantık derslerinin ve son iki münazaranın ardından öğrenciler artık lisans diplomasına resmen başvurabiliyordu.[37]

Dersler, münazaralar ve özel dersler Latince yapılıyordu ve üniversite yasalarının bir amacı da öğrencilerin bu dili rahatça konuşabilmelerini sağlamaktı: "Sınav yalnızca felsefe konularıyla ilgili olarak yapılmayacaktır ... sınavı yapanların asıl soruşturacağı husus, öğrencilerin gündelik meseleler hakkındaki ... fikirlerini Latince ne ölçüde rahat ifade edebildiğidir".[38]

Üniversite yasalarınca saptanan bu ders programı, her zaman uygulamaya konamamıştı muhtemelen. Bir kere, kolejler dört yıllık müfredat için, benzer eğitim malzemesi sunuyordu: Christ Church'te eğitimin büyük kısmı Aristoteles'e ilişkin derslerden meydana geliyordu (ilk yıl *Birinci Çözümlemeler*; ikinci yıl *Kategoriler*, *İkinci Çözümlemeler*, *Meseleler;* üçüncü yıl *Etik* ve *Fizik*; dördüncü yıl da bilimsel yapıtları). Ayrıca retorik ve Yunanca üzerine kolej hocalarının verdiği derslere de katılmak gerekiyordu; bu dersler belirli temalar üzerine, incelemeden geçirilmiş konferanslardan ve kompozisyonlardan meydana geliyordu. Buna ilaveten, Christ Church'teki lisans eğitimi Latince ve Yunanca söylevler vermeyi ve münazaralara katılmayı da içeriyordu.

Ayrıca özel ders sistemi, lisans eğitiminin her zaman yasal ders programını takip edemeyebileceği anlamına da geliyordu. Her lisans öğrencisinin, kolej mezunları arasından bir belletmenle* çalışması gerekiyordu. Bu belletmenler dekan tarafından atanıyor olsa da, koleje bağlı görevliler değildi ve ücretleri de doğrudan doğruya kendi öğrencileri tarafından veriliyordu. Locke'un hocası, kendisinden altı yaş büyük, Westminster mezunu Thomas Cole'du. Locke, Cole'a üç aylığına 1£ ödüyordu. Cole, resmi bir öğretimden mesul değildi; kendisinden beklenen, Locke'un yaşayı-

* Belletmen (*Tutor*), İngiliz üniversitelerinde bir öğrenciye ya da öğrenci grubuna özel olarak ders veren öğretmen-ç.n.

şını ve faaliyetlerini teftiş etmesi, üstelik de bunu günlük bazda yapması, Locke'un ahlaki gelişimini izlemesi ve resmi müfredatın dışındaki alanlara –örneğin matematiğe ve doğa felsefesine yahut da Descartes ya da Gassendi'ninki gibi daha yakın tarihli felsefeye- dair okumalarla ve özel çalışmalarla onu yönlendirmesiydi.[39]

Locke geçmişe dönüp baktığında, üniversitedeki ilk yıllarına dair hiç de olumlu fikirler beslemiyordu. Sonradan belirtileceği üzere, "Çoğu kez şunları dediğini duymuştum",

> oradaki çalışmalarından çok az memnuniyet duyuyor, bunlarla kendi anlayışının çok az aydınlandığını görüyor, yaşam tarzına dair memnuniyetsizliğe kapılıyordu; keşke babası, ona mukadder olan şey yerine başka bir şey tasarlamış olsaydı: Anlıyordu ki bilgi alanında daha fazla ilerleyemeyişi, âlim olmaya uygun ya da yeterli olmayışından kaynaklanıyordu.[40]

Latince ve Yunanca söylevlere ve sunumlara dayalı akademik çalışmalar üzerinde ısrarla durulması ve formel münazaraların uygulanması Locke'un hoşlanmadığı şeylerdendi. Birkaç yıl sonra "bir mesele hakkındaki . . . yanıltıcı mantık tartışmaları ya da basmakalıp söylevler"e karşı olduğunu belirtmişti. Bunlardan ilki "yanıltmacayı, ağız dalaşını ve sabit fikirli olmayı öğretir", ikincisi ise "düşünceleri doğruluk üzerine değil de nüktedanlık ve göz boyama üzerinde temellendirir". Bunların tümü "yargılamayı sekteye uğratır ve insanı doğru ve makul akıl yürütmeden alıkoyar". Arkadaşlarından birinin dediğine göre, Locke "kamu önünde tartışmayı hiçbir zaman sevmemişti, nedir ki bu tarz tartışmanın doğruluğu keşfetmek için değil de ağız dalaşı ve gösteriş için icat edilmiş olduğuna dair söylevler vermeyi elden bırakmamıştı".[41]

Ayrıca Locke müfredat içeriğinin büyük bölümüne de karşıydı. Öğrencinin, "kategoriler ile yüklemler" ve sav yürütmeye ilişkin "tarz ve mecaz" konularında alıştırma yaptığı Aristotelesçi mantığa ait formaliteler, doğru muhakeme ve yargılama açısından iyi bir temel oluşturmuyordu: "Bir kişinin, düzgünce muhakeme yürütmeyi ya da güzel konuşma becerisini, güya bunları öğreten bu kuralları çalışarak edindiğini hemen hemen hiç görmedim". Locke, aynı şekilde, derslerin içeriğini de eleştiriyordu; sonraları "çalışmalarında ilk olarak izlediği yöntemden yakınacak ... ve çalışmaya ilk başladığında çok çok zaman kaybettiğini, çünkü o za-

manlar Oxford'da bilinen tek felsefenin, belirsiz terimlerle karmaşıklaştırılmış ve faydasız sorularla dolup taşan Aristoteles felsefesi olduğunu [söyleyecekti]".[42]

Lisans müfredatını beğenmeyişi, Locke'u "çok çalışkan bir öğrenci olmaktan alıkoymuş", (anlatılanlara göre) bunun yerine "aynı zamanda mektuplaşmaktan da büyük haz duyduğu zevkli ve dirayetli kişilerle arkadaşlık etme" arayışına çıkarmıştı. "Locke, kendi ağzından anlattıklarına göre, birkaç yıl boyunca zamanının çoğunu bu sohbetlerle ve mektuplarla geçirmişti". Bu kişilerden biri Samuel Tilly'ydi. Keynsham (burası Locke'un Pensford'daki evinin yaklaşık altı kilometre kuzeyindeydi) papazının oğlu olan Tilly, Locke'tan birkaç yaş büyüktü ve Oxford'da okuyordu. Locke, lisans programının sonlarına doğru Somerset'te kaldığı sırada, Oxford'da bulunan Tilly'ye mektup yazmış ve ondan cevap beklemişti:

> İnsanın yaşamında tadabileceği en büyük mutluluk bakımından sizden ilerideyim, zira tahmin bile edemeyeceğiniz kadar iyi bir dostum var. Kastettiğim zatıalinizle kurduğum dostluk ki bu dostluktan genel ve dostane yardımlardan başka şu tür mucizeler de bekliyorum: Sizden uzaktayken bazı zevkler duyumsatmanız gerekiyor bana; bunu yapmanızın yolu da ... yazmak.[43]

Locke'un öğrencilik yıllarında hem sohbet ettiği hem de yazıştığı "zevkli ve dirayetli" kişilerden bir diğeri de Thomas Grenfeild'di. Eski bir Oxford'lu olan Grenfeild, Locke'tan on dört yaş büyüktü ve Somerset'te papaz olarak görev yapıyordu. Locke, Grenfeild'e dediği üzere, "genel yardımlar dışında, yalnızca ilkbaharın yaşam dolu ruhu ve dinginliğine değil, kendisine mektup yazacağı yaz ayının sıcaklığı ve canlılığına da ihtiyaç duyuyordu. Her tür yazışmanın ... bir yükümlülük haline geldiği kişilerden değildi kendisi".[44]

Locke'un Oxford'a gelmesinin üzerinden yaklaşık bir yıl geçmişken, 1653 yılının Haziran ayında, Parlamento Müfettişleri tarafından kolej müdürlerine, gerçek püriten olmayan lisans öğrencilerini tasfiye etmeleri yönünde talimat verilmişti. Locke yakayı kurtarmıştı, ama bu durum, Kralcı Busby'nin Locke'un dinsel eğilimleri üzerinde hiçbir etkisi olmadığı anlamına değil, Dekan John Owen'ın talimatları harfi harfine uygulamadığı anlamına geliyordu muhtemelen.[45]

Ertesi yıl Locke, pek çok Üniversite mensubu tarafından kaleme alınmış bir şiir kitabına katkıda bulunmuştu.* Kolej bu kitabı, yakın zamanlarda Hollanda'yla bir barış antlaşması imzalayan Oliver Cromwell'in onuruna yayımlamıştı. Kısa bir Latince şiir ile daha uzun İngilizce bir şiir yazmıştı Locke. Şöyle başlıyordu bu şiir:

> Nasıl Yunanlılar karşıladıysa onca neşeyle
> Eve dönen *Argo*'larını yüklü bir halde,
> Karşılayacağız biz de atarak neşeli, muzaffer naraları
> Dönmesini dilediğimiz o makbul donanmamızı,
> Hem onların postu bir amblem yalnızca
> Gemilerimizin bize bahşettiği mükâfatsa:
> Barış.[46]

Locke'un öğrencilik yıllarında yaptığı yolculuklar hakkında pek az şey biliyoruz. 1653'te iki kez babasını ziyaret etmişti (bunlardan birinde babası hastaydı). 1654'ün Şubat ayında da iki günlük bir fayton yolculuğuyla Londra'ya gitmişti. Hampton Court'ta** bir aileyi ziyaret etmesi de muhtemelen bu Londra yolculuğu sırasındaydı. Yol yordam bilmeden ve acemice kaleme alınmış bir teşekkür mektubunda bahsetmişti bu ziyaretten:

> Herkesten gördüğüm iyiliklerle aynı olan bu yücelik... sıradan bir teşekkürden daha fazlasını hak ediyor; gene bu yücelik teşekkürlerimi sunmakta geç kalmamı da mazur görüyor. Bana göstermiş olduğunuz nezaket ruhumu kaplayıp dolduruyor ve yücelikten başka bir düşünceye hiçbir yer bırakmıyor; bu yücelik zihnimi, münasip bir teşekkürü bulabilmek amacıyla sakinleştirmiyor, büyülüyor.

Bu "münasip teşekkür" Locke'un yazıştığı kişinin okumak istediği, armacılık üzerine bir kitap içeriyordu. Bu olayın dokunaklı tarafı, kitabın içinde, Locke'un bir çeşit görünmez mürekkeple yazmış olduğu gizli bir mesajın bulunmasıydı: "Bir ricam daha var ... lütfen kitabın başına konmuş beyaz kâğıt yaprağını çıkarın ve yalnız başınıza kaldığınızda ateşin yanında iyice ısıtın".[47]

---

* 1662'nin ilk yarısında yüz başka yazarla birlikte Kral Charles ve Kraliçe Catherine için yazılmış bir kitaba da katkıda bulunmuştu.

** Londra'nın güneybatısında yer alan, Kral VIII. Henry zamanında inşa edilen kraliyet sarayı ve civarı-ç.n.

O yılın sonbaharında Locke'un annesi hastalanıp ölmüştü, Locke da cenazesine katılmak için Somerset'e gitmişti muhtemelen. Hiç şüphe yok ki ertesi yıl eylülde de oradaydı. Bir sonraki şubat ayında, yasal on iki dönemin on birini tamamlayıp yirmi üç yaşında mezun olmuştu.

1656-1658: "Çok Bilgili ve Zeki Bir Delikanlı"[49]

Locke, mezun olduktan sonraki yaz evde babasının yanında kalmıştı. Zamanını Grenfeild ile geçirmiş olduğu kesin olmasa da, Francis Atkins ile geçirdiği kesindi. Atkins, Locke'un o civardan başka bir arkadaşıydı ve karşı cinse büyük bir ilgi duyuyordu. Atkins çıkmaya hazırlandığı bir yolculukta kendisine refakat etmesini istemişti Locke'tan. Bazı işler için gidiyor olsa da, "Aşk Tanrısı bu tuhaf yolculuktaki faillerden biri olacaktı belki de: 'Bu amaçla şimdiden ... sevgilime benimle buluşması için mektup yolladım .... güzel olduğu vaadinde bulunamam; ama –ikisinin içinden yanakları daha al olan sanırım o– onun hakkındaki kararı senin vereceğini vaat edebilirim.'" Atkins mektubunu daha da kışkırtıcı bir edayla bitirmişti: "Yatak arkadaşına hürmetler, zira şu anda kendisi öyle sanırım".[50]

Locke bu "tuhaf yolculuk"ta Atkins'e eşlik etmiş olsun ya da olmasın, Pensford'dan ekim sonu gelmeden ayrılmış olduğu kesindi. Oxford'a gitmek yerine, faytonla Bath'tan Londra'ya gitmişti. Bu yüz kilometrelik yolculuğa damgasını vuran olay, "kendisine tüccar karısı diyen bir et yığını"nın karşısına oturmak zorunda kalışıydı. "Öyle kocamandı ki", demişti Locke babasına, "midemi altüst edip ilk iki sabah hasta düşürdü beni, üçüncüsündeyse sanki gömülecekmiş gibiydim; zira fayton ters dönüp de (ki olabilirdi bu) kadın üstüme düşmüş olsaydı eğer, aynı anda hem ölmüş hem de gömülmüş olurdum kesinlikle". Locke'un yaşamına ilişkin kayıtlarda aksini gösterecek açık bir kanıt bulunmamakla beraber, bu anlatımdaki mizahın altında, kadın bedeninden duyulan esaslı bir korkunun yattığı çıkarılabilir. Gelgelelim daha açık olan şu ki bu anlatım babasının artık "korku uyandırmadığını ve ona karşı mesafeli davranmadığını", "onunla çok iyi bir dost gibi geçindiğini"[51] ortaya koymaktadır.

Westminster'daki eski okulunun yakınlarında bir yere yerleşen Locke, yağmurlu hava yüzünden, Londra'ya gelmesine sebep olan "iş"i halledememişti; babasına dediğine göre, bu iş için Alexander Popham'dan bir mektup alsa "çok makbule" geçecekti. Locke, Westminster Hall'da biraz vakit geçirmiş, James Nayler hakkındaki Parlamento soruşturmasını izlemişti. Nayler, müritleri tarafından Tanrı'nın Oğlu diye adlandırılan ve yılın ilk zamanlarında, İsa'nın Kudüs'e girişi gibi, Bristol'a girmiş olan bir Quaker'dı*. Locke'un kendi "iş"i büyük ihtimalle, Inns of Court'a** kabulü için uğraşmaktı, zira aralık ayında Gray's Inn'e kabul edilmişti.[52]

Locke Londra'da kalıp hukuk okumamış, bunun yerine yüksek lisans derecesi almak için Oxford'a dönmüştü. Üç yıllık müfredat, başka münazaralara katılmayı ve altı tane formel ders verilmesini içeriyordu. Ayrıca geometri ve astronomi, İbranice ve Yunanca, doğa felsefesi ve metafizik üzerine verilen derslere de katılmak gerekiyordu. Bu gerekliliklerin bazıları, Christ Church'ün kendi içinde yaptığı düzenlemelerle karşılanmıştı: Kolej, münazaralara katılmak için, söylevler ve Aristoteles hakkındaki altı ders için gerekli olanları sağlamıştı; ayrıca Doğa Felsefesi hakkında Ast Denetçi'nin vereceği dersler ile Ahlak Felsefesi hakkında Üst Denetçi'nin vereceği dersleri de sağlamıştı. Bu geniş müfredat dahilinde, yüksek lisans öğrencileri artık yakın gözetime ve denetime tabi değildi ve kendi özel akademik ilgilerinin izinden gitmeleri bekleniyordu.[53]

Locke, yirmi altıncı yaş gününe yakın bir tarihte, 1658 yılının Haziran ayında yüksek lisans derecesiyle mezun olmuştu. Mezun olduğunda "bilgisiyle ün kazanmış"tı çoktan. Söylenenlere göre, Locke'a "kolejdeki en bilgili ve zeki delikanlılardan biri gözüyle bakılıyor"du.[54] Bunları söyleyen James Tyrrell'dı. Locke'tan on yaş küçük bir lisans öğrencisi olan Tyrrell, Locke'un yaşamında son ana kadar (farklı yakınlık derecelerinde) yer alacak bir kişiydi.

---

* Hiçbir formel ayin ve ruhban sınıfı içermeyen ve şiddete kesinlikle karşı çıkan Hıristiyanlık mezhebi-ç.n.

** Inns of Court, Londra'da bulunan şu dört baroyu ve bunlara ait binaları ifade eder: Lincoln's Inn, the Inner Temple, the Middle Temple ve Gray's Inn-ç.n.

2. Bölüm

Kolej Görevleri ve Tıp Çalışmaları (1659-1667)

Ocak-Aralık 1659: "Melankolik ve Hoşnutsuz"[1]

İlkbaharda, artık yirmi yedi yaşına yaklaşmış olan Locke, babasının teşvikiyle evlenmeyi düşünmeye başlamıştı. Babası temmuzda muhakkak Pensford'da olması gerektiğini söylüyordu; "genç, çocuksuz, güzel, yıllık geliri 200 £, cebinde de 1000 £ olan" dul bir kadın, "orada kalmasına vesile olabilirdi".[2] Büyük ihtimalle bu mesele daha da tartışılmış, ne var ki hiçbir sonuç vermemişti. Dul kadının parası kendisine ve yeni kocasına yetecek olsa bile, Oxford'un sunacağı daha çok şey vardı. Bursu hâlâ devam eden, üzerinde kolejle ilgili hiçbir sorumluluk bulunmayan ve başka bir kolej derecesi için kayıt yaptırmamış olan Locke kendi eğilimleri ve ilgilerinin izinden gitmekte serbestti.

Locke, Pensford'da bu dul kadınla görüşmüş olsun ya da olmasın, yazın oraya gitmişti. Babası yakınlardaki Stanton Drew'a taşınmayı düşünüyordu. Locke'un "çok yararlı" bulduğu bir düşünceydi bu. Bu yararlar ne olursa olsun, taşınma gerçekleşmemişti: Büyük ihtimalle sebep de babasının hasta olmasıydı (belki de geçen yılki hastalık nüksetmişti). Hem bu olay hem de kendisinin rahatsız olması, Locke'u düşündüğünden daha uzun bir süre Somerset'te tuttu. Genel olarak "melankolik ve hoşnutsuz"du: "Memlekete geldim geleli", diye yazmıştı bir arkadaşına, "ya rahatsızım ya da huzursuz".[3]

Hoşnutsuzluğun sebebi, taşradaki yaşamın, Oxford'daki kültürlü yaşamın ve alışmış olduğu "irfan [ve] medenilik"in yerini tutmamasıydı. "Ben mısır ve koyun fiyatlarından başka bir şey bilmeyen [ve] hayvan semirtmek ve toprak kazmak dışında hiçbir şey konuşamayan faniler arasındayım", diye yazmıştı Oxford'dakilere. Bu tür ifadeler, aldığı eğitimin doğup büyüdüğü yerlerden kendisini ne ölçüde uzaklaştırdığına dair hisle-

rini ortaya koymaktadır. Yerel aksanı taklit ederek söylediği tabirle, "Zomerzetshire"dan o yıl yazıp gönderdiği mektupların çoğunda vardı bu tür ifadeler. "Kabalık"tan ve taşranın maskaralığı"ndan söz etmişti. Locke bunu hoş karşılamayıp aksine hor görerek "Ben sanatın sözlerimizde ve eylemlerimizde hiçbir payının olmadığı bir yerdeyim; burada doğanın masum ürünlerinden başka bir şeyle karşılaşamazsınız", demişti arkadaşlarına. "İçlerinde zerre kadar riyakârlık bulunmayan güzel taşra kızları"ndan da bahsetmişti. Şu açıktı ki Locke'un çocukluğunu bilen yöre insanları, şimdi ne hale geldiğini görmüşlerdi; nedir ki bu insanların Locke'u kendisi kadar ciddiye alıp almadıkları belli değildir. Locke "o bölgenin en önemli devlet adamı ve zekânın diktatörü olduğundan" söz etmişti. "Görseniz gülerdiniz", demişti muhtemelen mizahi ama hiç de mütevazı olmayan bir edayla, "ihtiyarlar söylediklerime nasıl da dikkat kesiliyorlar ... anlattıklarım karşısında nasıl da hayretlere düşerek eve gidiyor ve gelecek yılın olaylarına dair mucizevi şeylerle kehanetleri anlatıyorlar".[4]

Özlediği şeylerden biri, iki günlük mesafede bulunan Oxford'daki arkadaş çevresiydi. Samuel Tilly'den başka, William Uvedale ile Gabriel Towerson, yani Locke'un ona taktığı adla "vakur Bay Towerson" da oradaydı. Bu arkadaş çevresinde ayrıca, Uvedale'in ifadesiyle, "üç hanımefendi ... daha doğrusu B.H.'teki Tanrıçalar" da bulunuyordu. "B.H". St Giles'deki Black Hall demekti. Rahip John Evelegh'in eviydi burası. "Tanrıçalar" arasında, Evelegh'in beş kızından yaşça en büyük ikincisi olan Anne ile o zaman on sekiz-on dokuz yaşlarındaki Elinor Parry de bulunuyordu. Parry'nin ağabeyi John, Jesus College'da akademik kadrodaydı. Arkadaşlar (Towerson'ın tabiriyle "kulüp") Black Hall'da toplandığında, ertesi yılın 14 Şubat sevgililer gününde kurayla buluşmak gibi o dönemin formel sosyal pratikleriyle meşgul oluyor ve Loveday'in *Hymen's Praeludia*'sı, Madeleine de Scudéry'nin *Le Grand Cyrus*'u, Francis Osborne'un *Remedies of Love*'ı [Aşkın Çareleri] ile *Advice of a Father to his Son*'ı [Bir Babanın, Oğluna Nasihati], William Davenant'ın *The Tragedy of Albovine, King of the Lombards'ı* [Lombardların Kralı Albovine'in Trajedisi] gibi aşk romanlarını okuyor ya da irdeliyorlardı. Locke bizzat bu tür bir aşk romanı yazmış, "Orozes, King of Albania"[5] [Albanya Kralı Orozes] adlı bir de oyun taslağı kaleme almıştı.

Locke ile bu arkadaşlarının birbirlerine gönderdiği mektupların (ya da mektup taslaklarının) büyük kısmı günümüze ulaşmıştır. Locke'un öğ-

rencilik yıllarında Tilly'ye ve Grenfeild'e gönderdiği mektuplardan bile sayıca fazla olan bu mektuplar, kendisinin bu tür yazışmalardan duyduğu zevki göstermektedir. Locke evvelce olmasa da, o zamanlar, üslup örnekleri diye yayımlanmış olan, Jean-Louis Guez'in mektuplarından etkilenmişti (eğer "Guez'in kitabı yanımda olsaydı, oradan bir cevap kopya edebilirdim" sana, demişti mektuplaştığı bir kişiye). "Kulüp"e gönderdiği mektuplar da, kendi mektuplarındaki metaforların ve nükteli benzetmelerin incelik bakımından ne denli gelişmiş olduğunu göstermektedir.[6]

Bu mektupların (Locke'un gönderdiklerinin yanı sıra kendisine gönderilenlerin) çoğundaki duygusal derinlik hakkında hüküm vermek kolay değildir. Sevgi ifadeleriyle ve romantikliğe varan beyanlarla dolu olsalar da, bu mektuplardaki stilize ve ince centilmenlik, ciddi duyguları uzakta tutmak, ya da en azından latifeler altına gizlemek için düşünülmüş gibi görünmektedir. Gruptaki erkeklerin birbirlerine yazdığı mektuplardan bazısında da centilmen bir eda göze çarpar. Ama şurası kesin ki bu mektuplar çok serbest, açık da değildir. Bununla beraber, Black Hall'daki tanrıçalar hakkındaki sözleri esaslı bir coşkuyu ve heyecanı açığa vurur.

Anne Evelegh, sevgililer gününde William Uvedale'in sevgilisi olmuştu, ama bu durum, Evelegh ile Locke'un (Evelegh Locke'a karşı belki de biraz korkuyla karışık hayranlık duyuyordu) birbirine gönderdiği mektupların latifeli iltifatlarla dolu olmadığı anlamına gelmiyordu kesinlikle. Locke'un Evelegh ile ilişkisi arkadaşlık ve yarenlikten öteye gitmemiş gibi görünmemektedir. Evelegh'in, Pensford'dayken Locke'a gönderdiği mektuplar, çok gönül okşayıcı bir edayla, Locke'un "tatlı arkadaşlığının ve zevkli yarenliğinin" yokluğundan yakınmaktadır. Somerset'in, "bu denli mükemmel ve bu denli erdemli bir kişi"yi, "bu dünyaya gelmiş en eksiksiz insan"ı barındırmak suretiyle, Oxford'a üstün geldiğinden hayıflanmaktadır büyülenmişçesine. Bu mektuplar şunu da açıkça ortaya koyuyor ki bu duygular bir tek Evelegh'e ait olmayıp, anne babası da dahil olmak üzere Black Hall'daki herkesçe paylaşılmaktadır: Kader "bize surat asıp bizi senin tatlı yarenliğinden mahrum bırakıyor". Evelegh'in Locke'a gönderdiği mektuplar, tıpkı Locke'un ona gönderdikleri gibi, Uvedale'in All Souls'tan burs kazanmasına ve Locke'un sağlığı konusuna değinmek dışında, gündelik uğraşlar hakkında hiçbir bilgi, hiçbir haber ya da yorum içermemekteydi. Locke bir mektup taslağında, kaderin yüzüne güldüğünü, zira Evelegh'den "bir kâğıda sarılı halde, kendine koca bir hafta boyunca zi-

yafet çekebileceği lezzetler" almış olduğundan bahsetmekteydi. Ama kendisinin cevap yazdığı bu mektup incelikli iltifatlar ile arkadaşlıklarının değersiz oluşuna yönelik muhtemelen samimi itirazlar dışında bir şey içermiyordu. Locke, kendi payına, iltifatlara karşılık vermekten başka bir şey yapmamıştı: "Olağanüstü başarılarınıza duyduğum hayranlık .."ın yanı sıra, "üzerime serptiğiniz o retorik çiçeklerinin bolluğuna hayret ediyorum haklı olarak; bu nadir şeylerin sizde doğal olarak yetişip devamlı serpildiğini hiç düşünmemiştim".[7]

Locke'un Anne Evelegh ile arkadaşlığı, gayet samimi olsa da, özel bir boyuttan yoksun gibi görünmektedir. Evelegh'in dediğine göre, kendisi "onu güldürebilmek ve taşrada oyalanmasını sağlamak için" yazıyordu. Öte yandan Locke'un kendisinden birkaç yaş küçük olan Elinor Parry ile kurduğu "gerçek arkadaşlık", Locke'un belirttiği üzere, "her zaman teşrifata ve iltifata dayalı" değildi.[8] Bu arkadaşlığın daha başka şeyler de içerdiği kesin gibidir. Gelgelelim Elinor'un ne tür duygular beslediğini çıkarmak kolay değildir, zira bu dönemde Locke'a gönderdiği mektuplar günümüze ulaşmamış olup, elimizde yalnızca Locke'un taslak halindeki mektupları bulunmaktadır.

Şubat ayında Elinor'un sevgililer günündeki sevgilisi belli olmuştu ve bu kişi Elinor'a duyduğu memnuniyeti ifade etmek amacıyla bir mektup yazmıştı: "Şu anda kısmen talihe borçlu olduğum seçiminiz yalnızca bana bahşedilmiş olsaydı, ebedi mutluluk adına başka bir şey istemezdim. İçinde bulunduğum durum kayıtsız kalamayacağım kadar harikulade ve ben de bu lütfa nasıl tesadüf ettiğimi hiç irdelemeksizin, verdiği zevkten mutluluk duyacağım".[9] Görgü kuralları bütün bu sözleri zaten gerekli kılıyordu; başka türlü anlamlar çıkarılacak bir şey yoktu burada.

Şubat ayındaki Sevgililer Günü'nde ve Locke'un Oxford'dan ayrılıp Pensford'a gittiği yaz aylarında olayların nasıl geliştiğini bilmiyoruz, ama Somerset'ten Elinor'a gönderdiği muhtemelen ilk mektup, belki de yalnızca âdet yerini bulsun diye değildi. Kendisinden uzakta olmak zaten yeterince kötüydü, ama daha da kötüsü kendisinin hiç mektup yazmamış olmasıydı. Locke bu aksaklıktan, sanki Elinor bunu neredeyse insafsızca kasten yapıyormuşçasına bahsetmişti: Yalnızca "yüz üstü bırakılmamıştı", daha da kötüsü "kendisiyle hiçbir ilişki kurulmayan bir kanun kaçağı gibi sürgün muamelesi görmüştü", "yaşamını anlamlı kılan kişilerle münasebetine engel olunmuştu". "Yaşayan insanlarla artık muhabbet edemediği" için neredeyse ölü

gibiydi. Mektup yazması ve kendisini "kurtarma"sı için Elinor'a yalvarıyordu: "Yalnızca sizin mektubunuz enginliğe ulaştırabilir beni".[10]

Locke bir hafta daha "melankolik hal"deydi, bir mektup gelinceye dek. Ruh hali hemen düzelmişti, ama şimdi de bu durumu ona iletmenin iki üç gün sürecek olmasına hayıflanıyordu: "Bu dünyanın sakinleri, kendi ruhlarının çevik hareketlerine uymayan şu bayağı yeryüzüyle kösteklenmişler, yoksa ... teşekkürlerimi iletmek için, yavaş adımlarla giden şu ulaklarla işim olmazdı". Göründüğü kadarıyla imalı bir edayla şöyle devam etmişti: "Düşüncelerimle birlikte bedenim de hareket edebilseydi, çok sık gerçekleşen ziyaretlerimden şikâyet etmekte haklı olurdunuz sanırım; gece yarısı bir vakitte uyku ve tatlı rüyalar dışında Black Hall'da size eşlik eden başkaları da olurdu herhalde". Belki de bu, âdet olduğu üzere gösterilen tevazudan ibaret olup, Locke'un onun mektubundaki "göz alıcı sıfatları", "kendisinin hak etmediği"ni düşündüğüne dair hiçbir şeye delalet etmiyordu. Gelgelelim Locke'un cevabının son kısmı, kendisini beceriksiz ve değersizmiş gibi, hâlâ gençliğindeki taşralı delikanlıymış gibi hissettiğini göstermektedir: "Sizden ayrıldığım zamanki o kaba saba mahlukum hâlâ ve korkarım ki köylüleriyle meşhur olan bir taşrada daha da kötü hale geleceğim. Ama bu durum, sahip olduğum azıcık terbiyeyi ne denli tehlikeye atarsa atsın, size beslediğim hürmete asla zarar veremeyecek". Sonraki yıllardan yakın bir hanım arkadaşının kaydedeceği üzere, Locke'un rahat, teklifsiz tarzı "doğuştan gelmiyor"du neticede, bilakis "etrafındaki arkadaşlardan"[11] edinilmişti.

Eylül ayının hemen başlarında Elinor'dan başka bir mektup gelmişti. Bu mektup da muhtemelen az çok yaranmaya yönelik bir "minnettarlık"la karşılanmıştı. Ümitsizliği sevince çevirivermişti: "Elinizdeki mürekkebi, ne tür bir büyüyle bu denli tesirli bir balsama dönüştürdüğünüzü merak ediyorum, öyle ki dermanı bulunmayan ve rahat yüzü göstermeyen bir ıstıraba yazgılı bir vaziyette olduğumu sanıyorken, iki üç damla canlandırıverdi beni yeniden". Haklı olsun ya da olmasın, Locke mektupta, Anne Evelegh'in (aynı vakitlerde ondan da mektup almıştı Locke) ifade ettiği arkadaşlıktan daha farklı bir şeyler bulmuştu: "İfadelerinizdeki centilmenliği ve itidali takdir ediyorum, ama benim asıl ilgilendiğim mektubun içinden akıp giden o iyilik damarı; işte benim mektubunuzdaki meziyetlere hayran olmamı sağlayan şey de bunların hem zarif hem güzel olması ve sizin de bunları bana bahşetmiş olmanız".[12]

Locke bir sonraki, muhtemelen iki hafta sonra yazdığı mektupta, o olmadan kendini bomboş ve yaşamdan kopmuş gibi hissettiği, ondan kabul görmediği takdirde bir hiç olduğu şeklindeki izlenimi vermeyi sürdürür. Onun arkadaşlığı ve yarenliğinin verdiği hazla kıyaslandığında, başka şeyler zevk vermekten ve tatmin etmekten çok uzaktı. Locke "melankolisi"nden, "perişan hali'nden söz etmişti gene. Varoluşu bir şekilde ona bağlıymışçasına, "onun düşüncelerinde bir yer edinmek" için ve "hatırlanmak için" yalvarıyordu.[13]

Bu mektuptan öğrendiğimize göre, Elinor'un erkek kardeşi kısa bir süre önce Somerset'e gitmişti. Locke da onunla muhtemelen Bath'ta görüşmüştü. Elinor "hatıra" olarak ipekten çiçekler göndermişti, Locke ise onun "hatıralarının satın alınamayacağını" bilmekle beraber, Elinor'un erkek kardeşiyle ("onu en iyi tanıyan kişi" olarak) "sunulacak en uygun şeylerin neler olduğu" konusunda konuşmuştu. Sonunda, Bath'ın yoğun mineral içeren maden suyunun etkisiyle altın rengine bürünmüş olan gümüşlerden göndermeye karar vermişti.

Elinor, Locke'un, erkek kardeşiyle kendisi hakkında konuşmuş olmasından hoşlanmamış gibi görünüyor. İşte bu andan itibaren de ilişkilerinde gerilimler ortaya çıkmaya başlamıştı; gerçi ilişkileri birkaç hafta boyunca, Locke'un babasının bir keresinde "kâğıttan ziyaretler" dediği şeyden ibaret kalmıştı. Belki de Elinor, Locke'un duygularının ağırlığından rahatsız olmaya başlamıştı, zira görünen o ki kalemine gem vurmasını söylemişti. Locke elbette özür dilemiş ve onun "iktidar"ına ve "imparatorluk"una boyun eğeceğine söz vermişti; bununla beraber ne kusur işlediğini anlayamamıştı muhtemelen:

> Şayet katılığınızı uygulamaya kararlıysanız, bu durumun nasıl önüne geçerim hiç bilmiyorum; ama şunu biliyorum ki kalemim kendisini mahrum bırakmayı arzuladığınız o özgürlüğü kaybetmeyi hak etmiyor hiç, tabii bizzat kendiniz dışında hiç kimsenin sizinle ya da sizin hakkınızda konuşmaya layık olmadığını düşünmüyorsanız eğer.... [Kalemimin] işlediği kusurlar ne olursa olsun, sizi tasvir etmek cüretine kalkışmadı asla; ayrıca kalemim her zaman şunu da bilecek kadar irfan sahibi olmuştur ki siz yalnızca ve yalnızca kendiniz tarafından tasvir edilebilirsiniz.... Dünyaya görünmeye karar verdiğiniz zaman, gökcisimlerinden sizi kendi ışınlarınızla giydirmelerini isteyin ve kendi saçtığınız ışıkla görünerek hayretlere düşürün bizi: Kalemimin fesatlığı konusunda sanırım gerçekten de haklısınız, onun mahkûm edilmesi gerekiyor.[14]

Elinor, Locke'u mesafesini koruması konusunda uyarıyormuş gibi görünmenin yanında, duygusal bir şekilde konuşarak dalga geçmeye de başlamıştı. Belki de kendisiyle ilgili birtakım taleplere yol açan ciddi hamleler olarak idrak etmeye başladığı şeyle başa çıkamıyordu yalnızca (kendisine karışılmasına hazır değil miydi acaba?); belki de bu atılımları Locke tarafından yapıldığından hoş karşılamıyordu yalnızca (Locke'u çok hantal mı buluyordu? Ya da çok düşüncesiz, çok kitabi mi buluyordu?) Elinor dalga geçercesine, Locke'un Oxford'a geri dönmek için sabırsızlanmasının, yeni arkadaşı Towerson'ı görmeye yönelik olduğunu öne sürüyor gibiydi. Locke, Towerson ile olan arkadaşlığına değer verdiğini inkâr etmiyordu, hatta "onu bu duruma inandırması" için Elinor'dan ricada bulunmuştu. Ama Locke'un şikâyeti şuydu ki "Elinor sövgüler yerine hakikati tercih edecek olsaydı", onu oraya çeken kişinin aslında bizzat kendisi olduğunu anlayacaktı. Muhtemelen Elinor'un gönlünden geçen kişinin Towerson olması sebebiyle ondan bahsettiğini ima eden Locke sitemli bir şekilde şöyle bitirmişti sözlerini: "Yoksa ben Oxford'da Bay T.'den başka hiçbir arkadaşı kalmayacak kadar bahtsız mıyım.... Bir aylık yokluğun, sonsuza dek süreceğini sandığım bir arkadaşlığı mahvetmesi mümkün mü". "İçinde bulunduğu durum hakkında ne hüküm vereceğine" onun bir sonraki mektubu neticesinde karar verebileceğini söylüyordu Locke, ama şundan emindi ki "bu latifeler hep sürmeyecekti, Elinor ona sürekli eziyet ederek eğlenemeyecekti". Elinor'un buna cevabı hiç fena olmamıştı gerçekten de.[15]

İlk olarak, Elinor Locke'tan kendi adına birtakım ayak işleri yapmasını istemiş gibi görünüyor. Locke'un seve seve yerine getirdiği bir iş olmuştu bu, zira "onu göremese de onun adına iş yapmakla bir şekilde tatmin olmuştu". İkinci olarak da Elinor "arkadaşlığa dair beyanlar" ile onu ikna etmiş gibi görünüyor. Locke centilmen bir edayla "böyle bir lütfun kazandırdığı şerefe, bunu onun iyiliği dışında bir şeye yorarak gölge düşürmeyeceğini" söylemiş olsa da, görünen o ki daha fazlasını istemiş ve kendi duygularını açığa vurmak ihtiyacı duymuştu:

> Mutluluğuma başka bir yığın düşüncenin karışmasına müsaade etmezdim, ama gene de size duyduğum büyük saygıyı açıklamama lütfen izin verin.... Bunu şimdi belirtmemin sebebi, gönlümün huyunu bilmiyor olduğunuzu düşünmem değil, size burada samimiyete dair hayal edilebilecek en büyük teminatları veriyor olmam, zira ben insanların sözleri ile eylemlerinde sanatın hiçbir payının olmadığı bir yerdeyim.[16]

Locke'un günümüze ulaşan bir sonraki mektup taslağı pek de memnun edici olmayan bir mektuba verilen cevaptı. Locke, Elinor'un son mektubunda "nazik ve rahatlatıcı bir şeyler" ve "arkadaşlığına dair bir teminat" bulmuş olsa da, bunların yanı sıra "sövgüler ve meydan okumalar" ile "garazlı ve cüretkâr" nitelikte kışkırtıcı şeyler de bulmuştu. Elinor'un ne ölçüde ve ne şekilde, Locke'un bir önceki (artık kayıp olan) mektubunda bulduğu ya da bulduğunu düşündüğü şeylere tepki verdiği açık değildir. Locke'un yaranmaya çalışan itaatkâr tavrı göz önüne alındığında mümkün görünmese de, kendisi "yenilmez ve zapt edilemez" olmakla itham edilmişti. Locke cesurane bir tavır takınmış ve Elinor'a iltifat etmeyi ihmal etmemişti, ama belli ki eleştiri olarak gördüğü birtakım sözlerden incinmişti. Muhtemelen biraz şaşkınlık duyarak, sitem etmekten de geri duramamıştı. Nasıl oluyordu da Elinor "istediği zaman, başka bir iş için yaratılmamışçasına bu denli yardıma hazır, müthiş ölçüde iyiyken, tam tersi biçimde davranabiliyordu?" "Gülümsediğinde bu denli güzel olan bir yüzün hiçbir zaman somurtmaması gerekir.... Kendi mizacınızdaki yatkınlıkların izinden gidin ve müthiş derecede müşfik olun; sizden samimi ve açık bir nezaket içeren bir mektup bekliyorum".[17]

Muhtemelen, Locke'un umduğu üzere, Elinor bu sözlere "posta ulaşır ulaşmaz" cevap vermişti. Zarfın içine arkadaşlıklarının ve barışmalarının göstergesi olarak kurdeleler koymuştu. Aralık ortasında Locke büyük bir keyifle şunları yazabiliyordu artık: "Her şey yoluna girdi, tartışma sona erdi... sanırım uzun süre düşman kalmak çok zor bizim için. İnatçılık edersem, beni nasıl yumuşatacağını biliyorsun, büyük kararlılık gösterip kendimi dışarıda tutsam, beni içeri çekip normal halime döndürmenin bir yolunu buluyorsun". Acaba Locke burada, Elinor'un daha önce onun "yenilmez ve zapt edilemez" olduğuna dair sitemine yol açmış olabilecek birtakım hataları bulunduğunu mu kabul ediyordu? Yoksa Elinor ona "kendini dışarıda tutması" için haklı sebepler sunmuş da olsa, kendi gösterdiği kararlılığın kaçınılmaz olarak boşa çıkacağını mı itiraf ediyordu? Muhtemelen bu ikincisiydi söz konusu olan, zira tartışmanın bittiğini minnetle kabul etmiş olsa da, olayların akışına bırakılacak kadar iyi durumda olduğu konusunda ikna olmamıştı. Hediye olarak gönderilen kurdeleyi, bunun ne anlama geldiğini sorgulamak zorunda hissetmişti kendini: "Bütün koşulları göz önüne aldığımda şu sonuca varıyorum ki ... ya içinizdeki çok az sevgiyle bu kurdeleyi zorla satın aldınız, ya da benim için herhangi bir

şeyi kafi görüyorsunuz, zira bana bu denli cüzi, solup gidecek ve herkesin satın alabileceği bir şey gönderiyorsunuz". Acaba, diye sormuştu Locke, "kurdeleyle birlikte kalbini de göndermiş miydi?" "Lütfen söyleyin bana, sizinki gerçek sevgi mi değil mi.... Eğer sevgiyse, gelmiş geçmiş en soğuk sevgi bu şüphesiz, zira diyebilirim ki bir kişinin her tarafı bu tür bir sevgiyle kaplanacak olsaydı, bu sevginin o kişiyi ısıtması pek mümkün olmazdı ve o kişi donarak, aç kalarak can verirdi".[18]

Locke'un bir önceki mektubunda söylediği gibi, kendisini kaygılandıran hususlara ilişkin Elinor cevap verecek olsaydı, Oxford'a dönmeden önce onu tekrar rahatsız etmezdi, ne var ki huzur içinde değildi: "Affedin beni; verdiğim söze rağmen sizden bir mektup daha rica ediyorum, ama her bacanın sıcak bir havanın rahatlığını sunduğu bir yerden ayrılıp da ateşin ısıtmadığı, alevlerin hiç sıcak vermediği bir yere gelmeden önce, bu hususta iyice emin olmak çok önemli benim için".

Ocak-Aralık 1659: "Azimle Çalışmak"[19]

Locke, lisans derecesini aldıktan sonra "azimle çalışmaya", başlayıp "... bütün dikkatini esas olarak hekimliğe vermişti". Bir süredir tıbba ilgi duyuyordu: Muhtemelen 1652'de Oxford'a gitmeden önce bile, sıtma, kızamık, boğaz ağrısı, diş ağrısı ve nezle gibi sık görülen rahatsızlıklar için birtakım ilaçlar toplamıştı. İlaç tariflerinin belirgin özelliği evde hazırlanabilmeleriydi: Diş ağrısı için "evdeki sudan ve kaya şapından alıp birlikte kaynatın ve bunu temiz bir bezle dişlerinize uygulayın"; bazı göz yaraları için de "karaağaçların üzerindeki keseler içinden çıkan sudan biraz alıp uygulayın". Hatta bu tarifler arasında "A.L".in verdiği bir tarif de vardı. "A.L". muhtemelen annesi Agnes'di.[20]

1658 başlarında, lisans derecesini almadan hemen önce, John Strachey'in gönderdiği bir mektupta hekim olarak nitelenmişti Locke. Ayrıca aynı yıl Locke'un defterlerinde tıp ve tıpla ilgili bilimsel konulara daha fazla ve daha incelikle eğilmeye başladığı da görülüyordu. Kurbağanın derisinin soyulup güneşe karşı tutularak kan dolaşımının incelenmesi hakkında bir not mevcuttu. Ayrıca antik dönemdeki ve bilhassa kendi çağındaki çeşitli tıp yazarlarından alınmış notlar da bulunmaktaydı: Hipokrat, Pierre Borel, Ralph Bathurst, Francis Glisson ve Lambert Velthuysen.[21]

Locke, 1659 yılının ikinci yarısında Pensford'da kaldığı aylarda tıpla ilgili yeni bir defter tutmaya başlamıştı. Burada da gene tarifler ve tedavi yöntemleri vardı (Locke bunları o bölgede yaşayanlardan toplamış olsa gerekti), ama defterin büyük kısmında o sıralar okuduklarıyla, özellikle de Galenosçu* kimyacı Daniel Sennert'in yapıtlarıyla ilgili notlar yer alıyordu.[22]

Locke'un 1650'lilerin ilerleyen dönemlerinde tıbba duyduğu ilginin ciddiyetini, iki bin civarında tıp yazarı ile yirmi beş tıp kitabının başlıklarının yer aldığı bir liste ortaya koymaktadır. Tıbba ilişkin okumaları**, lisans eğitimini tamamladığı tarih ile Christ Church'te sorumluluk almaya başladığı 1661 yılı arasında epeyce yoğun olmuştu şüphesiz; daha geniş bir zaman aralığından bakarsak, 1658 yılı ile 1667'nin ilk dönemleri arasında okuduklarının yarısından epeyce fazlası tıp ve doğa bilimleri alanındaydı.[23]

Bununla beraber Locke'un Pensford'da kaldığı 1659'un yaz aylarındaki tek entelektüel uğraşı tıp değildi. Eylül ayında Henry Stubbe (Christ Church'teki bir başka Westminster Öğrencisi'ydi ve Locke'tan iki yaş büyüktü) *An Essay in Defence of the Good Old Cause, or a discourse concerning the rise and the extent of the power of the civil magistrate in reference to spiritual affairs* [Eski Haklı Dava'nın*** Savunulmasına dair bir Deneme, ya da ruhani meselelerle ilgili olarak sivil amirin güçlenmesi ve bu gücün kapsamı üzerine bir söylev] adıyla yeni yayımladığı bir kitap göndermişti Locke'a. Stubbe, Bağımsız**** olan kolej Dekanı John

---

* Galenos: M.S. 129 -199 yılları arasında Bergama'da yaşamış olan Romalı hekim ve tıp bilgini. Roma döneminin en önemli tıp bilgini kabul edilen Galenos'un çalışmaları Batı'daki tıp bilimini bin yılı aşkın bir süre etkilemiştir-ç.n.

** Bu dönemde okuduğu 350 kadar kitabın yaklaşık 167 tanesi tıpla, 59 tanesi de doğa felsefesi ile ilgiliydi (toplamda kitapların yaklaşık yüzde 63'ü). Buna karşılık ilahiyat, din, siyaset ve hukuk kitapları biraz daha azdı (sırasıyla 55 kitap/yüzde 15 ve 7 kitap /yüzde 2) (J. Milton 1994: 35-7). Yaşamının sonunda kütüphanesindeki 3.500'ü aşkın kitaptan yaklaşık yüzde 11'i tıp (402 kitap), yüzde 6.6'sı doğa felsefesi (240), yaklaşık yüzde 24'ü ilahiyat (870), yüzde 10.7'si siyaset ve hukuk (390) ve yüzde 7.4'ü felsefe (269) kitabıydı (Harrison ve Laslett: 18).)

*** Eski Haklı Dava, Yeni Örnek Ordu (New Model Army) için savaşmış olan askerlerin, iç savaş sırasında Parlamento adına savaşmalarının sebeplerine ve bu sebeplere dayanan görüşe sonradan verdikleri isimdir. Bu görüşü savunanların çoğu aynı zamanda Bağımsızlar grubuna da mensuptur-ç.n.

**** Özellikle İngiliz İç Savaşı ve ardından gelen Cumhuriyet döneminde önem kazanmış bir grup olan Bağımsızlar (Independents) her türlü dinsel görüşün ve kilisenin kontrol altında tutulmasını savunmuştur-ç.n.

Owen'ın görüşlerini paylaşıyordu. Hoşgörüyü savunan biri olarak Owen, devletin dinsel dayatma uygulaması fikrine karşı çıkıyordu: İncil'e dair herkesin hemfikir olduğu kesin bir yorum bulunmadığından, insanların kendi uygun gördükleri biçimde düşünme ve ibadet etme özgürlüklerinin olması gerekiyordu. Owen'ın izinden giden bir tek Stubbe değildi, zira kendisinin 1656'da bildirdiği üzere, Christ Church'teki eski Westminster'lı bütün öğrenciler (bildirilenler doğruysa eğer, Locke da bunların arasındaydı) "Dr Owen'ın müritleriydi ve vicdan özgürlüğünü savunmaya ant içmişlerdi".[24]

Locke, kitabı bir hafta "çabucak inceledikten" sonra Stubbe'a mektup yazmıştı; söylenegeldiği üzere bu mektup Locke'a ait "muhakemeyle varılmış bir sav içeren eldeki ilk belgeydi". Locke "sonsuz bir memnuniyetle" okumuştu kitabı. Kaygılandığı tek husus, Stubbe'ın hoşgörünün kapsamına Katolikleri de almasıydı. Ortak bir görüşü ifade eden Locke bu durumun "Ulus'un güvenliğiyle örtüşebileceğini", kabul edemiyor, ".... birbirine zıt çıkarlar güden iki farklı otoriteye aynı anda nasıl olup da uyulacağını anlayamıyordu". Tebaadan birinin Roma'ya bağlılık duymasının taşıdığı, devlete yönelik tehlike, dışarıdaki bu otoritenin mahiyetiyle daha da artmaktaydı. Roma'nın otoritesi, "yanılmazlık ve kutsallık fikriyle destekleniyordu... Hiçbir akitle sınırlanmamış, dolayısıyla da hiç kimseye hesap vermekle yükümlü değildi". Locke, Papa salt ruhani yetki talep etse durumun farklı olacağını üstü kapalı kabul ediyordu, ne var ki o durumda bile zorluklar çıkacaktı: "Ruhani yetki kisvesi altında bütün seküler meselelere el atmanın ne kadar kolay olduğunu bilirsin", diye açıklamıştı Stubbe'a, "zira tamamen Hıristiyanlardan oluşan bir devlette bu meselelere sınırlar çekmek ve birinin nerede başlayıp öbürünün nerede bittiğini tam olarak belirlemek pek de kolay değildir". Katoliklerin Roma'ya bağlılıklarının mahiyetinde örtük olarak bulunan bir diğer sorun da şuydu ki bu durum vatanlarının onlara güvenmesi için artık hiçbir sebebin kalmamış olduğu anlamına geliyordu. Aslında Katoliklerin "heretiklere [=Protestanlara] destek vermeyi sürdürme" zorunlulukları yoktu, en azından ekseriyetle böyle olduğu kabul ediliyordu. "Katoliklerin, bağlılıklarını bildirdikleri diğer iktidarın, kendilerini bütün hıyanetlerden ve yalancı yeminlerden beraat ettirebilecek bir güce sahip olduğunu kabul ettikleri bir durumda, ettikleri yeminlerden ve teyitlerden, onların gösterdiği sadakatin ve itaatkârlığın" ne tür bir güvencesi olabilirdi ki?[25]

Yaşamı boyunca içinde taşıyacağı, Katoliklerin hoşgörüsüne yönelik bu tereddüdü bir yana, Locke şu hususta kararsızdı: Dinsel hoşgörü hakkındaki kuramsal bakışın gücü ne olursa olsun, pratikte şu mümkündü ki farklı inançlara sahip insanlar "aynı yönetim altında ... ses çıkarmadan birleşecek ... cennete ulaşmakta farklı yollar izleseler dahi, barış dolu ve müşterek bir toplum oluşturmak amacıyla el ele verip yürüyecekler" di.[26]

Ocak-Ekim 1660: "Buradan Ayrılmaya Gönlüm Razı Olmayacak"[27]

Kasım ayında, "kulüp"teki arkadaşlarından biri, William Uvedale, Locke'u Pensford'da ziyaret etmişti. Uvedale, Hampshire'daki ailesinin yanından geliyordu. Teşekkür mektubunda Locke'a bildirdiği üzere, hem kendisi (Uvedale) hem de Gabriel Towerson, All Souls College'ın* mensubu olmuşlardı. Ayrıca Uvedale, Locke'un "kış geçene kadar" Oxford'a geri dönmesinin pek mümkün olmadığını haber aldığından da bahsetmişti. Aslında Locke ocak ayının başlarında Oxford'daydı.[28]

Locke'un hak kazandığı Burs vaktiyle kendisini altı yıllık resmi üniversite eğitimi boyunca desteklemiş olmakla beraber, yüksek lisans derecesini almasıyla sona ermemişti: Bursların ortalama süresi yaklaşık on beş yıldı, ama belli hükümler ve şartlar göz önünde tutulduğunda ömür boyu sürebiliyordu. Bunun amacı mahalli kiliselerdeki eğitimli ruhban sınıfına sağlanan desteğin sağlama alınmasıydı; dolayısıyla bir Öğrenci papaz olup Oxford'dan ayrılarak başka bir yerde yaşamaya başlar başlamaz, ya da evlenir evlenmez, Burs sona eriyordu. Ama papaz olunsa dahi, yaşam masrafları iyi bir şekilde karşılanamadığı ya da Oxford'dan elli kilometreden daha uzağa yerleşilmediği müddetçe, gene Öğrenci olarak kalmak mümkün olabiliyordu (amaç da ruhbaniyette daha yüksek bir derece için çalışmaktı muhtemelen).[29]

Akademik kadrodan ruhban sınıfına geçmek biraz amansız bir süreçti. İlkin *discipuli* olarak (bunların sayısı kırktı) seçilen Öğrenciler, bu mevkide kaldıkları süre içinde peyderpey kıdem kazanıyor, mezun olduktan kısa bir süre sonra da kırk kişilik *philosophi* grubuna geçiyorlardı. Bu gruptakilerden bazıları da papaz olabiliyordu. Yüksek lisans derecesi-

* Oxford Üniversitesi'nin esas kolejlerinden biri-ç.n.

ni aldıktan birkaç ay sonra, 1659 yılının başlarında, Locke gruptaki kıdem sıralamasında yirmi altıncı olmuştu. Nihayetinde Locke'un bir sonraki grup olan yirmi kişilik *theologi*'ye girmesi beklenecekti ki o takdirde nispeten çok kısa bir süre içinde papazlığa başlama, ya da en azından bunun için hazırlık yapma zorunluluğu doğmuş olacaktı. Bununla beraber, kurallar itibarıyla amaç Öğrenciler'in papazlığa başlaması olmasına rağmen, belli istisnai durumlar da sağlanmıştı. Kraliyet, papazlık görevinden muafiyet tahsis edebiliyordu; ayrıca, bu tür kraliyet müdahaleleri dışında da dört tane (1665'ten sonra beş tane) özel Fakülte Bursu mevcuttu. Diğerlerinin aksine bu Burslar yalnızca ruhban sınıfından olmayan kişilerce alınabiliyordu ve kolej tarafından da mezun olmuş *philosophi*'lere, avukat ya da hekim olmak üzere eğitim görmeleri amacıyla veriliyordu.[30]

O halde 1660 yılının başlarında, Locke'un (özellikle de *philosophi*'ler arasında yirmi ikinci olan bir Öğrenci'den beklendiği üzere) teolojide bir sonraki derece için, yahut da muhtemelen hukuk ya da tıp için başvuruda bulunması beklenebilirdi, ne var ki Locke böyle yapmamıştı.[31]

Locke'un önünde, umutlarına ve amaçlarına bağlı en azından iki ihtimal var gibi görünüyordu (bu ihtimallerden hiçbiri Kilise'ye girmeyi içermiyordu). Locke, dört yıl önce lisans derecesini aldıktan kısa bir süre sonra, Londra'daki Gray's Inn'e girmişti. Daha sonra Oxford'a dönmüş olsa da, avukat olmak üzere eğitim görmek fikri hâlâ ihtimal olarak görünüyordu. Gerçi Locke'un mart ayında, kendisi de yakınlarda hukuk eğitimine başlamış olan Popham'ın kayınbiraderi William Carr'a yazdığı mektuplardan anlaşıldığı üzere, cezbedici bir ihtimal değildi bu. Locke, Carr'ın kafasının "parşömen parçalarıyla ve güve yenikleri bulunan kumaş parçalarıyla dolu bir terzi torbası gibi doldurulmuş" olduğundan bahsediyor ve bu durumun da kendisi açısından "meslekleri için bir sorun teşkil ettiğini ve koleji bırakıp Inn of Court'lardan birine girme konusunda da ayak sürümesine yol açtığını" söylüyordu: "Gray's Inn'de, Christ Church'teki kadar tatmin olabileceğimi hiç zannetmiyorum".[32]

Tıp ise çok daha cezbedici olan bir başka ihtimaldi. Locke gayet bariz bir şekilde tıbba büyük ilgi duyuyordu. Tıbbın, geçimini sağlayacak bir yol olması, yakınlarda babasıyla birlikteyken onunla tartıştığı bir hususdu. Belli ki bu mesele, o bölgede çalışan bir hekim olan Dr Ayliffe Ivye ile tıp konusunda bir tür işbirliğine girme ya da mesleki uygulama yap-

ma konusundan kaynaklanmıştı. Ne var ki Locke, Gray's Inn'e girme konusunda ne kadar hevesliyse, yaşamını Somerset'te sürdürme konusunda da ancak o kadar hevesliydi. "Dr Ivye ile anlaşma yapmanın gecikmesi hususunda hiç de hayal kırıklığı duymuyorum", diye yazmıştı babasına Oxford'a dönüşünden kısa bir süre sonra, "zira buradan ayrılmaya gönlüm razı olmayacak".[33] Aslına bakılırsa, Dr Ivye'nin hekimlikteki uzmanlığı ve bilgisi ne düzeyde olursa olsun, Locke'un tıbba duyduğu ilgiyi geliştirip sürdürme konusunda (Bursunun orada olması bir yana konsa dahi) Oxford'dan daha iyi bir yer bulunamazdı.

Lisans ve yüksek lisans derecelerinden sonra, tıp mesleği için Oxford'da resmi olarak izlenecek yol, Tıp Lisansı (üç yıl) ve Tıp Doktorası (dört yıl) almaktı. Tıp lisansı, mesleki uygulama konusunda resmi izin almak için yeterliydi (izin ya Oxford'dan ya da Londra'daki Royal College of Physicians'tan alınıyordu), ama Royal College'a mensup olmak için tıp doktorası gerekiyordu. Bununla beraber, yüksek lisans derecesiyle de (muhtemelen çırak ya da yardımcı sıfatıyla) mesleki uygulama yapmak mümkündü. Zaten kimi taşra hekimleri hiçbir resmi vasfı, hatta lisans derecesi dahi bulunmaksızın kendi başlarına çalışıyordu. Gerek bu yolla gerekse resmi bir müfredatı takip etmeden okuyup çalışarak kazanılan deneyimler ve mesleki ustalıklar sonradan tıp lisansına ya da resmi izne hak kazandırabiliyordu.[34]

Neticede Locke'un geçimini hekimlik yaparak sağlamayı ne ölçüde aklından geçirdiği çok açık değildir, ama her halükârda ciddi biçimde tıpla ilgilenmek, bir diplomaya başvurmaktan ve resmi bir eğitim sürecini izlemekten daha başka ve belki de daha iyi yollarla ifadesini bulabiliyordu Oxford'da. Çok çeşitli bilimsel faaliyetlerin, özellikle de anatomi, kimya ve fizyoloji gibi tıpla ilgili olanların yürütüldüğü olağanüstü ölçüde gelişmiş bir merkezdi Oxford. En parlak, en iyi ve şöhreti de günden güne artan kişilerden biri de Robert Boyle'du. Locke'tan beş yaş büyük olan Boyle 1655'te Oxford'da bir laboratuvar kurmuştu. Boyle ilkin kimyaya ilgi duymuştu; bu ilgi özellikle de kimyanın tıbba (ya da hekimliğe) uygulanmasına yönelikti, ve ilk yayını da *An Invitation to a Free Generous Communication of Secrets and Receipts in Physick* [Hekimlikteki Sırlar ile Tariflerin Serbestçe ve Açıkça Aktarılmasına Bir Davet] idi.[35]

Locke, Boyle ile büyük ihtimalle 1660 yılının ilk aylarında tanışmıştı. Muhtemelen buna aracı olan da Westminster'da ve Christ Church'te

Locke'un iki üç yıl daha üstünde olan Richard Lower'dı: Anatomiye, fizyolojiye ve kimyaya büyük bir ilgi duyan Lower, aynı yıl Doğa Felsefesi Bölümü'nde Sedleian Profesörü* olan hocası Thomas Willis'le birlikte zaten hekimlik yapmaktaydı. Locke açısından bu tanışıklığı anlamlı kılan şeyin, kendisinin ve Boyle'un tedaviye yönelik kimyaya [*iatrochemistry*] duydukları müşterek ilgi olduğu gayet açıktı. Locke hiç vakit kaybetmeden bu tanışmayı Dr Ivye'ye bildirmişti. Ivye, Locke'u Boyle ile tanışmış olmasından dolayı tebrik etmiş ve kendisi de bizzat bu tanışıklıktan faydalanmayı ummuştu: Ümit ediyordu ki Locke "Bay Boyle ile tanışıklığı münasebetiyle fayda göreceği hiçbir fırsatı elinden kaçırmayacaktı, keza kendisi de. Kafasındaki sorularla ilgili izahatı duymayı dört gözle bekliyordu". Ivye, Locke'un Boyle ile tanışmasından fayda sağlamış olsun ya da olmasın, Locke'un fayda sağladığı kesindi, zira okunacak şeyler konusunda tavsiyeler almıştı ve Boyle'un çalışma odasındaki kitaplardan faydalanabiliyordu.[36]

Muhtemelen doğa felsefesine büyük ilgi duyan Boyle'un etkisiyle, 1660'lara değin birkaç yıl boyunca Locke'un okumaları tıptan fiziğe, özellikle de Descartes fiziğine kadar genişlemişti. Sonraki yıllarda bir arkadaşına söyleyeceği üzere, daha önceki müfredatla yaşadığı tatminsizliği Descartes gidermişti. Bir süre, müfredatla sorununun "tamamen kendi idrakindeki bir kusurdan kaynaklandığını" düşündüğünü söylemişti arkadaşına. Ne zaman ki Descartes okumaya girişmişti, "felsefe çalışmalarından tat almaya" da işte o zaman başlamıştı: "Bunları okumaktan keyif alıyordu, çünkü fikir olarak kendisinden çoğu kez ayrılsa da, onun söylediklerini akla çok yakın bulmuştu".[37]

Locke'un, babasına "buradan ayrılmaya gönlünün razı olmayacağını" söylemesine sebep olan, Oxford'un tıp ve ilgili alanlar konusunda bir araştırma merkezi olmasının çekiciliği değildi yalnızca. Oxford ile Christ Church'teki sakin yaşam tarzının, sorunlarla dolu ve çalkantılı bir dünyada önünü görebilmeye ve aşina olmaya yönelik olarak kendisine bir nevi güvence sunduğunu düşünüyordu. "Ne olaylar böyle belirsiz haldeyken" ayrılmak istiyordu, "ne de ulus tümüyle çalkalanırken tekdüze bir yaşam sürmeyi tasarlıyordu".[38]

---

* Oxford Üniversitesi'ndeki Matematik Enstitüsü'ne ait bu makam üniversitenin bilim alanındaki en eski, en itibarlı makamıdır-ç.n.

Locke'un bahsettiği konu, Oliver Cromwell'in 1658'de ölmesinden ve oğlu Richard'ın Kral Vekili* sıfatıyla onun yerine geçmesinden sonra ortaya çıkan karışık siyasal durumdu. Bir önceki yıl, Richard Cromwell ordu tarafından devrilmişti ve Locke'un Pensford'dan dönmesinden kısa bir süre sonra babasına ilettiği üzere, orduyla ilişkileri inişli çıkışlı olan Parlamento tam da o ay İskoçya'daki General Monck'a ordusuyla birlikte yardıma gelmesi için çağrıda bulunmuştu. Ulusal vaziyet kendisini çok endişelendiriyordu; "bana öyle geliyor ki", demişti babasına, "hava tamamen alçalmış ve bulutlarla kaplı, korkarım ki bunun arkasından bir fırtına geliyor. Fikir ayrılıkları hiç olmadığı kadar geniş, hizipleşmeler hiç olmadığı kadar şiddetli, tasarılar da hiç olmadığı kadar habis .... Olaylar bu haldeyken ne düşüneceğimi, ne söyleyeceğimi hiç bilmiyorum. Hem huzur hem de güven içinde yaşasam iyi olurdu, ama ikisini birlikte yaşayamıyorsam, o zaman en azından ikinci durum var olmalı mutlaka".

Locke siyasal durumun belirsizliklerinden (bir başka iç savaşın çıkacağının sinyallerini veriyordu) o kadar etkilenmişti ki kendisinin orduya yazılacağını bile tahayyül etmişti, ama hangi tarafta savaşacağını bilemiyordu: "İnsanların tutkuları ve garazlarına karşı, kaba kuvvet ile kılıçtan başka hiçbir şeyin güvenlik sağlayamadığı bir zamanda, en güvenli yerin ordu olduğunu düşündüm uzun süre; keşke bunları kimin için kullanacağıma ... karar verebilseydim". Lütfen söyleyiniz, diye sormuştu babasına, "sizin silahınız hangi tarafa doğru?"[39]

Locke'un ulusal meselelerle ilgili duygularını böylesine açığa vuran bu mektup alışıldık türden değildir. Birkaç istisnayla, o zamana dek yazdığı (günümüze ulaşan) mektuplarda, I. Charles'ın idamını izleyen iç savaş yılları ve Cromwell yönetimi boyunca neler hissettiğine ilişkin hiçbir ibare yer almaz.

Bu ihtiyatlı tavır, 1658 Eylül'ünde Cromwell'in "saltanat"ının sonlanmasının ardından yumuşuyor gibi görünse de, bu değişimin (tek istisnayla) Locke'un yalnızca babasına yazdığı mektuplarda ortaya çıkması dikkat çekicidir. Elinor Parry'ye yazılmış bir mektubun taslağında (1659 Mayıs'ında Richard Cromwell'in düşüşünden sonraki ve 1660 Şubat'ında General Monck'un iktidarı ele alışından önceki çalkantılı dönemde ya-

* Lord Protector: İngiliz İç Savaşı'ndan sonraki Cumhuriyet döneminde (1649-1659) İngiltere'yi yöneten Oliver Cromwell, ardından da oğlu Richard Cromwell tarafından kullanılan unvan-ç.n.

zılmıştır bu mektup) siyasal durumdan bahsedilmektedir. Ama bu konudan bahsederken hiçbir kaygı ya da üzüntü görülmez. Elinor'a kur yaparken süslü sözler kullanmak amacıyla bahsedilmiştir yalnızca. Elinor'ın taşıdığı erdemin ona "hükmetme hakkı" verdiğini söyler Locke: "İngiltere'de şu anda bulunan bütün muhalif hiziplerin mutabık olacağı tek husus bu, büyük ihtimalle; yani general olmakla kalmayıp hükümdar olmanızın da gerekliliği".[40]

Demek ki ancak Cromwell'in ölümünden sonraki dönemde, Locke'un, neredeyse sırf babasına yazdığı mektuplarda, ulusal olaylara dair hissettikleri hakkında bazı şeyler öğrenmeye başlıyoruz. Ayrıca bunlar hakkında daha önce niçin hiçbir şey duymadığımızı da öğrenmeye başlıyoruz muhtemelen. Belki de sebeplerden biri, Locke'un (belki mantıklı, belki de nevrotik) ihtiyatlı bir tavırla, ne olacağı kestirilemez bir durumda kendisini siyasal açıdan bağlayacak bir şeyleri kâğıda dökmemiş (ya da yok edilmesini istemiş) olmasıdır. Dolayısıyla 1659'da babasına yazdığı bir mektupta yer alan uzun ve açık bir bölümü, önceden söylemiş olduğu şeyi hem "onun zaten iyi bildiğini" hem de riskli olduğunu belirtip özür dileyerek bitirmişti: "Bu dönemlerde yapılan bir yorum senin açından hem tehlikeli hem de gereksiz, dolayısıyla da ateşe atılmak dışında hiçbir işe yaramaz".[41]

Duygularını açığa vurmamasının bir başka sebebi, onları kendinden saklamamış olmasıydı belki de. Locke, az çok bilinçli bir şekilde, siyasi kargaşanın sürdüğü yıllar boyunca gözlerini başka yöne çevirip bu dünyadan değilmiş gibi yaşamaya gayret etmiş gibi görünüyordu. 1659'un Haziran ayında, uzatmalı Pensford ziyaretinden kısa bir süre önce şunları yazmıştı: Şunu öğrenince memnun olmuştu ki babasının o vakitler tadını çıkardığı "esenlik ve sükûnet, tepetaklak giden bu dünyanın çok az sunduğu lütuflardan biriydi"; sonrasında ise sözlerini şöyle sürdürmüştü: "Gelgelelim yaşamımda daha fazla zevk duyduğum başka bir gün hatırlamıyorum". Sunduğu az çok paradoksal açıklama şuydu:

> Bütün bu savruluşlar beni sallayarak tatlı bir uykuya dalmamı sağladı yalnızca, halbuki diğerleri ... ateşten, kılıçtan ve yakıp yıkmaktan başka bir şey hayal etmiyor .... Umutlarıma, korkularımı görmezden gelmesini ve bu dertleri bastırmasını öğrettim .... Benim aradığım, bütün şeyleri yöneten, içinde bulunduğumuz kargaşayı düzenleyen ve bu kargaşadan bizim için en iyi neticeyi çıkaracak olan o el.[42]

Dolayısıyla Locke mektuplarında genel olarak, siyasal durumla ilgili endişelerini ve fikirlerini ifade etmediyse, bunun sebebi, sessiz kalmak, ulusal meselelere gözlerini kapamak ve düşüncelerini başka şeylere yöneltmek şeklinde bir tutum benimsemiş olmasıydı muhtemelen. Bununla beraber Locke'un, görünen o ki babası haricinde, içindeki duyguları güvenle açtığı bir kişi daha vardı. Bu kişi, Locke'un Christ Church'te tanıştığı, sonra da samimi bir arkadaşlık kurduğu Thomas Westrowe'du. 1659'un Ekim ayında Locke ona mektup yazıp, biraz kötümser, ümitsiz sözlerle insanların yaşamlarının ve eylemlerinin nasıl yönlendirildiğinden bahsetmiş, "hepimizi akıl adı altında yöneten" şeyin, hayaller peşinde koşan imgelemimizden başka bir şey olmadığını söylemişti.

> Bu dünyanın şu ulu Diana'sı* Akıl nerede; herkes yalnızca kendisinin Juno'yu** kucakladığını sanıyor, diğerleri ise yalnızca bulutları kavrıyor.... Hiç kimse yok ki ışığı yalnızca kendi içinde taşıdığını ve diğer herkesin karanlıklar içinde tökezleyip durduğunu düşünmesin. İşte şu yabani tarafımız, yani tutkularımız, düşüncelerimizle eylemlerimize şeklini veren; hepimiz şu efsanevi insan başlı atlarız ve hepimizi yönlendiren de işte bu yaratık.[43]

Ertesi ay Locke, Richard Cromwell'in düşüşünü izleyen çalkantılı durumdan kafası karışmış bir halde, Westrowe'a tekrar mektup yazmıştı: "Keşke savrulup duran şu devlet gemisinin dümenine geçecek bir kaptan olsaydı". Westrowe'un cevabı, kendisinin sert bir tavır takınması ("bana öyle geliyor ki şimdiden yarı demirden .... bir haldeyim") ve "dünyaya karşı kaba, duyarsız bir surete bürünmesi"[44] yönünde olmuştu.

Gelgelelim kişisel açıdan Locke, dünyadan elini eteğini çekmenin "dünyadaki sıkıntıların kesin bir ilacı olmadığını" görmüştü ister istemez. Beş ay sonra, babasının muhtemelen nükseden bir hastalığa tutulduğu haberini aldığında şunu idrak etmişti Locke: "Bu dünyanın musibetlerine karşı silah kuşanmaya başladım, ne var ki kendimi korunmasız bir yerimden yaralanmış hissediyorum; insanın sert bir tavır takınmaya uğraşması beyhude bir çabadan ibaret, halbuki doğa, erdem ve şükran duygusu bazı yerleri sürekli hassas tutuyor".[45]

---

* Orman ve doğum tanrıçası olan Diana, Yunan mitolojisindeki Artemis'in Roma mitolojisindeki karşılığıdır-ç.n.

** Roma mitolojisinde Jüpiter'in karısı olan Juno ışık, doğum, kadın ve evlilik tanrıçasıdır-ç.n.

Bir önceki yıl Locke'u böylesine altüst etmiş olan sıkıntılı siyasi durum, mayıs ayında II. Charles'ın restorasyonuyla bir nevi çözüme ulaşmıştı. İlkin Locke bu durumun, arzuladığı huzuru ve güvenliği sağlayamayacağına yönelik endişelere kapılmış gibi görünüyordu, zira ağustos ayının başlarında, üniversitedeki Restorasyon teftişi sırasında, bir tanıdığını "herkesin aklının sisler içinde ve hiç de olağan sayılmayacak korkularla altüst olduğu bir yerde, yalnızca kendisinin aklını muhafaza etmesinin beklenmemesi" yönünde uyarmıştı. "Şu anda Oxford", demişti Locke, "tatlı düşünceler için uygun bir yer değil... [ve] ellerim fırtınada sarsılacak olursa beni suçlayamazsınız".[46]

Ekim-Aralık 1660: "Sivil Amirler Yasalara Dayanarak Dayatmada Bulunabilir mi"[47]

Ekim ayından kasım başlarına kadar Pensford'daydı Locke. Büyük ihtimalle Dr Ivye ile görüşüp tıbbi meseleleri tartışmıştı, zira bir süredir mektuplaşıyorlardı. Gelgelelim Pensford'daki vaktinin büyük kısmını "doğa yasası" denen şey hakkında Gabriel Towerson'a mektup yazmakla geçirmiş olsa gerekti. Bir süredir tartıştıkları meseleleri mektuplarına taşımışlardı; aslına bakılırsa bu mesele hakkındaki düşünceleri bir nevi şakalaşmaya dönüşmüştü. Locke'a mektup yazan William Uvedale, "Doğa Yasası üzerine bir söylev vererek, ya da (benim için daha uygun olduğu üzere) diyafram hareketiyle [yani gülmeyle] ilgili bir tartışma başlatarak başına bela açmak istemiyorum", diyordu. Bizzat Towerson da bu meseleden bıkmış gibi görünüyordu: "Birbirimize gönderdiğimiz mektuplar", diye yazmıştı kasım ayının başında, artık "o kadar fazla ki aramızdaki ihtilafın durumuna dair bilgi sahibi olmamızın çok daha zor olduğunu düşünüyorum". Amacının, "eğer onların da istediğini görürse, bu ihtilafa noktayı koymak",[48] olduğunu söylemişti Towerson.

O yıl bu konu hakkında iki önemli kitap yayımlanmıştı. Bunlardan biri, *De Officiis secundum Naturae Jus*, Robert Sharrock tarafından yazılmıştı ve özellikle de Sharrock, Robert Boyle'un arkadaş çevresinden olduğu için, Locke büyük ihtimalle okumuştu bu kitabı. Belli ki okumuş olduğu diğer kitap ise Samuel Pufendorf'un *Elementa Jurisprudentia Universalis*'iydi.[49]

"Doğa yasası" ile, Tanrı vergisi ahlak kastedilmekteydi. Peki gerçekten de var mıydı böyle bir yasa? Böyle bir yasanın mevcut olduğunu nasıl bilebiliyorduk ki? İçeriğini nasıl keşfedebilirdik? Öyle görünüyor ki kasım ayı başlarında Towerson ile Locke, böyle bir yasanın *mevcut* olduğunda mutabakata varmıştı, ama bunu nasıl bilebildiğimizle ilgili olarak daha fazla tartışmaya ihtiyaç vardı. Örneğin, "doğa yasalarının varlığı ... eylemlerini bağdaştırmak için hiçbir ilahi yasaya [örneğin İncil'deki vahiyler] sahip olmayan insanlardaki vicdan baskısından yola çıkarak ispat edilebilir miydi?" Locke aksini düşünse de Towerson bunun olabileceğine inanıyordu.[50]

Locke, doğa yasası konusunu düşünmenin yanı sıra, önceki yıl Stubbe'ın kitabında ortaya atılmış olan, dinsel hoşgörü meselesini de düşünmekteydi. Locke'un Stubbe'a önerdiği üzere, hoşgörü pratikte çok büyük ihtimalle işe yaramazdı; bu kanı, Locke'un "sivil amirin sivil meselelere ilişkin iktidarı" konusunda Stubbe'a yazmakta olduğu uzun yazının her yanına işlemişti.

Aslında bu meseleyi ele alması için Locke'a ilham veren Stubbe değil, eylül ayında yayımlanmış "İbadette önemsiz olan şeylerle ilgili Büyük Mesele" adlı bir kitapçığın yazarı olan Edward Bagshaw'dı. Locke bu kitapçığı yayımlanmadan önce görmüş olabilirdi, zira kitapçık Bagshaw'ın da Öğrenci olduğu Christ Church çevrelerinde elden ele dolaşmış olabilirdi. Ama görmediyse de kitapçığı sistematik bir şekilde çürüttüğü bir metin kaleme alması yalnızca sekiz hafta kadar sürmüştü ve aralık ayı başlarında da "First Tract on Goverment" [Hükümet Üzerine Birinci Risale] diye bilinen metni tamamlamıştı. Akademik bir münazara için hazırlanmışçasına skolastik bir tarzda konmuştu başlık: "Soru. Sivil amir, yasalara dayanarak dayatmada bulunabilir mi ve ibadete ilişkin önemsiz şeylerin nasıl kullanılacağını belirleyebilir mi?"

Bu sorunun altında şu varsayım yatıyordu: Hepimizin üzerinde otorite kurmuş olan Tanrı, eğer belli şekillerde davranmamızı istememiş olsaydı, hepimiz sınırsız bir özgürlüğe sahip olacaktık ve her şey ahlaki açıdan "önemsiz" olacaktı. Gelgelelim ahlaki açıdan her şey nötr durumda değildi, zira Tanrı bizim için yasalar koymuştu ve bazı şeyler ahlaki açıdan zorunlu ya da övgüye layık, bazı şeyler ise yasaktı. Bu yasalar, Tanrı iradesinin bu ifadeleri, bizim için iki yolla bilinir hale geliyordu: Ya "çoğunlukla doğa yasası denen, aklın keşifleri" ile, ya da İncil'de "Tanrı kelamının vahyi" ile.[51]

Tanrı iradesinin bir kısmı, toplum içinde yaşamamızın gerekli olduğunu ortaya koyuyordu ve özgürlüğümüz de "amir", hükümdar ya da hükümet tarafından ilan edilen yasalarla daha da kısıtlanıyordu: Ahlaki açıdan, Tanrı yasasıyla ilgili olarak önemsiz olan bazı şeyler sivil dayatmaya tabi olabilirdi. Locke ile Bagshaw'un tartıştıkları mesele, Tanrı'nın hakkında bir şey buyurmadığı, dolayısıyla da "önemsiz" diye bıraktığı ibadet yollarıyla ilgili olarak, amirin yasa koyma hakkının olup olmadığıydı. Örneğin amir, İsa adını duyduğumuzda saygıyla eğilip eğilmeyeceğimiz, vaaz verirken cüppe giyip giymeyeceğimiz hakkında, ya da Komünyon* masasının nerede durması gerektiği hakkında, değişmez bir ayin öbeğinin gerekli olup olmadığı hakkında kararlar verebilir miydi?

İbadet şekilleri (eğilme, haç çıkarma, diz çökme) hakkındaki ateşli ihtilaflar, Anglikan Kilise ile kendi bildikleri gibi ibadet etmek isteyen muhalif püritenler arasında iç savaş öncesinde de mesele olmuştu şüphesiz. Hatta Anglikancılıktan devlet desteğinin çekilmesiyle birlikte, fetret devri** sırasında püritenler ile Quaker'lar gibi yeni mezhepler arasında ihtilaflar devam etmişti. Hiç şüphe yok ki Bagshaw'la ihtilaf halinde olan Locke'un, bu tür şeylerle ilgili olarak amirin hükme varabileceği yolundaki görüşü, "zavallı ulusu bu denli yormuş ve tüketmiş olan", iç savaştaki ve fetret devrindeki olayların kendisinde meydana getirdiği endişe ve korkulardan besleniyordu. Bu olaylar Locke'u, yakınlarda başa geçen Kral'ın, yeniden tesis edilen İngiliz Kilisesi'nin kendi uygulamalarını dayatmasının, halkın "rahatı ve huzuru" için faydalı olacağını düşünmeye sevk etmişti.[52]

Bagshaw'un düşüncesine göre, İncil'in açıkça ortaya koyduğu üzere, bir hükümetin ibadet şekilleriyle ilgili olarak zorlama hakkı yoktu. Locke bu konuda hemfikir değildi, ama bir hükümdarın uygulayabileceği dayatmalarla ilgili olarak hiçbir kısıtlama olmadığını, ya da bunları düzenleyen hiçbir ölçüt bulunmadığını da düşünmüyordu. Hükümdara "toplumun himayesi emanet edilmiş"ti ve yasamasını bu emanet yönlendirmeliydi.[53]

Locke'un söylediği, kendisinin özgürlüğe hiçbir sevgi duymadığı değildi. Ama açıktı ki insan doğasına dair karamsar bir güvensizlik duygusuy-

---

* Hıristiyanların, İsa'nın bedeni ile kanını temsilen ekmek yiyip şarap içtikleri ayin-ç.n.

** Interregnum: İç Savaş'ın sona ermesinden sonra 1649-1660 yılları arasındaki Cumhuriyet dönemi-ç.n.

la dolmuştu ve bariz bir şekilde dinsel özgürlüğün neticelerinden korku duyuyordu. Locke'un düşüncesine göre, fetret devrinde yaşananlar gösteriyordu ki (bu tür bir özgürlüğe genel olarak müsaade edilmiş olsaydı) "bu durum yalnızca çekişme, yasaklama ve zulüm özgürlüğü olup çıkacak ve dinsel bir hiddetin zorbalığını üzerimize salacaktı". Locke şunu düşünüyordu: Kısa bir süre sonra ortaya çıkacağı üzere, "muhalif gruplarca tasvip edilmeyen önemsiz şeylerin uygulanmasının Hıristiyanlık karşıtı ve yasa dışı [yani İncil karşıtı] olduğuna hükmedilecekti, tıpkı o sıralar bu önemsiz şeylerin [Bagshaw tarafından] menedilmesinde olduğu gibi". Dinsel özgürlüğün istismar edileceğinden şüpheleniyordu: "İnsanları dinlerini uygulama konusunda serbest bırakıp sınırları kaldırdınız mı, nerede dur diyeceklerdir ki... Kendi dinsel inanışlarıyla ilgili olmayan her şeyi yok edecek olan dinin kendisi olmayacak mıdır?" "İhtiyacımız olan tek şey", demişti Locke, yakın geçmişe bakıp, "bu ulusun her yanını kaplayan yıkıcı fikirlere ... ve bütün o karışıklıklara ilk yol açan şeyin"[54] dinsel özgürlük olduğunu görmekti.

Locke'un dinsel özgürlüğün ne şekilde kullanılabileceğine dair önsezisi, ayrıca kendi söylediği üzere otoriteye duyduğu "saygı ve hürmet", Bagshaw'un dayatma gücünün ne şekilde kullanılabileceğine dair endişesiyle tezat oluşturuyordu: "Amire bir kez dayatma gücü verildi mi, nerede dur diyeceği konusunda artık onun insafına kalmışız demektir". Locke bu endişenin gerçekçi olmadığını düşünüyordu, zira "dizgini haddinden fazla serbest bırakmanın yanı sıra haddinden fazla gem vurmanın da bu yabani hayvanın binicisini sırtından atmasına sebep olduğu bilindiğinden, halkın mizacının ve çağın gerektirdiğinden daha fazla sertlik göstermemek"[55] amirin çıkarına olacaktı her zaman.

Gelgelelim Locke, önemsiz şeylere ilişkin sivil dayatmanın halkın "rahatı ve huzuru" için faydalı olacağı konusunda haklı olsaydı bile, dayatmanın meşru olacağı ve Bagshaw'un düşüncesine göre, Tanrı'nın iradesine karşı olmayacağı anlamına gelmeyecekti bu. Locke bu dayatmanın meşru *olduğunu* ve (Tanrı yasasının koyduğu ahlak sınırları dahilinde) amirin, kendi görüşüne göre halkın yararına olacak her yasayı koymakta özgür olduğunu gösteren kısa bir sav ortaya atmıştı.

Locke'a göre, bir hükümdarın özgürlükleri kısıtlama konusundaki otoritesi, yalnızca Tanrı'nın "doğal asli kudretinden ve insan özgürlüğünün tabiatı"ndan türediği ölçüde meşru olabilirdi. "Yasaların temel olarak zo-

runluluk kazanması", ister dolaysız ister dolaylı olsun, yalnızca Tanrı'nın kendi otoritesinden kaynaklanabilirdi. Locke, yöneticilerin otoritelerine, ilahi hak yoluyla dolaysız olarak mı, yoksa "halkın rızasından ... türeyen ya da bu rızayla taşınan" yasama güçleriyle dolaylı olarak mı sahip olduğu konusunda kararsızdı. Ama öne sürdüğü üzere, her iki durumda da, yöneticiler herhangi bir yasayı, kendi görüşlerince bu yasa halkın yararına olacağı müddetçe, koymakta özgürdü. Eğer hükümdar "Tanrı tarafından doğrudan doğruya görevlendirilmiş" ise, o zaman açıktı ki hükümdarın yasalarına ilişkin sınırlar yalnızca Tanrı tarafından konmuş sınırlar olabilecekti. Öte yandan, eğer yöneticinin otoritesi ve iktidarı halkın rızası yoluyla Tanrı'dan dolaylı olarak geliyorsa, o zaman yöneticiye, halkın kendi eylemleri üzerinde sahip olduğu kadar "tam bir iktidar" emanet edilmiş olduğunu öne sürüyordu Locke; bu da demek oluyordu ki Tanrı yasasının insan özgürlüğünü kısıtlamamış olduğu bir mesele, bu özgürlüğün emanet edildiği amirin yasama hakkının bulunduğu bir meseleydi.[56]

Eğer Tanrı, amirin kararına bırakma özgürlüğüne sahip olmadığımız serbest ve önemsiz şeylerin mevcut olmasını isteseydi durum farklı olurdu elbette. Locke, Tanrı iradesinin böyle olduğunu göstermenin mümkün olduğunu düşünmüyordu, ama Bagshaw'un iddiasının bir kısmı bunun gösterilebileceğini ve ibadetle ilgili yasalar koymaya İncil'de kesinlikle imkân verilmediğini ortaya attığından, Locke da risalesinin büyük kısmını Bagshaw'un kendini desteklemek için alıntıladığı belirli metinlere ayırmıştı.

Ortadaki önemli hususlardan biri de kişinin vicdanının amirin dayatmaları ile ilişkisiydi. "Bizlere buyrulduğu üzere", diye belirtmişti Bagshaw, "kendimize nasıl davranılmasını istiyorsak başkalarına da öyle davranmalıydık", ama "kim kendi vicdanına dayatmada bulunulmasına izin verirdi ki?"[57] Locke'un görüşü (amirin, Tanrı'nın beyan etmiş olduğu yasalarla bağdaşan ve topluma yarar sağlayacağını düşündüğü bir yasayı meşru olarak koyabilmesi) amirin kimi insanların vicdanına ters düşen –yani insanların Tanrı yasalarıyla bağdaşmadığını düşündüğü– yasaları meşru olarak koyabileceği anlamına geliyordu.

Locke açık açık şunu düşünüyordu ki bir amirin bu şekilde elinin kolunun bağlı olması, uygulamada işe yarayamazdı. Bir kere, Bagshaw'un, sivil meselelerin aksine, ruhani meselelerle ilgili olarak insanların vicdanları üzerinde dayatmada bulunulmaması gerektiği yolundaki görüşü dayanaksızdı: "Söz konusu yerin usullerine göre bir âdetin edepli olması"

sivil bir mesele gibi görülebilirdi, gelgelelim mesela kilisede şapka giymek Quaker'lar tarafından vicdan meselesi haline getirilmişti: "Dürüst bir vicdanın İncil'den alıp sonuç çıkarmayacağı ve ruhani bir konu haline getirmeyeceği kadar önemsiz hiçbir mesele yoktur". İnsanların vicdanları birbirlerinden farklı olabilirdi; dahası, tam da ele alınan meselede olduğu gibi, "kimisi resmi kiliseye uyma konusunda, kimisi de özgürlük konusunda vicdanen samimi olabilirdi".[58]

Locke'un, dayatılan ibadet etme tarzlarıyla ilgili tereddütlerin gerçekten de hiçbir öneminin olmadığını belirten sözlerinde birtakım imalar bulunmaktaydı, zira bu tür dayatmalar yalnızca görünen eylemlerimizle ilgili olup, "dinin esas yanları"nı teşkil eden içsel inançlarla ilgili değildi: Tanrı'nın ibadet konusunda tek aradığı, "pişmanlık duyan kırık bir kalbin kurban edilmesi"ydi ki bu da "herhangi bir yerde ya da durumda Tanrı'ya gönül rızasıyla ve münasip bir şekilde sunulabilecek" bir şeydi. Amir ne tür dayatmalarda bulunursa bulunsun, içsel "iman ve tövbe" onun yetkisine bağlı değildi, zira "kalpleri incelemekle değil, tebaasının eylemlerine dikkat etmekle yükümlüydü". Ne olursa olsun, böyle bir şeyi yapabilmesi imkânsızdı: İnançlar, Tanrı gücünden başka bir güçle "insanların kalplerine işlenemezdi".[59]

Gene de Locke "vicdanla nazik bir şekilde ilgilenilip dayatmada bulunulmaması gerektiğini" inkâr etmek niyetinde değildi. Ama vicdana ve vicdandaki tereddütlere ilişkin bu yorum, Locke'u, amirin elinin kolunun kesinlikle bağlı olamayacağını savunmaya sevk etmişti. Vicdanın kabul edemeyeceği şekilde yasa koymanın, vicdana dayatmada bulunmak anlamına gelmediğini söylüyordu Locke; bu şekilde yasa koymanın, Tanrı yasasıyla engellendiğini ve böylelikle de vicdan için gerekli bir şey olduğunu iddia etmek ise tam da bu anlama geliyordu. Vicdana dayatmada bulunmak "yasaların ... ilahi esaslarmışçasına ... dayatılması" demekti, "... ve bu yasalar bizatihi vicdanı zorluyordu ki aslında insanların buyruklarından başka bir şey de değildiler".[60]

Tanrı'nın dinsel uygulamalara ilişkin, önemsiz olarak bıraktığı pek çok şeyin bulunduğu varsayılsa bile, Locke da dahil olmak üzere pek çok insana öyle geliyordu ki bu tür uygulamalardaki birlik bu şeylerden değildi: "Her şey edepli ve düzenli bir şekilde yapılsın", demişti Aziz Pavlus. Locke'a göre bu, amirin ille de edepli bir birlik dayatmasının gerekli olduğu anlamına değil, huzura katkıda bulunacağına hükmettiği takdirde

böyle yapmasının yanlış bir şey olamayacağı anlamına geliyordu. Bu birliğin tam olarak hangi düzende olması gerektiği gene de önemsizdi ve tabii ki bu konuda karar verecek olan amirdi ve bu karar, Locke'un tasavvur ettiği üzere, her cemaatin genel eğilimine göre verilecekti. Tanrı "düzenin ve edebin nasıl olacağını, toplumu kollamak işinin emanet edildiği kişilerin takdirine" bırakmıştı: "Bizim için nezaketsizlik olan şey, başkaları için nezaketti ... Doğudaki türbanlı uluslar Hıristiyanlığı benimseyecek olsa, umuma ait yerde Tanrı'ya ibadet ederken kapalı olmak bizim açımızdan ne kadar yersizse, açık olmak da onlar açısından o kadar yersiz olacaktı".[61]

Aralık 1660–Aralık 1662: "Sükûnet ve Durulma"[62]

Locke kasım ayında Oxford'a döndüğünde babasının sağlığı muhtemelen iyi değildi; yıl sonu geldiğindeyse kötüleşmiş olduğu kesindi: "Takatsiz olduğunuzun ve hastalığınızın iyice arttığının haberini aldığım müddetçe rahat olmam mümkün değil", diye yazmıştı Locke Noel'den önce. Bu durumun, doktorları Dr Edmund Meara'nın "birkaç kere sona erdirmiş"[63] olduğu, nüksedip duran eski rahatsızlıktan ibaret olmasını ümit ediyordu. Gelgelelim birkaç gün sonra babasının başucundaydı Locke.

Meara, "Yüzbaşı Locke'un karaciğerinin ve bağırsak askısının bazı kısımlarında çok fazla sorun bulunduğu, bu yüzden de bunları iyileştirmek için pek fazla umudun olmadığı kanaatinde" idi. Tavsiye edebileceği tek şey iyi beslenmesiydi: "geyik boynuzu yağı ... ayrıca kızılyaprak, ciğer otu, geyik dili, baldırıkara, kuru üzüm, kırmızı gül tomurcuğu, anason tohumu ve dana ya da piliç eti".[64] Ocak ayının ilk haftasının sonunda işler daha da kötüye gitmişti ve göründüğü kadarıyla Meara'nın teşhis ve tahminlerinden tamamıyla memnun olmayan Locke ikinci bir görüş almak için Dr Ivye'ye başvurmuştu.

"Babamın takatsizliğindeki elim artış", demişti Locke Ivye'ye, "bunun yanı sıra da ateşli bir rahatsızlık ... kanaatimce, babamın sizi görme isteğini büyük bir arzuya dönüştürdü ... Kendi gözlemleriniz ve soruşturmalarınız, onun hastalığı ve durumu hakkında benim tasvirlerimden daha iyi bulgular sunacaktır size büyük ihtimalle". Ivye ne düşünmüş ya da yapmış olursa olsun, Locke'un babası bir ay sonra ölmüştü.[65]

Babası, aralık ayının ortasında hastalığının ilerlediği sıralarda vasiyetini hazırlamış, Locke'a ve Thomas'a bırakacağı çok az şey olmasının verdiği üzüntüyle de morali bozuk bir halde büyük oğluna mektup yazmıştı. Anlatılanlara göre, Locke yıllar sonra "babasının servetinin zarar görmesindeki tek sebebin muhtemelen" İç Savaş olduğunu söyleyecekti; bunun tam olarak ne şekilde gerçekleştiği açıklanmamıştı, ama 1658'in başlarında babasına yazdığı bir mektupta söylediği şeylerle bir ilgisi vardı muhtemelen. Locke devam eden bir "iş"ten bahsetmişti. Bu iş, baba Locke'un gerçekleştirmiş olduğu hizmetlere ilişkin bazı vaatlerle ilgiliymiş gibi görünen bir işti ve başarısızlıkla sonuçlandığı takdirde ailenin satmak için muhtemelen yalnızca birkaç dönüm toprağı kalacaktı. Locke belki de babasının iç savaşta hizmetinde çalıştığı Alexander Popham'a göndermede bulunarak, babasına "ateşli bir edayla", "hizmetlerinin bu şekilde ödüllendirilmesine, devamlı edilen vaatlerin bu şekilde hiçe sayılmasına, yüce bir insanın hiç umursamadan hilekârlık yapmasına bir anlam veremediğini" söylemişti.[66]

Gerçekte büyük oğlu John'a, özel olarak belirlenmiş birtakım mallar (birkaç nevresim, iki parça duvar halısı, bir saat, antimuandan bir fincan, bir ocak) ve Popham'dan kiralanmış bir ev ile araziler bırakmıştı. Gelgelelim Locke dört yıl bu ev ile arazileri tastamam üstüne geçiremeyecekti, zira bu süre boyunca bütün kiralar ve kârlar "kendi borçlarının ödenmesi"ne gidecekti. Bu dönemden sonra da, kiranın bir kısmı, babasının çeşitli kiralık evler ve araziler ile eşya ve menkuller bıraktığı küçük oğlu Thomas'a gidecekti.[67]

Locke, vasiyetle ilgili olarak hiçbir resmi sorumluluğu bulunmasa da (Thomas vasi olarak, amcaları Peter da "mutemet ve yardımcı" olarak tayin edilmişti) Pensford'da kalarak babasının işleriyle ilgilenmişti. Babasının hem Belluton'da hem de amcası Edward'larda bulunan eşyalarıyla ilgili bir envanter hazırlamıştı. Alacaklar ve uzun vadeli kiralanmış icare mülklerle (400£) beraber mirasın toplam değeri 500£'u biraz geçiyordu.[68]

Mart ayında hâlâ Pensord'ta bulunan Locke, Gabriel Towerson'la bir süre mektuplaşmıştı. Towerson, Bagshaw'a karşı yazmış olduğu risaleyi yayımlaması konusunda çok istekliydi. Locke risaleyi aralık ayının başlarında göndermişti ona. Towerson'ın duyduğuna göre, Bagshaw'ın kitabı "öyle beğenilmişti" ki muhtemelen tekrar basılacaktı: "Eğer yazdığınız cevabı lütfedip yayımlarsanız, Tanrı'ya ve kiliseye tam vaktinde hizmet etmiş olacaksınız büyük ihtimalle". Ertesi ay Towerson, Bagshaw'ın vaaz-

lar verdiği haberini almasının ardından talebini yinelemişti: Bagshaw "eski fikirlerinde ısrar ediyor ve Başpiskoposlar ile Piskoposlar için dua ediyor, ama gene de ellerindeki iktidarı alıp bunu Deccal'in ayinler dayatmasının işareti haline getiriyor.... Bunu size haber vermenin iyi olacağını düşündüm... yazdığınız metinlerin gün yüzü görmesine ihtiyaç olabileceğini bilmek istersiniz diye".[69]

Görünen o ki Towerson biraz etkili olmuştu, zira bir süre sonra (şüphesiz ki mayıs ayının başlarında Parlamento'nun açılışından sonra) Locke risale için bir "Önsöz" kaleme almıştı; belli ki bunu yayımlatmak geçiyordu aklından. Epeyce rahatlamış bir halde şuna artık açıkça karar vermişti ki Kral'ın geri gelmesi fayda dışında bir şey getirmeyecekti. Locke geçmiş yıllar üzerine düşünerek şunları yazmıştı: "Kendimi dünyada idrak eder etmez neredeyse bugüne dek devam eden bir fırtınanın içinde buldum; bu yüzden huzurlu bir ortamın yaklaşması karşısında çok büyük bir sevinç ve memnuniyet duyuyorum yalnızca". Daha önceki kararsızlıkları ve endişeleri uçup gitmişti. Monarşinin yeniden tesis edilmesinin, "sersemliğimizin ve ahmaklığımızın, yalnızca yeteneğimizin değil, umutlarımızın da ötesine attığı o sükûnet ve durulmayı beraberinde getirdiğini", söylemişti. "İnsanların, olayların durulmasının verdiği huzurun sunduğu hakiki nimetleri tekrar tehlikeye atmayacak kadar, dinlerine, ülkelerine ve kendilerine karşı samimi olmasını dilerdim".[70]

Yayımlama konusunda hazırlanmış olsa da, Locke risaleye karşı soğukluk duymaktaydı. "Önsöz"de risalenin, arkadaşlarının "sıkıştırması" ile "halka zorla sunulduğu"nu söylemişti. Hiç şüphe yok ki polemiğe girmekten ibaret bu işe girişmeye yönelik soğukluğunun genel bir sebebi, Locke'un sonraki yıllarda, "hep sükûneti aramış olan ve beni yanımda birkaç iyi arkadaş ve kitapla birlikte, bu dünyadan sessizce geçip gitmekten başka hiçbir arzuya, hiçbir amaca sevk etmemiş olan şu suya sabuna dokunmayan mizacım", diye bahsettiği şeydi. Gelgelelim muhtemelen bu sükûnet duygusu tabiatında olsa bile, tanıklık ettiği siyasal çalkantılarla daha da güçlenmişti. Locke "Önsöz"ünde, Tilly'ye beş yıl önce söylediği, "neredeyse bütün dünyayı hengâmeye ve ihtilafa sokan şeyin" *yazmak* olduğu yolundaki sözleri tekrar ederek, risalenin yayımlanmasına karşı olma sebeplerinden birinin de kendisinin her zaman "bu çağın kalem oynatmalarına düşmanlık beslemesi ve çoğunlukla İngilizlerin kalemlerini kılıçları kadar suçlu görmesi" olduğunu söylemişti. Çok daha az kan dökülmüş

olacaktı, demişti Locke, "eğer insanlar mürekkepleri konusunda daha ihtiyatlı davranmış olsaydı". Şu son zamanlardaki "şiddet, savaş, vahşet, yağma, kargaşa ... hususi çalışma odalarında yaratılmıştı".[71]

Gerçekte risale yayımlanmamıştı, ama bu durumun daha doğrudan ve koşullara bağlı başka bir sebebi olsa gerekti. Locke yazdığı müsveddeye, bir nüshasını Tilly'ye gönderdiği kasım ayının başlarında hâlâ sıcak bakmaktaydı. Tilly'den risalenin kamusal değeri hakkında muhtemelen bazı hükümlerde bulunmasını istemiş ve başka kişilere danışmaktan hiç çekinmemesini söylemişti. Gelgelelim Tilly metinleri ertesi mart ayına kadar geri yollayamamıştı; kendi (ve danışmanlarının) vardığı hüküm, metinlerin "hakikatle uyuşmayan hiçbir şey" içermediği, "kamuyu fazlasıyla tatmin edeceği" yönündeydi. Tilly'nin belirttiği üzere, Bagshaw'ın dinsel uygulamaların dayatılmasına karşı öne sürdüğü düşünceler, Zenon'un* hareketin mümkün oluşuna karşı öne sürdüğü düşüncelerin cevaplandığı gibi özlü bir şekilde cevaplanmalıydı; yani "güya yapılamaz olduğunu iddia ettiği şeyi yaparak". Tilly'nin muhtemelen aklından geçen, Parlamento'da görüşülmekte olan Birlik Yasası önergesiydi (bu önerge ertesi mayıs ayında kralın onayını alacaktı): Bu önerge, gözden geçirilmiş bir dua kitabının ve yeniden tesis edilmiş olan İngiliz Kilisesi'nin ayinlerinin benimsenmesi şartını getiriyor, ayrıca Presbiteryen rahiplerin piskoposluğun otoritesini tanımasını, aksi takdirde mal ve mülklerinin ellerinden alınmasını şart koşuyordu. Muhtemelen Locke'u dinsel dayatmadan yana olan savlarını yayımlamama kararına götüren, (arka plandaki genel gönülsüzlüğüne karşıt olarak) bunlara gerek kalmamış olmasıydı. Locke, yaşamının ilk dönemlerindeki yetişme tarzına rağmen, piskoposluğa dayalı Anglikanizmin yeniden ortaya çıkmasını hoş karşılayacaktı muhtemelen. Temayülleri bu yönde olan John Parry, Samuel Tilly ve Gabriel Towerson gibi arkadaşlarının ise bunu hoş karşılayacağı muhakkaktı.[72]

Locke'un yılın ilk aylarında Pensford'da babasının işleriyle meşgul olduğu sırada, Oxford'da mektuplaştığı tek kişi Towerson değildi. Ocak ayının başlarında yazılmış bir mektup taslağı, Locke'un hâlâ Elinor Parry'yi, yaşamın ve sahiciliğin kaynağı olarak gördüğünü ortaya koymaktaydı: "Onların [düşüncelerimin] iç karartıcı bir meşguliyetten çekip alabildiği bütün o birkaç dakika sizinle geçiyor.... Aslında sizin mevcudiyetinizin sun-

* Zenon (M.Ö. 335-263): Stoacılığın kurucusu Kıbrıslı filozof-ç.n.

duğu o hakiki zevklerle kıyaslandığında, yalnızca nahif ve uçup gidici bir canlanma anı gibi görülebilir bu; söz konusu zevkler o kadar yoğun ve baki ki onları hatırlamak beni memnun etmeye yetiyor".[73]

Görünen o ki Elinor, Locke Oxford'a döndüğünde karşısında mateminin acısını paylaşacak bir arkadaş bulacağını vaat etmişti, ne var ki Locke nisan ayında Oxford'a geldiğinde Elinor'ın çoktan Londra'ya gittiğini görmüştü. Locke'un, gideceğini söylemediği için Elinor'a ne ölçüde sitem ettiğini bilmiyoruz, ama Elinor'ın, çok fazla beklenti içinde olmaması gerektiğini söyleyen cevabının yarattığı sıkıntı önceki durumlardakine benzer görünüyordu: "Ben nezaket beklerken tartışmayla karşılaşıyorum", diye yazmıştı Locke cevap olarak:

> Azarlanıyorum çünkü kehanette bulunma yetisi bahşedilmemiş bana; kaldı ki ne gökler ne de siz, seksen kilometre uzaktan hareketlerinizi algılayabilmem için araçlar sağladı. Ayrıca şöyle de bir kötü huyum var, her şeyi bırakıldığı yerde arıyorum. İtiraf etmeliyim ki bu bir kurnazlık; suçu başkasına atarak kendinizi aklamanın ne kadar hoş bir yol olduğundan da hiç bahsetmeyeceğim. Kabahatin bende bulunmasına razı olmalıyım, çünkü siz tek bir söz etmediniz.

Dahası Elinor, Locke'u babası için duyduğu "üzüntünün baskısı"nı teselli etmek için ya da bunu paylaşmak için hiçbir çabada da bulunmamıştı; bunun yerine Locke'la arasına mesafe koymuş, onunla herhangi bir şekilde kaynaşmaya yanaşmamış, ya da bunu yapmak içinden gelmemişti. "Bana biraz olsun neşe vermek niyetinde olduğunu söylüyorsunuz", diye yakınmıştı Locke, "ama sırf üzgün olduğum için esirgiyorsunuz bunu benden; demek ki içimdeki melankoli gidinceye dek sizden hiçbir teselli ya da deva beklememeliyim". Bunun da "hastalık geçinceye dek hekimlik icra etmemek ... kadar takdire şayan bir yardım" olduğunu söylemişti Locke.[74]

Locke, Elinor'ın mesafe koymasından belli ki gocunmuş, belki de şüphe duymaya başlamıştı: "Niçin bu arkadaşlığı devamlı bu tür ağır sınavlara tabi tuttuğunuzu hiç bilmiyorum"; "özgüvenimin, bu tür aykırı olaylar karşısında her zaman göğüs gerebileceği konusunda söz veremem". Buna rağmen Elinor hakkında iyi şeyler düşünmeye devam etmişti: "Elimden geldiği müddetçe, düşüncelerinizin mektubunuzdan daha iyi olduğuna inanacağım"; "bana vuruyor olsa da [elinizi] gene de öpüyorum, ayrıca en çok ihtiyaç duyduğumda ve arkadaşlığın sessiz kaldığı takdirde merhame-

tin daha fazla şefkat dileyeceği bir zamanda beni hazır bir teselliden mahrum bırakan kişiye mutluluklar diliyorum yalnızca".[75]

Locke, nisan ayında Oxford'a dönüp de Elinor'ın Londra'ya gittiğini gördüğünde, Christ Church'te Öğrenci değildi yalnızca. Bir önceki Noel arifesinde o yıl için Yunanca okutmanlığına tayin edilmiş olan Locke, kolejdeki on resmi görevliden biriydi artık. 2£, 13 şilin, 4 peni tutarında maaş aldığı ve yıl sonunda yeniden tayin edildiği bu görev, kolejdeki dört diyalektik ya da mantık okutmanlığından kıdem itibarıyla daha yukardaydı; bu görevlere genellikle kıdemli lisans mezunları getiriliyordu ama Locke bu görevler için evvelce görmezden gelinmişti.[76]

Kısa bir süre sonra Locke'un kolejde üstlendiği sorumluluklar daha da artmıştı, zira mayıs ayı geldiğinde belletmen olmuştu. 1667'ye dek kalacağı bu görev, Dekan tarafından verilmiş olsa da kolejdeki resmi işlerden değildi. Locke'un ilkin birkaç öğrencisi vardı yalnızca, ama birkaç yıl içinde bu sayı onun üstüne çıkmıştı; bu işten ortalama olarak yılda 30-35 £ kazanıyordu.[77]

Öğrencilerine satın almalarını tavsiye ettiği kitaplar, mantık (Robert Sanderson, Martin Smiglecius, Samuel Smith ve Zabarella'nın kitapları) ve metafizik (Flavel, Scriblerius ve Burgersdicius'un kitapları) üzerine olanlarla, Yunanca (Lucian) ya da Latince (Cicero, Justin, Juvenalis, Lucanus, Ovidius ve Seutonius) klasik metinler, yakın zamandan da Thomas Godwin'in *Roman Antiquities*, Hugo Grotius'un *De Veritate*'si ile Richard Allestree'nin çok kısa bir süre önce yayımladığı *The Whole Duty of Man*'iydi [İnsanın Tek Vazifesi]. Ortodoks Anglikanizme ait ibadetle ilgili popüler bir yapıt olan ve Locke'un yaşamının sonuna dek ahlaka dair "yöntemli bir sistem" olarak tavsiye edeceği bir kitaptı bu. Kendi öğrencileri ile diğer lisans öğrencilerinin onun için yapmış olduğu pek çok akademik çalışmadan (çeviriler, şiirler ve yazılar) botanik numuneler içeren iki cilt kalmıştır geriye. Locke bunları toplamaya 1661'de başlamış, sonraki beş altı yıl içinde de yaklaşık bin tane numune biriktirmişti.[78]

Locke öğrencilerinin mali işleriyle ilgili olarak, kendi belletmeninin yüklenmiş olduğundan çok daha fazla sorumluluk yüklenmişti (bu öğrencilerin bazısı, Locke'un öğrenci olduğu yaşlardan daha küçük yaştaydı). Öğrencileri için ödediği paranın kaydını da özenle tutuyordu elbette: üniversite kayıt parası ve teminat ücreti, odalar, çamaşırcılar ve temizlikçiler için ödenecekler. Öğrencilerin anne babalarından gelen mektuplar, Locke'un

öğrencilerin gündelik işleriyle bizzat nasıl ilgilendiğini, örneğin mobilyalarını düzenlediğini ve yeni yazlık takım elbise seçmelerine nezaret ettiğini göstermektedir. Bizzat Locke'a (sonraki yıllarda) pekâlâ uygun düşecek bir müşkülpesentlikle, kısa süre önce odasını değiştirmiş olan bir öğrencinin aile hizmetkârı tarafından talimat verildiği üzere, perdelerin ve diğer öteberinin

> çıkarılması... fırçalanıp güzelce katlanması ve üzerlerine herhangi bir kumaş parçası serilip uygun bir köşeye konması gerekiyordu, ta Sir Charles'ın şu an için yerleştiği odada oturmaya devam edip etmeyeceği kesinlik kazanıncaya dek; zira tekrar taşınması gerekli görülürse, o zaman muhtemelen söz konusu öteberi onun işine yarayabilir yeniden. [Dikkat edelim de]... içlerine hiç fare girmesin, zira bir köşede dururlarken çok sık görülen bir şey bu.[79]

Böyle hesap vermekle sorumlu olmak, Locke'un bütün bu işlerin masrafıyla ilgili olarak ailelerin şikâyetleriyle karşı karşıya kalacağı anlamına geliyordu:

> Tuttuğunuz hesapları, alındı ve harcama belgelerini gözden geçirdik; kanaatimizce doğru bir şekilde değerlendirdik... Yalnız anlamadığım tek husus şu ki berberlere, çamaşırcılara, yatakları yapıp odayı süpüren kadına ve benzer kişilere üç aylık dönemde yapmadıkları işler için niçin para ödeniyor, üstelik de bunlardan biri üç aylık dönemin tam ortasında ortaya çıkarken yahut da bu dönemin üçte birlik kısmında ya da yarısında hiç ortada yokken.

Doğal olarak, ailelerin endişeleri hep mali işlerle ilgili değildi: "Lütfen onun çalışma odasında vaktini geçirmesini ve kötü arkadaşlardan uzak durmasını sağlayınız", denmişti Locke'a; "ona öyle çok iş veriniz ki boş boş oturmasın veya şehirde aylaklık edemesin".[80]

Locke gündelik işlere çok özen gösteriyordu ve göründüğü kadarıyla öğrencileri bu yüzden seviyordu onu. Oda değiştiren bir kimse sonra başka bir odaya geçiyordu: On üç yaşındaki Sir Charles Berkeley kısa bir süre sonra yeniden taşınmıştı, ama bu kez Christ Church'teki başka bir yere değil, Cambridge'e; buradan daha önceki hocasına sık sık mektup yazıp kendisini ziyaret etmesi ricasında bulunmuştu (bunun yanı sıra Westminster'dan eski arkadaşlarını göreceği vaadinde de bulunmuştu).[81]

Locke'un, ayrılmakta olan bir öğrencisi için yazdığı çok uzun bir tavsiye mektubu, yaptığı işleri (ayrıca belki de kendisini) ne denli ciddiye aldığını ortaya koymaktadır:

> Cüppeni çıkarmış olsan da ... şefkatim ve alakam hâlâ üzerindedir.... Artık kendini olgun bir insan say[malısın], olgun bir insanın cesaretini edinmen gerekiyor. Kastettiğim, sana şu cüretkâr centilmenlerden biri sıfatını kazandıracak türden bir cesaret değil... bilakis erdemini ve dinini koruyup emniyet altına alabilecek bir cesaret. Zira adımını attığın şu dünyada, masumiyetinin hayal ettiğinden çok daha fazla saldırı altında kalacağını göreceksin muhtemelen; ayrıca çantanı kapmak için bekleyen hırsızlardan çok daha tehlikeli olan, senden erdemini çalmaya uğraşacak hırsızlar var....Temenni ederim ki seni mutsuz edecek arkadaşlar arasına düşmezsin hiçbir zaman, ... gelgelelim arkadaşlarını inkâr etmesen de yüreğini esirgeyeceğin ve senin sevgini hak etmeyecek kişilere nezaket göstereceğin durumlar olabilir .... Bunları söylerken sana tavsiye ettiğim şey ... arkadaşlardan uzak durman ya da keyif almaman değil. Tabii ki insan hayatın zevklerini masumca tadabilir; hem, benim de kanaatim hep şu olmuştur ki erdemli bir yaşam en zevkli olana zemin hazırlar, zira şuna hiç şüphe yok ki bu dünyanın dertleri ve fanilikleri arasında gerçek memnuniyeti saptayan yalnızca iki şey var: erdem ve bilgi. Bilgi konusunda kaydettiğin ilerlemeyi yitirmezsen iyi edersin. İbadete, işlere ya da istirahata (zira yapılan iş .... hak tanıdığında bunu da hoş görebilirim) ara verdiğin zamanlarda yapılabilecek en iyi şey, üniversitede öğrendiğin kavramları gözden geçirmek ya da geliştirmektir; eğer... çalışmalarına yön verme ya da yardımda bulunma konusunda elimden gelen bir şey olursa seve seve yaparım, bana haber vermen yeter.

Locke zaman zaman kendi davranışlarında da görülebilecek birtakım tavsiyelerle bitiriyordu sözlerini: "[Hem] ihtiyatlı hem liberal, hem tedbirli hem iyi huylu olacak şekilde eğitilmiş olmak, uğrunda çabalamaya değecek şeylerdir; bunu da vaziyet icabı tutumlu davranıp masrafları kısmaktan ziyade, masraf çıkaracak vaziyetlerden kaçınarak yapman daha iyi olacaktır muhtemelen".[82]

1661 yılı boyunca (ve muhtemelen 1662'nin başlarına dek), Locke büyük ihtimalle ders olarak sunmak ya da kolej içindeki bir tartışmaya katkı sağlamak amacıyla kısa bir Latince yazı kaleme almıştı; bu yazının başlığı da skolastik bir tarzdaydı gene: "Kilise'nin içinde Kutsal Kitap'ın Yanılmaz Yorumcusunun bulunması gerekli midir? Hayır". Katolik Kilise'nin, İncil'in "yegane yanılmaz yorumcusu"nun Papa olduğu yolundaki iddia-

sına saldıran bu yazıda, aslında Locke'un Bagshaw'a karşı yazdığı risalede öne sürdüğü, amirin dinsel dayatmalarda bulunma hakkının bizi ille de Roma'ya çıkarmadığı şeklindeki savı ortaya konmaktaydı ki gerçekte de yazının amacı buydu muhtemelen.[83]

Tanrı niçin bizleri yanılmaz bir yorumcuya ihtiyaç duyacak duruma soksun, diye sormuştu Locke. Tanrı "bir yorumcu mevcut olmadan kendisinin anlaşılamayacağı şekilde mi hitap ediyordu insana?" Her halükârda, bu tür bir yorumcu, kendi yanılmazlığını yanılmaz bir şekilde ispat edemediği takdirde, "imanla ilgili meselelerin çözümüne ya da Hıristiyanlar arasında barışın tesis edilmesine katkıda" bulunamayacaktı.[84]

Locke sözlerini sürdürerek, İncil'in içeriğinde homojenlik bulunmadığına işaret etmişti. İncil'de tarihsel olgular, davranış kuralları ve imanın şartları yazılıydı ve bu kategorilerin hepsi yanılmaz bir yorumcu gerektirmiyordu. Sorulabilecek birtakım sorular (Yasaklanan meyve tam olarak hangisiydi? Cennet Bahçesi neredeydi?) cevaplamaya değmezdi ve "gönül rahatlığıyla görmezden gelinebilirdi". Aslında "bunlar, imanın ve nasıl davranılacağının standardı olan İncil'le ilişkiliymiş gibi de görünmüyorlardı pek". Diğer bazı meseleler (örneğin "teslis", "tanrısal ve insani özün arabulucunun kişiliğinde birleşmesi" ve "Tanrı'nın ezeli ve ebedi oluşu") "insan anlağını tamamıyla aşan... büyük sırlar" olsa da, Tanrı'nın amacı bunların anlaşılması değil inanılmasıydı yalnızca: "Bunların doğru oluşu ne sözlerle ifade edilebilir ne de akılla kavranabilirdi", ve insanın bunları yorumlaması da imkânsızdı. Adalete, iffete, hayırseverliğe ve ihsana yönelik sorumluluklar gibi davranış kuralları söz konusu olduğunda ise, "kurtuluşa ulaşmak için en çok gerekli olan", bu hususlarda dürüst olmamızdı. Ama bu noktada da yanılmaz bir yorumcuya yer yoktu gene, zira bu hususlar "o denli açık ve muğlaklıktan uzaktı ki hemen hemen hiç kimse bunlar hakkında şüphe edemezdi".[85]

Bununla beraber Locke, tek bir durumda, bir anlamda "yanılmaz" yorumcu diye adlandırılabilecek birisine ihtiyaç duyulduğunu teslim ediyordu. İncil'in belirsiz bıraktığı bazı hususlar vardı ve bunlar da mahiyetleri itibarıyla önemsizdi. Örneğin Aziz Pavlus'a göre "her şeyin edepli ve düzenli bir şekilde yapılması [gerekiyordu]: Bu düsturun uygulanabilmesi için bazı yorumlara ihtiyaç vardı. Edebin ve düzenin birlik gerektirdiği düşünülmediği takdirde, bizatihi bu durum her bireyin yorum yapmasını imkânsız kılmıyordu. Ama Locke'un bir önceki yıl dinsel dayatma-

larla ilgili olarak öne sürdükleri ışığında, kendi düşüncelerinin bu yönde olmaması ve söz konusu görevi resmi Kilise'nin "pederleri ile liderleri"ne vermesi şaşırtıcı değildir. Locke, bu tür meselelerde bu kişilerin yanılmaz "diye nitelendirilebileceğini" söylemiş ve bu kişilerin "yanılmazlığı yönlendirici olup nihai değildir", diye de eklemişti. Nihai değildi, zira bu kişilerin söyledikleri ille de doğru olmayabilirdi, ama bu durum onların "yönlendirici" yanılmazlıklarının değerini azaltıp alınan kararlar ne olursa olsun, bu kararlara "kilisenin yetkisine ve selametine kendini adayan"[86] herkesçe uyulmasının gerekli olduğu gerçeğini ortadan kaldırmıyordu.

1662 yılının Noel arifesinde Christ Church, Locke'u ertesi yıl için Retorik okutmanı olarak tayin etmişti; karşılığında 5 £ aldığı ve bir dizi ders vermesini gerektiren bir işti bu. Muhtemelen bu münasebetle, ilk olarak iki yıl önce aklından geçirdiği meseleyi yeniden ele almıştı: "Sivil amir, ibadet için yapılan ayinlere önemsiz hususları dahil edip bunları insanlara dayatabilir mi?" Sonuçta ortaya çıkan "Hükümet Üzerine İkinci Risale" adıyla bilinen bu "ufak taslak" ilkinin yarısı kadardı; amirin dayatma konusunda gerçekten de güce sahip olduğu yönündeki değişmez görüşüne karşı çıkan savlara "değinip geçiyordu" yalnızca. Latince yazılmış ve retoriğe dayalı süslü sözlerle dolu olan bu taslak, akademik bir tartışmaya, kendi tabiriyle "ağız dalaşı"na ya da "özel eskrim karşılaşması"na yapılan formel bir katkı gibi görünüyordu.[87]

İlk risalede fazlasıyla aşikâr olan, insan doğasına yönelik endişeler ve karamsar görüşler büsbütün yok olmasa da, daha önceki duygusal kabarmaların bir kısmı artık mevcut değildi. Restorasyon, Anglikanizmi tekrar tesis etmesinin ve dinsel birliği tekrar dayatmasının neticesinde, "meselelere dair yeni bir tutum, ... iyi kurulmuş [bir] toplum düzeni" getirmişti. Amirin dinsel uygulamalara birlik kazandırma konusundaki dayatma hakkıyla ilgili tartışmaların yarattığı kargaşa ve "coşkunlukların yarattığı galeyan" durulmuştu, çünkü Locke'a göre, "yurttaşların ibadete ilişkin önemsiz hususlarda bile itaat etmesi"nin bir Hıristiyanlık vazifesi olduğu artık açıklığa kavuşmuş olsa gerekti. Locke, "daha yeni kurtuldukları, dalgaların yarattığı savurmalar ve manasız tehlikeler" ile barışın ve sükûnetin yeniden tesis edilişini aklından çıkarmayarak, "[artık] hiç kimsenin başka sivil değişikliklere girişmeyecek kadar ya da önemsiz şeyler hususunda amirin gücünü hor görecek kadar inatçı ve dikka-

falı olamayacağını temenni ediyordu".[88] İlk dinsel bağlanımı ne olursa olsun, Locke yeniden tesis edilmiş biçimiyle İngiliz Kilisesi'ne açıkça bağlıydı artık. Kral tarafından muhtemelen tasavvur edilmiş olduğu üzere, daha kapsamlı bir çözüme yönelik olarak başlangıçta bir umut beslemiş olsun ya da olmasın, Parlamento'nun ortaya koyduğu düzenlemelerden memnun görünüyordu.

Gelgelelim Locke'un görüşleri, daha az duygusal hale gelmiş olmakla beraber, geçen iki yıl içinde kökten bir değişikliğe uğramamıştı. Dile getirdiği temel hususlar aynıydı, bununla beraber kimi zaman daha açık ve etkili bir tarzda ortaya konmuştu: Tanrı'nın yasaları bize akıl ve vahiy yoluyla bildiriliyordu; hükümdarın niyeti topluma fayda sağlamak olduğu müddetçe, Tanrı'nın belirsiz bıraktığı her mesele hakkında yasa koyabilirdi; belli bir sivil yasanın vicdanımıza ters düşmesi, bu yasaya uymamak için sebep değildi; "dinin esası ve ruhu", "kalben ibadet"e bağlı olsa da, Tanrı ibadetin halk içinde ve açık bir şekilde yerine getirilmesini şart koşuyor ve bu ibadetin biçimi ve düzeniyle ilgili kararı devlete bırakıyordu.[89]

Locke'un "vicdan özgürlüğü" hakkındaki açıklamaları da esasen aynı kalmıştı, bununla beraber artık bu meseleyi daha uzun uzadıya ve daha formel ifadelerle açıklıyordu. Adil olmadığını düşündüğümüzde dahi, amirin dayatmalarına gösterdiğimiz itaat, vicdanımızın özgürlüğüne yönelik bir dayatma ya da bu özgürlüğün ihlali demek değildi. Vicdan özgürlüğü için gereken tek şey "iradenin rızası"ydı. Eğer amir bazı yasaların içeriğinde Tanrı tarafından gerekli görülen bir şeyler bulunduğunu iddia edecek olsaydı, işte o zaman vicdanlarımıza dayatmada bulunulmuş olurdu, zira "hüküm verme özgürlüğü"müzün ihlali olurdu bu. Locke'un artık ortaya koyduğu üzere, vicdan özgürlüğü "irade özgürlüğü" demek değil, "hüküm verme özgürlüğü" demekti. Gelgelelim bu görüşün büsbütün tatminkâr bir görüş olup olmadığı açık değildi: "Vicdana ilişkin yasa", "yaşamda gerçekleştirilecek şeyler hakkındaki ahlaki önermenin doğruluk taşımasının mümkün olup olmadığına dair ... temel hüküm"dü ve böylelikle de düpedüz hükümlerle ilgili değil, yapılacak şeyler hakkındaki hükümlerle ilgili oluyordu; yanlış bir şey yaptığımızı düşündüğümüzde, amir bunu Tanrı'nın gerekli gördüğünü iddia etmese bile, vicdanımızla ters düşüyormuşuz gibi hissedebilirdik pekâlâ.[90]

Ocak 1663 – Kasım 1665: "Yasa Koyucu Yoksa Yasa da Yoktur"[91]

Locke, diğer şeylerin yanı sıra, doğa felsefesine hâlâ ilgi duyuyordu. 1661 ile 1662 yılları boyunca, Thomas Willis'in verdiği tıp derslerine katılmıştı. Bu derslere hakim olan husus, hastalıklar ve rahatsızlıklarla ilgili bir kuramdı; bu kuram, kısmen mekanikçi olmakla beraber, Jan Baptista van Helmont'un, dünyanın temelinde fermantasyon türü organik süreçlerin bulunduğu şeklindeki fikrinden fazlasıyla faydalanmaktaydı. Locke, eklem iltihabından sara ve histeriye kadar çok çeşitli konularda notlar almıştı. 1663 yılında da Peter Stahl tarafından verilen derslere yazılmıştı. Stahl, Boyle'un uzman olarak laboratuvarda yardım etmesi ve bilgi sağlaması için getirttiği bir Alman kimyacıydı. Lower bu tür derslere zaten katılmıştı ve Locke da muhtemelen onun tavsiyesiyle, Stahl'ın kişi başı 3£'luk bir ücrete 23 Nisan ile 30 Mayıs arasında düzenlediği "kulüp"e katılmıştı. Gruptaki on kadar kişinin içinde Anthony Wood da vardı ve göründüğü kadarıyla Locke "kavgacı bir ruh haline sahip, yaygaracı ve hiçbir şeyden memnun olmayan bir kişi" olarak dikkatini çekmişti Wood'un: Diğerleri "hocalarının ağzından çıkanları yazıp not alırken... J. Locke denen kişi bunu yapmaya tenezzül etmiyor; böylece kulüpte onun haricindeki herkes not alırken, o boş boş konuşup bela çıkarıyor". Wood, dersler sırasında, dokuz penilik akşam yemeğindeki küçük grupta Locke'la yan yana gelme fırsatı elde ettiği iki durumda, onun hakkında artık daha iyi şeyler düşünüp düşünmediği konusunda bir şey söylememişti; ne var ki Wood, Stahl'ın tartıştığı, izah ettiği ve öğrencilerine yaptırıp hazırlattığı kimya deneyleri ve reçetelerle ilgili olarak Locke'un not almaya "tenezzül etmediği"ni söylerken her halükârda yanılmıştı, zira bu notlar elimizde bulunuyor.[92]

Bu sırada Locke hâlâ *philosophi* arasındaydı ve henüz ruhbanlığa girme taahhüdü altında değildi. Gelgelelim bir sorun halini almıştı bu durum. Öyle görünüyor ki yıl sonuna doğru, kilisede görev almasına yönelik bir teklif almıştı. Ekim ayında kolej Dekanı'nın imzaladığı, Locke'un iyi huylu ve dinsel açıdan ortodoks görüşlere sahip biri olduğu yönünde sözler içeren belgeye, ancak bu tür bir teklif vesilesiyle ihtiyaç olabilirdi. Dahası, ertesi ay Locke, Thomas Strachey'e kilisede görev almakla ilgili sorular sormuştu. Oxford'un elli kilometre civarında olan bir görevdi bu belki, zira Locke'un soruları, Burs'unu sürdürmesini sağlayacak bir vesile olarak bu görevi kabul edip etmeyeceğiyle ilgiliymiş gibi görünüyordu. Strac-

hey'in düşüncesine göre, Locke taşrada bir papaz olmaktan daha iyi şeyler için yaratılmıştı. Locke'tan, Burs konusunda endişe etmemesini, "bunun benzeri bir şey bir daha hiç karşıma çıkmayacak" diye üzülmemesini istemişti. Bu tür yüreksizliklerin umutsuz bir gelecek sunduğunu söylemişti Strachey; eğer işler o yönde gelişirse, Locke'un cesurca kendini "denize bırakması" gerekiyordu: "Neptün çoğu insanın hayal ettiği kadar acımasız bir yer değil".[93]

Locke teklifi reddetmişti, gelgelelim kendini "denize bırakma"sı pek de mümkün olmamıştı; muhtemelen bunu yapmak hâlâ mümkün olduğu için de her şeyi olduğu gibi bırakmaya karar vermişti. Kolejde kıdemce daha yüksek bir görev olan (7£ 10 şilin maaşlı) Ahlak Felsefesi Denetçiliği'ne geçmişti. Bu göreve yıl sonunda, on iki aylığına tayin edilmişti.[94]

Bu yeni görev Locke'un bir dizi ders vermesini gerektiriyordu ve görünen o ki seçtiği konu, 1660'ta Gabriel Towerson'la fikir alışverişinde bulunduğu ve üzerinde çalışmaya devam ettiği "doğa yasası"ydı. Zaten bu konu, Locke'un daha önceki fikir alışverişleri sırasında başladığı ve Denetçi olarak çalıştığı yıl tamamladığı bazı Latince denemelerde ele alınmıştı.[95]

Locke hükümet üzerine yazdığı iki risalede, Tanrı'nın bahşettiği doğa yasası fikrinden faydalanmış, ama bu konu hakkındaki pek çok şeyi tartışmaya girişmemişti. "Doğa Yasası Üzerine Denemeler" diye adlandırılagelen yapıtında bazı temel meseleleri ele almıştı Locke: "Bize bahşedilmiş bir ahlaki kural ya da doğa yasası gerçekten var mıdır?", "Buna uymak zorunda mıyız?", "Bunu nasıl bilebiliyoruz?" ve "Bunun dayanağı nedir?"

Locke açısından, nesnel ahlaki yasaların mevcut olduğunun bir göstergesi, insanda vicdanın bulunmasıydı. Locke ile Towerson, evvelce yaptıkları fikir alışverişlerinde bir doğa yasasının *mevcut* olduğu konusunda mutabık olmuşlar ve bu yasanın vicdan ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu sormaya başlamışlardı. "Denemeler"de Locke artık şu görüşü dile getiriyordu ki insanlardaki vicdanın ahlaken doğru olan şey hakkında hüküm veriyor olması (bu hükümler birbirleriyle uyuşmasa ya da doğru olmasa bile) bu tür yasaların var olması önkoşuluna bağlıydı.

Bu denemelerde dile getirilen, önceki risalelerde somutlaştırılan yasa anlayışıydı. Bu anlayışa göre yasa, bir yasa koyucunun bulunması önkoşuluna bağlıydı; yasa koyucu, yasanın uygulandığı şeylerden üstündü, yasa da bu kişinin iradesinin ifadesiydi. Bu anlayışın sivil yasalara uygulana-

bildiği aşikârdı ve Locke ahlak yasalarını da benzer şekilde yorumluyordu; aradaki tek fark şuydu ki buradaki otoritenin (ahlak yasaları bu otoritenin iradesiydi) yaradanımız olduğu tasavvur ediliyordu. Gelgelelim bütün sivil yasalar "müspet" iken, doğrudan doğruya beyan ediliyorken, ahlak yasalarının hepsi böyle değildi. Bunlar "müspet", beyan edilmiş ya da yaradanımız tarafından "vahyedilmiş" olabilirdi, yahut da bunları beyan eden tarafından doğrudan verilmeyip başka yollarla keşfedilebilirdi. Bu ikinci durum söz konusu olduğunda, Locke ahlak yasalarından "doğa yasaları" diye bahsediyordu. Locke "doğa yasaları" derken bunu kastetmiş olsa dahi, hiç şüphe yok ki gerçekte böyle bir şeyin muhakkak mevcut olduğu anlamı çıkmazdı bundan. "Denemeler"deki amacı kısmen, böyle bir şeyin olduğunu göstermekti.

"Tanrı bize Kendini her yerde gösterir", diye söze başlamıştı Locke, "şu anda doğanın değişmez seyrinde gösterdiği gibi, geçmişte sıklıkla tezahür etmiş mucizelerle de gösterir". Dolayısıyla Tanrı'nın varlığı, "yaşamımıza dair birtakım rasyonel açıklamalara ihtiyaç olduğunu, yahut da erdem ya da kötülük diye adlandırılabilecek bir şey bulunduğunu" kabul ettiğimiz müddetçe inkâr edilemezdi. "Kâinatın devridaim halinde oluşunu belirleyen yasalar", diye devam etmişti Locke, Tanrı'nın iradesinden kaynaklanıyordu ve benzer şekilde "sahih ve değişmez işleyiş yasalarına imkân" vermeyen hiçbir şey bulunmadığı için de, hiç kimse yasalardan yalnızca biz insanların muaf olduğunu varsayamazdı.[96]

Tanrı'nın yasaları uygulandıkları her türlü şeye uygun düşüyordu. "İnsan mevcut haliyle, yani akılla ve diğer yetileriyle donatılmış ve böyle yaşamaya yazgılı kılınmış bir halde var edildiği için, yaradılışının insan için ister istemez ortaya çıkardığı birtakım belirli vazifeler vardı". Bizler "Tanrı'yı sevip ibadet etmekle ve rasyonel doğamıza uygun olan diğer şeyleri yerine getirmekle, yani doğa yasasını gözlemlemekle yükümlüydük".[97]

Rasyonel doğamız bizi yöneten yasaları belirlemekle kalmıyor, bu yasaları arayıp keşfedebilmekte izleyeceğimiz yolları da belirliyordu: "İlahi bir iradenin verdiği buyruk doğanın [aklın] ışığıyla fark edilebilir ... bu ışık rasyonel doğayla uyumlu olan ve olmayan şeyleri gösterir".

"Doğanın ışığı" tam olarak ne demekti ve gerçekten de bu yolla doğa yasasını bilebilir miydik? Locke, ahlak yasalarından vahiy yoluyla haberdar olabileceğimizi göz ardı etmiyordu; ama bu durumda, ahlak yasalarını, doğa yasaları olarak değil de müspet yasalar olarak, doğrudan doğ-

ruya öğrenmiş oluyorduk. İlahi esin ya da ruhani aydınlanma bilgi edinmenin "doğal" yolları değildi ve Locke'un araştırdığı da Tanrı iradesini doğal yollarla öğrenip öğrenemeyeceğimizdi.

"Doğanın ışığı"nın yanı sıra (Locke bununla anlama, muhakeme ve duyuları algılama yetilerimizi kastediyordu) doğa yasasına ilişkin bilgi kaynağı olarak kullanılabilecek başka doğal yollar da vardı.

Bunlardan biri "nakşetme" idi. Kimi insanların "doğa yasasının doğuştan içimizde bulunduğunu ve ... oraya doğa tarafından yerleştirildiğini" savunduğunu söylemişti Locke. Kendisinin bu düşünceyi reddetme sebeplerinden biri, ahlak konusundaki ihtilaflardı. Eğer ahlaki düsturlar zihinlerimize nakşedilmiş olsaydı, o zaman niçin "doğaya ve doğru muhakemeye ilişkin bir kural ... her yerde farklı farklı beyan ediliyordu?"[98]

Locke'un ahlaki farklılıklar konusundaki keskin idraki, yalnızca kendi toplumuna ilişkin gözlemlerinden değil, Amerika kıtasındaki ve Doğu'daki gezginlerin ve tüccarların anlattıklarını büyük bir ilgiyle okumasından da kaynaklanıyordu. Bütün yaşamı boyunca vazgeçemeyeceği bir uğraş olacaktı bu. Bu anlatılanlardan çoğu, gün yüzü görmemiş "ilkel halklar" arasında bile doğuştan gelen doğal bir ahlakın olmadığını gösteriyor gibiydi. "Hem eski hem yeni dünyanın tarihlerine ya da gezginlerin seyahatnamelerine başvuran, bir kimse", diye öne sürmüştü Locke, "... doğa yasasının en iyi haliyle, bu ilkel ve eğitimsiz kabileler arasında bulunup gözlemlenebileceğine inanmayacaktır, zira bu kabilelerin çoğunda dindarlıktan, merhamet duygusundan, vefadan, iffetten ve geri kalan erdemlerden zerre kadar bulunmuyor gibi görünüyor".[99]

Ahlaki düsturların doğal kaynakları arasında büyük ihtimalle "gelenekler" de bulunuyordu. Muhtemelen bunlar "ailelerimiz, öğretmenlerimiz ve gençlerin davranışlarına biçim vermekle uğraşıp henüz hassas olan ruhları erdemli sevgi ve bilgiyle dolduran kişiler tarafından aktarılıyordu bizlere". Locke, pek çok düsturun bu yolla edinildiğinden şüphe duymuyordu, ama geleneklerin ahlak bilgisinin kaynağı olarak nihayetinde pek de tatmin edici olamayacağını söylüyordu. İnsanların neyin doğru ve iyi olduğuna ilişkin kurallarının, ait oldukları toplumun âdetleri ile ortak kanılarından ibaret olması riskini taşıyordu bu durum. Bu da demek oluyordu ki insanlar doğa yasasında vücut bulmuş hakiki Tanrı iradesi olan şeyle değil, "inanç ve tasvip yoluyla" yönlendirilebiliyorlardı. En azından kimi durumlarda hakikaten de böyle gerçekleşiyor olmalıydı, zira "çatışan gelenekler içinde çok büyük oranda çeşitlilik" mevcuttu.[100]

Locke'un işaret ettiği üzere, ne olursa olsun vazifelerimize ilişkin bilginin ilk kaynağı gelenek olamazdı, zira geleneğin kendisi, doğa yasasını bir başka yolla keşfetmiş olan "asli yaratıcı"dan kaynaklanıyor olmalıydı.[101] Yalnızca bir devlet içinde değil (örneğin farklı mezhepler) aynı zamanda farklı uluslar arasında da geleneklerin çeşit çeşit olması konusundaki keskin idraki hesaba katıldığında, Locke'un geleneklerin toplumsal olarak gelişmiş olduğunu değil de bir nevi yapay bir şekilde, tek bir "yaratıcı" elinden çıkmış olduğunu düşünmesi şaşırtıcı görünebilir.

Locke'un düşüncesine göre, doğa yasasına ilişkin bilgimiz için muhtemel üçüncü bir kaynak da rıza birliğiydi. Belki de âdetler, eylemler ve kanılar "insanların belli bir içgüdüyle yönlendikleri... doğal rıza"nın bir çeşit dışavurumu olup hem doğa yasası diye bir şeyin bulunduğunu hem de bu yasanın ne olduğunu gösteriyordu bize. Locke, "dünya tarihine başvuran biri"nin[102] açık seçik göreceği ahlaki çeşitliliğe dayanarak bu düşünceyi de bir kenara atmıştı.

Locke'un vardığı sonuca göre, doğa yasasına ilişkin bilgilerimizi *gerçekten* edindiğimiz doğal yol aslında "doğanın ışığı", yani doğamızda bulunan anlama, muhakeme ve duyumsama yetileriydi. Locke, muhakeme ve duyumsama yetilerinin nasıl da birlikte çalışıp bizleri doğa yasasına yöneltebileceğini açıklamadan önce, kendi yasa anlayışını gözden geçirmişti: Birtakım yasalara uymak zorunda olduğumuzu idrak edeceksek, şunu bilmeliydik ki "bir yasa koyucu, yani [bizlerin] doğru olarak tabi olduğu üstün bir güç vardı". Ayrıca şunu da bilmeliydik ki "yapmamız gereken şeylerle ilgili olarak bu üstün güç tarafından ortaya konan bir irade vardı, yani yasa koyucu ... bazı şeyleri yapıp bazı şeyleri yapmamamızı istiyordu".[103]

Locke'un bu noktada söyledikleri, doğa yasasına ilişkin bilgimizin kaynağının "nakşetme" olduğu şeklindeki düşünceye karşı olarak öne sürebileceği başka bir sava işaret etmektedir. Verdiğimiz sözleri tutmamızı gerekli kılan düstur ruhlarımızda nakşedilmiş bir halde bulunsaydı bile, bu nakışın, sözlerimizi tutmamızı isteyen, aksi takdirde bizi cezalandıracak olan üstün bir yasa koyucunun işi olduğunu gene de bilemezdik. Bununla beraber Locke, muhakemenin ve duyumsamanın bizleri nasıl da doğa yasasına ilişkin bilgilere yöneltebileceğini gösterirken, aynı zamanda bu temel önkoşulların nasıl tesis edilebileceğini de göstermeye çalışıyordu.

Duyularımız düzenli ve güzel bir dünya gösteriyordu bizlere; şunu fark ediyorduk ki rastlantıyla meydana gelmiş olamayacak bir dünyaydı bu. Dolayısıyla "güçlü ve akıl sahibi bir yaratıcının var olduğu sonucunu çıkarıyorduk". Bu ilahi yaratıcı akıl sahibi olduğu için, dünyayı yaratmasının bir amacı olmalı ve yapmamızı istediği şeyler bulunmalıydı. Bizim gibi bağımlı mahlûkların üzerinde otorite sahibi olduğundan da bunları yapmakla yükümlüydük: "Bir başkasına tabi olduğumuz müddetçe yükümlülük altındayızdır". Bize emredilen şeyler, bariz olan "her şeydeki amaç"tan çıkarılabilirdi kısmen; yani Tanrı bunlarla "Kendi'ne şükredilmesi dışında bir amaç" gütmemişti. Ayrıca bize emredilenler, kendi yaradılışımız, yetilerimiz ve deneyimlerimiz hakkında derinlemesine düşünme yoluyla da çıkarılabilirdi. Bunların tümü de bizleri yalnızca "böyle ulu, böyle inayetli bir yaratıcıya ... hamdetmeye, hürmet etmeye ve şükretmeye" değil, ihtiyaçlarımızı daha iyi karşılamak amacıyla toplum içinde beraberce yaşamaya hazır hale getiriyormuş gibi görünüyordu.[104] O halde bize dayatılan şey, Tanrı'ya, komşularımıza ve kendimize karşı vazifelerimizdi.

Demek ki Locke, bir doğa yasasının mevcudiyetinin önkoşullarını tesis etme yönünde biraz yol katetmişti: Hepimizin tabi olduğu ve iradesini (bunun izinden gitmekle yükümlüydük) keşfedebileceği üstün bir Tanrı'nın varlığı. Ama Locke yolun sonuna ulaşmamıştı şüphesiz, zira bir noktada belirttiği üzere, yalnızca Tanrı değil, ruhlarımızın ölümsüz olması da "mutlaka gerekliydi, doğa yasası diye bir şey olacaksa eğer"; bunun sebebi de tıpkı "yasa koyucu yoksa yasanın da var olamayacağı" gibi, "cezası olmayan yasanın hiçbir işe yaramaması" idi.[105] Gelgelelim burada Locke'un, Tanrı'nın yasalarına uymadığımız takdirde öbür dünyada bizleri ilahi cezanın beklediğini göstermeye çalıştığı da söylenemez.

Yıl sonunda, Locke Ahlak Felsefesi Denetçiliği görevini tamamlayıp ayrılırken, âdet olduğu üzere, bir veda konuşması, denetçiyi "defnetmek" için düzmece bir cenaze konuşması yapmıştı. Locke (Latince yaptığı) bu akademik uygulama için "Bir kimse doğası itibarıyla bu yaşamda mutlu olabilir mi?" sorusunu irdelemeyi seçmişti. Şakayla karışık, "Hayır" cevabını vermişti. Ölüm, diye belirtmişti Locke, yaşamın beyhudeliğinden kurtulmak demekti: "Doğa ne kadar çok mutluluk vaadinde bulunursa bulunsun, aslında sunduğu şeyler cüzi ve önemsizdir, bütün insanlığın şikâyetlerinden pekâlâ anlaşılabilir bu". Felsefe bile insanları mutlu edemezdi; felsefe "insanlara nice değerler sunabilirdi, ne var ki bunlar tümüyle

sözcüklerden ibaretti.... Yumruk ve kılıç, yaraları ne kadar iyileştirebilirse, en yüce iyiliğe dair şu sivri ve keskin söylevler de insanın bahtsızlığını ancak o kadar iyileştirebilirdi".[106]

Locke'un bu konuşmasının taslaklarından bazısı (Jeremiah Rich'in bulduğu bir sisteme dayanan) steno* biçiminde yazılmıştı. Görünen o ki Locke bu yazı biçimini yeni yeni kullanmaya başlamıştı ve sonraki yıllar boyunca da günlüklerinde ve defterlerinde, bazen alışılmışın dışındaki sözcükler ve cümleleri yazıvermek için, bazen de daha etraflıca kullanacaktı. Yıllar sonra söylediği üzere, steno sanatı, hem "insanların unutmamak amacıyla yazmalarına hız kazandırmak için" hem de "herkesin gözleri önüne sermeyecekleri şeyleri gizlemek" için öğrenmeye değerdi. Her iki kullanımın örnekleri yazdıkları arasında mevcuttur. Locke'un stenoyu, vasiyetini nereye koyduğunu, falanca kişinin yalancı olduğunu ve Fransa'daki bir handa falanca Katolik rahibin yatağını bir kadınla paylaştığını gördüğünü kaydederken kullanmış olması belli ki gizleme amaçlıydı.[107]

Locke artık (Ocak 1665) kolejde resmi bir görevi olmamakla beraber belletmen olarak çalışmaya devam ediyordu. Daha da önemlisi bilimsel araştırmalarına da devam etmekteydi. Bir süre için kanın mahiyetiyle ilgilenmiş, yakınlarda, bir önceki yılın sonlarına doğru da solunumun kanla ilişkisi hakkında bazı notlar almıştı.[108]

Solumanın çeşitli yönleri Oxford'da birkaç yıl boyunca incelenmişti. Boyle ile Robert Hooke'un 1659'da gerçekleştirdiği deneyler, havanın hem ateş hem de yaşam için çok gerekli olduğunu ortaya koymuştu. Bu deneylerde hava, içlerine çeşitli nesnelerle malzemelerin konabildiği cam bir küreden ya da "alıcı"dan dışarı pompalanıyordu. Boşaltılmış bir alıcının içindeki seyreltilmiş havada ateş hemen sönüyordu; kuşlar ise içeri tekrar hava verilmediği takdirde bayılıyor ve kısa zaman sonra da ölüyordu. Peki ama yaşamak için neden nefes alıp vermek zorundaydık?

Solunuma genel olarak atfedilen işlevlerden biri kanı atık maddelerden, Boyle'un dile getirdiği şekliyle "atık buharlar"dan temizlemekti; bunları nefesle dışarı veriyorduk. Locke bu görüşü destekliyordu: "Öyle görünüyor ki solunumun işlevlerinden biri, genellikle is diye adlandırılan, kanda bulunan buhar halindeki atık[lar]ın uzaklaştırılmasıdır; akciğerler içine çekilen havanın içindeki boşluklarda girecek uygun bir yer bulan bu

* bkz. sayfa XXIV'deki resim

atıklar buralara sızıyor ve soluk verme sırasında da dışarı atılıyor". Locke havanın bu tür "buharlar"la dolabileceğine, böylece de solunum için uygun olamayabileceğine dikkat çekip bu durumun insanların kapalı yerlerde niçin bayıldığını açıklayacağını belirtiyordu.[109]

Boyle'un deneyleri, temizleme işinin solunumun tek amacı olamayacağını ortaya koymuştu. Solukla dışarı verilen atık maddelerin fazlaca yoğunlaşmasıyla meydana gelen boğulma, kapalı kaptaki bir kuşun, hava hiç boşaltılmamış olsa dahi, nihayetinde niçin öleceğini açıklıyordu şüphesiz; ne var ki havası kısmen boşaltılmış bir kapta kuşların niçin daha çabuk öldüğünü açıklayamıyordu, zira kuşlar için daha çok yer olduğundan solukla verilen atık maddelerin daha az boğucu olması gerekirdi. Dolayısıyla Boyle, havanın bedene bir şeyler taşıdığı, bunun yanında da bir şeyleri alıp götürdüğü yönünde bir düşünce geliştirmeye başlamıştı, ama bunun ne olabileceği konusunda kararsızdı.[110]

Lower, Boyle ve diğer kişilerin önceki yıl giriştiği, kana ve kanın solunumda oynadığı role ilişkin deneylerle araştırmalardaki bazı işlemleri de takip etmişti Locke. Bilhassa toplardamarlar ve atardamarlardan alınan kanın renginin birbirinden farklı oluşuyla ilgili olarak Lower'ın gerçekleştirdiği gözlemlerden bazılarını kaydetmiş ve atardamarlardaki kanın canlı renginin havayla karışmış olmasından ileri gelebileceğini, bunun sebebinin de muhtemelen havanın içindeki "azotlu tuz" olduğunu düşünmüştü.[111]

Önceki yılın sonunda Locke, solunum hakkında kısa açıklamalar kaleme aldığı sırada, solunumla ilgili olarak kanı temizlemekten başka hususlar da bulunduğundan emindi ve bunun ne olduğu konusunda en azından başlangıç aşamasında bir fikre sahipti. Bitkisel maddeleri mayalandırıp uçucu hale getirmek ve yanma (uçucu hale gelme sürecine benziyordu) için havanın gerekli olduğunu belirten Locke şu kuramı ortaya atmıştı: "Görünen o ki solunumun bir diğer işlevi havadaki bazı parçacıklar ile kanı karıştırıp kanı uçucu hale getirmektir".[112] Gelgelelim havanın nasıl olup da kanı uçucu hale getirebildiği ya da bunun amacının ne olabileceği hakkında hiçbir fikri yokmuş gibi görünüyordu.

Bu durumda Locke mayalanma, uçuculuk ve havanın bu süreçte oynadığı rol hakkında düşünmeyi sürdürdüğünde şu fikre meyletmişti: Hava, hafif ve maddesel olmayan azotlu bir tuz içeriyordu, bu tuz da yanma ve mayalanmaya katkıda bulunuyor, bunun yanı sıra kanın bu tuzu bir yolla beden için bir nevi "besin" haline getirmesi dolayısıyla da solunum için

temel bir unsur teşkil ediyordu. Havanın güherçile (potasyum ya da sodyum nitrat ki bunlar aslında oksitleyici etkisi bulunan maddelerdir) benzeri birtakım aktif azotlu tuzlar içerdiği yönündeki bu tür fikirler, geçen yüzyılda Paracelsus'a* dek gidiyordu; ayrıca havanın içe çekildiğinde kan için bir besin görevi gördüğü fikri de, Locke lisans öğrencisiyken, Oxford'da Ralph Bathurst'un derslerinde ortaya atılmıştı.[113]

Lower'ın, atardamardaki kan ile toplardamardaki kan arasındaki farklılıklara ilişkin gözlemlerine dair yaptığı bir yorumda şunları yazmıştı Locke: "Kana [atardamardaki kana] bu rengi veren ve uçucu hale getiren havadaki bu azotlu tuz muhtemelen; dolaşımdaki uçucu kısım da besin haline getirildiğinden, damarlarda kalan kan daha az uçucu oluyor... dolayısıyla da damarlar tarafından akciğerlere taşınıyor ve tekrar uçucu hale gelmesi için ısıtılıyor". Locke'un öne sürdüğü üzere, bu durum, toplardamardaki kan ile atardamardaki kanın damıtılmasından sonra elimizde farklı miktarlarda tuz kalıp kalmadığına bakılarak deneylenebilirdi. Ertesi haziran ayında gerçekleştirdiği de bu tür bir deneydi büyük ihtimalle; on iki saati aşkın bir süre insan kanını damıttıktan sonra "beyaz dumanlar çıkmıştı ama kabın içinde hiç tuz görmemişti".[114]

Kasım 1665-Şubat 1666: "Faytona Binip Almanya'ya Doğru Yola Çıktık"[115]

Sonradan "Büyük Veba Salgını" halini alacak olan ilk hıyarcıklı veba vakaları 1665'in başlarında görülmeye başlamıştı ve ilkbahara kadar başarabilenler Londra'yı terk etmişti. Gidenlere Kral da dahildi. Kral nihayet eylül ayında sarayını Oxford'da kurmuş ve bir süre sonra kısa bir Parlamento oturumu düzenleyerek, Hollanda'ya martta ilan ettiği savaş için gereken para konusunda onay istemişti. Kral'ın elde ettiği paranın bir kısmı diplomatik girişimlere tahsis edilmişti ki bunlardan biri de Hollanda'ya komşu toprakların bir kısmını elinde bulunduran Brandenburg Prensi'nin hiç olmazsa tarafsız kalmasını sağlamaktı. Bu amaçla, Prens'in kısa bir zaman önce yerleştiği, aşağı Rhineland'de bulunan Cleves'e Sir Walter Vane yönetiminde bir heyet gönderilmişti.

---

* Paracelsus (1493-1541) Rönesans döneminin en ünlü hekim, simyacı ve astrologlarından biri-ç.n.

Artık otuz üç yaşında olan Locke, Oxford'daki akademik hayatıyla Somerset'teki taşra hayatının sunduğu kısıtlı dünyadan ayrılıp yabancı diyarları ziyaret ederek uluslararası meselelerle ilgilendiği, kendisi için muhakkak ki heyecan verici olan bu ilk yolculuğa Vane'in kâtibi olarak onunla birlikte katılmıştı. Locke bir ajandaya, "13 Kasım 65 Pazartesi, Oxford'dan faytona binip Almanya'ya doğru yola çıktık", diye kayıt düşmüş, bunun yanı sıra da Sir Walter'ın bir gün önce kendisine 10£ verdiğini yazmıştı. Bu tayinin tam olarak nasıl gerçekleştiği açık değildir. Locke, Kral'la bizzat tanışmış olabilirdi pekâlâ, zira saray Christ Church'te kurulmuştu. Bu tanışmaya aracılık edenin, gerçekte saraydaki arkadaşlarından biri olan William Godolphin olma ihtimali de vardı. Lord Arlington'ın kâtibi olan Godolphin'in, Kral üzerinde hayli etkisi vardı ve kendisine Locke'un Cleves'ten gönderdiği mektupların da açıkça ortaya koyduğu üzere, bu heyetle doğrudan ilişki içindeydi. Locke, Godolphin'i Westminster'dan ve daha sonra da Christ Church'ten tanıyordu; keza, gene okul yıllarından, Arlington'ın bir başka kâtibini, Joseph Williamson'ı da tanıyordu. Besbelli ki Williamson'ın da bu heyetle bir bağlantısı vardı.[116]

Locke'un, Cleves'te kaldığı üç ay boyunca yerine getirdiği görevler arasında, Vane'in Prens'le yaptığı görüşmelerin gidişatı hakkında yazdığı resmi mektupları yazıya geçirmek de vardı. Pek resmi bir iş olmasa da, Godolphin'e hem gördüğü kadarıyla görevin gidişatı hakkında hem de Prens'le ve savaşla ilişkili diğer bütün siyasi olaylar ile şahıslar hakkında bilgi vermek amacıyla gözünü kulağını açık tutuyordu. Locke'un tuttuğu raporlar, hiçbir deneyiminin bulunmadığı bir dünyaya itilmiş olmasının verdiği hayli gergin ürkekliği ve "brifing izleme" işinde ne kadar başarı elde ettiği konusundaki kararsızlığını ortaya koymaktadır. Prens'in mali kaynakları, danışmanları hakkında, savaşla ilgili ve savaşa müdahil farklı taraflara ait elçilerin gidiş gelişi hakkında öğrenebildiklerini Godolphin'e aktarırken şunları söylemişti:

> Saray'da işlerimizin nasıl yürüdüğüne ve ne tür ilerlemelerin sağlandığına Sir Walter'ın gönderdiği mektupları okuyarak çok daha vâkıf olabilirsiniz. Bu mektuplarda ne yazıyor olursa olsun, yalnızca önündeki nüshayı harfi harfine temize çeken biri olarak görülüyorumdur umarım; bazı zamanlar öyle sıkışık oluyor ki telaştan ellerim yapabileceğinden daha kötü iş görüyor. Size aktardığım malumat beklediğiniz kadar önemli değilse, bunu irade ve gayret eksikliğime değil de deneyim ve dil eksikliğime atfediniz.

Daha çok şey öğrenmeye söz veren Locke, bir muhbir olarak gösterdiği performans konusunda tekrar özür dileyerek mektup yazıp, deneyimsizliği ve dil eksikliğinin yanı sıra gönderdikleri mektupların engellendiğini de ima etmişti. Özellikle de postanın güvenli olmayışı neticesinde, Locke resmi görevinin izin verdiğinden daha fazla tecessüs göstermemesi (belki sırf Cleves'te iş gören çeşitli yabancı elçilere, ayrıca belki bizzat Sir William Vane'e) gerektiğini düşünerek kendini frenlemiş de olabilirdi. Şurası muhakkak ki resmi diplomatik koda erişebilecek kadar kıdemli olsaydı kendini daha serbest hissedecekti. Deneyimsizliği için tekrar özür dileyerek Godolphin'e şunları yazmıştı: "Bu mahiyetteki işlerden pek anlamayan ve bilgi edinmeye yönelik bütün vasıfları haiz olmayan bir kişide bu kanaatlerin taşıdığı hataları mazur göreceksinizdir; sözlerimi şu haliyle yazmayı uygun bulmazdım, şifreli yazıyı kullanmayı öğrenmiş olsaydım şayet".[117]

Locke, Godolphin'dende, arkadaşlarından da hiçbir mektup almamıştı ve kendi yazdığı mektupların onlara ulaşıp ulaşmadığını da merak ediyordu. İngiltere'ye dair haberlerden mahrum olan Locke kendini yalnız ve soyutlanmış hissetmeye başlamıştı. "Hem çorak hem de yılın bir bölümünde bulutlu buz gibi bir hava"nın olduğunu gördüğü bu yerde, John Strachey'e "içeriğinde pek de önemli bir şey bulunmayan uzun mektuplar yazarak" rahatlatmıştı kendini; bu mektupları çoğunlukla göndermemişti (belki de İngiltere'de şahsen teslim etmek istemişti). Böylece Godolphin'e yalnızca diplomatik görev ve yabancı elçilerin gidiş gelişleri hakkında mektuplar yazarken, Strachey'e de "görev dışı" zamanlar sırasında kendi yaptığı işler ve Cleves'teki mevcut yaşantı hakkında mektup yazmıştı. Yorum yapmak üzere seçtiği hususlar, İngiltere dışında geçirdiği bu ilk seferde onun ilgisini çeken şeylerin kanıtı olsa gerekti. Ama belli ki Locke, Strachey'in ilgisini çekeceğini, daha doğrusu hoşuna gideceğini düşündüğü şeylere de dikkat ediyordu, zira Strachey'e yazdığı mektuplarda en çok öne çıkan taraf, nükte ve mizah konusundaki başarısıydı. Prens'in İngiliz heyeti için verdiği bir yemeğin tasvir edildiği bir mektuptaki nüktelerin pek de nazik olduğu söylenemezdi; şovenlik derecesinde hor gören ve belki de biraz naif olarak üstünlük taslayan bir hava vardı bunlarda.[118]

Locke, Prens'in verdiği yemeğin büsbütün kendi zevkine uymadığı hususu üzerinde durmuştu: "Bir sürü etin ve insanın arasında, yiyeceğim pek bir şeyin, diyeceğim ise hemen hiçbir şeyin olmadığı bir şölenden çok da

büyük bir haz almadım. İşin iyi tarafı, gürbüz Almanlar kendilerini öyle iştahlı besliyorlardı ki benim atıl halimin pek de farkına varmadılar". Yemekler güzel değildi: Etler "öyle kılık değiştirmişlerdi ki bu etlerin onları doyurmak yerine poz vermek niyeti olduğuna kanaat getirmişti. Aşçı etlerin metamorfozunu Ovidius'inki kadar gerçekleştirmişti gerçekleştirmesine, ama değişim çoğunlukla kötüye doğruydu". Strachey'e "tavukla lahana" ve "ayva konservesiyle kaplı, toz haline getirilmiş sığır eti" hakkında ne düşündüğünü sormuştu. (Bununla beraber "çok hoşuma giden bir şey var ki", diye dile getirmişti, "o da ellerinde yıl boyu salatalık sebzelerin bulunması ve bunları sıklıkla kullanmaları".)[119]

Ayrıca Locke, katıldığı birkaç kilise ayinini de Strachey'i eğlendirmek amacıyla kâğıda dökmüştü. Lutherci kilisede "herkesi, başlarında şapka, neşeyle şarkı söylerken bulmuştu; öyle ki içinde bulundukları hal ve az çok tiyatroyu andıran binanın tarzı itibarıyla yanlış yere geldiği korkusuna kapılacaktı âdeta"; vaazın sunulma şekli "çok da hoş değildi" ve eğer vaizin dile getirdiği "meseleler sunuş tarzı gibiyse, o zaman uyuyanlar pek de bir şey kaçırmamışlardı, hatta pekâlâ vaazla ahenkli bir şekilde horlayabilirlerdi". Katolik kilisede yapılan bir Noel ayininde korodaki "sesler güçlü çıkıyordu çıkmasına, ama öyle ahenksizdiler, öyle düzensizdiler ki bu seslerin hem onlar hem de bizler tarafından duyuluyor olması bahtsızlıktı onlar için ... herkesin ahengi kendine mahsustu". Bir başka Katolik ayininde "serpilen kutsal su"dan payını almış, "artık şeytana kafa tutabilirim", demişti. Daha sonraysa, Kalvenci bir kilisede bir vaftiz törenine tanık olmuştu; bu törende bir hayli "vaftiz babası ile vaftiz annesi vardı; bu kişiler onlardakinden çok daha fazla sayıdaydı, bu yüzden de daha çok kaşık toplama imkânı buluyorlardı".[120*]

Locke'un öyküleme yeteneği ve eğilimi, eldiven satın almasını anlatırken daha da fazla sergilenmektedir:

> Gelecek hafta boyunca benden kayda değer bir şey beklememelisiniz, zira bu haftayı bir çift eldiven almak için harcadım... Üç gün eldivenci arayıp bulmakla geçti, zira ... buradaki dükkânlar öyle düzenlenmiş ki, sanki sattıkları malları göstermek için değil de gizlemek için tasarlanmışlar; bu durum size tuhaf gelebilir, ama bana kalırsa çok iyi bir şey bu; ellerindeki şeyleri gizlemek yerinde bir tevazu ki bunlardan utanç duy-

* Vaftiz töreni sırasında bebeğe sağlıklı ve varlıklı bir hayat dilemek için kaşık hediye edilmesi, 15. yüzyıldan itibaren yerleşmiş bir gelenekti-e.n.

mak için de yeterince sebepleri var... Sonraki iki gün eldivenleri giymekle geçti. Sağ el için olan eldiveni (ya da burada adlandırıldığı şekliyle, el ayakkabısını) perşembe günü, sol el için olanı da cuma günü giydim. İnanın bana, tam iki gün sürdü bu iş; ellerime pek uymadıklarından ve birbirlerine arkadaş olamadıklarından (ne de olsa birbirine eş olmaktan çok uzaktılar), onları giydiğimde ellerim manşetlerin içine kaçacak diye korktum, zira birbirleriyle o kadar ihtilaf halindeler: Cumartesi günü fiyat konusunda anlaşmaya vardık.

Bir çift eldiven için bir hafta harcamak alışılmamış bir durum değildi:

Bir çift ayakkabıyı altı aydan önce almak mümkün değil. İneğin öldürüldüğünü gördüm kısa bir zaman önce; derisinden de umarım ayakkabılarım yapılacak. Evlendikten sonra burada yaptıkları ilk şey çocuğun paltosunu ısmarlamak; manto yapılmadan çocuk yapan bir damat hakikaten de ahmak olsa gerek, zira burada bir insan yapmak, takım elbise yapmaktan çok daha kolay.[121]

Ne var ki Locke'un Strachey'e anlattığı şeylerdeki şakacı hava, Cleves'te özgürce ibadet etmelerine müsaade edilen çeşitli mezheplerle tarikatların varlığına tanık olmasının onda bıraktığı çok daha mühim bir izlenimi gizlemekteydi. Mektuplarından birinde, Katolikleri ve rahiplerini, üst sunağın yanında gördüğü İsa'nın Doğumu'na dair bir modele benzetmişti ilkin: "Ağılın hemen dışında, kartlardan kesilip yapılmış bir koyun sürüsü duruyordu; başlarında çobanları olmaksızın bu şekilde duruyorken bu koyunlar ... kanımca bu fakir masum insanları temsil ediyordu ki bu insanlar, çobanları İsa'nın izinden gidiyormuş gibi yapsa da ve kendileri bu çobana bağlılıklarını sunsa da bu el değmemiş topraklarda başıboş bırakılmıştı". Ama daha sonra, bütün içtenliğini ortaya koyduğu bir anda şunları söylemişti:

ama size karşı samimi olmam gerekirse, İngiltere'de düşündüğümüzden farklı bir şey bu Katolik dini. Önyargılarla dolu olan ve yalnızca kulaktan dolma bilgilerin edinilebildiği bir yerdeki düşüncelerden çok daha başka düşüncelere sahibim artık. Buradaki Katolik rahipler kadar iyi yaradılışlı ve medeni kimselerle tanışmadım daha önce. Nice iltifatlarına mazhar oldum ki bunlara karşı daima minnet duyacağım.[122]

Locke hükümet üzerine yazdığı risalelerde, farklı dinsel inançlara mensup insanların sorunsuz ve huzurlu bir şekilde birlikte yaşayabileceğine

ve kendi ibadet tarzlarını serbestçe uygulamalarına müsaade edilebileceğine kani olmamıştı: "İnsanları dinlerini uygulama konusunda ... bir serbest bıraktınız mı hiçbir şey durduramaz artık onları ... kendi inançlarından olmayan her şeyi yok eden dinin kendisi olmayacak mıdır o zaman". Gelgelelim Cleves'te gördükleri onu yeniden düşünmeye sevk etmişti ve üstelik yalnızca Katolikler hakkında da değildi bu düşünceler. Boyle'a gönderdiği mektupta yazdığı üzere, Cleves'teki insanların dinleri arasındaki birlik, ancak nizamsız sokaklarındaki kadardı ve (sevdiği bir ifadeyle söylemek gerekirse) "bu insanlar cennete giden yolu seçme konusunda birbirlerini serbest bırakıyorlardı":

> Kiliseleri arasındaki uzaklık evlerin içine taşınmıyor ... zira dinin izahatı hakkında aralarında hiçbir münakaşa ya da husumet göremiyorum. Bu iyi münasebetler kısmen amirin iktidarı, kısmen de insanların ihtiyatı ve iyi huyu sayesinde kurulmuş ... insanlar hiçbir gizli nefret ya da garez beslemeden farklı fikirlere sahip olabiliyorlar.[123]

Locke bu mektubu yazmaya başladığında elinde Boyle'a doğa felsefesi hakkında iletecek gerçekten ilgiye değer hiçbir şey bulunmadığı için üzülmüştü. Gelgelelim en sonunda, bir başka heyetteki elçinin birinden, Macaristan'daki bir bakır madeninde demirin damlayan sular vasıtasıyla bakıra dönüştüğüne dair ilk elden duyduklarını anlatan ek bir şeyler yazmayı başarmıştı. Ne yazık ki bilimsel konularla ilgili bu yazışma, bunu mümkün kılan siyasi olaylarla yarıda kesilmişti: "Acele çağrıldığım için, daha fazla ayrıntı öğrenmeye zaman bulamadım", diye bitirmişti Locke sözlerini.

Oxford'da arkasında neler bıraktığının epeyce farkında olan Locke, "kendisine onların hekimlerinin eski usullerle iş gördüğünün anlatıldığını, kaldı ki bu durumun kimyasal tedavi yollarından bihaber olan eczanelere bakarak da kolayca anlaşılabileceğini" söyleyip yakınmıştı Boyle'a. Locke "fazlasıyla bilgili biriyle karşılaşmamıştı burada henüz", ama görünüşe bakılırsa elindeki en iyi fırsat "kendisine söylendiğine göre, Dr Scardius [Schard] diye biriydi ki bu kişi kimyaya büsbütün yabancı değildi. Eline geçen ilk fırsatta da onu ziyaret etmek niyetindeydi". Locke, Schard'la tanışmayı başardığında, onu umduğundan daha da ilginç ve bilgili bulmuştu. Schard, kimyasal deneyler yapması konusunda Locke'u teşvik etmişti ve sonraları ikisi çeşitli kimyasal preparatlar hakkında yazış-

mıştı.[124]

Şubat ayının başlarında Locke, Strachey'e şunları yazmıştı: Prens tarafsız olduğunu beyan etse dahi, "kulağınıza fısıldayayım; kanımca Prens Hollandalıların tarafına kayıyor ve biz de umudu kestik kendisinden". Locke'un fısıldamadığı husus ise, İngiliz hükümetinin, Prens'in tarafsız kalmak için istediği parayı ödemeye hazır olmamasıydı. Heyet Cleves'ten ayrılmış ve Locke da birkaç gün sonra Londra'ya dönmüştü.[125]

Locke, Sir Walter Vane'le birlikte Almanya'ya tam olarak hangi sebeple gitmişti? Hiç şüphe yok ki yurtdışına ilk defa yapılan bir gezinin sunduğu kısa vadeli macera ona çekici gelmişti. Ayrıca sosyal ilişkileri geliştirmek arzusu, görev bilinci ya da kendini mecbur hissetmesi de rol oynamıştı bunda muhtemelen (gelgelelim meselenin aslı bu son söylenenler olamazdı, zira çok geçmeden benzer başka teklifleri geri çevirecekti).

Öyle görünüyor ki gitmesinde rol oynayan şeylerden biri, Locke'un Oxford'daki yaşamına ilişkin kimi hususlardan yorulmuş olması ve uzaklaşmak istemesiydi. Boyle'a yazdığı mektup, kimyaya ve tıbba duyduğu ilginin azalmadığını açıkça ortaya koymaktaydı, ama görünen o ki yıllar boyu kolejde aldığı görevlerin neticesinde geleneksel akademik yaşam yıpratmıştı onu. Strachey'e gönderdiği mektupların birinde ortaya çıkmaktaydı bu husus; keza, yaşamının büsbütün kendi kontrolü altında olmadığına ve kendisinin akademiye şu ya da bu şekilde mahkûm olduğuna yönelik bazı endişeler taşıyormuş gibi görünmesinin arz ettiği ilginç durum da ortaya çıkmaktaydı:

> Her insanda o insanın yaşam seyrine hükmeden ve yöneten hususi bir dehanın bulunduğunu söyleyen şu malum fikir, beni güldürüp şunu düşünmeye sevk ediyor kimi zaman: İnsanların yanı başında giden minik cinler görebilseydik ne hoş olurdu ... [bu cinler] insanları oraya buraya yönlendirseler ve insanları da bu durumdan bihaber kendi tercihi zannettikleri yollara doğru sürselerdi.... Cleves'tekinin amacı ne peki? Ben söyleyeyim sana: Eğer böyle bir şey varsa ... benim yanımdaki kesinkes akademik bir gulyabani. Oxford'dan ayrıldığımda, Üniversite'deki bütün işleri bırakmayı düşündüm bir süre; dünyanın başka bir yerinde değil de burada, Cleves'te bu nitelikte bir şeyler bulmayı da pek ümit etmemiş olsam gerek. Ama ne yaparsam yapayım, hâlâ aynı yoldayım.

Bunun ardından Locke, "kendi görünmez efendisinin ... onun üzerine binip içine sürdüğü", akademik mahiyette, en az üç sıkıcı karşılaşmadan

bahsetmişti. Bunlardan ilki bir "ilahiyat tartışması"ydı, ki Locke'u buna sürükleyen

> kendini büyük bir savaşçı zanneden, henüz çok toy olan bir ilahiyatçıydı; sanki gelen herkese savaş ilan etmeye ant içmiş bir gezici şövalyeymişçesine beni ilkin nazik bir edayla karşıladı; ama âdet olan bu selamlaşma faslı bittikten sonra, kendimi çok sert bir saldırının karşısında buldum ve çok ağır iddialar gelmeye başladı üzerime ... bütün bunların neticesinde [ortaya çıkan] Yunanlıların arkalarında bıraktığı kalıntılar kadar işe yaramaz ve tutarsız birtakım ilahiyat zırvasıydı.

"Tartışmaya giremeyecek kadar kendi çöplüğünden uzakta" (Oxford'u böyle tasvir ediyordu) bulunan Locke niçin kendisinin seçildiğini tam bilemiyordu.

Locke'un akademik cininin sürüklediği ikinci karşılaşmasındaki kişiyse "üstünde yırtık pırtık bir paltoyla şapka olan bilge bir ozandı; şapka vaktiyle siyah olsa da, efendisinin beyninin harcadığı emekler neticesinde kırlaşmıştı ... Ayağındaki ayakkabıların yalnızca birinde topuk vardı ki bu da ayağının tıpkı manzumeleri gibi aksamasına yol açıyordu". Ertesi gün Locke "Üniversite'deki gulyabanisi" tarafından, bu sefer de "kırpılmış ot ya da mantıkla yemlemeye" sürüklenmişti yeniden:

> zavallı *materia prima** hoyratça tetkik edilmiş, üzerindeki parlak elbiselerin hepsi çıkarılmıştı ve çırılçıplak gözümüzün önündeydi; ama şunu itiraf etmeliyim ki gözlerim onu görebilecek kadar iyi durumda değildi. Bununla beraber tartışma iyi gitti, atlar duyacak olsa gülerdi; hakikaten de dizginlerim kırılacak gibi oldu. Genç keşişler (görünüşlerinden keşiş olduklarını anlayamazdınız) nazik insanlar ve *materia prima*'yı savunarak canla başla tartışıyorlar, sanki öğle yemeklerini bununla hazırlayacaklarmış gibi .... Başka birinin zevki için oraya sürüklenen bendeniz ise, bir yabani olarak, onların muhakemelerinden çok az faydalanabildim; bu işi yapıp bitirdiklerindeyse, eve, her zamanki yemlerimin yanına dönebileceğim ve onları yüce fikirleriyle baş başa bırakacağım için memnundum.[126]

Locke'un Cleves'te gösterdiği performans yeterince etkileyici olduğundan, diplomatik hizmette bulunması için –muhtemelen gene Godolphin'in

---

* "İlk madde", antik çağdaki bazı felsefe akımları ve ortaçağdaki simyacılar tarafından, bütün maddelerin özünü oluşturduğu iddia edilen biçimsiz varlık-ç.n.

doğrudan teşvikiyle– kendisine bir başka teklif sunulmuştu. İngiltere'ye dönmesinin üzerinden muhtemelen daha bir gün bile geçmemişti ki Strachey'e şunları söylemişti: "Büyükelçi'yle* birlikte İspanya'ya gitmek için güzel bir fırsat sunuldu bana... Gidecek olursam, İngiltere'de kaldığım günlerin sayısı onu geçmemiş olacak". Cleves'te geçirdiği iki ay gayet hoşuna gitmişti ve bu durum acilen alınması gerekli olan kararı zorlaştırıyordu. "Muhtelif düşünceler beni iki tarafa da çekiyor, hâlâ bocalıyorum", diyordu. "Yarın Oxford'a gitmeyi planlıyorum, nihai kararımı orada vereceğim". Hesaba kattığı muhakkak olan hususlardan biri de ne kadar süre ayrı kalmış olacağıydı (gerçekte iki yıl olacaktı). Oxford'a döndüğünde "akademik gulyabani"si henüz orada değildi belki. Daha beş gün geçmemişti ki Locke şunları söylemişti:

> İspanya'ya gitmemi gerektiren şu güzel teklifler aklımı çelemedi: Kader mi yoksa zaaflar mı alıkoydu beni, bilmiyorum; hani insanın kendini ortaya koyması için yaşamda tek bir kez ele geçtiği söylenen o anı kaçırıp kaçırmadığım konusunda bir şey söyleyemem: Ama şuna eminim ki elime hiç geçmemiş olan bir şeyi kendime asla dert etmem.

(Yılın sonraki dönemlerinde, kâtip olarak elçiyle birlikte İsveç'e gitme fırsatı doğduğunda bunu tekrar düşünme imkânı bulmuştu.)[127]

Şubat-Temmuz 1666: Doğa Felsefesi: Pratik ve Teori

Dünyaya açılmaktan vazgeçen Locke Oxford'daki yaşamına dönmüştü. Cleves'ten döner dönmez Somerset'e gidip, Strachey'in yanında kalmayı ve oradaki malı mülküyle ilgilenmeyi ümit etmişti. Ne var ki Oxford'a döndükten sonraki birkaç hafta boyunca bazı "meseleler ve işler" bu yolculuğu yapmasına engel olmuştu.[128]

Elinor Parry'yle görüşmeyi "dert" ya da "iş" saymak pek de mümkün değildi; artık kendine "Scribelia", Locke'a da "Atticus" adını takmış olan Elinor, Locke uzaklardayken "onu yaşadığı maceraların büyüsünden kurtarmak cesaretini" muhafaza ettiğini söylemişti. Belki de "akademik gul-

* Yeni büyükelçi Lord Sandwich 2 Mart'ta yola çıkmıştı (dB: c. I, 257).

yabani"si onu tekrar sürüklüyordu ve "dert" de birkaç ay daha devam eden, kolejdeki belletmenlik göreviyle ilgiliydi. Gelgelelim "iş" büyük ihtimalle kendi hususi işi olup bilimsel merakları sonucu ortaya çıkmıştı. Bilime meraklı iki kişiyle, Lister Blount ve David Thomas'la birlikte kimyasal deneyler yapmaya ve ilaçlar hazırlamaya başlamış ve gelecek aylar boyunca da, kimi zaman Cleves'teki Schard'ın rehberliğinde, çok sayıda preparat hazırlamıştı.* Kayıtlı olan bu çalışmanın izahı için bkz. Dewhurst 1963a: 20.[129] Locke'un Blount'la ilişkisi bu dönemden sonra devam etmemiş gibi görünüyor, ama David Thomas (yaklaşık iki yaş daha küçüktü) yaşamının sonuna kadar görüşeceği yakın arkadaşlarından olacaktı.

Nisan ayı geldiğinde Locke Somerset'e gidebilmişti ve ayın ikinci haftasına kadar da burada birkaç gün geçirerek, Sutton Court'ta Strachey'le birlikte kalmış, Cleves'te başından geçenleri anlatarak onu eğlendirmişti. Babasından kalmış olan mal mülkle ilgilenmesi gerekiyordu (1663'te erkek kardeşinin ölümünün ardından, yengesinden kiraladığı bir kulübeyi de eklemişti bunlara). Mülkü (özenli bir araştırmadan sonra 872£'luk bir değer biçmişti) tastamam üzerine geçirdiği bir önceki nisan ayından beri gerçekleştirdiği ilk ziyaretti bu.**[130]

Locke ay sonuna doğru Oxford'a dönmüştü. Somerset'te ani bir veba salgınının başlaması, planladığından daha erken ayrılmasına sebep olmuştu, ama Boyle'a vaat ettiği kimi gözlemleri gerçekleştirmeye zaman bulabilmişti. Boyle ona, Mendip'te bulunan kurşun madenlerindeki basıncı ölçmesi için bir barometre vermişti. Ne yazık ki, demişti Boyle'a, kendisi "ona hizmet etme çabalarında çok az şeyi yerine getirebiliyordu. Madene ulaşım, dikey bir milden aşağı inmekle gerçekleşmiyordu; bunun yerine, madenciler kayalardaki çatlakları ve yarıkları kullanarak aşağı iniyorlardı. Gelgelelim bu durumun barometreyi aşağı taşımakta yarattığı zorlukla da bitmiyordu her şey. Locke, basit yaradılışlı madencilerin ("çıkarlarının onları yönlendirdiği şeyler dışında çok az şey anlatıyorlardı bana",) ilgileri ile eğitimli bir deneysel felsefecinin ilgileri arasındaki uyuşmazlığı çok canlı bir şekilde tasvir etmişti: "Elimdeki aletin görüntüsü ve çukurlarının [madenlerin] bazısına inmek istemem onları müthiş ölçüde tedirgin etti; birtakım tasarılarım olduğu konusunda onları ikna edemedim". İçlerindeki

* MS Locke f.25 (bunun için bkz. Walmsley ve Milton), bkz. Dewhurst 1963a: 20.
** Vergiler kesildikten sonra kiraların yıllık getirisi yaklaşık 72£'tu (Kelly: 101).

şüpheyi azaltmak için Locke ile Strachey'in daha da çok konuşmalarının yol açtığı tek şey şuydu: "Onlara anlattığımız ne varsa hiçbirine inanmadılar; ne yaparsak yapalım, olduğumuzdan daha kurnaz kişiler olarak gördüler bizi.... Kadınlar da telaşa kapılmıştı, bizim ya düzenbaz ya da büyücü olduğumuzu düşündüler".[131]

Gelgelelim Locke bir sabah, Sutton Court'un yakınında bulunan Stowey'deki bir tepede birtakım deneyler yapmayı başarmıştı.[132] Tepenin ucunda barometredeki civanın yaklaşık bir santimetre düştüğünü fark etmiş ve genel olarak da "hem yukarı çıktığını hem de aşağı indiğini, ayrıca kendisinin tepede yükselmesi ya da alçalmasıyla orantılı olarak da civanın çıkıp indiğini gözlemlemişti". Alette okunan değerlerin yanı sıra, Boyle'un "deney yaptığı yerin dikine yüksekliği"ni bilmek isteyeceğini tahmin etmişti, ne var ki bu bilgiyi sağlayamamıştı.

Locke barometreyle yaptığı gözlemleri sürdürmüştü, zira 24 Haziran'da barometresinin yanı sıra termoskop ve nemölçer de kullanarak, hava durumu hakkında günlük (bazen iki, üç ya da daha çok kez) kayıt tutmaya ve rüzgâr hızına ilişkin tahminler yapmaya başlamıştı. Bazen kesintiye uğrasa da, Locke "insanlığa büyük yararı" dokunacağına inandığı bu alışkanlığı yaşamı boyu sürdürecekti. Boyle'la ve başkalarıyla paylaştığı düşüncelerden biri de hastalık salgınları ile hava durumu arasında bir ilişki olabileceğiydi.[133]

Locke'un Mendip'lerdeki gezisinde topladığı, madenlere sürekli temiz hava verilmesi gerektiğine ilişkin bilgilerin bir kısmı *Respirationis Usus*'ta kullanılmıştı; mayıs ve kasım aylarında üzerinde çalıştığı bir taslaktı bu. Latince yazılmış, daha tamamlanmamış olan bu taslakta formel bir müzakereden izler vardı ve muhtemelen Locke'un niyeti de son yıllardaki düşüncelerinden ve okumalarından faydalanıp tıbbi yeterlik kazanmak için sunulabilecek bir şeyler ortaya çıkarmaktı.

Locke, solunan havayla bedene taşınan şeyin ne olabileceği hakkında bir düşünceye varmış ve bu düşünceyi de kalbin doğal ısısının yaşam açısından çok önemli olduğu şeklindeki genel kabul görmüş fikre karşı savunmuştu. Ortaya koyduğu üzere, "göründüğü kadarıyla Doğa'nın amacı bu evrensel ısıyı ya da yaşamımızın ateşini beslemekti. Zira içimizdeki ateş yandığı müddetçe yaşıyor ve gene bu ateşle besleniyorduk". Locke'un yapıtına başlarken resmen hedef olarak belirlediği Galenosçulara göre, "solunumun ilk amacı kalbin soğutulmasıydı" ve amaç da kalbin

çok fazla ısınmasının önüne geçmekti. Buna karşılık, başka kişiler de havanın, kalpteki yaşamsal alevi soğutmaktan ziyade beslediği görüşünü savunmaktaydı. Boyle'un hava pompasıyla yaptığı deneyler bu görüşü destekliyor ya da en azından bununla bağdaşıyordu, zira bu deneyler havanın hem hayvanların yaşaması hem de yanma için gerekli olduğunu ortaya koyuyordu. İyice ölçüp tarttığı bir noktada Locke, "devamlı solumamız, içimizde doğuştan bulunan ateşleri besliyor mu yoksa kontrol mu ediyor, işte bu mesele doğanın en karanlık gizemleri arasındadır", demekle beraber şunları da eklemişti: "Eğer her şeyi daha dikkatle tartacak olursanız, çekingen doğanın, akciğerlerimizden müteşekkil bu körükleri, alevleri söndürmeye yönelik olarak yaratmış olduğuna pek de inanamazsınız".[134]

Şurası açık ki kalbin yaşamsal ısısı yakıta ihtiyaç duyuyordu ve Locke'un söylediği üzere, bu yakıt da kan tarafından, "iyi özlerin sürekli oluşturulması ve akışı" biçiminde sağlanıyordu. Bu özler mide ile bağırsaklardaki "çeşitli mayalar" ve "sindirimler" tarafından üretiliyor, bunların tümü de "yaşamsal aleve yakıt sağlamak amacıyla yakılabilecek bir şeyler üretmek için birlikte iş görüyorlardı".[135]

Gelgelelim Locke'un iddiasına göre, bu yeterli değildi; kanın kalbe "canlı özleri sürekli ve aralıksız temin" edip yanabilir yakıt olarak sunabilmesi için, kanda taşınan sindirim ürünlerinin yanabilir hale getirilmesi, "hafif ve uçucu bir maddeye dönüştürülmesi" gerekiyordu. Locke şunu öne sürmüştü: Bu değişim havadaki bir şeyle meydana getiriliyordu ki bu durumda da solunumun amacı sindirim ürünlerinin yanabilir olmasını sağlamak oluyordu.[136]

Locke, Boyle'un deneylerine göndermede bulunarak, hava ile yanma arasındaki yakın ilişkiye işaret etmiş ve ateş ne kadar güçlü olursa olsun havanın olmadığı durumda "normalde uçucu ve ısıya duyarlı olan maddeleri" yakmanın mümkün olamayacağını belirtmişti. Locke'un söylediği üzere, havada bir madde vardı, bu madde yanma ve uçuculuk için gerekliydi ve solunumda bu madde kanı uçucu hale getirmek için bedene taşınıyordu. Bundan dolayı da "hava kalbin ısısını azaltmaya değil, beslemeye yarıyordu". Bu durum deneylerle de ispat edilebilirdi: Madenlerdeki insanlar temiz hava olmadığı takdirde ölmekteydi; bunun sebebi de kalpteki aşırı yanma değil (zira insanlar çok soğuk olan madenlerde de ölebiliyordu), "yakıt eksikliğinden dolayı kalbin yavaş yavaş ölmesi" idi. Alev-

ler de sönüyordu, ne var ki hiç kimse bunun sebebi olarak aşırı ısıyı göstermiyordu.[137]

Locke bu sonuca, iki yıl önce yazdığı kısa "Respiratio" yazısında, en azından geçici olarak zaten ulaşmış, kısa bir süre sonra da, bu yazıda belirttiği üzere, havadaki başlıca maddenin bir "uçucu tuz", "yüksek uçuculukta içsel öz" ya da "asit"[138] olduğunu düşünmeye başlamıştı. Ama bu yazıda, bu tür bir uçuculaştırmanın amacının, sindirim ürünlerini kalpte kullanılabilecek yakıt haline getirmek olduğunu açıklamamıştı.

Locke, sindirimin ve kanın uçuculaştırılmasının "mayalar" ile ilişkili olduğu yolundaki fikrini, birkaç yıl önce derslerine katıldığı Thomas Willis'ten almıştı muhtemelen. Willis, *De Fermentatione* (1656) adlı kitabında, sindirim, çürüme, köpürme ve mayanın "işleyiş"i gibi şeylerin kökeninde, "mayalanma"nın yani –alkol, sülfür, tuz, su ve toprak niteliğindeki– farklı türden parçacıkların karışmasının yattığı şeklinde bir yorumda bulunmuştu.[139]

3. Bölüm

Exeter Konağı, Londra (1666-1675): "Yaşamımdaki Bir Tesadüf"[1]

Temmuz 1666-Mayıs 1667: "Yüce Bir Adamın Ailesine Katılmak"[2]

Anthony Wood'un yazdığı çağdaş biyografide kabaca anlattığına göre, "[Locke], İngiliz Kilisesi'nin kuralları uyarınca dinsel görevler üstlenmek ve papaz olmak yerine, hekimlik yolunu seçip kimya alanında ilerlemiş ve Oxon'da biraz pratik edinmişti". Bu "biraz pratik"i David Thomas'tan edinmişti, zira Locke tedavi amaçlı kimyasalların hazırlanmasında Thomas'la çalışmakla kalmayıp, hastalara bakmaya başladığında da (nisan ayında yeterliliğini almıştı) ona yardımda bulunmuştu. Hastalardan biri raşitizme yakalanmış bir bebekti; bebek ölmüştü ve Thomas ile Locke bebeğin karaciğeri, kalbi, akciğerleri ve diğer organları ("kafasını açmaya vaktimiz olmadı") üzerinde ayrıntılı bir inceleme fırsatı yakalamıştı. Locke yaptıkları gözlemler hakkında uzun notlar tutmuştu. Bu gözlemler onu, raşitizm ile akciğer hastalıkları arasındaki muhtemel bir bağlantı hakkında birtakım sorular sormaya yöneltmişti. Locke'un Thomas'la gerçekleştirdiği faaliyetleri (yaşamı boyunca artık bu işi sürdürmeyi planladığını varsayabiliriz) öğrenen Strachey ona şaka yollu "Doktor Bey"[3] diye hitap etmişti.

Temmuz ayının başlarında, Thomas Londra'da kimyasallar ve başka malzemeler satın aldığı sırada Locke'tan şu ricada bulunmuştu: "Efendim Lord Ashley için, Oxford'da içmesi amacıyla on iki şişe su istiyorum ... eğer bu işi yerine getirecek olursan, onu da beni de çok minnettar kılacaksın".[4] Bu tesadüfi olay, Locke'un yaşamında bir dönüm noktası olup çıkacaktı.

"Efendim Lord Ashley" Anthony Ashley Cooper, yani Dorset'teki Salisbury yakınlarında bulunan Wimborne St Giles'den Baron Ashley idi. Kırklı yaşlarında olan Ashley, yirmi yıldır bedeninin bir tarafına neredeyse her

gün giren şiddetli ağrılardan mustaripti. Ayrıca sarılık ve bu duruma eşlik eden güçsüzlük ve iştah kaybından da çok çekmişti ve o yılın ilk aylarında sağlığı bir hayli kötüleşmişti. Ashley, asitli maden sularının bir nevi tonik niteliği taşıdığını fark etmişti ve Thomas'ın Locke'tan yapmasını istediği de Oxford'dan yirmi yedi kilometre uzaklıktaki Astrop'tan maden suyu getirmesiydi.[5]

Astrop kaplıcalar bakımından gelişmiş bir yer değildi; sularının tedavi edici olduğu henüz iki yıl önce fark edilmişti (aslında bunu fark eden Richard Lower'dı) ve hiç şüphe yok ki Ashley'in suyu Oxford'da içmesi kendi açısından çok daha iyi olacaktı. On dört yaşındaki oğlu ve vârisi olan, aynı adı paylaşan Anthony Ashley Cooper, Trinity College'da lisans öğrencisiydi ve Ashley de Oxford'da onunla biraz vakit geçirmek istemişti herhalde.[6] Gelgelelim Ashley Astrop'a yolculuk etmek zorunda kalmıştı, zira karşılaştıklarında Locke'un ona söylediği üzere, Thomas'ın bu işte kesinlikle hiçbir kusuru olmamasına ve kendisinin de elinden geleni yapmasına rağmen, söz konusu bir düzine şişe su Oxford'a getirilememişti.

Ashley büyük bir cazibesi olan, cana yakın, kültürlü ve kendine güvenen bir insandı ve planlarının bozulmasını da hoşgörüyle karşılamıştı. Bu olayı Locke'tan dinlediği muhakkak olan bir kişinin aktardıklarına göre, Ashley "her zamanki tavrıyla, onu çok nazikçe karşılamış, özrünü hemen kabul etmişti: Bay Locke yanından ayrılacağı sırada da, akşam yemeğine kalması için diretecekti". Locke da dostça ağırlanışına karşılık bir şeyler yapmıştı, zira Ashley "Locke'un sohbetinden ... çok memnun kalmıştı": Muhtemelen sohbet, Thomas'la, Ashley'in oğlunun eğitimiyle ve Trinity College'daki hocalarıyla ilgili formalitelerle başlamış, en sonunda da şiire kadar varmıştı. Bu kez de Ashley'in torunu tarafından aktarılan başka bir açıklama, Locke'un nasıl da "o sıralar hekimliği öğrenme aşamasında bulunduğunu... hiç hekimlik yapmamış olmasına rağmen, dedesinin gözünde bir dahi olduğunu, öyle ki ona diğer hekimlerinden çok daha fazla değer verdiğini",[7] ortaya koyuyordu.

Locke da, yaşamının sonraki dönemlerinde arkadaşlarına anlattığı üzere, Ashley'den aynı ölçüde etkilenmişti. "Eğer Lordum, Bay Locke'un yarenliğinden memnun kaldıysa, Bay Locke Lordum Ashley'in yarenliğinden daha da memnun kalmıştı: Ayrıca sık sık söylediği üzere, bu yarenlik onu tamamen büyülemişti". Aslına bakılırsa, ikisi birbirinden öyle hoşlanmıştı ki Locke, Ashley'in birlikte Astrop'taki kaplıcalara gitme tekli-

fini kabul etmişti. Ağustos başlarında Ashley'in uşağı, "Lordum sizin ona refakat etme isteği taşıdığınızı anladı", diye yazmıştı Astrop'tan. "Sizin için bir yatak hazırlattığını iletmem konusunda emir verdi bana ... eğer kendi işlerinizi halledebilirseniz, yarın bize gelmenizi istiyor ... lütfen o nükteli mısralarınızı getirmeyi unutmayın". Locke Astrop'a gitmişti, ama tam olarak ne zaman gittiği belli değildir.*[8]

4 Eylül günü, öğlen saat 1'de Locke, dört saat önce havanın "Güzel" olduğunu, şimdiyse havada "Donuk kırmızımsı gün ışığı" bulunduğunu kaydetmişti. "Hiçbir bulut görünmüyorken, güneş ışınlarını tuhaf bir donuk kırmızı ışığa büründüren, havadaki alışılmadık bu renk çok dikkat çekiciydi". İki gün önce Londra'da başlayan büyük yangına ilişkin haberler Oxford'a henüz ulaşmamıştı, ama Locke'un sonradan aktaracağı üzere, "o sıralarda yanmakta olan Londra'dan yayılan, doğudan esen rüzgârlarla da oraya taşınan dumanlar sebep olmuştu bu tuhaf olaya". Birkaç gün sonra Ashley'in hanesinden bir kişi, yangın (5 Eylül'e kadar devam etmişti) "muhakkak hekimlere büyük işler düşmesine sebebiyet vereceği" için, Locke'un Londra'ya gelmesini önermişti. Bu fikir Locke'un aklına gelmiş olsa da olmasa da, yahut Locke yalnızca Ashley'in "mümkün olan en kısa zamanda" kendisini ziyaret etmesi teklifine cevap veriyor olsa da, ekim ayının başlarında Oxford'dan, Exeter Konağı'na gitmek üzere ayrılmıştı; burası Shaftesbury'nin, Londra şehir merkezi ile Westminster arasında bulunan Strand'deki eviydi.[9]

Locke ile Ashley arasındaki sohbet konularından biri, "Büyük Londra Yangını" diye adlandırılan olay ve akabinde yaşananlar olacaktı, ama bir diğer konu da Locke'un planları ve emelleri olsa gerekti. Muhtemelen Ashley'in isteği üzerine, kasım ayının başlarında Oxford Üniversitesi'nin Fahri Rektörü Lord Clarendon, Locke'un lisans derecesine hak kazanmadan da olsa Tıp Doktorası derecesi alabilmesi için Rektör'e tavsiyede bulunmayı kabul etmişti:

> Şundan tamamen eminim: Bay John Locke ... hekimlikle ilgili çalışmalara zamanını öyle yüce amaçlar için vakfetmiş ki fakültedeki Doktora derecesi için her açıdan yeterliliğe sahip...; ama hekimlikte lisans derecesi almamış olduğundan, doktora de-

---

* Hava durumu kaydı 27-29 Temmuz'da, sonra da 1-14 ve 17-28 Ağustos'ta tutulmamıştır. Bu son dönemde Astrop'ta olduğuna dair başka kanıtlar da vardır (Locke 1692d: 657, L206, L207).

> recesine ulaşmak için bundan muaf tutulmasını istiyor ki bu istek de bana, kendisi her iki dereceye ilişkin çalışmaları yapmaya hazır olduğunu açıkladığından, çok mütevazı ve makul görünüyor. Dolayısıyla kendisi için bu amaçla bir muafiyetin teklif edilmesini onaylıyorum.[10]

Locke'un bu konuda Ashley'e neler söylemiş olabileceği hakkında yalnızca tahminlerde bulunabiliriz, ama anlaşıldığı kadarıyla hekim olarak çalışmak istiyordu. Resmi bir eğitimle edinmediği bilgiler, yalnızca resmen tanınsın diye Tıp Doktorası almaya niyetli olması pek muhtemel görünmüyor. Bununla beraber daha ivedi olan Burs meselesiydi. Locke önceki yılın başlarından beri, *theologi* mertebesinde bulunuyordu ve (eğer Burs'unu sürdürecekse muhtemelen yıl sonunda) dinsel görevler üstlenme konusunda üzerinde baskılar artacaktı.[11] Tıp konusunda fakülteden bir Burs almak ideal bir çözüm olacaktı (ancak şu vardı ki bu Burs de bekâr olmayı şart koşuyordu ve kısa süre önce Elinor'a beslediğini iddia ettiği "hoş ümitler"le bağdaşmayacaktı). Tıp Doktoru olmak da bu hususta ona uygun düşecekti.

Gelgelelim öyle görünüyor ki Clarendon'ın tavsiyesi üniversiteye hiç iletilmemiş ve Locke da Tıp Lisansı ile Tıp Doktorası için "çalışmalar yapmak"tan vazgeçmişti. Herhalde, Clarendon'ın mektubunu yazmasının üzerinden iki hafta geçmeden, Locke Kilise'ye girme konusunda üzerindeki baskıları azaltacak başka bir şeyi, bu sefer de koleje yaklaşma yolunu denemişti. Bir kez daha Ashley yeni arkadaşı adına nüfuzunu kullanmış olsa gerekti ve Kral bizzat (belki de Locke'un diplomatik heyetle Cleves'te gerçekleştirdiği hizmetleri hatırlamıştı) dinsel görevler üstlenme zorunluluğundan Locke'un muaf tutulmasını emretmişti. Kasım ayının ortalarında Devlet Bakanı, Kral adına Christ Church'ün Dekanı'na mektup yazmıştı:

> Şunu öğrenmiş bulunuyoruz ki John Locke ... öyle bir seviyede ki söz konusu kolejin âdetleri itibarıyla dinsel görevler üstlenme, aksi takdirde de oradaki öğrenciliğini bırakması yükümlülüğü bulunuyor; bu yükümlülük olmadan bir süre daha çalışmalarını sürdürmeye yönelik naçizane ricası üzerine, kraliyet olarak kendisine muafiyet bahşetmekten memnuniyet duyuyor ve bu münasebetle de sizden kendisinin... dinsel görevler üstlenmeksizin, söz konusu öğrenciliğine devam etmesine, şimdiye dek kendisine ait olan bütün haklar, kazançlar ve maaşlardan yararlanmasına izin vermenizi talep ediyoruz.[12]

Kasım ayının sonlarında, Locke Oxford'a dönmüştü (Noel'de tekrar Exeter Konağı'na davet edilmişti, hatta "her zaman" gelebilirdi). Belki de Ashley, Locke'a Exeter Konağı'nda yaşamaya başlaması için zaten ısrar etmişti (Locke ertesi Paskalya'da yapmıştı bunu). Locke'un bir karara varmak ya da işlerini düzene sokmak için zamana ihtiyacı vardı. Öte yandan, Oxford'a yalnızca (Kral'ın bahşettiği muafiyetin ortaya koyduğu üzere) "çalışmalarını sürdürmek" sebebiyle döndüğünü de varsayabiliriz. Hiç şüphe yok ki Thomas'ın, Locke'un dönmesi konusunda sabırsızlanması işte bu son sebeptendi. Daha erken gelmesini ummuş ve kimyasal deneyler ve preparatlarla ilgili olarak onun yardımına ihtiyaç duymuştu.

Bu muafiyet şu anlama geliyordu ki Oxford'a dönmesinden kısa bir süre sonra Locke'a İrlanda'da bir kilisede görev alması teklif edildiğinde, yüreğini kemiren hususlardan biri artık ortadan kalkmıştı. Gelgelelim teklifi getiren Elinor Parry'nin erkek kardeşi olduğundan (kız kardeşleriyle birlikte kısa süre önce Dublin'e taşınmış, Christ Church'ün Dekan'ı olmuştu), Locke'un yüreğinde kemirilecek birkaç köşe daha kalmış olsa gerekti. "Bir çağrı karşısında alacağınız kararların ne olacağı", diye yazmıştı Parry,

> ve bundan sonra yaşamayı istediğiniz yegane yerin İngiltere olup olmadığı konusunda hiçbir fikrim yok; ama bahtınızı burada bizimle birlikte aramayı uygun görüp kilisede görev aldığınız takdirde ... kısa bir süre içinde sizi efendim Lord Duke'ün hizmetine Papaz olarak sokup, özellikle de kendi Katedralimdeki boşalan ilk yüksek mevkiye getireceğimden hiç şüpheniz olmasın ... sizin için bir şeyler ayarlayacağıma gerçekten inanıyorum, öyle ki çok kısa bir süre içinde sizin için güzel fırsatlar çıkacağına eminim ... hem de daimi vaiz olmanıza hiç gerek kalmadan.[14]

Parry'nin ısrarı üzerine, Locke hemen cevap vermiş ve şuna işaret etmişti: "Ani bir karar verip, bir ihtimale bel bağlayarak ülkesini, işlerini ve çalışmalarını bırakıp başka bir yere yerleşebilmesi için kesinlikle ya çok aceleci ya da düşüncesiz olmalıydı". Elbette şunu da söylemişti ki doğal güzelliklerinin haricinde de Dublin cazip bir yerdi, "çünkü sevdiği kişilerin sohbetiyle arkadaşlarının yarenliği vardı"; ama bu sözlerin ardından Locke, muhtemelen biraz keskin ifadelerle, Parry'nin itimat edip kendisinden beklediği terfileri *kazanmasının* gerekeceğini ve "bunlara uygun olmayışının muhtemelen hayal kırıklığı yaratacağını" öne sürmüştü. Farz

edelim ki, demişti Locke, "kilisede görev üstlendim, yeteneklerimin azlığı münasebetiyle bu tür beklentileri boşa çıkarmış olacağım, (zira önceden de olduğu gibi, sizce, rahipler ilhamla ve birdenbire yaratılmıyor, öğrenme edinilerek gerçekleşmiyor)".[15]

Locke'un aklını bariz şekilde kurcalayan bir başka husus, yalnızca tıptan vazgeçip "ileride yapacağı çalışmaları elinden kaçırmak" ihtimali değil, ruhani görevlere yaşamı boyunca bağlı kalacak olmasıydı. Kendisi için "geri dönüşün ... olmadığı bir meslek dışında bir şeye yer bırakmayan bir çağrıya" kendini teslim etmek olacaktı bu. Daha önce gördüğümüz üzere, 1663'te Locke bir terfiyi geri çevirmişti ve görünen o ki bu tür başka teklifler de olmuştu, zira "bu aynı hususların İngiltere'deki bazı muteber arkadaşların sunduğu çok avantajlı teklifleri de uzun bir süre geri çevirmesine yol açtığını", söylemişti Parry'ye.

Gelgelelim halihazırda başka bir husus daha vardı: Parry'nin kız kardeşi Elinor. Elinor Dublin'e taşındığında (Locke'un Cleves'ten dönmesinden en fazla birkaç ay sonra gerçekleşmiş olabilirdi bu) onunla Locke arasında ne tür bir anlaşmanın olduğunu bulabilmek için, Locke'un, Elinor'ın erkek kardeşine cevap yolladığı sırada ona yazdığı mektubun taslağına bakmak gerekiyor. Erkek kardeşinin kendisine söylediklerini tekrar etmesinin yanı sıra, Locke bu şekilde birlikte olabilmelerinin gerçekten de mümkün olmaması karşısında büyük bir üzüntü duyuyordu:

> [Teklifleri kabul etme] imkânını elimden alan şu kara bahtım üzerine düşünüyorum içim sızlayarak. Bütün güzel umutlarımın önceden bulundukları yere dönmelerini dilerdim en çok.... Yanınızda olmaya can atıyorum ve birbirimizden, kendimizden keyif alabilelim diye yanınıza hoş bir şekilde gelmeyi arzuluyorum bir tek. Ama şunun farkındayım ki biraz bahtsızım ve birtakım yollar beni bu ümide götürüyor olsa da mutluluğuma tamamen erişmemin yolu kapalı.

Locke, mektup yazmadığı için Elinor'a kızıyordu:* "İşlerinizin ne durumda olduğundan çok az bahsettiniz bana.... Bunca sessiz kalmamış olmanızı çok isterdim: Gittiğinizden beri benim ... aklımdan hiçbir tasarı geçirmediğimi ya da hiçbir şeyi mesele etmediğimi düşünmeyin sakın; hem, yirmi dört [saatin] her şeyi düşünmeye, halletmeye ve değiştirmeye yeteceğine inanabiliyor musunuz?"[16]

* Elinor'dan gelen bir mektup belki de kaybolmuştu (L214).

Elinor, Locke'un kararıyla ilgili cevabında, ihtiraslı ve duygusal açıdan kışkırtıcıydı. (Bunun sebebi Locke hakkında hissettiklerinin artık daha olgun ve oturmuş olması mıydı? Yoksa coğrafi açıdan birbirlerinden iyice ayrılmalarının Locke'a karşı mesafeli davranmasına gerek bırakmaması mıydı?) "Size şunu söylememi istedi benden", diye yazmıştı Elinor kendi hakkında,

> kendisi bu ayrılık için üzüntü duyuyor ve içindeki şefkat sabırlı olması ve sizi görmek için umut beslemesi konusunda kendisini ikna ediyor; ama şu var ki umutsuzluğu gitgide büyüyor ve iyice kök salıyor olsa da bu umutsuzluk bildiği kadarıyla kendi tarafındaki bir engelden kaynaklanmıyor: İçinde her zamanki gibi samimi, gerçek bir sevgi besliyor, ayrıca bu sevgiyi içinden atma hassasiyetini de ortaya koymuyor şu anda... eğer hâlâ o ihtiraslı, hep olageldiğiniz gerçek Atticus'sanız, kendisinden hiçbir şey saklamazsınız; kalbinizdekileri paylaştığınız kadar, kaygılarınızı da paylaşmalı ve siz de kendisine her şeyi anlatmalısınız.... Sizi bir daha asla göremeyeceksem en iyi dileklerim sizinle; ümitsiz bir halde yokluğunuzun yasını tutacağım hep.[17]

Birkaç ay sonra, Elinor son zamanlarda ondan hiç mektup almadığı için kaygılanmaya başlamıştı: "Değiştiniz mi artık, ruhumda yeşerttiğiniz sevgiye karşı aldırmaz bir tavır mı aldınız.... Size söylemeliyim ki adınızı fısıldadım sık sık .... ve bir o kadar da seslendim size. Ama nafile.... Düşüncelerime girdiğiniz zaman ölürcesine ah ediyorum".[18]

John Parry'ye söylediği üzere, "ileride yapacağı çalışmaları elinden kaçırmamaya" karar vermiş olan Locke bu çalışmalara devam etmiş ve yılın sonlarına doğru, hastalıklar üzerine kısa bir deneme olan *Morbus*'u kaleme almıştı. Denemenin başında ortaya koyduğu, Galenosçularla Paracelcusçularınkinden "farklı ve daha rasyonel bir hastalık kuramı" olabileceği yolundaki önerisi, genel olarak bazı şeylerin "üretici ilkelerle", bazı şeylerinse muhtemelen ısının ve soğuğun yardımıyla "parçaların düpedüz karıştırılmasıyla meydana getirildiği" şeklindeki iddiasıyla destekleniyordu.[19]

Locke, "mayalara ilişkin üretici ilkeler" derken "maddenin çok daha büyük parçalarını dönüştürüp yeni bir doğa kazandırabilecek, maddedeki bazı daha küçük ve narin kısımları" kastediyor, gelgelelim "bu küçük ve hissedilemeyecek mayaların, bu etkili *arkhe*lerin* nasıl iş gördüğünü, etkileri ba-

---

* Yunan felsefesinde her şeyin nedeni ve kökü olan temel varlık, ilk madde-e.n.

riz olsa da, tam olarak kavrayamıyordu".[20] Locke burada doğayla ilgili olarak, Paracelcus'tan ve daha yakın zamanda da van Helmont'tan alınan izahata yakın duruyordu. Bu izahatta, mayalanma ve ayrışma yahut da bir tohumun ya da bitkinin büyümesi gibi organik süreçler, dünyadaki olaylarla süreçlerin modeli olarak kabul ediliyor ve bu tür süreçlere aktif tinsel bir ilkenin, yani bir *arkhe*nin yön verdiği varsayılıyordu.

Denemenin devamında öne sürdüğü üzere, Locke'un o zamanki kanaati şuydu: Aynı toprağa ekilmiş, görünüşte birbirlerinin aynısı olan tohumlardan farklı bitkilerin çıkıp büyümesi, ya da yumurtanın içindeki sıvıdan bir tavuğun oluşup gelişmesi gibi olayları, bu tür üretici ilkeler ile mayaların işleyişi haricindeki bir yolla anlamamız mümkün bile değildi. Bilhassa bu olaylar, Descartes'ın izinden giden Boyle'un açıklamayı umduğu gibi, yani (Descartes'ta olduğu şekliyle) içinden farklı miktarlarda sıvı geçirebilen ya da farklı büyüklükteki parçacıkları eleyebilen elekler örneği üzerinde modellenen birtakım mekanizmalar münasebetiyle açıklanamazdı.[21] Elbette, demişti Locke, naneden ve mercanköşkten kesilen parçaların aynı suda farklı şekillerde büyümesi "[suyu] bu bitkilerin farklı gözeneklerinden düpedüz geçirip elemekle değil, daha etkili başka bir yolla gerçekleştirilebilirdi.... Kanımca dünyadaki bütün elekler bir araya getirilip su elense, suyun herhangi bir kısmının bu bitkilerden birinin kokusunu üretebilmesi pek de mümkün değil".

Genel olarak Paracelsus'çu doğa yaklaşımına yakın duran Locke bazı hastalıkların "bu mayalardan kaynaklandığını" öne sürmüş, buna örnek olarak da "uyuz" gibi bulaşıcı hastalıklardaki kabuk oluşumunu ve "yemeyle ilgili ülserler"in bazısındaki aşındırıcılığı vermişti. Ama bir ölçüde Galenosçu kurama da yakın durmaktaydı ki bu kurama göre hastalıklar bedende bulunan dört özsuyun oranlarındaki dengesizlik sonucu oluşmaktaydı. Locke bedendeki farklı bileşimlerin hastalık oluşturduğunu kabul etmiyorsa da hastalıklar farklı bakımlardan gene de bu bileşimlerden etkilenebilirdi (tıpkı farklı tohumların farklı topraklarda daha iyi büyüyüp gelişmesi gibi): "Kırmızı ten renginde", demişti Locke, "vebanın üretici ilkeleri daha kolay tespit edilip gözlemlenebiliyor".[22]

Bununla beraber Locke, en başta da belirttiği gibi, her şeyin "üretici ilkeler" ve "mayalar" itibarıyla anlaşılabileceğini düşünmüyordu. Bazı şeyler iki farklı maddedeki "parçaların karışması"ndan ibaretti; sonuçta, çoğu

kez bu iki maddeden büsbütün farklı üçüncü bir madde oluşuyordu, tıpkı "asit ile uçucu tuzlar"ın karışmasından üçüncü bir kimyasal maddenin oluşmasında olduğu gibi. Üretici ilkelerin ortaya çıkardıkları ile "parçaların karışması"nın ortaya çıkardıkları arasındaki fark şuydu: Ne kadar "küçük ve hissedilemez" olsalar da üretici ilkeler, kendilerinde hiçbir değişim meydana gelmeksizin, etkidikleri şeyleri değiştiriyorlardı; halbuki "karışma"da iki madde eş miktarlardaydı ve bunlardan her biri "karışma" sırasında değişiyordu. "Üretim yolu ve tedavi yöntemi"yle ilgili olarak, çok fazla şarap içmenin yol açtığı "kanın coşkunluğu" ile "zehirli bir hayvanın ısırması"yla oluşan durum arasındaki farkı görmek kolaydır, demişti Locke. Şu pekâlâ düşünülebilir ki Locke'un kimi süreçlerle olayların açıklaması olarak "parçaların karışması"nı öne sürmesi kendisini kısmen Descartes ile Boyle'un dünyaya ilişkin mekanik bakışına yaklaştırmaktaydı; ama düpedüz şu da düşünülebilir ki van Helmont'un, "karışan" kimyasal maddelerden geri dönüş olmayacak şekilde farklı bir bileşik ortaya çıkaran inorganik kimyasal tepkimelerin olduğunu kabul eden görüşüne de yaklaşmaktaydı.[23]

Locke kimyayla ilgili çalışmalarına da Thomas'la birlikte devam etmişti. Yeni yılın ilk aylarında Locke (Boyle'dan aldığı bazı talimatları izleyerek) zaç yağı ve şaraptaki alkolü damıtmakla uğraşmış, nisan ayının ilk gününde de kurşun filizleri üzerinde önceki temmuzda yapmaya başladığı bir deneyi tamamlayıp kaleme almıştı.[24]

Ama Locke Exeter Konağı'nda Ashley'in himayesini kabul etmeye karar vermişti artık ve aynı gün laboratuar harcamalarına ilişkin bir hesap tutmuş ("Bay Thomas 22£ 5ş 5p, Bay Blunt 5£ 15ş 11p, JL 4£ 13ş 5p"), hemen ardından da Somerset'e gitmişti. Boyle'a, Mendip'lerde onun için yapabileceği bir araştırma olup olmadığını sormak üzere mektup yazdığında "amacının orada biraz kalmak" olduğunu söylemişti. Locke orada Strachey'le birlikte Sutton Court'ta nisanın sonuna dek kalmıştı. Daha sonra doğrudan Londra'ya gitmişti muhtemelen; her halükârda, mayısın sonunda (önceden Oxford'dan gönderdiği bazı kıyafetlerle çarşafların kendisine ulaştığını not düştüğünde) Exeter Konağı'ndaydı. Arkadaşlarından birinin sonradan bildireceği gibi, Locke artık "efendisi Lord Ashley'in yanında bizzat konaktaydı ve aile içinde yalnızca lordundan değil, ailenin bütün dostlarından da büyük saygı görüyordu".[25]

Haziran – Aralık 1667: "Efendim Lord Ashley'in Yanında Bizzat Konaktayım"[26]

Locke'un otuz beşine yaklaşırken hanesine katıldığı Lord Ashley ondan on yaş büyüktü ve çok becerikli, deneyimli bir politikacı ve yöneticiydi. Yaşamı ve deneyimleri Locke'unkinden büsbütün farklı olmuştu: On yaşında baronet* olan Ashley gençliğinde Oxford'daki Exeter College'da ve Londra'daki Lincoln's Inn'de öğrenim görmüştü. On sekiz yaşında evlenmiş, on dokuz yaşında da Tewkesbury'den Parlamento Üyesi olmuştu. İç savaşta önce tarafsız kalmış, sonra Kralcıların safına katılmış, bunun ardından da bir yıla kalmadan saf değiştirip kendisinin talim ettiği askerlerle birlikte savaşmıştı. Cumhuriyet dönemi boyunca, önce güneybatıdaki yerel komitelerde, sonra çeşitli parlamentolarda yer almış, ardından da Cromwell'in kurduğu yönetici hükümet olan Devlet Konseyi'nin bir üyesi olarak hizmet etmişti. Nihayetinde Cromwell'in hizmetinden ayrılıp yavaş yavaş muhalefete doğru kaymıştı. 1660'taki Uzlaşım Parlamentosu'nun bir üyesi olarak Ashley, Hollanda'ya gidip II. Charles'a Kral olduğunu bildirecek on iki kişi arasına seçilmişti. Ashley, Özel Danışman** tayin edildiği bu yeni hükümet için pek çok hizmette bulunmuştu. 1661'de, asalet unvanını yeni alan Ashley Maliye Bakanı olmuş, bu mevkide şevkle çalışmıştı ve Locke'la tanıştığında da hâlâ bu görevi sürdürmekteydi.[27]

Locke'un kararını iyice düşünmeden almadığı kesin olsa da, onu Oxford'dan taşınmaya ikna etmek için pek de bir şey yapmak gerekmeyecekti muhtemelen. Black Hall "kulübü" dağılalı çok olmuştu: Tilly, Towerson ve Uvedale Oxford'dan ayrılmıştı (ilk ikisi kiliseye katılmıştı); Anne Evelegh evlenip İrlanda'ya yerleşmişti; en önemlisi de Elinor Parry'nin gitmiş olmasıydı. Ayrıca tıp alanında çalışan tanıdıkları ile meslektaşları da dağılmışlardı: Boyle ve Lower Londra'ya, Thomas da Salisbury'ye gitmişti. Exeter Konağı'nda, "o zamanın büyük adamları"nın yanı sıra, ülkenin

---

* Asilzadelerden olmayıp halktan kişilere verilen ve sonraki kuşaklara miras bırakılabilen tek soyluluk unvanı. Kral I. James tarafından soylu olmasa da saygın ailelerden gelen ve yıllık geliri belli bir miktarı aşan kişilere 1611 yılından itibaren verilmeye başlanmış, daha sonra da özellikle mali durum gerektirdiğinde yeni baronet unvanları verilmiştir -e.n.

** *Privy Councillor*: Kral ya da kraliçeye siyasi meselelerle ilgili olarak bilgi ve görüş sunan saray erkânı, *Privy Council* denilen kralın özel danışmanlar kurulu üyesi-ç.n.

yönetimiyle ve ilim dünyasıyla bağlantısı bulunan çok çeşitli insanlarla tanışmayı ummuştu. Kaldı ki geçici ya da kalıcı olarak Oxford'a dönebilirdi istediği zaman: Kilisede göreve başlama yükümlülüğünden kurtulmuş olan Locke, çok değer verdiği Burs'a sahip olma hakkı konusunda da tastamam güvendeydi.

Locke, Londra'ya taşınmakla, Oxford'da kendisine yüklenen ve Cleves'e kadar eşlik eden "akademik gulyabani"yi nihayet savuşturduğunu, ayrıca artık "kendi yaşam seyrine hükmedip yönlendirebileceği"ni de düşünmüş olabilirdi. Gelgelelim aslında Ashley'nin yanında yaşamak, kendisine yüklenecek yeni "küçük cinler" ortaya çıkaracaktı yavaş yavaş.[29]

Locke Exeter Konağı'na maaşlı çalışan biri olarak değil, Ashley'in himayesindeki biri olarak katılmıştı; şu açıkça anlaşılıyordu ki Locke, Christ Church'teki odalarını (yıllık yaklaşık 10 £ karşılığında) devren kiraya vermeye değecek kadar uzun bir süre kalacaktı burada. Muhtemelen şu da anlaşılıyordu ki Ashley'in oğlunun eğitiminde sorumluluk yüklenecekti ve hekimlik konusunda artan bilgisine ve ihtisasına ihtiyaç duyulacaktı. 1667 ile 1670 arasındaki vakalara ilişkin tuttuğu bazı notlar, Ashley hanesinin üyelerine, önemli önemsiz tıbbi meselelerde tavsiyelerde bulunduğunu kesinlikle ortaya koysa da, Locke doğrudan doğruya "aile hekimi" olmamıştı. 1673'e dek Exeter Konağı için yazılan çeşitli ilaçlarla ilgili olarak Locke talimat vermemişti çoğu zaman. Bununla beraber başlıca amacı, tıp ve ilgili konulardaki çalışmalarını sürdürmek ve hekimlikteki deneyimini artırmak olacaktı. Eğer Locke, Exeter Konağı'nda geçirdiği ilk altı ay boyunca, Thomas'la birlikte uğraşmış olduğu türde "başka Kimya deneyleri yapmaya" girişmemişse, bunun sebebi, demişti Boyle'a, parmaklarının "bu iş için henüz kaşınmıyor" olması değil, bu iş için hiç fırsat bulamaması ve muhtemelen çok geçmeden de "bir kez daha denizleri aşacak" olmasıydı.[30] Acaba Ashley'in oğlunu yurtdışına mı götürecekti?

Birkaç yıl sonra, Locke'un tanıdıklarından bir hanım, "arkadaşlarının sıkıcılığı, onları rahatlatmak üzere, merhametini ya da tabiatındaki iyiliği hareket geçirdiğinde ... her konu hakkında dâhiyane konuşması ve yeni konular bulmasından, mükemmellik derecesinde haiz olduğu olağanüstü bu yetilerden" ötürü onu övmüştü. Locke'un her iki cinsiyetten, her yaştan, her türden ve çevreden insana arkadaş olarak çekici gelmesi ve sohbet etme becerisi, ölümünden sonra arkadaşları tarafından yazılmış anılarda da ön plana çıkmaktaydı. Bu anılardan birinde, herkese karşı rahat-

ça sergilenen bu teklifsizliğin doğal değil de "kurduğu arkadaşlıklardan" edinildiği ima ediliyor, bir diğerinde ise "sohbetini her türden insanın bunca hoşuna gidecek" hale getirme yeteneğinin, "lütufkâr ve müşfik tavırları"nın, "sakin ve nazik ifadesi"nin Ashley'le birlikte geçirdiği yıllarda, "saray erkânının nazik, zeki ve hoş kısmıyla ahbap olmasının getirdiği avantajlara sahip olması" neticesinde geliştiği açık açık ortaya konuyordu.[31]

Hiç şüphe yok ki bu karakter, Locke Ashley'le tanışmadan önce de bir ölçüde mevcuttu (ne de olsa arkadaşlıklarının oluşumundaki unsurlardan biriydi), ama otuz beş yaşında olmasına rağmen hâlâ tam olarak yol yordam bilmeyen, çalışma meraklısı ve içine kapanık bir kişi olmaktan çıkıp, (anlatılanlara göre) kendisinin "yalnızca bütün eylemlerimize ihtişam kazandıran ... yaşamın en büyük süsü olarak değil", aynı zamanda, "daha önceye kıyasla daha fazla telkin edilmeyi hak eden bir Hıristiyanlık vazifesi olarak da gördüğü"[32] nezakete sahip, kendinden emin ve özgüvenli bir beyefendiye dönüşmesi, Exeter Konağı'na taşınmasıyla başlamış olsa gerekti.

Locke Exeter Konağı'nda, Oxford'dan daha geniş bir dünyayla ve yeni insanlarla tanışmıştı şüphesiz. Samuel Pepys ile tanışması Ashley'in yemek masasında, Bahriye Heyeti kâtibi olan bu kişi eylül ayında yemeğe geldiğinde gerçekleşmişti muhtemelen. Locke kısa zaman içinde, Northumberland Kontu'nun Londra'daki ikametgâhı olan Northumberland Konağı'nda çok sıcak karşılanan bir konuk olmuştu. Ev halkından bazı kişileri ta okul günlerinden tanıyordu (aile papazı olan Rahip Thomas Blomer; ailenin önce özel hocası, sonra da hekimi olan Dr John Mapletoft). Lady Northumberland'ın nedimelerinden biri olan Margaret Beavis gibi bazı kişilerle de yeni arkadaş olmuştu. Birbirlerinden "ağabey" ve "kızkardeş" diye bahsetmeye başlamışlar, Northumberland Konağı'ndaki "zarif bahçenin sonunda yer alan latif kameriyede" okuyarak ve sohbet ederek "hoş saatler" geçirmişlerdi. Locke'u, St Paul Katedrali'nin prebendlerinden* biri olan Thomas Grigg'in ailesiyle tanıştıran belki de Beavis'ti. Grigg'lerde geçirdiği saatlerin verdiği mutluluğun onunla geçirdiği saatlere kıyasla ancak ikinci planda kaldığını söylemişti Beavis'e. Grigg ile Locke (amcası Peter'in karısı üzerinden) uzaktan akrabaydılar muhtemelen. Grigg'in karısı Anna ise çok büyük ihtimalle Margaret Beavis'in kardeşiydi.[33]

---

* Prebend: Bir katedralin yönetiminde görev alan, katedralden ödenek alan papaz-ç.n.

Kısa süre sonra Locke, Exeter Konağı'nda tıbbi uygulamalarına sık sık başvurulan Dr Thomas Sydenham'la da tanışıp yakınlaşmaya başlamıştı. Sydenham, o zamanlar yaygın olan bulaşıcı humma türlerine özel bir ilgi duyuyordu. Önceki yıl yayımlanan *Methodus Curandi Febres* adlı yapıtında, Londra'da çalışmaya başladıktan sonra meşgul olduğu ve standart olarak verilen "ısıtıcı ilaçlar" yerine kendi tercihi olan "soğutma" yöntemiyle tedavi etmiş olduğu vakaların listesi bulunuyordu. Locke, Sydenham'la tanıştığında bu yapıtı çoktan okumuştu belki, ama ne olursa olsun Sydenham'in ne yaptığı ve düşündüğüyle, onun hasta ziyaretlerine düzenli olarak eşlik edecek kadar ilgi duymaya başlamıştı çok geçmeden. Ertesi yılın nisan ayında Sydenham, Boyle'a yazdığı mektupta şunları söylemişti: "Dostum Bay Locke .... bilhassa çopur [çiçek hastalığından mustarip] hastalarımdan pek çoğunu benimle birlikte ziyaret etmek ... zahmetine soktu kendini".[34]

Locke'un, Sydenham'in yanında ilk elden edindiği deneyim ve Sydenham'e ait yöntemler ile fikirlerden öğrendikleri, yalnızca tıbba ilişkin değil, genel olarak doğal dünya hakkındaki bilgilerimize ilişkin düşüncelerini de tamamen değiştirmişti. Sydenham, hastalıkların doğası hakkında araştırmalar yapmayı ya da genel olarak dünyanın iç işleyişine, özel olarak da insan bedenine dair kapsamlı kuramlar ortaya atmayı gereksiz görüyor, hatta bunları gerçekleştirme konusunda karamsarlık besliyordu. Hastalıklar, önsel bir tutumla değil, ilerleyişlerine ve çeşitli tedavilerin üzerlerindeki etkisine dair titiz ve sistematik gözlemlerle ele alınmalıydı.

Ertesi yıl, Sydenham'ın kitabının ikinci baskısı yayımlandığında, kitapta önsöz olarak bir şiir yer alıyordu; burada Locke bu yaklaşımı en azından kısmen methetmekteydi. Sydenham, diye yazmıştı Locke, "hem hummaya hem de okullara" karşı çıkıyordu. Tıpla ilgili soyut kuramlaştırmalardan ve tartışmalardan kaçınıyordu: "Gizemli bozulmalara ilişkin ateşler ya da hummalara yol açan şu "özsular" ona göre değildi.... İçimizde hayali sıvılar yanıyorsa eğer sağlık ummaya ne hacet?"; "harareti hummaların ateşini geride bırakan şu ağız dalaşları ona göre değildi". Locke, birkaç yıl sonra Sydenham'ın yaklaşımını topyekûn tasvir ederken şunu söylemişti onaylayarak: "Genel kuramlar ... insanı uyandıran rüyalardan başka bir şey değil çoğu zaman". Nitekim "Galenosçuların dört özsuyu, ya da kimyacıların tuz, sülfür ve cıvası, yahut da rağbette olan şu son asit ve alkali keşfi, ya da ileride bunların yerine alkışlar eşliğinde konacak her

türlü şeyin, araştırmalar sonucunda, tam olarak belirli hiçbir anlam taşımayan, bir yerlerden öğrenilmiş pek çok manasız seslerden ibaret olduğu fark edilecektir". İnsanlar, "temelleri kendi hayallerine yerleştirip, sonra da hastalık vakalarını ve tedavilerini bu hayallere uydurmaya çalıştıkları" takdirde işe yanlış taraftan başlamış olurlardı. Bu "romantik hekimlik tarzı" yerine, doktorların önce

> güzelce oturup hastalıkların geçmişini [yani seyrini] bütün değişimleri ve koşullarıyla birlikte gözlemlemesi gerekiyordu ... ki bu hususta ... insanlar ... düştükleri hatalar konusunda, kusursuz doğa ve gerçekler sayesinde ikna olabilsinler.... Bir hekimin yapması gereken tek şey iyi gözlem yapmak,... ve buradan yola çıkıp kendi için uygulama kuralları belirlemek: İşte bu şekilde en arif olan insan, zannederim, en iyi hekim olup çıkacaktır.[35]

Restorasyon döneminde, güçlü bir İngiliz Kilisesi'nin yeniden tesis edilmesi, Locke'un dört gözle beklediği bir şeydi. Ne var ki kendisinin istediği, barışçıl dinsel birlik gerçekleşmemişti neticede. Bunun yerine, yeniden tesis edilen Anglikanizmin âdetlerini kabul etmeyen pek çok Anglikanizm karşıtı Protestan tecrit edilmiş ve zulüm görmüştü. Kral'ın kendisi de, Birlik Yasası'ndan yana değildi. Bu yasayla 1662'de, açıkça belirlenmiş ve zorunlu ayinler getiren tamamen piskoposluğa dayalı bir Kilise resmen tesis edilmiş ve en önemli mevkilere de Anglikan kilise azaları getirilmeye çalışılmıştı. Locke Kilise'nin kapsamının hoşgörüye dayalı olarak daha da genişletilmesini ve muhaliflerin geri kalanına uygulanan ceza yasalarının bir süreliğine yürürlükten kaldırılmasını tercih etmekteydi. Ashley'in tutumu, en başından beri Kral'ınkiyle aynı olmuştu: Her ikisi de, 1664'teki Toplanma Yasası'na (bu yasayla beş kişiden fazla olan muhalif dinsel grupların oluşturulması yasaklanıyor, para, hapis ve sürgün cezası getiriliyordu) ve 1665'teki Beş Mil Yasası'na (bu yasayla muhalif kilise görevlilerinin ya da okul müdürlerinin bir şehrin beş millik sınırları dahilinde yaşaması yasaklanıyordu) karşı çıkmıştı. Ashley, muhaliflerden bazılarını kapsamı genişletilmiş bir Kilise içine katmaya ve Kilise dışında kalmış olanlara da hoşgörü göstermeye yönelik önlemler için destek toplama ihtimali konusunda, Locke'un Londra'daki ilk yılında başlayan tartışmalarda Charles'a kesinkes destek olmuş, muhtemelen de tavsiyelerde bulunmuştu.[36]

İşte arka planda bunlar olurken Locke, Ashley tarafından ister yalnızca teşvik edilmiş isterse bilfiil talep edilmiş olsun, "Hoşgörü Üzerine Deneme"yi kaleme almıştı. Bu denemenin son kısmı, Kral'ın okuması amacıyla yazılmış gibiydi âdeta. "Son yıllarda aralarında çokça tartışılmış" bir meseleyi, vicdan özgürlüğü meselesini ele almak için yola çıkmıştı. Bir yanda, dayatılan öğretilere ve ibadet şekillerine "mutlaka itaat edilmesi konusunda vaaz veren" diğer yanda da "vicdanla ilgili meselelerde evrensel özgürlük talep eden" kişiler vardı. Locke'un düşüncesi, her iki tarafın da taleplerinde aşırıya kaçtığı yönündeydi: "Özgürlük hakkı" bulunan *bazı* şeyler vardı, ama *başka* şeyler de vardı ki bunlarda "dayatma ve itaat" uygun düşüyordu.[37]

Çoğunlukla dile getirildiği üzere, bu "Deneme" (belki Ashley'in etkisiyle, belki de eski haline getirilen Kilise'nin Locke'un hoşuna gitmeyecek kadar dar kapsamlı ve katı olması sebebiyle) Locke'un hükümet üzerine yazdığı önceki risalelerinden, daha az otoriter ve daha çok hoşgörülü olmak suretiyle farklılık gösteriyordu. Bununla beraber farklılıklar bütünüyle öğreti temelli değildi; bazısı vurguya ilişkin olup insan doğası hakkındaki daha iyimser değerlendirmelerden kaynaklanmaktaydı.

Locke önceki dönemlerinde, amirin dinsel dayatmalarda bulunma hakkının kapsamını vurgulama konusuyla ilgilenmişken, artık bu hakkın sınırlarını vurgulama konusuyla ilgilenmekteydi. Bu konuları şöyle açıklıyordu artık: "Hükümeti ve toplumu hiç mi hiç ilgilendirmeyen bazı fikirler ve eylemler" vardı ki bunlar amirin yetki alanını aşıyordu ve "mutlak ve evrensel surette hoşgörü hakkı"nı haizdi. Locke bunlar ile "pratik ... fikirler" arasına kesin bir ayrım koymuştu; bu pratik fikirlerle "insanlar ... birbirlerine karşı davranışlarını düzenliyordu" ve ("Risaleler" ile tamamen uyumlu olarak) bu fikirlere yalnızca "devlet düzenini tehdit etmediği, ya da topluma yarardan çok zarar getirmediği"[38] müddetçe hoşgörü gösterilecekti.

Hoşgörüyü mutlak surette hak eden fikirler "bütünüyle spekülatif" olanlar, örneğin "Teslis'e, Araf'a, Komünyon'a.... İsa'nın dünya üzerindeki kişisel egemenliğine inanmak" tarzı fikirlerdi. Bunlar "amirin yetki alanına girmiyorlardı" ve amir bunlara hoşgörü gösterecekti, çünkü bu hususlardaki inancımız ne olursa olsun, bunlar "hiçbir surette devlet düzenini bozamaz ya da komşumuzu rahatsız edemezdi".[39]

Daha önceki "Risaleler"de, "hükümetin yetki alanının dışında olan" bu tür inançlar açık seçik belirlenip ortaya konmamış olsa dahi, aslında Locke'un orada söyledikleriyle ima edilmişti, zira Locke amirin "kalpleri inceleme yetkisinin olmadığını, yalnızca tebaasının eylemlerini gözetebileceğini" kabul ediyordu. Dahası "Deneme"de, bu hususlar yetki alanına girmiş olsaydı dahi, amirin büyük ihtimalle bu inançlar üzerinde güç uygulayamayacağı, zira kendimizin bile bunu yapamadığı şeklinde ortaya konan sav, Locke'un "Risaleler"de zaten belirttiği bir hususun altını çizip vurgulamaktaydı yalnızca.[40]

Amiri hiç ilgilendirmeyen ve "sınırsız bir hoşgörü hakkı olan" eylemler ise, "Tanrı'mıza ibadet usulleri" ile ilgili olanlardı. Tıpkı spekülatif fikirlerimiz gibi, bu eylemler de Tanrı ile bizim aramızda olan hususlardı: "Komünyon ayininde diz çökmek ya da oturmak, ancak kendi masamızda oturmak ya da ayakta durmak kadar, devlet düzenini bozabilir ya da komşumuza zarar verebilirdi".[41]

Daha önceki risalelere göre *olsaydı*, bu tür hususlar amirin yetki alanına girmiş olacaktı. Aslında Locke'un o zamanki düşüncesi, amirin dinsel uygulamalarda düzen birliği ve edep sağlama amacıyla bu hususlar hakkında karar verme vazifesinin olduğu yönündeydi. Bu farklılık çok büyük ihtimalle, Locke'un kendi akranlarından farklı bir görüşe varmasını yansıtmaktaydı; bu görüş "Deneme"nin, daha önceki "Risaleler"in aksine, başka insanlarla hiçbir ilgisi olmayan eylemler ile ilgisi olan eylemler arasındaki bir ayrımla şekillendirilmiş olmasında görülebilir. Locke'un daha önceki düşünceleri bu tür bir ayrımın temelsiz olduğu yönündeydi. Bazı insanların, başka insanların yaptığı hemen her şeye itiraz edebileceğini, bunların Hıristiyanlık dışı ve haram olduğunu düşünebileceği kanısındaydı Locke. "İnsanları dinlerini uygulama konusunda serbest bırakıp sınırları kaldırdınız mı", demişti, "o zaman kendi dinsel inanışlarına ait olmayan her şeyi yok edecek olan bizzat din olmayacak mıdır?" Bununla beraber Locke "Deneme"yi yazmaya koyulduğunda, duyguları değişmiş gibi görünüyordu. Belki de Cleves'teyken, farklı dinleri barındıran bir toplumun gene de barış içinde olabileceğini gözlemlemiş olmasının sonucuydu bu kısmen. Gelgelelim hâlâ biraz ihtiyatlıydı, zira "samimi bir şekilde ve vicdana uyarak yapılmış" ise eğer, "bizi ne kralımızın tebaasındaki en kötü kişi ne de tebaadaki başka birinin en kötü komşusu yapabilecek" bir şey içermeyen eylemler ve inançlarla amirin hiçbir ilgisi olmasa dahi, Locke

tam da "Risaleler"de çokça göze çarpan türde bir kaygıyı dile getirmişti: "Tabii ki ben kendi fikrime dair beslediğim gurur ya da aşırı güvenden ve kendi yanılmazlığıma dair beslediğim gizli bir kibirden ötürü,... başkalarına karşı güç kullanıp benim gibi düşünmeye zorlamamam ya da bunu yapmadıkları takdirde onları kınayıp iftira atmamam koşuluyla".[42]

Ama Locke, tutumundaki bu yumuşamanın yanında, ibadet şekilleri hakkında vicdanen tereddüt duymanın biraz önem taşıdığına da inanmaya başlamıştı. Daha önce ibadeti, yani "pişmanlık duyan kırık bir kalbin kurban edilmesi"ni, "herhangi bir yerde ya da durumda Tanrı'ya gönül rızasıyla ve münasip bir şekilde sunulabilecek" bir şey olarak düşünmüşken, artık bu tür şeylerin "bütünüyle Tanrı ile bizim aramızda" olması gerektiğini düşünüyordu. "Tanrı'ya gösterdiğimiz saygı" demek olan ibadet, "Tanrı'nın kabul edebileceğine hükmettiğim bir şekilde" yerine getirilmeliydi.[43]

Locke artık ibadet şekillerinin "haliyle, toplumun huzurunu kaçıracak hiçbir eylem meydana getirmeyeceğini" iddia ediyorsa da, bunların önemine yeni yeni duyduğu inanç, vicdan hakkında söylenebilecek hususlarda birtakım değişiklikler yapılmasını gerektiriyordu. Amirin, insanların vicdani itirazlarının kendi koyduğu yasalar üzerinde herhangi bir baskı oluşturmasına göz yumamayacağı konusunda, önceden olduğu gibi hâlâ katıydı Locke. Ama amirin buyurduğu her şeye itaat etmemizin gerekli olduğu fikrinden uzaklaşmıştı (başlangıçta bu itaatin vicdanlarımıza dayatmada bulunmasının söz konusu olmadığını, zira "hüküm verme özgürlüğü"ne hâlâ sahip olduğumuzu düşünüyordu.) Vicdanen karşı olduğumuz bir yasanın vicdanlarımıza bir dayatma *teşkil ettiğini* ve bu yasaya itaat etmememiz *gerektiğini* düşünüyordu artık. Gelgelelim aynı zamanda "yasanın koyduğu cezaya da ses çıkarmadan boyun eğmek" zorundaydık; bu suretle "öbür dünyaya yönelik kaygılarımızı" sağlama bağlıyor "ve mevcut dünyanın düzenini de bozmamış oluyorduk".[44]

Locke'un, amirin esas kaygısının bütünüyle seküler olduğu, yalnızca "insanların birbirleriyle rahat ve huzur içinde yaşaması" ile ilgili olduğu ve hiçbir suretle "öbür dünyaya yönelik kaygıları" ile ilgili olmadığı yolunda vardığı katı görüş, Anglikancı düşüncenin başlıca kollarından birini karşısına alıyordu. Bu düşünceye göre devlet Kilise ile ortaklaşa hareket edip muhalifleri cezalandırmakla ve onlara Kilise'nin ayinlerinin ve öğretilerinin doğruluğunu kabul ettirmekle yükümlüydü. Locke'un görü-

şü yalnızca, kişinin cennete giden yolu kendi kendine bulması gerektiğine ilişkin inancına değil, amirin ya da resmi Kilise'nin bu tür meselelerde hüküm vermek için kesinlikle ayrıcalıklı bir konumda bulunmadığına ilişkin inancına da bağlıydı. "[Cennete] ulaşma yolu hakkında, bizden daha fazla kesin ya da şaşmaz bilgilere sahip değildiler".[45]

Locke "Deneme"nin ikinci kısmında, bu genel fikirlerin pratikte özellikle de İngiltere'nin o zamanki meselelerine uygulanması konusunu ele almıştı. Kimi yerde "biz" diyerek kurulu düzene yakın bir görüş benimsemiş, göründüğü kadarıyla ara sıra "siz" diyerek de Kral'a tavsiyelerde bulunmuştu.

Savunduğu bu ilkelerin uygulanmasına dair belirttiği güçlüklerden biri şuydu: İnsanlar genellikle "kendi dinlerini çok fazla önemsiyorlardı", öyle ki hoşgörü gösterilmesi gereken tamamen spekülatif fikirler, hoşgörü gösterilmemesi gereken tehlikeli bazı pratik fikirlerle "beraber aynı pakete" konabiliyordu. Locke'un değerlendirdiği üzere, ele alınması gereken bir başka pratik mesele de insanların "hakimiyet kurma"ya meyilli olmalarıydı. İnsanlar en başta, örneğin dinsel amaçlar gibi masum amaçlarla bir araya gelip gruplaşsalar dahi, nihayetinde "devletin huzurunu tehdit ediyormuş gibi görünecek"[46] kadar kalabalıklaşabilirlerdi pekâlâ. Quakerların sayıları itibarıyla tam da böyle bir grup olmaya müsait olduğunu düşünüyordu Locke.

"Papacılar", yani Katolikler, zararsız spekülatif inançları, "Papa'nınki haricinde bütün hükümetler için kesinkes yıkıcı olan tehlikeli fikirler" ile bir araya getirenlere örnek teşkil ediyordu. Katoliklerin, kendilerinin dinine muhalefet edenlere dinsel özgürlük tanımadıklarını düşünüyordu Locke; bilhassa da kralları Katolik değilse, "ettikleri yeminlerden, verdikleri sözlerden ve krallarına olan yükümlülüklerinden vazgeçmeleri" konusunda cevaz verecek olan Papa'ya körü körüne itaat ediyorlardı. Bu tür fikirlerin ve ayrıca toplum huzurunu yok etme potansiyeli olan diğer fikirlerin hoşgörü talep etme hakları yoktu. Dahası Locke'a göre, bu haklarının olmaması çok daha iyiydi: Hem "Papacılık"a hoşgörü göstermek bunu teşvik etmek anlamına geliyordu, hem de bunu kısıtlamak dinsel birlik meydana getirecekti, zira bu durumda "bütün Protestan gruplar birbirlerine kenetlenerek bize yardım edecek ve bizi savunacaklardı". Belki de Ortodoks Anglikanizm içinde Katolik eğilimler olarak gördükleri şeye karşı şüphe besleyen çeşitli muhalif grupların, "hem kilisemizin hem de

bütün Protestan itikatların ortak düşmanıyla gerçekten de aynı safta yer almadıklarını fark edip ona karşı harekete geçtikleri" zaman, resmi Kilise'yle "karşılıklı dostluk içinde birleşme" ihtimalleri çoktu.[47]

Locke, Katoliklere hoşgörü göstermemenin, hem devlete hem de resmi Kilise'ye karşı beslenen düşmanlıkların tümünün hakkından geleceğini iddia etmiyordu. Protestan muhalifler arasındaki "bağnazlar" da düşmanlık beslemekteydi. Locke, bağnazların ve fikirlerinin yıkıcı oldukları müddetçe hoşgörü talep etme haklarının olmadığını söylemekle beraber, aslında bunlara güzellikle ve ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini düşünüyordu. Zulmetme ve güç kullanma işe yaramayacak, bu bağnazları apayrı gruplardaki "açık muhalifler"den ziyade, "gizli hoşnutsuzlar" haline getirecekti yalnızca; halbuki "nezaket, dostluk ve yumuşak yaklaşım" görüşlerini değiştirmelerini sağlayabilirdi. O halde, "fikirlerinden vazgeçmeseler bile ... düşmanlıklarını bırakmaları ve kilisenin evlatları olmasalar da devletle dost geçinmeleri konusunda gene de ikna edilebilirlerdi".[48]

Ocak – Aralık 1668 :"Düşüncelerinin Başka Bir Yön Alması"[49]

1668'in mayıs ayında, Locke'un Exeter Konağı'na yerleşmesinin üzerinden yaklaşık bir yıl geçmişken, büyük bir sağlık sorunu* ortaya çıktı. Ashley'in yıllardan beri çektiği karın ağrısı ve sarılık artmış, bunlara bir de kusma eklenmişti. Kral'ın hekimlerinden olan Francis Glisson'ın tavsiye ettiği müshil, ağrıları artırmaktan başka bir işe yaramamış ve kaburgalarının altında devekuşu yumurtası büyüklüğünde bir tümör oluşturmuştu. Haziranda, bu tümör Locke'un yönetiminde yakılmış ve drenajı yapılmıştı; altı hafta boyunca her gün yapılan drenaj sonrasında geriye yalnızca sulu bir akıntı kalmıştı. Çağdaş hicivcilerin çok hoşuna gideceği üzere, gümüş bir tüple, açılan kısmın kapanmaması ve drenajı sağlanmıştı.[50]

Locke, bu yıl süresince düşüncelerinin büyük bir bölümünü tıp kuramına ayırmış ve "Anatomie"yi kaleme almıştı. Sydenham'la kurduğu ilişkinin neticesinde vardığı, baştan sona ampirik, kuramsal olmayan yöntembilimin ağırlıkta olduğu bir yapıttı bu. Gözleme dayalı olan bu yöntem-

* Locke'un kendi tarifinden sonra teşhis edildiği üzere, Ashley'in sorunu, karaciğerdeki cerahatli bir hidatid kistti (Haley: 204, Osler). Locke bu vakayla ilgili çok sayıda not tutmuş (NA PRO 30/24/47/2) ve uzun uzadıya irdelemişti (L230, L250).

bilime göre "bünye ve kendi bedenlerimizin işleyişi hakkında, ancak duyumsanabilir etkiler aracılığıyla bilgi edinebiliyorduk".[51]

Locke "Anatomie"de, "doğanın iş görme mekanizmaları"nı bilme yeteneğimizin olduğuna dair şüpheciliğini dile getirmiş ve hastalıklar hakkında daha önce öne sürdüğü kati fikirlerden geri adım atmıştı. Bu "mekanizmalar"ın neler olabileceği hakkında artık gayet agnostik bir tutum benimsiyor, Paracelcusçuların mayalara dayalı kuramına olduğu kadar Kartezyenlerin eleklere dayalı mekanik kuramına da itimat besliyordu: Bedendeki sıvıların "hangi mayalanmalara, elemelere, karışımlara ve diğer türden değişimlere" maruz kaldığı, doğanın bu yollardan biriyle mi yoksa hepsiyle mi iş gördüğü her zaman bir mesele olarak kalacak gibiydi. Aynı şekilde, solunumun amacına dair önceki spekülasyonlarına da sırt çevirmişti: "Âlimler" arasındaki ihtilafların, solunumun "kanı soğutmaya mı, yoksa kandaki buharları dışarı atmaya mı, kana bir maya katmaya mı, yoksa kandaki ufacık parçacıkları parçalayıp karıştırmaya mı"[52] yaradığına ilişkin olarak kesin çözümlerden ziyade şüpheler üretmesinin daha muhtemel olduğunu söylemişti Locke küçümseyici bir tarzda.

"Âlimler"e ait kuramların yanı sıra, anatominin de (fizyolojiyi de içeriyor olsa gerekti) "hekimliğin uygulanması" ya da hekimlikte "doğru bir yöntem" tesis edilmesi konusunda gelişme kaydetmesinin muhtemel görünmediğini söylemişti Locke. Anatominin belli kullanım alanları vardı (kafatasını delme gibi cerrahi müdahalelerde; dıştan uygulanan tedavilere yön vermekte; organlardaki yaralara ve hastalıklara ilişkin tahminlerde bulunmakta kullanılıyordu), ama hastalıkların tedavisinde hekimin işine çok fazla yaramıyordu. Görünene bakılırsa, anatomi bedenin işleyişinin içyüzünü anlamayı sağlayabilirdi, ne var ki Locke'un belirttiği hususlardan biri de bu işi yapamayacağı yönündeydi: Yapabileceği tek şey, "bedenin büyük ve duyarlı kısımları"nı göstermekti. Bunların nasıl çalıştığını ortaya çıkaramazdı. Doğanın, anatomicinin gözlemlerine –bu gözlemler mikroskop yardımıyla yapıldığında bile– açtığı şeylerden daha küçük seviyede iş gördüğünü söylüyordu Locke. Sürekli olarak vurguladığı üzere, "hayvanların çeşitli kısımlarını onca irdelesek ve kesip biçsek bile belirgin kısımlar dışında hiçbir şey bilmiyor, doğanın kullandığı araçlarla mekanizmaları anlayamıyorduk".[53]

Kaldı ki doğanın mekanizmalarını bilebilecek olsak dahi, çeşitli hastalıkları nasıl tedavi edeceğimizi gene de bilemeyeceğimizi öne sürmüştü

Locke. "Karaciğerde ya da böbreklerde bulunan parenkimadaki deliklerin yuvarlak mı yoksa kare mi olduğunu ve bunlarda ayrışan idrar ile safranın boyut ve şekil olarak bu deliklere karşılık gelip gelmediğini" bilmek nasıl olacaktı da "sarılığın ya da idrar kesilmesinin tedavisi"ni bulmada bize yardım edecekti?[54]

Sydenham'ın izinden giden Locke şunun da üzerinde duruyordu: Tedavilere ilişkin, uygun ilacın bileşimine ve dozajına ilişkin bilgimiz, kuramlarla değil de deneyimle, yani "bu hastalıkları, başlangıçlarını, seyirlerini ve tedavi yollarını gayretle gözlemlemek"le edinilebilirdi. Hekim bu işi, "organların anatomisini" dikkatle incelemeksizin de yapabilirdi; tıpkı bahçıvanın "zanaati ve gözlemleri sayesinde", "ağacın kökünde, kabuğunda ya da gövdesinde hangi türden özsuların, liflerin, deliklerin vs. bulunduğunu incelemeksizin" meyve yetiştirmesinde olduğu gibi.[55]

Ashley sağlığının bozulduğu sırada Locke'tan ve yaptığı katkılardan o denli etkilenmişti ki onu tıptan *uzaklaştırmak* için birtakım girişimlerde bulunmuştu. Ashley'in torununa göre, Ashley, Locke'a öyle çok saygı duymuştu ki "hekimlik alanında onu yüce bir insan olarak görmekle beraber, bu işe onun yapabileceklerinin en önemsizi diye bakıyordu; onu düşüncelerine başka bir yön vermesi konusunda teşvik etmişti; ayrıca kendi ailesi için ve belli başlı arkadaşlara nezaket olsun diye yaptıkları haricinde hekimlikle hiçbir suretle uğraşmasına göz yummayacaktı". Bunun yerine Ashley, "onu Devlet Bakanı'nın yaptığı işlerle ilişkili ne varsa hepsiyle ilgili olarak", çalışmaya "teşvik etmişti; o da bu işte çok başarılı olmuştu, öyle ki Ashley kısa süre sonra ondan bir arkadaş olarak yararlanmaya ve bu türdeki her olayda ona fikir danışmaya başlamıştı".[56] Bu noktadan sonra Locke'un yaşamı yeni bir hal almaya başlamıştı. Yaşamını belirleyen şey, gitgide, tıbba ilişkin kendi asli ilgileri olmaktan çıkmış, Ashley'in siyasal kaygıları olmaya başlamıştı. Bu durum, neticede sürgüne gitmesine yol açacak ve kendine atfen "Dr Locke" diye değil, hamisine atfen "Shaftesbury Kontu'na ait olan kişi" (Ashley, Shaftesbury Kontu olmuştu) diye kötü bir nam salmasına yol açacaktı.

Maliye Bakanı olarak Ashley'in, yılın ilerleyen aylarında Locke'un düşüncelerine kazandırdığı tamamıyla yeni yönlerden biri, iktisat kuramına, özellikle de faiz oranları meselesine ilişkindi. Bu konular Parlamento'da, yakınlarda yayımlanmış *Brief Observations concerning Trade, and Interest of Money* [Ticarete ve Para Faizine dair Kısa Gözlemler] adlı bir ki-

tap vesilesiyle tartışılmıştı. Arazi iratlarının düşüşü ve durgun ekonomi karşısında, kitabın yazarı Josiah Child faiz oranlarının yüzde 6'dan 4'e düşürülmesini önermekteydi. Hollanda örneğinin ortaya koyduğu gibi, düşük faiz oranının beraberinde milli refah getirdiğini iddia etmişti. Child ve faiz oranının düşürülmesinden yana olan diğer kişiler, bu durumun ticareti canlandıracağını iddia ediyordu: Paranın değerinin düşmesi sonucunda daha çok iş kurulacak, üreticiler de girişimlerine daha fazla yatırım yapacaktı; ayrıca para dolaşımında artış olacak, üreticiler de sattıkları mallardan daha çok para kazanacaktı.[57] Bunlara ek olarak, arazi değerinin artacağını, ayrıca Kral'ın borçlarının ödenmesine katkı sağlanacağını iddia ediyorlardı.

Locke faiz indirimine karşı, "Some of Consequences that are like to follow upon lessening of interest to four per cent" [Faizin yüzde dörde düşürülmesinin ardından ortaya çıkması muhtemel Kimi Neticeler] adlı kısa bir yazı kaleme almış ve bunu hamiliğine karşılık olarak Ashley'e ithaf etmişti. Locke'un yazdıklarında en çok göze çarpan şey, ülke ekonomisine ilişkin "merkantilist" diye adlandırılan fikirlerdi: Bir ülkenin zenginliği, gümüş (tedavüldeki paranın yapıldığı başlıca hammadde) ve altın gibi değerli madenlerin oranına bağlıydı; ülkedeki para dolaşımı, malların üretilmesini ve satılmasını sağlamak için, Locke'un ifade ettiği üzere "ticaretin çarklarını döndürmek" için gerekliydi.[58] Bu iki fikir birbiriyle bağlantılıydı, zira para dolaşımı (ve dolayısıyla malların üretilmesi) para tedarikinde yapılacak bir artışla artırılabilirdi; para tedariki de para basmak için değerli madenlerin ithalatıyla artacaktı ki bu ithalat da ihraç mallarının ithal mallarına kıyasla daha fazla olmasından kaynaklanmaktaydı.

Locke, resmi faiz oranının düşürülmesinin, bunu savunanların düşündüğünün aksine, aslında ticaretin çarklarını yavaşlatacağını iddia ediyordu: Hem ülke içindeki hem de ihracata yönelik ekonomik faaliyet zarar görecekti. Ülke içinde dolaşımda olan ya da "ticarette dönen" paranın miktarında azalma olacaktı, zira daha düşük bir faiz, insanların borç para verirken aldığı riski telafi etmeyecekti.[59] Kaldı ki paranın azlığı, fiyatlarda düşüşe ve dolayısıyla da ihraç mallarının değerinde azalmaya yol açacaktı.

Yılın sonraki dönemlerinde Locke yazının hacmini iki kattan fazla artırmıştı. Yazıya koyduğu bir "Ek"te faiz oranlarının düşürülmesinin, toprağın ve yıllık irat ödemelerinin değeri üzerinde ve mal satın alma gücü

bakımından paranın değeri üzerinde ne tür etkilerde bulunacağını ele almıştı. Locke'un vardığı sonuca göre, faiz oranları düştükçe toprağın değeri ve bundan daha az olmak üzere yıllık irat ödemeleri artacak, paranın satın alma gücü ise (en azından başlangıçta) değişmeden kalacaktı.[60]

Ocak 1669 – Aralık 1670: "Yararlı Bilginin Her Türüne Duyulan Sevgi"[61]

Locke, nisan ayında Elinor Parry'den bir mektup almıştı. Ne yazık ki bu mektuba cevap verdiği mektuba sahip değiliz. Üstelik Locke'un Dublin'e onunla erkek kardeşinin yanına gitmemeye karar vermesinden sonraki iki yıl boyunca aralarında neyin ne ölçüde geçtiği hakkında da çok fazla şey bilmiyoruz. Elinor'a bu kararı iletmesinden sonraki haftalarda (Locke "yanına gelmeye can atıyorum" diye ilan ettiği sırada) tekrar mektup yazma konusunda ağırdan almış gibi görünüyordu. Elinor onun "değişmiş" olmasından kaygı duyuyor ve ondan "kendisinin ruhunda tesis ettiği sevgiye karşı aldırmaz bir tavır" almamasını diliyordu. Ama Locke o zamanlar ne hissetmiş olursa olsun, hissettiklerinin artık değişmiş olduğu açıkça görülmekteydi. En başta oynadıkları roller tersine dönmüştü. Artık ricacı Elinor'dı, zira bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Locke, daha önceki bir mektuba sert tepki vermişti; öyle görünüyor ki Elinor bu mektupta Locke'un karşılamaya yanaşmadığı birtakım taleplerde bulunmuştu. Ayrıca şu da anlaşılıyor ki Locke ona ilişkilerine çok fazla önem atfetmemesini tavsiye etmişti, ama Elinor onun gerçekten de bunu kastettiğine inanmakta belli ki zorlanmıştı. "Canım Atticus'um", diye yazmıştı,

> ruhunu ve kalbini benim kadar iyi bilen birinden gizlemek senin için ne de zor olmalı; beni kulak vermeye ikna etmek üzere kaleminden bu tür vahim tavsiyeler akması da ne kötü.... Ben yaptığım bütün çılgınlıklara rağmen beni hâlâ sevdiğini biliyorken, sen aldırmaz rolünü abartarak oynadın.... Seni büyük bir şefkatle sevmemin verdiği güvende bulabileceğin bütün huzuru al ... şundan eminim ki seni bir kez daha göreceğim, yeter ki sen benden kurtulmaya değil de beni korumaya özen göster.

Locke'un bu mektuba cevap verip vermediğini bilmiyoruz, ama ilişkilerinin sonlanmak üzere olduğu belliydi. Locke'un "onu korumak" adı-

na herhangi bir çabada bulunduğunu düşünmek için hiçbir sebep yoktu ve Elinor da çok geçmeden Dublin'de Richard Hawkshaw'la evlenmişti.[62]

Bu yıl, Locke'un Elinor'la ilişkisinin bitmesinin yanı sıra, Ashley'le işleri ve kişisel meseleleriyle ilgili olarak daha da yakın bir ilişki kurulmuştu. Ashley, yirmili yaşlarının ortalarından itibaren denizaşırı kolonilerle meşgul olmaya başlamıştı. Barbados'ta bulunan bir şeker plantasyonunun ortağı, 1663'te de II. Charles'ın Amerika'nın kuzeydoğusundaki Carolina kolonisini resmen verdiği sekiz Mutasarrıf Lord'dan* biri olmuştu. Mutasarrıflar kayda değer güçlere ve haklara sahipti: Aldıkları berat seçimle oluşturulmuş meclislerin kurulmasını şart koşmakla beraber, sivil ve idari tayinlerin yanı sıra, kolonilerin yasaları ile iç yapısı da onların kontrolündeydi. Ayrıca çeşitli malların (ipek, şarap, frenküzümü, yağ ve zeytin) İngiltere'ye ihracatı ilk yedi yıl boyunca gümrük vergisinden muaf olacaktı. Kolonilerin gelişimi önceleri biraz gelişigüzel olmuş, Ashley meslektaşlarını daha çok faaliyette bulunmaları konusunda (bu faaliyetlerde yanında kâtip olarak görev yapmak üzere Locke vardı artık) ikna etmek için harekete geçinceye kadar koloniler Mutasarrıflarca yönetilmemişti.

Nisan ayında Mutasarrıflar yerleşim, plantasyon ve kolonideki genel işler için gereken 140 müstakbel yerleşimciyi ve mallar, silahlar, aletler ve diğer teçhizatı üç gemiye yerleştirmeye başlamışlardı. Temmuz ayında, gemiler yola çıkmadan önce de koloninin yönetimini teşkil edecek bir "Carolina Anayasası"nı tasdik etmişlerdi. Bu yasada çeşitli yönetim mevkilerine bizzat Mutasarrıfların geleceği belirtilmekte, toprakların çeşitli bölümlere (kontluklara, bunların da verasete dayalı çeşitli baronluklara ve "yerli halk"ın yaşayacağı topraklara) ayrılması zorunluluğu getirilmekte, iki yılda bir kendiliğinden toplanacak olan Parlamento'nun kuruluşu belirlenmekteydi. Başka maddeler de vardı ki bunlar özgür insanların "bir Tanrı'yı tanımasını ve bu Tanrı'ya alenen ve ciddiyetle ibadet etmesini" gerekli kılmakla beraber, dinen anlaşan yedi ya da daha fazla kişinin kendi kiliselerini kurabileceği konusunda hoşgörü gösterip izin veriyordu (bununla beraber umuluyordu ki "Yahudiler... ile Hıristiyanlığın saf yolundan ayrılan diğer muhaliflerin, iyi muamele ve iknayla... kazanılıp hakikati ku-

* Kralın hem belli bir toprak parçasının mülkünü, hem de o mülkte bulunan veya sonradan gelecek olan insanları yönetme yetkisini verdiği, karşılığında oraların ihya edilmesini ve uzun vadede oradaki tarımsal ve ticari faaliyetten vergi geliri beklediği soylular-e.n.

caklamaları ve içtenlikle kavramaları sağlanabilecekti". (Katoliklerden hiç bahsedilmemişti.)[63]

Locke'un ilk editörü "Anayasa"yı onun yapıtlarına dahil etmişti: Bizzat Locke, demişti Desmaizeaux, "arkadaşlarından birine kendi yapıtı olarak sunmuştu bunu; bu arkadaşı da memnuniyetle bana iletti". Göreceğimiz üzere, Locke gerçekten de "Anayasa"nın ona ait olduğunu ima edebilecek şeyler söylemişti; ne var ki sözleri, yasanın oluşturulmasında fiilen katkı sağlamış olsa da yalnızca kısmen rol aldığıyla* bağdaşmaktadır. "Anayasa"yı tasdik eden ve her halükârda yasayı kendileri adına yürürlüğe koymaktan son kertede sorumlu Mutasarrıflardan biri olan Sir Peter Colleton'ın söylediği buydu en azından: 1673'te kolonide kaydedilen gelişmeler hakkında Locke'a mektup yazdığında, "oluşturulmasında onun da çok büyük katkılarının olduğu mükemmel Hükümet biçimi"nden bahsetmişti. Hiç şüphe yok ki Locke'un "katkısı", mesele hakkında Ashley'le gayriresmi pek çok tartışmaya girmeye dek varmıştı. Ashley de Mutasarrıfların en faali olarak, "Anayasa"yı şekillendirme ve kaleme almada ilk sorumluluğu üstlenmiş olsa gerekti.[64]

Aslına bakılırsa Desmaizeaux bile, Locke'un "Anayasa"daki her şeyle mutabık olduğunu düşünmüyordu. 1670'te eklenen bir maddede, dinsel dayatmanın olmamasına ve benzer düşünen insanlara kendi kiliselerini kurmaları konusunda özgürlük tanınmasına rağmen, Anglikan Kilisesi'nin devletin resmi kilisesi olacağına hükmedilmişti. Desmaizeaux'ya göre, bu madde "Bay Locke tarafından kaleme alınmamıştı; Bay Locke'un, arkadaşlarından birine bizzat bildirdiği üzere, onun düşündüklerine zıt olarak, mutasarrıfların başındaki birileri tarafından konmuştu yasaya". Ama "Anayasa'nın oluşturulmasında oynadığı rol ne olursa olsun, Locke bu yasayla yakından ilgilenmiş gibi görünüyordu. Yıllar boyunca arkadaşlarına yasanın nüshalarından vermişti ve ölümünden önceki aylarda, tartışma konusu yapacak kadar bu yasayla ilgiliydi hâlâ.[65]

Locke 1675'e dek, Mutasarrıf Lordlar'a kâtip olarak hizmet etmiş, toplantılarını planlayıp tutanaklarını tutmuş, İngiltere ile Carolina arasındaki resmi mektupları özetleyip notlar almış, kolonilerdeki resmi görevlilerle de bizzat mektuplaşmıştı. Kolonilere yönelik ilgisi, ondalık bir para ve ölçme sistemi yaratmaya dek varmıştı.[66]

---

* J. Milton 1990'da, Locke'un bu işte yer almasıyla ilgili pek çok kanıt incelenmektedir.

Yazın, Locke Ashley'in şahsi işleriyle de ilgilenmeye başlamış, artık on yedisinde olan Ashley'in oğlunun, Rutland Kontu'nun kızıyla evliliğini planlama vazifesini üstlenmişti. Ashley'in bu evlilikten olan torununa göre, babası, "oğluna bir eş seçemeyecek kadar gençti, dedesi de onun yerine seçemeyecek kadar meşguldü", böylelikle bütün iş "Bay Locke'un üstüne kalmıştı ki zaten adam sarrafı olan Bay Locke'un, kadınlar konusunda da aynı ölçüde sarraf olduğundan dedesi hiçbir şüphe duymamıştı". Şüphesiz ki Locke gelini seçmekte ve sözleşme konusunda karara varmakta tamamen serbest olmamıştı, ama aracılıkta önemli bir rol oynadığı açıktı. Bunu ve daha önceki hizmetlerini takdir eden Ashley, düğünün yapılacağı yer olan Rutlandların Leicestershire'daki ikametgâhı Belvoir Kalesi'nden Locke'a mektup yazmıştı: "Siz yaşamımın en önemli meselelerinde bana o kadar sürekli ve sağgörülü bir şekilde lütuflarda bulundunuz ki artık ebediyen şefkatli ve sadık bir dostunuz olacağım".[67]

Ashley'in oğlu ve yeni eşiyle birlikte, Locke eylüldeki düğünden sonra Belvoir'da kalmaya devam etmişti. Belki de bunun sebebi, Londra'ya dönmüş olan Ashley'in, oğluyla gelininin yaşayacağı yeri henüz ayarlamamış olmasıydı. Ama ekim ayının ortalarında, faytonlardan ve at arabalarından oluşan bir kafile, Locke'un gözetiminde (Luton'dan sonraki son kısımda Ashley de katılmıştı) güneye doğru ilerliyordu. Arkadaşının Londra'ya dönüşünü haber almış olan Thomas, Locke'un, kendisini Salisbury'de ziyaret etmek için artık müsait olacağını temenni ettiğini belirten bir mektup yazmıştı. Kendisi de çok yakında evleniyordu ve şaka yollu önerdiği üzere, bu işlerde artık uzman olan Locke "düğün kıyafetleri ve usulleri hakkında tavsiyelerde" bulunabilirdi belki.[68]

Thomas müstakbel eşinden (portre ressamı John Greenhill'in Saygıdeğer kız kardeşi) "Parthenice" diye bahsediyordu. Charles Sorel'in *The Extravagent Shepherd: or, the History of the Shepherd Lysis* adlı yapıtından alınmış bir isimdi bu. Locke ile arkadaşları da son zamanlardaki tuhaf bir Fransız âdetine uyarak bu yapıttan kendilerine farklı isimler seçmişlerdi. Thomas "Adrian", Locke "Carmelin", James Tyrrell da "Musidore" olmuştu.[69]

Locke'un yardımına antimon tedarik etmede de başvurulmuştu. Yaklaşık bir ay sonra Thomas başka kimyasal maddeler de istemiş ve üzerinde çalıştığı preparatları tarif etmişti. Keşke Locke da yanına gelebilseydi! "Eğer burada olsaydın ya da bu kış iki üç haftayı Sarum'da geçirebilseydin, bazı faydalı çalışmalar yapabilirdik".[70]

Locke'un, ilaçların bilfiil hazırlanmasında Thomas kadar etkin olmasına gerek ve imkân kalmamış olsa dahi, bu konu hakkında ciddi ciddi düşünmüş ve bu yıl süresince *De Arte Medica* adlı bir taslak üzerinde çalışmıştı. Yazdığı üç bin kadar sözcük, ana hatlarıyla ortaya koymaktan öteye geçemediği çok daha kapsamlı bir projeye giriş mahiyetindeydi yalnızca: "Tıbbın... hastalıklar ve tedavileri bakımından... mevcut durumunu" ve "bu duruma gelirken geçtiği aşamaları" ve "kusursuz bir duruma getirilmesi için" neler yapılabileceğini ele almak.[71] Locke'un bu hususta söyledikleri, Londra'ya gelip Sydenham ile çalışmaya başladığından beri, tıp konusunda aklına gelen yeni fikirlerle ve önceden "Anatomie"de ifade ettikleriyle örtüşüyordu.

Girişte dile getirdiği hususlar, tıbbın uygulamada fark yaratabilecek bir şey olarak önemini vurgulaması bakımından çarpıcıdır: "Hastalıklardan ve ağrılardan azade uzun bir yaşam ... insanlık için öyle mühim bir mesele ki hastalıkları tedavi etme mesleğinden daha yüce bir uğraş bulabilmek neredeyse imkânsız". Ayrıca hastalıkların tedavisinde, "uygulama kuralları" geliştirmek, çok az uygulama alanı olan bir kuram yığını oluşturmaktan çok daha önemliydi.[72]

Locke şunu açıkça ortaya koymuştu ki "uygulama kuralları"nın, "doğanın işleyişi ve şeylere ilişkin olaylar" hakkındaki "tarafsız gözlemler üzerinde temellenmesi" gerekiyordu. Ayrıca Locke faydalı bilginin önemine ve bu bilginin nasıl elde edileceğine dair bu düşüncelerini tıptan öteye, genel olarak doğa felsefesine de taşımıştı. Genel olarak "bedene ilişkin bilgi"nin anlamı, "amacı ve faydası", "insan yaşamına fayda ve rahatlık getirmekten başka bir şey olamazdı"; bunlara ulaşmanın yolu da uygulamaya dayalı deneyimden ve gözlemden geçiyordu:

> Faydalı sanatların doğması ve gelişmesi, ayrıca insan yaşamına faydası dokunan şeylerin tümü çok çalışmak ve gözlem yapmak neticesinde ortaya çıkmıştır. Dünyada hakiki bilgi ilk olarak deneyim ve rasyonel çalışmalarla gelişmiştir; eğer bu yöntem sürdürülecek ve bütün insanların düşüncesi, kendi yaptıkları denemeleri diğer insanların yaptıkları gözlemlere katmak yönünde olsaydı, hiç şüphe yok ki hem hekimlik hem de diğer pek çok sanat şu anda olduğundan çok daha iyi durumda olurdu.[73]

Tıbbın, uygulamalı bir disiplin olarak, olabileceğinden daha az gelişmiş olmasının sebebinin, "doğanın işleyişini gözlemlemekle" tatmin olma-

yan "önceki çağlardaki âlimlerin" bu şeylerin daha derininde yatan sebepleri araştırması olduğunu düşünüyordu Locke. Onlar "zamanlarının ve düşüncelerinin büyük kısmını rahatsızlıkların gizli sebeplerini araştırmakla harcamış [ve] doğanın gizli zanaatkârlığını ve onun kullandığı algılanamaz birtakım araçları tasavvur etmeye merak salmışlardı". Şurası açıktı ki Locke'un görüşü, bunu yapmamızın bizler için doğal olmakla beraber ("insan anlağının doğasına çok uygun düşüyordu bu") sakıncalı bir gurur içerdiği yönündeydi. Bu sakıncalı gururu kısmen hem bu tür bir bilginin gerçekte işe yaramayacak olması hem de esasen bunu yapamayacak olmamız teşkil ediyordu:

> erişebildiği ve kendisine yararlı olan bilgiyle tatmin olmayan gururlu insan ille de şeylerin gizli sebeplerine ulaşmak isteyecektir.... İnsanın kısıtlı, zayıf yetileri görünen dışsal sebeplerin meydana getirdiği birkaç etkinin gözlemlenmesi ve hatırlanmasından öteye geçemezken –ki bu durum insanın idrakinin tamamen dışındadır– dünyanın bu yüce ve ilginç yapısının, yani Kadir-i Mutlak'ın zanaatkârlığının, bir tek onun idraki tarafından kusursuz ölçüde anlaşılabileceğini düşünmek belki de saçma olmayacaktır.[74]

Bunun neticesinde insanlar anlamsız spekülasyonlara merak salmış, dünyayı kitaplarla ve tartışmalarla doldurmuştu:

> Bedendeki özsulara ilişkin öğretiyi inceleyerek hastalıklar konusunda uzman olduğunu, tıkanım ve çürüme kavramlarının hummaları tedavi etmekte işine yaradığını sanan, ya da sülfüre ve cıvaya aşina olmasının, hangi ilaçların ve diyetin en sonunda bazı hummaların kökünü kazıyıp bazılarını da tedavi edeceğini keşfetmesini sağladığını düşünen kişi; aynı ölçüde akla uygun olarak, aşçısının kızartma ve haşlamadaki ustalığını elementlerle ilgili incelemelerine borçlu olduğuna, ateş ve su hakkındaki fikirlerinin de aşçıya, yumurtayı haşlayan kaynar suyun aynı şekilde tavuğu da yumuşattığını öğretmiş olduğuna inanabilir.

Locke'un açıkça ima ettiği üzere, hekimin kendisine örnek alacağı kişi "âlim ile felsefeci" değil, çiftçi, sepici, nalbant ya da fırıncı gibi zanaatkârdı. Spekülasyonlar

> ne denli ilginç ve iyi işlenmiş olursa olsun ya da ne denli derinlikli ve sağlam görünürse görünsün, eğer izinden gidenlere, aksi halde yapabileceklerinden daha iyi bir

şey ya da daha kısa ve kolay bir yol öğretmediği, yahut da onlara yeni ve faydalı bir buluşun yolunu açmadığı takdirde, bilgi diye adlandırılmayı hak etmeyecek, ya da aynı şekilde bu tür boş, işe yaramaz felsefeler üzerinde sarf edilmiş boş saatlerimizden ibaret harcanmış zamanlar olarak kalacaktır.[75]

Şuna dikkat edilmelidir ki Locke bu hususları ortaya koyarken, aklından yalnızca tıbbı değil, doğal dünyayla ilgili tüm çalışmaları geçirmekteydi.

Locke'un, her türden ve çevreden insanla rahatlıkla sohbet edebilmesi gibi dikkat çekici tipik özelliklerinin yanı sıra, ölümünden sonra onun anısına arkadaşlarının yazdığı iki uzun yazı, onun zanaatkârların uygulamaya dayalı bilgisine yönelik tercihi ve ilgisi konusuna da dikkat çekmekteydi. Bu yazılardan birine göre, "Onun sohbet etmekteki olağandışı hüneri, insanları en iyi bildikleri şeyler hakkında konuşmaya yöneltmekti. Bahçıvanla bahçıvanlık hakkında, kuyumcuyla elmas hakkında, kimyacıyla da kimya hakkında konuşurdu". Bu suretle Locke

bütün zanaatlar hakkında çok engin bir içgörü kazanmıştı ve günden güne de daha çok şey öğreniyordu. Zanaatlardaki bilginin, okunup öğrenilmiş bütün o hoş varsayımlardan daha hakiki felsefe içerdiğini, şeylerin doğasıyla hiçbir ilişkisi bulunmayan bu varsayımların, temelde yatan şeylerle ilgili olarak hiçbir işe yaramadığını, sırf insanların bu varsayımları ortaya atarken ya da bunları idrak ederken zamanlarının harcanmasına yol açtığını da söylüyordu. Onun zanaatkârlara sorduğu birtakım sorularla, nasıl da kendilerinin bizzat hiç idrak etmediği, zanaatlarındaki sırrı kavradığına, çoğu zaman tamamen yeni fikirler verdiğine ve zanaatkârların bazen bunları kendi yararlarına uygulamaya geçirdiğine binlerce kez hayranlıkla tanık oldum.

Başkalarının anlattığına göre de Locke

her türlü insanla benzer şekilde sohbet edebiliyor, herkesi eşit ölçüde memnun edip fayda saylayabiliyordu; bu durum yalnızca onun olağanüstü insancıllığından ve herkesle uyum sağlamasını öğreten iyi terbiyesinden değil, aynı zamanda herkesten faydalı bir şeyler öğrenebileceğine gerçekten inanmasından da kaynaklanıyordu; bunların yanında faydalı bilginin her çeşidine topyekûn duyduğu bir sevgi vardı. İşte hem bu hususların hem de sözlerini sohbet ettiği herkesin anlayışına ve yeteneklerine uydurma âdeti sayesinde her çeşit zanaat ya da meslek hakkında çok büyük bir içgörü kazanmıştı ki bu durum herkese çok şaşırtıcı geliyordu. Zira yabancı biri, onun bu ko-

> nuların her biri üzerinde çalışmış olduğunu ya da uygulama yaptığını düşünebilirdi pekâlâ. Bu konularda mesleğini icra edenler de meslekleri hakkında ondan pek çok şey öğrenebileceklerini çoğu kez kabul ediyor, sık sık da ondan kendilerine yol göstermesini ve tavsiyelerde bulunmasını rica ediyorlardı.[76]

Locke'un zihninin kapsamına ve esnekliğine ilişkin olarak burada anlatılanlardan şüphe duymak için hiçbir sebep yok, ama bilgi alışverişinin gerçekten de bu denli karşılıklı olup olmadığını insan merak ediyor.

Ertesi yılın (1670) ağustos ayında Locke'un tıbbi uzmanlığına başvurulmuştu. Genç yaştaki Dorothy Cooper yalnızca karnındaki bebeği değil, kendi yaşamını da kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Gerçekte hamilelik sonuna kadar sorunsuz devam edecekti. Aynı ay Locke, bir tür humma geçiren Thomas Grigg'e de bakmıştı, ama ne yazık ki Locke'un bütün çabalarına rağmen Grigg ölmüştü.[77]

Gerek Locke'un bir önceki ay Mapletoft'a mektup yazarken tıptan "mesleğimiz" diye bahsetmesi, gerekse bu olaydan kısa bir süre sonra Tıp Doktoru derecesi alarak bu durumun resmen tanınması için tekrar uğraşması hiç de şaşırtıcı gelmemelidir. Kasım ayında Ashley, Oxford Üniversitesi'nin Rektörü'nden, Oranj Prensi'nin gerçekleştireceği bir ziyaret şerefine verilecek fahri dereceleri alanların arasına Locke'u da katmasını istemişti. Gelgelelim hem Christ Church Dekanı'nın (John Fell) hem de Eton College Müdürü'nün (Richard Allestree) bu ödüle karşı olduğunu öğrenen Locke, Ashley'den bu adaylığı geri çekmesini istemişti.[78]

Önceden Kral'ın ona kilise görevlerinden muafiyet sağlaması sayesinde, Locke Christ Church'teki Burs'una devam etme konusunda tamamen güvendeydi, ama Tıp Doktoru derecesi almaya çabalamakla, bu derecenin tıp fakültesinden bir Burs kazanmakta işine yarayabileceğini düşünmüş olabilirdi. Bu tür bir burs muhakkak aklından geçiyordu, zira adaylığı geri çeken Ashley, Fell'den fakültede boşalacak bir sonraki mevkiyi Locke'a vermesini istemişti.[79]

Eylül ayında Margaret Beavis (kısa süre önce Thomas Blomer'la evlenmişti) Locke'a, gelecek ilkbaharda Northumberland'larla birlikte Fransa'ya yolculuk edeceğine söz verdiğini hatırlatmıştı. Locke'un cevabı onu paniğe sevketmişti, zira öyle görünüyor ki Locke bu yolculuğun yaşamını kurtaracağını söylemişti ona. "Şunu rahatlıkla hayal edebilirsiniz ki", diye yazmıştı Beavis, Northumberland'ların sayfiyesinden, "beni asıl endişelen-

diren, size yaşam verecek olanın Fransa olduğunu açık açık söylemeniz". "Olayları mevcut durumundan daha feci sunmaya hiç de alışık olmayan" bir kişiden gelen bu sözler, "durumun mutlaka çok rahatsızlık verici ve daimi olduğu yönünde onda büyük endişeler doğurmaya" sebep olabilirdi ancak. "Değerli kardeşim", demişti Beavis, "şu anda duymak için sabırsızlandığım şey, öksürüğünüzün azalmış olması".[80]

İlk kez burada, artık otuz sekiz yaşında olan Locke'un öksürükten ciddi derecede mustarip olduğunu duyuyoruz, bununla beraber öksürüğe nefes darlığının da eşlik ettiği kronik bir sorun olduğu daha sonra ortaya çıkacak olan durumun ilk evresi olmayabilirdi bu. Kendisinin zafiyet ya da verem (erkek kardeşi muhtemelen bundan ölmüştü) olduğuna inandığı bir hastalıktan mustaripti; aslında sorunu daha büyük ihtimalle astım ya da kronik bronşit olmakla beraber, Londra'nın kirliliğiyle meşhur havası bunlar açısından da iyi bir durum arz etmiyordu. Sydenham'ın yazdıklarından kopya ettiği bazı notlar durumunu ortaya koymaktaydı. İnsanların Londra'da vereme yakalanma ihtimali daha fazlaydı, çünkü,

> burada sürekli olarak sis içinde yaşıyoruz, güneş ise bulutları dağıtabilecek kadar güçlü değil. Ayrıca bu sis, burada yürütülen birtakım işler sonucu oluşan dumanlarla, özellikle de havayı dolduran, deniz kömüründen* çıkan sülfür ve dumanlarla karışıyor ve bunlar da akciğerlerimizin içine çekilip kana karışınca öksürük meydana geliyor.

Bu notların devamında, Locke'un yaşamına tam tamına uygun düşen bir yaşam tarzı tasvir edilmekteydi: "Görüyoruz ki insanlar, kış mevsiminin gelmesi üzerine sayfiyelerden Londra'ya dönünce öksürüğe tutuluyor, Londra'dan ayrıldıklarının ilk gününde de bu öksürükler hemen kaybolup gidiyor".[81]

On dört yıl sonra, geleceğin kasvetli ve belirsiz göründüğü bir noktada, Locke en azından kısmen "vereme yatkınlığı" sebebiyle, tıbbı hiçbir zaman mesleki olarak sürdürmediğini belirtecekti. Bu iş "başkalarının sağlığıyla meşgul olabilmesi için düzenli bir yuvadan onu mahrum bırakmış ve kendi sağlığına dikkat etmesi için de başına yeterince iş çıkarmıştı". Keza sonraki yıllardan yakın bir arkadaşının da belirttiği üzere, tıpla mesleki olarak hiçbir zaman meşgul olmamasının sebebi kısmen, kötü durumda-

---

* Londra'ya Newcastle'den deniz yoluyla yumuşak kömür getirilirdi.

ki sağlığıydı; "kendilerini mühim bir işe sokan kişilerin katlanmak zorunda olduğu külfetlere dayanması pek de mümkün değildi". Ayrıca Locke, Ashley'in yanında, bir şekilde onun yardımcısı ve kâtibi olarak yaşamanın, en başta aklına koyduğu bu işten kendisini uzaklaştırdığını söyleyerek yakınmıştı: "Eğer onunla yaşadığım yılları, halkın içinde hekimlik yaparak geçirmiş olsaydım, hiç övünmeden söyleyebilirim ki kanımca şu anda sahip olduğumdan başka türlü sağlam bir yer edinebilirdim". Belki de aynı temel olgulara ilişkin düpedüz farklı bir bakış açısı, Locke'un sonraki dönemlerden bu arkadaşına bu işi yapmadan da "rahatça yaşama" imkânı olduğunu söylemeye sevk etmişti.[82]

Ocak – Eylül 1671: "İnsan Anlağı Hakkında Ne Düşünüyorum"[83]

Locke, eylül ayında Ashley'in gelininin sorunsuzca geçekleşen doğumuna katılmıştı. Ashley'in en başından beri çok emin bir şekilde beklediği üzere bir erkek çocuk dünyaya gelmişti. Ailenin yeni üyesi gibi "dostane muziplikler"le dolu olan heyecan içindeki anneanne, "şimdiden bayanlara yatakta sokulan ve daha üç yaşında silah tutmayı beceren bunca ümit verici bir evladı bu asil aileye"[84] kazandırmaktaki yardımlarından ötürü Locke'a mektup yazarak teşekkür edecekti.

Dorothy Cooper'ın hamileliğinde sorunlar çıkmamış değildi; sonraları hamileliği sırasındaki "öksürükten [ve] yürek darlığından" bahsetmişti. Dorothy Cooper daha önce düşük yapmıştı ve bu "yürek darlığı" da Locke sonradan ebelik konusuna eğildiğinde aklındaydı muhtemelen. Düşük yapma korkusu, diye öne sürmüştü Locke, bizatihi düşük yapmaya yol açabilirdi: "Zira zihin her fırsatta, düşük yapma endişesiyle mütemadiyen meşgul edildiğinde, bu endişeyi gerçek korkuya dönüştürüyor.... İşte bu sebeple, soylu insanlar arasında görülen onda bir düşük oranına, fakir ve çalışan köylü kadınlar arasında rastlamıyoruz".[85]

Bu çocuk, yani ailenin üçüncü Anthony Ashley Cooper'ı, üç yaşına bastığında dedesinin himayesi altına girmiş ve hiç şüphesiz kısmen Locke'un etkisiyle, büyüdüğünde, üç ciltlik *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* (1711) [İnsanların, Adabın, Fikirlerin, Çağların Ayırt Edici Özelikleri] adlı yapıtının da ortaya koyduğu üzere, önemli sayılabilecek bir ahlak felsefecisi olmuştu. Yıllar sonra bildireceği üzere, kendisinin ye-

tişmesinde "dostu ve sütbabası" olan Locke'a önemli sorumluluklar yüklenmişti: "Bebeklikten itibaren eğitimimi kendi ilkelerine göre idare etti". Ailenin en büyük oğlu olarak şunları söylemişti: "Beni ... dedem yanına alıp çok yakından ilgilenerek büyütmüştü; eğitimimin mutlak idaresini ise Bay Locke üstlenmişti".[86]

Locke yaz boyunca, "Sic Cogitavit de Intellectu humano Jo: Locke an 1671" diye başlık koyduğu bir taslak üzerinde çalışmıştı: "İnsan anlağı üzerine düşündüklerim, John Locke, 1671. İnsan anlağı ile bilginin kesinliğine ve onaylamanın sağlamlığına dair". Bir yerlerinde "10 Temmuz" tarihi (belki de bu tarihte Ashley'le birlikte St Giles'taydı) göze çarpmakla beraber, taslak kaynağını, Locke'un yılın önceki dönemlerinde Exeter Konağı'nda James Tyrrell, David Thomas ve diğer arkadaşlarıyla gerçekleştirdiği tartışmalardan alıyordu. Belki bu diğer arkadaşlar arasında Christ Church'ten eski bir arkadaşı, şimdiyse Ashley'in özel papazı olan Nathaniel Hodges de (arkadaşlar arasında "Lysis" denirdi) vardı. Tyrrell'ın birkaç yıl sonra hatırlayacağı üzere, bunlardan birinde "ahlak ilkeleri ve vahyedilmiş din" konusu tartışılmıştı. Buradan şunu çıkarabiliriz ki Locke evvelce "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"de tartışmış olduğu kimi meselelerle hâlâ ilgileniyordu.

Locke, bu olayın kendisine dönüp baktığında, arkadaşlarının "kendilerini bir anda, her yerde ortaya çıkan güçlüklerin ortasında bulduğunu" yazmıştı sonradan. "Kafamız iyice karışıp da", demişti Locke, "bizi şaşkına çeviren bu şüphelerle ilgili olarak hiçbir çözümün yakınına bile varamayınca, yanlış bir yol izlemiş olduğumuz fikri uyandı bende". Kendilerini özellikle ahlaka ve dine dair bilgilerinin doğasıyla sınırlayıp bunlarla ilgilenmek yerine, tam olarak nelere muktedir olduğunu görebilmek amacıyla bizzat insan anlağının doğasına ilişkin daha kapsamlı meseleyi ele almaları gerekiyordu öncelikle. O halde Locke'un aklına geldiği üzere, "Bu [daha dar kapsamlı] doğaya ilişkin araştırmalara koyulmadan önce, kendi yeteneklerimizi incelememiz ve anlaklarımızın hangi meselelerle ilgilenmeye uygun olup hangileriyle ilgilenmeye uygun olmadığını görmemiz gerekiyordu". Arkadaşlarının "hepsi, ilk olarak bu meseleyi araştırmaları gerektiğine hemen razı olup .... mutabık kalmıştı". Ayrıca bu işe Locke'un öncülük etmesi gerektiğinde de mutabıktılar; böylece Locke "bir sonraki buluşmada, daha önce hiç düşünmediği bir konu hakkında", birtakım "acele ve güdük fikirler ortaya koymuştu".[87]

Temmuz ayında bu ilk "acele ve güdük fikirler" çoğalıp neredeyse üç bin sözcüğe ulaşmıştı. Taslak, insan bilgisine ilişkin sağlam ve cüretkâr bir iddiayla başlıyordu. Locke'un hiçbir zaman elden bırakmayacağı ve sonradan felsefe tarihinde edineceği yer açısından çok önem taşıyan bir iddiaydı bu: "Kanımca bütün bilgiler, duyular ya da buna benzer bir şeyler üzerinde tesis edilmiştir ve kaynağını da son kertede bunlardan almaktadır. Zihin "bana öyle geliyor ki başlangıçta boş levhadır", diye yazmıştı Locke. İlerleyen bölümlerde de sonraları "ampirizm" diye bilinecek olan bu ana fikri işleyip geliştirmişti.[88]

Bilginin elde edilmesindeki ilk aşama şuydu: "Duyularımız ... bize şeylere ilişkin basit ideler ve imgeler sağlıyordu, böylelikle biz de ısı, ışık, sert ve yumuşak idelerini edinmeye başlıyorduk". Duyulara "benzer" olan, "bilgilerimize ilişkin diğer kaynaklar" da mevcuttu ki bunlar "kendi zihinlerimizin işleyişinden ibaret olan deneyimler" idi. Bunlardan da düşünme, inanma, arzulama vs. idelerini ediniyorduk.[89]

Locke zihinlerimizin bu basit ideleri alımlarken pasif olduğunu düşünüyordu: "Bir ayna nasıl önüne konan nesnelerin [idelerin] ... kendi içinde oluşmasına karşı çıkamıyorsa ... aynı şekilde anlak da buna karşı çıkamayacaktır". Tıpkı aynada olduğu gibi, zihnin herhangi bir basit ideyi "kendi içinde oluşturması" da mümkün değildi.[90]

Böyle edilgen surette edinilen basit ideler, örneğin altın, [illegible] ya da at gibi karmaşık idelerin öğeleriydi. Bu karmaşık ideler duyusal deneyimlerle, "dışarıda birleşmiş, karışmış ya da beraberce varolan şeylerden" de edinilebilirdi, ama bunun yanı sıra zihnin kendisi de etkin olarak "bu basit ideleri birleştirebilir, bir araya getirebilir, genişletebilir, karşılaştırabilir vs. ve buradan hareketle karmaşık yeni ideler oluşturabilirdi".[91]

Basit idelerin zorunlu olarak edilgen surette alımlanması ve bu idelerden hareketle karmaşık idelerin etkin surette oluşturulması şu anlama geliyordu: Basit ideler, daha doğrusu bunları temsil eden sözcükler "hiçbir tanıma sahip olamazdı", halbuki karmaşık ideleri temsil eden sözcükler sahip olabilirdi, zira Locke'un düşüncesine göre, bir sözcüğün tanımı, temsil ettiği ideyi oluşturan idelerin sayılması demekti. "Dünyadaki bütün sözcükler ve bir tanıma varmaya yönelik çabalar, kör bir insana siyah ya da beyaz idesini kazandırmaya yetmeyecektir ....zira bu basit ideler zihne duyular dışında hiçbir yolla giremez".[92]

Locke daha sonra karmaşık ya da "bileşik" ideleri iki kısma ayırmıştı. Çok bariz bir şekilde, maddesel şeylere ilişkin karmaşık ideler vardı; bunlar demir ya da atlar gibi doğal tözler (yahut da saatler ya da tabancalar gibi yapay nesneler) idi. Locke, tözlere ilişkin bu idelerin oluşumu ve bu idelere bir de "dayanak" idesinin dahil edilmesi hakkında söyledikleri neticesinde kendisini ciddi tartışmaların içinde bulacaktı. "Duyular ... şunun farkına varır ki belli sayıda ... basit ide sürekli olarak bir arada bulunur, bundan ötürü de anlak bunları tek bir şeye ait addeder", ve bizler "nasıl olup da bu idelerin tek başına var olabildiğini anlayamadığımız" için, bunların "birbirlerine az çok uygun halde ortak bir öznede bulunup bir araya geldiğini, böylece de töz ya da madde [ya da "dayanak"] dediğimiz duyusal niteliklerin âdeta desteğini teşkil ettiğini" varsayarız.[93]

Karmaşık idelerin ikinci bir türü de "bağıntılar" idi, yani bir şeyi başka bir şeyle "ilgili olarak" "karşılaştırdığımız ve düşündüğümüz" zaman (örneğin iki erkeği "baba" ile "oğul" olarak düşündüğümüzde olduğu gibi) ya da bir ideyi başka bir ideyle ("daha beyaz"), ya da bir eylemi bir yasa ya da kuralla ("erdem ya da kötülük, adalet, ölçülülük böyleydi") birlikte düşündüğümüz zaman oluşturduğumuz idelerdi.[94]

Locke, insan anlağına ilişkin soruşturması "ahlak ve vahyedilmiş din ilkeleri" hakkındaki sorularla başladığından, özellikle de bağıntıya dayalı üçüncü tür ideler, yani "eylemlerin doğruluğu" ile ilgili olarak sahip olduğumuz ideler üzerinde yoğunlaşarak, bu idelerin, bilginin kökeni hakkındaki iddialarına uygun olarak, nasıl da duyulardan ya da düşüncelerden türetilmiş idelere vardığını göstermeye çalışmıştı. "Cinayet işlemek, bir insanı bilerek ve tasarlayarak öldürmek demekti", ve buradaki bütün ideler, yani "bir şeyi düşünmek ve bunu önceden amaç edinmekle ilgili, bir insanla, yaşamla ya da kendisini ve bu tür başka duyusal basit ideleri harekete geçirip algılama gücüyle ilgili ve bu güce son vermek amacıyla söz konusu insana birtakım eylemlerde bulunmakla ilgili" idelerin tümü, dünyanın ve kendi zihinlerimizin gözlemlenmesinden türetilmiş basit idelere indirgenebilirdi. Demek ki bizler bu ideleri "cinayet şeklindeki tek bir sözcüğün içinde", "yasa diye tasavvur ettiğimiz bir şeye uyar ya da uymaz bir halde" buluyor, böylece cinayeti iyi ya da kötü diye niteliyorduk.[95]

Anlağımız duyumlardan edindiğimiz idelerle kısıtlanmış olsa dahi, bu ideler başlı başına bilgi teşkil etmiyordu. Bilgi, duyular üzerinde "temel-

lenmiş" olup "son kertede türediği" yer duyular olsa dahi, bizim ideleri "bir araya getirmemiz" yahut da "olumlama ya da olumsuzlama yoluyla" birbirlerinden "ayırmamız" gerekiyordu. Örneğin sütün beyaz olduğunu iddia ettiğimizde, birini öbürüyle "olumlayarak" beyazlık ile süt idelerini "bir araya getiriyorduk".[96]

Locke'un sürekli olarak vurguladığı üzere, "sözcükleri anlamak" ile "şeyleri bilmek" arasında çok önemli bir fark vardı. Çeşitli karmaşık idelere (özellikle de tözlere ilişkin olanlara) karşılık olarak sözcükleri kullanırken, yanıltıcı ve karşıt amaçlara hizmet eden, hatta karmakarışık ve anlaşılmaz bir şekilde konuşabilirdik pekâlâ. Farklı insanlarda farklı karmaşık ideler aynı isimle bulunuyor olabilirdi; bir çocuk açısından, belli bir renk bir şeyi altın yapmak için tek başına kafi gelebilirdi, buna karşılık altını "pek çok kez büyük bir özenle incelemiş" biri için pek çok başka nitelik gerekliydi. "Sözcük tanımlarımızın genellikle çok kusurlu olması", "büyük hataların ve tartışmaların temelini atmaktaydı". Ama bu tartışmaların sözel olup gerçek olmadığını vurgulamıştı Locke kaygıyla. "Bunlar şeylerin doğasından ziyade sözcüklerin anlamına ilişkin hatalar ve tartışmalardı".[97]

Bir yanda kullandığımız sözcükler ile ideler arasındaki, diğer yanda da sözcükler ile şeyler arasındaki ayrım, Locke'un maddesel varlıklar hakkındaki tümel önermelerle (örneğin süt beyazdır) ilgili olarak sıklıkla belirttiği bir hususta ortaya çıkar. Bu tür önermelere ilişkin bilgimizin olup olmadığı ve bu bilginin hangi türden bir bilgi olduğu, beyazlık idesinin bendeki süt idesi tarafından içerilip içerilmediğine göre farklılık gösterir. İlk durumda "önerme her zaman doğru, ama aynı zamanda yalnızca sözeldir"; ikinci durumdaysa önerme gerçek, ama "doğruluğu kesin değildir ve benim bu önermeye ilişkin kesin bir bilgim yoktur".[98]

"Sözel" önermeleri olduklarından farklı bir şeymiş gibi telakki etmememiz gerekmekle beraber, Locke bunları elden bırakmamıştı. Aslında tartışmalarının büyük kısmı önermelere ilişkin bilgilere ayrılmıştı ki bu önermelerin doğruluğu da sözcüklerin anlamlarına ve ideler arasındaki bağıntılara dayanmaktaydı yalnızca. Bu tür öyle durumlar vardı ki "sabit ve tanımlı bir anlam verilmiş olan sözcüklerin ilişkileri ve sonuçları hakkında kesin bir bilgiye sahip olabilir ... büyük bir kesinlikle bu sözcükleri ... tanımları bu şekilde bir araya getirilmelerini uygun kıldığı takdirde önermelerde bir araya getirebilirdik". Bunlardan bazısı bir ideyi kendisiyle olum-

layan "tümel olumlu özdeş önermeler" idi (kırlangıç kırlangıçtır); bazısı da bir ideyi başka bir ide bakımından yadsıyan "tümel olumsuz önermeler" idi (iki üçe eşit değildir); son olarak da olumlamalar vardı ki burada bir ide başka bir ideyi (özdeş olmaktan ziyade) "kapsıyordu", örneğin süt beyazdır önermesinde beyazlık idesi sütün "tanımının içinde yer alıyordu". "Metafizik kitapları, okullardaki ilahiyat ve doğa felsefesinin bazı türleri" bu tür önermelerle doluydu. Bu önermelerin doğruluğu "tam da bizdeki idelerin doğasına bağlıydı" ama ne yazık ki bu durumda da insanlar sözcükleri "sürekli ve değişmez bir şekilde aynı anlamda" kullanmayı beceremekle kalmıyor, "bu tür önermelerin şeylerin gerçekliğine ilişkin olduğunu, sırf sözcüklerin anlamlarına ilişkin olmadığını" düşünerek hataya da düşüyorlardı.[99]

"Kendi aklımızda yarattığımız varsayımları kanıtlamaktan başka bir şey yapmayan" bu önermelere karşılık, "bizim dışımızda var olan şeylerin gerçekliği" hakkında olan önermeler de vardı. Buradaki olumlamalarımız kendi idelerimize dayanmıyor, "söz konusu nesneyle ilgili olarak duyularımızın devamlı alıştırma yapmasına, yani deneyim ve gözlem dediğimiz şeylerin gerçekleşmesine dayanıyordu". Bu önermelerin başka türleri de vardı ki bunları "duyularımız haricinde bir yolla bilmemiz kesinlikle mümkün değildi".[100]

İlk olarak, örneğin "şu anda içtiğim süt beyazdır" gibi, tekil şeyler hakkındaki "tikel önermeler" vardı. Yalnızca idelerimize dayanan önermelerde olduğu gibi, burada da kesin bir bilgiye sahiptik; daha doğrusu sütün rengiyle ilgili olarak "bu ayrıntılar konusunda deneyimli olan duyularımız bu bilgiye sahip olduğu ya da bizi bilgilendirdiği" müddetçe bilgi sahibiydik. Hiç şüphe yok ki eğer böyle "bilgilendirilmiş" olmamı temel alarak sütün beyaz olduğunu olumluyorsam, "zihnim dışında" kendi süt ve beyazlık idelerime "karşılık gelen" bir şeyler olduğunu da olumluyorum demektir. Locke bir şeyin varlığının olumlanmasıyla ilgili olarak, "bu şey hakkında doğru dürüst ve tek başına hüküm veren kendi gözlerimizin tanıklığına" hiçbir şüphe duymaksızın güvenildiğini söylemişti. İnsan, demişti Locke, nasıl kendi varoluşundan hiçbir şüphe duymuyorsa, üzerine yazı yazdığı kâğıdın varoluşundan da şüphe duyamazdı. "Duyularımızın tanıklığının" ortaya koyduğu kesinliğin eksiksiz olduğu anlamına gelmiyordu bu, daha ziyade "bu kesinliğin yapımızın erişebildiği [ve] durumumuzun gerekli kıldığı ölçüde eksiksiz olduğu" anlamına geliyordu. Duyularımız

"amaçlarımıza yeteri kadar hizmet ediyordu"; bir şüpheci bile "kendi eylemlerini yönlendirmek için daha fazla kesinliğe" ihtiyaç duyamazdı.[101]

Locke dikkatini tikel şeyler hakkındaki önermelerden, dünya hakkında "bilgilendirici" genel önermelere çevirdiğinde fark etmişti ki bu önermelerin deneyim ve gözlemi temel alması bize kesin bilgi kazandırmakta yetersiz kalıyordu. Locke'un vardığı sonuca göre, aslında "düşündüğümüz, öne sürdüğümüz, muhakeme ettiğimiz, dile getirdiğimiz, hatta bizi eyleme geçiren bu önermelerin çoğu apaçık ve kesin değildi, bizler bunların doğruluğu hakkında hiç şüphe götürmeyen bilgilere sahip olamazdık". Çoğu zaman belli idelerin bir arada bulunduğunun farkına varmış olsak dahi, bu ideler "duyularımızın tanıklığı" sayesinde bildiğimiz bütün şeylerin aksine, hep bir arada bulunmayabilirdi. "Eğer bütün mıknatıslar demiri çeker şeklindeki tümel önermenin doğru olduğunu bildiğimi söylersem, bu söz, demiri çekme gücünü, tam da mıknatıs dediğim şeyden ibaret ideye dahil ettiğimde kesin bir doğruluk kazanacaktır". Öte yandan "eğer genellikle bir mıknatısta bulunan renge, ağırlığa, sertliğe sahip bir taşın da demiri kesinlikle çekeceğini söylersem, bu durum hakkında elimde hiçbir kesin bilgi bulunmayacaktır".[102]

Maddesel varlıklar hakkındaki olumlamaların yanı sıra, Locke bir şeyin başka bir şeyle karşılaştırıldığı bağıntıya dayalı olumlamaları da ele almıştı. Bunlara verilebilecek örneklerden biri geometrik ve aritmetik önermelerdi. Locke bu önermelerin maddesel varlıklar hakkındaki bilgilendirici önermelere benzediğini varsaymaya eğilimliydi en azından, zira bunları "duyularımızın özellikle de gözlerimizin devamlı gözlem yapmasıyla" oluşturuyorduk. Bir üçgenin üç açısının iki dik açının toplamına eşit olduğu "birkaç üçgende bulunmuş ve hiç kimse de hiçbir üçgende bunun aksini bulmamıştı"; keza ikinin birden büyük olduğunu bulmamız da "tekrar tekrar gözlemlemek" sayesindeydi, zira bu sayılar "ne zaman birbirine oranlanırsa oranlansın hep aynı oranı koruyordu". Gelgelelim Locke, tümel önermelerin ya kesin ama sözel olduğu ya da bilgilendirici ama kesin olmadığı yollu genel dogmasını bunlara uygulamamıştı, zira gözleme dayalı olsa da bunlara ilişkin kesin bir bilgiye sahip olmamıza "imkân verilebileceğini" söylüyordu. Bunun tam olarak niçin böyle olduğu, niçin bunların "evrensel olarak kabul edilen doğruluk .... kapsamına girdiği" büsbütün açık değildir. Locke'un düşüncesindeki unsurlardan biri şuydu: Bir çift nesne ile başka tek bir nesnenin görsel açıdan *karşılaştırılmasında* ya

da bir üçgenin açılarının gözlemlenerek ölçülmesi ve bunların iki dik açıyla *karşılaştırılmasında* bilhassa zorlayıcı olan bir şeyler vardı. Mıknatısın demiri çektiğini gözlemlememizden ibaret olan durumdaysa görsel türden bir ispatlama eksik kalıyordu. Bir başka unsur da şuydu: Locke sebebini ortaya koymamış olsa da, şundan emin olabilirdik ki matematikteki sayılara ilişkin idelerimiz, yani "idelerin içimizde bağlantılı oluşu", maddesel varlıklara ilişkin idelerimizin aksine, "bizim dışımızda bu şekilde varoluşları" ile "tastamam uyum içinde olacaktı hep".[103]

Ahlaka ilişkin olumlamalar, bir şeyi (eldeki durumda bir eylemi) başka bir şeyle (bir kuralla) bağlantılı hale getirmenin başka bir örneğiydi. "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"de yazdığı gibi, Locke ahlak standartlarının "cezalandırma gücüne sahip bir kişinin ilan ettiği iradenin belirlediği, eylemlerimizi sınırlayan kurallar" olduğunu söylemişti. Bu kurallara ilişkin bilgiye erişebilmek için de "ödüllendirme ve cezalandırma gücüne ve iradesine sahip bir yasa koyucu"nun bulunduğunu ve "onun kendi iradesini ve yasasını nasıl ilan ettiğini" göstermek zorundaydık. Bununla beraber, Locke'un tam da araştırmasına evvelce yol açan bu tür meseleler hakkında artık konuşmuyor olması, araştırmasının kendi ayakları üstünde durmaya başladığının göstergesiydi. Locke'un belirttiği üzere, bu tür şeyler hakkında, yani "tanrı, doğa yasası ve vahiy" hakkında şimdilik tek söyleyebileceği, bu tür kurallar göz önüne alındığında bir eylemin bu kurallarla uyuşup uyuşmadığının "tıpkı diğer bağlantılarda olduğu gibi, kolaylıkla ve açıklıkla bilinebilir" olduğuydu.[104]

Locke, bilginin kesinliği meselesinden sonra "ihtimal ve onaylamanın ya da imanın" "çeşitli dereceleri ve dayanakları" meselesine geçmişti. Çoğu önerme kesin değildi ve "bunlar hakkında şüphe götürmez bilgilerden" de yoksunduk; bununla beraber bu önermelerin hepsinin birbirleriyle aynı olmadığını söylemişti Locke. Bazısı "kesinliğin sınırına çok yakın bulunuyordu, öyle ki bunların doğruluğu hakkında hiçbir şüphe etmiyorduk", bazısı ise "kesinliğin ve kanıtların alanından ayrılıp muhtemel olmayanın, hatta imkânsızlığın sınırına yaklaşıyordu epeyce".[105]

Locke'un burada, önceden kesin bir bilgiye sahip olamayacağımızı söylediği maddesel varlıklar hakkındaki tümel önermeleri (örneğin "altın eriyebilir" önermesindeki eriyebilirlik altın idesine ait bir şey değildir) ele alacağını bekleyebilirdik. Locke bu önermelerin bazısının "yüksek ihtimalli" olduğundan bahsetmiş, ihtimallerinin de olumlu ve olumsuz olmayan

büyük miktarda örnek gözlemleyip gözlemlemediğimize bağlı olduğunu ima etmişti. Ama Locke'un sonrasında bahsettiği ayrıntılar bu tür durumlara uymamaktaydı ve daha ziyade tikel önermelerle –örneğin Sezar Munda Savaşı'nda konuşma yapmıştır gibi, ancak orada bulunmuş olsaydık kesin bir bilgiye sahip olacağımız önermelerle– bağlantılıydı. "Bilgide ilk olarak söz konusu şeye ilişkin izlenimler ya da duyumlar ediniyorduk ve anlağımızdaki değişim de bildiğimiz şeyin gerçekliğiyle meydana geliyordu", ama ihtimaller ve kanaatler konusundaysa, örneğin Sezar'ı görmediğim ve duymadığım durumda olduğu gibi, "inanmama yol açan, inandığım şeye ait olmayan dışsal bir şeydi". Bu tür dışsal düşünceler arasında, "kendi deneyimimizle uyuşma" (savaşlardan önce generallerin konuşma yapması şeklinde deneyime sahip miydik?) ve "oradakilerin deneyimlerini doğrulayacak tanıklıklar" bulunuyordu.[106]

Locke, bir önermeyi onaylamamızın, bu önermeye ilişkin kanıtlarla hep orantılı olup olmadığını araştırmıştı. Biraz ümitsizliğe kapılmış bir halde, bunun çoğu zaman böyle olmadığı sonucuna ulaşıvermiş ve yavaş, serbest ve tarafsız olan ideal bir soruşturma önermişti. "İnsanların anlakları, idrakleri ve muhakemelerindeki seviye farklılıkları" yalnızca mevcut kanıtların her zaman uygun şekilde değerlendirilmediği anlamına değil, ilk iş olarak her zaman kanıtların toplanmadığı anlamına da geliyordu. Bazı insanlar "uygun koşullardan ya da fırsatlardan" yoksundu, zira "ağır işlerde çalışıyorlardı ve yaşadıkları kötü koşulların zorunluluğuna mahkûmdular"; diğerleri ise maddi bakımdan değil de yasaklamalar nedeniyle anlakları bakımından zorunluluğa mahkûmdular: "Cehaletin büyük kurumu engizisyonun hükmü altında yaşayan bütün insanların içinde bulunduğu durum genellikle budur... budala insanların şarlatanların verdiği ilaçları içlerinde ne olduğunu ve ne işe yaradığını bilmeksizin yutmalarında olduğu gibi, bu durumda iyi Katolikler de fikirleri yutmaktadır". Son olarak da Locke, bazı insanların kendi "fikirlerini, yaşamlarını ya da tasarılarını" bozmamak niyetiyle mevcut kanıtlara bakmadığını belirtmişti biraz aşağılayıcı bir tarzda ("bazı insanlar kötü haber getirdiğinden şüphelenilen bir mektubu okumayacaktır"). Bazısı da bu kanıtları gereğince değerlendirmeyecek ve "ekmek diye gördüğü şeyin et olduğuna inanacaktır", çünkü kilisesinin ona öğrettiği şeye inanmak zorunda olduğunu kabul edegelmiştir.[107]

Locke'un tartışmaları boyunca ortaya çıkan fikirlerden iki tanesi vardı ki bunlar, kendisi üzerinde durmamış olsa da, düşüncesinde gitgide daha

da önem kazanacaktı. Bu fikirlerden biri, doğal dünyaya yönelik olarak gözleme ve deneye dayalı, kuramsal olmayan bir yaklaşımın önemi hakkında "Anatomie" ve *De Arte Medica*'da yazmış olduklarıyla bağdaşıyordu: Anlağımızın ve bilebileceğimiz şeylerin bir sınırı olsa dahi, bilmemiz gereken şeyleri gene de bilebilirdik. Yetilerimiz, anlağımız ve duyularımız "varlıkların kapsamına ve bu varlıklara ilişkin eksiksiz ve açık ayrıntılı bilgilere" uygun değildi, ama bunlar "içinde bulunduğumuz koşulların gerektirdiği" şeyler olup "amaçlarımıza gayet güzel hizmet ediyordu".[108]

Diğer fikir ise kavrayışımızın dışında kalan şeylere ilişkin olarak Locke'un verdiği iki örnekte ortaya çıkıyordu: Maddesel şeylerin (duyum oluşturma amacıyla) bizim üzerimizde etkide bulunma yolları ve bu şeylerin birbirleri üzerinde etkide bulunma yolları (örneğin bir mıknatısın demiri çekmesi). Locke burada söyledikleriyle, Boyle'la birlikte, dünyaya ilişkin Kartezyen görüşe meyletmiş gibi görünmekteydi ki bu görüşü, yani dünyanın işleyiş tarzının bir şekilde mekanik olduğu görüşünü, evvelce hastalıklara dair tartışmalarında kabul etmemişti. Zira Locke, gitgide düşüncesine hâkim olacağı üzere, duyularımızın bize gösteremediği şeyin çok küçük parçacıkların şekli, boyutu ve hareketleri olduğunu söylemişti gayet olumlayıcı bir tarzda. Eğer bu parçacıkları keşfedebilseydik, örneğin "bir marangozun birkaç tahta parçasını bir araya getirip bir kutuyu ya da masayı nasıl yaptığını bilmemizde ve geçmeler ile çiviler aracılığıyla bir arada nasıl durduğunu gayet iyi şekilde algılamamızda olduğu gibi" soğuğun suyu nasıl dondurduğunu da bilebilecektik; ayrıca "bir hayvanın hareketleri, bir saatin hareketleri kadar anlaşılır olacaktı bizim için". Gelgelelim, canlı sayılabilecek ayrıntılara rağmen, Locke meselenin mümkün olan izahlarından birine kendini tamamen adamak yerine bu izahtan bahsetmişti yalnızca, zira beyazlık duyumunun, parçacıkların hareketi ile mekanik olarak değil, beyazlığın bir tür "özsel doğası ya da biçimselliği" ile meydana getirildiğinden de (değinip geçivermiş olsa da) bahsetmişti.[109]

Eylül – Aralık 1671: "İnsan Yaşamı İçin Faydalı"[110]

Sonbaharın başlarında Locke'un kronik öksürüğü Londra'dan ayrılmasına sebep olmuştu. Önce Oxford'a, sonra ekim ayının başında Salisbury'ye Thomas'ı görmeye gitmiş, burada birkaç gün kaldıktan sonra da

Strachey'le görüşmek amacıyla Somerset'e gitmişti. Sağlığı hakkında o kadar endişelenmekteydi ki son "vedalar"dan ve "mezarların yalnızlığı"ndan bahsetmeye başlamıştı. Salisbury'den Londra'daki Mapletoft'a mektup yazarak, Oxford'dayken "ya bulutların izin verdiği ölçüde devamlı açık havada bulunduğu ya da evde iyi bir şekilde ağırlandığı için, hızlıca iyileşmiş olduğuna ve öksürüğünün de hissedilir derecede azaldığına inandığını" söylemişti. Ama korkusu şuydu ki Salisbury'nin havası "kendisine bu denli iyi gelmeyecekti; zira eski sağlığına kavuşmamış olsa da en azından sağlığının kötüye gidişi durmuştu". Biraz endişeli bir halde zayıflığından da bahsetmişti:

> İster istemez şu sonuca varıyorum ki gövdem çok hastalıklı bir bileşimden meydana gelmiş, öyle ki açık havada bile düzgün bir hale gelemiyor... kaldı ki zihnim en çok arzu duyduğum şeylerden büsbütün zevk almakta katiyen zorlanmazken, bedenim de semizlemeli sanırım. Bu işin sonu ne olacak hiç bilmiyorum; ama bahsettiğiniz gibi, tekrar o gürbüz adam haline dönecek olursam, kucaklaşacağınız kişi sizin haklı bir paye vermeyeceğiniz biri olmayacak kesinlikle.[111]

Arkadaşı için kaygılanan Mapletoft onun için bir "kışlık yer" ayarlamıştı. Göründüğü kadarıyla burası bir doktorun da bulunduğu, Fransa'nın güneyindeki Montpellier'deydi. Mapletoft'a teşekkür eden Locke acınacak bir halde şunları yazmıştı: "Hakikaten de mezardan çıkarılmış olsaydım, bu muteber kişinin refakatine daha az uygun düşmezdim; beni güzelce giydirip karşısına dikecek olsanız da, doktor arkadaşınızı, yaşayan ile ölüyü birleştirmekten çok daha iyi bir işe koşabilirsiniz". Ekim ayının sonlarına doğru, artık Sutton Court'ta bulunan Locke, "kendisinin sağlığı hakkında kaygılarını dile getirdiği ve bu vesileyle Fransa'ya yolculuk etmeye sevk ettiği için" Mapletoft'a tekrar teşekkür etmişti. Pek yakında Londra'ya dönecek "ve sağlık durumu hakkında onun hüküm vermesini temin ettikten sonra, yapılabilecek en iyi şeye dair tavsiyelerde bulunmasını rica edecekti..: 'İngiltere'de bulunan dostlarımdan hiçbir şey ayıramaz beni, yeter ki bu dostlardan bazıları gitmem konusunda olumlu telkinlerde bulunsun'".[112]

Yıl sonu henüz gelmeden Locke, yaz boyunca üzerinde çalışmış olduğu, insan anlağı hakkındaki henüz düzensiz halde olan taslağı bir kenara koymuştu. Biraz daha şaşaalı ve resmi, "An Essay concerning the Unders-

tanding, Knowledge, Opinion and Assent" [Anlak, Bilgi, Kanı ve Onay Üzerine Bir Deneme] başlığı altında baştan başlamıştı, ama kimi zaman bazı bölümleri önceki taslaklardan aynen aktarmıştı. Birtakım sebeplerle, bu taslak üzerindeki çalışması âdeta birden kesilmiş, cümlenin ortasında duruvermişti. Aynı zamanda tartışmanın da ortasında duruvermişti, üstelik tam da ideleri ele almış, belirlediği bilgi ve kanı konusuna geçecekken.

Locke ilk taslağında, meseleleri kendisi açısından bir an önce halletmeye girişmişçesine işe koyuluvermişti. Şimdiyse, başka okurlar için düşünülmüş gibi duran, genel görünümü tasvir eden birkaç latif paragrafla başlamıştı işe. Anlağın ideler ve bilgi aracılığıyla nasıl edinildiğinin ve bunların kapsamının nerelere dek uzandığının incelenmesi –bu iş başlı başına "çok hoş" olsa dahi– sırf inceleme adına yapılmamış, Locke'un en başta ahlakın temellerine duyduğu ilgi itibarıyla da açıklanmamıştı. Daha önce yalnızca değinilip geçilen bir fikri geliştiren bu taslakta şimdi besbelli ki insan olmaya ve bu dünyadaki yerimizin ne olduğuna dair, mevcut halimiz göz önüne alındığında, araştırma isteyen, özellikle de eylemlerle ilgili meselelerde faydalı ve duyarlı bir surette bizzat nasıl davranmamız gerektiğine dair anlayışa katkıda bulunmak amacıyla yola çıkılmıştı. "Anlak", diye söze başlamıştı Locke, "insanı diğer bütün duyarlı varlıkların üstüne çıkaran ve onların üzerinde büsbütün hâkimiyet kurmasını sağlayan" bir şeydi; ayrıca anlağa ilişkin araştırmalarındaki başlıca amacın da "insanın bu dünyadaki mevcut haliyle, akıl sahibi bir mahlûkun kendi fikirlerini ve eylemlerini hangi ölçütlere dayanarak yönlendirebileceğini ya da yönlendirmesi gerektiğini bulmak" olduğunu söylemişti Locke.[113]

Anlaklarımızın sınırları olduğunu anlamanın dolaysız faydalarından birinin de "araştırmalar neticesinde yetilerimizin ötesinde kaldığını fark edeceğimiz şeyler hakkında hiçbir şey bilmeksizin sakin ve memnun bir halde oturmamız" olacağını dile getirmişti Locke. Böylece kibirli bir şekilde beyhude yere "edinebileceğimiz bilgiyle tatmin olmamaktan" ve bile bile "şeylerdeki gizli sebeplere nüfuz etmeye" çalışmaktan da kurtulmuş olacaktık.[114]

Locke'u yeni baştan bir şeyler ortaya koymaya iten hususlardan biri şu olsa gerekti: Son kertede duyumdan ve düşünmeden kaynaklanan idelerimize ve bilgimize ilişkin izahı için, "insanın zihninde birtakım doğuştan ilkeler vardır ... zihin bu ilkeleri ilk var olduğu anda edinir ve bunlar

zihinle birlikte dünyaya gelir" şeklindeki "genel kabul görmüş fikri" tartıştığı ve karşı çıktığı bir önsöz yazması gerektiğini fark etmişti. Locke önceki taslağın sonunda, bu doğuştanlık öğretisinin kendisine karşı çıkmak için kullanılabileceğini idrak etmiş olsa da, artık bu konunun en baştan etraflıca ele alınması gerektiğine karar vermişti. Söylediklerini sonraları daha da geliştirmişti; yeri geldiğinde bunu ele alacağız. (Bkz. s. 263).[115]

Locke bu ikinci taslakta, temeldeki fikrinin –edinebileceğimiz bütün kavramların, "bulutların üzerine çıkarak ta cennete kadar uzanan bütün o yüce düşüncelerin" hepsinin deneyimden "kaynaklanıp onu temel aldığı" şeklindeki fikrinin– üzerinde önceye nazaran daha etraflıca durmuştu. Aslında bu ikinci taslak, önceden ortaya koymuş olduğu çerçevenin bazı kısımlarını doldurmaktan ibaretti. Örneğin idelerimizle ilgili olan farklı zihinsel yetiler (zihinde tutma ve algılama) tartışılmış, ayrıca idelerin sınıflandırılması, "tözler"in ve "bağıntılar"ın yanına üçüncü tür bir karmaşık ide olan "kipler"in katılmasıyla genişletilmişti: Bunlar "ılımlılık" ve "şükran" türü idelerdi ve şeyleri "düşünme tarzlarımız" bakımından pek çok bağıntıya benzemekte, "mevcut hallerinde bulunan şeylerden ... devşirdiğimiz" tözlerdense farklılık göstermekteydi. Locke daha sonra, tüm idelerimizin nasıl da duyumsamaktan ya da düşünmekten kaynaklanan idelere "vardığını ve bunlarla ilgili olduğunu" ortaya koymak amacıyla, bu kaynaklardan "en uzakta bulunuyormuş gibi görünen" üç ideyi (zaman, yer ve nedensellik) çözümlemişti. Çeşitli ölçü birimlerinin kökenine ilişkin tartışmaları, demek istediklerini kesinkes ortaya koyuyordu, ama bu durum aynı zamanda, insan anlağına dair çalışmasında nasıl da araştırmasının genel amacından bazen uzaklaşarak o esnada aklına geliveren konuları ayrıntılarıyla ele aldığını da ortaya koymaktaydı.[116]

Locke'un bizzat "konudan uzaklaşma" dediği ama şüphesiz ki düşünceleri sonradan geliştikçe epeyce önem kazanacak olan husus, sözcüklere ilişkin tartışmasıydı. Sözcükler ve dil hakkında ilk taslakta zaten pek çok şey söylemişti ama burada daha da fazla şey söylüyor, daha başka hususlar ortaya koyuyordu. Basit idelere karşılık olarak kullandığımız sözcükler "ferasetli, belirli, açık ve bariz" idi, ne var ki karmaşık idelere karşılık olarak kullanılanlar böyle değildi. Bu ideler (özellikle de tözler söz konusu olduğunda) "çoğu zaman üstünkörü ve özensizce bir araya getirilmiş" yığınlardı ve "... bir insanın karmaşık idesi başka bir insanınkiyle nadiren uyuşuyor, çoğu zaman da kendisinin daha dün sahip olduğu

ideden farklılık gösteriyordu". Bu tür muğlak ve kötü tanımlanmış sözcükler "yaşamdaki alelade meseleler ile sohbetlerde gayet güzel" işimize yarıyordu, ne var ki bu sözcükler, "sesler hakkındaki ağız dalaşları"ndan ibaret olan tartışmalara yol açıyordu çoğu zaman. Bu tür tartışmalar tamamen faydasızdı, gelgelelim bunların (hiç şüphe yok ki öğrenciliğindeki formel çalışmaları hatırlayarak) "akademik öğrenimin büyük bir kesimi" tarafından bilfiil teşvik edildiğini söylemişti Locke. "Öğrenilen tartışma sanatları" sözcüklerin anlamlarını bulanıklaştırmaya ve onları "daha önce gündelik konuşmalardaki hallerinden daha belirsiz ve şüpheli" kılmaya yarıyordu. Kendisinin gördüğü şekliyle, akademik felsefedeki "suni bilgisizlik ve öğrenilmiş safsatalar"ın karşısına, Locke "faydalı sanatlar"ı, yani "insan yaşamı için faydalı" olan ve "tartışıp ağız dalaşına giren felsefeciler"den ziyade zanaatkârlara, "okuma yazma bilmeyen ve hor görülen işçilere" borçlu olduğumuz bilgileri koyuyordu.[117]

Kusurlar, muğlaklıklar ve belirsizliklerle ilgili olarak Locke şunu önermekteydi: Yapılması gereken, "şeylerin nitelikleri ve özelliklerini araştırarak" şeylere ilişkin eksiksiz tarifler meydana getirmek amacıyla (şüphesiz ki zanaatkârların da yardımıyla) işbirliğine dayalı birtakım çabalar göstermekti. Gerçi kendisi de farkındaydı ki bu işi söylemesi kolay ama yapması zordu: "Şeylerin doğasına ilişkin emek isteyen ve sahih irdelemeler" gerekmekteydi; bunun yanı sıra "doğada şeyleri türlerine ve sınıflarına ayırmak için bir temel mevcut olsa dahi", "birinin bitip öbürünün başladığı kesin sınırlar" hakkında pek de bilgi sahibi değildik. Bununla beraber son derece kararlı olduğu hususlardan biri şuydu ki sözcükler "insan icadı" idi ve temsil ettikleri şeyler de duyumsanabilir idelerin derlemeleri olup, akademidekilerin varsaydığı gibi, bu idelerin ya da niteliklerin akıp geldiği farz edilen tözsel biçimler ve özler değildi. Bu tür "biçimler"den bahsetmenin anlamsız ve beyhude olduğunu düşünüyordu: Bir kişi bir maddenin içinde "altın biçimi" olduğuna, derlemiş olduğu nitelikleri bu maddenin içinde gözlemlemek dışında nasıl karar verecekti ki?[118]

Restorasyon döneminde Kral Charles'ın gerçekleştirdiği ilk ve kalıcı işlerden biri, "Royal Society of London for the Improving of Natural Knowledge" [Doğal Bilgi Birikiminin Artırılmasını Amaçlayan Londra Kraliyet Derneği] için Berat vermek olmuştu. Dernek Oxford ve Londra'daki çeşitli gayriresmi ve yarı resmi deneyci felsefe topluluklarından doğup gelişmişti ve 1668'in Kasım ayında da Locke, Londra'daki ikinci yılında, der-

neğe Üye* olarak seçilip iki yüz kadar kişinin arasına katılmıştı. Bu kişiler arasında, Boyle, Hooke ve Lower gibi mühim ve etkin bilimadamlarından, John Aubrey gibi yalnızca meraklı ve hünerli kimselere kadar, önem bakımından farklı yerlere sahip kişiler bulunuyordu. Toplantılara katılımlar kaydedilmiyor olsa da, 1670 Mart'ına ait tutanaklar Locke'un bir köpeğin anatomisi hakkındaki bir tartışmaya katıldığını göstermektedir.[119]

Doğal bilginin doğası ve edinilmesi hakkında, Kraliyet Derneği'ndeki pek çok kişinin düşüncesi, Locke'un "Anatomie" ile *De Arte Medica*'da özellikle tıbbi bilgi hakkında yazdığı ve şimdi de "de Intellectu"da dile getirdiği şeylerle uyum içindeydi. İfade ettiği düşüncelerin pek çoğu, Kraliyet Derneği'nin Boyle ve Hooke gibi diğer üyelerinin yazdıklarında ve Thomas Sprat'in kaleme aldığı ilk dönemlere ait resmi *Tarih*'inde (1667) bulunabilir: Doğal dünyaya ilişkin bilgi edinmeye (ister dünyadaki hastalıklara isterse bitkilere ve minerallere ilişkin olsun), doğanın gözlemlenemez işleyişleri hakkında kuramlar üretmekle değil, en azından "doğal tarihler" diye adlandırılan şeyleri derlemekle, şeylerin açık ve belirgin nitelikleri ve davranışlarını "ciddiyetle ve gayretle gözlemlemek" ile başlanması vurgulanıyordu. Hekimlerin ve doğal dünya hakkında bilgi arayan diğer kişilerin kendilerine model olarak, önsel spekülatif "safsataları" ile "alim ve felsefeci"yi değil, uygulamaya dönük zanaatkârları alması gerektiği öne sürülüyordu; muteber doğa felsefecisinin mütevazı zanaatkâr, "hor görülen işçi" gibi olmasının ve insan yaşamı açısından kullanışlı ve faydalı olan bilgiye ulaşmaya çabalamasının gerektiği öne sürülüyordu; son olarak da bütün bunları gerçekleştirmenin en iyi yolunun işbirliği olduğu, insanların bir araştırma programı yürütmek amacıyla uyum içinde hareket etmesi gerektiği öne sürülüyordu.[120]

Ocak 1672 – Kasım 1675: "Bizi Bağlayan Bu Bağ"[121]

Locke, kendisi için Mapletoft'un ayarlamış olduğu, Montpellier'deki "kışlık yer"de kalmamıştı. Görünen o ki kış boyunca ve ilkbahar ile yazın da Londra'da kalmıştı. Gidişini Ashley'in işleriyle uğraşması engelle-

* Dört ay sonra Locke, "haftalık buluşmalarda zaman zaman yapılacak deneylerin irdelenmesi ve yönetilmesi için" kurulan bir komiteye atanmıştı (Birch: c. 2, 328, Stewart 1981: 26).

miş olsun ya da olmasın, şüphe yok ki bu işlere zaman harcamaya devam etmiş, yalnızca Carolina'nın Mutasarrıf Lordları'nın toplantılarını düzenlemek gibi gündelik işlerle değil, daha ciddi meselelerle de uğraşmıştı.[122]

Mart ayında, Fransızlarla yapmış olduğu gizli bir anlaşmayı uygulamaya koyan Kral, Hollanda'ya karşı savaş ilan etmişti. Bunun hemen öncesinde Kral kendisine, geçmiş yıllarda zulümlere maruz kalmış olan resmi Anglikan Kilisesi karşıtlarının desteğini kazandıracak bir hamleyle Müsamaha Bildirisi'ni yayımlamıştı. Bu bildiride bütün kilise karşıtlarına uygulanan ceza yasaları bir kenara konmuştu ki bunlara Katolikler de dahildi, gelgelelim toplum içinde ibadet etmelerine hâlâ izin verilmemekteydi.[123]

Kral savaş politikasına yönelik desteği daha da sağlama bağlamak amacıyla, hükümetin çeşitli mensuplarına payeler vermişti. Bunlara Ashley'ye verilen asalet unvanı da dahildi. Ashley, Shaftesbury Kontu olmuştu. Ashley'in terfisi, John Greenhill'e kendi portresini yaptırmak için vesile olmuştu; keza bu durum Locke'u, Greenhill'in yeteneğini metheden birkaç dize kaleme almaya sevk etmişti:

> Görülebiliyor yarattığınız şu emsalsiz yapıtlarda
> Kuvvet, coşku, güzellik, neşe, hayat ve eda
> Görünce bu yapıtları fark ediyoruz üzüntüyle
> Onlar değil ki bizler mahkûmuz çürüyüp gitmeye
> Sizin vakitli yardımınız sayesinde düşünüyoruz kendimizi
> Yani şu solup gidecek, kaybolmaya yazgılı gölgeleri[124]

Eylül başlarında Carolina'nın Mutasarrıf Lordları (kendilerine iki yıl önce Kral tarafından Bahama Adaları da verilmişti), bir "Girişimciler Kumpanyası"na New Providence'tan toprak bağışlamıştı. Bunun amacı da kumpanyanın burası ile İngiltere arasında ticari faaliyetler düzenlemesiydi. Locke gereken 1600 £ için 100 £ vererek katkıda bulunmuştu (hemen ardından da Mapletoft'un hissesini devraldı). Birkaç ay sonra Barbados'un vali yardımcısı Sir Peter Colleton, Locke'a ticaretin "iyi kâr getireceğini" düşündüğünü söylemiş, ama bizzat orada bulunmaması yüzünden plantasyon işine girmemesini tavsiye etmişti. Yaklaşık iki buçuk yıl sonra elindeki hissenin çoğunu yüzde 27 kârla satmıştı Locke.[125]

Kolonideki başka bir girişim de (Locke ayın sonuna doğru katılmıştı) Kraliyet Afrika Kumpanyası'na 400 £'luk yatırım yapma biçimindeydi. Ye-

niden kurulmuş bu kumpanyanın ticari faaliyeti, Altın Sahili'nden* köleleri alıp, satılmak üzere Karayipler'e götürmekti ve Locke, kumpanyanın yeni imtiyaz beratına "Tüccar ve Girişimci"** olarak dahil edilmişti.[126]

Bahama girişimcilerinin eylüldeki ilk toplantısının hemen ardından, Locke Northumberland'larla birlikte Fransa'ya gitmek için Londra'dan ayrılabilmişti. Lady Northumberland, şüphesiz Mapletoft'un tavsiyesi üzerine Locke'u davet ederken onun sağlığı hakkında endişelere kapılmış gibi görünüyordu. Locke, Paris'te iki üç hafta kalmasının ardından Londra'ya dönmüş, diğerleri ise kışı geçirmek amacıyla güneye yolculuk etmişti.[127]

Kısa sürmüş olsa da, bu yolculuk Locke'un akciğerlerine biraz iyi gelmiş, moralini de epeyce yükseltmişti. Taşradaki Somerset'te bulunan Strachey'ye "eski dostu John, şimdiyse sosyetik Bay John"dan gelen mektuptaki coşkulu hava, Fransızların moda düşkünlüğüyle alay etmesi mi, yoksa kendisinin güngörmüş bir kişi olmasıyla gurur duyması mı gerektiği konusunda biraz kararsızlık duyduğunu ortaya koymaktaydı. Siz, demişti Strachey'ye,

> bir insanın zarif sohbetiyle aziz mertebesine yükselmek üzeresiniz... hem bu öyle bir insan ki size iki taraflı şapkasının hangi tarafının yukarı bakması gerektiğini söyleyebiliyor, üstelik bu söylemini desteklemek üzere elinde sadece kibri var.. Korkarım ki "bu kibrin" ne olduğunu bilmeyecek kadar mazur görülemez bir cehalet içindesiniz. O halde lütfedeyim size: Şunu bilin ki hiç seyahat etmemiş bir İngilizin, sallanan bir şapkanın fazlaca uzun olan kenarlarını desteklemekte kullanılan sıradan bir şerit parçası addedeceği şeyin, Paris'in üstatları ve marifetli centilmenleri tarafından, bizzat ben oradayken, bir kibir olduğu buyuruldu.... Görüyorsunuz ya, yabancı ülkeleri gezerek insanlar ve yol yordam hakkında bilgi edinmek ne büyük bir nimet.

Strachey'nin bunları Sutton Court'ta öğrenmesinin mümkün olmadığını söylemişti Locke, "gerçi kendisi... onun anlağını zenginleştirmişti... ama kibirlenmesine yol açmamalıydı bu, zira anlak yalnızca zahmetler çekmiş ve uğrunda büyük yollar katetmiş kişilere mahsustu". Locke mektubun ilerleyen bölümlerinde pişman bir edayla şunu dile getirmişti: Eğer Fransız ha-

---

* Şimdi Batı Afrika'daki Gana'nın topraklarının içinde yer alan, o dönemdeki bir İngiliz kolonisi-ç.n.

** Cranston: 115'e göre, Locke ertesi yıl 200 £ daha yatırmıştı; Davies: 65'e göre Locke kendi hisselerini 1675'te satmıştı.

vası "bana kazandırdığı kibrin yalnızca yarısı kadar bile sağlık kazandırmış olsaydı, şu anda burnum büyük olduğu kadar kuvvetli de olurdum. Tek dileğim, bu şişinmenin beni gerçekte de daha cüsseli kılması".[128]

Hiç şüphe yok ki bu sözler, olayların görünen yüzüne aceleyle verilmiş tepkilerdi ve Locke iyice yaşlanmadan ve bu ülke hakkında derinlemesine deneyim sahibi olmadan önce, Fransız âdetlerinden çok da fazla hoşlanmadığını söyleyecekti.[129] Bu kısa yolculuk bile, Locke'un karşısına tasvip etmediği şeyler çıkarmıştı; yazdığı mektup da yabancı âdetler hakkındaki, özellikle de dinsel uygulamalar hakkındaki keskin mizahıyla, yurtdışına ilk kez çıktığında Cleves'ten Strachey'ye gönderdiği mektupları hatırlatmaktaydı. Paris'te gördüğü dinsel mekânlardan bahsederken şunu söylemişti Locke: "Oralarda dünyadan elini eteğini çekmiş adamlar ile bir köşeye çekilmiş yoksulluk içindeki kadınlar gördüm; ama gene de evlerindeki süslerde ve cici bicilerinde, en seçkin sanatın üretebileceği muazzam güzellikler vardı".

Locke, Northumberland'ın maiyetiyle birlikte bütün kışı yurtdışında geçirmek isterdi; erkenden geri dönüşü vazife icabıydı. "Biliyorsun", diye yazmıştı Mapletoft'a, "bu dünyadaki ömrümüz gibi yolculuklarımızın da belirli sınırları var ve şüphesiz hiçbirimiz bizi bağlayan bu bağın uzandığı yerden öteye geçemeyiz". Besbelli ki bu bağın diğer ucunda asalet unvanını yeni almış Shaftesbury Kontu bulunuyordu ve Locke (artık koloniyle ilgili kendi özel çıkarları vardı) kısa bir süre sonra, oluşumunda kendisinin de çalıştığı yeni kurulan Ticaret ve Yurtdışı Plantasyonlar Kurulu'yla* ilgili işlerinde Shaftesbury'ye yardım etmeye başlamıştı. Shaftesbury, Kurulun Başkanı olmuştu (bu tayin, Locke'un konumuna resmiyet kazandırarak, denizaşırı ülkelerdeki özel ticari yatırımlarıyla ilgilenmesine imkân sağlamıştı).[130]

Kısa bir süre sonra, kasım ayında Shaftesbury yine terfi etmiş, Kral tarafından Adalet Bakanı mevkisine getirilmiş, böylece de hükümetteki en güçlü bakan haline gelmişti. Bu durum tek başına, Locke'un gayri resmi

---

* Board of Trade and Plantations: İlk kez 1621 yılında kuruldu. O tarihten itibaren ülkedeki ticaret ve sanayinin gelişimine katkı yapabilecek çalışmalar yürütmek amacıyla çeşitli şekiller aldı. Kimi zaman da lağvedilerek sonradan yeniden oluşturuldu. 20. yüzyıla kadar genellikle ticaret, sanayi ve iş hayatına dair bir danışma organı olarak kaldı. 20. yüzyılda işlevi ve icra yetkisi giderek arttı. 2009 yılından itibaren İş ve Beceri Geliştirme Bakanlığı'nın alt birimi (bakan kurulun da başkanı) haline getirildi-e.n.

olarak Shaftesbury'yle birlikte yürüttüğü işleri zaten artıracaktı, ama bunların yanı sıra hamisi onu bir de Sunum Kâtibi görevine getirtmişti. Bu iş (yıllık maaş 300£ tutarındaydı), kilisede çeşitli maaşlı görevler bahşetmek de dahil olmak üzere, Adalet Bakanı'nın görev alanına giren kiliseyle ilgili bütün meselelere nezaret etmeyi gerektiriyordu. Shaftesbury'nin himayesinin bir sonucu olarak, bizzat Locke da kilise görevi bahşedecek konuma gelmişti artık. Kısa süre sonra Thomas Blomer için bir şeyler yapmayı düşünmüş, ertesi yıl da Hodges'un Norwich ve Gloucester katedrallerine prebend olarak tayin edilmesi için uğraşmıştı.[131]

Locke'un "dünya işlerinden anlamayan bir insan" olarak maruz kaldığı, Shaftesbury'e ait "yeni işlerin karmaşası ve düzensizliği" –Mapletoft'a (artık Aix'teydi) yazdığı üzere– tıpla ve doğa felsefesiyle artık istediği kadar ilgilenemediği anlamına geliyordu: "Dr Sydenham ile ben senden ara sıra bahsediyoruz, zira çok sık buluşamıyoruz artık, yaptığım iş, ziyaretler için çok az zaman bırakıyor bana, ama umuyorum ki kısa zaman içinde işimi daha rahat bir duruma getireceğim". Kraliyet Derneği'nin tutanakları şunu da gösteriyor ki bu tür uğraşlar için zamanı kısıtlıydı: Kasım ayının başındaki bir toplantıda, bir sülfür topunun çekim gücüyle ilgili bazı deneylerin yapıldığından bahsetmiş ve "bir sonraki toplantıda topu derneğe getireceğine söz vermişti". Gelgelelim ertesi hafta toplantıya gelmiş olsa da "topu unuttuğunu söyleyerek özür dilemiş, bir sonraki toplantıya getireceğine söz vermişti". Görünen o ki bunu da yerine getirememişti, belki de zaman ayırabileceği şeyleri gözünde büyütüyordu: Aynı ay, Dernek'teki kurula (ikinci kere) seçilmeyi kabul etmiş ve aralık ayındaki toplantıya gelerek yemin törenine katılmış, ama görev yılı boyunca kurula hiç katılamamıştı. Belki de Shaftesbury'nin "yeni işleri" ile meşgul olması yüzünden, hem New England'a yakın zamanda bir yolculuk planlanmış hem de plan suya düşmüştü.[132]

Adalet Bakanı olarak artan öneminin bilincinde olan Shaftesbury, Londra'daki ikametgâhı olarak Exeter Konağı'ndan daha büyük bir yer istiyordu. Locke, Northumberland Konağı'nın alınabileceğini dile getirmişti, ama en sonunda Shaftesbury, Exeter Konağı'na birkaç oda daha eklemeye ve bazı değişiklikler* yapmaya karar verdi.[133]

---

* MS Locke b. I, varak 13-14'te "Lord'unun evindeki" çeşitli doğrama işleri, raflar ve benzeri şeyler için Locke'un para verdiği kayıtlıdır.

Yaklaşık iki yıllık bir aradan sonra 1673'ün Şubat ayında Parlamento tekrar toplandığında, Shaftesbury'nin hükümetin son zamanlardaki politikalarına ilişkin bir gerekçe sunması icap etmişti. Kariyerinin en şanlı konuşmalarından biri olan bu sunumda, Müsamaha Bildirisi ve özellikle de Hollanda'ya karşı ilan edilen savaş için Parlamento'dan destek istemişti. Shaftesbury'nin bilmediği husus, bu politikaların arkasında 1670'teki gizli Dover Antlaşması'nın olduğuydu. Charles bu antlaşmayı, kimi danışmanları ve kendisi gibi Katolikliğe meyleden erkek kardeşi James'in teşvikiyle yapmıştı. "Roman Katolik Dini'nin hakikatine ikna olarak", diye yazıyordu Antlaşma'da, Charles, Fransa'nın mali desteğiyle ve ülkenin durumu uygun göründüğünde kendisinin Katolik olduğunu ilan edeceği ve İngiltere'yi Katolik bir ülke haline döndüreceği konusunda XIV. Louis ile anlaşmıştı. Ayrıca akabinde Fransa ile İngiltere'nin beraber Hollanda'ya karşı savaş ilan edeceği konusunda da anlaşılmıştı. Charles'ın esas niyetinden haberdar olmayan diğer kişiler ile Shaftesbury'nin bütün bildiği, Hollanda'ya savaş açılması konusunda Fransa'yla anlaşma yapılmış olduğuydu. Dahası, Charles'ın ilan ettiği Müsamaha Bildirisi'nin Protestan muhaliflere verdiği rahatlamayı Shaftesbury hoş karşılamış olsa da, şundan haberi yoktu ki bildiride Katolik muhaliflerden açık açık bahsedilmesi, Charles'ın Louis ile gizlice anlaşmış olduğu Katolikleştirme yönünde atılan küçük bir adımdı.[134]

Adalet Bakanı olarak Shaftesbury "Kral'ın ağzı" olarak iş görüyordu ve "Kral'ın niyetini dillendirmesi" gerekiyordu. Torununun sonradan anlattıklarına göre, Kral'ın ağzından çıkan her sözü tamamen onaylamıyordu: İlk yazıldığı ve Locke tarafından ilk bakıldığı haliyle konuşma, Kral'ın danışmanlarının elinden geçtikçe "çok farklılaşıyor ve ... değişiyordu". Dediğine göre, Shaftesbury'nin bu konudaki "kaygısı ve derdi" öyle fazlaydı ki her zaman rahat olmasına rağmen, Locke'u yardımına çağırıp, konuşmayı yaparken ondan "elinde yazılı nüshayla dizinin dibinde olmasını, ezberden okurken hata yapması durumunda kendisini uyarmasını" istemesi icap etmişti. Hiç şüphe yok ki Shaftesbury, Kral'ın politikalarının altında yatan şeyi sonradan biraz biraz anlamaya başlayınca, bunlara önceden destek verdiği için pişmanlık duymuştu. Ama Shaftesbury'nin konuşmasının kendisinin o zamanki görüşlerini temsil etmediğini ve konuşmada yapılan değişikliklerin pek de küçük olmadığını düşünmek için hiçbir nesnel sebep de yoktur.[135]

Gerçekte Kral Bildiri'den vazgeçmek zorunda kalmıştı: Bir yanda muhalefete karşı ceza verilmesini destekleyen piskoposlar, diğer yanda da Kral'ın bu konuda imtiyazını kullanmasına karşı çıkan parlamenterler vardı. Avam Kamarası, *Kral'ın* ceza yasalarını askıya almasına karşı olmakla beraber, Protestan muhalefete hoşgörü gösterilmesi taraftarıydı ve bu amaçla da bir önerge sunmaya çalışmıştı. Mart sonunda Parlamento oturumlarının sona ermesi, önergenin sunulmasına engel olmuş, ama İngiliz Kilisesi'ndeki ayinlere katılmayan ve Komünyon'a inanmadığını beyan etmeyen kişilerin kamu görevlerine gelmesini yasaklayan Dinsel Sınama Yasası'nı (Test Act) engelleyememişti. Bu Yasa kısmen, ülkede Papalığın gelişmesiyle ilgili olarak gittikçe artan kaygılardan doğmuştu. Tahtın vârisi James'in Katolikliğe geçmiş olduğu ortaya çıkmış olmalıydı çünkü bu durum, James'in Bahriye Yüksek Amirali makamından* feragatine yol açmıştı.[136]

Ağustosta ya da eylül başlarında, üç ay süren, "insanlığın şimdiye dek görmediği kadar muazzam seller meydana getiren şiddetli yağmurların" ardından, Locke, Sutton Court'ta Strachey'yi ziyaret etme imkânı bulmuştu. Somerset ziyareti, New England ziyareti kadar heves uyandırmıyordu, gelgelelim Londra dışına herhangi bir yolculuk gerçekleştirmek daha da zorlaşmıştı, zira Locke yılın ikinci yarısında Shaftesbury adına daha fazla iş üstlenmişti, üstelik bu seferki daha da kamusal bir görevdi. Bir muhalif olan, Ticaret ve Yurtdışı Plantasyonlar Kurulu Sekreteri Benjamin Worsley, Dinsel Sınama Yasası'nın yerinden ettiği kişilerden biriydi. Ekim ayında Locke, Worsley'in yerine, yıllık 500 £ maaşla resmen göreve başlamıştı; ertesi ay da Hazinedar olarak daha da fazla sorumluluk almıştı (yıllık 100 £ maaşla). Bu yıl ve ertesi yıl yazdığı mektupların çoğu, hem Kurul'un hem de Carolina'nın Mutasarrıf Lordları'nın işlerine baktığını, ayrıca Bahama Adaları'yla özel olarak ilgilendiğini ortaya koymaktadır.[137]

Shaftesbury ile ilişkisi sayesinde Locke iki resmi görev yürütüyordu, ne var ki bu görevlerde çok uzun süre kalamayacaktı. Diğer kişiler gibi, Shaftesbury de Charles'ın dış politikalarının ve Fransız ittifakının altında başka bir şeylerin yattığından şüphelenmeye başlamıştı. James'in Katolik olmasının yarattığı politik tehlikeleri fark etmeye ve açık açık ona muhalefet etmeye başlamıştı. Kral, Shaftesbury'nin bizzat Parlamento'yu ittifakı bozmaya ve savaşı sonlandırmaya teşvik etmeyi tasarladığından şüp-

* Lord High Admiral: Bahriyenin başındaki bakan. Dönemin en üst düzey dokuz devlet yetkilisinden biri-e.n.

helenmiş ve James'in kışkırtmasıyla ondan kurtulmaya karar vermişti. Kasım ayında Kral, Shaftesbury'nin Adalet Bakanlığı görevine ve bununla ilgili diğer görevlere son vermişti; bunlara onun Locke'a verdiği Sunum Kâtipliği görevi de dahildi.[138]

Ama Shaftesbury ile Locke'un, Ticaret ve Yurtdışı Plantasyonlar Kurulu ile ilgili işleri devam ediyordu (Kurul'un çalışmayı durdurup, nihayetinde resmen lağvedildiği ertesi yıla kadar da devam edecekti). Kasımda Shaftesbury bir alt kurul oluşturup bu kurula başkanlık etmek sorumluluğunu yüklenmişti. Bu alt kurulun görevlerinden biri, faiz oranının yüzde 4 olarak belirlenmesinin istenip istenmediğini araştırmaktı. Locke, faiz oranları hakkında bir taslak kaleme aldığından bu yana geçen altı yıl zarfında iktisadi meseleler hakkında düşünmeye devam etmişti, ama 1674'ün başlarında taslağı üzerinde biraz daha çalışmak için tekrar önüne koymasının sebebi, Shaftesbury'nin bu alt kurulla meşguliyetiydi şüphesiz.[139] Yaptığı önemli değişikliklerden ve eklemelerden biri de uluslararası kambiyo oranlarıyla ilgiliydi. Bu oranların, kısmen ulusal refahın iç ticarete oranının iki ülke arasında ne ölçüde farklılık gösterdiğine, kısmen de bu ülkeler arasındaki ticaret dengesine bağlı olduğunu iddia etmişti Locke.

Ticaret Kurulu'nun lağvedilmesine çok az kala, Locke 600 £'luk bir yıllık geliri kaybetmekle karşı karşıya kalmıştı. "Durumunuzun kötüleşebilecek olmasından üzüntü duyuyorum", demişti Shaftesbury ona. En azından kısmen bu durumu göz önüne alarak da Locke için yıllık 100 £'luk bir maaş ayarlamıştı, "zira onun kaygılardan uzak, uzun ve rahat yaşamasını diliyordu". Kayıtsız şartsız verilmiş bir hediye değildi bu, zira Locke yıllık maaşın teminatını bizzat ödemişti (Shaftesbury'nin Dorset'teki arazisindeki bir çiftliği doksan dokuz yıllığına kiralamıştı), ama burayı 700 £ gibi çok iyi bir fiyata kiralamıştı.[140]

Yıl sonuna doğru (1674), Locke tedavilere cevap vermeyen bir "maraz"a tutulmuştu. Sydenham hiç şaşmamıştı bu duruma: Locke'un düpedüz haddinden fazla çalışıp yorulduğunu, "işlerden bitap düştüğünü" ve yaşından (kırk iki), kronikleşen kötü sağlığından, kışın yaklaşmasından dolayı "huzursuz olduğunu" düşünüyordu. Sakinleşmesini, "elinden geldiğince kendine iyi bakmasını" öğütlemişti: "Akşam sekizde erkenden yatağa gidilecek" ve basit, sade, hazmı kolay bir diyete başlanacaktı.[141]

Artık Shaftesbury'nin kâtibi ve danışmanı olmasına rağmen, Locke hâlâ tıbba ilgi duyuyor ve uzun vadede kendi geleceğini tıpta görüyordu muh-

temelen. Şubat ayının başlarında (1675) üniversite ona Tıp Lisansı talebi için imtiyaz tanımıştı ve Locke bunu layıkıyla almıştı. Bunun ardından üniversite ona yeni bir "Medicinae Baccalaureo", yani hekimlik yapma izni vermişti ve en önemlisi de Christ Church onu uzun süredir istediği fakültenin akademik kadrosuna tayin etmişti. Shaftesbury'nin bir dahaki sefere Locke'un tayin edilmesi için 1670'te yazılı talepte bulunmasından bu yana ilk kez boşalmıştı bu mevki. Bu durum kolejde istisnasız herkesin hoşuna giden bir gelişme değildi: "Locke, Ireland'ın fakültedeki yerini kapıverdi ve [temmuzda] Tıp Doktorası almayı planlıyor", diye bildirmişti Humphrey Prideaux.[142]

Locke, tıp akademik kadrosuna tayin edilmeye resmi bakımdan daha uygun hale gelmek için M.B. derecesi almaya çabalamıştı muhtemelen. Ama artık bu tayin gerçekleşmiş olduğuna göre, Tıp Doktorası derecesi* almak için uğraşmanın gerçek bir manası kalmamıştı. Fakültedeki bir akademik kadroda, kilisede görev almaya yönelik herhangi bir baskıdan tamamen muaf, yaşam boyu kalınabilmekteydi (zaten kendisi bu mecburiyetten 1666'da muaf tutulmuştu) ve eğer hekimlik yapmak isterse, bunu yapmaya izni de vardı.

Locke sonbaharda kısa bir süreliğine Shaftesbury ile birlikte St Giles'taydı. *A Letter from a Person of Quality to his Friend in the Country* [Meziyetli bir Kişiden Taşradaki Dostuna Bir Mektup] adında propaganda amaçlı uzunca bir kitapçığı, birlikte kaleme almaya girişmemiş olsalar da, tartışmışlardı muhtemelen. Bu *Mektup* yakın ve uzak geçmişteki siyasi olayları izah ederken, Thomas Danby'yi (Kral'ın en önemli bakanı olarak Shaftesbury'nin yerine geçmişti) bir Yüksek Kilise Şövalye grubu vücuda getirmeye uğraşıyor gibi göstermekteydi: Mektupta iddia ediliyordu ki "hükümetin mutlak ve keyfi olduğunu ilan etmek için ve hem monarşi ile piskoposluğun ilahi yasa mahiyetinde olmasına imkân sağlamak, hem de herhangi bir beşeri yasayla sınırlarının daraltılmasının önüne geçmek için" bir hareket başlatılmıştı (bu harekete bizzat Kral'ın doğrudan karışmış olması gerekmiyordu); iddiaya göre",parlamentoların elinden, kilisedeki ya da devletteki herhangi bir şeyi değiştirme gücünü ve imkânını almaya yönelik, onları para toplamak için ve saray ile kilisenin niyet edeceği türde yasaları çıkarmak için bir aracıdan ibaret kılmaya yönelik olarak kesin

* Prideaux, Thomas Ireland'dan boşalan mevkiyi Locke'un "kapıverdiği"ni söylerken de yanılıyordu; bu mevki William Allestree'ye gitmişti (Bill: 351).

bir karar" alınmıştı. Mektupta Birlik Yasası'na karşı çıkılıyor, Müsamaha Bildirisi savunuluyordu. Mektup isimsiz yayımlanıp kasım ayında satışa sunulmuştu; bunun hemen ardından Lordlar Kamarası mektubu yasaklayıp yakılmasını buyurmuş ve bunu kimin yayımlattığını ortaya çıkarmak üzere bir kurul toplamıştı.[143]

Birkaç yıl boyunca *Mektup* Locke'a mal edilmişti, ama Locke'un ilk editörü, ölümünden sonra yayımlanan toplu yapıtlarına mektubu dahil ettiğinde, Shaftesbury'nin özellikle "Bay Locke'un bu mektubu kaleme almasını istediğini, Locke'un da bu işi lordunun nezdinde yaptığını ve lordu Shaftesbury'nin ona bir şekilde dikte ettiği sözleri yazmak dışında bir işe kalkışmadığını" söylemişti. Aslında kitapçığı kimin kaleme aldığı belli değildir, ama en azından şurası açıktı ki kitapçık Shaftesbury ile işbirliği içinde ve muhtemelen de onun desteğiyle hazırlanmıştı.[144]

Lordlar Kamarası'nın *Mektup*'un yakılmasını buyurmasından dört gün sonra Locke Fransa'ya doğru yola çıkmıştı. Çeyrek asır sonra Shaftesbury'nin torunu bu iki olay arasında bağlantı kuracaktı. Locke'un kronikleşen kötü durumdaki sağlığının "çok yerinde bir mazeret olarak iş gördüğünü" belirterek, Locke'un gidişini *Mektup*'un yayımlanmasına dayalı olarak açıklamıştı:

> Dedem Saray'dan ayrılıp da oradan gelen tehlikelere maruz kalmaya başladığında, Bay Locke önceden itibarı ve avantajları paylaştığı gibi şimdi de tehlikeleri paylaşıyordu onunla. Dedem en gizli görüşmelerinin sorumluluğunu ona veriyor, Devlet ile ilgili sayılabilecek ve hüküm süren Papacı Grup'a karşı milletin ruhunu uyandırmak için halka açıklanmaya uygun olan tüm meselelerde onun kalemini yardıma çağırıyordu. İşte dedem, buna benzer bir atmosferde ve Bay Locke'a duyduğu büyük şefkat dolayısıyla 1674'te [*doğru tarih* 1675] onu yurtdışına yolculuğa gönderdi.[145]

Locke'un gidişinin *Mektup*'a verilen tepkilerle bağlantılı olduğu yollu iddia kesinlikle doğru olamaz, zira bu yolculuk *Mektup*'un yayımlanmasından önce planlanmıştı. Gerçek olan şuydu ki eğer Locke'un sağlığı bir "mazeret" ise, bu hakikaten de "çok yerinde bir mazeret" idi. Shaftesbury'nin "Saray'dan ayrılmış" olması Locke'un gitmesi için bir vesile yaratmış olsa bile, sırf sağlığı adına gitmiş olduğunu düşünmek için her türlü sebep vardır: Sağlığından bahsettiği durumların sayısı, bunu bir bahane olarak kullanmasını gerektirecek durumların sayısından kat kat faz-

laydı. "Öksürüğünün geri gelmiş" olduğu haberini almış olan amcası Peter kasım ayında, "sağlığını düzeltmek için Fransa'ya planladığın seyahatinde Tanrı seni muvaffak kılsın" diye dua etmişti. Bu "yerinde mazeret" sözü, yalnızca bu durumdan haberdar olanlardan gelen mektuplarda değil, Fransa'da anbean gittiği yerlerde de kullanılmaya devam etmişti. Fransa'ya varmasının üstünden çok geçmeden, Shaftesbury'nin uşağı Thomas Stringer şunu yazmıştı: "Buradaki dostlarınız sıhhatiniz hakkında son derece kaygılanıyor ve sizin tamamen iyileşmiş bir halde dönmenizi arzuluyor". Dahası Locke'un durumu, hedefinin niçin özellikle Fransa'nın güneyindeki Montpellier olduğunu izah etmektedir kesinlikle. Genel olarak bu bölgenin ikliminin, Locke'un kendisinde var olduğuna inandığı, zafiyete yol açan verem ya da akciğer tüberkülozu hastalığına iyi geldiği kabul ediliyordu. Cezbedici bir diğer unsur ise Montpellier'de ünlü bir tıp okulunun bulunmasıydı.[146]

4. Bölüm

Fransa (Kasım 1675 - Mayıs 1679)

Kasım 1675 - Ocak 1676: Paris'ten Montpellier'ye

Locke Fransa'da üç buçuk yıl kalacaktı. Yola çıkarken bu kadar kalmayı amaçlamamıştı, gelgelelim yeterince uzun kalacağını düşünüp, kasım ayı başında, itinayla listelediği bir miktar eşyayı (hava durumu ölçme cihazları ve ironik olarak bir de "büyük bir Fransa haritası" bunlara dahildi) Christ Church'ün papazına emanet etmeyi, odalarındaki mobilyanın envanterini çıkarmayı (bu odalara kira ödemiyor olsa da, üç aylığı 2£ 10ş karşılığında kiraya verebilmişti), bir süreliğine ayrılacağını Dekan'a bildirmeyi (gerekçesi de sağlığıydı; bu süre boyunca kolejden üç aylığı 80 £ tutarındaki maaşı almaya devam etmişti) gerekli ve faydalı görmüştü.[1]

Locke bu işler hallolur hallolmaz Londra'ya dönmüştü. Burada, 12 Kasım'da (bu gün tekneye binip nehir yoluyla, Fransa'ya gidecek gemiye bineceği Gravesend'e gitmişti), Exeter Konağı'nda bırakacağı şeylerin ("bir yazı masası" ile "çekmeceli bir sandık"tan "üç adet mendil"e kadar) listesini hazırlamıştı.[2]

Akşam saatlerinde deniz yolculuğuna başlayan Locke, iki gün sonra Calais'ye ulaşmıştı. Yanında George Walls bulunuyordu. Kendisinden yaklaşık on dört yaş küçük olan, Oxford'dan arkadaşı Walls, Christ College'ta Locke'un öğrencisi olmuştu, şimdi de kolejde rahiplik öğrenimi görüyordu. Yolculukları kolejde bazı dedikodulara sebep olmuştu. Kolej kütüphanecisi Humphrey Prideaux bir arkadaşına şunu söylemişti: "George Walls Londra'ya gidiyor... amacı da Fransa'ya yolculuk etmek. Orada ne işi var hiç bilmiyorum, tabii bu iş kendisine eşlik eden Dr John Locke'un özel papazı olmak değilse eğer". Fransa'ya giderken, Locke ile Walls "efendileri Lord Büyükelçi'nin himayesine mazhar" olmuştu, zira bu arada İn-

giltere büyükelçisi olarak Paris'e giden, Carolina'nın Mutasarrıf Lordları'ndan John Berkeley'in ekibiyle birlikte yolculuk etmek üzere davet edilmişlerdi.[3]

On bir günlük Paris yolculuğu sırasında, Locke Poix'da kötü bir gece geçirmişti, zira yataklar "âdeta uykuya panzehir olsun diye yapılmıştı". Sorun yatakların sert oluşu değildi, bu "kendisinin sevdiği bir özellikti", sorun kokularıydı ve buna katlanabilmiş olmasının tek sebebi de "yatağın başucundaki duvarda bulunan geniş, uygun bir delikten içeriye bolca temiz hava girmesiydi". Tilliart'da ise işler daha iyi gitmişti. Burada Locke, başka bir örneğini neredeyse hiç kaydetmediği üzere, bir kadın yüzüne ilgi göstermişti biraz. Burada "taşraya mahsus temiz çarşaflar ve bunları seren sevimli bir kız vardı". Hiç hayret etmeyin, diye yazmıştı İngiltere'ye, "böyle bir tabiata ve ciddiyete sahip bir kişinin bahsettiği şeyler arasına güzel bir yüzü de katmasına; zira sanıyorum ki bir yolcu, beraberinde öksürüğü hiç eksik olmasa da, tuhaf ve olağandışı şeylere dikkat etmekle çok da yoldan çıkmış olmuyor".[4]

Locke, Paris'te geçirdiği on günlük kısa süre hakkında, "ayrıldığımızda insanların büyük kısmında, tıpkı İngiltere'de olduğu gibi, soğuk algınlığı vardı", tarzındaki ve o zamanlar tamamlanmak üzere olan askeri hastaneyi –kendisini "ön cephesi 320 adım uzunluğunda" diye sıradan bir gözlemde bulunmaya sevk eden "muhteşem bir yapı" olan– Les Invalides'i ziyaret ettiğini belirten ifadelerden başka bir şey yazmamıştı pek.[5] Locke ile Walls Paris'ten yola çıkıp Locke'un yapacağı iki dolambaçlı turdan* ilkine başlamışlardı: Güneye Montpellier'ye doğru gidiyorlardı ki Locke burada 1677'de yeniden kuzeye dönünceye kadar on beş ay boyunca kalmıştı. (gene Montpellier'e kadar güneye doğru yapılan ikinci tur da 1678'in yaz ve sonbahar mevsimlerini kapsamıştı.)

Locke Fransa'da her gün yaşadıklarını, yaptığı gözlemleri ve düşüncelerini, o yılın almanağının içindeki boş sayfalara, bir dizi günlük halinde kaydetmişti (Bu günlükler ölümüne kadar devam edecekti, gelgelelim başlangıçta gayet uzun olan notlar, yıllar geçtikçe seyrekleşip kısalacaktı). Locke'un sistematik tarzını taşıyan bu günlükler diğer defterlerine çoğu zaman göndermede bulunuyordu ve biraz rastgele hızlıca tuttuğu notlar da çoğunlukla İngiltere'ye gönderdiği mektupların temelini oluşturuyor ya da daha çok elinin altında bulunan yerlere kopya ediliyordu.

---

* Bkz. sayfa XXVI'daki harita.

Günlüklerden biri çok genel olan kimi başlıklara ilişkin açıklamalar içermekteydi. Locke notları bu başlıkların altına yazıp düzenlemeyi düşünmüştü. Yoğun bir şekilde *okurken* bir yandan da düşünmekteydi, bununla beraber bu açıklamalar, Fransa'da kaydettiği, bir kısmı okuduklarından ama esasen *gözlemlerinden* gelen muazzam miktardaki farklı malzemenin temelinde yatan ilgileri biraz kavramayı sağlayabilir: "Dikkat edilecek şeylere ilişkin ana bölümler ya da başlıklar" dört taneydi: "Şeylere, özlerine ve doğalarına, özelliklerine ve bu tür şeylerin sebepleriyle sonuçlarına ilişkin bilgileri felsefe diye adlandırıyorum"; "tarih, ki hem kendi içinde bizatihi imkânsız bir şey hem de her ayrıntıyı hatırlamak bizim için faydasız, en çok faydayı insanoğlunun tanrı, din, ahlak ve gerek kendi koyduğu gerekse bu hususlarda uygulamaların tesis ettiği kurallar hakkındaki fikirlerini... yahut da sivil toplumu düzene sokmak amacıyla konan idari yasaların buyurduğu, yasakladığı ya da müsaade ettiği şeyleri incelemek konusunda sağlıyor sanırım"; "başka halkların arasında bizim taklit edebileceğimiz, ister siyasi ister hususi irfana ait ne tür şeyler buluyoruz. Yaşamı kolaylaştırmaya katkıda bulunabilecek her tür zanaat"; ve "bizim ülkelerimize ve mallarımıza nakledilip kullanılabilecek, ticarette fayda sağlayabilecek her tür doğal üretim".[6]

Locke'un Fransa'da tuttuğu günlüklerde, bu başlıklardan ilki olan "Felsefe" altında sınıflanabilecek pek çok husus vardır. Elbette bu durum çoğu zaman Locke'un tıbba ve ilaç tariflerine duyduğu ilgiyi yansıtmaktadır, ama bunun yanı sıra kendisine çeşitli insanlarca gösterilen, doğa tarihine ilişkin örneklerle diğer tuhaf şeylerden oluşan koleksiyonlara ilişkin bilgiler ile rüzgârın kuvveti ve yönüyle ilgili, nemölçerde okunan değerlerle ilgili günlük kayıtlar da vardır. Ayrıca sıklıkla bitki örtüsü hakkında ve (tuhaf bir şekilde çok nadiren de olsa) hayvanlar hakkında yaptığı yorumlar da vardır (nadir örneklerden biri, kuşların kafese konması hakkındadır).

Kaydetmiş olduğu dini inanç ve uygulamalarla ilgili koşulların ve gerçeklerin ayrıntıları "tarih" başlığı altına konabilir: Katolik Fransa'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Protestanların sayısı, Yahudilerin durumu, ruhbanlığa ilişkin yerel idare ve işler, kiliselerle ilgili ayrıntılar, manastırlar ve rahibe manastırları ve buralardaki yaşam tarzı. Nantes Fermanı, Fransız Protestanlarını korumaya yönelik biraz hoşgörü tanımış olsa da, bu iş pek de tamamlanmış sayılmazdı. Kaldı ki Locke'un ara sıra belirttiği üzere, bu durum XIV. Louis'nin yönetimi altında gitgide kötüleşmekteydi: Bir Pro-

testan hastanesine el konmuştu; Protestanların kamu görevi alması yasaklanmıştı; kiliseler yıkılmıştı (kiliselerden biri, Protestanlarca okunan ilahinin yakında bulunan bir Katolik kilisedeki "ayini bozduğu" gerekçesiyle yıkılmıştı); Protestan papazlar en fazla iki sınıfta öğretmenlik yapabiliyordu. Locke bu tür engellerin Protestanların Katolikliğe geçmesine yol açıp açmadığı konusuyla ilgilenmişti haliyle, ama bu konudaki kanıtlar muhtelifti. Nîmes'de pek çoğunun Katolikliğe "geçmediğini" belirtmiş ve başka bir yerde de Protestan sayısının neredeyse aynı kaldığını işitmişti. Öte yandan "son yirmi otuz yılda Protestan sayısının açık seçik arttığını ve günden güne bir şeyler yitiriyor olsalar da her gün bazı imtiyazlar kazandıklarını" da işitmişti. Bütün bunlara rağmen Locke yalnızca tek bir durumda, bazı Protestanların Ferman'ın kendilerine sözde garanti ettiği güvenliği sağlamadığı konusunda resmi yetkililere şikâyette bulunduğunu belirtmişti. En azından Montpellier'de görünen oydu ki devletin uyguladığı zulüm ve Katolik rahiplerin onlara karşı davranışları bir yana, Protestanlar kişisel olarak "bu bölgelerde papacı halkla yeterince dostluk içinde yaşamaktaydı".[7]

Locke Katolikliğe, bilhassa da rahip sınıfına karşı genellikle küçümser bir tavır alıyordu; örneğin Tanrı suretlerinin kullanılmasını, azizlere ait kutsal eşyaların sergilenmesini, özellikle de rahiplerin davranışlarını ("şehirdeki bayan" ile bir kardinalin eğitimindeki "çok hoş oğlanlar"ı yazmıştı stenoyla) belirtirken belli oluyordu bu.[8]

"Tarih" ve "siyasi irfan" şeklindeki iki başlık altına, Locke'un farklı yerlerde karşılaştığı çeşitli yerel yönetim yapıları, uygulanan vergi türleri ve oranları, kazanılan ücretler ve çeşitli malların fiyatları hakkında kaydettiği bir yığın bilgi konabilirdi. Ayrıca yerel ağırlık ve ölçü birimleri ile para birimi de bu başlıklar altına konabilirdi muhtemelen. (Kimi zaman uzunluklar "gry"lara ve "felsefi adımlar"a çevrilmişti; bunlar Locke'un geliştirmekte olduğu ondalık ölçme sisteminin* birimleriydi.)[9]

Günlüklerde "yaşamı kolaylaştırmaya katkıda bulunabilecek zanaatlar" ve "doğal üretimler ve mallar" ile ilgili pek çok şey yer almaktadır. Locke'un geçtiği kırsal yerlere, köylere, kasabalara ilişkin tasvirleri, yerel, özellikle de kırsal endüstri ve ekonomi hakkında (bazen iki üç bin sözcüğe varan) notlar içermektedir genellikle: şarap yapımı, zeytinyağı üretimi,

* Bkz. s. 180 vd.

ipek böceği yetiştirilmesi ve ipek üretimi, denizden tuz elde edilmesi, sabun, balmumu, terebentin ve bakır pası üretimi. Sıklıkla da çiftçilerin görünüşü, kullandıkları yöntemler, alet edevatı, toprağın verimli olup olmadığı ve ekinler hakkında notlarla karşılaşılmaktadır. Ayrıca içinde yirmiden fazla malzemenin olduğu yeşil salata örneğinde olduğu gibi, yemek hazırlama yöntemleriyle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır.[10]

Not aldığı dördüncü başlıkla ilgili olarak ise, Locke'un aklında "ülkelerine nakledip kullanılabilecek doğal üretimler" vardı. Zeytinlerin, üzümlerin ve erik, portakal gibi diğer meyvelerin yetiştirilmesi ilgisini çekiyordu. Bu ilgi hem Shaftesbury tarafından teşvik ediliyor hem de kısmen onun adına gösteriliyordu. Shaftesbury, Locke'a istediği ağaçların, çeliklerin ve tohumların listesini vermişti. Bunların bir kısmı Shaftesbury'nin Dorset'teki bahçelerine götürülecekti, bununla beraber Locke'un aklında esasen Carolina'daki plantasyonlar bulunuyordu. Bordeaux ve Loire vadisinde tutulan notlarda şunlar yazıyordu: "Prunelles, Soru. Üç ağacı ilk fırsatta İngiltere'ye, ayrıca Carolina'ya uygun düşecek bu tür herhangi bir şeyi, özellikle Provence'ın incirini de Carolina'ya göndermek için nasıl muhafaza etmeli ve sipariş vermeli", ve aynı şekilde "Loire: Soru. Carolina'ya ya da İngiltere'ye, özellikle de Tours'un erikleri ve St Margaret'in erik kuruları gibi hangi meyveler uygun düşer?"[11]

Bununla beraber Locke'un gözüne çarpan ve not almaya değer bulduğu çeşitli tuhaf sahnelerden bahseden ("yolda çobanın arkasından hızlı hızlı giden bir koyun sürüsü", "kasabadan dışarı yolculuk eden bir grup kadın, çoğu eşek sırtında, kimisi at sırtında erkeklerin arkasına oturmuş, kimisinin de yüzü karşı tarafa dönük"); kalıntılara ve konaklara ilişkin gözlemler ve ölçümlerden bahseden, kaydettiği ve göründüğü kadarıyla (çoğu zaman) itimat ettiği hurafelerden bahseden ("Soru. Burada söylendiği gibi, dolunayda yıkanan çamaşırlar, hilalde yıkananlara nazaran daha mı sert olur") bazı bölümler de çıkmaktadır karşımıza.[12]

Locke'un günlükleri Fransa'da hangi yollarla yolculuk ettiği hakkında da bilgiler vermektedir bize. Çoğu zaman at sırtında (günlük on fersaha, yani yaklaşık altmış kilometreye kadar olan mesafeler), kimi zaman yöreden bir hamal ya da "ulak" ile beraber (malları belli bir güzergâhta bir yerden başka bir yere taşıyorlardı), kimi zaman da özel olarak tutulmuş araba ile yolculuk edilmişti; bu kişi onlara kılavuzluk ediyor, yol boyunca yiyecek ve kalınacak yer ayarlıyor ve birkaç gün sonra da atlarla

birlikte geldiği yere dönüyordu. Kimi zaman toplu taşımaya mahsus "menzil arabaları", yani sekiz atın çektiği faytonlar ile yolculuk edilmişti ki (günlük seksen kilometreye varan) bu yolculuk sabah dörtte yola çıkmayı ve akşam yemeğinden sonra bir iki saat daha yolculuk etmeyi gerektirebiliyordu. Kimi zaman da nehirdeki sandallarla (günlük elli kilometreye ya da daha fazla mesafeye kadar) yolculuk ediliyordu; bu sandallar bir sandalcıyla birlikte ücretle hususi tutulmuş ya da umumi olabiliyordu (belki de bir faytonla eşgüdüm içinde çalışıyorlardı). Hatta yeri geldiğinde, Locke ile yanındaki kişi "sıcaktan korkarak" bir tahtırevan kiralamıştı.[13]

Locke ile Walls aralık ortasında Paris'ten ayrılmış, umumi faytonla beş günlük yolculuk ederek Chalon'a ulaşmışlardı. ("Yolda her gece", diye stenoyla kaydetmişti Locke, onunla birlikte yolculuk edenlerden iki kişi, "bir keşiş ile bir kadın aynı kompartımanda kalmıştı".) Chalon'da bir tekneye binmişler ve iki gün boyunca Saône Nehri'nde güneye Lyon'a doğru gitmişlerdi. "Bu nehir yolculuğu ... sıkıntısız ve çok rahat geçmişti, nehir de çok sakindi", öyle ki biraz iskambil ("bezik") bile oynayabilmişlerdi; "oyunu kendisi kazanmış olsa da Fransızlar para ödemek istememişti".[14]

Birkaç yıl sonra bir arkadaşı, Locke'un yalnızca "hatır kırmamak için" iskambil oynadığını söylemişti: "Çoğu zaman yanındakiler bu özelliğinden faydalansalar da, Locke eğer isterse çok iyi iskambil oynayabiliyordu. Ama oynamayı hiçbir zaman teklif etmezdi, zira iskambilin sohbet etmek isteyenlerin eğlencesinden ibaret olduğunu söylüyordu". Hatta Saône Nehri'ndeki durumda "sohbet etmek isteyen" *kendisi* idi muhtemelen, çünkü Fransızcası iyi değildi; zira birkaç gün sonra bir "gardıroba", yani içinde ilginç şeyler bulunan bir dolaba bakarken, koleksiyoncunun "Latince, kendisinin de Fransızca konuşamaması" sebebiyle ilgisi dağılmıştı. Büyük ihtimalle her gün İncil'in Fransızcasından bir bölüm okuyarak bu durumu düzeltmeye çalışıyordu; dil öğrenmenin en iyi yolu olarak tavsiye ettiği bir yöntemdi bu. Üç hafta içinde işi daha da ileriye götürmüştü, zira yeni yılın başlarında yazdığı üzere, "o gün Bay Walls ile kendisine, aylık dört krona haftanın beş günü, her gün bir saat ders verecek bir Fransızca hocası tutmuştu". Bununla beraber, Latincesi işe yaramaya devam etmişti, zira dersler hakkında Mösyö Pasty'nin yaptığı açıklamalar ve Locke'un tuttuğu notlar Latinceydi.[15]

Lyon'da Locke ile Walls iki İngilizi ziyaret etmişti. Bunlardan biri olan William Charleton'la arkadaşlığı yaşamı boyunca sürecekti. Charleton me-

raklı bir koleksiyoncuydu, özellikle de demir paralar ile doğa tarihine ilişkin örnekler biriktiriyordu ve Locke'un teşvik ettiği bu hevesin ürünleri British Museum'un bir bölümünü oluşturacaktı neticede. İkisi birlikte, "ihtiyar, suratsız ve yarı kaçık bir beyefendi" tarafından bir araya getirilmiş "epeyce ilginç şeyler"den oluşan geniş bir koleksiyonu incelemişlerdi. Locke bunlardan çoğunun "deney yöntemlerinden ziyade kandırmaca" olduğunu düşünüyordu, ama iki şeyi –perspektif çiziminde kullanılan aletleri– "işe yarar" bulmuştu. Bu aynı faydacı yaklaşımı, katedral saati için de sergilemişti: İnsanların bu saatte "en çok baktığı", çeşitli mekanik modellerin (bir kuğu, bir melek, Meryem Ana) hareketleriydi, ama bunlar "pek de önemli değildi, zira bu saatte çok daha mühim başka şeyler vardı", örneğin "güneşin konumu, Paskalya harfi*, güneş ve ay takvimleri arasındaki gün farkı, altın sayı**, her yıl günü farklı bir güne rastlayan yortular vs". gibi.[16]

Lyon'da birkaç gün kaldıktan sonra, Locke, Walls ve artık onlara katılmış olan Charleton, Rhone Vadisi boyunca güneye doğru gidip, yılın son günü Avignon'a varmışlardı. Ertesi günü ("öyle sıcaktı ki şömineyi yakmadan pencereler açık yemek yedik") şehri dolaşmakla geçirmişlerdi: Kiliseleri, Papalar Sarayı'nı ve Yahudi mahallesini ("şimdiye dek gördüğüm en berbat ve en iğrenç kokan [yer], ayrıca insanlar dilenciler gibi giyiniyor, gerçi söylendiğine göre bazıları zenginmiş"). Yeni yılın ikinci gününde Rhône'u geçip güneybatıya doğru Nîmes'e gitmişlerdi. Burada Roma döneminden bir amfiteatr ile su kemerinin kalıntıları Locke'un çok dikkatini çekmişti: Belli ki bunları (kimi zaman "yaklaşık bir felsefi yarda uzunluğundaki kılıcını" kullanarak) ayrıntılı bir şekilde ölçmek için epeyce zaman harcamıştı.[17]

Ocak 1676 – Mart 1677: Montpellier

Locke ve arkadaşları Montpellier'ye 4 Ocak günü geç saatlerde varmıştı. Locke'un burada ne kadar kalmayı tahmin ettiği ya da istediği belli değildir. Öyle görünüyor ki şubatın sonuna doğru Exeter Konağı'ndakiler

---

* *Dominical letter*: Paskalyanın hangi güne rastladığını bulmakta kullanılan A, B, C, D, E, F ve G harflerine verilen ad-ç.n.

** *Golden number*: Paskalyanın kutlanacağı günü hesaplamakta kullanılan bir yöntem-ç.n.

onun "kısa süre içinde" geri döneceğini umuyorlardı ve haziran ayının sonunda Anna Grigg'in bildirdiğine göre, Stringer kendisine Locke'un "geri gelmekte" olduğunu söylemişti (ama Grigg "Paris'e" dönmekte olduğunu kastetmiş olabilirdi, zira Stringer Locke'la orada buluşmayı planlıyordu).[18] Gerçekte Locke Fransa'nın güneyinde on beş ay boyunca, ertesi yılın mart ayına kadar kalmıştı.

Montpellier'ye yerleşen Locke, bölgeyi gezip keşfetmekle vakit geçirmişti. Mart ayında bir iki kere fırsat bulup birkaç günlüğüne batıya (Frontignan, Sète, Aigues-Mortes, Peccais) gitmişti. Nisan ayının büyük bir kısmı da Provence'ın doğusunda (Arles, Marseilles, Toulon, Hyères, Aix, Avignon, Tarascon) daha kapsamlı bir geziye çıkmaya ayrılmıştı. Ayrıca yaz sıcağından korunmak amacıyla haziranın sonunda iki üç aylığına yakındaki Celleneuve köyünde bulunan bir çiftliğe taşınmıştı. ("Celleneuve'deki berbere gitmeye başladım" diye kaydetmişti 28 Haziran'da.)

Locke'un tıbba ve ilaçlara yönelik ilgisi, gerek Aix'te Dr Claude Brouchier ile (Locke'u bu kişiye Mapletoft yönlendirmişti) tartışmalarının kayıtlarında, gerekse Celleneuve'deki çiftçinin karısı Madam Michard'ın ona verdiği basura yönelik bir reçetede olsun, bu dönemde tuttuğu günlüklerde sürekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında Montpellier'in cazip yönlerinden biri de burada pek çok doktorun bulunmasıydı. Bu doktorların çoğu üniversiteyle ve tıp okuluyla bağlantı halindeydi, gelgelelim Locke ("hekim bahçesi" bir yana) bu kurumlardan pek fazla faydalanamamış gibi görünüyordu: Okulda katıldığı münazaraların "çok fazla Fransızca, zor düzeyde Latince, çok az mantık ve çok az muhakeme" ile "Latince ve Fransızca yapılan öfkeli konuşmalar, ekşiyen yüzler ve kalkan eller" içerdiğini görerek hayret etmişti. Aslında göründüğü kadarıyla Locke'un en çok irtibat kurduğu doktorlar, üniversitede görev alma hakkı bulunmayan iki Protestan doktordu: Pierre Magnol ile Charles Barbeyrac (Sydenham öğrencisi olmuştu). Locke bu kişilerden vakalarla ilgili kapsamlı notlar ile çeşitli ameliyatlar ve tedavilerle ilgili açıklamalar edinmişti.[19]

İki İngiliz seyyahın, Sir John ile Lady Chicheley'in sağlığıyla ilgili olarak bizzat Locke'a başvurulmuştu. Ayrıca kendi sağlığıyla da ilgilenmek zorunda kalmıştı. Montpellier'e vardıktan kısa bir süre sonra, tavsiyede bulunması için Mapletoft'a mektup yazmış, o da akabinde Sydenham'a danışmıştı. Sydenham, Locke'un tedavisinde "asıl ağırlığın" yerel besinleri yemesinin getirdiği değişikliğe verilmesini tavsiye etmişti. Bu gerçek-

leşmeden Montpellier'in havasından pek bir fayda beklememek gerekiyordu. Ne yazık ki burada kaldığı ilk üç dört ay, Locke'un öksürüğü kötüye gitmişti, bununla beraber mayısta İngiltere'dekilere epeyce iyileşmiş olduğunu bildirmişti. Yıl sonu geldiğinde tamamen iyileşmiş olmasa da sağlığı hâlâ iyiye gidiyordu. Görünen o ki bu işte yalnız da değildi: Kasım başlarında "kilisede, Londra'da hiç duymadığım kadar öksürük duydum", diye yazmıştı.[20]

Locke Montpellier'de Chicheley'lerden başka İngilizlerle de tanışmıştı. Bunlardan biri de Thomas Herbert'tı. Yirmi yaşında genç bir adam olan Herbert, Pembroke Kontu (1683) olarak, nüfuz sahibi bir hami ve arkadaş olacaktı. Tartışılmasını bizzat teşvik ettiği ideler konusuna ilgi duyan belli ölçüde irfan sahibi bir insandı.[21]

Locke'un Celleneuve'deki çiftlikte geçirdiği yaz ayları çalışmak ve düşünmek için epeyce vakit sağlamıştı. Görünen o ki meşgul olduğu konulardan biri İncil'deki sözcük diziniydi. Bunun yanı sıra, anlağın doğasına dair beş yıl önce başlamış olduğu araştırmalarla ilgili olan, ya da ilgili olabilecek bir dizi konu hakkında da düşünmüştü: Basit ve karmaşık ideler arasındaki, uzam ile mekân arasındaki, iman ile akıl arasındaki fark.[22]

Bu son konu, Locke'un anlağımız ve bilgimizin sınırları hakkındaki düşüncelerinde gitgide önem kazanacaktı. Onu ilgilendiren husus, iman ile aklın birbirinden nerede ayrıldığıydı. Şunu fark etmişti ki idelerimizin eksik ya da kusurlu olması dolayısıyla aklımızı kullanarak bilgiye ulaşamadığımız durumlar vardı; örneğin Tanrı'nın faaliyetleri ile zihinlerimizin işleyişi hakkındaki sınırlı idelerimiz, mukadderat ve özgür irade türü meselelerle ilgili olarak karar vermemize imkân tanımıyordu. "Doğal idelerimize dayanarak harekete geçen aklın kavrayamayacağı" bu tür durumlarda "imana ve vahye" bel bağlamamız gerekiyordu. Vahye ancak doğru olduğunu bildiğimiz ölçüde iman edebileceğimizi belirten Locke, farazi bir vahyin, önceden bildiklerimizle çeliştiği takdirde doğru olamayacağına işaret etmişti, zira "varlığımızın cömert yaratıcısı olan Tanrı, bilgiye ilişkin bütün ilkelerimizi ve temellerimizi yerle bir edip, bütün yetilerimizi faydasız kılmazdı" bu şekilde. Gelgelelim iman ile akıl arasında tezat olamayacağını söylemek, Kitab-ı Mukaddes'teki gibi hakiki bir vahyin "aklın ötesindeki meseleler", yani aklımızın doğrudan karar veremeyeceği meseleler hakkında bize bilgi veremeyeceği anlamına gelmiyordu. Aslında Locke'un vardığı sonuca göre, tam da burada, akla ilişkin mese-

leler ile aklın ötesindeki meseleler arasındaki bu farkta bulunuyordu iman ile akıl arasındaki sınır.[23]

Locke, aklın imana ve hakiki vahye asla tezat olamayacağı şeklindeki bu sonucu Komünyon ayinine uygulamıştı; vahyedilmiş hakikatin belli bir yorumuna dayanan bir öğretiydi bu. "Bilgimize ilişkin bütün ilkeler, duyularımızın sunduğu bütün kanıtlar" kutsanan Ekmek'in ekmek değil de insan eti olduğuna inanmamıza imkân vermiyordu:

> İmanımızı değil duyularımızı ve bilgimizi kullandığımız bir husus bu ve o kadar da açık ki hiçbir şüpheye yer bırakmıyor. Zira bizim açımızdan, birtakım basit idelerin bir araya gelmesinden ibaret olan ekmeğin gerçekliği ve özü, onu bilmemize, insan etinden ayırt etmemize ve ona ekmek dememize imkân sağlıyor; bunun insan eti olduğu bilgisini kazandıran ya da böyle algılatan şeyin karmaşık ide olduğunu fark ettiğinde, bir insanın bu duruma inanması kendisinin bir parça ekmek olduğuna inanması kadar imkânsız olacaktır.

Locke'un buradaki düşüncesi, Tanrı'nın mucizeler göstermesinin akla tezat düştüğü değildi; mucizeler aklın ötesinde olduğundan bunlara iman edilmemesi gerektiğini söylüyor da değildi. Aslına bakılırsa, bilgimize ve anlağımıza ilişkin ilkeleri, kutsanmış Ekmek'in gerçekten de ekmek olmasını imkânsız kılmak için kullanmadığımız takdirde, aklın ötesinde hakiki bir mucizenin olabileceğini imkânsız kılmış olacaktık:

> Tanrı [bizi] gerçekten de bir madde dönüşümü olan bir şeye ikna etmek için mucize kullanır ve bu mucize, Tanrı'nın diğer mucizeleri gibi, duyulara hitap ederek ... imana ilişkin bazı öğretileri teyit etmiştir, ama Tanrı bu durumu tersine çevirip, görünmez mucizeleri, duyularımızın tanıklığını yok etmek için, bütün bilgilerimizi yerle bir etmek için, imana ve akla ilişkin bütün ölçütleri karmakarışık etmek için kullanmamıştır hiçbir zaman.[24]

Demek ki iman ile aklın birbirine hiçbir zaman tezat olmadığı sonucuna varmıştı Locke. Duyularımızın ve aklımızın "kurtuluşumuz [için] ... bize gereken nice hakikatin keşfinde" işe yaramadığı noktada, imanın ve vahyin alanı başlıyordu. İsa'nın bizi kurtarmak için ölmüş olması buna bir örnekti, zira "aklın kendi idelerinin izinden giderek ... hiçbir zaman ulaşamayacağı" bir hususta bu.[25]

Locke ayrıca ateizm hakkında bazı düşünceler de kaleme almıştı. Tarafsız bir zihnin, mevcut bütün kanıtlar göz önüne alındığında, Tanrı'nın varlığını keşfedememesini hiçbir surette kabul etmiyordu Locke. Ne var ki "göründüğü kadarıyla ihtimal ateistten yana olsa" bile, bu iki görüşün farklı sonuçları birbirlerinden çok farklıydı ve "akıl sahibi bir mahlûk diye kabul edilebilecek ... [ve] kendisine biraz olsun özen ve saygı gösteren" bir kişinin hangi görüşten yana olacağı konusunda açık olması gerekiyordu. Eğer ateist hatalıysa "sonsuz ıstırap ... ateisti muhakkak ki ele geçirecekti", halbuki inanan hatalı olsa ve "ebedi mutluluğu" elde edemese bile, başına gelebilecek en kötü şey "ebedi duyarsızlık" olacaktı.[26]

Locke imla reformu gibi daha hafif konular hakkında da fikir yormuştu. "to, too, two" gibi sözcükler aynı telaffuza ama farklı imlalara sahipti, "gin, begin" sözcüklerinde ise aynı harfler farklı şekilde telaffuz ediliyordu. Uzun zamandır "şeylerin, amaçlarına göre düzenlenmesi gerektiğini" düşündüğünden bahseden Locke, "harflerin, yalnızca seslerin değişmez işaretleri olması" dolayısıyla, "imlamızı telaffuzumuza yaklaştırdığımız" takdirde çok daha iyi olacağını belirtmişti. Bu durumda bazı sözcüklerin etimolojileri, "kökenlerinin izleri" kaybolacaktı, ama büsbütün kötü bir şey olmayabilirdi bu. Eski metinlerdeki çeşitli sözcüklerin anlamları hakkında yapılan tartışmalara nokta konacak, "şeylerin iç varlığı ile hakikati hakkında" daha faydalı araştırmalar için serbest kalacaktık. Locke'un steno sistemindeki simgeler, sözcüğün imlasını değil de sesini temsil etmekteydi ve Wolfgang von Leyden'in öne sürdüğü üzere (bu sistem hakkında bildiklerimizi kendisine borçluyuz), Locke'un steno kullanımı ile fonetik yazıma duyduğu ilgi arasında bir bağlantı vardı.[27]

Locke'un Celleneuve'de yalnız başına geçirdiği saatlerde kendini adadığı bir başka iş de, en azından kısmen "Fransızcasını geliştirmenin çok da faydasız olmayan bir yolu" olarak, Pierre Nicole'ün *Essais de morale*'nden (1671) [Ahlak Üzerine Denemeler] üç denemeyi –"Tanrı'nın varoluşuna dair", "İnsanın güçsüzlüğüne dair", "Barışı korumanın yollarına dair"– İngilizceye çevirmekti. Daha sonra bunları Lady Shaftesbury'ye takdim etmişti:

> Fransızcayı yeni öğrenmeye başlayan bir kişi için bu dilden çeviri yapmaya kalkışmak cüret isteyen bir iş ... [ama] kişinin Fransa'dan kendisiyle birlikte kibrini getirmesine ve kişinin yurtdışında topladığı her türlü oyuncağı saygı göstergesi olarak evde

> güvenle takdim etmesine müsaade edildiğinden, ben de bir seyyah olarak ayrıcalığımdan faydalanıyor ve siz hanımefendiye yeni bir Fransız eserini kendi yaptığım bir kıyafet içinde takdim ediyorum.[28]

Şubat ayının başlarında Locke, ilk defa 1671'de insan anlağı üzerine ilk yazılarını yazarken zihnini kurcalayan konuyu tekrar ele alan uzunca bir not kaydetmişti günlüğüne: Bilginin "kapsamı ve ölçüsü". Bunu yaparken de tohumları önceden mevcut olan fikirleri geliştirip genişletmişti: Bu fikirler, ilk bakışta gayet dar kapsamlı görünebilecek bir tasarıyı, insanlığa ait daha geniş kapsamlı dini ve ahlaki bir vizyonun, yaşamlarımızın anlamına ve Tanrı'yla kurduğumuz ilişkiye dair bir görüşün oluşturduğu bağlama yerleştirmeye başlamıştı.

Bu not, kesinlikle bilemeyeceğimiz bazı şeylerin, anlaklarımızın ve yetilerimizin nüfuz edemeyeceği bazı şeylerin bulunduğu yolundaki katı düşünceyle başlıyordu: "Zihinlerimiz ne hakikat kadar engin, ne de şeylerin hepsini kapsayacak şekilde yaratılmıştır". Gelgelelim bu durum karamsarlığa yol açmamalıydı; "hakikati arayışımıza yönelik çabalarımızdan caydırmamalı ya da her şeyi tamamıyla anlayamayacağımız için herhangi bir şeyi bilmekten aciz olduğumuzu düşündürmemeli"ydi. Bilebileceğimiz şeyler vardı ve bunlar, Tanrı'nın inayeti sayesinde, tam da bilmemizin gerekli olduğu şeylerdi. "Bu dünyaya gönderilirken bize bahşedilmiş olan" yetiler, araştırmamızı "yaradılışımızın ve varlık koşullarımızın bize işaret ettiği amaçlarla sınırlayıp bu amaçlara yönelttiğimiz" müddetçe tamamen yeterli ve uygun olacaktı.[29]

Yeryüzündeki vaziyetimiz bizi yiyeceğe, içeceğe, giyinmeye, barınmaya ve ilaca muhtaç kılmaktaydı ve bu yüzden de "uygun bilginin büyük bir kısmını", "bu dünyada insanlar için kullanışlı ve faydalı" olan şeyler oluşturmaktaydı. "İşlerimizi azaltacak ya da kolaylaştıracak" yollar aramalı, "ya da yeni ve faydalı üretim şekilleri sağlamalıyız ki ... yaşamlarımızı kolaylaştıracak faydalı şeylerin artması ya da daha iyi korunması mümkün olsun". "Muhtemelen şeylerin özü,... gizli işleyişleri... kullanımımızın olduğu kadar gücümüzün de dışında olsa" dahi, zihinlerimiz bu tür araştırmalar için uygundu. Öte yandan hakkında tahmin yürütebileceğimiz pek çok şey vardı, ama bunları bilmek "bize ne somut bir fayda getiriyor ne de yaşamlarımızı daha mutlu kılmakta yardımcı oluyordu".[30]

Gelgelelim yeryüzündeki selametimiz meselesinin yanı sıra "insanlığı esasen ilgilendiren bir mesele daha" vardı. Sahip olduğumuz yetileri kullanacak olursak "ulvi bir hükümdarın ve evrensel bir yasanın var olduğunu" görebilirdik. Ayrıca "şu da mümkün ya da en azından muhtemeldi ki cennetin yüce tanrısına bu dünyada geçmişte gerçekleştirdiğimiz eylemlerin hesabını vereceğimiz başka bir yaşam daha vardı". O halde "bu dünyada yaşarken riayet edeceğimiz, öbüründe de yargılanacağımız" bu yasanın ne olduğunu bilmek bizim için önemliydi. Kaldı ki bu hususta da "bize yönümüzü göstermeye yetecek ışığı keşfetmemizi sağlayabilecek bilgi ilkeleriyle ve yetilerle donatılmışızdır", demişti Locke.[31]

Kısacası bu dünyada bizim "işimiz", ilk olarak sağlık, rahatlık ve zevk dolu bir yaşam için çalışmak, ikinci olarak da bu dünya son bulduğunda diğerinde rahatça yaşamayı umut etmek ve bu uğurda çalışmaktı. Bu iş için de "doğal cisimlere ... ilişkin tarihten ve gözlemden" ve "kendi eylemlerimizin idaresinde üstümüze düşen vazifelerden" başka bir bilgiye ihtiyacımız yoktu. Eğer anlaklarımız bazı şeyler hakkında "bizi büsbütün karanlıkta bırakacak olursa" şikâyet etmeye hakkımız yoktu. Tanrı hikmeti ve inayetiyle, ihtiyacımız olan şeyleri bilmeye muktedir kılmıştı bizi.[32]

1677'nin Mart ayında, yaklaşık on beş aydır Montpellier'de bulunan Locke, kendini yetiştirmiş bir işadamı olan Sir John Banks'ten bir mektup almıştı. Banks on sekiz yaşındaki oğlu Caleb'in Fransa'da beş altı ay geçirerek "bu denli kısa bir zamanın elverdiği ölçüde gezip gözlemler yapmasını" istiyordu. Locke'tan elinden geldiği en kısa sürede Paris'te oğlunu karşılamasını ve "ona arkadaşlık edip yol göstermesini" rica etmişti. Banks biricik oğlu için bu planı dikkatlice tasarlamıştı. Locke'un bu iş için uygun olup olmadığı ve razı edilip edilemeyeceğine dair sorular yalnızca Shaftesbury'yle değil ("çok yakın dostuna" ait bu planların Locke'a iletilmesini o tavsiye etmişti), Samuel Pepys de dahil olmak üzere başka kişilerle de ortaya atılıp tartışılmıştı.[33]

Locke önceki yıl benzer bir ricayı geri çevirmiş olsa da bunu kabul etmişti. Aslında Banks ona pek fazla seçenek ya da düşünecek vakit bırakmamıştı ve Locke'un kabul edeceğini düşünüyordu (kısmen bunun sebebi, Stringer'dan Locke'un zaten çok yakında Paris'e dönmeyi planladığını öğrenmiş olmasıydı). Ayın sonlarına doğru Locke, Walls'u Montpellier'de bırakarak, Paris'e gitmek için yola koyulmuştu.[34]

Ayrıca Locke önceki yılın sonlarına doğru tanıştığı bir İngiliz rahibi, Denis Grenville'i de bırakmıştı geride. Her ne kadar Locke ondan uzak durmayı istediğini gösteren hiçbir davranışta bulunmamış olsa da, Grenville tahmin edilemeyecek ölçüde takıntılı, hezeyanlı, büyüklenmeyi seven ve insanı canından bezdiren biriymiş gibi görünüyordu. Şüphesiz ki Grenville kendinde belli ölçüde varolan dengesizliğin farkındaydı; "gerçeği söylemek gerekirse", demişti Locke'a, "ben çelişkilerden ibaret bir şekilde yaratılmışım". Yaşamı mahvolmuş bir haldeydi âdeta: Mali imkânlarını aşacak şekilde yaşam sürme eğiliminin ve manik depresif olup çıkan bir kadınla yaptığı evliliğin yanı sıra, kayınpederi Durham Piskoposu'nun husumetiyle de karşı karşıyaydı. Locke onunla tanıştığında, İngiltere'deki mutsuz yaşamından geçici süre uzaklaşmak için, kız kardeşiyle birlikte yolculuk etmekteydi.[35]

Grenville, Locke'la ilk karşılamalarında onunla hemen arkadaş olmaması konusunda gösterdiği "aşırı hikmet ve ihtiyattan" pişmanlık duymuştu, zira Locke'un Montpellier'den ayrılacak olduğunu öğrendiğinde onunla henüz yeterince yarenlik etmiş değildi. Ayrıca "dönüş kararını değiştirmesinin mümkün olup olmadığını öğrenmek için" Locke'a yöneltiği dramatik "Açık Talep"te de hikmete ya da ihtiyata dair hiçbir iz yoktu: "İzin verirseniz", diye ricada bulunmuştu, "buralarda biraz daha fazla kalmanız için ... size karşı taarruza geçeyim". Bu sözlerin ardından Locke'un "arkadaşlığını ve sohbetini satın almaya gönüllü" olduğundan bahsetmişti.[36]

Birkaç gün sonraki başka bir mektupta Grenville, Locke'tan şu beş mesele hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istediğini söylemişti: Dinlenme, iş, sohbet, çalışma ve dini bağlılık. Bu meselelerle ilişkisi, başıboş bir ilgiden ibaret değildi, zira ne çok fazla yalnız kalmakla, düşünmekle ve çalışmakla kendine zarar vereceği ne de avlanarak, atıcılık yaparak, balığa çıkarak ya da iskambil ve tavla oynayarak zamanını ve ruhunu yitireceği, tatminkâr bir yaşam tarzı bulmak konusunda kendisini endişelendiren acizliğinden bahsederek sürdürmüştü sözlerini.[37]

Grenville'in dile getirdiği bu beş konu Locke'un cidden ilgisini çekmekteydi ve belki de sırf bu yüzden üç gün sonra, ilk konu hakkında uzunca ve (elimizde mevcut olduğu kadarıyla) nesnel bir cevap vermişti. Şüphesiz ki Locke, Grenville'in bezdirici tavrından ya hiç etkilenmemiş ya da bunları hiç umursamamıştı. Locke'un dikkatini çekmeyi başarmış olan

Grenville ise kendinden geçmiş gibi görünüyordu ve hiç vakit kaybetmeden tekrar mektup yazmıştı: "Niçe samimi dilekten" sonra Tanrı nihayet "sizin gibi, hiçbir konuda zıt düşmeyeceğim bir insan çıkardı karşıma", diye yazmıştı Locke'a. Önerdiği üzere, hiçbir zaman bir günlük mesafeden daha fazla uzak kalmamaya gayret etmeli, ertesi kışı birlikte geçirmeli, üç ayda bir, iki üç haftalık geziye çıkmalı ve birlikte İtalya'ya yolculuk etmeliydiler.[38]

Locke, daha sonra Grenville'den geri alıp günlüğüne kopya etmek üzere, onun için kaleme aldığı dinlenme konusundaki bini aşkın sözcük hakkında epeyce düşünmüştü; bu sözler daha en baştan şu anda hâkim olandan çok farklı bir yaklaşımı sergiliyor olsa da bunu yapmakta haklıydı Locke. (Keza Grenville de kendi yazılarıyla mektupları için kaygılanıyor, bunları falan şeyin, "avarenin", olağan kaderinden korumasını istiyordu Locke'tan.) Dinlenme, "kendi adına değil, belli bir amaç için buyrulmuştur. Bu amaç da onun kuralı ve ölçüsü olmalıdır", diye yazmıştı Locke. Dinlenmenin anlamı, kendi başına zevk veren ve çalışmaya tercih edilen bir şey olmasının ötesindeydi, gelgelelim dinlenme şüphesiz ki "birtakım kolay ya da hiç değilse hoşa giden şeylerle uğraşmak" demekti. Dinlenmenin anlamı, "çalışmaktan yorulmuş zihne ya da bedene önceki kuvvetini" kazandırarak bunları "yeni çalışmalara" hazır hale getirmesiydi.[39]

Dinlenmenin kendi başına bir amaç olabileceğini bertaraf etmesi bir yana, Locke'un burada söyledikleri, bugünden bakınca, sırf makul faydacı bir anlam taşıyormuş gibi görülebilir. Bir hizmetçinin daha çok iş yapmasını sağlamak için, onu çok çalıştırmamak gerektiği tavsiye edilir; ayrıca daha çok iş halletmeyi kafaya koymuş birisi için ara sıra çalışmayı bırakması daha akıllıca olur. Gelgelelim Locke'un düşündüğü tam anlamıyla bu değildir. İlk olarak, "dinlenme çalışmayı ve yorulmayı gerektirir ve bu yüzden de çalışmayan kişinin dinlenmeye hakkı yoktur"; yani çalışmayan bir kişi dinlenmeye ihtiyaç duymamakla kalmaz, buna hak da kazanamaz. Ayrıca daha da önemlisi Locke her birimizin "bir meşgalesi", bir işi ya da mesleği olduğunu, bunu yerine getirmekten sorumlu olduğumuzu, zira Tanrı'nın bununla meşgul olmamızı istediğini düşünüyordu ki bu da beraberinde, meşgalemiz için kendimizi uygun durumda tutmaya yönelik ek bir sorumluluk getiriyordu. Kısacası "eğlencelerimizi, sorumluluğumuzu yerine getirmeye uygun duruma sokacak şekilde tasarlamamız" gerekiyordu.

Dinlenmeye yönelik bu eğlencelerin ne olacağı ve bunlarla ne kadar zaman geçireceğimiz konusuna gelince; hangi meslekle meşgul olmamızın istendiğini düşünüyorsak, o mesleği daha çok icra etmeye bizi uygun kılacak şeylerden ne daha fazlasını ne de daha azını yerine getirmemiz gerekiyordu. Bu durum kişiden kişiye, meşgaleden meşgaleye değişiklik gösterecekti. Farklı insanlar, beden ve zihin bakımından farklı bünyelere sahipti ve bu insanların farklı işlerle "meşgul olması istenmişti". "Faydalanılacak dinlenmenin vakti, tarzı, süresi ya da çeşidiyle ilgili olarak ... hiçbir genel kural" olamayacağını söylüyordu Locke. Tek kural şuydu ki insanların dinlenmesi "deneyimleri kendilerine neyin yaradığını ve yorulan kısmı canlandırmak için neyin uygun düştüğünü söylüyorsa ondan" oluşmalıydı. Bunun ne olduğu her zaman bariz olmayabilirdi, kaldı ki biz de hataya düşebilirdik: "Şunun farkında olmalıyız ki bu dünyaya ait örf ve âdetler ya da diğer alışkanlıklar bizim için dinlenme yerine geçmeyip aslında birer iştir...; örneğin iskambil oynamak... kimi insanları işlerine uygun duruma getirmekten ve canlandırmaktan o denli uzaktır ki onlara her günkü işlerinden daha fazla rahatsızlık verir". Hepimizin bir meşgalesi olduğu yönündeki bu fikir, ki bunun için kendimizi iyi durumda tutmakla yükümlüydük, bizler için bugün tümden yabancı olsa da, Locke'un pratiğe dönük önerilerinden bazısı bizim için tamamen anlamsız olmayabilir: En iyisi çalışma ile dinlenme faaliyetlerimizin farklı olmasıdır, zira "masa başında çalışan insanlar için en uygun dinlendirici faaliyet... beden egzersizidir. Koşuşturarak çalışanlar için ise oturarak yapılan faaliyetler".[40]

Locke, Grenville'e göndermemiş olsa da, Montpellier'den ayrıldıktan sonraki gün ve ertesi haftalar boyunca, Grenville'in sorduğu bir diğer konu olan "Çalışma" hakkında da bazı fikirler kaleme almıştı. Daha kapsamlı bir projenin bölümlerinden biri olarak tasarlandığının izlerini taşıyan bir yazıydı bu. Locke'un belirttiği üzere, "çalışmanın amacı bilgi edinmek olduğu" için, "Bilgi" hakkındaki yazısına kısa zaman önce eklediği ve düşüncesinde gitgide yer eden temalar haline gelen fikirlerin burada da yer alması hiç şaşırtıcı değildir: Örneğin "maddesel varlıkların ... özü" ve "dünyanın bu yüce mekanizmasında doğanın birtakım fenomenleri nasıl ürettiği" gibi konularda bilgimizin sınırları olduğundan, "yetilerimizin nereye kadar ulaşabileceğini bilmek bizim için çok faydalı" olacaktı, böylece boşa zaman harcamayacak ve gücümüzü aşan şeylerin "büyük bir merakla peşine düşmeyecektik". Ama bu sınırlar hiçbir şey bilemeyeceğimiz şe-

kilde de değildi, bilakis bizim için faydalı ve önemli olan şeyleri bilebilirdik: "Bana öyle geliyor ki insanın amacına uygun ve anlağının düzeyinde olan iş, bu yaşamı kolaylaştırmak için doğa deneylerinin geliştirilmesi ve insanın kendini öbür yaşamda mutluluğu elde edecek şekilde düzeltmesidir".[41]

Bize bilgi kazandıran çalışmanın kendisine gelince; yaşamlarımız kısa olduğundan ve öğrenecek çok şey bulunduğundan, "elimizden geldiğince en düz ve en dolaysız yoldan gitmemiz" gerekiyordu. "Sözcüklerden ve cümlelerden ibaret labirentleri" ile "şeylere ilişkin gerçek bilgi konusunda" hiçbir ilerleme sağlamayan, âlimlerin yazdığı kitaplardan kaçınmak anlamına geliyordu bu. Başka insanların benimsemiş olabileceği fikirlere değil de esasen hakikate ilgi duymak anlamına geliyordu. Tarihi kendi adına incelemekten özellikle kaçınmak, bunun yerine insan yaşamı hakkında neler söyleyebileceğine yönelik olarak incelemek anlamına geliyordu. Nihayetinde de Cennet Bahçesi'nin nerede olduğu ya da kıyamet gününde ne tür bedenlere sahip olacağımız tarzı "alakasız ve faydasız spekülasyonları" esas amacımız kılmaktan kaçınmak anlamına geliyordu.[42]

"Beden de zihin de", diye yazmıştı Locke, "çalışma için kıvamında" olmalıydı. Zihnin "istekli olduğu... ve rahat işlediği" durumlarda çalışmaya zorlamak iyi bir fikirdi, ne var ki çok fazla ya da çok sık zorlamamalıydık: "Bedenlerimiz de zihinlerimiz de devamlı çalışma yeteneğine sahip değildi". Dahası, "hakikat konusunda hırslı bir zihin", yaygın fikirleri tetkik etmeden benimsememe konusunda tetikte olan, gelip geçici çıkarlarımıza uygun düşebilecek fikirlere karşı uyanık olan bir zihin sağlamamamız gerekiyordu çalışmalarımızda.[43]

"Her insanı ilgilendiren" iki tane çalışma alanı olduğunu düşünüyordu Locke. "İlki ve en mühimi", "yüce meşgalemiz ve ilgimiz" ile bağlantılı olanıydı, yani cennete nasıl ulaşabileceğimizdi. "Öbür dünyadaki mutluluğumuz" bakımından önemli olan ikinci husus ise, bu dünyadaki mutluluğumuzdu ki bu da tedbirli bir çalışma, "yaşamlarımızdaki birtakım olaylarda kendimizi nasıl yönlendireceğimize ve idare edebileceğimize" dair bilgi sahibi olmayı gerektiriyordu.[44] Bu iki alanın haricinde neleri çalışmak gerektiği, yaşamda bize mahsus meşgalenin ne olduğuna bağlıydı.

Locke kendi çalışmalarının çoğu zaman pek de sistematik olmadığını belirtmişti: "Üzerinde çalıştığım konuyu çoğu kez değiştirdim, kitapları parça parça ve tesadüfen elime geçtikçe okudum, çalışmalarımda hiçbir

yöntem ya da düzen gözetmedim". Buna karşılık, "karmakarışık bir halde ve hiçbir yönteme tabi olmaksızın önümüze gelen şeyleri düzene sokup yerli yerine oturtmaya yönelik düzgün bir çekmeceli dolap olarak" iş görecek, genel ilgi alanına ilişkin bir harita ya da şema çizmeyi faydalı bulmuştu. Bu tür bir "çekmeceli dolap" için iyi bir örnek, içindekilerle birlikte, Locke'un 1694'te tutmaya başladığı ilahiyatla ilgili bir defterde günümüze ulaşmıştır.[45]

Gelgelelim Locke'un düşüncesine göre, "kitaplarla sohbet", herkes böyle biliyor olsa da, "çalışmanın esas kısmını" teşkil etmiyordu. Kendi başına, "ham malzemeyi toplamak"tan ileri gitmiyordu. Aynı ölçüde önemli olan, kişinin tefekküre dalması ve "bir arkadaşla konuşmasıydı". Sonraki yıllardan birinde bu ikinci hususun önemi üzerinde daha da fazla duracaktı: "Kişinin tefekküre dalması", demişti Locke, "maden kazmaya benzer": Çıkarılan şeyin " metal içerip içermediği, açık seçik düşünebilen bir kafadaki hakikat sevgisini teşkil eden gerçek mihenk taşını yanında taşıyan bilgili ve aklıselim bir arkadaşla sohbet ederken sınandığı kadar iyi sınanamaz hiçbir zaman".[46]

Mart 1677 – Haziran 1678: Paris

Locke, daha önce dosdoğru Rhône-Saône vadisinden geçerek gerçekleştirdiği yolculuğu tekrar etmek yerine, önce kuzeybatıya doğru, Bordeaux'ya gitmişti. Daha önce Saône ile Rhône'un güney yönündeki akıntılarından faydalanmışken, şimdi de Garonne'un batı yönündeki akıntısından faydalanma imkânı bulmuştu. At sırtında dört gün gittikten sonra, kanalda bir tekneye binip Carcassone'dan Toulouse'a geçmiş, ardından da çeşitli teknelerle nehirden giderek nisan ayının başlarında Bordeaux'ya ulaşmıştı.

Bu birkaç hafta, yolculuk sırasında geçirdiği en güzel zamanlardan sayılmazdı. Bir keresinde hava "gün boyu çok sıcak" olmuştu, diğer zamanlarda ise "donmaya ramak kalacak şekilde soğuk" olmuştu. Gece konakladığı çeşitli yerlerde (bir tanesi "şimdiye kadar gördüğü en amansız ev" idi) birkaç kez "kötü muamele görmüş" ve "kötü bir akşam yemeğine" katlanmak zorunda kalmıştı. Ama bu tür sıkıntılar ile rahatsızlıkların, Garonne'da geçirdiği nahoş anların yanında hiçbir önemi yoktu; burada Locke'un

"başına hummalı ve olağandışı bir ağrı" saplanmıştı. "Çok soğuk ve tatsız bir zamanda nehirde giderken ... büyük bir direk ... teknede kafasının üstüne düşmüştü", ama Locke sorununun tam olarak nereden kaynaklandığı konusunda emin değildi: "Ama her şey bir yana, başımı elimden geldiğince sağlam tutmak niyetiyle, zarar görmüşse diye öğleden sonra bir lavman uyguladım; ertesi sabah başımdaki ağrı bütün şiddetiyle devam ettiğinden, sanırım üç yüz ila üç yüz elli gram kan akıttım.* Sonradan bunun günaşırı meydana gelen bir sıtma nöbeti olduğu ortaya çıktı". Bu hastalık (seyrini Sydenham'a bildirmişti) onu altı hafta boyunca iş görmekten alıkoymuştu, ta mayısta düzelip yolculuğuna tekrar başlayana kadar; gelgelelim gezip görülecek yerlere hakkını verecek kadar iyileşmiş değildi: Lusignan'da "şimdiye dek gördüğü en güzel parka ait bazı duvar kalıntıları vardı ki sağlığı ve morali yerinde olsaydı, layıkıyla tasvir edecekti".[47]

Locke'un Montpellier'den yola çıktığı vakitlerde, Caleb Banks de İngiltere'den yola çıkmıştı ve müstakbel hocası haziran başında Paris'e vardığında Caleb çoktan gelmişti. John Banks çocuk hakkında zaten gerektiği kadar açıklamada bulunmuştu: "akıllı bir öğrenci", "Fransızcası ... mükemmel". Bununla beraber Caleb muhtemelen "iyi ve söz dinler" olsa da, babasının Locke'a, taşrada geçirdiği onca aydan sonra başkentte kendisini muhtemelen makul bir şekilde "kuşanması" için göndermeye söz verdiği elli pound'tan hiç bahsetmemişti. Ayrıca Locke bu konu hakkında Banks'e uzunca bir mektup yazma zorunluluğu duymuş olsa dahi, Banks düşüncesine göre yapılacak en iyi şeyin, daha en baştan hocasına karşı önyargılı olmasın diye, Caleb'e bu konudan hiç bahsetmemek olduğunu söylemişti. Locke, bu vesileyle biraz daha ayrıntıya girerek, biraz kurumlu ve ahkâm kesen bir edayla şöyle sürdürmüştü sözlerini: Kendisinin her zaman düşündüğü üzere, genç beyefendilerle çalışacak kişiler, en baştan onların arkadaşlığını kazanmamakla, "işlerinde tamamen hataya düşüyor ve onlara verebilecekleri faydayı gerçekleştirme imkânından kendilerini mahrum bırakıyorlardı". (Görünen o ki Locke –Banks'e yazdığı sonraki mektuplarda da ortaya çıkacağı üzere– oğlunun himayesine yönelik yaklaşımındaki ciddiyeti ve düşünceliliği ile Banks'i etkilemeye uğraşmaktaydı.) Ayrıca Locke saygılı bir tarzda şunu önermişti ki Banks'ten gelen bü-

* Bedenin bir bölgesinin kesilip kan akıtılması (hacamat), eski çağlarda pek çok hastalığı geçirdiği inancıyla bolca kullanılan bir yöntemdi-ç.n.

tün para, hususi olarak Caleb'e ayrılmış bile olsa, önce kendisine (Locke'a gelmeliydi, böylece "onunla harcamalarının düzenlenmesi konusunda konuşmak için ... kendisine bir fırsat verilmiş olacaktı". Ne yazık ki bu üç kişinin mesele hakkında birbirleriyle anlaşmaları biraz zaman almıştı.[48]

Caleb'in Fransa'da ne kadar süre kalacağı ve birlikte ne yapacakları konusunda belirsizlik ve kararsızlık vardı. İlkin Banks kalış süresinin beş altı aydan fazla olmasını istememiş ve Paris'te mi kalacaklarını yoksa yolculuk mu edeceklerini karar vermeyi Locke'a bırakmıştı. Ne var ki Locke'un Paris'e varmasından kısa bir süre sonra (Caleb'in İngiltere'den ayrılmasının üzerinden iki ay geçmişti) Banks, Locke kibarlık edip bu tavra karşı hissettiği kızgınlığı gizliyordu, biraz daha buyurgan bir tavır takınmıştı. Paris'te "biraz daha fazla" kalmaları gerektiğini öne sürmüş ve Caleb'in yaz aylarının sıcağında yolculuk etmesi konusunda endişelendiğini itiraf etmişti. Gelgelelim temmuzun sonlarına doğru şunu kararlaştırmıştı ki eğer Locke "en iyisinin bu olacağına hükmediyor" ise, ekim ve kasımda bir Loire gezisine çıkmalıydılar; zaten göründüğü kadarıyla Caleb'in arzu ettiği de buydu. Birkaç hafta sonra ise işler daha az kararlı hale gelmişti tekrar: Banks karısının "bu tür bir işe kalkışmanın düşüncesine bile dayanamadığını" söylemiş, kendisinin de onun için "bu üzücü durumu" yaratmaya dayanamadığını bildirmişti. Neticede "Paris'in her şeye cevap vereceği" konusunda oğlunu ikna etmeye çalışmış ve Locke'tan "oğlunu başka yerlere gitme arzusundan alıkoymasını" istemişti.[49]

Locke bu isteğe hiç ses çıkarmadan hemen boyun eğmeye hazır değildi; belki de, kendisine hocalık yapma sorumluluğu verildiğinden, Paris'te kalmaya karşı çıkarak eğitim konusuna vurgu yapmanın, kendisine düşen kati bir vazife olduğunu düşünüyordu. Locke, Banks'in hoşuna gidecek şekilde, bu mesele hakkında iyi düşünülmüş birkaç fikir ortaya koymuştu:

> Yolculuğun kazandıracağı şeylere gelince, sanırım bunların hepsi şu dört hususta toplanabilir: zihni en uygun surette donatan ve kusursuz hale getiren bilgi; beden egzersizi; dil ve sohbet. Bunların içinden yalnızca egzersiz, zamanını Paris'te geçirmesi konusunda onu ikna edecek gibi görünüyor.... Yabancı dilde konuşmanın yurtdışında insanlarla tanışıp arkadaşlık kurarak elde edilebileceğini hayal eden kişiler, bana öyle geliyor ki meseleyi tamamen yanlış anlamışlar.... Yolculuk etmenin getireceği en büyük fayda, insanın yanındakilerin devamlı değişmesidir ve her gün tanıma-

dığımız yabancı kişilerle sohbet etmek de münasip bir özgüven kazanmak demektir; ayrıca yeni yüzler karşısında bozuntuya uğramamak, herkese medeni bir şekilde davranmayı âdet edinmek, kişiye itibar kazandıran ve başkalarına tavsiye edilmesini sağlayan şeyin kişinin doğuştan talihi değil de zihnin zenginlikleri ve kişinin edindiği iyi nitelikler olduğunu deneyimlerle öğrenmek demektir. Kaldı ki eğer tam da bunun için yapılmayacaksa, genç beyefendilerin yetiştirilmek üzere niçin İngiliz sarayına gönderilmeyip de Fransa'nın hanlarına ve lokantalarına gönderilmesi gerektiğini hiç mi hiç bilmiyorum.[50]

Paris'te birlikte geçirdikleri ilk yaz boyunca Locke ile Caleb'in arasındaki ilişkiler gerilmiş gibi görünüyor. Bütçenin dizginlerinin kimin elinde olacağı konusunda en başta yaşanan tatsızlık bir yana, aralarındaki sorunun ne olduğu ve Banks'lere şikâyette bulunanın Caleb mi yoksa Locke mu olduğu belli değildi. İlkin Banks'ler bu işe bir son vermeyi düşünmüştü. Eylül ayında Pepys, Caleb'in annesine şunu söylemişti: "Bu mesele üzerinde düşündükçe sizin ... Bay Banks'in çağrılması konusundaki mevcut fikirlerinizle daha da çok mutabık oluyorum..., zira meselelerin, onunla Bay Locke arasında olmasını dileyebileceğim duruma geleceğine ya da gelme ihtimalinin olduğuna yönelik hiçbir inancım kalmadı". Gelgelelim işler iyiye gitmiş görünüyordu, ya da Banks'ler yolculuk etmelerine müsaade etmeye karar vermişlerdi belki de, zira ne Caleb'i geri çağırmışlar ne de Caleb'in Noel'de eve dönmesiyle ilgili olarak hazirandaki planlarına bağlı kalmışlardı.[51] Locke ve himayesindeki, yılın kalan kısmını Paris'te geçirmişlerdi ve İngiltere'ye dönme meselesi de ertesi ilkbahara kadar bir daha ortaya çıkmamıştı.

En başta Banks, ne yapılacağına dair karar vermeyi büyük ölçüde tekrar Locke'a bırakmıştı: "Oğlumun geri mi döneceği, yoksa daha mı uzun kalacağı ve bunun ne kadar süreceği konusunda sizce en iyisinin ne olacağını hiç çekinmeden yazınız bana". Banks İngiltere ile Fransa arasında yakında çıkması beklenen savaşla ilgili söylentiler dolayısıyla biraz kaygıya kapılmıştı, ama İngiliz büyükelçisi kendini Paris'te güvende hissettiği müddetçe o da oğluyla ilgili olarak aynı şeyi hissetmesi gerektiğini düşünmüştü; böylelikle nisanda karısıyla birlikte, Caleb'in yurtdışında iki üç ay daha kalması gerektiğine karar vermişti. Gelgelelim bu sürenin yarısı geçtiğinde, Caleb süreyi biraz daha uzatmak istemiş ve Loire'a yolculuk etme konusunu tekrar açmıştı. Nihayetinde haziranda, Caleb'in Pa-

ris'te bütün bir yıl kalmasının ardından, bu konuda karar verilmiş ve bu geziye iki aylık bir süre tanınmıştı.[52]

Tam bu sıralarda Dr Thomas Coxe'tan bir mektup almıştı Locke (Coxe, Locke'un Caleb'in sorumluluğunu almasını onaylayanlardan biriydi). Bu mektup, Banks'lerin Locke'u maruz bıraktığı kararsızlıkların, fikir değişikliklerinin ve oyalamaların (bunlar belki Caleb'le ilişkisini de bozmuştu) altında yatan gerilimlere ilişkin bir şeyleri açığa vuruyordu. "Lady Banks", demişti Coxe, "uzun bir süre boyunca oğlunun hiç gecikmeksizin geri dönmesini şiddetle arzu etmişti. Sir John ise oğlunun biraz daha uzun süre kalmaya yönelik isteğini memnuniyetle kabul etmişti"; bizzat Coxe da "onun iki üç ayını kısa Fransa Turu* dedikleri şeyi yavaşça ve aşama aşama yapmasına müsaade edilmesinde hiçbir yanlışın olmadığını düşünüyordu". Ama, demişti Coxe, "Lady Banks'in bundan hiç haberi olmayacaktı". Gelgelelim "gezinin halihazırda yapılamayacağına dair düşünceler tekrar ele alınmaktaydı". Yaklaşan yaz sıcağı zamanlamayı pek de ideal hale getirmese bile, Coxe bizzat böyle bir turun yapılmasından yanaydı, bununla beraber Locke'u, Loire'daki "başlıca güçlük", yani "orada toplanmış olan, kendi uluslarına ve Almanlara mensup genç deneyimsiz delikanlılar" konusunda uyarmıştı. Ama Locke'un "kendi selameti ve rahatı için onlardan sakınmaya çalışacağını bildiğini" söylemişti Coxe.[53]

Locke'un cevabı da, kendisinin Banks'lerin kararsızlıkları karşısında duyduğu hüsranı ve hiddeti aynı ölçüde açığa vurmaktaydı. "Mizacı itibarıyla çekingen" olan Caleb'e Paris'in dışına çıkmanın faydalarını ısrarla anlatmasına rağmen, bir yılı aşkın süreyle "evden, ziyaretlerinin süresinin kısalmasını buyurmaktan başka bir şey yapmayan mektuplar" alıp durmuştu. Şimdiyse, beklediği ilkbaharın geri gelme şansı ortadan kalkmışken ("İngiltere havasına dönmek için en uygun zamanda", ayrıca "bütün arkadaşlarını ve bazı işlerini kendisinin gelişine hazırlamışken") fark etmişti ki Banks'ler nihayet, Caleb'i Fransa'ya gönderirken en başta "tasarladıkları şeyi uygulamaya geçirmişlerdi", üstelik de yakında çıkılacak gezi için uygun olmayan bir mevsimde. Locke bu şikâyetleri Coxe'tan başka kimsenin duymayacağını varsaymış olmalıydı, zira kendisinin konu-

* Loire kıyısındaki şehirlere, Rennes'e, Rochelle'e, Bordeaux'ya, sonra da Poitiers üzerinden Paris'e gidilmişti (dB: c. I, 572).

mu ve şanının kesinlikle farkındaydı ve bunlara ihtimam gösteriyordu (zaten kendisini Banks'lere tavsiye eden de hamisi Shaftesbury idi):

> Sir John'a ve ailesine duyduğum saygı, ufak tefek meselelerimi bir kenara bırakıp oğlunu geliştirmeye yönelik tasarısına baş eğmeye sevk ediyor beni; herkesin onunla kurmuş olduğumu düşündüğü ilişki de, benim acelem yurtdışında daha uzun kalmanın ona kazandıracağı ilerlemelere mani olmasın diye çok dikkatli davranmaya yöneltiyor belki de beni. Eğer eleştiride bulunanlar, o döndükten sonra kınayacak bir şeyler bulabilecek olurlarsa, bunun nerede ortaya çıkacağını biliyorum; artık vebali boynuma.[54]

Duyduğu bu hüsrana rağmen, Paris'te geçirdiği bu yıl boyunca Locke'un vakti boşa gitmemişti. En başta dışarıya çıkıp gezme imkânı olmamıştı, zira geliş yolunda yakalandığı humma bacaklarını kuvvetsiz bırakmıştı, bununla beraber Paris'e varışının üzerinden iki gün geçmeden Boyle'a mektup yazıp "onun uygun gördüğü bir tanıdık uzman tavsiye etmesini" istemişti.[55] Kraliyet Akademisi ve Gözlemevi'yle Paris, Avrupa'nın entelektüel açıdan başkentiydi ve muhtemelen Boyle da Locke'u bu ortama girme konusunda yalnız başına bırakmamıştı, ne var ki onun hangi yardımı ve önerileri sunduğunu bilmiyoruz.

Gelgelelim şunu biliyoruz ki daha en baştan Locke, yanında kaldığı ilk kişi olan Moïse Charas'tan entelektüel destek görmüştü. Usta bir eczacı olan Charas (sonraları II. Charles'ın saray eczacısı olacaktı), Botanik Bahçeleri'ndeki Kimya bölümünde gösterici olarak çalışıyordu ve kısa süre önce *Pharmacopée royale galénique et chimique* (1676) [Saray İçin Galenosçu ve Kimyasal İlaç Tarifleri] adlı, ilaçlarla ilgili bir yapıt yayımlamıştı.[56]

Locke haziranda Charas'ın evinden ayrılıp, ekim ortalarına kadar kalacağı Gilles de Launay'nın evine taşınmıştı. De Launay, Kartezyencilik karşıtı Fransız felsefeci Pierre Gassendi'nin izleyicisiydi. Locke onun bazı kitaplarını satın almış ya da başkalarından edinmişti, ne var ki bu konuda De Launay ile aralarında geçmiş olabilecek bir konuşmaya ilişkin hiçbir kayıt yok elimizde.[57]

Bu vakitlerde Locke'un arkadaşı John Mapletoft evlenmeyi düşünmekteydi. Gresham College'daki Hekimlik bölümünde iki yıl boyunca oturduğu profesörlük koltuğunu bırakmasını gerektirecek bir olaydı bu. Kendisinden sonra buraya Locke'un geçmesi için elinden geleni yapaca-

ğına dair söz vermişti. Gerçekte ise Mapletoft evliliği iki yıl ertelemişti; o zaman da Locke, muhtemelen Shaftesbury'nin işleriyle fazlasıyla meşgul olduğundan, bu görevle artık pek de ilgilenmiyormuş gibi görünüyordu.[58]

Ekim başlarında Henri Justell ile tanışmıştı Locke. Âlim ve kütüphaneci olan Justell'in evi, yerli yabancı, Katolik Protestan pek çok entelektüelin düzenli olarak buluştuğu bir yerdi. Kaydı tutulmuş ilk buluşmalarında Justell, Locke'a, Hanover Dükü'nün faytonundan bahsetmişti (aslında Justell'in evinin ziyaretçilerinden olan Alman felsefeci Leibniz tarafından icat edilmişti bu); "gece olunca Dük faytonu, ayrıca tekne olarak da kullanılabilen bir çadıra dönüştürüyordu". Justell'ın aracılığıyla, Locke ilgilerini paylaştığı pek çok insanla tanışmış, hatta arkadaşlık etmişti. Onu Hollandalı fizikçi Christian Huygens ile tanıştıran da büyük ihtimalle Justell olmuştu. Locke, havasız bir ortamdaki suyun davranışıyla ilgili deneyler gerçekleştirmiş, M. Hubin adlı bir kişiyle birlikte de bir köpeğin bacak kemiği üzerinde cerrahi işlemler yapmıştı; bu kişiden ayrıca deri hastalıklarıyla ilgili bir civa tedavisinin tarifini almıştı. Birkaç yıl önce Satürn'ün halkalarındaki ana bölümleri keşfetmiş olan Giovanni Cassini'nin nezdinde, Kraliyet Gözlemevi'nde Ay, Jüpiter ve Satürn ile ilgili gözlemler de yapmıştı.[59]

Locke ayrıca François Bernier'le de tanışmıştı. Onunla paylaştığı ilgiler tek bir taneyle sınırlı değildi: Bernier doktorluk eğitimi alıp uygulamasının yanı sıra, kısa süre önce *Abrégé de la philosophie de Gassendi* [Gassendi'nin Felsefesinin Özeti] adında bir de yapıt yayımlamıştı. Gelgelelim göründüğü kadarıyla Locke'u en çok heyecanlandıran husus, Bernier'in birkaç yılını geçirdiği ve hakkında bir dizi seyahatname yayımladığı Doğu'ya dair ilk elden edinmiş olduğu bilgilerdi ki bu durum da zaten Locke'un "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"inde görülebileceği üzere, yabancı diyarlara ve âdetlere duyduğu ilgiyle örtüşüyordu. "Felsefeciler arasındaki tartışmalarda Bernier'i dinlemekten büyük zevk alıyor ve bir şeyler öğreniyor olsam da", demişti Locke, "kendisinin bizlere, Doğu'daki halkların âdetleri ve yaptığı şeylerle ilgili, oralarda gözlemlediği olaylarla ilgili bir şeyler anlatmasını tercih ... ederdim". "Uzun zaman zihnimiz felsefeyle ve tartışmalarla dolup taştı", diye düşünüyordu Locke, "halbuki yabancı uluslarda ne tür şeyler olduğuna dair güvenilir bir açıklama namına elimizde neredeyse hiçbir şey yok".[60]

Justell'ın evine ziyarete gelenlerden biri de Nicholas Toinard'dı. Locke onunla epey yakın bir arkadaşlık kurmuştu hemen. Katolik olan Toinard, Locke'tan üç yaş kadar büyük, müzmin bir bekârdı ve hukuk öğrenimi görmüştü, bununla beraber çeşitli entelektüel ve akademik konulara yönelik ilgisini canlı tutmaya yetecek kadar varlıklıydı. Bu ilgiler (Locke'la tartışmalarının ve yazışmalarının açığa vurduğu üzere) yeni teknolojiler, doğa felsefesi ve tıptan, coğrafi keşiflere ve İncil'le ilgili araştırmalara kadar uzanıyordu. Locke onu "çok iyi bir mekanikçi, aynı zamanda da hayran olunası bir âlim", diye tasvir etmişti.[61]

Locke, Toinard'ın evindeki odaları ilk kez gezdiğinde, ev sahibinin silahlara büyük bir ilgi duyduğunu keşfetmişti: Kendisine bazıları Toinard'ın kendi tasarımı olan "birtakım tarzlar" gösterilmiş, ayrıca silaha mermi doldurulması ve mermi yapımı hakkında bilgi verilmişti. Gene bu ziyarette, "Bay Toinard bana, çok fayda sağlayabileceğini düşündüğüm, İncil yazarlarından kendi yaptığı ve yeni bir tarzda basılmış *harmonia*'sını* gösterdi", diye yazmıştı Locke. Bu kısa not, Toinard'ın daimi ve en önemli ilgilerinden birini dile getiriyordu ki bu da İncil'in çeşitli bölümlerini erken dönem Yunanca metinlerde yer aldığı haliyle uyarlamak, böylelikle de bütünleştirilmiş tek bir anlatı oluşturabilmekti. Toinard'ın "yeni tarzı" uyarınca, İncil'deki dört bölüm paralel sütunlara yerleştirilmiş, bunların Yunanca anlatımları da uygun şekilde hizalanıp ilişkilendirilmişti. Her sayfanın başına çeşitli olaylara ilişkin tarihler ve yerler yazılmıştı. Ayrıca Toinard beşinci bir sütuna, "nihai" bir Latince özet hazırlayıp koymuştu. Toinard birkaç yıl sonra, İncil'deki dört bölüme ilişkin *Harmonia*'sını özel olarak bastırdığında, Locke kendi nüshasına, Orléans'lı Nicholas Toinard tarafından hediye edilmiş gibi gösteren sözler yazmıştı:

> İnsanların en iyisi, eski ekolün erdemleriyle bezenmiş olmakla beraber çok cazibeli, son derece dirayetli, her türden irfana sahip, onun yeni temeller üzerine inşa ettiği Harmony'den açıkça anlaşılacağı gibi hem Yunanca ve İbranice ilimlerine hem de kronolojiye büyük ölçüde vakıf...; ayrıca pek çok bakımdan el üstünde tutulacak bir dost: Bana bu sevindirici ve paha biçilemez hediyeyi bahşedip beni yüceltti.[62]

---

* Dört İncil'i karşılaştırarak birbiriyle uyumlu ve benzer metinleri belli bir sistematik içinde bir araya getiren kitap. İlk örneğini İskenderiyeli Ammonius vermiştir-e.n.

Toinard'ın çevresindekilerden biri de John Brisbane'di. İngiliz elçiliğine bağlı olarak çalışan Brisbane 1680'de Bahriye'de kâtip olmuştu (Toinard ile Locke ondan Kaptan diye bahsediyordu). Brisbane, Locke'un elçilikten tanıdığı tek insan değildi, zira bizzat İngiliz büyükelçisinin (Ralph Montague) karısı, Lady Northumberland, Locke'un Londra'dan arkadaşı ve komşusuydu. Yaklaşık sekiz yıl önce ilk kocası öldükten sonra unvanını korumuştu ve kendisine hâlâ Blomer'lar eşlik ediyordu.

Bir kış akşamı Locke, Lady Northumberland'a yardımda bulunması için çağrılmıştı. Halihazırdaki sorun "kendisine büyük eziyetler çektiren. dişlerindeki şiddetli bir ağrıydı ve Margaret Blomer, Locke'a gelmesi ve "Lady bir daha Fransız deneylerine başvurmak istemediğinden... bulabileceği en iyi yakıyı getirmesi" için yalvarmıştı. Sorunun kökenine inilemediği belli olan daha önceki "Fransız deneyleri"nde dişin biri çekilmiş, ama dişin sapasağlam olduğu ortaya çıkmıştı. Locke'un tanık olduğu krizler korkunçtu. Bunlar sırasında "Lady devamlı çığlık atıyordu. Her çığlıkta ağzı sağ kulağına doğru çekiliyordu ve kriz geçtikten sonra da Locke'a ağrının, şimşek gibi aniden yanağının kenarında boylu boyunca ortaya çıkıp oradan kulağına, dişlerine vurduğunu anlatıyordu". Öyle görünüyor ki Locke ertesi iki hafta boyunca neredeyse hep baş ucunda durmuş, yakı uygulamış, müshil vermiş ve dişetlerini afyon bazlı merhemlerle rahatlatmıştı. Locke, dişlerin kendisiyle değil de esasen sinirlerle ilişkili telakki ettiği bu vakayı (gerçekte trigeminal nevraljiydi) çok ayrıntılı bir şekilde hem günlüğünde hem de Mapletoft'a tarif etmiş, ayrıca ondan ve Sydenham gibi Londra'da bulunan diğer doktorlardan tavsiyeler almıştı. Locke gösterdiği bu ihtimam üzerine, "bir çift gümüş mum, yanında mürekkep kutusu ve kum kutusuyla bir hokka ve gümüş bir zil" ile ödüllendirilmişti.[63]

Lady Northumberland, Locke'un tedavi etmeye çalıştığı tek İngiliz cemaati mensubu değildi. Büyükelçinin evinde hummadan mustarip bir hizmetçi kadın için ilaç yazmasının yanı sıra, İngiltere'ye dönüş yolunda o sıralarda Paris'te bulunan Thomas Herbert'ın kusmasını ve hayasındaki şişlikle Bayan Sandys diye birinin dizanteri ve ishalini tedavi etmiş, ayrıca Sydenham'ın hastalarından Bay Robinson diye bir kişiyle ilgilenmişti.[64]

Mart ayında Denis Grenville, daha önce sormuş olduğu konulardan üçüne (dünyevi işler, çalışma, sohbet) ilişkin kendi düşüncelerinden bazılarını göndermişti Locke'a. Locke'un dinlenme hakkındaki düşünceleri tamamen nesnel mahiyette olmuşken, Grenville'inkiler kendi yaşadığı zor-

luklar üzerine odaklanmıştı. Bu hususların her biriyle ilgili olarak sorunları vardı. Bunların tümü çok açık surette, sürekli kararsız olmaktan ve bir eylem planına sıkı sıkıya uyamamaktan kaynaklanıyordu. Locke gecikmeden verdiği cevabında Grenville'in sorunlarında aslında bir uyum olduğunu kabul ediyordu: "Bu özel hususlarla ilgili olarak şikâyet ettiğiniz büyük güçlüğün, kararsızlığın ve kafa karışıklığının çok büyük ölçüde kaynaklandığı nokta, bir insanın kati ve eksiksiz bir biçimde her zaman kesinlikle en iyi olan şeyi yapmakla yükümlü olduğunu düşünmeniz". Eğer "kesinlikle en iyi olandan başka hiçbir şey yapmayacak olsaydık, yaşamlarımız devamlı düşünmekle geçip gider ve hiçbir zaman eyleme geçemezdik", demişti Locke. Grenville'in genel sorunu aslında "hiçbir zaman eyleme geçememek" gibi görünüyordu ki Locke da bunu karakter ya da kişilik kusurundan ziyade entelektüel bir hata olarak görüyordu. Locke şunu öne sürüyordu: "Vazifemiz bazen ... başka bir şey yapmaya serbestlik tanımayacak kadar aşikâr olsa" bile, böylesi nadiren gerçekleşirdi, kaldı ki her durumda yapılacak *tek bir* şeyin, izlenecek *en iyi* eylem planı olmasına da imkan yoktu. Tanrı bizlere, yarattığı zayıf ve hata yapabilir mahlûklara, her zaman yanılgıya düşme riskimizin bulunacağı böyle bir hükme varma gerekliliğini dayatmış olamazdı.[65]

Locke bir "fantezi" ile ilişkili olduğunu söylediği bir başka düşünce eklemişti; "kendisine ait tuhaf bir kavram", "sık sık aklından geçirdiği" bir şeydi bu, yani "bu dünyadaki vaziyetimizin aleladelikten ibaret olduğu, uçlara ulaşmaya muktedir olmadığı" düşüncesiydi. Bu düşünceyi "birkaç durumda uygulanabilecek" bir şey olarak düşünmüştü, kaldı ki çalışma üzerine, önceki yıl yazdığı notta ortaya çıkmıştı bu düşünce; bu notta dünyadaki yetilerimizin, meleklerinkinin aksine, sınırları olduğu yolundaki fikir benimsenmişti. Gelgelelim burada yapılmak istenen, her zaman yapılacak *tek bir iyi* şeyin olduğunu düşünmemizin yanlış olduğuna, "bizlerin ne devamlı dinlenme ne de devamlı çalışmaya muktedir olduğumuza ... ne her zaman bedenimizi kullanarak ne de her zaman zihnimizi kullanarak çalışabileceğimize" yönelik bir başka ispat sunmaktı.[66]

Temmuz – Ekim 1678: Uzatılmış Bir Fransa "Kısa Turu"

Temmuz başında Locke, Caleb'in Loire'da yapacağı "kısa tur" için özenle hazırlıklara başlamıştı. Dört kutu kitaplarla doldurulmuş, siyah bir san-

dığa da (sistematik bir listeye göre) kıyafetler, tıraş bıçakları, bıçaklar ve çatallar, ayrıca Toinard'ın "Harmonia"sı ile kendine ait iki müsvedde –Celleneuve'de yaptığı, Nicole'un denemelerinin çevirisi ve "Essay de Intellectu" adlı bir müsvedde– konmuştu. Lady Northumberland'ın hastalığından sonra kendisine verdiği gümüş eşyalar da dikkatlice tartılarak Brisbane'e emanet edilmişti. Kendi ihtiyaçları içinse, "yanına alınacak çarşaflar", gömlekler, mendiller, şapkalar, manşetler ve yün çoraplardan oluşan ayrıntılı bir liste çıkarmıştı.[67]

Birkaç gün sonra Locke ile Caleb Paris'ten ayrılıp, Coxe'un tavsiyesi üzerine muhtemelen kendi faytonlarıyla güneybatıya doğru yola çıkmışlardı. İki gün sonra Orléans'taydılar. Burası Toinard'ın memleketiydi ve kendisi Locke için, arkadaşlara ve tanıdıklara verilecek takdim mektupları yazmıştı. Toinard'ın varlığı her yerde kendini hissettirmiş olmalıydı Locke'a, zira onun arkadaşlarınca ağırlanmanın yanı sıra, Toinard'ın teknolojik icatlarından bazılarının nasıl çalıştığı gösterilmişti kendisine. Örneğin Toinard'ın aklına, şişeleri her zamanki gibi mantar ya da ahşap tıpalarla değil de vida biçiminde cam tıpalarla kapama fikri gelmişti ve şişe fabrikasında Locke bunların nasıl üretildiğini bizzat görmüştü. Locke'a ayrıca, Abbé François Gendron tarafından, Toinard'ın tasarladığı taşınabilir küçük bir değirmen de gösterilmişti. Locke'un yazdığı ayrıntılı tarife göre, bu değirmen "yirmi dört saat içinde yüz kişiye yetecek kadar mısır" öğütebiliyordu.[68]

Locke zamanının büyükçe bir kısmını da Toinard'ın bir diğer arkadaşı, Dr Godefroy'la tıbbi meseleler hakkında tartışarak geçirmişti. Locke şunu fark etmişti ki "şehir topal ve beli bükük insanlarla dolup taşmaktaydı" ve Godefroy'un anlattığına göre, işin tuhafı, insanların omurgalarındaki bu deformasyon dolaylı olarak yöredeki şarabın sertliği yüzündendi: Şarap ve havanın niteliği küçük çocukların öksürmesine sebep oluyor ve bu öksürükler de "henüz hassas durumda olan omurgalarını büküyordu". Orléans'da sık görülen rahatsızlıklardan biri de gut hastalığıydı ve Godefroy bunu da yöredeki şaraba bağlıyordu. Locke'a, bir arkadaşının "gut hastalığı herhangi bir iş yapabilmesine mani olduğu için keşiş olmaya karar verdiğini" anlatmıştı. Dini yaşamın "katılıkları"na iyi bir şekilde hazırlanmak adına daha az içki içmeye başlamıştı; gelgelelim "şarabı biraz keser kesmez guttan kurtulmuştu ve o zamandan beri de sağlığı iyiydi".[69]

Locke ile Caleb Orléans'da, temmuzun sonuna kadar, en başta tasarladıklarından daha uzun bir süre kalmışlardı. "Şehriniz size benziyor, insanı içine çekti mi kolay kolay bırakmıyor", demişti Locke Toinard'a. (Şimdiye dek birbirlerine yolladıkları mektupların sayısı altıyı bulmuştu ve bunlar genellikle uzunca mektuplardı; birbirlerinden ne kadar hoşlandıklarının bir ölçüsüydü bu.) Ne var ki Locke'un pohpohlarının arkasındaki alelade gerçek, Caleb'in dizanteriye yakalandığını gizlemekti. Tahmin edileceği üzere, Caleb'in annesi bunu işittiğinde "eve dönmesini daha da çok istemişti".[70]

Locke ile Caleb, Orléans'dan yola çıkıp, yaklaşık altmış kilometre uzaklıktaki Blois'ya ulaşmak için Loire Nehri boyunca tekneyle yolculuk etmişti. Ters yönde esen bir rüzgâr ve yanlarında yolculuk eden bir kişinin dalgalardan korkması nedeniyle yarı yolda, Avery'de durmak zorunda kalmışlardı. Burada yeni tanıştıkları Madam de Richmond adında utangaç biri onları yöreden "meziyetli bir kişi" ile tanıştırmıştı; bu kişinin sazanlarla dolu bir hendeği olan evinde "iyi bir şekilde karşılanmış ve ağırlanmışlardı". Ertesi gün tekrar yola çıkmışlardı çıkmasına, ama Locke ev sahiplerinin bahçesinde bulunan en iyi armutlardan yarım düzine kadarının listesini çıkarmaya vakit bulabilmişti.[71]

Locke ile Caleb'e Blois'da bulunan "Galère"de kalmaları tavsiye edilmişti. Locke "fazlasıyla" sevmişti burayı. Daha önce kaldıkları bir han kadar "müthiş pahalı" değildi, ayrıca yemekler de "pazarlık yapıldığı takdirde" makul bir fiyattaydı. Biraz vakit ayırarak yöredeki tarihi konaklarla bahçeleri de gezmişlerdi. Locke'un günlüğünde birkaç sayfa bunlardan birine, Kral'a ait bir konak olan Chambord'a ayrılmıştı. Başka bir konakta, Beauregard'da, Locke'un ilgisi galerilerden ziyade ("burada son asırların en mühim şahsiyetlerinin resimleri vardı, ama çok çok iyi yapılmamışlardı") "çok iyi tasarlanmış birtakım araçlar"ın bulunduğu avludaki teknolojiye yönelmişti. Ayrıntıya inerek kaydettiği bu araçlar, içindeki suyu dahice dengelenmiş bir çift kovanın çektiği bir kuyuya aitti.[72]

Locke, bu ziyaretlerin ertesi günü, Boyle'a mektup yazarak, "Fransa'nın o sıralarda arşınladığı kesiminde" onun için alabileceği herhangi bir bilgi ya da görev olup olmadığını sormuştu. Locke, Toinard'ın yolladığı son mektuplardan edindiği bilgileri ileterek, Boyle'a Paris'te icat edilen bir nemölçerden bahsetmişti: Bu nemölçer "havadaki nemi göstermenin yanı sıra, bir sarkacı döndürmek üzere de geliştirilebilecekti ki başarılı olunduğu tak-

dirde bir tür daimi hareket elde edilecekti". Ayrıca Boyle'a, Toinard'ın bir tasarısı yardımıyla havayı enerji kaynağı olarak kullanmaya yönelik bir başka dahiyane girişimden de bahsetmişti: "Bir saatçi ... havanın hareke-te geçirebileceği bir saat parçası üzerinde çalışıyor şu sıralar".[73]

Locke ile Caleb, Blois'da bir hafta kaldıktan sonra Loire Nehri'ni "arşınlamayı" sürdürüp Tours'a varmışlardı. Burada geçirdikleri dört gün hava biraz soğuktu, öyle ki Locke "flanelden yapılma gömleğini giymeyi uygun görmüştü" (Paris'ten yola çıkmadan önce dikkatlice listelediği şeylerden biriydi bu gömlek). Uygun şekilde giyinen Locke ile Caleb, St Gatien Kulesi'nin tepesinden şehri seyretmiş ve bir Fransisken kadınlar manastırı ile Benedikten manastırını ziyaret etmişti. Locke şehrin ne yazık ki kötüye giden ipek dokuma endüstrisine epeyce alaka duymuş ve bu endüstrinin teknik, toplumsal ve ekonomik çeşitli yönleri hakkında uzunca notlar tutmuştu.[74]

Tours'dan ayrılıp nehir boyunca devam ederek, "Loire'ın kıyısına bakan yüksek bir tepenin eteğindeki küçük bir şehir" olan Saumur'a gitmişlerdi. Burada Locke yolculuğun o zamana kadarki maliyeti üzerine fikir yormuştu. O anda konakladıkları "Trois Mores", Tours'da bulunan vasat sayılabilecek "St Marthe"a kıyasla dörde beş oranında "uygun" bir fiyat sunmuştu onlara. Blois'dan Tours'a giderken bindikleri teknenin fiyatı Locke'a o zaman "çok az" görünmüşken, şimdi başka deneyimlerden sonra "çok çok pahalı" gelmişti. Ayrıca durdukları her yerde yaptığı gibi, bütün yöresel meyve çeşitleri hakkında notlar almıştı. Eriklerin ('Roche Corbon, kırmızı ve büyük", "Ste. Katherine, büyük ve sarı"), armutların ("La Rousselette", "Le poire de Citron") listesini çıkarmış ve bunları kurutmakta kullanılan yöntemi tarif etmişti. "La Belle Chevereuse" ya da "Le gros pay d'Italy" türü şeftaliler de kurutulmaktaydı; bu şeftalinin çekirdeği çıkarılarak, "yerine küçük bir şeftali sokuluyor ... böylece şeftali daha büyük ve lezzetli hale geliyordu".[75]

Locke ile Caleb, Saumur'da bir hafta geçirdikten sonra Angers'e doğru yola çıkmış, son dört beş kilometreyi at sırtında gitmişlerdi. Yöre sakinlerinin "onların ihtiyacından faydalandığını" düşünmüştü Locke, zira atlar için yüzde 50 daha fazla fiyat biçmişlerdi.[76]

Locke'un Angers'deki Minims Kilisesi hakkında tuttuğu notlar, gerçekten de meraklı bir kişiye özgü nesnelliği yansıtmaktaydı en başta. Makul olabilecek çeşitli Komünyon ayini türleri, bunları ebediyete kadar kutla-

manın ya da Kutsal Ekmek'i göstermenin kıymeti hakkındaydı bu notlar. Ama Katolikliğe karşı önyargısı şu sözlerinde ortaya çıkmaktaydı: "Eğer bu şeylerden herhangi bir fayda elde edilecekse, görünen o ki bu fayda .... bunlara para verebilecek güçte olanlar için yalnızca". St Maurice Katedrali'nde gördüğü "bol miktardaki kutsal eşya"ya verdiği tepki karşısında, oraya alay etmek ve önyargılarını beslemek için değil de hangi amaçla gitmiş olabileceğini merak ediyor insan. Gerçek Hac'ın tahtasında "üzerindeki altın ve gümüş kaplama dışında" hiçbir şey görülemiyordu ve ayrıca güya orada bulunan, Meryem Ana'nın sütü ile bir tutam saçı ve iç eteğinden bir parça da "ortada yoktu". İsa'nın, içinde şarap ürettiği farz edilen somaki su kaplarından biri, hem Kana'daki düğünde kullanılan ekmeğe* karşılık gelemeyecek kadar kıymetli hem de Yahudilere özgü olmayan bir tarzda süslenmiş olduğundan "zor hazmediliyordu".[77]

Locke'un zihninin pratiğe dönük, ayakları yere basan özelliği, yapımına tanık olduğu bir org münasebetiyle açığa çıkmıştı. Bu orgdan bahsetmeyi değerli kılacak ilk husus, olağandan daha fazla çalgı anahtarı bulunmasıydı. Ama belli ki Locke, at kemiğinden yapılan ve "fildişinin aksine hiçbir zaman sararmayacak" olan tuşlardan çok daha fazla etkilenmiş, ayrıca bunların nasıl beyazlatılacağının tarifini almıştı.[78]

Bütün bunların yanı sıra, Locke Angers'te geçirdiği günler boyunca "*de intellectu*" [anlak] hakkındaki araştırmaları üzerinde biraz kafa yormak imkânını bulmuş ve "karmaşık kipler"den oluşan idelere ilişkin bazı notlar almıştı. Daha önceki düşüncelerinde diğer idelerden açıkça ayırt edilmemiş ide türlerindendi bunlar; örneklerden biri (tütsüleyerek pişirme) önceki yüzyılda Jean de Léry'nin Brezilya'da gerçekleştirdiği yolcululuk hakkında okuduğu bir kitaptan alınmıştı.[79]

Locke ile Caleb, Angers'den dönüp tekrar Saumur'a gitmişler, burada bir geceliğine, gene "Trois Mores"de kalmışlardı. Gitgide artan "sıcaklardan korkarak", iki kişinin taşıdığı "bir tahtırevan kiralamışlardı kendilerine" (ayrıca Locke ile Caleb'in yanlarındaki hizmetçiler için de iki at kiralanmıştı). Toinard'ın tavsiyesi, La Rochelle'e Thouars, Fontenay ve Marans'dan geçerek gitmeleri yönündeydi, ne var ki Locke tersini yapmaya, Richelieu ve Niort'dan geçerek gitmeye karar vermişti. Ertesi gün, Vienne

---

* Kana: İncil'de adı geçen, İsrail'in kuzeyinde Celile bölgesinde yer alan şehir. İncil'de yazılanlara göre, İsa ilk mucizesini bu şehirde gerçekleştirmiştir-ç.n.

Nehri'nden kuzeye gidip Chinon'dan geçerek Richelieu'ye yolculuk etmek için atlar kiralayıp bir kılavuz tutmuşlardı. Chinon, "küçük, pis ve fakir bir kasaba" idi, ama buna rağmen ceviz yağı üretiyordu ve Locke bu işin yöntemini not almıştı. Buna karşılık Richelieu'deki şato "Fransa'daki en kusursuz yapı örneği" idi ve kasabanın kendisi de "aynı hassasiyetle inşa edilmişti. Richelieu'de ("Puis d'or"da, "çok da iyi olmayan") bir gece geçirmiş ve ertesi gün, yani ağustosun son günü de buradan ayrılmışlardı.[80]

İki gün sonra La Rochelle'e varmışlardı ve Locke burada şunu yazmıştı: "Okyanusu [Atlantik] ilk kez görüyorum".[81] Yanlarına refakatçi olarak o yöreden bir doktoru, M. Beaulot'yu almışlardı. Beaulot onlara etrafta bulunan pek çok çukuru ve buralarda deniz suyunun buharlaştırılmasıyla tuzun elde edilişini göstermişti. Ayrıca Locke onunla bölgeye özgü hastalıkları tartışmıştı.

La Rochelle'e daha varmadan, Caleb'in büyük ısrarı üzerine, burasının yolculuklarının en son durağı olmayacağına ve daha da güneye, Bordeaux'dan geçerek Toulouse'a gideceklerine karar vermişlerdi. Banks'ler bu konuda endişeye varan bir isteksizlik sergilemişler ve hiç şüphe yok ki arkadaşları Pepys de "Lady'nin yaşamının, oğlunun daha da güneye inmesinin verdiği endişeyle allak bullak oluşuna her gün tanıklık eden biri olarak" Locke'a mektup yazıp Toulouse'dan mutlaka dönüş yolculuğuna başlamalarını salık vermişti.[82]

Aynı yoldan iki kez geçmeden, Toulouse'dan Paris'e gitmenin en kolay yolu doğuya, Languedoc'a yolculuk ederek, kısmen tamamlanmış Canal du Midi'den Montpellier'ye kadar vadi boyunca gitmekti (oradan da Rhône Vadisi'nden kuzeye doğru Lyon'a doğru yolculuk etmekti). Locke Montpellier'ye tekrar gitmeye can atıyordu ve Charleton'a mektup yazarak "onu görmenin ve ... kendini çok güvende ve mutlu hissettiği, bir dostun kollarına kendini bırakmanın... vereceği memnuniyete yönelik umutlarını" ifade etmişti.[83]

Locke ile Caleb eylülün ilk günlerinde La Rochelle'den ayrılıp Bordeaux'ya doğru yola çıkmışlardı. Yol üzerindeki Rochefort'da, Toinard'ın verdiği takdim mektuplarının güçlü etkisi sayesinde, vali tarafından akşam yemeğine davet edilmişler ve dik açılı ızgara sistemiyle tasarlanmış caddelere sahip (öyle ki "insan şehrin bir ucundan bakınca diğer ucunu görüyor")[84] yakınlarda geliştirilmiş, önemli bir gemi imalat sanayisinin bulunduğu şehri rehber eşliğinde gezmişlerdi. Bordeaux'da Caleb annesine mek-

tup yazarak İtalya'ya gitmek istediğini ifade etmişti. Locke bu isteğe tamamen katılıyordu, zira Roma'yı görmeyi çok istiyordu. Caleb, Pepys'ten anne babasını buna ikna etmesini rica etmişti. Tahmin edileceği üzere, Sir John iki arada bir derede kalmıştı. Pepys gibi Sir John da planın bizatihi iyi olduğunu düşünüyordu. Dahası bariz bir şekilde oğlunu memnun etmek istiyor ve bu yolculuğun Londra'ya dönme işini ilkbahardan sonraya ertelemeyi gerektirmeyeceğine inanıyordu. Zaten bu tarih dönmelerini umduğu en erken tarihti. (İdrak ettiği üzere, Locke açısından bakıldığında, kış yaklaşırken Londra'ya gelmek "onun sağlığı bakımından uygunsuz bir zaman olacaktı ki zaten yurtdışında bu yüzden vakit geçirmişti".) Öte yandan Locke'a şunu demişti: "Eğer postacı her hafta mektup getirmez de karımın çok kaygılandığını görürsem, o zaman tek düşüneceğim şey Caleb'in dönmesi olur". Gelgelelim Pepys'in yardımıyla Lady Banks ikna edilmişti ve her hafta Caleb'in ona haber yollaması ve ertesi yılın ilkbaharında eve dönmesi şartıyla İtalya'ya gitmelerine karar verilmişti.[85]

Bu yeni plan eskisiyle Lyon'a kadar örtüşüyordu. Lyon'da kuzeye, Paris'e doğru devam etmek yerine, doğuya dönüp Alpleri geçeceklerdi. Bu plan uyarınca, eylülün sonlarına doğru, Bordeaux'dan ayrılıp beş gün sonra Toulouse'a varmışlardı. Burada "Navarre"da konaklarken Locke günlüğüne "insanın mutluluğu ister bedenen ister zihnen olsun zevk almasına bağlıdır", diye yazmıştı:

> bu böyle olduğundan, yalnızca bütün insanlığın deneyimlerine ve her insanın gönlünden geçen düşüncelere değil ... kutsal kitaba da başvuruyorum ki burada Tanrı'nın sağ elinde ... zevklerin daha fazlasının mevcut olduğu ve insanların zevk peşinde koştukları için değil de bu yaşamın anlık zevklerini, sonu hiç gelmeyecek mutluluklara tercih ettikleri için cezalandıracakları anlatılıyor.

Ayrıca Locke buna tamamen zıt olarak, M. Breteile'den öğrendiği iki üç ilginç şeyi de not almıştı: "Elinizi dövülmüş bir salyangozla ovuşturun; üzerine kaynar balmumu döktüğünüzde, eliniz yanmayacaktır".[86]

Locke ile Caleb Montpellier'ye ekim ortasında ulaşmışlardı. Bu sıralarda Locke, başka kişilerin yanı sıra, William Charleton, Pierre Magnol ve Pierre Jolly ile irtibata geçmişti. Jolly ile birlikte tam ay tutulmasına ilişkin titiz gözlemlerde bulunmuş ve bu gözlemlere dair izahatı da artık Kraliyet Derneği'nin kâtibi olan Robert Hooke'a yollamıştı.[87]

Tutulmadan sonraki gün Locke ile Caleb Montpellier'den ayrılmıştı. Orada geçirdikleri iki haftayı aşkın süre, Locke'un arkadaşları ile tam manasıyla iyi vakit geçirmesi için yeterli olmamıştı. Bu kadar erken ayrılmanın "yolculuğu boyunca başına gelen en kabul edilemez olay" olduğunu söylemişti Charleton'a. Ne var ki karlar başlamadan önce Alpleri geçmeleri gerekiyordu, bu yüzden de hızlıca kuzeye doğru gitmişler, bir haftadan kısa bir süre sonra da Lyon'a ulaşmışlardı.[88]

İşler beklendiği gibi gitmiyordu, zira Locke'un ertesi gün Charleton'a yazdığı üzere, "bütün yol boyunca yüzlerinde hissettikleri soğuk hava ve sert rüzgâr, bulundukları yerde, gördüğü kadarıyla tepeleri [karlarla] kaplamıştı". Kaldı ki bekleneceği üzere, Lyon'a varır varmaz ümitleri suya düşmüştü; "bu kış dağları geçmek için geç kalan ilk kişilerdendiler". Locke karlar arasından "şans yaver giderse hızlıca geçilebileceğini" düşünmüş, ama buna lüzum olmadığından ("Tepelerin üzerinden, tekrar buzlarımı çözecek sıcak bir arpalık için geçmiyorum ... hem Bay Banks de Papa'nın yeğeni değil ki ... Roma'ya servet sahibi olmaya gidiyor olsun"), Paris'e gitmeye karar vermişti. Birkaç ay sonra Locke, Caleb'in sorumluluğunu almamış olsa, gitmeye ikna olacağını söylemişti. Ama mevcut durumda hayal kırıklığına uğramış olduğu aşikârdı. "Eğer bütün dünyanın Roma'ya gitmesi gerekiyorsa", diye yazmıştı Mapletoft'a boyun eğmiş bir edayla, sanırım benim asla gitmemem gerekiyor, zira iki sefer bunun için hazırlanıp, zamanı belirledim, refakatçiyi ikna ettim, ama her seferinde hüsrana uğradım.... Eğer Baht'ın tasarılarıma ve beklentilerime zıt olarak beni defetmesine alışık olmasaydım, bu şekilde yoldan çevrilmiş olmama çok sinirlenirdim, hele de kendimi neredeyse Roma'nın kenar mahallelerinde hayal etmiş ve birkaç gün sonra Capitol'e tırmanıp Scipio'lar ile Sezarların ayak izlerini takip edeceğime kesin gözüyle bakmışken.

Locke'un daha önce ne zaman Roma'ya gitmeyi planladığı açık değildir, bununla beraber iki yıl önce Montpellier'de uzunca kaldığı sırada İtalya yolculuğu ve Roma'da yapılıp görülecekler hakkında kapsamlı notlar tutmuştu.[89]

Locke ile Caleb kasım ortasında Lyon'dan ayrılıp Paris'e doğru yola çıkmıştı. Yola çıktıkları zaman "ilk düşen karların yolculuğu muazzam ölçüde zorlaştırıp epeyce tehlikeli hale getirmiş olsa da... sonradan... güzel havaların durumu düzelttiğini ve ... insanların büyük zorluk çekmeden gidip gelebildiğini" bilmiyorlardı. İkisi ay sonunda Paris'e ulaşmıştı.[90]

Lyon'dan ayrılmadan önceki gün Locke genç bir İsviçreliyi hizmetine "laquais", yani uşak olarak almıştı ve bu uşak üzerinde yeni bir uşak elbisesiyle, Lyon ile Paris arasındaki en ucuz ulaşım aracı olan tekneyle kuzeye doğru yolculuk etmekteydi. Sylvanus Brownower, Locke'un iki yıl önce (yıllık olağan ücret olan 5 £'luk bir maaşla) hizmetinde olan John Wheelock adlı bir uşağın yerini almıştı bir bakıma. Gelgelelim Wheelock, Locke Fransa'ya doğru yola çıktığında Shaftesbury'lerin yanında kalmıştı. Brownower, Locke'un yanında yaklaşık yirmi yıl kalacaktı ki bunun sebebi, görüldüğü üzere, muhtemelen Locke'un "uşaklarına çok nazik davranması ve onlardan ne tarzda bir hizmet beklediği hakkında çok tatlı bir dille malumat verme zahmetine katlanmasıydı". Wheelock'un vazifeleri arasında efendisini tıraş etmek de vardı ve muhtemelen Syl da (artık böyle çağrılıyordu) bu vazifeyi üstlenmişti, bununla beraber pek çok açıdan daha değerli olduğu da ortaya çıkmıştı: Çok güvenilir bir kâtip olarak Locke'un müsveddelerini temize çekmiş, kâtiplik yapmış ve (yetenekli bir ressam olarak) gerektiğinde, efendisinin portreleri de dahil olmak üzere resimler yapmıştı.[91]

Bir yıldan fazla bir zaman önce Mapletoft Locke'un belli ki önceden söylediği bir şeye cevaben mektup yazmıştı: "Sanırım kendine bir eş almama kararında sonuna kadar haklısın, ayrıca şuna da hiç şüphem yok ki İngiltere'deki evli erkeklerin çoğu senden yana olacaktır". Ama görünen o ki evlenme fikri Locke'un aklındaydı hâlâ, zira sonraları bu konudan Stringer'a da bahsetmişti. Stringer "eş bulma fikrini onun aklına sokan şeyin ... yolculukları sayesinde kuvvetinin ve dinçliğinin artması mı, yoksa yaşlılığa ve rahatsızlıklara yönelik düşünceler mi olduğu konusunda biraz kararsızdı".[92] Şüphesiz ki Locke Fransa'ya geldiğinden beri sağlığının iyiye gittiğini söylemişti, ama Elinor Parry ile ilişkisi dışında, onun bu zamana kadarki yaşamı hakkında, bir eş bulmaya duymuş olabileceği ilginin, kendisinin kuvveti ve kudretiyle artacağını ya da bunları gerektireceğini gösteren hiçbir şey bilmiyoruz. Daha büyük ihtimalle, ellisine birkaç yıl kala, Locke'a baskı yapan "yaşlılığa ve rahatsızlıklara yönelik düşünceler" idi. Eğer böyleyse, görünen o ki bu hususlar hizmetine yeni bir uşak almasında da benzer şekilde rol oynamıştı.

Bundan bir yıl kadar sonra, bu evlilik konusu Locke ile Paris'te bulunan bekâr arkadaşları arasındaki son derece hafif tartışmalarda ortaya çıkmaya devam etmişti. Bir noktada Locke Toinard'a, ona "eş olacak güzel,

genç bir kız" bulduğunu söylemişti, gelgelelim akıldan geçen belli bir isim varmış gibi görünse de fikrin latifeyle söylendiği açıktı. "Birkaç denemeden sonra size uygun olmadığı ortaya çıkarsa", demişti Locke, "onu satabilirsiniz .... bir kilosunu epeyce paraya; tıpkı Montpellier'de gördüğüm üzere domuzları sattıkları gibi": "Sanırım [bu kız] kilo başına on on iki şilin kazandıracaktır size, zira kendisi güzel, genç, çok sevecen ve pazarda satmaya da uygun durumda". Artık Locke, evlilik ile ölümün "hemen hemen aynı şey olduğu" şeklinde bir sonuca varmış gibi görünüyordu. Onun niçin evliliğe yakınlık duymadığı, hatta niçin evliliğe karşı tavır aldığı konusunda ancak tahminlerde bulunabiliriz.[93] Şüphesiz ki evlilik, bekâr bir yaşamın mümkün kıldığı kontrolle çatışacaktı. Christ Church'teki Burs'unu kaybedecek ve aklını düzenli tıbbi uygulamalara, gerçekleştirilen hizmetler karşılığında teşekkür olarak verilen hediyelerin aksine para kazanmaya vermek zorunda kalacaktı. Gelgelelim bunlara ek olarak, yukarıda da değinildiği üzere, evliliğin sağlayabileceği türden bir cinsel yaşama hiçbir zaman ilgi duymamış gibi görünüyor. Belki de düpedüz hiçbir cinsel dürtüsü yoktu, ne var ki bunun var olduğunu, ama ya çok hoşlanmadığından ya da kontrolü kaybetmeye yönelik bir korkudan dolayı bastırıldığını düşünmek hiç de yersiz değildir. Toinard'la kurduğu dostluk, göründüğü kadarıyla hiçbir zaman tensel yakınlaşmayı içermemiş olsa da, bazen eşcinselliği akla getirmektedir.

Kasım 1678 – Mayıs 1679: Paris

Locke Paris'te bir kış daha geçirmek için yerleşmiş, gökbilimci Abbé Jean Picard ve Olaf Rømer'le gözlemevinde vakit geçirmek gibi, yılın başlarında geride bıraktığı tanıdıklarla birlikte çeşitli faaliyetlerle tekrar meşgul olmaya başlamıştı. Toinard da düzenli görüştüğü kişilerdendi gene. Toinard'ın İncil'in bölümlerini uyarlama tasarısının ayrıntılarının sohbetlerinde geniş yer tuttuğu muhakkaktı, bununla beraber insan gücüyle uçmanın "belli türleri"ne ilişkin bir raporu, deniz suyunu içilebilir hale getirmeye yönelik bir yöntemi, posta güvercinleriyle binicilerin nispi hızlarını (biniciler 16 kat hızlıydı) ve Toinard'ın arkadan dolan bir toptan hareketle yaptığı bir modeli de tartışmışlardı. İlişkileri, Locke'un yeri geldiğinde Toinard adına konuşmasına imkân verecek kadar yakın ve tek-

lifsizdi: "Bay Brisbane'e bugün akşam yemeğine geleceğine senin adına söz verdim. Seni randevuya götürmek üzere öğle civarı senin oraya geleceğim".[94]

Paris'e döndükten kısa bir süre sonra Locke, Denis Grenville'den "Dini Bağlılık" hakkındaki bazı kaygılarını açıklayan bir mektup almıştı. Önceden olduğu gibi, bu kaygılar tamamen kişisel nitelikte ve Locke'un daha önce duyduğu türdendi. Grenville, "içsel ve tinsel ruh hali"ne karşılık, dini bağlılığın dışsal biçimlerine ilişkin "hoş bir tarzda ve zamanında yapılan eylemler"in ("önceden belirlenmiş zamanlar", "bedenin şöyle ya da böyle durması") göreceli önemine dair sürekli bir kararsızlık içindeydi. Ayrıca dini bağlılığın, sohbetin, çalışmanın, işin ve dinlenmenin göreceli önemi hakkında da sürekli bir kararsızlık içindeydi. Locke gerçekten de kati surette karar vermesi gerektiğini ve "her zaman tam da en iyi olanı yapmak zorunda olmadığımızı" kabul edip etmediğini zihnine iyice yerleştirmesini önermişti. Kendi yaptığının genellikle bu olduğunu, kendi ilkelerini yol aldıkça oluşturduğunu söylemişti Locke: "Sanırım dinginliğimin büyük kısmını da buna borçluyum".[95]

Şubat ayında Locke günlüğündeki bir düzine sayfayı çeşitli yasalar hakkındaki ifadelerle doldurmuştu. Bu yasalar okuyarak öğrendiği birtakım gerçek ülkelere ait yasalar değildi, zira başlık olarak "Atlantis", sona da adının baş harflerini koymuştu ki bu da yasaların kendi düşüncelerini yansıttığını gösteriyordu. Bu yasalar evlilik ("Erkeğin on dört, kadınınsa on üç yaşını doldurmadan yaptığı evlilik fiilen geçersiz sayılacak"), kamu hizmeti ("Yetmiş yaşını dolduran bir kişi verilecek herhangi bir kamu işini ya da görevini kabul etmemekte serbest olacak"), vergiler ("on çocuk sahibi olan bir kişi devletin koyduğu bütün vergilerden ve yükümlülüklerden muaf tutulacak"), dilencilik ("dilenciler fiilen alınıp devletin çalışma yurtlarına götürülecek ve yaşamlarının sonuna kadar orada kalacak"; "Eğer kişi bir dilencinin... vergisini veren insana el açmasına hiç bakmaksızın sorunlarını giderirse, iki kat daha fazla vergi vermekle yükümlü olacaktır") gibi hususlarla ilgiliydi. (İnsanın aklından, dilencilikle ilgili bu yasaların katılığını belirtmek geçiyorsa da, Locke'un bunlara kattığı cafcaflı sözleri görmezden gelmemek gerekir: "Ama buradaki hiçbir husus, iyi niyetli insanların yardımlarını... dilenmek için dolaşmayan ... evlerinde oturan fakir insanlara bahşetmesine mani olacak şekilde yorumlanmamalıdır").[96]

Bu yasalar, Locke'un on yıl önce meşgul olduğu "Carolina Yasaları"ndan çok daha fazla ayrıntılıydı. Gelgelelim bunlar da, Carolina Yasaları gibi, bir Yeni Dünya kolonisi için düşünülmüş gibi görünüyor: Bu yasalardan biri (aslında başlık olarak da "Atlantis" yerine "Carolina" konmuştu) "yerlilere karşı muamelelerde" ne yapılması gerektiğiyle ilgiliydi ("bizim halkımızdan birinin öldürülmesi hiçbir koşulda affedilmemelidir ... ama diğer tüm yaralanmalar mazur görülebilir ve başka hususlar göz önüne alınarak uzlaşılabilir"). Bir koloniye (ister fiilen var olsun ister mümkün olsun) ilişkin ayrıntılı yasalar Locke'un zihnini kurcalıyordu; muhtemelen bunun sebebi Paris'teki arkadaşlarıyla girdiği tartışmalardı, zira bu kişiler de Carolina için düşünülmüş olan şeylere çokça ilgi göstermişlerdi. 1667'nin Eylül ayında Stringer Locke'a "Yasalar"ın bir nüshasını (flanelden yapılma birkaç gömlekle birlikte) göndermişti. Toinard da birkaç ay sonra Locke'a, zulmetmeye ilişkin Carolina yasaları üzerine kafa yorduğunu söylemişti. Paris'te gerçekleştiği muhakkak olan bu tartışmalar, Locke'un nihayetinde İngiltere'ye dönüşünden sonra, Toinard ve Justell ile mektuplaşmalar yoluyla devam etmişti.[97]

Locke'un Toinard'la uzak koloniler hakkında yaptığı tartışmalar bir ölçüde duygusal mahiyetteydi, çünkü bu iki arkadaş (kendi adlandırdıkları üzere) Avrupa'nın günahlarından kaçıp Fransa'nın Hint Okyanusu'ndaki kolonisi olan Bourbon'a (artık adı Réunion) ya da Carolina'ya (yıllar önce Locke, Kont olarak tayin edilmiş ve biraz toprak verilmişti) gitme fikrine kapılmışlardı. Paris'te en sonunda birbirlerinden ayrılmalarının ardından Toinard, Locke'a gönderdiği ilk mektupta, (laf arasında da olsa) kendisinin Carolina ya da Bourbon yolculuğuna hazırlandığını söylemişti. Locke da akabinde kendi hesabına şunları demişti:

> Avrupalıların şerri, senin kadar mert ve dürüst bir insana bile rahat vermeyecekse eğer, seninle Bourbon'a gitmeye de hazırım ... adımı vererek* beni onurlandırdıkları çok güzel bir adanın olduğu Carolina'ya gitmeye de. Bu adanın imparatoru olabilirsin, zira mesuliyeti bana ait olmak üzere, burada Locke'un adını taşıyan her şey kesinlikle sana itaat etmek zorunda.

Locke daha sonra Toinard nereye giderse gitsin peşinden geleceğini söylemişti: "Yeter ki siz sohbetinize dair umutların sönemeyeceği esenlik dolu,

---

* Edisto Nehri'ndeki Locke (şimdiki adıyla) Edisto Adası (CSPC: c. 7, 585 (no. 1284)).

sakin bir ülke bulun, ben dünyadaki bu cennete kadar peşinizden gelmeye hazırım ki bu da bütün arzularımı tatmin edecek bir şey".[98]

Muhtemelen büyük ölçüde fanteziydi bu fikir. Şüphesiz ki hiçbir zaman gerçekleşmemişti (ama zaten Paris'te ya da Londra'da tekrar görüşmeye yönelik planlarının da hiçbiri gerçekleşmemişti). Ne var ki en azından Toinard için büsbütün latife konusu değildi bu: "Ciddi düşün", demişti Locke'a 1681'in sonuna doğru, "Carolina'ya taşınmak konusunda; şimdiye dek arkadaşlar arasında geçen latifeler gibi bahsettin bundan". (İki yıl önce Toinard, Locke'un Carolina'ya gitme konusunda, ancak evlenme konusundaki kadar ciddi olduğunu söylemişti.)[99]

Locke ile Caleb'in ilkbaharda Paris'ten ayrılmaya yönelik kararları değişmemişti. Locke sağlığıyla ilgili olarak, İngiltere'ye dönme konusunda çok da kaygılanmıyordu: Yıl sonuna doğru Banks'e "akciğerlerinin gayet iyi durumda olduğunu" ve "Londra'nın kömür dumanına katlanabileceğini" düşünmekte hiçbir mahzur görmediğini söylemişti. Bununla beraber izlenecek güzergâh hakkında, Fransa'da ilkin ne yapacaklarına dair önceden olduğu gibi tartışmışlardı. Caleb, Flanders ve Hollanda'dan geçerek gitmek istiyordu. Ne var ki yolların tastamam açılacağı ertesi mayısa dek beklemeyi gerektiriyordu bu; üstelik Banks yağmacı askerlerle karşılaşma ihtimallerinden korkuyordu. En sonunda Locke ile Caleb mayıs başında Paris'ten ayrıldıklarında Hollanda'ya doğru değil, Fransa kıyısındaki Calais'ye doğru hareket etmişlerdi. İngiltere'ye yolculuk eden Olaf Rømer ve elbette Locke'un yeni uşağı Syl da onlara eşlik ediyordu.[100]

Locke Paris'ten ve oradaki arkadaşlarından, özellikle de "kesinlikle en iyi arkadaşı olan" Toinard'dan ayrılmaktan hiç memnun değildi. Locke, Calais'de *Charlotte* adlı yelkenliye binmeden önce Toinard'a, ona yollayacağı mektuplarda daima görülecek olan şefkatli bir edayla mektup yazıp, yolculuk sırasında yüreğine bir ağırlık çöktüğünü, öyle ki bunca ağırlığı taşıyıp götürebilecek bir atı zar zor bulduğunu söylemişti. Yelkenli 28 Nisan / 8 Mayıs'ta yola çıkmıştı. Rüzgârın olmayışı, Thames Nehri'nin ağzında bir süreliğine demir atma zorunda bırakmıştı onları (bu sırada Locke, Rømer'in kavlı çakmak kutusunu inceleyip notlar almış ve Rømer'in birkaç yıl önce sonlu olduğunu kanıtladığı ışık hızını tartışmıştı onunla). Nihayet 20 Nisan günü Locke, Fransa'da geçirdiği yaklaşık üç buçuk yıldan sonra, Temple'a ayak bastı.[101]

5. Bölüm

Thanet Konağı ve Londra (Mayıs 1679 - Eylül 1683)

Dua edelim de hiçbir Papacı veliaht İngiltere saltanatını yerinden oynatamasın.*

Mayıs – Aralık 1679: "Her Şey Karmakarışık"

Locke Fransa'dayken, Shaftesbury Londra'daki hanesini şehir merkezine, Aldersgate Caddesi'ndeki Thanet Konağı'na taşımıştı. Locke dönüşünde buraya gelmişti. Daha geniş ölçekte bakıldığındaysa Locke uzaklardayken başka pek çok olay olmuştu. Hatta Locke Fransa'ya gitmek için yola çıkmadan önce, hem Kral'ın yönetim tarzıyla (ara vermeler ve ertelemeler yoluyla, Parlamento olmadan yönetmeye yönelik girişimleri) hem de izlediği politikalarla (Katoliklere hoşgörü göstermesi ve Hollandalılarla yapılan savaşta mutlakiyetçi Katolik XIV. Louis ile ittifak kurması) ilgili olarak endişeler doğmuştu. Charles ile Louis arasındaki gizli antlaşmadan kimsenin haberi olmasa dahi, Protestan dininin ve Parlamento'ya dayalı hükümetin hem içeriden hem de ülke dışından gelen tehditlere maruz kaldığı, İngiltere'nin de tıpkı Fransa gibi mutlak bir hükümdarın yönetimi altındaki Katolik bir ülke haline geleceği yönünde korkular mevcuttu. Katolik mutlakıyetçiliğe yönelik "Papalık" korkusu Locke'un Fransa'da geçirdiği yıllar boyunca artmıştı. Onun dönüşünden önceki yaz mevsimi bunu çok somut bir şekilde haklı çıkarmış gibiydi, zira yazın Titus Oates adında biri, Kral Charles'ı öldürüp yerine, Charles'ı keyfi yönetim girişimleri konusunda devamlı teşvik etmiş bir insan olan, alenen Kato-

* 1682 yılına ait "Mercurius Coelestis" almanağında yer alan bir motto; Locke bu almanağa bu yıla ait günlüğünü tutmuştu.

lik kardeşi James'i geçirmeye yönelik olarak Katoliklerin esinlediği bir komplonun varlığına dair tanıklık etmişti (gerçekte böyle bir komplo yoktu). Farazi bir "Papacı Komplo"nun ifşa edilmesinin hemen arkasından da Louis'nin, Charles'ın Parlamento ve sağlayabileceği para olmadan yönetmesine imkân vermek için onu finanse ettiği açığa çıkmıştı. Shaftesbury ise bütün bu olanları Katoliklik ve James karşıtı duyguları canlandırmak için kullanmıştı. Shaftesbury'nin yeniden popüler olması, Kral'ı yeni bir Özel Danışmanlar Kurulu'nun Başkanı olarak onu tekrar göreve getirmeye zorlamıştı (Locke'un Fransa'dan ayrılmasından önceki günlerde meydana gelmiş bir olaydı bu ve Locke Toinard'a bunun "büyük bir değişiklik" olduğunu belirtmişti).[1]

Bir arkadaşının sonradan bildireceği üzere, Locke'un, hamisinin işlerindeki bu önemli dönemeçte geri gelmiş olması hiç de rastlantı değildi, zira, demişti arkadaşı, "Shaftesbury Kontu Kurul'un Başkanı tayin edildiğinden, (söylenenlere göre) Bay Locke da eve çağrılmıştı". Bourne ise biraz farklı olarak şunu söylemişti: "Bu tayini beklediğinden, muhtemelen iktidara yeniden geleceğini görür görmez Shaftesbury Locke'un İngiltere'ye dönüp, kendisiyle olan eski ilişkilerine kaldığı yerden devam ederek, kamu açısından önem taşıyan bütün meseleler hakkında danışmanlık yapmasını istemişti". Gelgelelim Locke'un özellikle bu zamanda İngiltere'ye dönmesi, önceki ekim ayında Alpleri geçerek İtalya'ya gitme planı suya düştüğünden beri belli olan, normal bir tasarıydı. Locke'un "Shaftesbury'nin isteği üzerine apar topar eve döndüğüne" dair hiçbir kanıt yoktur.[2]

Nisan ayında, James'in bu "komplo"dan haberinin olduğu yönünde Avam Kamarası'nda ortaya atılan iddialar ardından şu sonuca varılmıştı ki zaten Katolik oluşu ve tahta geçme sırasının onda olması, "Kral ve Protestan dinine" karşı Papacı komploları kendiliğinden teşvik etmişti. Katolikliği bir yana –kaldı ki sırf bu durum bile Protestanlığını hasetle muhafaza eden pek çok insanın James'in tahta geçmesi karşısında nefret duymasına yol açardı– James ayrıca Parlamento'ya dayalı hükümete de tahammül edemiyordu. Gelgelelim Charles, James'in aleni Katolikliğini politik açıdan bir sıkıntı olarak görse de onun tahta geçme hakkını hararetle savunmuş ve tahta geçmesini engellemeye yönelik önerilerin önüne geçmek için (belki de samimiyetten uzak bir şekilde) Katolik bir hükümdarın iktidarına yasal sınırlamaların getirilebileceğini ortaya atmıştı.[3]

Kimileri (bunlara Shaftesbury de dahildi) bu sınırlamalara, bizzat saltanatı ortadan kaldırmaya yol açabileceği, kimileriyse bunların pratikte bir işe yaramayacağı gerekçesiyle itiraz etmişti. Locke'un İngiltere'ye dönmesinin üzerinden daha bir hafta geçmemişti ki Avam Kamarası'nda "York Dükü'nün İngiltere tacını devralmasına imkân vermemek için" ihraç etmeye yönelik bir önerge tartışılmıştı.[4]

Önerge ilk iki oturumda ele alınmış, ne var ki üçüncü oturuma ulaşamadan, Kral'ın Parlamento'ya ağustos ortasına kadar ara vermesiyle başarısızlığa uğramıştı.

Önergede, James'in ihraç edilmesi durumunda kimin tahta geçeceği konusu çok açık belirtilmemiş, böylece önergeyi destekleyenler arasında ayrılık oluşması riskinin önüne geçilmişti. Önergede Tacın, James sanki ölüymüşçesine (yani çocuklarına) devredilmesinin gerektiği belirtiliyordu ki bu da James'in Protestan kızı ve aynı zamanda da Protestan Oranjlı William'ın eşi olan Mary'nin tahta geçeceği anlamına geliyordu. Kimileri bundan yanaydı, gelgelelim James'in halihazırdaki eşi, Charles ölmeden bir erkek çocuk dünyaya getirecek olursa meselenin bütünüyle tekrar ortaya çıkacağı açıktı. Tahtın muhtemel bir vârisi olarak önemli ölçüde destek gören bir başka kişi de Charles'ın oğlu Monmouth Dükü'ydü, ne var ki bu kişi meşru değildi ve sık sık tekrarlanan iddialara ve söylentilere rağmen, Charles anneyle hiçbir zaman evlenmediğini iddia etmişti. İhracın başlıca destekçilerinden ve Monmouth'la ittifak etmeyi genelde uygun bulan biri olmasına rağmen Shaftesbury'nin tahta kimin geçeceğiyle ilgili görüşleri hiçbir zaman açıkça ortaya konmamıştı.[5]

Londra'ya dönmesinden itibaren Locke'un kendini tam ortasında bulduğu bu "büyük çalkantı" ve "karışıklık" özellikle Thanet Konağı'nda yoğun ölçüde hissedilmiş olmalıydı. Parlamento'ya ara verilmesinin ve ihraç önergesinin başarısızlıkla sonuçlanmasının hemen ardından Locke birkaç haftalığına "sayfiyeye çekilmişti". Burada bile epeyce politik tartışmalar geçmiş olmalıydı, zira Locke'un gittiği yer, Shaftesbury'nin uşağı Stringer'ın bir evinin bulunduğu Essex'teki Bexwells'di. Ama belki de Londra'dan kaçmak için gitmişti yalnızca, zira önceki kış beslediği iyimserliğe rağmen, Locke'un sağlığı, sonradan belirtildiği üzere, "çok iyi değildi, bilakis geri döndükten sonra ... bu koca şehirde yakılan muazzam miktardaki kömürden çıkan dumanın sağlığına verdiği zararı gidermek için şehirden uzaklaşmaksızın, Londra'da uzun süre kalmaya önceye nazaran daha az dayanabiliyordu".[6]

Locke'un İngiltere'ye döndükten sonraki ilk aylarında Shaftesbury için ne yaptığına dair elimizde hiçbir kayıt yok, ama görünen o ki işlerle meşgul olmuş ve çoğunlukla "dilediği gibi kendini toparlayamamış" ve "bulunmayı istemeyeceği yerlerde bulmuştu kendini". Politik açıdan neye yakınlık duyduğu daha bariz hale gelmişti: Wood bilhassa Locke'tan bahsederek şunu yazmıştı: "Papacı komplonun patlak vermesinden sonra, akademisyenlerden birkaçı sorgulanmış ve en sonunda da (1680) Whig* oldukları açığa çıkmıştı"; yani Papalık'ı ve Parlamento'ya dayalı olmayan hükümeti ülke için en büyük tehdit olarak gören kişiler (çoğunlukla Anglikancılık karşıtlarından ve muhaliflerden oluşuyordu) arasındaydılar. Bunların karşısında da krala sadık yüksek düzeydeki Anglikan "Toriler" vardı ki bu kişiler, iç savaş öncesindeki vaziyeti göz önüne getirerek, Kral'a karşı olan yaygın muhalefeti daha da büyük bir tehdit olarak görüyorlardı.[7]

Olaf Rømer Londra'da yaklaşık bir ay kalmıştı, bununla beraber Locke onunla dilediği kadar görüşememişti, zira Rømer'in konakladığı yer Thanet Konağı'na biraz uzak düşüyordu. Gelgelelim Locke, onunla birlikte Boyle'u ziyaret etmiş ve Kraliyet Gökbilimcisi olan Flamsteed ile onun için görüşme ayarlamıştı. Locke ile Rømer'in (Picard gibi Paris'te bulunan diğer kişilerle de) paylaştığı özel ilgilerden biri, uzunluğa ve ağırlık gibi diğer niceliklere ilişkin birimlerin standartlaştırılması ve karşılaştırılmasıydı.[8]

Yüzyılın başlarında İtalyan fizikçi Galileo, bir sarkacın salınım periyodunun, uzunluğuyla orantılı olduğunu göstermişti. Bunu göz önüne alan Kraliyet Derneği de, standart bir uzunluk birimi olarak, salınım periyodu bir saniye olan bir sarkaç önermişti. Rømer'in yaptığı gözlemlerden (bizzat Locke da yapmak istemişti bunları) sonra Locke'a bildirdiği üzere, bu uzunluğun Londra'da 39 ince [99.06 cm] karşılık geldiği ortaya çıkmıştı. Locke, "saniyeli sarkaç"ın uzunluğunu baz alarak bir sistem geliştirmiş ve yılın sonraki dönemlerinde bunu Boyle'a açıklamıştı. "Felsefi ya da evrensel adım" diye adlandırdığı şeyi, saniyeli bir sarkacın üçte biri olarak tanımlamıştı (yani 13 inç [33.02 cm]; işin iyi tarafı, İngiliz adımına epeyce yakın bir uzunluktu bu). Daha sonra bu uzunluk on "inç"e, bir inç on "line"a, bir line da on "grys"a bölünüyordu. Böylece bir grys bir felsefi adımın binde birine karşılık geliyordu. (Grys, farklı bir değere karşılık gelmekle beraber, Locke'un birkaç yıl önce Carolina için geliştirdiği

* Whig: Krallığın iktidarını sınırlamak isteyen siyasi grup. Whig'lerin karşısında ise muhafazakâr Tori'ler yer almaktaydı-ç.n.

mutlak olmayan ondalık ölçme sisteminde de yer almıştı.) Bu felsefi adım ölçüsü, demişti Boyle'a, "başka hangi amaç için kullanılırsa kullanılsın, en uygun düştüğü yer sanırım felsefi bilgi alışverişi". Locke arkadaşlarını bu ölçüyü kullanmaları için teşvik etmiş, somut hale getirmek için yaptığı, katlanır şimşir cetvellerden vermişti onlara.[9]

Locke bu birimleri, mektuplar ve diğer müsveddeler gibi rulo yapılabilecek evrakı saklamak için tasarladığı "evrak gözlü" bir dolaba ilişkin ölçüleri Toinard'a gönderdiğinde kullanmıştı: 3460 grys'lık bir kare, derinliği 765 grys, kenar kalınlığı da 36 ya da 37 grys olan kare şeklinde 100 göze bölünmüştü, böylece her bir evrak gözünün eni boyu 300, derinliği de 765 grys oluyordu. Toinard bu fikri harika bulmuştu, keza "Mösyö Locke'un dolabı" diye anlattığı bütün kişiler de öyle.[10]

Muhtemelen Rømer de ziyareti sırasında dolabı gördüğünde aynı ölçüde etkilenmişti, ne var ki felsefi adımın mutlak bir ölçü olması konusunda bazı şüpheler besliyordu, zira Londra'daki saniyeli bir sarkacın salınımının, Paris'tekinden biraz daha uzun olduğunu fark etmişti. Enleme bağlı bu tür farklılıklar ilk olarak, yüzyıl başında Fransız gökbilimci Jean Richer tarafından yapılan gözlemlerle açıkça ortaya konmuştu. Aslında Rømer Londra'dayken, Richer, Toinard'ı ziyaret etmiş, Toinard'ın dile getirdiği, Picard'ın Kopenhag ile Montpellier arasında hiçbir fark bulmadığı yolundaki itirazı karşısında dahi bu farklılığa dair iddialarını ısrarla sürdürmüştü.[11] Aslına bakılırsa, bu iki yer arasında, Londra ile Paris'tekinden de fazla bir farklılık *vardı*, zira yerküre tam olarak küre biçiminde değildi ve yerçekimi kuvveti ile saniyeli sarkacın salınım uzunluğu ekvatora doğru azalıyordu.

Bu yıl boyunca Locke'un Paris'te bıraktığı arkadaşları çoğu zaman aklından çıkmamış olmalıydı. Bunun sebebi özellikle de Toinard'ın, gayri resmi toplantılarda ve yemeklerde Locke'un sağlığına içildiğini anlatarak bu arkadaşları sürekli hatırlatmasıydı. Locke'tan sürekli olarak çok çeşitli şeyler (kitaplar, kitap katalogları, kalemler, bıçaklar, çatallar, tohumlar, deniz çizelgeleri, Londra haritaları, oltalar, iğneler ve misinalar) istemesinin yanı sıra, Toinard'ın mektupları sorularla, bilgilerle ve fikirlerle öylesine doluydu ki Locke not almak ve mektupların içeriğini özetlemek için daha büyük bir kâğıda yazmasını ve daha geniş marjlar bırakmasını istemek zorunda kalmıştı. Locke daha az sıklıkta verdiği cevaplarında, yeni bahisler açmamaya, hatta Toinard'ın ortaya attıklarını ir-

delememeye çalışıyordu. Eğer bu cevaplarda âdet yerini bulsun diye verilmiş gibi bir hava varsa, bunun sebebi ilgisizlik değil zamansızlıktı muhakkak: Döndüğünden beri Toinard'la zevk aldığı türden sohbet etmek için hiç zaman bulamadığını söylemişti mayısta.[12] Ayrıca Locke'un, Toinard'ın mektuplarının sıklığından ve teklifsizliğinden canının sıkıldığına dair hiçbir gösterge de yoktur.

Toinard'ın (bu yıl ve ertesi yıllardaki) mektuplarında devamlı olarak bahsettiği bir konu da Kitab-ı Mukaddes'i oluşturan kitapların "harmonia" haline getirilmesine ilişkin tasarısıydı. İnciller'e yönelik "harmonia"nın ötesine geçerek, Krallar, Tarihler ve Mezmurlar'dan oluşan kitaplara yönelik bir "Zebur Harmoniası"na vardırmıştı işi ve Locke'a bu çalışmasına ait örneklerle versiyonlar göndermişti. Locke'un projenin tamamına gösterdiği ilgi bariz şekilde teşvik edici mahiyette (Toinard'ın Kitab-ı Mukaddes'in tümünü yapacağını umuyordu) ve kibarlık olsun diye göstereceğinden çok daha fazlaydı. Locke Toinard'ın çalışmasından diğerlerine de bahsetmişti ve söylediğine göre de özellikle Boyle olmak üzere hepsi bu çalışmayı görmek için can atmıştı. Locke Toinard'a bu mesele hakkındaki yorumlarını sunmuştu. Bu yorumlar uyarlama girişimlerinin karmaşık sonuçlarını en iyi nasıl takdim edeceği konusunda Toinard'ı düşüncelere sevk etmişti. Toinard'ın fark ettiği üzere, projenin asıl güç yönlerinden biri (Locke'un zihnini de meşgul etmişti bu) kutsal kitaptaki çeşitli olayların tarihinin belirlenmesiydi.[13]

Devamlı bahsedilen bir başka konu ise Paris'teki gözlemevinde arkadaşları Picard'ın yaptığı işlerdi. Picard, Galileo'nun önerdiği yöntem aracılığıyla çeşitli yerlerin boylamını belirlemekle meşguldü. Bu yöntemde Jüpiter'in dört ana uydusu üzerinde gerçekleştirdiği neredeyse her gün olan tutulmaya ilişkin gözlemler kullanılıyordu: Belli bir tutulmaya ilişkin iki ayrı yerde belirlenen zaman arasındaki farklılık, boylam farkını gösterecekti. 1679'un yazında Picard Paris'ten ayrılıp, Brittany açıklarında Atlantik'te yer alan Belle Isle ve Ushant adalarına geçmiş ve kuş avlamaya düşkün olan Toinard'ın, Jüpiter'in uydularına "gizlice ateş etme" dediği şeyi yapmak üzere, oradan da Brest'e gitmişti. Paris'teki gözlemevinden (Toinard buraya "ördekli göl" diyordu) eşzamanlı olarak "gizlice ateş edilmesi" ile de Fransa'nın Paris'e göre batıda yer alan sınırlarını belirlemek mümkün olmuştu. O yaz yaptıkları gözlemler göstermişti ki Fransa önceden sanıldığı kadar büyük bir alana yayılmamaktaydı.[14]

Toinard başka yerlerde de gözlemciler bulunmasının taşıdığı önemi Locke'a ısrarla anlatmış ve ondan bu iş için İngiltere'de insan bulmasını istemişti. Locke bu projeye Boyle'u (ve onun aracılığıyla da Hooke'u) dahil etmişti. Rømer de Flamsteed'in yardımına başvurmuştu. Sonuç olarak ertesi yıl, Picard Bordeaux ve Bayonne'dayken, Greenwich'teki yeni Kraliyet Gözlemevi'nde gözlemler yapılmıştı. Locke Oxford'da kendisinin yapabileceği bir şeyler olup olmadığına bakacağını vaat etmişti, ama görünen o ki bunu gerçekleştirememişti.[15]

Ağustos ortalarında Locke, acil olmasına rağmen, Somerset'e gidip oradaki işleriyle henüz ilgilenebilmiş değildi; ayrıca Oxford'a gitmek ve Salisbury'de Thomas'ı ziyaret etmek de aklından geçmiş olsa gerekti. Toinard'a şunu söylemişti: "Dönüşümden sonra Londra'da yirmi günden fazla kalacağımı düşünmemiştim, ama neredeyse beş [*sic*] ay geçmesine rağmen hâlâ buradayım". Diğer şeyler bir yana, atları "dişlerini çalıştırmak"tan başka bir şey yapmamıştı. "Dileğim şu", demişti Locke, (hayvanların salt makine olduğuna inanan) Kartezyenciler öyle bir at icat etsin ki "insan, atın boş durduğu zamanlarda saman ve yulaf vermeksizin dilediği zaman binebilsin".[16]

Gelgelelim Shaftesbury çok yakında Dorset'e gideceğinden, Locke ayın üçüncü pazarını, ertesi gün West Country'ye doğru yola çıkmak için hazırlanarak geçirmişti. Ne yazık ki kendi işlerini halletmek daha da uzun sürecekti, zira gece geç vakit Sir John ve Lady Banks tarafından, hasta olan Caleb'e bakması için çağrılmıştı ve Locke ertesi gün Bankslerin yaşadığı Kent'teki Olantigh'e gitmişti. Locke'un günlüğünde, Caleb'in en azından eylül sonuna dek sürmüş olan humma benzeri hastalığının ayrıntılı seyrine dair kayıtlar vardı. Günlükte ayrıca bir haftayı aşkın süredir kendisinin de hasta olduğu yazılıydı: "Bu gece uyandığımda, midemin biraz rahatsız olduğunu hissettim... Sabahleyin ... terlemeye başladım; normalde daha kalın şeyler giyinmeden yatakta dinlenerek ya da yalnızca bir iki kere küçük ılık bir bira içerek geçirdiğim bu durum büyük bir şiddetle devam etti ve başıma feci bir ağrı saplandı". Caleb'in ve kendi hastalığıyla ilgilenmenin yanı sıra, Locke hem hummadan mustarip olan bahçıvan için hem de bölgedeki diğer insanlar için ilaç yazmıştı. Dolayısıyla Bankslerin ev sahibi Henry Thornhill'in Locke'a Londra'ya dönüşünden sonra "Olantigh hastanesinde göstermiş olduğu nezaket ve yardımseverlik için" teşekkür etmek ihtiyacını duymuş olması pek de şaşırtıcı değildi. Civarda dolaşan söylentiyi aktaran Thornhill, kısa zaman önceki bir evlilik hakkın-

da bir şeyler anlatmıştı alaycı bir tarzda. Tek vücut haline gelmek, demişti Thornhill, "bir tür hokus pokus numarası"*; bunu da damat kanıtlamıştı, zira "elini eşinin eli üzerine koyduğunda, kendi elinin üzerine koyduğu duruma nazaran farklı şeyler hissetmemişti".[17]

Locke ekim ayının başında Londra'ya döndüğünde, West Country'ye, hatta Oxford'a gitme şansı tümüyle ortadan kalkmaya başlamıştı. Parlamento'yu temmuzda, tekrar toplanmasının beklendiği tarihten birkaç hafta önce, dağıtmış olan Kral ekim ortasında, yenisinin ertesi ocağa dek toplanmaması kararını almıştı. Dahası Shaftesbury'nin James'in durumuna yönelik olarak yarattığı diğer tehlikeler sebebiyle Kral onun Özel Danışma Kurulu Başkanlığı görevine de son vermişti. Shaftesbury'nin işine son verilmeden önceki gün, Locke Toinard'a "döndüğümden beri her şey hâlâ karmakarışık", demişti.[18]

Aralık 1679 – Nisan 1680: "Arkadaşlarınızı Endişelendirebilecek Bir Durum"[19]

Noelden kısa bir süre önce Locke Oxford'a gitmiş, burada şubata kadar kalmıştı. Yapması gereken birkaç iş vardı; en acili de kolejdeki mali işlerdi: Kendisine verilen dikkatlice hazırlanmış hesap, kahya ve Hazinedar'dan, ayrıca odalarının kirasından eline yaklaşık 200 £ geçeceğini gösteriyordu. (Hummadan mustarip bir kolej müstahdemi olan Pricket'ın hastalığına muhtemelen bedava bakmıştı, ayrıca bu hastalık hakkında kapsamlı notlar da almıştı.)[20]

Ayrıca Toinard'ın birkaç işiyle de ilgilenmişti. İngiltere'ye gelirken yanında, bitiştirilmiş Latin harfleri basmakta kullanılacak birtakım ahşap kalıplar getirmişti; ayrıca Toinard'ın, bu kalıpları matbaacıların ve yayımcıların ilgisine sunması için Locke'a devamlı ricada bulunmasına karşılık olarak Locke bunları, birkaç yıl boyunca üniversite matbaasının sorumluluğunu üstlenmiş olan Oxford Piskoposu John Fell'e göstermişti. Ne yazık ki Fell bunlara özel bir ilgi göstermemişti ve verdiği tepki Locke'un "bunlar yeni, çok değerli şeyler olsa da yalnızca özel bir şey için kullanacak insanları cezbediyor", şeklindeki inancını pekiştirmeye yaramıştı yalnızca.[21]

---

* Hokus Pokus [Hoc est corpus Trick]: "Hoc est enim corpus meum" (sonraları hocus-pocus) (= bu benim etim) adlı Ayin'den.

Locke, Oxford'da James Tyrrell ve George Walls ile (muhtemelen Fransa'da birlikte geçirdikleri zamanları yad etmişlerdi) vakit geçirmenin yanı sıra, "Asmaların ve Zeytinlerin Yetiştirilmesi ve Ekilmesi Üzerine Gözlemler"ini kaleme almakla meşgul olmuştu. Burada Locke'un Fransa'da kaldığı yıllar boyunca bu konular hakkında topladığı ve kaydettiği bütün bilgiler bir araya getiriliyordu. Bu yapıtı Shaftesbury'ye ithaf eden Locke bir nüshayı da ona göndermişti. Shaftesbury, demişti iş arkadaşlarından biri, "kitabı muazzam bir sevinçle karşıladı; ... büyük bir iştahla okudu, ayrıca dün gece kitaba dalmış olduğunu gördüm tekrar".[22]

Locke Shaftesbury'nin torununu da düşünmüş ve ona ok ve yay getirmişti. Kendisi için ise Tıp Lisansı cüppesi satın almıştı, zira dereceyi kazandığı 1675 Şubat'ından beri Oxford'a hiç gelmemişti. Bourne bunu Locke'un Christ Church'te tekrar uzun dönem kalmayı düşündüğüne yormuştu, gelgelelim belki de kolejde bulunduğu zamanlarda mevkisine göre giyinmekten düpedüz gurur duyması yeterli bir açıklama teşkil etmekteydi. Locke Oxford'dan şubat başında ayrıldığında, bu yeni cüppenin yanı sıra, uzun vadeli ilgilerinden bir diğerinin dışavurumu olan "Intellectu" adlı taslağı da Walls'a emanet etmişti.[23] Son varış noktası Somerset'ti, ama önce Salisbury'ye gitmişti. Locke ile David Thomas 1671'in sonbaharından beri görüşmemişti ve Locke'un orada geçireceği bir hafta boyunca konuşacakları pek çok konu olsa gerekti: Tıbbi meseleler konuşulmuştu elbette ve Locke çeşitli şikâyetler (aft, kuduz, anjin ve menopoz) için ilaç tarifleri not almıştı.[24]

Thomas'tan ayrılan Locke nihayet dosdoğru Somerset'in yolunu tutmuştu. Önceki kasımda, o zamanlar yetmişlerinde olan amcası Peter, Locke'a gelip işleriyle ilgilenmesi için endişeli bir şekilde mektup yazmıştı. Yaşlı adamın kaygısı "bir ayağını çukurda" hissetmesinden kaynaklanıyordu kısmen ve "Locke'u, hatta hesaplarını görmeden ölmek de kendisini kahredecekti". Ne var ki Locke'un hesapları da orada olmadığı yıllarda karmakarışık hale gelmişti. "Kiralarınızın bazılarını toplayamıyorum, çünkü kimileri sanırım sizin öldüğünüzü farz ederek kiraları ödemediğinde ne yapılacağını hiç bilmiyorum". Keza Locke'un arazilerinin bazıları üzerindeki kömür ocaklarının sahipleri de kiralarını bizzat Locke dışında kimseye ödememekteydi. Diğer bazı kiracılarla ilgili yasal durum da itina gerektiriyordu; ayrıca gözden geçirilecek pek çok başka konunun bulunduğunu söylemişti Peter Locke.[25]

Bu mektuptan sonra Peter Locke'un damadı William Stratton, Locke'un vekili olarak işleri üstlenmişti. Locke sonraki iki ay boyunca onunla işleri konuşmasının yanı sıra, bölgeyi dolaşmış, kömür ocaklarından kiraları ve kendine düşen parayı toplamış, yeni kira sözleşmeleri yapmış, kendisinin ve amcasının bazı borçlarını kapamıştı. Peter Locke durumun ciddiyetini hiç de abartmamıştı, zira bazı kiracılardan yedi yıldır alınmamış kiralar vardı.[26]

Bristol'a yaptığı bir ziyaret sırasında, Locke bir atın tekmelemesi sonucu kaburgalarına kötü bir darbe almıştı; iki kere hacamat edilmeyi ve çıkıkçının ilgilenmesini gerektiren talihsiz bir olaydı bu. Oradayken Shaftesbury'den bir mektup almıştı. Shaftesbury mektubunda, göndermiş olduğu yöresel bir çedar peyniri için ona teşekkür ediyordu. "Sizi burada dört gözle bekliyoruz", diye yazmıştı Shaftesbury Londra'dan, " ayrıca umarız ki ziyaretleriniz sona ermek üzeredir. Hiç şüphe yok ki Somersetshire iyileşmenizi mükemmel bir düzeye çıkaracak. Fransa ve Oxford'dan sonra gidebileceğiniz bundan daha düzgün bir yer olamaz zaten".[27]

Ne var ki Locke, nisanın ilk haftasında Sutton Court'tan ayrıldığında, Thanet Konağı'na gitmeye hazır değildi henüz. İlk olarak, Oxford'dan on üç kilometre uzaklıktaki Shilton'da halletmesi gereken, Shaftesbury'ye ait birkaç iş vardı. Birkaç ay önce, Oxford'dan ihraç edilmiş muhalif bir Presbiteryen olan Samuel Birch ölmüştü ve işlettikleri okulla ilgilenme işi de kızı Elizabeth'e kalmıştı. Shaftesbury, torununun eski mürebbiyelerinden olan Elizabeth için kaygılanarak, planının ne olduğunu merak etmişti. Yatılı öğrencilerle devam ederek eğitimleri için bir hoca mı görevlendirmek istiyordu, yoksa bütün bu işleri bırakmayı mı? Elizabeth'in kararı yeniden başlamak yönündeydi ve hemen birkaç ay sonra da Shaftesbury'nin torunu (artık dokuz yaşındaydı ve Shaftesbury'nin himayesindeydi) Londra yakınlarındaki Clapham'de bulunan okuluna gitmeye başlamıştı. Kısa bir süre sonra, David Thomas'ın oğlu da Locke'un gözetiminde ona katılacaktı.[28]

Locke, Shilton'dan ayrılıp Oxford'a gitmiş, burada bir hafta kalmıştı. Burada geçirdiği günler boyunca tuttuğu günlük notları, Montpellier'de Magnol'un beklediği birkaç düzine tohumun yazılı olduğu bir listeyi Botanik Bahçeleri'ndeki Jacob Bobert'a verdiğini göstermektedir. Locke'un kısa zaman önce Charleton'dan aldığı mayalı ekmek tarifini anlatan bir başka not da Locke'un keyfi ama gelip geçici olmayan ilgilerinden birini

göstermektedir. Locke bu tarifteki yerel ölçülerden bazılarını ("une truquette d'eau", "une piche d'eau", une hemine de farine") anlamamış ve bunlar hakkında Toinard'a sorular sormuştu. Toinard Locke'a, Fransız usulü ekmek yapımı için bir başka tarif göndermişti. Syl'ın, İsviçreli olsa da iyi sonuçlar elde edeceğini düşünüyordu. Locke kendi adına, ekmeğin Toinard'la birlikte, onun nükteleriyle çeşnilendirilip yendiği zamanki kadar asla lezzetli olamayacağını düşünüyordu. İki yıl sonra Locke üçüncü bir ekmek tarifi daha kaydedecekti.[29]

Locke nisan ortasında, Londra'ya gitmek üzere Oxford'dan ayrıldığında, öyle görünüyor ki sağlığı çok iyi durumda değildi; hatta Fell durumunun biraz kaygı verici olduğunu düşünmekteydi.[30]

Nisan – Kasım 1680: "Talih Planlarımı Bozmaya Devam Ediyor"[31]

Önceki temmuz ayında Parlamento'nun dağıtılmasından bu yana Kral yeniden toplanmasını sürekli ertelemişti ve yenisinin ertesi kasıma kadar toplanması beklenmiyordu. Haliyle bu durum muhalefetteki Whig'leri amaçlarına ulaşmakta izleyecekleri resmi yollardan mahrum bırakmış ve Charles'ın imtiyazını kullanmasına yönelik korkularını artırmıştı. Locke ve Shaftesbury'nin hanesinden diğer kişiler, ocak ortasında Kral'a sunulan bir dilekçeye imza atmış on altı bin protestocu arasındaydı. Bu dilekçede Kral'ın Parlamento'yu hemen toplaması talep ediliyordu, zira "lanet ve şeytani bir komplo hazırlanmış ve hâlâ da devam ediyordu".[32]

Mayısta Charles kısa süreliğine hastalanmış ve bu yüzden veliaht meselesini ivedilikle ele almıştı. Thanet Konağı'nda gerçekleştirilen tartışmalara katılanlardan biri olan Lord Grey'in sonradan söylediğine göre (gerçi bir "itiraf"ın güvenilmez koşullarında söylemişti bunu), Kral'ın ölmesi durumunda James'i engellemek için silahlı bir ayaklanma çıkarılmasına ve veliaht meselesini çözmek için Parlamento'nun toplanmasına karar verilmişti. Hiç şüphe yok ki Locke bu tartışmalara bizzat katılmamış olsa da bunlardan haberdardı ve muhtemelen de Shaftesbury'nin verdiği birkaç iş dolayısıyla mayısın sonundan hazirana kadar dört beş günü Hertfordshire'da geçirmiş, bu zamanın en azından bir kısmında da Shaftesbury'nin Lordlar Kamarası'ndaki meslektaşlarından olan Salisbury Kontu'nun evinde kalmıştı.

Haziranda hava bir süreliğine çok soğuk olmuştu. Bu hava, Locke'un nisanda Oxford'dan döndüğünden bu yana çok kötü durumda olan sağlığına iyi gelmiş olmasa gerekti. Öksürüğü de kötüleşmişti. Ay sonunda Londra'nın yirmi kilometre dışında bulunan Esher'e kısa bir gece yolculuğuyla gidip Sir Thomas Lynch'le görüşerek Londra'nın havasından kısa süreliğine kurtulmak imkânı bulmuştu. Lynch, Locke'un onunla en son görüştüğü Paris'ten yeni dönmüştü ve Toinard da onun aracılığıyla Locke'un istediği bir astronomi almanağıyla tıp dergisinin nüshalarını göndermişti. Bu şeylerin yanı sıra Locke, Lady Lynch'ten bir ilaç tarifi de almıştı. Bu tarif Lord Brounker'ın "idrarındaki kanı ve kötü kokulu cerahati gidermiş ve ... gutuna iyi gelmişti".[34]

Temmuz başlarında Locke Oxford'a kısa bir ziyarette bulunmuştu. Toinard'a söylediği üzere, orada "ilgileneceği ufak bir iş" vardı ve anlaşıldığı kadarıyla da bu iş bir sandığı bulup içindekileri kaydetmek ve sandığı saklaması için Tyrell'a göndermekti. Sandığın içindeki başlıca şey, büyük oranda Somerset'teki işlerle ilgili olan resmi belgelerdi, nedir ki "Intellectu" adlı bir müsvedde de bunlar arasındaydı.[35] Belli ki Locke, Tyrell'a büyük ölçüde güven duyuyor, ayrıca Tyrell'ın Oxford'un iki üç kilometre kuzeydoğusundaki Oakley'de bulunan evini de sık sık ziyaret ediyordu. Bununla beraber ona, Thomas ve diğer arkadaşlarına duyduğu ölçüde güven duymuyordu. Onu yirmi yıldır tanıyan biri olarak Locke muhtemelen onun kişiliğinin bazı yönlerinin farkındaydı ve bunlar Locke'u büyük ölçüde kızdıracaktı sonradan.

Temmuzun ilerleyen günlerinde Locke, muhtemelen Shaftesbury'nin yanında, Wimborne St Giles'e gitmek için Londra'dan ayrılmıştı. Burada bir hafta geçirdikten sonra, Londra'ya dönerken, Thomas'ta kalmak üzere Salisbury'ye gitmişti. Burada yalnızca iki gün kalabilmiş, bu süre boyunca da başka ilaç tarifleri almanın ve Thomas'ın baktığı bazı vakaları tartışmanın yanı sıra, Tanrı'nın her şeye kadir olmasının, Tanrı'nın hikmet ve inayetiyle düzenlenmediği takdirde mükemmel olamayacağına dair düşünceler kaleme almıştı.[36]

Locke'un ağustosun sonuna doğru Fransa'ya yolculuk etme ihtimali belirmişti birkaç ay boyunca. En baştaki düşünce kısmen, kocası hâlâ Paris'te büyükelçi olan Lady Northumberland'a eşlik etmekti. Ama Locke'un gidişi tamamen buna bağlı değildi, zira Lady gitmeme kararı aldıktan sonra bile, Locke'un gitmesi az da olsa hâlâ ihtimal dahilindeydi. Cranston'ın

öne sürdüğü üzere, Locke'un bu planlı yolculuğunun Shaftesbury'nin politik tasarılarıyla bir bağlantısı olabilirdi.[37] Bu yolculuğun gizli bir amacı olsa da olmasa da, muhtemelen en baştaki sebebi, Binbaşı Knatchbull'un oğlunu Saumur'a götürmekti; burada Bayan Anna Grigg'in gözetiminde Protestan akademisine girecekti.

Elbette Toinard'ı görme şansını yakalamak da Locke'un aklından geçmiş olmalıydı. "Seni görme umudum", demişti Locke, "planladığım bu yolculuğun en önemli sebebiydi, ama talih, İngiltere'ye döndüğümden beri hep yaptığı gibi planlarımı bozmaya devam ediyor". Galiba "talih" Shaftesbury'de tecessüm etmişti, zira öyle görünüyor ki Locke'un Oxford'a ya da Somerset'e gitmesini güçleştiren Shaftesbury ile yürüttüğü işlerdi, ne var ki Fransa yolculuğunun iptalinin, Knatchbull'un fikir değiştirmesinden değil de başka bir şeyden dolayı gerçekleştiğini düşünmek için hiçbir sebep yoktur.[38]

Locke, Dorset'ten Londra'ya döndükten kısa bir zaman sonra Essex'e Stringer'lara gitmişti. İki haftayı aşkın bir süre orada kalmıştı; belki de oraya (hâlâ taşrada olan) Shaftesbury adına gitmişti, ne var ki Locke'a kalsa, istediğini yapmakta serbest olduğu takdirde "kendi davranışı"nın farklı olup olmayacağını gerçekten de bilmiyoruz.[39]

Locke, Stringer'lardan dönüşünde, Toinard'a mektup yazarak, onun ay başında göndermiş olduğu "Harmonia" metnini henüz inceleyemediği için özür dilemişti. Vaktinin tamamının çeşitli kısa yolculuklarla geçtiğini açıklamıştı Locke. Hakikaten de iki gün sonra 1 Şubat'ta gene bilinmeyen sebeplerle tekrar yollara düşmüş, bu sefer Kent'teki Aylesford'a gitmişti. Sir John Banks'in inşası yeni tamamlanan evinde yaşadığı yerdi burası. Locke Londra'ya 6 Şubat'ta dönmüştü.[40]

Kral'ın Parlamento'yu birkaç hafta erken, 21 Ekim'de toplama kararı vermesi üzerine, birkaç gün sonra Shaftesbury de geri dönmüştü. Bunu müteakip, Parlamento'nun tahta kimin geçeceği meselesiyle ve gerek mahkemede yargılayarak gerekse daha genel surette gene bir ihraç önergesi geçirmeye çalışarak York Dükü ile nasıl ilgileneceği konusunda Thanet Konağı'nda yapılan tartışmalarda, az da olsa, bir şekilde yer almış olmalıydı Locke. Bununla beraber kendi ilgilerine de vakit kalmıştı: Boyle ona son zamanlarda yaptığı bazı kimyasal deneylerin sonuçlarını göstermişti; ayrıca Locke Toinard'ın –dişli saat çarkları kesmekte kullanıldığını duyduğu çok etkili bir gereci bulmak için– kendisinden istediği bir işi yerine

getirmek üzere pek çok saat yapımcısını da ziyaret etmişti. (Locke bu iş için en sonunda Hooke'un yardımına başvurmuştu).[41]

Ocak ayının başlarında Locke Toinard'a, bir engel çıkmadığı takdirde kısa bir süre sonra Oxford'a gideceğini söylemişti. Locke'un karşısına çıkacak engel Shaftesbury'nin işleri olsa da olmasa da, hiçbir engelle karşılaşmamış ve kısa süre sonra da iki günlük bu yolculuğa çıkmıştı. Locke Oxford'dayken Thomas bir mektup yazarak, eğer Oxford'daki işi onu uzun süre alıkoyacak türde değilse Salisbury'ye gelmesini istemişti. Deney yaptığı ve onunla tartışmak istediği çeşitli konular vardı; bunlardan biri de bilhassa pahalı kınakına kullanmadan gerçekleştirilen bir humma tedavisiydi. Thomas, Locke'un Oxford'da bulunma amacının, "uygulama yapmak ve Doktor olmak üzere" tıp alanındaki yeterliliklerini geliştirmek olup olmadığını merak etmişti. Bu husus ikisinin tartıştığı ve ihtimali yüksek bir şey olmalıydı. Ama Locke'un Oxford'da geçirdiği bu ay tuttuğu günlük, tıpla ilgili notlar ve tarifler bakımından epeyce dolu olsa da, onun M.D. almaya çalıştığını gösteren hiçbir emare yoktur. Locke Botanik Bahçeleri'ni ziyaret etmiş, kendisine Montpellier'den gönderilmiş olan yaklaşık yirmi bitki tohumunu buraya teslim etmiş, kısmen de Paris'teki Kraliyet doğa bilimleri bahçesini aklından geçirerek, Toinard'a göndermek üzere birkaç tohum almıştı. Oakley'de birkaç gece geçirmiş, burada Tyrrell'ın hasta karısına ilaç vermişti. Tyrrell da onu Oxford'da ziyaret etmişti (bu ziyarette Tyrrell "onun küçük sobasının yanında oturup sonra da dışarıdaki soğuk havaya çıkması" dolayısıyla "feci bir soğuk algınlığına yakalanmıştı"). Locke ayrıca 1£ 6ş tutarında "çelik bir yüzük" satın almıştı. Kendisini buna teşvik eden, Toinard'ın yakınlarda gönderdiği bir mektupta anlattığı ve Locke'un da günlüğüne kopya ettiği bir "migren" tedavisiyle ilgili bir şey olmalıydı. "İyi kalitede çelikten bir yüzük yap, yekpare olsun ve hiçbir birleşim yeri bulunmasın, sonra bunu serçe parmağına tak. Bu yüzük, bir parça çelikte bir parmak boyutunda delik açılarak yapılabilir". Locke bu yüzüğü, kendisi için değil bir arkadaşı için istemiş ve Toinard'a "migren" derken tam olarak ne kastettiğini sormuştu.[42]

Toinard'ın migren tedavisi, Locke'la mektuplaşmalarında sık sık ortaya çıkan şaşırtıcı ölçüde çeşitlilik sergileyen konulardan biriydi yalnızca (bu mektuplaşmalarda Locke belki de Fransızcasının gerilediğini hissettiğinden Latince yazmaya başlamıştı). Diğer konular arasında da şunlar vardı: üstün bir eğirme makinesi, su altında nefes almaya yönelik bir yön-

tem (Locke'un hâlâ savunduğu, solunumun amacının kalpteki yaşamsal aleve yakıt sağlamak olduğu yönündeki görüşe ters düşüyordu bu yöntem), havasız bir ortamın insan üzerindeki etkileri, tatula kullanılarak hazırlanmış uyuşturucu bir ilaç, tatlı su kullanmadan kapalı bir kapta yemek pişirmeye yönelik bir yöntem (bununla Boyle da ilgilenmişti), renkli camlar, havalı silahlar, Sir William Petty'nin üzerinde deneyler yaptığı türde bir çift gövdeli gemi ya da katamaran, deniz suyunun içilmesi, ilaç tarifleri, Toinard'ın icat ettiği cam tıpaların ve gemileri tastamam su geçirmez yapmaya dair bir tasarının İngiltere'de pazarlanma ihtimali, saat sarkacını ayarlamakta kullanılacak bir araç, Thanet Konağı'nda guttan mustarip olanlar (Shaftesbury bunlardan biriydi) için özel olarak tasarlanmış bir yatak, pusuladaki değişikliklere dair Toinard'ın geliştirdiği bir kuram, bir filin teşrih edilmesi. Bu teşrih konusu Locke'un, bu iş bu kocaman hayvanın beyin epifizisinin, bedeni oranında büyük olduğunu ortaya çıkaracak olursa Kartezyencilerin bu hayvanın büyük bir ruhu olduğunu söylemek zorunda kalacakları yolunda latifeler etmesine yol açmıştı: "Ama fillerin yazı yazabilecekleri doğruysa eğer, onlara kâğıt ve mürekkep verilmesini hiç istemem; yoksa bizden sonraki kuşaklara, biz insanların makineden ibaret olduğunu ve yalnızca kendilerinde anlak bulunduğunu söylerler anılarında".[43] Bilgilerle fikirlerden başka şeyler de bahis konusu olmuştu aralarında: seyahatnameler, tıp dergileri, oltalar, yumru kökler ve Locke'un Shaftesbury'nin Dorset'teki evi için istediği ağaçlar.

Kasım 1680 – Mart 1681: "1641 Geri Geldi"

Locke Oxford'dayken, Parlamento'daki yeni oturum kasım ayında başlamıştı. Oturumda ilk olarak Papacı komplo ile Kral'ın devamlı ara verme ve dağıtma yoluna başvurarak Parlamento'ya dayalı hükümete yönelik tehditleri görüşülmüştü. Locke 9 Kasım'da Londra'ya döndüğünde ise Avam Kamarası'nda bir ihraç önergesi görüşülüyordu. Bu önerge bütün müzakerelerden geçmiş, ama Kral'ın sınırlama önerisinden yana olan Lordlar Kamarası'nda reddedilmişti. Buna rağmen, Shaftesbury ile meslektaşları, Parlamento'nun para konusunu oya sunmasına karşılık olarak Charles'ın James'i feda etmeye ikna edilebileceğine inanıyordu, ama ocak ayının başlarında (Louis'nin tekrar mali destekte bulunacağı fikrinin teşvi-

kiyle) Charles ihraca karşı olduğunu tekrar dile getirmiş, ardından da 10 Ocak'ta Parlamento'ya on günlük bir ara verdiğini ilan etmişti.[44]

Üç gün sonra Locke Oxford'a doğru yola çıkmıştı. Bir geceliğine Beaconsfield'de konakladıktan sonra ("yemek ve kahvaltı 9 peni") Oxford'a vaktinde varıp çıra ve mum almıştı. Ertesi salı, Oakley'e Tyrrell'lara gitmeden önce, Botanik Bahçeleri'ne biraz daha tohum götürmüştü; karşılığında da Bobert ona botanik yazarlarının bazı tavsiyelerini iletmişti.[45]

Stratton'ın karısı, o vakitler Stratton Locke'a işleri hakkında mektup yazdığında, "Oxford havasının sizi dinçleştirmesini canıgönülden dilerim", demişti, ne var ki Locke, Tyrrell'larda yataktan kalkamamış, çok feci bir öksürüğe tutulmuş, "neredeyse devamlı kan tere batmıştı". Locke, Oakley'de kaldığı yaklaşık iki haftanın büyük kısmını yatakta geçirmiş olsa dahi, geçen mayısta St. Paul'ün başpapazı Edward Stillingfleet tarafından verilen "The mischief of separation" [Ayrılığın Zararı] adlı yayımlanmış bir vaaz ve bu vaazın daha yakın tarihli bir savunması olan *The Unreasonableness of Separation* [Ayrılmanın Mantıksızlığı] (Aralık 1680) hakkında noktası noktasına bir dizi uzun eleştirel notu, çoğu zaman Tyrrell'a ("ben yataktayken o benim operatörüm") dikte ederek ortaya koymayı gene de başarmıştı.[46]

Stillingfleet, muhalif Anglikanizm karşıtlarının İngiliz Kilisesi'nden ayrılmaları sonucu ortaya çıkacağını fark ettiği tehlike karşısında kaygılanıyordu. Stillingfleet'e göre, Protestancılığın içindeki bu tür ayrılıkların ortak Katolik düşman tarafından kullanılması mümkün olmakla kalmayacak, aynı zamanda bu tür ülke içi tartışmalardan bıkmış olan halkın papacı bir tiranlığa ait birliğe özlem duyması bile mümkün olacaktı. Kendi amacının muhaliflere zulmedilmesini kışkırtmak değil, kendisinin "Papalığa karşı büyük bir koruyucu" diye gördüğü resmi Kilise'yle birlik olmaya teşvik etmek olduğunu söylüyordu.[47]

Stillingfleet'in söylediklerinin temelinde yatan, Anglikan Kilise'nin konumu ile otoritesi ve devletle kurduğu ilişki hakkında diğer piskoposlarla paylaştığı belli bir görüştü. Stillingfleet'in inancına göre, Kilise ilahi surette tesis edilmişti ve hakikat üzerinde meşru bir hakkı vardı. Dolayısıyla Kilise'yle ihtilafa düşmek ilk günahı dışa vurmak, hakikati görmemekte kasten ayak diremek demekti. Dahası sivil hükümetin görevlerinden biri de Kilise'yle ortaklaşa hareket edip, Kilise'yi desteklemek ve muhalefete karşı yaptırımlarla insanları ona razı etmekti.

Locke, "papalığın onları bu denli tehdit ettiği, hemen her taraflarını bu denli kuşattığı bir zamanda", birliğin mevcut olmamasında "fenalık" olduğu yönünde Stillingfleet'in duyduğu kaygıyı paylaşıyordu. Ama özellikle de "[Katoliklerin] onlara doğru yaklaştığı ve alenen saldırmaya hazır olduğu bir zamanda", "ihtilafın uyumasına izin vermek" yerine bu uyuşmazlığa alenen odaklanmanın akıllıca olup olmadığı konusunda Locke'un şüpheleri vardı. Yorumları şu düşünceyi açık hale getirmekteydi ki kendisi "İngiliz Kilisesi'ne bağlı" olsa da, gerekli olan resmi Kilise'yle birlik olmak değil, gerçek dindeki, bizatihi Protestanlıktaki birlikti. Birliğin İngiliz Kilisesi'yle uyumlu olması gerekmediğini düşünüyordu Locke. Hıristiyanlara düşen vazife, "umumi ibadete ilişkin bütün koşullar"da mutabık olmak değil, "barış ve şefkat içinde" yaşamaktı.[48] Aralarında barış olduğu müddetçe, ayrı kiliseler birliği yok edemezdi.

Locke'un görüşü, düşüncesinin gitgide önemli bir yönünü oluşturacak ve öyle kalacak olan ruhbanlık karşıtı bir görüşü somutlaştırıyordu. Ulusal Kilise'ye karşı muhalefete sebep olan şeyin, hırslı ruhbanın kendi usullerini hasetle kollayarak, belli ibadet usullerinde ısrar etmesi ve bunları dayatması olduğunu düşünüyordu Locke: "Komünyon'da diz çökenler ile çökmeyenler arasındaki ... sunakta baş eğenler ile eğmeyenler arasındaki" barış en iyi surette, bu hususlar hakkında hiçbir zorlama olmamasıyla sağlanıp korunabilirdi.[49]

Locke bizzat sonraki yıllarda iddia ettiği kişiydi, yani "papacı" bir Hıristiyan değil, "İncil öğretisine bağlı" biriydi: İlki yanılmazlık iddiasında olup başkalarının vicdanına dayatmaya uğraşıyordu; ikincisi ise yalnızca hakikati arıyor, bunun akılla tesis edilmesini istiyor ve insana özgü zaaflara ve yanılgılara hoşgörüyle yaklaşıyordu.[50]

Neticede Locke, ibadetteki birliğin gereklerini hafifleterek, Anglikanizmin içine mümkün mertebe en fazla muhalifi "dahil etmek" arzusundaydı artık: "Eğer önemsiz şeylerden ibaret olduğu açıkça kabul edilen bu ritüeller azaltılıp Kilise'nin sınırları genişletilecek olsaydı, İngiliz Kilisesi ister istemez daha fazla yandaşa sahip olur ve daha az çekişmeye maruz kalırdı". Bununla beraber bu genişlemenin başarısı, uyumun karşılıklı olmasına bağlıydı: "İki taraf da bir şeylerden vazgeçmek ve birbirine dostça boyun eğerek bir araya gelmek [zorundaydı]". Aslına bakılırsa dahil etmeyle ilgili olarak Locke ile Stillingfleet arasında pek de görüş farklılığı yoktu. Locke'un söylediğine göre de kendisinin tanıdığı Stillingfleet "kendi-

lerine ait usullerin katılığının... azıcık da olsa yumuşatılmasına asla kulak vermeyecek" ilk Anglikan rahipti.[51]

Bununla beraber hoşgörü konusuna gelindiğinde ise, Stillingfleet'in görüşü hoşgörünün, ihtilafları ve dini konulardaki şikâyetleri teşvik edeceği yönündeyken, Locke'un görüşü hoşgörünün, birliği dayatmaya nazaran daha büyük ihtimalle tartışmalara ve ayrılıklara son vereceği yönündeydi. Locke'un işaret ettiği üzere, geçen yirmi yıldaki dini hoşgörüsüzlük içlerindeki ayrılığı gidermemişti".[52] Özgür bir şekilde farklı kiliselere mensup olmak, çekişmeye yol açmıyordu; oysa bu özgürlüğün tanınmaması buna yol açıyordu. Uyuşmazlığı meydana getiren şey tam da zoraki birlikti. Protestanlar arasında barış dolu birlik, birliğin dayatılmasıyla değil, nezaket ve şefkatle elde edilebilirdi. Dahası Locke önceden "Hoşgörü Üzerine Deneme"de ifade etmiş olduğu görüşü savunuyordu hâlâ: Muhalifleri cezalandırmak onları siyasi açıdan muhtemelen tehlikeli hale getirecek, ulusal Kilise'yle birleşmek yerine kendi aralarında birlik olmaya götürecekti.

Elbette Stillingfleet'in ve Locke'un kaygılarının büyük bir kısmını, Katolikliğin yaratacağı *siyasi* tehlike oluşturuyordu ve Locke'un görüşüne göre de bu durum cezalandırılması gereken türde bir "ihtilaf" idi. Katoliklik "abartılı ve manasız fikirler" içeriyordu ("Protestan dini ve töz dönüşümü* bir arada var olamaz"). Ne var ki bu durum tek başına, Katoliklere niçin diğer muhalifler gibi muamele edilemeyeceğinin sebebi olamazdı; onlara "daha çok merhamet" edilebileceği anlamına gelirdi olsa olsa. Ama Katoliklere gene de hoşgörü gösterilmemesi gerekiyordu, çünkü (Locke'un "Hoşgörü Üzerine Deneme"de belirttiği üzere) bu dine mensup olmak beraberinde "kendilerine karşı husumet besleyip savaş ilan eden bir hükümdara tabi olmayı" getiriyordu. Aslında ülkedeki Katolikler, sayıları çok az da olsa, "ya içimizdeki düşmandılar ya da casustular; körü körüne itaat ettikleri büyük önderleri ise bizleri yok etmek üzere savaş ilan etmiş ve kesin bir tasarı koymuştu ortaya". Protestanlar, diyordu Locke, "kendi dinlerini ve hükümetlerini yok etmek için kan dökmeye, şiddet uygulamaya ve yakıp yıkmaya hazır olduklarını ilan etmiş bu insanlara karşı bütün yollara başvurularak harekete geçirilmeliydi artık".[53]

---

* *Transubstantiation*: Katoliklerin Komünyon ayininde kullandıkları ekmek ve şarabın ayin sonunda gerçekten de İsa'nın et ve kanına dönüştüğü inancı-ç.n.

Locke'un Stillingfleet'e dair notları, çeşitli bakımlardan, daha önce "Hoşgörü Üzerine Deneme"deki öğretilerin devamı niteliğindeydi: "Öbür yaşama ait şeylerle ilgili" spekülatif düşünceler ve "Tanrı'ya şu ya da bu şekilde dua edilmesi" komşularımızın "bu dünyadaki selameti ve korunması" üzerinde hiçbir etkide bulunamazdı. "Kişi kurtuluşa giden yolu kendi seçmeli", ayrıca "ilave tetkikler yapmadan" rahiplerin savunduğu ilkeleri ve uygulamaları, bunlar resmi ulusal Kilise'ye ait olsa dahi benimsememeliydi. Locke, Stillingfleet ile taban tabana zıt olarak, resmi Kilise'nin ayinlere ve öğretilere dair hiç de imtiyazlı bir konuma sahip olmadığı ve insanlara bunları kabul ettirme konusunda da diğer kiliselerin sahip olduğundan daha yüce hiçbir özel vazifesi olmadığı düşüncesindeydi hâlâ. Bütün kiliseler "yalnızca kendisinin doğru yolda olduğunu" söyleyecekti.[54]

Stillingfleet'in düşündüğü gibi, "zahiri bir uyumluluktan ibaret birliğe" iştirak etmeye yönelik bir vazifemizin olmasından ziyade, "kendi ruhlarımızın kurtuluşuyla ilgilenmeye yönelik" bir vazifemizin olduğunu düşünüyordu Locke. İşte aklımızda bu vazife olduğu içindir ki hangi kiliseye katılacağımızı, hangisini kendimizi "ahlaken yüceltmek" açısından uygun buluyorsak, hangisindeki ibadet şekillerini "anlağa bilgi kazandırmak ve arzuyu bastırmak"ta daha çok muktedir buluyorsak ona göre seçmekte özgür olmalıydık. Locke Stillingfleet'e karşıt olarak şunu belirtiyordu ki her şeyin "edepli ve düzenli bir şekilde" yapılması gerektiği yönünde Aziz Pavlus'un verdiği nasihat, bunların "ahlaken yücelmek üzere" yapılması yönünde verdiği nasihatten daha önemli değildi. Kişi, eğer vicdanen verdiği hüküm neticesinde başka bir kilisenin usullerinin, İsa'nın öğretilerini kendisine daha iyi anlatacağını ve erdem konusunda daha çok yardımcı ve teşvik edici olabileceğini görüyorsa, resmi Kilise'den ayrılmasında hiçbir günah olamazdı. İsa'nın öğretilerine ait kurallara riayet etmek, yalnızca ayinlere riayet etmekten çok daha önemliydi. "Tanrı'nın ne gerekli kıldığı ne de bizden beklediği umumi ayinler yaparak ve bedenen ibadet ederek Tanrı'yı memnun etmeyi düşünmek batıl inanç" idi.[55]

Locke Tyrrell'larda hâlâ yatağa mahkûmken, Oxford'a dönmesi icap etmişti. Locke'un Oakley'e gittiği gün, Kral Parlamento'yu yeniden toplanacağı tarihten kısa bir süre önce feshetmişti. Ayrıca Kral, yenisini 21 Mart'ta toplayacağını, ama bu sefer Oxford'da toplanılacağını da ilan etmişti (Üniversite'nin sadakati göz önüne alındığında, Kral tekrar feshetme kararı aldığı takdirde gerçekleşecek sivil protestolara ve gösterilere kar-

şı, Londra'ya nazaran Oxford'da daha fazla güvende olacağını hissetmişti).[56] Shaftesbury, kendisi ve yanındaki ekip için Oxford'da konaklanacak yer ayarlama görevini Locke'a vermişti.

Locke Oakley'deki hasta yatağından yapabileceklerini yapmıştı, ama şubat başlarında Stringer'ın ona söylediğine göre, Shaftesbury işlerle doğrudan ilgilenmek üzere Londra'dan birini göndermişti. Locke'un işleri kendine daha fazla dert etmesine, hele de Oxford'a gitmeye uğraşmasına hiç gerek kalmamıştı. Gelgelelim "sağlığını düzeltecek şekilde davranmaya" ve "durumu açısından tehlikeli ve sakıncalı olabilecek şeyleri" yapmamaya yönelik olan bu özgürlük çok geç ortaya çıkmıştı, zira Stringer'ın da yazdığına göre, Locke zaten iki gündür Oxford'daydı. Dört haftanın yalnızca ikisini yatakta geçirmiş olmasına rağmen bunun kafi olduğunu düşünerek, "dışarıdaki soğuk havaya dayanabilmek üzere kendisini en iyi duruma getirmek için" bir günlüğüne yataktan kalkıp odasından çıkmış, sonra da "yolun büyük kısmında atı dörtnala koşturarak" Oxford'a gitmişti. Locke, "bu havaya kendisinin nasıl dayanabileceğine yönelik bir şüphenin Lordunun fazlasıyla canını sıkabileceği için büyük bir utanç duyarak" Shaftesbury'nin hizmetine hemen girmemeye özen göstermişti.[57]

Oxford'da geçirdiği üç günden sonra Locke, bütün ekibi alacak bir kolej bulmanın imkânsız olduğunu, ama Shaftesbury'nin kendi hanesi ve belki de birkaç yakın arkadaşı ile meslektaşı için Savile'ci geometri profesörü* Dr Wallis'in evinde konaklama seçeneğinin bulunduğunu bildirmişti. Shaftesbury'ye mevcut seçeneğe dair (kendi aldığı ölçüler de dahil olmak üzere) uzunca ve ayrıntılı bir açıklama göndermişti. Wallis kendi çalışma odasını boşaltmaya hazırdı, ne var ki Locke "kitapları taşımanın ne tür bir bela olduğunu bildiğinden" bu işe girişmemişti. Locke'un Wallis'le ettiği sohbetler, Shaftesbury'nin halihazırdaki konaklama meselesini çözmekle sınırlı kalmamıştı, zira bu tür gündelik konuların yanı sıra kronolojiye, çeşitli yılların, çağların ve altın sayıların uzunluklarına dair meseleleri tartışmışlardı.[58]

Locke yeni Parlamento için yapılan siyasi hazırlıklara da dahil olmuştu, zira Shaftesbury, aralarında çekişme olmaması için bazı destekçilerinin Oxfordshire'daki seçimlerde adaylıktan çekilmesini sağlamasını iste-

* *Savilian Professor of Geometry*: Oxford Üniversitesi'nde 1619 yılında kurulmuş olan önemli bir kürsünün adıdır. Matematikçi ve klasik diller uzmanı Sir Henry Savile tarafından kurulduğu için bu adı almıştır-ç.n.

mişti Locke'tan. Ayrıca nihayetinde Parlamento toplandığında Shaftesbury'nin perde arkasında kalmayacağı beklenmekteydi. Bu özel durum için uygun bir şekilde giyinmesi gerekiyordu ve Stringer da Locke'a 3 £'a mal olacak şekilde, "onu saray erkânını ağırlamaya uygun bir hale sokmak için satın alınacak birtakım saç karamandolası [bir çeşit kumaş]" ayarlamıştı. Bayan Stringer ile Lady Shaftesbury de bu kumaştan cüppe dikmeye koyulmuştu.[59]

Kral Parlamento'yu 21 Mart'ta açtığında, Katolik bir veliahdın iktidarını sınırlamaya ve yönetimi Protestanların elinde tutmaya yönelik her tür öneriyi müzakere etmeye son derece istekli olduğunu ifade etmişti tekrar. Gelgelelim Avam Kamarası, Papacı komployu ve Kral'ın Parlamento'ya karşı tavrını tartışmanın yanı sıra, ihraç dışında hiçbir şeyin işe yaramayacağında karar kılmıştı bir kez daha. Her zamanki itirazlarla karşılaşınca, Fransa'dan gelecek para yardımıyla devam edebileceği beklentisiyle Charles Parlamento'yu feshetmişti ve bu da onun topladığı son Parlamento olacaktı. Charles etkili bir "Bildiri" ile bu fesihin gerekçesi olarak da kendisine muhalefet edenlerin akıl almaz bir biçimde mutabakata varmak istememelerini göstermişti. Kendisine ve James'e karşı saldırılarında Parlamento tıpkı babasına davrandığı gibi davranmaktaydı ki ülke için asıl tehdit de buradan kaynaklanıyordu: "Kim hatırlamaz ki monarşi sallandığında din, özgürlük ve mülkiyet tümden yitip gitmişti ve restore edilene kadar da bunlar tekrar tesis edilememişti".[60]

Hiç şüphe yok ki Locke bu son haftaların "kaygıları ve karışıklıkları"ndan uzaklaşmaktan memnun bir halde, fesihten iki gün sonra Oxford'dan ayrılmıştı. İlk olarak muhtemelen Shaftesbury'nin dönüş yolculuğunun hazırlıklarını yapmak amacıyla otuz iki kilometre güneydoğudaki Wycombe'a gitmiş (Shaftesbury Oxford'a giderken burada kalmıştı), sonra da ertesi gün kuzeye dönüp Oakley'e geçerek, Oxford'a dönmeden önce birkaç gün burada kalmıştı.[61]

Nisan 1681 – Nisan 1683: "Ağzından Tek Bir Kelime Bile Çıkmıyor"[62]

Locke mayısın sonlarına kadar Londra'ya dönememişti. Büyük ihtimalle "Defense of nonconformity" [Muhalifliğin Savunulması] üzerinde biraz daha vakit harcamıştı. Şüphesiz ki mucizelerin ve vahyin akılla açık-

lanmasının gerekliliğine dair birtakım notlar almıştı. Bununla beraber meşgul olduğu başka şeyler de vardı. Oakley'e iki kısa ziyarette bulunmuştu, zira Tyrrell'ın karısı hastaydı. Ayrıca nisanın sonuna doğru Salisbury'de Thomas'la birlikte iki gün geçirmişti. Eğer Thomas'a yaptığı bu ziyareti (bu ziyaret sırasında burun kanaması, belsoğukluğu ve kulak ağrısı için kullanılacak tedavileri not almıştı) Somerset'e giderken gerçekleştirdiyse, artık fikrini değiştirmişti, zira Somerset yerine kuzeye, Gloucester'a gitmişti. Burada "Lysis", yani Nathaniel Hodges ile görüşmüştü. Hodges 1673'te Shaftesbury'nin tayin etmesinden beri Gloucester Katedrali'nde prebend olarak görev yapıyordu. Locke'un burada geçirdiği haftada birtakım sebeplerle, otuz iki kilometre kuzeydeki Worcester'a gidip gelmesi gerekmişti.[63] On beş günlük bu dönemin dokuz günü, günlük ortalama otuz yedi kilometre olmak üzere at sırtında geçmişti.

Locke Oxford'dan ayrılıp Londra'ya doğru yola çıkmıştı, çünkü çok yakında Toinard'ı görmeyi umuyordu muhtemelen. Ne var ki daha önce de olduğu gibi, Toinard'ın İngiltere'ye yolculuk tasarısı gerçekleşmemişti. Locke da onunla yazışmaya tekrar sarılmakla ve bir haziran akşamı ortak dostları Brisbane ile akşam yemeğindeyken onun sağlığına içmekle yetinmek zorunda kalmıştı. Gene bu ay Locke, yirmi bir kilometre uzaklıktaki Esher'de, Sir Thomas Lynch'leri bir geceliğine ziyaret etmişti. Lynch çok kısa bir süre sonra Jamaika'ya vali olarak gidecekti ve ikisi Locke'un da oraya gitme ihtimalini tartışmışlardı. Lynch aralıkta denize açılacağı son ana kadar, Locke'u gitme konusunda ikna etmeye uğraşmış, ama en sonunda Locke'un "Oxford'daki sükûneti ve sohbetleri, rüzgârların ve denizlerin tehlikelerine ve kararsızlıklarına tercih etmekte son derece haklı" olduğunu kabullenmişti.[64]

Yaz mevsiminin bu ilk dönemlerinde Locke, Hooker'un çeşitli çalışmalarını, özellikle de hukuk alanındaki çalışmalarını incelemekle biraz vakit geçirmiş, daimi konusu olan bilgi hakkında uzunca notlar almış, (idelere dayalı) upuygun bilgi ile (deneyime dayalı) "kanı" arasında ayrım yapmıştı. Tanrı'ya ve onun yarattığı mahlûklar olarak kendimize dair uygun idelere sahip olduğumuz müddetçe, ahlakın "kesinliğini ispat etme"ye muktedir olacaktık. Locke ayrıca hekim arkadaşlarıyla da buluşmuş, onlardan ilaç tarifleri almıştı. Özellikle Boyle ile vakit geçirmiş ve böcekleri muhafaza ve tahnit etmek için bir yöntem öğrenmişti ondan. Locke'a emanet etmek üzere yanında böcek ve hayvan örnekleri ve doğadan alınmış di-

ğer ilginç şeylerle çok geçmeden Montpellier'den İngiltere'ye dönmeyi tasarlayan Charleton kısa bir süre önce Locke'a tahnit için iyi bir yöntem bilip bilmediğini sormuştu.[65]

Haziranın sonuna doğru, Tyrrell Locke'a mektup yollayarak, yazın ne yapmayı planladığını sormuştu. "Kader niyetinizin ne olduğunu çok önceden bilmenize müsaade etmediği için, Kahpe Felek'in çok sık yaptığı gibi size karşı bir başka numara daha çevirmesinden korktuğum için", demişti Tyrrell, "sizi bu konuda hiç suçlamıyorum".[66] Ne yazık ki sükûnetle geçen son birkaç haftadan sonra bir başka "numara" daha ortaya çıkmak üzereydi.

Oxford Parlamentosu'nu hemen feshederek Whig muhalefetine bir darbe indirmesinin ardından Kral gitgide daha fazla zor kullanmaya başlamıştı. Temmuz başında Shaftesbury, Papacı komployla ilgili olarak yalan yere şahitlik edecek kişiler bulmakla suçlanarak tutuklanmıştı. Muhtemelen Locke'un odaları da dahil olmak üzere, Thanet Konağı suç delili sayılacak belgeler* bulmak amacıyla aranmıştı. Kral ile kurulun huzuruna çıkan Shaftesbury, ihanetle suçlanıp Tower of London'a** gönderilmişti. Locke, Stringer'ın yanı sıra Shaftesbury'nin yakın çevresinden diğer kişilerle birlikte, ona karşı yürütülen davayı araştırmaya koyulmuş ve savunma için hazırlıklara başlamıştı.[67]

Locke, Shaftesbury'nin destekçilerinden biri olan Stephen College'a karşı yürütülen davayla da ilgilenmişti aynı zamanda. Shaftesbury'den birkaç gün önce tutuklanmış olan College, Kral'ı tutsak edip ödün vermesini sağlamaya yönelik komplo kurmakla suçlanmıştı. 8 Temmuz günü Old Bailey'de College'ı mahkemeye verme girişimi başarısız olmuştu. Oxford'da ihanet suçuyla mahkemeye verilmesi mümkün görünüyordu, zira College'ın Oxford'da, yılın ilk dönemlerinde Parlamento'nun toplandığı sırada yürüttüğü faaliyetler ona karşı açılan davanın temelini oluşturuyordu. Ertesi gün Locke, şüphesiz ki duruşmaları yakından izlemek amacıyla Oxford'a doğru yola çıkmıştı. Oxford Büyük Jürisi 15 Temmuz'da College'ı mahkemeye vermeyi başarmıştı (ilk duruşma ertesi ay başlayacaktı); bu-

---

* Alıp götürülen belgeler arasında *De Intellectu*'nun bir versiyonu ve Locke'un Shaftesbury'ye sunduğu "Asma Yetiştirilmesi ve Ekimi Üzerine Gözlemler" de vardı (NA PRO 30/24/6a/349).

** Thames Nehri'nin kıyısında bulunan, eski zamanlarda İngiltere kralları ile kraliçelerinin yaşadığı, sonradan da önemli insanları hapsetmek için kullanılan kule-ç.n.

nun üzerine Locke da ertesi gün Londra'ya doğru yola koyulmuş, Oakley'e uğrayarak burada Tyrrell'la iki gün geçirmişti.[68]

1 Ağustos'ta Oxford'a dönmüştü Locke. Muhtemelen tutsak haldeki Shaftesbury ile yürüttüğü mütalaaların ardından, 17 Ağustos'ta başlayacak olan, College'la ilgili davada hazır bulunmak üzere gitmişti Oxford'a. Aslında Locke ilkin gitmek istememişti, ama sonradan da söylediği gibi, "beklenmedik bir şekilde mecbur kalmıştı". Dava hazırlıklarına ne ölçüde müdahil olduğu açık değildi, ama görüldüğü kadarıyla baş savunma avukatı Robert West'le vakit geçirmişti. Kolej kütüphanecisi Prideaux'nun, Devlet Müsteşarı John Ellis'e sonradan bildirdiğine göre, Locke "[West'i] kendi odasında ağırlamış ve College burada Oxford'da yargılanırken [West'le] muazzam ölçüde alakadar olmuştu". College'ın yargılandığı gün, Locke'a ait yemek faturasının ortaya koyduğu üzere, West'e bir koyun budu ile altı tavuk ısmarlamıştı.[69]

College'ın ihanet mahiyetindeki çeşitli eylemler ve sözlerden suçlu bulunduğu dava* 18 Ağustos'un ilk saatlerine dek sürmüştü. Hiç şüphe yok ki bu olay, Locke'un hava durumuyla ilgili gözlemlerini o sabah neden saat dört gibi olağandışı bir saatte yapıp Londra'ya döndüğünü açıklamaktaydı. Locke her halükârda College'ın suçlu bulunmasına ilişkin haberleri ulaştırmak ve bu durumun Shaftesbury'nin davası üzerindeki etkisini Shaftesbury'nin çevresindekilerle tartışmak istemekteydi; ama bunu yapmasının bir başka sebebi de geçen iki günde Stringer'dan, Shaftesbury çok hasta olduğu için "acele şehre gelmesinin" istendiği acil bir mektup almış olmasıydı: "Lordumun titremeleri yeniden başladı ... çok zayıf düştü ve hepimiz muazzam derecede korku içindeyiz .... Ona başka doktorların bakmasından ziyade sizin bakmanızın çok daha iyi geleceğini umuyoruz". [70]

Diğer soylularca yargılanmadan önce Shaftesbury'nin halktan oluşan büyük bir jüri tarafından suçlu bulunması gerekiyordu. Shaftesbury'nin Londra'da gördüğü desteğin farkında olan hükümet, ağustosun sonuna doğru, şerif** tarafından önceden oluşturulmuş jüriyi, hâkimlerin değiştirme gücünün olup olmadığı meselesini ele almıştı (böylelikle Shaftesbury'den yana olanlar jüriden çıkarılacaktı). Locke da bu konu hakkında, bizzat yasadaki karışıklıkları araştırmasının yanı sıra, hukuk mütalaa-

---

* College ay sonunda idam edilmişti.

** Mahkemece verilen kararların uygulanmasını sağlamakla görevli üst düzey adli yetkili-e.n.

larına başvurmuştu. Ayrıca çeşitli mahkeme harçlarının ödenmesiyle ilgilenmiş ve Lady Shaftesbury ile birlikte, Kral'a Shaftesbury'nin Londra'dan uzaklaştırılmasına, hatta bizzat Carolina'ya sürgün edilmesine ve karşılığında da serbest bırakılıp affedilmesine yönelik bir öneri sunmuştu (Kral bunu kabul etmemişti).[71]

Gelgelelim Locke ilgilendiği çok çeşitli konular hakkında okumak ve not almak için de vakit bulabilmişti (özellikle tıbbi konular olmak üzere, coğrafyayla ilgili konulara ve bir seferinde de "kusursuz bilgi"yi elde etme yeteneğimiz meselesine eğilmişti). Nihayet Locke Blackwell'in aşağısında Thames'te işletilen bir çekme aracını inceleme imkânı yakalamıştı; bu araç hakkında Toinard ona bir yıl boyunca devamlı sorular sormuştu. Toinard bu tür bir aracın, tekneleri St Lawrence Nehri boyunca Quebec'ten Montreal'e çekmekte kullanmaya uygun olup olmadığını öğrenmek için can atıyordu. Hooke bu aracı anlatan bir yazı yayımlamayı planlamış ama henüz gerçekleştirememişti, bunun üzerine de Locke eylül sonuna doğru aracı incelemeye gitmişti. Aracın kürekle çekilen bir çift tekneden meydana geldiğini ve teknelerin üzerine de beygir gücüyle çalışan bir vinç bulunduğunu görmüştü Locke (bu vinç hakkında ayrıntılı notlar da tutmuştu); yavaş yavaş, geçici sürelerle demir atarak, "500 tonluk bir gemi, altı beygir tarafından akıntıya karşı saatte iki buçuk metre çekilmekteydi".[72]

Shaftesbury ekimde hâlâ Tower of London'da bulunuyor, Büyük Jüri'nin yasal kovuşturma yapmasını bekliyordu ki bu sırada onu savunan *No Protestant Plot* [Protestan Komplosu Yok] adlı bir kitapçık yayımlanmıştı. Shaftesbury'nin meslektaşlarından biri olan Robert Ferguson bunun yazarı olduğunu itiraf etmişti sonradan, ama yayımlandığı sırada kimileri bu kitapçığı Shaftesbury'nin bizzat yazdığından şüphelenmiş, Oxford'da bulunan kimi kişilerse bundan Locke'un sorumlu olduğunu (ve Fransa'ya gitmek üzere ülkeyi terk ettiğini) düşünmüştü. Nihayetinde kasım ayının sonuna doğru, jüri Shaftesbury'yi, Kral'a karşı ihanet kabilinden çeşitli ifadeler dile getirdiğine ve Oxford Parlamentosu'nun açılışından hemen önce kendisinin ve meslektaşlarının Kral'a ihraç önergesini kabul ettirmek amacıyla zor kullanmaya hazır olduğunu söylediğine yönelik bir suçlamayla mahkemeye vermeyi reddetmişti. Böylece Shaftesbury kefaletle serbest bırakılmıştı.[73]

Yılın son günleri yaklaştığında (1681) Locke, Damaris Cudworth'la tanıştırılmıştı. Yirmili yaşlarının başlarında, Locke'tan yirmi sekiz yaş kü-

çük olan Cudworth, Cambridge'teki Christ's College'dan ve "Cambridge Platoncuları" diye adlandırılan felsefecilerden biri olan Ralph Cudworth'un kızıydı. Damaris Cudworth o sıralarda Londra ziyaretinde olup Fleet Caddesi yakınlarındaki Salisbury Court'ta, Lady King'in evinde kalmaktaydı. Locke ona çok ilgi göstermiş ve sonraları önemli bir arkadaşlığa dönüşecek olan ilişkinin başında ona mektup yazmaya cüret etmişti. Teşvik edici bir cevap almıştı Locke: "Hangi bahaneyle bana mektup yollamış olursanız olun, mektubum kötü karşılanacak diye korkmayınız sakın.... Hiç tedirginlik duymadan istediğiniz her şeyi yazabilirsiniz bana". Cudworth'un mektubunda, Vincent Voiture'ün şiirine ve Madam de Scudéry'nin romanlarından alınma karakterlere yapılan göndermeler bulunuyordu; şüphesiz bu göndermeler daha önceki sohbetlerin mahiyetini arz ediyordu ve Cudworth bu sohbetleri "çok latif ve eğlendirici" bulduğunu söylemişti. Kendine "Philoclea" diye, Sidney'in *Arcadia*'sından bir karakterin adını veren (ayrıca sözcük oyunuyla "Locke'un arkadaşı" anlamına geliyordu bu) Cudworth umuyordu ki bu ad "ona özel ilgi gösterdiği arkadaşlarından biri gözüyle baktığı şeklinde anlaşılacaktı". Hayli zeki ve kültürlü bir kadın olan Cudworth şüphesiz ki o sıralar, kendi kendisiyle ve dünyayla ters düştüğünü hissettiği bir haletiruhiyede, "olağandışı ve dengesiz bir vaziyet"te bulunuyordu âdeta. Ayrıca bir nevi "keyifsizlik"ten de mustaripti ve Richard Lower bunu tedavi etmeye çalışmıştı.[74]

Locke, Damaris Cudworth ile muhtemelen Edward Clarke aracılığıyla tanışmıştı. West Country'li bir avukat olan Clarke da iş amacıyla Londra'ya geldiğinde Salisbury Court'ta kalıyordu. Clarke yakınlarda Shaftesbury'nin mülklerinin bir kısmına bakan mütevelli olarak tayin edilmişti ve Thanet Konağı'nda epeyce tanınıyordu, bununla beraber onunla Locke ilk defa, Locke'un 1680 başlarındaki Somerset ziyareti sırasında tanışmıştı muhtemelen. Locke'tan yaklaşık sekiz yaş küçük olan Clarke, John Strachey'in kuzini olan Mary Jepp'le evliydi ve kısa süre önce de kendisine Somerset'te Taunton yakınlarındaki Chipley Park mülkü miras kalmıştı. Clarke ile Locke arasında ömür boyu sürecek yakın bir dostluk kurulmuştu. Locke çoğu zaman Bayan Clarke ile doğrudan yazışıyor, böylece nezaketini icra etme fırsatı buluyordu: "Hanımefendi, tıpkı sizde olduğu gibi, zekâ ile iyi huy güzel bir genç bayanda buluştuğunda, bizce malum olan bir meleğin en iyi suretteki benzeri ortaya çıkıyor", diye yazmış-

tı yılın ilerleyen dönemlerinde. Bayan Clarke ise, mektubun Damaris Cudworth'a, yani "güzel üst kat komşusu"na yazılmadığından emin olmak için mektubun adres kısmını on kez okumak zorunda kaldığı şeklinde şaka yollu bir cevap vermişti.[75]

Yeni yılın başlarında faytonla Oxford'a gitmişti Locke. Çok geçmeden de hem hava durumuyla ilgili gözlemlerine tekrar başlamış hem de "Philoclea"ya mektup yazmıştı. Locke'un ona söylediklerine bakılırsa, o "kendi cinsiyetinden olan diğer kişilerin paylaştığı özelliklerden daha fazlasına sahip" olmasıyla Locke'u etkilemişti. Belki de kısmen Locke'un aklından geçen, Cudworth'un kısa süre önce ortaya attığı, ilk tanıştıklarında konuşmuş oldukları aşk romanları yerine daha ciddi kitaplar okuma önerisiydi: Bir diğer "Cambridge'li Platoncu" John Smith'in ilk kez yaklaşık yirmi yıl önce yayımladığı bir kitap olan *Selected Discourses* [Seçilmiş Söylevler].[76]

Locke Oxford'a varmasının üzerinden birkaç gün geçtikten sonra kitabı satın almıştı. Özellikle de Smith'in ilk söylevi ilgisini çekmişti: "İlahi bilgiye erişmenin en doğru yolu ya da yöntemi". Locke ilkin bu konuyu doğru dürüst anladığından emin olamamış ve kendisine açıklaması için "Philoclea"ya başvurmuştu. Kitap vaat ettiği gibi, biri "aklı aşan" türde olmak üzere dört tür bilgiye dair bir izah sunmak yerine, az çok farklı bir şeyi, erdemin ve Tanrı sevgisinin farklı basamaklarını tarif ediyormuş gibi gelmişti Locke'a. "Erdem sevgisi ve hayata geçirilmesi .... insana Tanrı'ya dair daha fazla bilgi kazandırabilir ... gelgelelim bunun farklı türde ya da insanın aklını aşan türde bir bilgi olduğunu kabul etmem kesinlikle mümkün değil". Cudworth'un –"anlamadığınız şeyi size benim anlatmam pek de mümkün değil" şeklinde– verdiği tepki, tıpkı Lady King'in evindeki toplantılarda ondan beklenildiği gibi, hesap verircesine soruları cevaplamak zorunda bırakılmaktan duyduğu utanca ve hoşnutsuzluğa dayanıyordu: "Son zamanlarda bu duruma öylesine büyük bir nefret duyuyorum ki ... bazen sağır olmayı dileyecek gibi oluyorum, ayrıca ne zaman birisi benimle konuşmaya başlasa bir korku düşüyor içime". Locke "onu bu işi tekrar yapmaya zorladığı" zaman, Cudworth "intikam adına, kendime bir iç etek dikmek konusunda sizden tavsiyeler istememden hiç korkmuyor musunuz?" diye alay etmişti.[77]

Nisan ayında, artık çok düzenli bir mektuplaşma haline gelmiş olan bu süreçte, Cudworth Locke'a bir kez daha Smith'in *Söylevleri* hakkın-

da soru sormuştu. Locke'un cevabı önceden aldığı bazı notlara dayanıyordu. Aralarındaki tartışma, Smith'in ortaya koyduğu dördüncü ve en yüksek türdeki bilginin (kişinin "kendi mantıklı ya da rasyonel yaşamının üzerine", çıkarak, "...Tanrısal Töz ile en yakın birliği kurmaya çalışması" ile sahip olduğu türde bir bilgi) aslında, Locke'un "bağnazlık" diye adlandırdığı, bir tür sahte kişisel imge ya da hayalden ibaret olup olmadığı meselesinden doğmuştu. Cudworth aklın ve imgenin oluşturduğu iki ucun "arasında bir şey" bulunduğunu öne sürmüş, bir yandan aklın buyruklarına "sürekli bağlı kalırken", "daha yüce bir ilkeyle hareket etme"nin ve "hiçbir yardım almayan salt aklın gücünün insanı asla ulaştıramayacağı ... kusursuzluk mertebesine" erişmenin mümkün olup olmadığını merak etmişti. Locke ise gerçekte uçlar "arasında bir şey" bulunabileceğini yadsımıştı: Akıl "eğitimle, söylevle, tefekkürle ya da başka yollarla" yardım alabilirdi, ne var ki bu durum bilginin "akıldan üstün" olmasıyla sonuçlanmıyordu; öte yandan Tanrı'yla ve dinle ilgili olan bazı şeyler "hakiki bilgi gibi açık görünüp onun gibi işlese" dahi, eğer "temelinde akıl" yoksa bağnazlık olup çıkardı. Locke "bağnazlık" derken şunu kastettiğini açıklamıştı: "Dine ilişkin her önermeye duyulan güçlü ve katı bir inanç; öyle ki bu önermeler için insanın akıl yoluyla ulaşabileceği neredeyse hiçbir yeterli kanıt olmadığından, bunları olağandışı yollarla bizzat Tanrı tarafından zihnine işlenmiş hakikatler ve doğrudan Tanrı'dan gelen etkiler olarak kabul eder insan". Bu "ne bir kanıt ya da güvence teşkil edebilir ne de bir şekilde bilgi olarak kabul edilebilir", diye öne sürmüştü Locke. "Philoclea" cevabında "düşüncesine göre kendisinin de onun kadar düşman olduğu" bağnazlık hakkında onunla hemfikir olduğunu belirtmiş, ama Smith'in kitabını okuduğunda bu dördüncü tür bilginin bağnazlığa vardığı şeklinde bir anlam çıkarmadığını söylemişti. Aslında Cudworth, aklı daha aydınlatıcı bir şey adına bir kenara koymayı hiç istemeksizin, belli ki "ilahi bilgiye erişmenin yegâne hakiki yolu olarak arınmış yaşam"a Locke'un verdiğinden daha fazla önem veriyor gibiydi.[78]

Locke Oxford'da bulunduğu sırada, Shaftesbury'ye yöneltilmiş suçlamalardan vazgeçilmişti. Gelgelelim hükümet ondan hâlâ şüpheleniyordu, kaldı ki Kral yanlısı Oxford'da Locke'dan da şüpheleniliyordu. Mart ortasında Prideaux, Ellis'e şunu bildirmişti: Locke "burada çok şeytanca ve şüpheli bir yaşam sürüyor, iki gün şehirde, üç gün şehir dışında; nereye gider, ne zaman gider, ne zaman döner, hiç kimse bilmiyor". "Şüphe yok

ki birtakım Whig'ci dolaplar çevriliyor", diye düşünüyordu Prideaux, "ama burada onun ağzından politikayla ilgili tek bir kelime, halihazırdaki olaylarla ilgili tek bir haber ya da başka bir şey çıkmıyor, sanki bunlarla hiç mi hiç ilgisi yokmuş gibi. Kendisi resmi bir geziden döndüğü zaman, biri çıkıp da 'Yeni haber var mı?' diye sorduğunda, 'Hiçbir bilgimiz yok' diye cevap veriyor". Beş gün sonra da şunları yazmıştı Prideaux:

> J.L.'un nereye gittiğini hiçbir şekilde öğrenemedim, zira bütün yolculukları şeytanca planlanmış; kimi zaman şehir civarındaki tanıdıklarına gidiyor ve nereye gittiğinin bilinmesine hiç ses çıkarmıyor; gelgelelim kimi zaman da eminim ki başka bir yerlere gidiyor ama hiç kimse nereye gittiğini bilmiyor, dolayısıyla ilki yalnızca kandırmaca amaçlı yapılıyor. Son gezisinde en azından on gün boyunca ortada gözükmedi, ama nereye gittiğini öğrenemedim. Dün gece geri döndü; bazen bizzat kendi gidip uşağını evde bırakıyor, sonrasında da uşağı efendisinin evde olduğuna insanları inandırmak için sık sık avluda beliriyor, ama hiç kimsenin Locke'un odasına girmesine müsaade etmiyor, dolayısıyla Locke'un ne zaman evde olduğu ne zaman dışarıda olduğu belli değil. Bir işler çevriliyor sanırım.[79]

Şüphesiz ki Locke'un bu döneme ait günlüğünde birtakım gidiş gelişlere dair kayıtlar bulunmaktadır, ama bu kayıtlar Locke'un gezilerine dair Prideaux'nun yaptığı açıklamaları doğrulamaz (bunun pek de önemi yoktur gerçi). Öyle görünüyor ki bu geziler *yalnızca* "şehir civarındaki tanıdıklar" için yapılmaktaydı (bununla beraber Damaris Cudworth'a göre, arkadaşları Locke'un 7 Mart'ta Londra'ya gelmesini "bekliyor gibiydi"): Locke 17 ile 20 Şubat arası, 2 ile 5 Mart arası ve (önceki geceyi yakınlardaki Abingdon'da geçirmiş olmak üzere) 7 ile 22 Mart arası iki hafta boyunca Oakley'de Tyrrell'larda kalmıştı. Oxford'a döndüğü 22 Mart günü, Prideaux'nun onun "en azından on gün boyunca ortada gözükmediği"ni bildirmesinden üç gün sonraya denk gelmektedir. Hava durumu kayıtları günlükle uyuşmakta ve Oxford'dan bir daha ayrılmadığına işaret etmektedir.[80]

Eğer Prideaux, Locke'u gözetlemeye devam etseydi, onun nisan sonlarında bir gün Oxford'dan tekrar ayrıldığını görmüş olacaktı. Hava durumu gözlemlerini sabah 5'te yapan Locke yirmi kilometre uzaklıktaki Burford'a gitmiş, ertesi gün de geri dönmüştü. Gelgelelim, bildiğimiz kadarıyla, oraya eyer sipariş etmeye gitmişti; eyerci de "şimdiye kadarki en iyi eyeri yaptığını" bildirmişti birkaç hafta sonra. Bununla beraber Oxford'dan

bir kez daha ayrılıp, bir ay sonra bir geceliğine (neredeyse Oxford ile Londra'nın tam ortasında yer alan) Reading'e gitmesi çok daha fazla önem taşıyordu, zira orada muhtemelen Stringer'la buluşmuştu. Döndükten hemen sonra Oakley'e gitmiş, burada gene bir geceliğine kalmıştı. Bir günlüğüne Oxford'a döndükten sonra da faytonla Londra'ya gitmişti. Oxford'dan bir süreliğine uzaklaşmak istediği açıktı, zira atı Sorrel'i ("eyer silahları* ve kılıfları" ile birlikte) her zaman durduğu Oxford'daki ahırdan aldırıp Tyrrell'lara getirtmişti.[81]

Locke'un ilkbaharda Oxford'dan sık sık ayrılmasının, Prideaux'nun şüphelendiği gibi, bir "Whig komplosu" ile ilişkisi olsun ya da olmasın, Locke Thanet Konağı'na döndükten sonra politik durumu Shaftesbury ile tartışmış olsa gerekti. Artık açığa çıktığı üzere Charles yoluna Parlamentosuz devam etmeye ve parlamentoyu bir daha da toplamamaya kararlıydı. Suikast ya da bir çeşit silahlı isyan çıkarmak hiç değilse Shaftesbury'nin aklından geçmiş ve önlerinde duran bir ihtimal olarak meslektaşları arasında tartışılmış olsa gerekti. Shaftesbury'nin ölümünden sonra vaktiyle kendisini destekleyenlerin itiraflarında ortaya konan sonraki (ve doğrudan doğruya güvenilir olmayan) kanıtlara göre, durum tam tamına buydu. Forde Grey'in tanıklık ettiği üzere, Shaftesbury, Charles ile James'e karşı bir başkaldırıdan bahsetmişti (ama planlamamıştı) çeşitli zamanlarda (Kral'ın kısa bir süre hasta olduğu 1680 Mayıs'ında; ihraç önergesinin reddedildiği 1680 Kasım'ında; ve 1681'de Oxford Parlamentosu'nun toplandığı tarihte).[82]

Hem Grey'in hem de Robert Ferguson'un sonraki itiraflarına göre, bu tür fikirler yaz boyunca hararetle tartışılmıştı. Söylenenlere göre, Shaftesbury Argyll Kontu'yla, Kont'un İskoçya'da bir isyan çıkarması ihtimali üzerinde, başka meslektaşlarıyla da Londra'da, West Country'de ve Cheshire'da eşzamanlı isyanlar çıkarılması ihtimali üzerinde mütalaalarda bulunmuştu. Monmouth'un eylüldeki Cheshire ziyareti, Grey'in söylediği gibi, bu konuyu biraz daha tartışmak üzere gerçekleştirilmiş olsa da olmasa da, Chester'de halk tarafından öyle coşkulu karşılanmıştı ki ayaklanmaya sebep olduğu için tutuklanmıştı.[83]

Tam ayrıntıları ne olursa olsun, Locke bu tartışmaların ve muhtemel planların en azından genel maksadını biliyor olmalıydı, ama bunlara bizzat iş-

* Locke'un alışveriş listesinde hem mermi ve barutla hem de silahların boşaltılması ve temizlenmesiyle ilgili hususlar yer almaktadır (Locke 1680a: 197, 200, 1681a: 27, 50).

tirak ettiğine dair hiçbir kanıt yoktu, kaldı ki Locke bunlar hakkında ne düşündüğüne dair de hiçbir kayıt bırakmamıştı ardında elbette. Gelgelelim Locke'un 18 Eylül'de (aslında Monmouth'u tutuklama emrinin çıkmasından iki gün sonra) Shaftesbury'nin meslektaşı Essex Kontu'nun yaşadığı Hertfordshire'daki Cassiobury'ye gidip (en azından arabulucu olarak ya da Shaftesbury ile gittiyse yardımcı olarak) burada iki gece kalması, bu tartışmalar ve planlarla ilişkili olarak gerçekleştirilmiş olsa gerekti.[84]

Bununla beraber Locke'un vakti kısmen Shaftesbury'nin işlerine harcanmış olsa dahi, hiç şüphe yok ki yaz boyunca vaktinin tamamını bunlar almamıştı. Damaris Cudworth'u görmeye fırsat bulamamıştı, zira Cudworth, Locke'un mayısta Oxford'a varmasından yaklaşık bir hafta önce Cambridge'e dönmüştü, ama arkadaşlıkları mektuplaşmalarla ilerlemeye devam etmişti. Fransa'dan döndükten sonra düzenli olarak görüştüğü Herbert gibi, Thomas gibi ve ilaç tarifleri aldığı Boyle gibi eski arkadaşlarına da vakit ayırabilmişti. Ayrıca iki kitap müzayedesine katılma imkânı yakalayarak, toplam tutarı 13 £ olmak üzere, her birinden otuzu aşkın kitap almıştı.[85]

Bunun yanı sıra Locke Clarke'larla birlikte (birkaç aydır planladığı üzere) Kent'te bulunan Tunbridge'deki şifalı sulara gitmişti. Burada iki hafta geçirmişti: Günlüğünde pek de alışıldık olmadığı üzere müzikli bir eğlenceye bir şilin ödediği yazılıdır; daha alışıldık olanlar ise, (sonradan Halley olarak bilinen) bir kuyrukluyıldıza dair gözlemler ile çay yapraklarının Tunbridge'deki şifalı suya tıpkı öd gibi etkide bulunduğunun, bu suyu mora çevirdiğinin yazılı olduğu notlardı.[86]

Locke, Shaftesbury'nin o sıralar yapmakta olduğu planlar hakkında muhtemelen bir şeyler bildiğinden, 23 Eylül'de Oxford'a dönmüştü. Zaman Shaftesbury'nin aleyhine işliyordu, zira aylar süren politik entrikalar sonunda hükümet, Shaftesbury'nin büyük jüri üyelerinin seçiminde bel bağladığı Londra şeriflerini değiştirme girişiminde başarı sağlamaya başlamıştı. Bu koşullarda Shaftesbury'ye yöneltilebilecek herhangi bir suçlamanın bertaraf edilmesi pek de mümkün görünmüyordu ve eylül sonuna doğru, Tory yanlısı iki yeni şerifin resmen göreve başladığının ertesi günü Shaftesbury saklanmaya başlamıştı. Gene esasen sonraki itirafların kanıtladığı üzere, ertesi birkaç hafta boyunca Shaftesbury, ayaklanma çıkarılmasıyla ya da Charles ve James'e suikast düzenlenmesiyle ilgili başka tartışmalara ve toplantılara katılmıştı. Kasımın sonuna doğru, Ferguson gibi

arkadaşlarıyla birlikte Shaftesbury ülkeyi terk etmiş ve 28 Kasım'da Rotterdam'a yerleşmişti.[87]

Oxford'da Locke'un gidiş gelişleri (bildiğimiz kadarıyla, 30 Eylül ile 11 Ekim arası, 20 ile 27 Ekim arası, sonra bir kez daha 28 Ekim ile 8 Kasım arası Oakley'deki Tyrrell'lara gidişi) çok kaygı uyandırmamış gibi görünüyor. Ekimin sonuna doğru Prideaux Ellis'e şunu bildirmişti: "John Locke bizimle birlikte sessiz sakin yaşıyor ve yüreğinden geçenleri açığa vuracak tek bir kelime bile çıkmıyor ağzından". Artık "efendisi" Shaftesbury kaçtığına göre, "onun tamamen kendilerinden olduğunu" farz ediyordu Prideaux. "Çok hoş sohbet bir insan gibi görünüyor, ayrıca onunla sohbet etmekten de memnunuz; içinden geçen başka bir şey varsa şayet bunu kendine saklıyor, dolayısıyla bununla ne o bizi rahatsız ediyor ne de biz onu".[88]

Aralık ayının başlarında Locke at sırtında Londra'ya doğru yola çıkmış, muhtemelen Shaftesbury'nin Hollanda'ya sağ salim vardığının haberini almıştı. Birkaç hafta sonra bir tekneye binerek nehir yoluyla Clapham'e gitmişti. Shaftesbury'nin torunu (on iki yaşına basmak üzereydi) burada okula gidiyordu. Şehre vardıktan kısa bir süre sonra Locke hastalanmış ve kiraladığı yerde yatağa mahkûm olmuştu ki bu sırada 26 Ocak'ta Shaftesbury'nin beş gün önce öldüğü haberini almıştı.[89] Hissettiklerine dair hiçbir kayıt yok elimizde.

Shaftesbury, Wimborne St Giles'ta gömülmek istemişti ve Locke'un önerisi üzerine naaşı Dorset'teki Poole'a getirilmişti. Şubat sonuna doğru, cenaze günü Locke günlüğüne (Cicero'nun *De Natura Deorum*'u ve van Helmont'un *Traité des fiévres*'i hakkındaki bazı notlarla birlikte) çok kısa bir not düşerek, yaşamındaki uzunca bir dönemin bittiğini yazmıştı: "K. Shaftesbury toprağa verildi".[90]

Konağın sorumluluğunu Shaftesbury'nin oğlu üstlenecekti. Locke da Shaftesbury'nin dul kalan eşine bu işle ve Shaftesbury'nin vefatıyla ilgili (örneğin Poole'u ziyaret etmek ve Shaftesbury'ye ait belgeleri düzenlemek gibi) işlerde yardım etmişti. St Giles'ta geçirdiği haftalar Locke'a çok uzun gelmişti. Damaris Cudworth'a, hem taşrada olmanın sıkıcı olduğunu hem de bu durumun kendisini sıkıcı hale getirdiğini söyleyerek yakınmıştı. Gelgelelim bu durumdan en iyi şekilde faydalanıyor, vaktini okuyarak, seyahat ve tıp alanlarına ait literatürlere dair notlar alarak, ayrıca Shaftesbury'ye ait bazı müsveddelerden özetler çıkararak geçiriyordu. Evde kullanılabilecek (at hastalıkları için, kırık camları yapıştırmak için, deve dikeniyle

ovuşturarak krampları tedavi etmek için) bazı tarifleri ve teknikleri kopya etmişti, ama ilgisini en çok "Sebze bahçesinin ve kışlık yeşilliklerin kullanımına ve yetiştirilmesine dair araştırmalar"dan oluşan uzunca sistematik bir liste çekmişti. Ayrıca Clarke'la da görüşme imkânı bulmuştu. Clarke Chipley'den yola çıkıp Londra'ya giderken, Salisbury'den geçmekteydi. Locke orada bir süre Thomas'ın yanında kalmış ve elbette tıbbi meseleleri tartışmıştı onunla.[91]

En sonunda Lady Shaftesbury gitmek için hazırlanmıştı ve nisan başlarında Locke onunla birlikte iki gün sürecek Londra yolculuğuna çıkmıştı. Lady Shaftesbury'nin Thanet Konağı'ndan planlı ayrılışı, çeşitli mallarla mobilyaların dağıtılmasını gerektirmişti. Bunlardan bazılarını Locke satın almıştı: Locke Stringer'a "yarım kilo başına 9 peniden, ağırlığı 13 kilo olan yirmi üç tabak için 19ş 6p; üç çarşaf için 9ş; bir yorgan için 1£; üç halı için 18ş" ödediğini kaydetmişti.[92]

Hükümet Üzerine İki İnceleme

Gördüğümüz üzere, Locke 1679'da Fransa'dan döndükten sonra, bir yandan Shaftesbury'nin işleriyle diğer yandan da kendi entelektüel ilgileriyle meşgul olmaya imkân bulmuştu: Tıp, insan anlağı ve dinsel hoşgörü. Bununla beraber henüz değinmediğimiz başka gelişmeler de olmuştu, zira bu yıllar boyunca Locke hükümetin doğası hakkında uzunca iki yapıt kaleme almıştı. Bu yıllardaki politik iklim, hem yapıtların içeriğini hem de yalnızca kaleme alınmış olmalarına değil, gerçekten de var olduklarına dair kanıtların yokluğunu da izah etmektedir. Örneğin, bu müsveddeler Shaftesbury'nin evi aranırken bulunup da içindekiler iyice okunacak olsaydı, Locke açısından büyük bir risk doğmuş olurdu. Locke'un günümüze ulaşan mektupları ile diğer belgelerinde bu yapıtlara açık açık göndermede bulunulmamış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bununla beraber genellikle farz edildiği üzere, kendisi ve arkadaşları bu yapıtlardan *De Morbo Gallico*[*] diye bahsederek gizli tutmuştu. Sifilis, halk arasında "frengi" diye bilinen hastalıktı, ama Locke'un aleyhinde yazılar yazdığı mutlak hükümet de, XIV. Louis zamanında bu şekilde tarif edilebilirdi pekâlâ.

---

* Örneğin bkz. Locke'un stenoyla yazdığı günlük maddesi 168Ia: 104 (18 Temmuz).

En azından bu yapıtlardan birinin yazılmasına, diğeri üzerinde pek düşünülmeden başlanmış olması muhtemel görünse de, bu yapıtlar bir arada durmaktadır, zira biri siyasi iktidarın son kertede Adem'in saltanatından kaynaklandığı yolundaki görüşü reddetmekte, öbürü de siyasi iktidarın yönetilenlerin rızasından kaynaklandığını savunmaktadır. Kaldı ki Locke birkaç yıl sonra yayımlamaya koyulduğunda, bunlar *Hükümet Üzerine İki İnceleme* adlı tek bir cildin iki bölümü gibiydi. Bu yapıtların büyük ölçüde Locke'un Fransa'dan dönmesinden sonraki dört beş yılda kaleme alındığı açık olmakla beraber, bunları tam olarak ne zaman yazdığı konusunda bazı ihtilaflar vardır. *The False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, and his Followers are Detected and Overthrown*'u [Sir Robert Filmer ile Takipçilerinin Yanlış İlkerleri ve Temelleri Tespit Edilip Yıkılmıştır] içeren ilkinin yazılması, 1680 başları ile 1681 sonları arasındaki çeşitli dönemlere* yerleştirilmiştir. *An Essay Concerning the True Original, Extent, and End of Civil-Government* [Sivil Hükümetin Gerçek Kökeni, Kapsamı ve Amacı Üzerine Bir Deneme] adlı ikinci yapıtın ise, çoğunlukla (ama her zaman değil) ilkinden sonra yazılmaya başlandığı düşünülmüş ve 1681 ile 1683 arasındaki çeşitli dönemlere ve tarihlere yerleştirilmiştir. *İki İnceleme* siyaset kuramıyla ilgili yapıtlar olup, örneğin *Letter from a Person of Quality*'nin [Meziyetli Bir Kişiden Mektup] aksine, son zamanlardaki olaylara dair ayrıntılı yorumlar değildir. Bununla beraber, bu yapıtlarda tartışılan konuların ve bazen de ayrıntıların özünde, Kral Charles'ın saltanatının mahiyetine karşılık verilmektedir.

Bu yapıtlardan ilki, Robert Filmer'ın yazdığı *Patriarcha: or the Natural Power of Kings* [*Reis*: ya da Kralların Doğal İktidarı] adlı bir kitabın, polemiğe girilerek noktası noktasına çürütülmesiydi. Bu kitap 1680 yılında, Kral'ın yetkileriyle ilgili olarak o zamanlar yapılan tartışmalara bir katkı sağlamak amacıyla yayımlanmış ve sarayın Charles'ın keyfi iktidarla yönetme konusunda ilahi hakka sahip olduğu yolundaki inancını desteklemek için kullanılmıştı. Tyrrell da bu kitaba karşı Locke'la aynı zamanlarda bir şeyler yazmaktaydı, ama görünen o ki bir araya gelip bu kitap hakkında tartışmamışlardı. Locke ise bu kitap üzerinde çalıştığını Tyrrell'dan gizlemişti.

---

* J. Milton 1995a: 357.

Locke'un "onun muhteşem sisteminin ... dolambaçları ve muğlaklıkları" diye adlandırdığı kitabı boyunca Filmer şu meseleyi ele almıştı: "Bir hükümetin otoritesinin ve tebaanın bu otoriteye itaat etmesinin temelini oluşturan nedir?" Örneğin haklar ve özgürlükler "doğal özgürlüğe ilişkin yasadan mı", yoksa "hükümdarların lütfundan ve cömertliğinden mi kaynaklanmaktadır?" Filmer bu alternatiflerden ilkini reddetmiş ve "yaygın görüş" dediği, insanlığın "istediği hükümet biçimini seçmekte özgür olduğu, ayrıca bir insanın başka insanlar üzerinde sahip olduğu iktidarın en başta... çoğunluğun kararına göre bahşedildiği" yolundaki görüşe saldırmıştı. Filmer'a göre bu durum, kendisinin genellikle görüşlerine destek sağladığı Kitab-ı Mukaddes ile çelişmekle kalmıyor, "hükümdar krallığın yasalarını ihlal ettiği takdirde, halkın ya da çoğunluğun onu cezalandırma ya da görevden alma yetkisine sahip olduğu" yolundaki fikri teşvik ederek tehlike de yaratıyordu.[93]

Filmer'ın görüşüne göre, kralın otoritesi tanrısal surette tesis edilmişti ve bunun temeli de Adem'in çocukları üzerinde sahip olduğu doğal otoritedeydi. Haliyle de mutlaktı: Tebaanın hakları ve özgürlükleri hükümdarın "lütfu ve cömertliği"nden kaynaklanıyordu; kralın imtiyazının bir sınırı yoktu ve parlamentolar hiçbir iktidara sahip olmayıp yalnızca Kral'a tavsiyelerde bulunabilirdi, ayrıca parlamentoların toplanması da Kral'ın iznine bağlıydı. Locke'un özetlediği şekliyle Filmer'ın bakış açısı şuydu: "İnsanlar özgür doğmaz, dolayısıyla gerek hükümdarları gerekse hükümet biçimlerini seçme konusunda hiçbir zaman özgür olamazlar. Hükümdarlar iktidara mutlak surette ve ilahi hakla sahip olur.... Adem mutlak bir hükümdardı, keza sonra gelen bütün hükümdarlar da öyle".[94]

Locke buna düpedüz karşı çıkmıştı: İnsanlar siyasi otoriteden bağımsız olarak dünyaya geliyordu; yöneticilerini seçmekte özgürdü ve netice olarak bu yöneticiler de mutlak ya da keyfi vasfa sahip olmayıp kendilerini seçenlere karşı sorumluydu. Ama Locke ilk incelemesinde bu fikirleri savunmak yerine Filmer'ın görüşlerine karşı çıkmıştı.

Locke'un yaptığı gibi, yakından bakıldığında Filmer'ın düşüncelerine ilişkin ince ayrıntılar belirsiz bir niteliğe bürünmektedir. Örneğin Filmer her zaman, ilk baba olarak Adem'e siyasi otorite atfetmiyordu. Bazen de (Tekvin'e göre) Adem'in diğer bütün canlı varlıklar üzerinde hükmünün bulunmasına başvuruyordu. Ama Locke'un işaret ettiği üzere, Adem'de babaya mahsus iktidar ve sınırsız sahiplik bir arada bulunuyor olsaydı dahi

bunlar farklı şeylerdi ve bir arada bulunmaları da kaçınılmaz değildi. Filmer'a göre, Adem'in ölümü üzerine, iktidar onun "sonraki vârisi", yani en büyük oğluna geçmekteydi. Ama ilk doğan çocuğun diğer kardeşleri üzerinde tabii bir hakkının bulunduğu ve mal mülkün doğal olarak en büyük oğula geçtiği kabul edilse dahi (Locke etmiyordu), babaya mahsus iktidar böyle olamazdı; zira babaya mahsus iktidar verasetle aktarılmıyor, yalnızca baba olmaktan kaynaklanıyordu.

Bununla beraber Filmer'ın görüşü esasen şunu dile getiriyordu: Filmer'ın ilk olarak Adem'in sahip olduğunu iddia ettiği, krala mahsus mutlak ve sınırsız iktidara Adem ilk ata olarak sahip oluyordu ki bunun temeli "Babana hürmet et" şeklindeki ilahi emirde bulunuyordu (Locke'un alaycı bir edayla belirttiği gibi, Filmer beşinci emrin "yarısıyla yetinmekteydi"). Buna karşı çıkan Locke'un işaret ettiği üzere, bir kere Filmer babaya mahsus otoritenin nasıl bir şey olduğu konusunda yanılıyordu. Filmer babadan sanki "çocuklarının yaşamları, özgürlükleri ve mülkleri üzerinde... mutlak .... sınırsız bir iktidar" sahibiymiş gibi bahsediyordu.[95] Ne var ki çocukların babalarına karşı olan vazifesi, hükümdara karşı olan vazifelerinden farklıydı.

Dahası, krala mahsus otoritenin ne ölçüde babaya mahsus otoriteden kaynaklandığı farz ediliyordu? Ne kadar baba varsa o kadar da mutlak hükümdar olduğunu mu farz edecektik, ya da babanın yalnızca çocukları üzerinde değil, çocuklarının çocukları üzerinde de yetki sahibi olduğunu mu farz edecektik? Bu son husus torunların, emre rağmen, babalarına hürmet etmelerinin gerekli olmadığı anlamına gelecekti ki bu da emrin atalara tanıdığı hakkın, mutlak siyasi hâkimiyete yönelik bir hak olamayacağı anlamına gelecekti.

Adem'in babaya mahsus iktidarı dolayısıyla ve Tanrı ona yeryüzü üzerinde hâkimiyet verdiği için krala mahsus iktidara sahip olduğu, ilk bakışta akla yakın görünmektedir. Ama Locke dikkatini Adem'in saltanatının geçişine verdiğinde bu düşüncenin başka sorunlar da içerdiği ortaya çıkmıştı. Filmer hep aynı şekilde fikir yürütmüyordu gene. Bazen saltanatın Adem'in haleflerine *bahşedildiğinden*, bazen de bu halefler tarafından *gaspedildiğinden* bahsediyordu. Bununla beraber esasen vurguladığı husus, saltanatın haleflere *veraset* yoluyla geçtiğiydi.

Yeryüzü üzerindeki hâkimiyet söz konusu olduğunda, Locke şunu yineliyordu ki aslında Adem vârislerine bırakacak özel hiçbir şeye, hiçbir

ayrıcalığa sahip değildi. Tanrı'nın yalnızca Adem'e değil, bütün insanlara ("Tanrı'nın insanın içindeki sesi olan Akıl" ile) söylediği üzere, insanlar yeryüzünden ve oradaki mahlûklardan kendi varoluşlarını korumak amacıyla faydalanabilirlerdi, bu yüzden de "Adem'in mülkiyeti temel alan saltanatının ... hiçbir anlamı kalmıyordu".[96]

Adem'in, çocuklarının miras yoluyla sahip olabileceği ya da bu hakkı haiz olduğu özel mülkiyetinin bulunabileceğini kabul ediyordu Locke. Tanrı insana, yalnızca kendi varoluşunu koruması için değil, çoğalması için de arzu bahşettiğinden, anne babalar çocuklarını himaye etmekle yükümlüydü, dolayısıyla çocuklar da anne babalarının mülkiyeti üzerinde hak sahibiydi. Gelgelelim Adem'in bütün çocukları bu hakka sahip olduğundan, "saltanat hakkını haleflerinin içinden tek birine aktarabilecek" bir hak değildi bu.[97]

Dahası çocukların, babalarına ait mülkiyete miras yoluyla sahip olma hakları bulunsa dahi, babalarına ait olabilecek bir saltanata ya da siyasi iktidara veraset yoluyla sahip olma hakları yoktu. Mülkiyet, sahibinin kullanması ve korunması içindi ve çocukların kendi yaşamlarını koruması için anne babalarının mülkiyeti üzerinde hakları vardı. Ne var ki iktidar tamamen farklı bir şeydi, zira yönetenin değil bütün yönetilenlerin yaşamlarını korumaya yönelikti: "Kılıç, amire sırf kendine yarar sağlasın diye verilmemiştir".[98]

Peki o halde saltanata dayalı iktidar haleflere nasıl aktarılacaktı? Bunun iktidar ilk elde edildiğinde tasavvur edilen şeye bağlı olduğunu söylüyordu Locke. Eğer iktidar en başta Tanrı tarafından bahşedilmişse, veliahtlık hakkı Tanrı'nın bunu ilk bağışladığı zaman aklından neyin geçtiğine bağlıydı. Öte yandan eğer "saltanat bir kişinin eline, insanların anlaşması ve onaylaması sonucu geçiyorsa ... bu aynı zamanda sonraki nesillere aktarılmasına da yön vermeliydi".[99]

Filmer'ın görüşü, saltanata yönelik iktidarı Adem'e en başta Tanrı'nın bahşettiği yönündeydi elbette, ama Locke etraflıca incelediğinde şunu fark etmişti ki Filmer genel olarak iktidarın Adem'in vârislerine geçişinden bahsetmiş olsa dahi, bu iktidara geçme hakkının nasıl olacağını tasavvur ettiğine dair açık bir izah yoktu. Adem öldüğünde, demişti Filmer, iktidar soyun "en yaşlısı"na geçecekti. Ama bu kişiler yaşça en büyük olanlar mı, yoksa en uzun süreden beri çocuk sahibi olanlar mıydı? Ayrıca Filmer bundan farklı olarak, iktidarın Adem'in "en yaşlı oğluna" geçeceğini de söy-

lüyordu; peki ya Adem'in hiçbir oğlu olmasaydı, o zaman kızından olma bir erkek torun, Adem'in erkek kardeşinden olma bir yeğene nazaran daha mı fazla hak sahibi olacaktı?[100]

Locke bu meselelerin medeni yasalarla halledilebileceğini yadsıyor değildi; daha ziyade Filmer'ın bu meselelerin Tanrı tarafından çözüme kavuşturulduğu yönündeki görüşünü yadsımaktaydı. Tanrı, Adem'in kendisine saltanatı verip de bunun sonraki nesillere nasıl devredileceğini ve netice olarak da saltanata kimin sahip olacağını belirsiz bırakmış olamazdı.

Bu iki incelemenin ikincisi olan *Concerning the True Original, Extent, and End of Civil Government*'ta [Sivil Hükümetin Gerçek Kökeni, Kapsamı ve Amacı Üzerine] Locke kendi görüşlerini ortaya koymuştu: Hükümet yönetilenlerin rızasına dayanıyordu; yöneticiler halktan sorumluydu, ama halkın güveni suistimal edilirse halk yöneticilere karşı zor kullanabilirdi. Locke'un 1667 tarihli "Hoşgörü Üzerine Deneme"si, ilahi hak yoluyla yönetme fikrine karşı çıkarak, önceki "Hükümet Üzerine Risaleler"den daha da ileri götürmüştü işi zaten. Burada ilahi hak yoluyla yönetme ile rıza yoluyla yönetme karşısında tarafsız bir tutum mevcuttu, gelgelelim Locke bu yapıtta, şimdi yaptığının aksine, hükümete fiilen karşı gelmenin meşru olabileceğini kesinlikle kabul etmemişti.

Locke, Filmer'ın, insanlığa mahsus doğal durumun ilahi surette tesis edilmiş mutlak bir monarşinin buyruğu altına girmekten ibaret olduğu şeklindeki çıkış noktasına tamamen karşı çıkıyordu. Locke bu dünyadaki yerimize, diğer insanlarla ve Tanrı'yla olan ilişkimize dair farklı bir tabloyla başlıyordu işe. Bizim doğal durumumuz "dünya üzerinde bulunan üstün bir güçten bağımsız olarak... insan iradesi altında değil de... yönetime yönelik doğa yasasıyla ... özgür" olmaktı. Kabiliyet ve fiziksel beceri bakımından hepimiz eşit olmasak da, iktidar ya da otorite bakımından doğal bir eşitlik, başkalarının iradesi ya da otoritesinin buyruğu altına girmekten doğal olarak bir muafiyet mevcuttu. Locke insanların "dünya üzerinde genel bir üstün güç bulunmaksızın, kendi kendilerine hükmetme otoritesini elinde bulundurarak" bir arada yaşadığı bu tür bir durumu "doğa durumu" diye tarif ediyordu.[101]

"Doğa durumu" bir "özgürlük durumu" demekti, ne var ki "serbestlik durumu" demek değildi, zira bu durumdaki insanlar bir başkasının iradesiyle kısıtlanmış olmasa dahi, ilahi olarak buyurulmuş "doğa yasası"na tabiydi. Locke'un yıllar önce "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"de söyle-

miş olduğu üzere, bu yasa akıl yoluyla keşfedilebilirdi ki bunun sonucunda bizler de şunları anlamaya başlayabilirdik: Hepimiz "her şeye kadir ve sonsuz ölçüde hâkim olan bir yaratıcının zanaatinin ürünleri", "onun emriyle ve onun işlerini yapmak üzere bu dünyaya gönderilmiş" hizmetkârları olup, "benzer yetilerle donatılmış olarak ortak bir doğayı paylaşıyorduk". Bundan da şu sonuç çıkıyordu ki "sanki bir başkasının kullanımı için yaratılmışız gibi, sanki aşağı mertebeden mahlûklar bizimmiş gibi, birbirimizi yok etmek üzere bizi yetkili kılabilecek bir tabi olma durumu yoktu aramızda".[102] Dolayısıyla bizler doğa yasası gereği kendi yaşamlarımızı ve elimizden geldiği ölçüde de başkalarının yaşamlarını korumakla yükümlüydük.

Bununla beraber doğa yasasını ihlal ettikleri takdirde, başka insanlara adil ve makul ölçüde ceza vermeye hakkımız vardı. Yasalara uymayan bir kişi "insanların karşılıklı olarak güvende olması için eylemlerine Tanrı'nın koyduğu ölçü olan ... akıldan başka bir şeyle yaşadığını ilan etmiş" ve böylelikle de "bütün türlere karşı bir günah" işlemiş olurdu. Nitekim bütün insanların genel olarak insanlığı koruma hakkı bulunduğundan "her insanın suçluyu cezalandırma ve doğa yasasının uygulayıcısı olma hakkı vardı".[103]

Locke insanların doğa durumunda "tek başına" olduğunu düşünmüyordu. Tanrı insanları öyle yaratmıştı ki "zorunluluk, uygunluk ve yatkınlık ... [insanları] topluluk oluşturmaya itiyordu". Bununla beraber farklı topluluk türleri vardı: Örneğin, karı kocadan oluşan, anne baba ile çocuklardan oluşan, efendi ile hizmetkârdan oluşan ve en son olarak da siyasi topluluk. Locke'u esasen ilgilendiren bu sonuncusuydu, ama diğerleri (bunların "farklı amaçları, bağları ve sınırları") hakkındaki ayrıntılı tartışmaları da bizatihi çok ilgi çekiciydi; örneğin anne baba ile çocukların oluşturduğu topluluğa ilişkin açıklamasına göre, çocuğun anne babasına karşı yükümlü olduğu disiplinli bir yetiştirme tarzı, çocuğun "doğal özgürlük"ünü yadsımak yerine bunu yol gösterici bir şey olarak kullanıyordu.[104] Locke'un hemfikir olduğu üzere, ilk baba olan Adem aynı zamanda ilk hükümdar olsa dahi, bu tartışmalar Filmer'ın siyasi iktidarı anne babanın iktidarı üzerinde temellendirme girişiminin yüzeyselliğinin ve yanıltıcılığının da altını çizmekteydi.

İnsanlar doğa durumunda, topluluk oluşturmaya yönelik çeşitli gruplaşmalar içinde olabilmekle beraber, özel olarak siyasi ya da medeni top-

luluklar oluşturduklarında bu doğa durumundan çıkıyorlardı. İnsanlar siyasi topluluğa dahil olmakla, kendilerini korumaya ve doğa yasasına karşı gelmeyi cezalandırmaya yönelik olarak doğa durumunda sahip oldukları hak ve iktidardan vazgeçmiş oluyorlardı. Bu iktidarı topluluğun kendisine veriyorlardı ki Locke'un söylediğine göre bunun da asıl amacı "mülkiyetin korunması"ydı ("mülkiyet", "yaşam, özgürlük ve mülk" anlamındaydı). İnsanlar "dünya üzerinde bütün ihtilafları karara bağlamaya ve bütün zararları gidermeye yetkili olan bir hâkim belirleyerek, doğa durumundan çıkıp ulus durumuna" koyuyorlardı kendilerini. Başvuracak bu tür bir iktidar olmadığında "insanlar hâlâ doğa durumunda oluyordu". Böyle olunca da bizlerin kendi davamızın hâkimi olup cezaları bizzat uygulamamız gerekiyordu. Halbuki medeni bir toplulukta "siyasi iktidar" vardı ve Locke da bunu "cezalar getiren yasa koyma hakkı ... ve bu tür yasaların uygulanmasında topluluğun gücünü kullanmak" diye tarif etmişti.[105] Doğa yasasının ihlaline karşı kendimizi ve başkalarını koruma hakkımızdan vazgeçiyorduk, çünkü medeni bir topluluğun bize daha iyi, daha kalıcı ve sistematik bir koruma sağlayacağını hesap ediyorduk. Bu topluluk yasanın ne olduğunu açıkça ortaya koyacak, yasa ihlallerini karara bağlayacak hâkimler sağlayacak ve bu ihlalleri cezalandırma gücüne sahip olacaktı.

Doğa durumundan siyasi topluluğa geçmek yalnızca özgür bir seçimle gerçekleşebilirdi: "Herkes özgür, eşit ve bağımsız olduğundan, kimse kendi rızası olmadan bu durumdan çıkarılıp başka bir kişinin siyasi iktidarına tabi kılınamazdı". İnsanlar bu seçimi yapmakla, doğa yasasını kendi kontrolünde bulundurma özgürlüğünü kaybediyor, ama doğuştan sahip oldukları temel özgürlüğü kaybetmiyorlardı: "Topluluk içindeki insanın özgürlüğü, rızayla tesis edilen iktidar haricindeki hiçbir yasa koyucu iktidara ... ve bir başkasının keyfi iradesine tabi değildi".[106]

Görünüşe bakılırsa, Kraliyet Afrika Kumpanyası'nın ticaretinin bir kısmını teşkil eden siyahi köleler doğal haklarından mahrum bırakılmış ve kesinlikle kendi rızaları olmaksızın "bir başkasının keyfi iradesine tabi kılınmışlardı". Peki Locke'un bu kumpanyada hisseleri bulunması ile burada geliştirdiği siyasi kuram arasında bir tutarsızlık mı vardı? *İkinci İnceleme*'de, örneğin masum insanların adaletsiz bir saldırgana karşı yürüttükleri savunma amaçlı bir savaş gibi "adil bir savaşta ... esir" olarak kölelerin alınmasına imkân tanınmaktaydı; zira bu tür esirler, savaş hali içinde yer alarak

yaşamlarını ortaya koymuş oluyorlardı. Gelgelelim Locke'un insanları köle yapmak amacıyla yürütülen saldırıların adil savaşlar olduğunu düşünmesi pek de mümkün değildi. Kaldı ki Locke bu tür saldırganların gerek çocuklarının gerek kendi yaşamlarını ortaya koyduklarını açık açık yadsıyordu, dolayısıyla soya dayalı köleliği haklı göstermeye kalkışamazdı bile. Bu meselenin bütünü konusunda mutabakat olmasa da, "kuramları ile Afro-Amerikan kölelik arasında gözden kaçmayacak bir çelişki" varmış gibi görünüyor. Bununla beraber Locke bu çelişkiyi dikkate aldığını gösterecek hiçbir şey bırakmamış olsa da, bundan ille de onun bu çelişkiyi "görmezden geldiği" anlamı çıkmaz. Belki de Locke'un *İkinci İnceleme*'yi kaleme almadan on beş yıl önce Afrika hisselerini satması, köleliğin meşruluğu hakkında fikrinin değiştiğinin bir göstergesidir.[107]

Locke sivil toplumun kökenine ilişkin açıklamalar sunarak, yalnızca meşru hükümeti neyin oluşturduğunu açıklamayı değil, tarihi gerçekleri yansıtmayı da istiyordu. "Bağımsız ve kendi içlerinde eşit olan insanların bir araya gelip oluşturduğu bir topluluğun böylelikle bir hükümet kurmuş olduğu" örnekler bulamayacağımız yolundaki itirazı kabul etmiyordu Locke. Bu tür örneklerin bulunduğunu gösteren *birtakım* tarihi kanıtlar olması bir yana, bu örneklerden daha fazla bulunmaması da hiç şaşırtıcı değildi. Sivil toplumlar doğaları gereği başlangıçlarına dair kayıt tutmaya meyilli değildi: "Belli kişiler gibi uluslar da genel olarak kendi doğumları ve çocukluk dönemlerinden bihaberdirler".[108]

Gelgelelim Locke insanın doğal durumuna ilişkin fikirlerinin tarihi gerçeklere cevap verebilir olduğunu düşünmüyorsa da, bunların salt ampirik fikirlerden ibaret olmadığı da açıktır. Bu itirazı tartışırken bir noktada "insanların doğuştan özgür olduğu konusunda *akıl* düpedüz bizden yanadır", demişti Locke. Bizler de bu iddiayı, insanların doğal özgürlüğe sahip olduğu başlangıçtaki bir "doğa durumu" fikrini yorumlamak için bir temel olarak, insanların siyasi durumdan soyutlanmış hallerini ve dolayısıyla da buna mukabil siyasi bir durumla ilişkili hallerini nasıl idrak etmemiz gerektiğini ortaya koyan kurgusal bir parça olarak kullanabilirdik.[109]

Hükmetme hakkının, Tanrı'nın Adem'e verdiği bir hakka değil de insanların rızasına dayandığı şeklindeki fikir, II. Charles'ın özgürlükleri ve dinleri için bir tehdit oluşturduğuna inananların durumu bakımından genel bir önem taşıyordu bariz şekilde. Sonradan Locke'un hükümet yapısı hakkında söylediklerinin de özel bir önemi vardı.

Sivil bir toplumdaki "en yüksek iktidar", demişti Locke, bu toplumdaki "yasa koyucu" iktidar, yani insanların "mülkiyetlerinden barış ve güven içinde faydalanmasına" imkân tanıyan yasalar koyma konusunda sahip olunan iktidardı. O halde Locke, daha önce yazdığı Hükümet Üzerine Risaleler ile hoşgörüye dair denemede söylediklerini tekrarlayarak, meşru yasa koyucu iktidarın, toplumun çıkarlarıyla sınırlanmış olduğunu söylüyordu: Her türlü yasa doğa yasasıyla, özellikle de insanlığın korunmasını gerekli kılan "temel doğa yasası" ile uyuşmalıydı.[110] Bu kuramsal ifadeler, hükümetin belli bir biçimiyle sınırlı olmasa dahi, Locke bir noktada aslında kendisinin içinde bulunduğu durumu ele alıyordu: Yasama meclisi veraset yoluyla soylu olanların bir araya gelerek oluşturduğu bir topluluk (Lordlar Kamarası) ile "halk" tarafından seçilmiş vekillerin oluşturduğu bir topluluktan (Avam Kamarası) meydana geliyor, bunun yanında da bir vâris (Kral) yer alıyordu.

Bir sivil toplumdaki siyasi iktidarın, yalnızca en yüksek "yasa koyucu iktidar"dan değil, bir "yürütücü iktidar"dan da meydana geldiğini belirtmişti Locke.[111] En iyisinin (tıpkı yukarıda betimlenen özel durumda olduğu gibi) bu iki işlevin birbirinden ayrılıp farklı ellerde bulunması olduğunu söylemişti: Zira yasama meclisinin devamlı bir arada bulunması gerekmezken koyduğu yasaların "devamlı uygulanması"nın gerekli olması bir yana, bu durum meclisin yasa koymayı ve uygulamayı kendi çıkarı için kullanmasına da mani olacaktı.

Locke'un içinde bulunduğu durumda Kral uygulamaya yönelik bu iktidara sahipti ve bu iktidar da kendisine yasama organını toplama ya da feshetme imkânı veriyordu. "İnsanla ilgili meselelerin belirsizliği ve değişkenliği" yüzünden, diye düşünüyordu Locke, yasama organının ne zaman toplanacağına ilişkin olarak hiçbir kuralın belirlenmesine gerek yoktu ve yürütme organı da gerek gördüğü zaman toplamalıydı bunu. Böyle bir iktidar, yürütmenin yasamadan daha güçlü olduğu anlamına gelmiyordu. Locke bu durumu tamamen bir güven meselesi olarak görüyordu ve bu güvenin kuramsal olarak mümkün olan suistimallerini betimlerken de aklında Charles'ın gerçekleştirdiği suistimaller olduğu muhakkaktı: "Hükümdar, yasama organının yerine getirmek üzere tesis edildiği amaçlar uyarınca gereken zamanda toplanmasını ya da özgür biçimde hareket etmesini engellediği", ve "halkı yabancı bir iktidara tabi... kıldığı" zaman, "yasama organını ortadan kaldırmakta ve hükümete son vermekteydi". Char-

les'ın Fransa Kralı tarafından finanse edilen, imtiyaza dayalı iktidarla ve Parlamento'suz (sürekli ara vererek ve toplamayarak) yönetmeye yönelik devamlı ve kararlı girişimleri geçiyor olsa gerekti Locke'un aklından. Ayrıca Charles'ın zor kullanılarak defedilebileceği ihtimalini de aklından geçiriyor ve onaylıyor olsa gerekti. Yürütme organının, yasama organının toplanmasına mani olmakla halk ile savaşa girdiğini ve halkın yürütme organını defetme hakkı bulunduğunu söylüyordu Locke. "Ya belirli zamanlarda ya da ihtiyaç olduğunda yasa koyma yetkisine... sahip bir yasama organı kurulmuştur; insanlar toplum açısından çok gerekli olan bu şeyden herhangi bir güç tarafından mahrum bırakılırsa ... [yürütme organını] zor kullanarak defetme hakkına sahiptir".[112]

Locke, yasama organının toplanamaması hakkındaki bu görüşlerde, yürütücü hükümetin belli ölçüde (eğer iyi ve dirayetli ise önemli ölçüde) imtiyazlı bir takdir hakkına sahip olduğunu kabul ediyordu. Ama imtiyaza dayalı iktidarın, yürütme organının hak olarak sahip olduğu keyfi bir iktidar olmadığını öne sürüyordu Locke. Yasama organının, bu iktidara sınırlar getirmesi hakkını ihlal ettiği anlamına gelmiyordu. Dahası bu iktidar "çağın talepleri ve çeşitli durumlar gerektirdikçe ulusun çıkarı için kullanılacağına yönelik güvenle" elde tutuluyordu".[113] Neticede insanlar, II. Charles'ın yaptığı gibi, ayrı bir yasama organına başvurmaksızın yönetme girişiminde bulunan yürütücü bir monarşiye karşı zor kullanmakta haklıydılar.

Yürütme organı kendisine duyulan güvene, halkın özgürlüğü ve mülkiyetinin korunmasına tezat şekilde hareket ettiğinde, başkaldırının suçlusu *kendi* oluyordu; kendini halkla savaş durumuna sokan kendisiydi. Dahası hükümdarın kendisine duyulan güvene aykırı bir şekilde hareket edip etmediğine karar vermek de açıkça halka düşüyordu; "zira kendisine güvenilen kişinin makul şekilde ve kendisine duyulan güven uyarınca hareket edip etmediği konusunda hüküm verecek kişi, tam da onu tayin eden kişiydi ve onu tayin etmiş biri olarak da, bu kişi güveni sarstığında onu tasfiye etme yetkisine de sahip olmalıydı".[114]

"İnsanların elindeki bir iktidara ilişkin öğreti" başkaldırıyı açıkça biraz haklı gösterse de, Locke bunun başkaldırıyı *teşvik ettiğini* reddediyordu. Aslında insanların zamanında harekete geçmediğini ve "bazı kişilerin öne sürdüğü üzere, eski biçimleri çok da kolayca bırakmadıklarını" düşünüyordu. Dahası "devrimler kamusal işlerde meydana gelen bir ufak

yönetim hatası yüzünden gerçekleşmiyordu". İnsanlar ancak "ard arda gelen suistimallerden, yalanlardan ve aldatmacalardan" sonra başkaldırıyorlardı. Locke şunları söylemişti ki aslında bunlar Charles'ın saltanatında olup bitenlerin bir özetiydi:

> eğer dünya bir yanda yalan iddialar diğer yanda başka türlü eylemler görürse; zanaatlar yasadan yakayı kurtarmak için ve imtiyazın kazandırdığı güven de ... imtiyazın kullanılacağa amaca ters düşecek şekilde harcanırsa; eğer insanlar bu tür amaçlara yaraşan bakanları ve ast amirleri desteklemeleri ya da karşı çıkmalarıyla orantılı olarak, kendilerine iyi ya da kötü davranıldığını görürse; eğer insanlar keyfi iktidar kullanılarak birtakım deneylere girişildiğine ve bu iktidarı en kolay şekilde ortaya koyacak dinin de gizli gizli kayırıldığına ve bu işteki faillerin de desteklendiğine tanık olursa ... eğer ardı ardına gerçekleştirilen eylemler bütün kurumların bu yönde davrandığını gösterirse, insan nasıl olur da ... olayların gittiği yön konusunda ikna olmaktan ya da kendini nasıl kurtaracağını planlamaktan geri durabilir?[115]

Nisan – Eylül 1683: "Yaşanan Şu Zaman Gitgide Sıkıntılı Bir Hal Alıyor"[116]

Shaftesbury'nin cenaze töreninin öncesinde, Robert Ferguson Hollanda'dan dönmüş ve (sonradan itiraf ettiği üzere) Kral ile York Dükü'nü, mart ayında Newmarket'taki yarışlardan dönerlerken, Londra yolu üzerindeki Rye House'da öldürme planları yapmıştı. Bu komplo başarılı olamamıştı, çünkü diğer sebepler bir yana, saray erkânı umulandan daha erken ayrılmıştı. İtiraf edilenlere göre, bu komplo nisan ve mayısa kadar da devam etmişti. Muhtemelen komplo hakkında süregiden bu tartışmalarla az çok bağlantılı olarak, 24 Nisan'da Locke bir at kiralayıp Londra'dan yirmi beş kilometre uzaklıkta bulunan Cassiobury'deki Essex Kontu'nun evine gitmiş ve geceyi burada geçirmişti. Ne var ki tam olarak ne tür bir bağlantı olduğu açık değildir. Bir iddiaya göre, Locke gene arabulucu olarak, komployu hazırlayanların yakın zamanda gerçekleştireceği bir toplantı için Essex Kontu'nu Londra'ya getirmek amacıyla gönderilmişti. Ama bu iş için neden ille de Locke'a ihtiyaç duyulduğu açık değildir.[117] Londra'dan güvenli ölçüde uzak bir yere giderek olup bitenlerin aslını öğrenmek istemiş olması çok daha muhtemeldir. Tam olarak ne öğrendiğini ise bilmiyoruz.

Mayıs ayının sonunda Locke, Dr Charles Goodall adındaki bir arkadaşıyla birlikte Warwick Sokağı'ndaki College of Physicians'ta kalmak üzere Thanet Konağı'ndan taşınmıştı, gelgelelim Locke'un aldığı bir uyarı üzerine saklandığını düşünmek için ne sebep ne de gerek vardır.[118] Daha basit düzeyde ele alırsak, Locke Thanet Konağı'nda Shaftesbury'nin hamiliğinde kalmıştı ve Shaftesbury'nin oğlu bu desteği sürdürmeye meyilli olsa dahi, Locke bunu istememiş gibi görünüyor.

Locke, Goodall'larda uzun süre kalmamış, haziran ortalarında Londra'dan ayrılmıştı. Birkaç gün önce Josiah Keeling adlı bir kişi hükümete Rye House komplosuyla ilgili bilgi vermişti; ama öne sürülenlerin aksine, Locke'un gidişi "alelacele" ve bu komplo neticesinde gerçekleşmemişti, zira Londra'dan ayrılmadan önce hükümetin elinde bu tür bir bilgi olduğunu bilseydi, bunu bizzat komployu hazırlayanlardan önce öğrenmiş olurdu. Elbette genel açıdan bakıldığında Locke olaylardan uzaklaşmanın kendisine sağlayacağı faydaları görmüş olabilirdi, ama zaten bir süredir Oxford'a taşınmayı aklından geçiriyor ve bunun için hazırlanıyordu. Martta Salisbury'de, Thomas ile birlikte, Oxford'a kendisi için "çivilenmiş ve bağlanmış küp şeklinde küçük bir sandık" ile (muhtemelen St Giles'tan) bir yatak gönderilmesi işini ayarlamıştı. Sonrasında, daha yakınlarda, haziran başında da on koli eşyanın ve birkaç mobilyanın Goodall'lardan Oxford'a taşınmasını sağlamıştı. O vakitler Locke yaşamının nispeten güvende ve istikrarlı olduğunu farz ediyormuş gibi görünüyor, zira sahip olduğu bir yığın eşyaya özen göstermekle kalmamış, bunlara St Giles ile Thanet Konağı'ndan aldığı çeşitli şeylerin yanı sıra, Oxford'a gitmek üzere Londra'dan ayrıldığı gün satın aldığı bambu bir sandalyeyle masayı da katmıştı.[119]

14 Haziran'da, iki gün önce yer ayırtmış olan Locke faytonla Aylesbury'ye gitmiş, orada Syl'le birlikte, Oakley'de bulunan Tyrrell'lara kadar olan on üç kilometrelik yol için at kiralamıştı. Ertesi gün atla Oxford'a, Christ Church'teki odasına gitmişti. Hava durumuyla ilgili gözlem yapmak gibi rutin işlerine koyulmadan önce (bir hafta sonra tekrar başlamıştı bunlara), Somerset'te ticari işlerle ilgilenmesi gerekmişti.[120]

Bir süre için, vekili Stratton, Somerset'te Locke ile görüşmeyi ummuş, ama bir başka seçenek olarak da (Oxford ile Bristol arasındaki) Cirencester'da buluşmayı önermişti. Muhtemelen böyle bir buluşma sebebiyle, 18-19 Haziran gecesini orada geçirmişti Locke. 23 Haziran'da tekrar Tyrrell'lara gitmiş ve iki gün sonra da dönmüştü.[121]

Ama Locke'un Oxford'a taşınmasının amacı yalnızca Shaftesbury'nin hanesinin bir ferdi olarak geçirdiği yaklaşık on beş yıldan sonra yaşamına yeni bir yön vermek de olsa, eylemleri siyasi olaylardan etkilenmeye başlamıştı. Rye House komplosunun açığa çıkması Kral'a düşmanlarına karşı harekete geçmek için ek fırsatlar sunmuştu ve tam da Locke'un Oxford'a döndüğü ilk hafta, Keeling'in adını verdiği bazı komplocular için tutuklama emri çıkarılmıştı; bunlardan biri de kendi eliyle teslim olan Robert West'ti ve söylenenlere göre, 26 Haziran'da hem Mart komplosu hem de daha önceki planlar, yani Shaftesbury'nin de dahil olduğu planlar hakkında itiraflarda bulunmuştu. Locke ile West birbirini iyi tanıyordu, zira önceden başka görüşmeleri olsun ya da olmasın, önceki yıl West* Stephen College'ın davasında savunma avukatıyken görüşmüşlerdi. Genel olarak Kral ile erkek kardeşine karşı hazırlanan komploların ve planların açığa çıkması ve özellikle de West'in tutuklanması ve itiraflarda bulunması besbelli ki Locke'u biraz kaygılandırmıştı. Prideaux'ya göre, "komplo açığa çıkar çıkmaz", Locke, "kurnazca ortadan kaybolmuştu ve altı ay boyunca da hiç kimse nerede olduğunu öğrenememişti":

> West tutuklanır tutuklanmaz, bildiği bütün şeyleri anlatacağı korkusuyla Locke yer değiştirme zamanının geldiğini düşündü. West ilk yakalandığı zaman, Locke masada büyük bir merakla bize bu West denen kişinin kim olduğunu sordu; bunun üzerine biri talihsiz bir cevapla, bu kişinin, College Oxford'da yargılanırken, tam da Locke'un odasında ağırladığı kişi olduğunu söyledi ki bu söz üzerine beyefendi derin bir sessizliğe gömüldü. Sonrasında da onun aynı gün kaçtığını işittik.[122]

Gerçekte West, Locke'un herhangi bir komploya karıştığından bahsetmemişti, muhtemelen anlatılacak hiçbir şey de yoktu. Buna rağmen Kral'ın suikasta uğrama düşüncesi karşısında pek çok kişinin kapıldığı korku neticesinde Kral'ın destek kazanmaya devam ettiği ve Kral'a düşman olan çeşitli kişilerin (Lord Russell, Algernon Sidney ve Essex Kontu) tutuklandığı iyice kızışan politik bir ortamda, Shaftesbury'yle ilişkili biri olarak Locke sorgulanmak üzere tutuklanabilirdi ya da başka biri ondan bahsedebilir, hatta ona karşı yalan şahitlik yapabilirdi; her halükârda Locke tutuklanmış olanlardan bazısını tanıyordu.[123] Şüphesiz âdeta kendisinin za-

---

* Bkz. s. 200

rar göreceği duygusuyla hareket etmeye başlamıştı ve öyle görünüyor ki kral yanlısı Christ Church'teki akşam yemeğindeki (muhtemelen 25 ya da 26 Haziran) "derin sessizliği" sırasında Locke yapacağı "bir sonraki şey" olarak, Prideaux'nun dediği gibi kaçmak olmasa da, saklanmaya, hatta belgelerini ortadan kaldırmaya ve hareketlerinde ihtiyatlı olmaya karar vermişti.

Bir iki gün sonra, 27 Haziran'da Locke ilk iş olarak, Oakley'de bulunan Tyrrell'lara belgelerini götürmüştü. İlkin bu ziyareti günlüğüne not etmişti, ama belli ki bunu tekrar düşünmüş ve bu notu silmiş ve sonraki birkaç ay boyunca da ne yaptığına dair açık açık hiçbir kayıt tutmamıştı. Bununla beraber 29 Haziran'da Oxford'a dönmüş, bazı belgelerini emanet ettiği bir başka kişi olan Robert Pawling ile görüşmüştü. 1679'dan 1680'e dek Oxford'da belediye başkanlığı yapmış bir kumaş tüccarı olan Pawling, Kraliyet karşıtı, "kötü şöhretli bir bölücü" olarak, hükümetle ayrı düşmüş biri olarak tanınıyordu.[124] Locke odalarında bulunan müsveddeler ve diğer belgelerle ilgili olarak bu tedbirleri almış olsa da, oradaki kitaplarının ve diğer eşyasının güvenliği hakkında özel olarak kaygılanmamıştı henüz. Bu durum birkaç ay sonra, apar topar İngiltere'den ayrılmak üzereyken ortaya çıkacaktı.

Ertesi gün, 30 Haziran'da Locke iyimser duygularla on gün önce yeniden başladığı hava durumu kayıtlarına son bir not düşmüştü, ama 4 Temmuz'da, kolejdeki müstahdemi Bayan Gristy'ye o güne dek birikmiş borcunu ödediğinde hâlâ Oxford'da bulunuyordu. Prideaux'nun dediği gibi, daha sonra Locke "kurnazca ortadan kaybolmuş" ve Londra'ya gitmişti; burada, en azından 10 Temmuz günü geldiğinde, tekrar Goodall'lardaydı.[125]

Dikkat çeken şey, Locke'un gerçekleştirdiği faaliyetler olmasa bile, Locke'un belgeleriyle ilgili olarak ihtiyatlı davranması hiç yersiz değildi. 13 Temmuz'da Devlet Bakanı Sir Leoline Jenkins'e resmen malumat verildiği üzere, Oxford'da fark edilmişti ki,

> Son Shaftesbury Kontu'nun kâtibi değilse bile büyük bir dert ortağı olan Bay Locke'un Christ Church'teki odasından birkaç kutu evrak, gizli yollarla Bay James Tyrrell'ın Oakley'deki evine taşındı.... Bildirilenlere göre, Bay Tyrrell ile Bay Pawling'in araları bozuldu. Oakley'de ... arama yapmanın uygun olacağı düşünülüyor, ... eğer siz de aynı

anda Bay Pawling'in evinde arama yaparsanız ve ardından Oxford Piskoposu ile Rektör de Bay Locke'un odasını * ararsa, Majesteleri bundan fayda görebilir.[126]

Locke'un Oxford'dan ayrılmasından birkaç gün sonra Üniversite, Rye House komplosunun açığa çıkardığı şeylerden şoke olmuş bir halde, bu tür komploları teşvik eden "meşum öğretiler"den oluşan bir liste çıkarmaya koyulup, 21 Temmuz'da da bu öğretileri aforoz eden resmi bir karar çıkarmıştı. Listedeki yirmi yedi öneriden bazısı Locke'un iki incelemesine ait müsveddelerde yer almaktaydı: Siyasi otorite halktan kaynaklanır; hükümdar ile tebaası arasında bir sözleşme vardır; tiranlar yönetme hakkından mahrumdur; ve insanların tiranlara karşı gelme hakkı vardır. Eğer Locke Oxford'da bulunsaydı ve çeşitli "zararlı kitaplar"ın bu öğretileri içerdiğinin belirlenip Bodleian Kütüphanesi'nden alınarak halkın önünde yakıldığına tanıklık etseydi çok rahatsızlık duyardı.[127]

Belki de Locke kısa süre sonra *London Gazette* bu kararı yayımladığında hâlâ Londra'daydı. Locke'un (13 Temmuz'da) Essex Kontu Tower of London'da intihar ettiğinde ya da öldürüldüğünde ve Lord Russell'ın duruşması (13-14 Temmuz) ve ölüme mahkûm edilmesi sırasında Londra'da olduğu muhakkaktı. Ama 24 Temmuz'da Salisbury'de, her şey bir yana, Thomas ile kimya meselelerini tartışmıştı. Somerset'e doğru yola çıkmış, 1 Ağustos'ta buraya varmış ve en azından 10 Ağustos'a dek Stratton ile birlikte bazı işleri halletmişti. 15 ile 26 Ağustos arasında tekrar Salisbury'deydi, muhtemelen de buraya Chipley'deki Clarke'lara uğrayıp gelmişti.[128]

Locke'un bu haftalardaki mali ve işle ilgili görüşmelerinden bazısı, nihayetinde İngiltere'yi terk etmenin akıllıca bir hareket olabileceğini aklından geçirdiğini göstermekteydi. Londra'da, muhtemelen elindeki varlıklardan bazılarını nakde çevirmek niyetiyle, Goodall'a büyük bir gümüş bardak satmıştı. Bunun ardından daha da önemlisi, Somerset'teki çeşitli ticari işleriyle ilgili olarak William Stratton ile Edward Clarke'a West Country'de vekâlet vermiş, Shaftesbury'den aldığı yıllık 100£'luk tahsisatı 500£ karşılığında Thomas'a devretmiş, başka bir yıllık tahsisatı da Clarke'dan 800£ karşılığında devralmıştı.[129]

O halde öyle görünüyor ki Locke, nihayetinde İngiltere'yi terk etme ihtimalini Clarke ile mütalaa etmişti, ama görünürde ivedi bir durum yok-

---

* Wood 1891-1900: c. 3, 117'ye göre, Locke'un odaları hiçbir zaman aranmamıştı.

tu. 24 Ağustos'ta Locke ona içi rahat bir halde mektup yazarak, hamile karısının doğum yapmasının beklendiği tarihten önce onunla Londra'da görüşmeyi umduğunu söylemişti. (Doğumun ne zaman beklendiği açık değildir, ama bu tarih her halükârda kasım sonundan önceydi.) Bununla beraber yalnızca iki gün sonra Locke'un duruma ilişkin değerlendirmeleri epey bariz ve dramatik bir şekilde değişmişti. Artık elden geldiğince çabuk Hollanda'ya kaçma niyetindeydi açık açık, zira 26 Ağustos'ta tekrar Clarke'a mektup yazmış, ama bu sefer ülkeyi terk etmekle bağlantılı olarak (hem Oxford hem de Londra'daki, kıymetli eşya, para, müsveddeler, işle ilgili meseleler ve kıyafetlerle ilgili olarak) pek çok düzenleme yapmıştı: Bilhassa "düşünüp taşındıktan sonra... en iyisinin bir vasiyet hazırlamak olduğunu... böylece onun bıraktığı her şeyi yasal olarak Clarke'ın almaya hak kazanabileceğini düşünmüştü". Clarke'dan, komploculara karşı açılan davaların seyri hakkında kendisine bilgi vermesini istemişti. Başka bir mektuptaysa numaralardan oluşan bir şifre göndermişti, zira Shaftesbury'nin eşi, Thomas, Clarke, Pawling, Tyrrell ve Stratton'ın da aralarında bulunduğu on ismi şifrelemenin gerekeceği "bir durum baş gösterebilirdi".[130]

Şurası açıktı ki Locke'un niyeti bir an önce Hollanda'ya gitmek ve Londra'dan (ya da Oxford'dan) geçerek gidecekse orada kısa bir süre kalmaktı ("elbiselik kumaş, flanel gömlekler, yelekler, çoraplar" almak için bile yeterli zaman olmayacağından bunların gönderilmesini istemişti; Clarke'ları ziyaret etmek için de yeterli zamanın olmadığı muhakkaktı.) Locke'un tam olarak ne zaman ve nereden İngiltere'yi terk ettiğini bilmiyoruz. Ama şunu biliyoruz ki çeşitli işlerle ilgilenmesi için, kendisine sonradan katılmak üzere geride Syl'ı bırakan Locke, yaklaşık bir hafta sonra Rotterdam'daydı.[131]

Ne var ki planlarındaki bu ani değişime neyin sebep olduğu hiç de açık değildir. 23 Ağustos'ta, Salisbury'nin yaklaşık yirmi kilometre güneybatısında yer alan Wimborne St Giles'a gitmişti ve burada vekilharç ona Lady Shaftesbury'den aldığı yıllık maaşı ödemişti. 24 Ağustos'ta, Clarke'a onunla Londra'da görüşeceğine dair mektup yazdığı zaman, Salisbury'nin yaklaşık altmış beş kilometre kuzeyinde yer alan ve Oxford'un çok da uzağına düşmeyen küçük bir kasaba olan Purton'da bulunuyordu. 25 Ağustos'ta günlüğüne Thomas'tan 50£ aldığını yazdığında Salisbury'ye dönmüştü. 26 Ağustos'ta Clarke'a tekrar mektup yazdığında ise hâlâ Salisbury'deydi.[132] Açıkça anlaşılıyor ki Locke mektupla ya da şifahen, ya 24

Ağustos'ta Purton'da (Clarke'a mektup yazdıktan sonra) ya da 25-26 Ağustos'ta Salisbury'de çok rahatsız edici bir şeyler öğrenmişti.

Örneğin Purton'da Robert Pawling'den şunu öğrenmiş olabilirdi: 24 Ağustos'ta, Lincoln College mensuplarından James Parkinson, bizzat Pawling'in ödediği kefaletle hapisten salınmış, yakınlarda çıkarılmış emrin ortaya koyduğu üzere "hoş görülemez ve tahrik edici birtakım ilkeleri benimsemekle, sürdürmekle, savunmakla ve mevcut hükümete karşı uyumsuz ve yıkıcı birtakım hareketlerle itham edilmesi" üzerine eylül başlarında yerel jürinin önüne çıkması da ertelenmişti. Örneğin Parkinson "Oxford'daki Meclis'te resmen suç teşkil ettiği açıklanmış birtakım savları öne sürüp savunmuştu sık sık... 'Bütün sivil otorite kaynağını esasen halktan alır',... 'İngiltere'nin egemenliği Kral'ın, Lordlar ve Avam Kamarasının elindedir',... 'doğuştan gelen hak ve kan bağı, yönetme ve hüküm sürme hakkı vermez; ayrıca veliahdı tahta geçme hakkından mahrum etmek yasalara uygundur',... 'hükümdar ülkemizin yasalarına ters düşen bir şey emrettiğinde Hıristiyanların buna pasif bir şekilde boyun eğme yükümlülükleri yoktur'".[133] Locke, Parkinson'ın gösterdiği açıkça tahrik edici hareketlerden her zaman özenle sakınmış olsa dahi, bu savların hepsi, hükümetin doğası üzerine kısa süre önce yazdığı ve hâlâ ortalıkta olan taslakta öne sürülmüştü. (Bu savların ilki ve sonuncusu Algernon Sidney'a ait taslaklarda da öne sürülmüştü ki bunlar yargılanması sırasında kendisine karşı kullanılmıştı; yargılama kasıma kadar gerçekleşmemişti, ama Locke'un öğreneceği üzere, bu savlar idam edilmesine sebep olmuştu.)

Bununla beraber, *bildiğimiz* kadarıyla, Locke ancak Purton'dan Salisbury'ye döndükten sonra, kendisine ulaşan bilgiler ya da tavsiyeler üzerine Hollanda'ya kaçmaya karar vermiş olabilir. Kaldı ki bu bilginin ne olduğu ya da kendisine nasıl ulaştığı konusunda hiçbir şey bilmiyoruz.

Bu meselenin ayrıntılarına dair özel olarak hiç de aydınlatıcı olmasa dahi, Damaris Cudworth'un birkaç yıl sonra, Locke'un o sıradaki ruhsal durumu hakkında sunduğu açıklama ilgi çekicidir:

> Lordum Shaftesbury'nin devlet meseleleriyle ilgili ilkelerini benimsemiş olanlar için yaşanan şu zaman gitgide sıkıntılı bir hal alıyor, özellikle de onunla yakın ilişki kurmuş olanlar için. Bay Locke da haklı olarak İngiltere'de kendisinin çok güvende olmadığını idrak ediyor. Zira kendisine karşı haklı bir suçlamanın söz konusu olmadığını bilse de, o zamanki durum uyarınca, sorgulanması gene de çok ihtimal dışı görünmüyor-

du. Kaldı ki herhangi bir bahaneyle, çok uzun süre olmasa bile, hapsedilmiş olsaydı eğer, sağlık durumu öyle bir durumdaydı ki bunun neticesinde yaşamı mutlaka büyük bir tehlikeye girerdi. Dolayısıyla bu durumla ilgili olarak en akla yatkın şeyin uzaklaşmak olduğunu düşündü. Bunun üzerine önce İngiltere'nin batısındaki kimi arkadaşlarının yanına gitti, ardından da İngiltere'den ayrıldı.[134]

Hollanda ve genel olarak Hollanda Birleşik Eyaletleri, çeşitli Whig yanlısı radikal komplocuların sığındıkları bir yerdi ve Locke'un bu sebeple mi yoksa buna rağmen mi oraya gitmeyi seçtiği sorusu ortaya atılacak, Locke da buna cevap vermek zorunda kalacaktı.

6. Bölüm

Hollanda ve Birleşik Eyaletler (1683-1688)*

Eylül 1683 - Ekim 1684: "Çoğu Zaman Odasında Tek Başına"[1]

Locke Hollanda'ya 7/17 Eylül'de Rotterdam'da ayak basmıştı; "temizliği ... ve gemilerin neredeyse her sokağa girmesine müsait olması" ile onu hayrette bırakan bir şehirdi bu. Aynı gün buradan ayrılmış, iki gün sonra da Amsterdam'a varmıştı. Önceleri Bay Wilm diye birinin yanında kalmış, ama beş hafta sonra Reinburg adında bir adamın evine taşınmış, ertesi temmuz da Jacob van der Velde'in evine geçmişti; gelişinden kısa bir süre sonra tanıştığı ve İngiliz mültecilerin yakından tanıdığı bir kitapçıydı bu kişi.[2]

Locke, Shaftesbury'nin Amsterdam'da bıraktığı bir miktar paradan çekmek istemişti; çok geçmeden de arkadaşlarının parayı ona ulaştırması için çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Günlüğünde İngiltere'deki eşyasına ne olduğuna dair bazı şeyler yazılıydı: Bir kutu müsvedde, yorgan ve battaniyeler ile Türk halıları Londra'dan alınıp Tyrrell'ların Oxford yakınlarındaki evine götürülmüştü, diğer şeyler de Goodall'lardan alınıp başka bir yere taşınmıştı.[3]

Kasım ayında Locke, "Tractatus de morbo Gallico" diye bahsettiği bir şey hakkında mektup yazmıştı Clarke'a: Eğer Clarke'ın elinde birkaç nüsha varsa, kendisine bir tane gönderilmesini istemekteydi, "zira methedildiğini işitmişti ve bu kış şöminenin yanında kendisini tıp çalışmalarına verecekti". Locke tıpla ilgili gerçek bir kitaptan, *Morbus Gallicus. Omnia quae extant de eo*'dan (Venedik, 1566) bahsediyor olabilirdi, ama söylediğine göre, nüshanın bir kısmı Rabsy Smithsby'a (birkaç yıldır tanıdığı bir kadındı bu ve kız kardeşi Anne de Exeter Konağı'nda hizmetçilik yap-

---

* Bkz. sayfa XXVII'deki harita.

mıştı) emanet edilmiş olduğundan, daha ziyade *İki İnceleme*'nin müsveddelerine yapılan şifreli bir göndermeydi* muhtemelen. Locke'un kaç nüshanın mevcut olduğundan emin olamaması, bir önceki ağustosta Clarke'a, uygun gördüğü bütün belgelerini yakmasını söylemiş olmasının sebebine de işaret etmektedir.[4]

Bununla beraber tıp, Locke'un Hollanda'da geçirdiği ilk kış zihnini kurcalayan konulardan biri olmuştu şüphesiz. Bu zaman zarfında 1678'de Paris'te tanıştığı hekim Peter Guenellon ile tekrar görüşmeye başlamıştı. Guenellon, Locke'u başka bir hekimle, kayınpederi Egbert Veen ile tanıştırmıştı ve muhtemelen gene Guenellon aracılığıyla Dr Caspar Sibelius ile tanışmıştı. Bütün bu kişilerle tıbbi meseleleri tartışarak vakit geçirmişti Locke. Sürgündeki ilk aylarında tıpla ilgili notlar günlüğünde belirgin bir şekilde yer almaktaydı ve ilkbaharda, isimlerini listelediği diğer yedi kişiyle birlikte, yarı resmi bir tıp topluluğunun ya da "kolej"in üyesi olmuştu: Philip van Limbroch, Matthew Sladus, Egbert Veen, Abraham Quina, Peter Guenellon, Peter Bernagie ve Abraham Cyprianus. Locke bu listeyi yaptıktan birkaç gün sonra, Guenellon'larda bir tavuk embriyosunun gelişimi üzerine, şüphesiz ki bu kişilerden bazılarıyla, gözlemler yapmıştı.[5]

Locke, Sibelius'un evinde ("çay ve benzeri şeyler" ile) birkaç kere ağırlanmıştı. Burada Sibelius'un turba kömürü ateşine üflerken akciğerlerine ("doğanın bahşettiği ... körük") destek olmak için kullandığı boru benzeri bir araçtan çok etkilenmiş ve Bay Bremen adında, (Locke'un çok ilgisini çektiği üzere) birkaç yıl Doğu'da yaşamış birinden, yumurta sarısı, akide, beze ve gül suyunu çayla karıştırmaya dair bir yol öğrenmişti. Bremen ayrıca yanındakilere "bir geyiğinki kadar uzun bir kuyruğa sahip" Papualı bir yerlinin bazı resimlerini göstermişti. Locke'un yazdığı üzere, "orada yaşayan insanların hepsinin bu tür kuyrukları olup olmadığını", bilmiyordu Bremen, "ama kendisini sözüne güvenilir birkaç Hollandalının ikna ettiği üzere ... birkaçının kuyruğu vardı".[6]

Yeni yılın ocak ayında Guenellon, fevkalade soğuk havada ölmüş olan dişi bir aslanın teşrihini gerçekleştirmişti. Gözlemciler arasında Philip van Limbroch da bulunuyordu; Arminiusçuların** Amsterdam'daki ruhban

---

* Bkz. s. 209

** Arminiusçuluk [Remonstrant]: Hıristiyanlıkta, Kalvenciliğin kader öğretisine karşı gelen ilahiyat akımı. 17. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bu akımın temsilcileri Tanrı'nın hükümranlığı ile insanın özgür iradesinin bağdaştırılabileceğini savunmuştur-ç.n.

okulunda ilahiyat profesörü olan bu kişiye kendini tanıtmıştı Locke. Limbroch'a göre, "sonraları din hakkında pek çok kez sohbet etmişlerdi. Bu sohbetlerde Locke uzun bir süre Arminiusçulara savunduklarından çok farklı olan öğretileri atfettiğini kabul etmişti ve artık bu öğretilerin aslında neler olduğunu anlamış olduğundan, bunların kendisine ait pek çok öğretiyle nasıl da örtüştüğünü görünce şaşırmıştı".[7] Locke farkına varmıştı ki kalıcı bir arkadaşlık kurduğu Limborch'la paylaştığı vasıf, Hıristiyanlık için hoşgörünün, erdemli bir yaşamın ve iman kılavuzu olarak İncil'i okumanın önemine duyulan inançtı.

Ayrıca Locke kış boyunca "çoğu zaman odasında tek başına", şöminenin başında oturarak kitap okumuş ya da Clarke ve Tyrrell gibi, memleketteki arkadaşlarına mektup yazmıştı. Okudukları ve aldığı notlar çok çeşitliydi: Tıp kitaplarının yanı sıra seyahatnameler, Fransız felsefeci Malebranche'ın *Recherche de la Vérité*'si [Hakikatin Araştırılması] ve Cicero'nun *De Officiis*'i [Ödevler Üzerine] vardı. Gelgelelim Locke'u "çoğunlukla meşgul eden", kendisini adayacağını söylediği "tıpla ilgili çalışmalar" değil, birkaç ay sonra Clarke'a anlattığı üzere, sürekli ilgilendiği bir başka konu olan insan anlağı hakkındaki çalışmasıydı. Sivil hükümet üzerine yazdıklarının aksine, Hollanda'ya gelirken yanında *De Intellectu*'yu getirmişti. Açıkçası bunu yapmaktaki amacı da arkadaşlarından uzakta ve zamanı müsaitken, "yalnız geçireceği saatler" boyunca elinde meşgul olacağı bir şeylerin bulunacak olmasıydı. "Daha az karmaşık ve tutarlı olan bir söyleme dönmek için, taslaklarıma gerekli şeyleri ekleyip de benden bu işi yapmamı isteyen ve benim de zırvalıktan biraz kurtulduğunda göstereceğime söz verdiğim arkadaşlarım açısından anlaşılır kılmak için bu inzivaya çekilmeyi artık çok istiyorum", demişti Locke.[8]

Bu yazılar 1671'de Locke'un yazmaya başladığındaki durumda değildi elbette. Bu yazıları Fransa'ya gelirken yanında getirmiş ve bunlara sonradan dahil olan konular üzerinde de ara sıra çalışmıştı. Clarke'a söylediği üzere, anlak, "geçmişte uzun bir süre ara ara fikir yorduğu ve düşüncelerini farklı zamanlarda ve çeşitli durumlarda aklına geldikçe hiçbir yöntem izlemeksizin kaleme aldığı bir konu" idi.[9]

Ertesi iki üç yıl zarfında, Locke'un düşünceleri, kendisine yayımlamayı düşündürtecek kadar "zırvalıktan" çıkacaktı: Bu fikirler, kendisine kalıcı bir ün sağlayacak yapıt olan *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme* halini alacaktı. Ama Clarke'a söylediği üzere, hiçbir zaman "dağınık halde-

ki eski fikirlerini gözden geçirip yeniden oluşturmak sabrını gösterememişti" ("yeni fikirlerin peşinden gitmekten daha az zevk veren ve daha az yarar sağlayan, daha çok zaman ve zahmet" isteyen bir işti bu), Amsterdam'da geçirdiği bu kış boyunca, "arkadaşlarının ve neredeyse bütün tanıdıklarının yokluğunda ... kendisinin ... çok fazla vakti" de olmamıştı.[10]

Locke *De Intellectu*'nun bir nüshasını Tyrrell'ın yanında bırakmıştı. Tyrrell bu konuyu ilk olarak tartıştığı kişilerden biri olmuştu; ayrıca muhtemelen haziranda Locke'un ona *De Intellectu* üzerinde yoğun olarak çalıştığını söylemesinin telkiniyle Tyrrell da gözden geçirmişti bunu. Tyrrell yazıları ikinci bir sefer dikkatlice okumuş "ve ilk seferkinden daha çok beğenmişti ki kendisi bu durumu boş fikirlerle tatmin olmadığının başlıca göstergelerinden biri olarak kabul ediyordu": "Bu senin düzeltmelerinin bulunduğu nüsha olduğundan ... şüphe duyduğum yerlerde ya da senin söylediğin bir şeyi daha uygun bir örnekle anlatabileceğimi düşündüğüm yerlerde cüret edip fikrimi söyledim".[11]

Clarke ile Tyrrell, Locke'un çalışmaya devam edip "taslağını daha anlaşılır kılmasını" isteyen arkadaşlar arasında yer almıştı. Artık Pembroke Dükü olan Thomas Herbert da (en sonunda Locke *Deneme*'yi ona ithaf edecekti) bunu isteyen bir diğer arkadaşıydı şüphesiz. Ertesi aralık ayında Locke, Pembroke'a "daha önce göstermiş olduğu gibi, kendisinin tuhaf fikirlerini kabul edilebilir bir düzen içinde görmek arzusunu hâlâ koruduğunu farz etmek" haddini aşmak olmayacaksa, yapmakta olduğu şeyin bir kısmını göndermeyi önermişti. Fikirlerini düzene sokmak için kullanmaya başladığı yöntemlerden biri bunları "kitaplar"a ayırmaktı ve Pembroke'a önerdiği de bu kitaplardan ikincisinin bir nüshasıydı muhtemelen.[12]

Kanallardaki buz kalınlığının altmış santimetreyi çoktan aştığı "insanoğlunun gördüğü en sert kış" olmasına rağmen, Locke'un sağlığı iyi sayılırdı. Hollandalıların yakıt olarak, dumanı daha az zararlı olan turba kömürünü kullanması da bu durumun başlıca etmenlerindendi şüphesiz. "Tanrı'ya şükürler olsun, uzun yıllardan beri kışın bu kadar sağlıklı olmamıştım. Eğer lütfedip buraya gelecek olursanız gün boyunca bir kere bile öksürdüğümü duyamayacaksınız", demişti şubatta Bayan Clarke'a. Daha sonra mart ayında, bir kız çocuk dünyaya getirdiği için onu tebrik ederken, kendisinin de "çok kötü bir öksürük" dünyaya getirdiğini söylemişti Locke: "Sizin bulunduğunuz karşı kıyıda olsaydım, sanırım bu sert uzun kış beni kurtçuklara teslim etmiş olurdu. Ama Tanrı'ya şükürler ol-

sun ki kışı burada, İngiltere'de yaşadığım en yumuşak kıştan bile çok farklı olan bu mevsimde atlatmış oldum".[13]

İlkbaharda Locke eski arkadaşı Toinard ile yeniden temas kurdu. Ele aldıkları konulardan biri de Locke'un notları dizinlemek için geliştirmiş olduğu bir yöntemdi. Okuduklarına ve başkalarıyla yaptığı sohbetlere ilişkin çeşitli kısa notları ve yorumları kaydetmek isteyen bir kişinin karşılaştığı sorunları tartışmışlardı birkaç yıl önce. Bu tür notlar en iyi nasıl düzenlenebilirdi? Tekrar ele almak, tekrar okumak ya da başvurmak üzere, notlara ilişkin dizinler en iyi nasıl hazırlanabilirdi? 1660 civarında, üniversitedeki kariyerine başladıktan birkaç yıl sonra Locke, göründüğü kadarıyla iyi bir sistem geliştirip kullanmaya başlamıştı. Bu sistemde bir deftere yazılan not bir "başlık" ("eldeki konu bakımından önemli ve esaslı bir sözcük") altında, sayfa numarası önceden hazırlanmış taslak halindeki bir dizine, "başlığın" ilk harfi ile ilk ünlüsünün karşısına yazılarak dizinleniyordu. Toinard bundan çok etkilenmiş ve bu sistemi izah eden bir şeylerin yayımlanması gerektiğini söylemişti. Locke sistemin yayımlanamayacak kadar yüzeysel olduğunu düşünüyordu, ama Toinard'ın tekrar ısrar etmesinin verdiği şevkle, yaz mevsiminde vakit ayırıp bu sisteme ilişkin bir açıklama kaleme almıştı. Toinard'ın gösterdiği büyük ilgi samimiydi şüphesiz, zira Locke'un geliştirdiği tarzda düzenlenmiş boş proforma dizinler ve sayfalar hazırlayıp arkadaşlarına dağıtmıştı. "Bunun sayesinde sayısız arkadaş edindim ve onlara bunu senden aldığımı söyledim", demişti Toinard.[14]

Bu sistemi yayımlama konusunda ikna olmaya başlayan Locke, bunu en iyi şekilde nasıl sunacağı hakkında kafa yormuştu. Kendi başına tek bir cilt halinde yayımlanacak kadar uzun değildi; en iyisi o sıralar yeni yeni ortaya çıkan bilimsel dergilerden birinde yayımlatmaktı. Ama görünüşteki karmaşıklığından dolayı, birisinin işin başında durup matbaacılara bazı şeyleri açıklaması gerekiyordu. Locke, Toinard'dan, ortaya çıkardığı şeyi çevirmesini, sonra da Fransa'da yayımlanması işiyle ilgilenmesini istemişti. Ne yazık ki Toinard Fransızcaya çevirme konusunda isteksizdi ve Locke Latincedeki eski ustalığını kaybetmiş olmaktan korkmakla beraber, iki hafta sonra Latince bir versiyon göndermişti.[15]

Ağustos ayı geldiğinde, Locke Amsterdam'dan hiç dışarı çıkmamış, yalnızca mayısta birkaç günlüğüne civardaki Haarlem'e ve Heemstede'ye gitmişti. Bu yolculuğun amacını bilmiyoruz, ama ilgisini çeken şeyler arasın-

da, demirden yapılmış birtakım resmi standart cetveller ("Haarlem'deki ayak ölçüsü, evrensel değer olan 1.843'tü") ve çarşafları beyazlatmakta kullanılan yerel yöntemdi. (Günlüğünde bu yöntemi izah etmeye başlayan Locke ilgisini yitirmiş gibi görünüyordu, zira sözlerini "süreç, ayrıntılarıyla yazılamayacak kadar uzun ve önemsiz" diye bitirivermişti.)[16]

Bununla beraber Locke ağustos ortasında, Hollanda Cumhuriyeti'nin eyaletlerini gezdiği bir seyahate çıkmıştı. Üç ay sürmüştü bu gezi. At arabası ve tekneyle kuzeye, Freisland'in başkenti Leeuwarden'e gitmiş, yolda da yerli halkın kıyafetleriyle, evleri ve caddelerinin üsluplarıyla, deniz savunma yöntemi ve maliyetiyle, kara vergileriyle ilgili ayrıntıları not almıştı. Bir haftadan kısa bir sürede ulaştığı Leeuwarden'de, Jean Labadie tarafından Wieuwerd'de kurulmuş olan dinsel bir yerleşim bulunuyordu. Locke burayı Damaris Cudworth adına ziyaret etmişti; görünüşe göre Cudworth, Locke'un kendisinden mektup almayı istemediğini düşündüğünden, bir süreliğine hiçbir şey yazmamıştı ilkin. Nihayetinde (belki de Locke'un Bayan Clarke'a onunla ilgili sorular sormasının neticesinde) mektup yazıp, "huzursuz bir ruh hali" içinde olduğunu, yaşadığı dünyayı "adi, sahte, aptalca" bulduğunu, bu dünyadaki "insanların hayali kazançlar karşılığında namusunu, bilgi sahibi olmanın vereceği manasız ün karşılığında da mutluluğunu sattığını" söylemişti. Cudworth'un düşüncesi şuydu ki eğer Locke ona Labadistler* hakkında bir şeyler anlatabilirse, "yaşadığı yerdekinden daha iyi insanlar"ın bulunduğu bir yerlerin olduğunu bilmek, dünyaya alışmasını sağlayacaktı. "Ne tarz bir yaşam sürdüklerini, ayrıca onları bu yaşam tarzının mı yoksa dinlerindeki özel bir ilke ya da fikrin mi bir arada tuttuğunu" öğrenmek istiyordu. "İnsanların eğitimli olup olmadığını, günlük yaşamlarında ve karşılıklı konuşmalarında dünyanın geri kalanından gerçekten de farklı olup olmadıklarını ve kendi aralarında daha sahici bir dürüstlüğe sahip gibi görünüp görünmediklerini" soruyordu.[17]

Locke ona Labadie tarafından yazılmış birkaç cilt kitap göndermişti önceden, ne var ki Cudworth'un umduğu "Hollanda'ya gelmesine yönelik teşvik" olmaksızın, dolaylı bir biçimde, Locke'un Wieuwerd'de geçirdiği gün karşılaştığı şeyler hakkında yazdığı uzun açıklamalarla idare et-

* 17. yüzyılda Fransız rahip Jean de Labadie tarafından kurulan Protestanlığa bağlı dinsel akım-ç.n.

mesi gerekiyordu. Takdim mektubuna rağmen, "yaşama ve disiplin tarzları ve âdetleri hakkında" bilgi toplamak hiç de kolay değildi ve Locke bunun "Hıristiyanlık düzenine tastamam uygun olmadığını" düşünüyordu. Ama bu insanların içinde "bir parça Tartuffe"* bulunduğundan şüphelenen Locke, onlardaki bu sükûnetin utangaçlıktan kaynaklandığını düşünmüyordu. Daha ziyade "göründüğü kadarıyla bu insanlar, kişinin cemaatlerine girmek için arzu duymaya ve dalkavukluk yapmaya hevesli bir halde, bilhassa usullerini sorgulamaksızın gelmesi gerektiğine yönelik bir beklenti içindeydiler; eğer ... o kişide fazilet emareleri görecek olurlarsa, o zaman daha fazla bilgi veriyorlardı". Gerçekteyse, Locke'un Labadistleri ikiyüzlü olarak teşhis edişi, o sırada "Philoclea"nın onlar hakkında öğrendikleriyle de uyuşmaktaydı: "Diğer insanlardan iyi olmak" şöyle dursun, "... onlar din kisvesi altında öylesine kötülerdi ki dünyada onlardan daha sefih olan kimse yoktu gerçekte".[18]

Leeuwarden'in doğusunda Groningen bulunuyordu. Burası aynı adı taşıyan vilayetin başkenti olup "her biri 470 adım uzunluğundaki 17 tabyayla çok düzenli şekilde tahkim edilmiş büyük bir şehirdi".[19] Locke burada geçirdiği birkaç günde yerel vergiler hakkında notlar almış, bunun yanı sıra da üniversite kütüphanesinin haftada iki gün açık olduğunu ve oradaki kitaplara ilişkin katalogun 171 küçük yapraktan meydana geldiğini kaydetmişti.

Ağustosun son günü Leeuwarden'den ayrılan Locke, güneye, Gelderland'daki Deventer'e gitmiş, burada da yaklaşık iki hafta kalmıştı. İki Protestan rahibe manastırını incelemişti bir süre, ama asıl ilgilendiği, Amsterdam'dan taşınıp burada yeni tıbbi uygulamalarına girişen Caspar Sibelius olmuştu. Locke günlüğündeki pek çok sayfayı tıpla ilgili notlarla doldurmuştu; bunlar kısmen Sibelius'un, ama esasen de Sibelius'un eski hocası Dr Johann Webfer'in deneylerine dayanıyordu (Sibelius, Locke'un da yardımıyla, Webfer'e mektup yazarak, çeşitli konularda daha fazla bilgi istemişti: hummalar, sara, dağlama ve zehirler).[20]

Locke, Deventer'den ayrılıp Nijmengen ve Gorinchem'den geçerek, at arabası ve tekneyle Utrecht'e gitmişti. Locke'un burada geçirdiği üç hafta boyunca (okuduğu tıp ve seyahat kitapları hakkında not almak hari-

* Fransız oyun yazarı Moliere'in, dindar geçinen bir sahtekârı hicvettiği *Tartuffe* isimli oyununun baş kişisi-e.n.

cinde) ne yaptığını gösteren çok az kayıt vardır. Locke Amsterdam'daki arkadaşlarından, mektupları van Gulick adında bir ressamın adresine göndermelerini istemiş, ama kendisi önce "Kudüs"e, ardından da Bay Grimont adında birinin evine yerleşmişti.[21]

Amsterdam'a gitmek için Utrecht'ten ayrıldığında, geri dönmeye niyetli olduğu belliydi, zira o ana dek Grimontlara hiçbir kira ödemesi yapmamıştı*. Gelgelelim Amsterdam'daki işlerini düzene sokar sokmaz Utrecht'e dönmek yerine, beş gün sonra Leiden'e gitmiş ve burada bir ayı aşkın bir süre kalmıştı. Görünen o ki oraya gitmesinin dolaysız bir sebebi kitap müzayedesiydi. Burada, evvelce mart ve nisan aylarında Amsterdam'da satın almış olduğu pek çok kitaba en az otuz beş tane daha eklemişti.[22]

Leiden'de kitap müzayedeleri dışında, ilginç bir tıp okulu da vardı. Locke buradaki öğretmenler ve öğrencilerle vakit geçirmişti. Botanik profesörü Paul Herman, Seylan hakkında, yerel halkı, bitkileri, baharatları ve meyveleri hakkında ilk elden bilgi vermişti Locke'a. Orada görülen endemik bir hastalık olan koliği tartışmışlar, Locke da bu hastalığın sebepleri ve muhtemel tedavi yolları hakkında kafa yormuştu; bu münasebetle, sabahleyin çoraplarını giyme sırasını değiştirerek iyileşen bir kişi hakkındaki "tuhaf hikâye"yi kaydetmişti. Lucas Shacht adında başka bir profesör de Locke'a, kısa bir süre önce ölmüş olan Hollandalı mikroskop uzmanı Swammerdam'ın hazırladığı, hayvanlara, insanlara ve böceklere ait çeşitli anatomik örneklere tahsis edilmiş bir müzeyi tanıtmıştı. Locke bilhassa bazı cenin iskeletlerini, rektuma ve kolona ait kaslarla kapakçıklara dair çeşitli örnekleri incelemiş ve dişilerdeki klitorisi oluşturan maddenin, erkeklerdeki penisi oluşturandan ayırt edilemediğini, "kusursuz şekilde gözenekli ve süngersi meydana getirildiğini" belirtmişti.[23]

Ayrıca Locke kitap müzayedelerindeki aralarda, Clarke'ların en büyük çocuğu Edward'ın (artık üç yaşına basıyordu) yetiştirilmesine ya da "terbiye edilmesi"ne yönelik birtakım "Talimatlar" ile ilgili bir taslak hazırlamıştı. Bu talimatlar, temmuzdan beri Clarke'a göndermekte olduğu mektuplarda zaten söylediği, Eyaletler'deki "avarelikleri" öncesinde ve esnasında ara ara üzerinde çalışmış olduğu şeylere dayanıyordu. Bu talimatlara "konu hakkında yazdığım ilk bölüm" diyen Locke, bunun bir nüs-

* Locke ertesi ocak ayında, 30 Eylül'den sonraki dört aylık kirayı ödemişti sonunda (Locke 1685: 257).

hasını kasım sonunda Clarke'a göndermişti. "Talimatlar" oğlana yalnızca çocuk olarak değil, bir beyefendinin oğlu olarak, bir haneyle ilgilenmesi ve devlet işlerinde rol alması icap edecek bir kişi olarak eğiliyordu. Ama bu talimatların çoğunun, bir beyefendinin kızlarına da bariz şekilde uygulanabileceğini söylemişti (kızlarla ilgili olarak bilhassa Bayan Clarke'a mektup yazmıştı kimi zaman).[24]

Elli iki yaşında, hiç evlenmemiş ve çocuğu olmayan Locke, Clarke'a bir "ihtiyar bekârın tavsiyesi"ni sunduğunun, çocuk büyütmenin de "kendi yaşam seyrinin onu çok az aşina kıldığı bir iş" olduğunun gayet iyi farkındaydı. Gelgelelim Clarkeların istediği tavsiye duymaktı ve Locke da bu konuda bazı görüşler ortaya koyabilecek konumdaydı. Şurası gayet açık ki Locke gençler konusunda meraklı ve düşünceli bir gözlemciydi. Birisi şunu belirtmişti bir keresinde: "Siz çocuklarla sohbet etmeyi ve zihnin doğal ürünlerinin sanattan yardım almamış ve diğer kişilerin fikirlerinden etkilenmemiş halini görmeyi seviyorsunuz".[25] Yıllar önce Locke'a, Shaftesbury'nin erkek torununun mesuliyeti verilmişti; ayrıca gerek Oxford'da belletmen olarak, gerekse Fransa'da Caleb Banks'e hocalık yaparak kazandığı deneyim, on ile yirmi yaş arasındaki erkek çocukların eğitimi üzerine kafa yorması için ona malzeme sağlamıştı.

Elbette bunların hiçbiri gerçekten baba olmakla aynı kefeye konamazdı. Bir çocuğun fiziksel olarak "şımartılmaması" ya da çok kibar muamele edilmemesi gerektiğini tavsiye ettiği bir yerde, Bayan Clarke'ın onun "biraz fazla katı" olduğu sonucuna varacağını ve "çocuk sahibi olmadığını apaçık" fark edeceğini tahmin etmişti.[26] Anne babalara özgü duyguların, eğitime yönelik sahih tavsiyeler için gerekli olup olmadığını tartışmaya cevaz vermek gerekiyordu. Ama bu duygular gerekli olsa da olmasa da (kaldı ki Locke, bunların zarar verici bir şımartmaya dönüşüverebileceğini söylemişti) hiç şüphe yok ki yeterli değildi. Her halükârda Locke, arkadaşlarının çocukları için satın aldığı oyuncakların ve bu çocuklara gösterdiği alakanın açıkça ortaya koyduğu üzere, anne babalara özgü bir şefkat beslemeye gayet muktedirdi.

Bütün bunlara rağmen Locke, talimatlarının, yazıldığı haliyle, hiçbir zaman uygulamaya geçirilmediğinin ("Bu hususdaki deneyim eksikliğimle ilgili olarak çok hassasım") ve bu talimatların kuramsal yanından dolayı, her zaman kolayca izlenemeyeceğinin de farkındaydı: "Çalışma odasında tefekküre dalmış bir kişiyi memnun eden düşüncelerin, bu odanın

dışında uygulamaya konması pek de kolay değildir". Locke, Clarke'tan söylemiş olduğu şeylerin işe yarayıp yaramadığını öğrenmeye can atmaktaydı.[27]

Locke, erken yaştaki yetiştirmenin önemi konusunda hiçbir şüphe duymuyordu: "Onda dokuzunun, belki de yüzde doksan dokuzunun nasıl olacağını, iyi mi kötü mü, faydalı mı faydasız mı olacağını eğitimleri belirler". Buna ilaveten, çocuğun gelişiminin belli başlı vasıflarından biri alışkanlıkların kazanılmasıydı: "Ufacık, neredeyse hissedilemeyecek izlenimlerin, hassas olan çocukluğumuz üzerinde çok önemli ve kalıcı etkileri vardır.... Âdetlerin ne kadar güçlü olduğunu hayal bile edemez insan". O halde Locke'un devamlı vurguladığı üzere, eğitim, ister fiziksel ister ahlaki isterse de zihinsel olsun, iyi alışkanlıkları aşılayıp güçlendirmek ve kötü alışkanlıklardan özenle kaçınmak meselesiydi büyük ölçüde. Çocuğun, yetişirken edindiği şeyler "yaşamını yönlendirecek ve etkileyecek" olan "tam da doğasına ait ilkelere işlenmiş alışkanlıklar" idi. Alışkanlıklar, kuralların öğrenilmesiyle değil, anne babaların ve hizmetçilerin örnek alınmasıyla, belli davranışların övgüyle ya da kınamayla ilişkilendirilmesiyle edinilmekteydi (şüphesiz ki fiziksel cezalandırmalara başvurulmamalıydı). Teşvik edilecek alışkanlıkların en önemlileri, erdeme ("onun başkaları tarafından değerli görülüp sevilmesini, kendi kendisine karşı da ölçülü ve hoşgörülü olmasını sağlamak"), bilgeliğe ("genel anlamda ... insanın bu dünyada işlerini maharetle ve öngörüyle idare etmesi"), iyi terbiyeye ("yalnızca kendimizi değil ... başkalarını da düşünmek"), sonuncu ve kesinlikle en önemsiz olarak da ("kitap düşkünü bir insanın ağzından" duymak şaşırtıcı gelebilirse de) öğrenmeye ilişkin alışkanlıklardı.[28]

Locke'un talimatları sağlıkla ilgili olanlarla başlıyordu ("bu çalışmaya bakarak, daha ziyade, bilhassa kendime uygulamak amacıyla kafa yorduğumu zannedebileceğiniz" bir konuydu bu). Buradaki amaç, çocukların "şımartma ve yumuşak davranma" ile kişiliğinin bozulmamasının ve rahatsız edici ve aşina olunmayan koşullara göğüs germesinin gerekli olduğunu ortaya koymaktı. Köylü çocuğu gibi muamele görmeleri, bütün hava şartlarına alıştırılmaları gerekiyordu. Çocuğun "ayakları her gece soğuk suyla yıkanmalı ve ayakkabıları da içlerine su sızacak hale getirilmeliydi... Düşünecek olursak, ayakların ıslanması, el bebek gül bebek büyütülmüş çocuklar için çoğu zaman ne kadar da fena ve ölümcül olup çıkıyordu.... Yalnızca böyle bir hadise bile hummaya ve vereme yol açı-

yordu". Birkaç yıl sonra bu talimatlar yayımlandığında, bunların göze çarpan katılığı tenkitlere sebep olmuştu. Gelgelelim Locke bunları yazarken, yıllar önce on dört yaşındaki kuzeni Peter Locke'un tutulduğu şiddetli kuru bir öksürüğün tedavisiyle ilgilendiğini, (vakayla ilgili notlarda yazdığı üzere) bu durumun da "ayaklarını yollardaki sudan yeterince korumadığı için" yakalandığı bir soğuk algınlığından dolayı ortaya çıktığını hatırlamıştı belki. Ayrıca bu katılığın "bazı insanlar için ... çok önemli bir husus" olan nasırın da önüne geçeceğini düşünmüş ve kendisini de bu insanlardan saymıştı, zira birkaç yıl önce Toinard'a, kendisinin "bazen epeyce topallamasına sebep olan" nasırlar için uzun süredir bir çare aradığını söylemişti.[29]

Beslenme "çok sade ve basit" olmalı, düzensiz aralıklarla yenen azıcık et ile bolca ekmekten meydana gelmeliydi, "zira alışkanlık sonucu, çocuğun yemek yemesi belirli zaman dilimlerine takılıp kalırsa, midesi alıştığı saatte yiyecek bekleyecek, yemek yememesi durumunda da midesi kötüleşecek" idi. "Doğanın yüce uyarıcısı" uyku ise, "başka hiçbir şey .... büyümeye ve sağlığa bu denli katkıda bulunmadığından" çocuklara müsamaha gösterilecek tek hususta; bununla beraber yedi yaşından sonra uyku süresi aşama aşama sekiz saate indirilmeliydi ki "bu da sağlıklı yetişkin insanların dinlenmesi için genel olarak yeterli bir süreydi". Yataklar sert olmalı ve farklı şekillerde yapılmalıydı: "Evinde sert yerde uyumaya alışmış bir kişi ... seyahate çıktığında, yumuşak yatağı yok diye uykusuz kalmazdı".[30]

O halde vücudun kuvvetli oluşu "esasen sert koşullara dayanabilmesine" bağlıydı ve aynı durum zihin için de geçerliydi: "Bütün erdemin ve kadirin yüce ilkesi ve temeli ... insanın kendi arzularını yadsıyabilmesi, kendi eğilimlerine karşı koyabilmesi ve yalnızca aklın en iyi yol olarak yönlendirdiği yolu izleyebilmesidir". "Disipline uyma ve akla teslim olma" erken yaşlarda, zihin "eğilip bükülmek için en hassas, en elverişli" durumdayken aşılanmalıydı. Locke, çocuğun arzularının "aklın kuralları ve kısıtlamalarına tabi kılmanın" gerekli olduğu yolundaki bu talimatın, anne babaların çocuklarına doğal olarak duyduğu şefkatle çatışabileceğini kabul ediyordu, ama "aklın ... bu doğal şefkati çok büyük dikkatle izleyip düşkünlüğe varmasına müsaade [etmemesi]" gerektiği konusunda da ısrar ediyordu. Anne babalar, çocuklarının hatalarını hoş görüp "yaptıkları yaramazlıklara yüz verdikleri" takdirde, onlara hiç de iyilik yapmış ol-

muyorlardı. Yalnızca kötü alışkanlıkların tohumlarını ekmiş oluyorlardı: "Gençliğinde kendi iradesini başkalarının aklına tabi kılmaya alışmamış bir kişinin, aklından faydalanacak bir yaşa geldiğinde, kendi aklına kulak vermesi ya da tabi olması pek de mümkün olmayacaktır".[31]

Öyleyse çocukların teşvik edileceği ilk şey "tam bir erdem ve mükemmellik ilkesi" idi. Bu ilke "akıl onaylamadığı zaman, kendi arzularımızın tatmin edilmesinden kendimizi mahrum bırakabilme gücüne dayanıyordu". Çocuklara "hoşlarına gittiği için değil, onlar açısından uygun görüldüğü için bir şeylere sahip olabileceklerini" idrak etmeleri öğretilmeliydi. "Onların küçük yaşta olması ve bir şey istemesi, bu şeye sahip olmaları için yeterli bir sebep değildi", ve hiç şüphe yok ki bunu ağlayarak elde edebileceklerini düşünmelerine de imkân verilmemeliydi.[32]

Çocuğun merakı mümkün mertebe teşvik edilmeliydi, zira "pek çok çocuğun kendisini bütünüyle aptalca uğraşlara vermesinin en büyük sebeplerinden biri ... meraklarının engellenip sorularının da göz ardı edildiğini fark etmeleriydi". Sordukları soruların doğrudan cevaplanması gerekiyordu: "Hiç kimsenin çocukla dalga geçmesine ve onu hatalı hükümlerle ya da olaylara dair yanlış izahlarla kandırmasına göz yumulmamalıydı; ona gerçeği gizlemeyi ve bahane bulmayı öğretmekten başka hiçbir şeye yaramazdı bu".[33]

Locke, daha özel bir konu olan okumayı öğrenme hakkında ise, başlangıç olarak, alfabedeki harflerin bir dizi zarın ya da tek bir çokyüzlünün kenarlarına yapıştırılmasını ve belli harflerin atılması karşılığında da ödül verilmesini (elma, kuru üzüm ya da badem) önermişti.[34]

Kasım – Aralık 1684: "Kötü Niyetli Olduğuna Dair Şüpheler"[35]

8/18 Kasım'da Locke Amsterdam'a gitmek için Leiden'den ayrılmıştı. Niyeti Amsterdam'da uzun süre kalmak değil", "oradan ... geçerek" Utrecht'e gitmekti yalnızca; burada da en azından kış mevsimi boyunca kalmak istiyordu. Ne var ki tam da o anda kör talih onun planlarının tersine işlemekte ve, Tyrrell'ın tabiriyle, onun için "malum tuzaklardan birini hazırlamaktaydı".[36]

İki gün önce Christ Church'ün Dekanı'na, Whitehall'dan gönderilen bir mektupla, Kral'ın, Locke'un Burs'tan mahrum bırakılmasını istediği

bildirilmişti. "Son Shaftesbury Kontu'yla ilişiği olan ve birkaç durumda Hükümet'e karşı bizzat çok bölücü ve itaatsiz bir tavır alan Bay Locke adında birinin Christ Church'ün burslusu olduğu" bildirilmişti Kral'a. Sonuç olarak Kral'ın isteği Locke'un "burstan mahrum edilmesi ve bu münasebetle sayın Dekan'ın bu işi gerçekleştirme yöntemini de kendisine bildirmesiydi".[37]

Birkaç yıl sonra, Damaris Cudworth'un bu konuyla ilgili açıklamalarına göre, Dekan John Fell "Bay Locke'tan hep sitayişle bahsetmiş... onunla arkadaşça geçinmişti; bu yüzden hiç şüphe yok ki bu kati emir karşısında canı sıkılmıştı". Dekan bu mesele hakkında Tyrrell'la konuşmuş "ve Bay Lokce'un masum olduğuna öyle ikna olmuştu ki aldığı emre itaat etmek yerine, ertesi ocak ayının ilk günü buraya gelip ... bizzat cevaplaması için Locke'u çağırmıştı". Locke'un ifade ettiği biraz farklı görüşe göre ise, Fell Locke'un geri dönüp "bizzat cevaplamasını" istemişti, ama bunun sebebi Fell'in onun masum olduğunu düşünmesi değil, masum olsun ya da olmasın, bir savunma sunmasının gerekiyor oluşuydu. Birkaç yıl sonra şunu söylemişti Locke: Fell "bir kişiyi ... hele de bu kişi kolejde yıllar boyunca hiçbir zararı dokunmaksızın yaşamış biriyse... savunmasını dinlemeden kovmayı, hem genel adaletin kurallarına hem de kolejin her zamanki yöntemlerine tezat olarak gördüğünden... yöneltilebilecek ithamlara karşı cevap vermem için... çağırmıştı [beni]".[38]

Eğer Fell'in Kral'ın temsilcisine verdiği cevabı kaale alacak olursak, ikinci açıklama hakikate daha yakın olsa dahi, hakikate gene de biraz uzak düşmekteydi. Gerçekten de Fell, Locke'a konuşma fırsatı verilmesinin gerekli olduğunu öne sürmüştü, ne var ki (Damaris Cudworth'un söylediği gibi) Locke'un apaçık masum olduğunu düşündüğünü söylememişti kesinlikle, gelgelelim (Locke'un açıklamasındaki gibi) "genel adalet"e başvurulduğu, Fell'in söylediklerinde görülecektir muhtemelen. Bununla beraber (her iki açıklamanın da aksine) Fell'in, Locke'a biraz tezat olarak öne sürdüğü, Locke'un kolejde "hiçbir zararı dokunmaksızın yaşamış" olmasının özenle meydana getirilmiş aldatıcı bir görüntü olduğuydu. Fell saraya cevap verirken, "son Shaftesbury Dükü'nün çok güvendiği" biri olan Locke'un "hükümete karşı kötü niyetli olduğuna dair şüpheler bulunduğu" için kendisinin birkaç yıldır "onu gözlediğini" söylemişti. Gelgelelim,

> kendi kendini öyle bir korumaya almış ki ancak birkaç sıkı sorgulamanın ardından şunu emin olarak söyleyebiliyorum: Kolejde tek bir kişi yok ki ... onun hükümete karşı ya da hükümetle ilgili olabilecek herhangi bir söz söylediğini duymuş olsun; kaldı ki çok sık olarak, gerek umumi gerekse hususi ortamlarda, efendisi Shaftesbury Dükü hakkında, yandaşları ve tasarıları hakkında mahsus küçük düşürücü konuşmalar yapıldığı halde, tahrik olup konuya ilgi göstermesi yahut da sözlerinde ya da bakışlarında en ufak bir kaygıyı açığa vurması sağlanamıyor hiç; öyle ki dünyada sükûnetini korumakta ve ıstırap çekmekte bu kadar usta birinin daha olduğuna inanmıyorum ben.

Fell sözlerine şunları açıklayarak devam etmişti: Locke'un "buradaki mevkisi hekimlik; bu da kendisini koleje ilişkin çalışmalardan ve diğer kişilerin kolejde kalmak için yerine getirdiği yükümlülüklerden kurtarıyor; üstelik sağlık sorunları nedeniyle şimdi de ülke dışında", ama şunu da söylemişti: Kendisi

> Locke'u ülkeye çağırmıştı ki bunu yapmaktaki beklentisi, eğer geri dönmeyecek olursa otoriteye itaatsizlikten ihraç edilebilecek oluşuydu; eğer dönecek olursa, açığa çıkarılacak kusurlarından ... mesul olacaktı; şu muhtemeldi ki kendisinden şüphelenildiğini bildiği bu yerde bunca ihtiyatlı olabilmişse de, genel bir konuşma özgürlüğünün bulunduğu ve majesteleri ile hükümetine karşı haince planların düzenlenip yürütüldüğü Londra'da kendisini daha fazla açık etmişti.

Fell "eğer bu yöntem yeterince etkili ya da hızlı sonuç vermezse ve majesteleri de ... lütfedip onun derhal ihraç edilmesini buyurursa... gereğinin yerine getirileceğine" söz vermişti.[39]

Bununla beraber büyük ihtimalle Fell'in Locke'a karşı gerçek tavrı bu cevapta mevcut değildi ve Fell "korku ilkesi uyarınca" hareket ediyordu. Locke'un ihracından birkaç ay sonra (gerçekte Stillingfleet'lerin evinde) yapılan bir toplantıda Damaris Cudworth, Fell'in arkadaşlarından birinin şunu söylediğini duymuştu: Fell, "başına gelen hiçbir olayın, Bay Locke'a karşı yapmak zorunda bırakıldığı şeyden daha fazla canını sıkmadığını söylemişti sık sık; Locke'a içten bir saygı duymuştu hep; ayrıca onun dünyadaki en kusursuz tabiata sahip ve en kibarca sohbet eden biri olduğuna inanıyordu".[40]

Locke ancak 20/30 Kasım'dan sonra, bu konu hakkında bir şeyler duymuş ve Fell'in çağrılarından haberi olmuştu, ama hangi yollarla öğrendi-

ğini bilmiyoruz. Görünen o ki Fell, Locke'un, çağrısına kulak vereceği konusunda çok da umutlu değildi ve bu hislerini kolejdeki diğer kişiler de paylaşıyordu. Prideaux'nun bildirdiği üzere, "Locke'un, Kral'ın adaletinin erişebildiği bir yere gelip yaşamını riske atacağı değil de ortaya çıkmamayı sürdürerek mevkisini kaybetmenin ceremesini çekeceği farz ediliyordu".[41] Ne var ki tamamen yanılmışlardı. Locke İngiltere'ye dönüp kendisine yöneltilen ithamlara cevap vermeye kararlıydı.

Locke'a söylediği üzere, Pembroke "bu kadar erken geri gelmesinin sebebini duyduğunda çok şaşırmıştı", ama nasıl da "iyi üne sahip pek çok insanın, suçlamalar üzerine, kendilerinin dürüst insanlar olduklarını halkın önünde ispat etme avantajını yakalamış olduğunu" düşününce rahatlamıştı. Locke'u bizzat tanıdığından, "başkalarının sözlerine itibar" etmediğini söylemişti Pembroke. Destek olacağına söz vermiş ve Locke'a şunu garanti etmişti: "Böyle bir arkadaşa faydası dokunacaksa, benim için değerli ne varsa hepsini tehlikeye atmaktan hiçbir şey alıkoyamaz beni".[42]

Fell'in hangi suçlamaları cevaplamak üzere Locke'u çağırdığını tam olarak bilmiyoruz. Sarayın Fell'e gönderdiği mektupta, Locke'un "hükümete karşı çok bölücü ve itaatsiz" bir tavır aldığından fazlası yazmıyordu; kaldı ki cevabından açıkça görüldüğü üzere Fell, bu tavrın Locke Hollanda'ya gitmeden önce alınmış olduğunun farz edildiğini telakki ediyordu. Ama bu suçlamalar ne olursa olsun, görünen o ki Locke bunlara tatminkâr cevaplar verebileceğinden emindi.

Gelgelelim Locke bu şansı elde edemeyecekti, zira Fell'in çağrılarını okuduğunda olaylar çoktan farklı bir hal almıştı. 12/22 Kasım tarihli bir mektupta, Locke'un bu mesele hakkında herhangi bir şey duymasından en az bir hafta önce, Fell'e, Kral'ın bu olayların nasıl üstesinden gelineceğine dair birtakım öneriler duymayı değil, Locke'un derhal ihraç edilmesini istediği söylenmişti. "Locke'un bölücü ve haince davranışları hakkında duyum almış olduğumuzdan ... size memnuniyetle şu isteğimizi belirtmeyi uygun gördük: Locke'u derhal burslu konumdan çıkarıp şimdiye dek sahip olduğu hakları ve avantajları da elinden alınız". Oxford'daki bazı kişiler ihraç etme zamanının çoktan geldiğini düşünüyordu: "Locke'un Christ Church'ten kovulduğunu duyduğumda çok sevinmiştim", demişti bu kişilerden biri diğerine, "ama sanırım Piskopos [Fell] bu işi çok önce kendiliğinden yapmalı, Kral'ın ekmeğini Majestelerinin düşmanlarına ve son Shaftesbury kontu gibi hain olduğu aşikâr olan insanların hizmetkârlarına vermemeliydi".[43]

Kral, Locke'un ihraç edilmesine yönelik bir öneriyi bir kenara bırakıp bu ihracın "derhal" gerçekleştirilmesini istemeye başladığında Hollanda'dan gelen bazı yeni bilgilere dayanarak hareket ediyordu; bu bilgiler Locke'a yöneltilen suçlamaları değiştirmişti. Thomas Chudleigh (Hollanda Parlamentosu temsilcisi) tarafından, Devlet Bakanı Charles Middleton'a Lahey'den (11/21 Kasım tarihli) bir mektup gönderilmişti:

> Bu mektupla birlikte siz Lord hazretlerine, büyük ihtimalle ancak Cehennem'in şerrinin ortaya koyabileceği çok küstah ve iğrenç, iftira dolu bir yazı gönderiyorum. Başlığı "İngiltere'deki devlet idaresine dair tarafsız bir inceleme ve Kral'ın 27 Temmuz 1683 tarihli Bildiri'si üzerine bazı düşünceler". Bu yazıyı çok büyük güçlükle, Amsterdam'da ele geçirebildim, yalnızca basımının burada yapıldığına da şüphem yok; kaldı ki üslubuna ve diline bakarak, bu yazının, size yakınlarda gönderdiğim, Essex Kontu'nun öldürüldüğünü ispat etmeye girişen şu diğer iftira dolu yazının ikiz kardeşi olduğu konusunda hiç çekinmeden yemin edebilirim, ama bunların babasının kim olduğu konusunda yalnızca tahmin yürütebilirim ki bunu da ispat etmenin imkânı bulunmuyor. Bir insanın hakkını yemekten nefret ederim, ama Lord Shaftesbury ölmüş olduğundan, böyle bir şey yazabilecek kişinin, Shaftesbury'nin ruhunu ve şerrini bıraktığı kişiden başkası olamayacağını düşünüyorum; işte bu kişi de kâtibi Locke; kendisi bir süredir bu ülkede, bir Leiden'e bir Amsterdam'a gidip duruyor; güya buraya havasından yararlanmak için gelmiş.

Locke'un Christ Church'teki fakültede bulunduğu mevki, diye devam etmişti Chudleigh:

> hükümeti yıkmaya ve Kral'ın kutsal kişiliğini sanki o tiranların en zalimiymiş, insanların en kötüsüymüş gibi bütün insanlarda nefret, hatta dehşet uyandıracak hale getirmeye uğraşan insanları geçindirmek ve desteklemek amacıyla düşünülmemişti asla, zira bu yazıda Majestelerinin daha da zalim olduğu belirtiliyor; kaldı ki bu yazının yazarı olsun ya da olmasın, Bay Locke'un, burada ülkemizin en büyük hainleri arasında yaşıyorken, hangi sebeple Christ Church'teki mevkisinde kalmasına göz yumulduğunu da anlamış değilim.

Kolejle irtibat kurulup "onu ülkeye çağırması sağlanmalı ve bu çağrıya kulak asmadığı takdirde de mevkisi, daha çok hak eden bir başka kişiye verilmeliydi". Mektup, Locke'un ilişki kurduğu kişiler hakkında bazı bilgilerle devam ediyordu:

> Söylenenlere göre, Bay Ferguson* ile Goodenough'lara Luneborg'da bulunan Sir William Waller'la ilişki kurmak üzere gidilmiş, ama daha kesin olarak işittim ki Amsterdam'da bir süre Gardner adını kullanan Nelthrop şu anda ya gitmiş ya da Waller'ın karısı ve kendi karısıyla birlikte oraya gitmek üzere .... Nelthrop denen bu kişi Locke'un arkadaşlarından biriydi; ayrıca söylenene göre, arkadaşlarının bir diğeri de yeni ölmüş ve Leiden'de defnedilmiş; bu kişi de Lord Louden Campbell.[44]

Chudleigh'in mektubu neticesinde Locke'a yönelik suçlamalar arttığından, Kral bir an önce ihraç edilmesine karar vermişti. Wood, çok geçmeden bu konuda yazarken, Locke'un Christ Church'ten "Whig taraftarlığı sebebiyle" ihraç edildiğini kaydetmişti:

> Bunun sebebi Lahey'de Robert Ferguson ve ... Wark Lordu Grey ile ilişki kurup çok samimi olmasıydı; bu durum Lahey'de yaşayan Thomas Chudleigh tarafından ... İngiltere Kralı'nın maiyetindeki devlet bakanı Charles Middleton'a şikâyet edilmiş, bundan dolayı o da Piskopos John Fell'i uyarmış ve Locke'un mevkisinde durmasına niçin izin verildiğini sormuştu; bunun üzerine Locke ihraç edilmişti.... Locke denen bu kişinin "Essex Kontu'nun kanının dökülmesine karşı Toplu Protesto"nun yazarı olduğu sanılıyor.[45]

28 Kasım / 8 Aralık'ta, Fell'in çağrılarına cevaben İngiltere'ye dönmeye hazırlanırken bir mektup almıştı Locke (aslında Pembroke'un destek mektubuyla aynı postayla gelmişti); mektupta kendisinin, iftira dolu kitapçıkların yazarı olduğu ve artık yalnızca İngiltere'de değil, Hollanda'da da istenmeyen kişilerle yakınlık kurduğu şeklindeki ilave suçlamalara dayanarak ihraç edildiği bildiriliyordu. Bu mektubun kimden geldiğini bilmiyoruz (Fell?), ama bariz ve büyük bir endişe içindeki Locke, Pembroke'a kendini aklayan uzunca bir mektup yazmaya koyulmuştu hemen. Bu mektup kimilerince "hakikat dışı olmasa da samimiyetsiz" bulunmuş olmakla beraber, Locke'un kendini ve yaşamının seyrini nasıl gördüğüne ışık tutabilecek bazı ilginç şeyler sunmaktadır.[46]

Locke, Pembroke'tan, kendisinin kötü arkadaşlıklar kurduğuna ya da Kral aleyhinde konuştuğuna hiç şahit olup olmadığını söylemesini rica et-

---

* Robert Ferguson ile Richard Goodenough, Rye House Komplosu'na karışmıştı; Ferguson ile Waller ise Shaftesbury ile birlikte Hollanda'ya kaçmıştı.

mişti.[47] Acaba Pembroke "onda suçlandığı türden şeylere az da olsa benzeyen herhangi bir şey gözlemlemiş miydi; yoksa durum tam tersi miydi?" Şüphe yok ki Fell de, Locke'un hiçbir zaman "gerek kilise ile devletin gerekse kolejin yönetimine karşı en ufak bir itaatsizlik" göstermemiş olduğunu ve "onun tabiatında kargaşaya, bölücülüğe ya da isyan çıkarmaya yönelik görünen" hiçbir şeyin bulunmadığını teslim ederdi. Gelgelelim saraya gönderdiği mektuptan açıkça anlaşılıyor ki Fell, Locke adına bu denli açıklıkla şahitlik etmeye hiç de hazır değildi. Locke'u hükümetin aleyhinde konuşması için tahrik etmeye uğraşmanın kolejde bir tür oyun gibi görülmüş olması (buna Prideaux da şahitti) ekseriyetle nelerden şüphelenildiğini ortaya koymaktadır. Locke'un hiçbir zaman bu şekilde konuşmamış, hatta hiçbir şey söylememiş olmasının esas sebebi, söyleyecek bir şeyi olmaması değil, ağzını sımsıkı kapaması gibi görünüyordu. Prideaux, Locke'un, tahrik girişimlerine "derin sessizlik" ile karşılık verdiğinden bahsetmişti ve Fell de (en azından yazdığı resmi raporda) büyük bir "ketumluk ustası" gibi görmüştü Locke'u.

Locke'un Pemroke'a iddia ettiği üzere, bu suçlamaların yöneltilmesinin tek sebebi "kendi arayışlarının değil de tesadüflerin" kendisini Shaftesbury'nin nüfuz alanına sokuvermesiydi; bu nüfuzu da Locke, hoş olmayan bir sadakatsizlik göstererek, büsbütün iyi bir şey olarak resmetmemişti. Shaftesbury'nin evindeki davranışlarının, Christ Church'teki davranışları kadar masum olduğunu söylemişti: "Eğer böyle olmasaydı, zihnime ve mizacıma ters düşmüş olurdu". Hamisinin siyasi meselelerine karışmamış, "Majestelerine ya da hükümete karşı itaatsizlik" kabilinden hiçbir şey yapmamıştı. "Hayatımda utanç verici bir şey yapmadım, incitici herhangi bir harekette bulunduğumu da hatırlamıyorum; hiçbir şüpheli cemiyette ya da gizli örgütte yer almadım; pek çok insanın gelip gittiği bir evde çok az kişiyle tanıştım ve arkadaş oldum; az sayıdaki bu kişileri de iş peşinde koşanlardan değil kitap düşkünü insanlardan seçtim". Dahası bu seçim "devamlı sükûnet arayan, hiçbir işe burnunu sokmayan mizacının doğal bir sonucu" idi. "Ona [Shaftesbury] yöneltilen suçlamaların, şüpheleri kendisinin üzerine çekmesinin" düpedüz haksızlık olduğundan yakınmıştı Locke.

Locke'un, Thanet Konağı'na gelen pek çok ziyaretçiden uzak durduğu yolundaki iddiası, Shaftesbury'nin torununun (1681'de on yaşındaydı) söyledikleriyle çelişecekti; ona göre Shaftesbury "en gizli görüşmele-

rini [Locke'a] havale ediyordu".[48] Ne var ki Locke menfur bir kendine acıma halinde, Shaftesbury ile beraberken yaşadığı şeylerin gidişatından pişmanlık duymayı sürdürmüştü:

> Ya ihtimam gösterdiğimden ya da şansım yaver gittiğinden, ameliyat edilirken şu mühim ve tuhaf hastalık konusunda ona birtakım makbul hizmetler sunduğum oldu, öyle ki sonradan yaşamını benim gösterdiğim ihtimama borçlu olduğunu kabul etti memnuniyetle; büyük ihtimalle bu olayın hatırası, o andan sonra bana büyük bir kibarlık ve incelik göstermesine (itiraf etmeliyim ki gösterdi de) yol açtı. Gelgelelim kimi arkadaşlarım, bu denli uzun süre ihtimam göstermekle talihim açısından ne kadar da az ilerleme kaydettiğimi göz önüne aldıklarında, benim bu inceliğin etkilerini sahiplenip övünmem için hiçbir önemli sebebin bulunmadığı fikrini benimsediler.

Locke, Pembroke'a, amacının "vefat etmiş efendisi hakkında yakınmak" olmadığını söylemişti. Bunun "kendi açısından tamamen yakışıksız" olacağını belirtmişti. Gelgelelim "artık bu aşamada yapabileceği tek şey, efendisi yaşarken ona sunduğu hizmetlerden çok az fayda sağlamışken öldükten sonra bunların ceremesini çekmekten ibaret olan bu zor durum karşısında yakınmaktı". Locke, samimiyetsiz olduğu su götürmeyen sözlerle, geçmiş yılları tam da yaşamış olduğu şekilde, ama "efendisi Lord Shaftesbury'ninkinde değil de başka bir evde" geçirmiş olsaydı, "şu anda kendi sağlığıyla ilgilenebilir, herhangi bir yerde kıtı kıtına aldığı parayla ve mahremiyetiyle, iftira dolu yazılar yazdığından ya da başka kabahatler işlediğinden şüphelenilmeksizin sükûnet içinde yaşayabilirdi". "Yüce bir insanın ailesine dahil olmak"tan ibaret rastlantı, "her zaman peşinde koştuğu sükûneti (hangi büyü sonucunda hiç bilmiyordu) ortadan kaldırmıştı; inzivaya çekilmeye ne kadar uğraşırsa, o kadar fırtınanın içinde buluyordu kendini".

Bunun ardından Locke, "güya kahvehanelerde kurduğu arkadaşlıklar" konusunu ele almıştı. Saçmasapan bir düşünce olduğunu iddia etmişti bunun: "Herkes biliyor ki İngiltere'de kahvehaneleri pek sevmiyor ve gitmiyordum, buradaysa daha da az gidiyorum ... zira ne sohbetlerden ne de bu içecekten hiç de büyük bir keyif almıyorum". Hollanda'ya gelip de "herkesin güvenlik sebebiyle uzak duracağı ve İngiltere'de daha iyi koşullar içindeyken bile hiçbir zaman arkadaş olmadığı" insanlarla tanışıp "arkadaşlık kurması" mümkün müydü, diye sormuştu Locke.

Locke, "kendisinin arkadaşı olduğu söylenen isimler" konusunda ise, raporları düpedüz yalanlıyordu: "Siz Lord hazretlerine, son nefesime kadar söyleyeceğim hakikatle temin ederim ki bu kişilerle gerek İngiltere dışında gerekse ayrılmadan önce uzun bir süre boyunca hiç görüşmedim". Locke'a hangi isimlerin söylendiğini tam olarak bilmediğimizden, burada tam olarak neyi yalanladığını bilemiyoruz, bununla beraber bazı savlar ortaya atmamız hiç zor değil. Wood'a göre, Chudleigh, Locke'un Robert Ferguson ve Forde Grey ile arkadaşlık kurduğu yollu bir şikâyette bulunmuştu; yukarıda alıntılandığı üzere, Chudleigh'in mektubunda Nelthrop ve Lord Campbell ile arkadaşlık kurduğundan bahsediliyordu. Prideaux'nun kısa bir süre önce bildirdiğine göre ise, Locke hakkında duyduğu son şey "onun Taunton'lu Dare ile arkadaşlık kurduğu ve ikisinin Amsterdam'da aynı yerde konakladığı" idi. Eğer bu sonuncu kişinin, Thomas Dare'in ismi geçtiyse (adı çıkmış bir isyankâr olan Dare, Amsterdam'da Shaftesbury ile yakın ilişki kurmuş ve isyan çıkarmakta Monmouth'la birlikte rol almıştı), o zaman Locke kendi ağzından çıkan yalandan dolayı suçlu bulunabilirdi: Locke'un günlüklerine göre, Amsterdam'a varmasından kısa bir süre sonra, Dare onun için bankacı olarak iş görmeye başlamıştı ve Locke, Pembroke'a mektup yazmasının üzerinden henüz iki gün geçmişken, Dare'e, *De Intellectu*'nun bir nüshası da dahil olmak üzere çeşitli şeyler teslim etmişti.[49] Campbell, Ferguson, Grey ve Nelthrop ile ilgili olarak ise, Locke bu kişileri söz konusu zamanda ya da daha sonrasında tanıdığına dair hiçbir sahici kanıt bırakmamıştı arkasında. Bununla beraber daha sonraki aylarda İngiliz casusları, Locke'un bu kişilerden bazılarıyla arkadaş olduğunu bildirecekti.

Locke, çeşitli "utanç verici ve isyana teşvik edici yazılar" yazdığına yönelik şüphelerin sebebi olarak, Shaftesbury ile ilişkisini göstermişti gene, zira "sürdüğü yaşam tarzı ve kendisince malum olan yaradılışı itibarıyla, nasıl olup da pek çok kitapçığın yazarı haline getirildiğine hayret ediyordu çoğu kez; tabii bunun sebebi Lordunun evindeki aile fertleri arasında, kitaplarla en çok haşır neşir olanın kendisi olması değilse şayet".

Büyük ihtimalle Locke'un aklından geçirdiği bu "pek çok kitapçık"* arasında 1675 tarihli "A Letter from a Person of Quality" [Meziyetli Bir Kişiden Mektup] ile 1681 tarihli "No Protestant Plot" [Protestan Komplo-

* Bkz. s. 134-135, 205

su Yok] da vardı. Bunlardan ikincisi Ferguson'a ait olmakla beraber, Shaftesbury'nin torununa göre, ilki Shaftesbury'nin "devlet ile ilgili sayılabilecek ve hâkim Papacı Grup'a karşı gereken ruhu sine-i millette uyandırmak için halka açıklamaya uygun olan meselelerde [Locke'un] kalemini yardıma çağırdığı" yazılar arasında yer alıyordu. Ama, söylediği üzere, şüphe onun peşini Hollanda'da da bırakmamıştı ve (Chudleigh ile Prideaux'nun mektuplarından anladığımız üzere) "Essex Kontu'nun Kanının Dökülmesine Karşı Toplu Protesto" ile "İngiltere'deki Devlet İdaresine Dair Tarafsız Bir İnceleme" adlı kitapçıkları yazdığından da şüphelenilmişti. Bu kitapçıkların tam olarak hangileri olduğu açık değildir: İlki aslında gene Ferguson'un yazdığı "Son Essex Kontu'nun Barbarca Öldürülmesine ... dair bir İnceleme"ye göndermede bulunuyor olabilir; gelgelelim devlete ait belgelere göre, Amsterdam'dan gelen, "Essex Kontu'nun ölümüne ilişkin iftira dolu çok sayıda yazı" vardı. Locke'un işaret ettiği üzere, kendisine atfedilen kitapçıklardaki "konu ve üslup" farklılıkları bunların aynı kişi tarafından yazılmış olmasına imkân bırakmıyordu. Ama her halükârda bunlardan mesul tutulmayı kesinlikle kabul etmiyordu. Yayımladığı nazımlar dışında, "Tanrı'nın huzurunda bütün kalbiyle ifade ediyordu" ki "yalnızca iftira dolu yazıların değil, leyhte, aleyhte ya da tarafsız yayımlanan ne kadar kitapçık ya da inceleme varsa hiçbirinin" yazarı değildi. "İftira atmaya ya da tahrik etmeye yönelik bir şeyle hiçbir ilgisi olmayan konularda bile bir şey yayımlama karşısında duyduğu tedirginlik ve gönülsüzlüğün" tamamen farkında olan arkadaşları da kendisini desteklerdi bu hususta.[50]

"Meziyetli Bir Kişiden Mektup" meselesi haricinde, Locke'un zaman zaman yayımlanan kitapçıkların yazılmasına iştirak ettiğini varsaymak için hiçbir sebep yoktu. Gelgelelim onu suçlayanların bilmediği husus şuydu ki en iyi durumda onu Parkinson gibi Oxford'dan ihraç edilmeye, en kötü durumda da Sidney gibi idam sehpasına götürebilecek savlar içeren ona ait müsveddelerin tam da o sırada İngiltere'de mevcut olmasıydı. Belki de Locke, iftira amaçlı yazılar yazmakla hiçbir alakasının olmadığını Clarke'a anlatırken, bu müsveddelerden ve bunlara ne yapılması gerektiğinden bahsediyordu üstü kapalı olarak: "İftira amaçlı görünen hiçbir şeyi okumamaya özen gösteriyorum ... eğer arkadaşlardan gelen bir mektup herhangi bir iftiraya dair en ufak başlık ya da bahis bile içeriyorsa, bunu mektubu derhal yakmak için yeterli sebep olarak görüyorum ... kaldı ki benim mektuplarıma da bundan farklı bir şey yapılmamasını isterim". Clarke'ın anlama-

sı amacıyla burada üstü kapalı şeyler –Locke'un başka kem gözlerin bakmasından korktuğu şeyler– yazıldığı şeklindeki düşünce, Clarke bunları anlamamış olsa bile, Locke'un geride bıraktığı belgeler arasında Essex Kontu'nun kendini öldürmediğini, aksine öldürüldüğünü öne süren iftira kabilinden bir müsveddenin mevcut oluşuyla daha da desteklenmektedir.[51]

Locke'un açıklamasında, kendisinin Hollanda'ya gelme amacı, siyasi mültecilerle ve devrimcilerle ilişki kurmak değildi şüphesiz. Aslında bu kişilerin buradaki varlığı dezavantaj oluşturuyordu ve söylediği üzere, bunlardan uzak durmak için zahmete girip "kasten arkadaşlık kurmuyordu, o kadar ki kendi başına kalmak isteyen bir kişi diye ona sitem ediliyordu burada". Bir ay sonra Clarke'a yazdığı, kendisini aklamaya yönelik buna benzer bir mektupta, kendi kendisini tecrit etmesinin, kaldığı yerdeki bazı kötü niyetli kişilerce ("Sanırım bu kişiyi neredeyse kesin olarak tahmin edebilirim") yanlış yorumlandığını, bu kişilerin, kendisinin odada tek başına iftira amaçlı yazılar kaleme aldığından şüphelendiğini öne sürmüştü.[52] Aslında, Pembroke ile Clarke'a söylediği üzere, "tek başına geçirdiği bu saatler" boyunca kendisini anlak hakkındaki çalışmasına vakfetmişti:

> Vaktimin çoğunu tek başıma, evde şöminemin yanında geçirdim; itiraf etmeliyim ki epeyce yazdım, hatta hayatımda bu kadar vakitte yazdığımdan çok daha fazlasını yazdığımı söyleyebilirim sanırım; ama iftira amaçlı hiçbir şey yazmadım, tabii şayet insan anlağının zayıflıkları ve yetersizlikleri hakkında bazı açıklamalar yapmak bütün insanlığa yönelik bir iftira sayılmazsa, zira insan anlağına dair şu eski temam üzerine ... kafa patlatıp, kalem oynatıp durdum.

Locke Pembroke'a gönderdiği mektupta, İngiltere'den sağlığı dolayısıyla ayrıldığı yollu kesinkes yanlış olan iddiada bulunmamış olmakla beraber, İngiltere dışında olmasının aslında akciğerleri açısından çok daha faydalı olduğu da tartışma götürmemekteydi. Gelgelelim, kendisinin söylediği üzere, "hava değişimi için" neden Fransa'ya değil de Hollanda'ya geldiği sorulmuştu. Kendi Protestan halkına ciddi şekilde zulmetmeye başlayan Fransa'nın Locke için en başından beri dehşet verici olacağı öne sürülmüştü, ama Locke bundan hiç bahsetmemişti. Bunun yerine, Fransa'yı zaten denediğini, burasının öksürüğüne biraz iyi gelmekle beraber tamamen iyileştirmediğini söylemişti; bu yüzden bir de Hollanda'yı denemeyi

düşünmüş ve burasını "umduğunun da ötesinde" gerçekten "etkili" bulmuştu "ve zamanla tamamen iyileşeceğini ummak için de sebebi vardı". Kaldı ki Fransızların geleneksel içkisi şarabın sağlığına önemli ölçüde zarar verdiğini, suyunun ("son rahatsızlığımdan beri") bağırsaklarında ağrıya sebep olduğunu "ve Fransa'da çok az bira* bulunduğunu, hele güney kısımlarda hiç bulunmadığını" söylemişti.[53]

Locke, Pembroke'un ima etmiş olduğu, Kral'dan af dilemek ihtimalini hiç dile getirmemişti. Clarke'a açıkladığı üzere, "Majestelerinin yüce merhametini ve kendisinin masum oluşunu göz önüne aldığında her şeyin eski haline geleceğini ummak için yeterli sebebi olsa dahi", zamanın henüz uygun olmadığını ("yüce insanlar, yanlış bilgilendirme sonucu da olsa, kendilerine yönelik şüpheler karşısında sıcağı sıcağına savunma yaparak kavuştukları masumiyetten memnun olmazlar") ve Pembroke'un bu meseleyi dert etmemesi gerektiğini düşünüyordu.[54]

Bizzat katılmış olsa da olmasa da, Locke Thanet Konağı'nda yapılmış olan tartışmaların en azından ne türde olduğunu biliyor olsa gerekti. Hiç şüphe yok ki Hollanda'da siyasi devrimcilerle tanışmıştı en azından; ayrıca siyasi görüşlerine dair bazı hususlar da hükümet üzerine yazdığı iki incelemede görülebilirdi. Peki ama bundan başka bir şeyler de var mıydı? Olsun ya da olmasın, Pembroke ile Clarke'a gönderdiği mektuplarda büyük bir ürkeklik ve bütün çabalarına rağmen kendisini ateş hattında bulan bir insanın endişesi açığa vuruluyordu. Hollanda'da kaygılar içinde geçirdiği yıllarda onu tanımış bir kişi, "barış yanlısı bir mizaca sahip ve cesaretli olmaktan ziyade korku dolu" diye tasvir ederdi.[55]

Aralık 1684 – Eylül 1685: "Yakalanıp Sürgün Edilecek"[56]

O sırada İngiltere'ye dönmek imkânsız olmasa bile anlamsız olacağından Locke Utrecht'e taşınmaya niyetlenmişti tekrar. Zaten Amster-

---

* Locke'u Hollanda'ya çeken şeyin bira olduğu fikrinin "komikliği şüphe götürmeyecek kadar garip" olduğu söylenegelmiştir (Cranston: 249). Locke'un kahvehaneleri sevmediği de tamamen doğruydu. Gerçeği gizlemek için hiçbir sebebin olmadığı koşullarda, "Kahvehaneye üç ayda bir kez, kesinlikle arkadaş bulmak için değil, yalnızca hususi işimin olduğu birilerini bulmak için gidiyorum", demişti sonradan (L2384).

dam'daki iki arkadaşından, van Limbroch ile Sladus'tan, Utrecht Üniversitesi'nde siyaset ve tarih profesörü olan Joannes Graevius'a ve onun aracılığıyla ilim irfan sahibi diğer kişilere verilmek üzere bir takdim mektubu yazmalarını istemişti. Sladus'un söyledikleri, artık elli iki yaşında olan Locke'un çağdaşlarının gözüne nasıl göründüğünü ortaya koyması bakımından ilginçtir: "Seçkin bir âlim ve hekim, ayrıca kalemini zaman zaman şiir alanında da oynatıyor".[57]

Peki Locke, Amsterdam'da arkadaşlar edinmeye başlamışken, niçin Utrecht'e gitmek istemişti? Bourne'un öne sürdüğü üzere, Locke Utrecht'in kendisine "huzur içinde düşünüp kalem oynatması için daha fazla boş vakit ve daha uygun fırsatlar" sunacağına, ayrıca ülkenin iç kısımlarında olduğundan "şimdiye kıyasla o zamanlar sert hava şartlarından yapay bariyerlerle daha az korunan Amsterdam'la karşılaştırıldığında daha ılıman bir iklime ve sağlık açısından daha iyi bir konuma" sahip olduğuna hükmetmişti. Ama Bourne'a göre (Locke'u, yıkıcı siyasi işlere karıştığına dair hiçbir savla ilişkilendirmemeyi istemişti ekseriyetle) en önemli husus şuydu: Locke Amsterdam'da "diğer İngiliz mültecilerin oluşturduğu topluluğa katılmak zorunda kalmış ... gibi görünüyordu, kaldı ki bunların siyasi tasarılarına da hemen hemen hiç sempati beslemiyordu".[58]

Gelgelelim tuhaf ölçüde naifçe davranmıyorsa eğer, Locke'un siyasi olaylara karışmaktan sakındığı için Utrecht'e gitmesi pek de mümkün değildi. Aslında görünen o ki istediği tam da bu olaylara karışmak olsa gerekti. Locke'un Utrecht'e, kaldığı yer olan Grimont'lara döndüğü aralık ortasından önce bile, düşmanları oraya gitme planı olduğu biliyorlardı ve bu plan daha da çok şüphe uyandırmıştı. Chudleigh, Locke'un "acilen ihraç edilmesini" hızlandıran mektubunda, Locke'un "şimdi de Kral'ın kötü niyetli tebaalarının halihazırda en çok yuvalandığı yer olan Utrecht'e yerleşmekten bahsettiğini" bildirmişti üstlerine. Ama Locke'un siyasi olaylara karışmasına dair hakikat ne olursa olsun, İngiltere'deki olaylardan bahsedildiğinde odayı her zaman terk etmesinin Utrecht'te dikkat çekmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir.[59] Locke'un Oxford'daki davranışları hakkında Fell'in söylediklerinden ve kendisinin Pembroke'a yazdığı mektuptan açık açık anlaşılıyor ki Locke olaylara karışmayı gerçekten istemiş olsun ya da olmasın, şüphesiz ki böyleymiş gibi görünmemek için epeyce gayret göstermişti.

Gelgelelim bu işte hiç de başarılı olamamıştı Locke. Kendi yazdıklarına bakılırsa, gerçekleştirdiği faaliyetler yeterince masum görünüyordu. "İnsan anlağına ilişkin kavramlar" hakkındaki çalışmasına devam etmekteydi ve nisan sonunda bu çalışmalar "öyle bir hacme" ulaşmıştı ki bunlara dair bir şeyler görmek istediğini belirtmiş olan Pembroke için (göründüğü kadarıyla Locke'un içini rahatlatmıştı bu) uygun bir nüsha oluşturmanın biraz zaman alacağını söylemişti. Şubat ayında iki haftalığına Amsterdam'da kalmış (umduğundan uzun kalmıştı), sonra nisanda birkaç günlüğüne yeniden gitmişti. Ama geride bıraktıklarından yalnızca şunu biliyoruz ki bu ziyaretlerden ilkinde Limbroch'la görüşmüş ve Clarke'a verilmek üzere Thomas Dare'e biraz kök sebze tohumu bırakmıştı. Gelgelelim tam da bu sıralarda, haklı ya da haksız sebeplerle, İngiliz hükümetinin casusları tarafından gözetlenmekteydi. İngiltere'nin Lahey elçisi olan Bevil Skelton İngiltere'ye şunu rapor etmişti: "Utrecht'te edindiğim bilgiye göre, Sir Patience Ward*, Papillon, Starkey ve Locke devamlı burada ikâmet ediyorlar ve Ferguson da çoğu zaman onlarla birlikte".[60]

Bu rapor hazırlandığı sırada, Hollanda'da bulunan İngiliz siyasi mültecilerinin faaliyetleri artmıştı. Şubat ayında Kral Charles ölmüştü ve kaçınılmaz olarak yerine James geçmişti. Ülkenin artık her zamankinden daha da fazla Papalık ve keyfi yönetim riski altında bulunduğuna yönelik korkulara karşılık olarak, İngiltere'yi Monmouth Dükü'nün yandaşlarının istila etmesi amacıyla ciddi planlar yapılıyordu. Görünen o ki nisan başlarında isyancılar Rotterdam'da bir araya gelmişti ve istila söylentileri İngiltere'ye ulaşmıştı.[61] Skelton'un raporu şöyle devam ediyordu: "Utrecht'te bana şu da söylendi ki bu hainlerin hepsi ansızın İngiltere'ye saldırmayı planlıyor". Gerçekten de İskoçya'da isyan çıkarmak amacıyla, birkaç gün içinde Argyll Dükü adamlarla ve silahlarla yüklü üç gemiyle Amsterdam'dan yola çıkmıştı. Bu isyandan sonra bir diğeri de İngiltere'de Monmouth tarafından çıkarılacaktı. Monmouth mayıs sonunda denize açılmış ve 11/21 Haziran günü Manş Denizi'nin İngiltere kıyısındaki Lyme'da karaya ayak basmıştı.

Bu iki istila da başarılı olamamıştı ve temmuz ortalarında Argyll ile Monmouth yakalanıp idam edilmişti. Monmouth'un yanında yer almış

---

* Patience Ward ve Thomas Papillon, Şehir siyasetine müdahil olan Whig'lerdi; Henry Starkey ise Shaftesbury'nin hizmetkârlarından biriydi.

olan Grey, Goodenough ve Ferguson ise Hollanda'ya dönmüştü. Le Clerc'a göre, Locke "[Monmouth hakkında], girişiminin bir sonuç vereceğini ümit edecek kadar olumlu düşüncelere sahip değildi", ve Locke'un haziran başında günlüğüne yazdığı, tek başına duran "vanitas vanitatum" (beyhude mi beyhude) ibaresi de Monmouth'un girişimine dair bir yorumdu muhtemelen.[62]

Locke'un (şubattaki ve nisandaki) Amsterdam ziyaretleri, Charles'ın ölümünden ve istila etmeye yönelik ciddi komploların başlamasından sonraya rastlıyordu. En azından ne olup bittiğinden haberi olsa gerekti. Eğer haberi olmamışsa bu durum ironik olurdu şüphesiz, zira Amsterdam'daki İngiliz casusları onun bu olaylara karıştığını düşünmüşlerdi. "Evvelden Lord Shaftesbury'nin kâtibi olan John Locke", Argyll'in gemilerinden birinde görülen kişilere ilişkin bir listede yer alıyordu ve başka biriyle karıştırılmadıysa şayet, Locke'un gemide görülmesi 15 ile 20 Nisan arasında, kendisi Argyll'in yola çıktığı yer olan Amsterdam'dayken cerayan etmişti. Raporda, gemiler İskoçya'ya gitmek üzere yola çıktığında Locke'un hâlâ gemilerin birinde olduğunun iddia edilip edilmediği açık değildir. Eğer iddia edilmişse bu hatalıydı, bununla beraber söz edilen diğer kişilerle, örneğin Argyll ile gerçekten de denize açılan Sir John Cochran ve William Blackader'la ilgili olarak hataya düşülmemişti.[63]

Locke'un Argyll ile gitmediği kesin olsa dahi, kendisinin bu istilalara, gerek şahsi olarak gerekse başka kişilere ait paraların sorumlusu olarak, mali açıdan destek olduğundan şüphelenilmişti. Bunun en açık kanıtı da yakalanmış iki isyancının itiraflarında bulunuyordu. Nathaniel Wade'in komploların hazırlanmasına ilişkin açıklamasında, hem Argyll'e (istilanın maliyeti 9000£'un 1000£'a kadarlık kısmını) hem de Monmouth'a (5500£'u aşan maliyetin 400£'luk kısmını) mali yardımda bulunmuş olan "Bay Locke" adında biri vardı. Aynı şekilde Grey de Argyll'e "Bay Locke'un yaklaşık 1000£" verdiğini, Monmouth'un da "Bay Locke"tan para aldığını bildirmişti. Grey'in bu itirafına Bourne'un tepkisi ("bolca uydurmacanın bulunduğu ve hiçbir kısmına güvenilemeyeceği artık malum") Locke hakkında söylediği şeylerin "akıldışı" olduğu yönündeydi. Diğer kişiler de Grey ile Wade'in* kesinlikle Locke'tan bahsetmediğini, tamamen

* Bununla beraber Ashcroft şunu öne sürüyor: Grey ile Wade, "Bay Locke"un Argyll ve Monmouth'a para desteği sağladığını söylerken doğruyu bildiriyordu ve bunu söylerken de "Shaftesbury'nin kâtibi olan Locke" geçiyordu akıllarından (Ashcraft: 457-62).

farklı bir kişiden, Nicholas Locke adında birinden bahsettiğini öne sürmüşlerdi.[64]

Bununla beraber Locke isyan çıkarmaya yönelik bu girişimlere bir şekilde karışmış olsun ya da olmasın, bunların planlanması hakkında bir şeyler biliyor olsa gerekti. Bu olaylara karışmış bazı kişilerle (Dare, Grey ve van der Velde), kurduğu yakınlık derecesi ne olursa olsun, tanışmıştı en azından. Hollanda'ya geldikten sonra ziyaret ettiği yerler de (Amsterdam, Utrecht, Leiden ve Rotterdam) komplocuların yaşadığı ve buluştuğu yerlerdi (Argyll Utrecht'te, Monmouth da Amsterdam'daydı). Ashcraft'in düşündüğü gibi, Locke'un söz konusu yerlerde bu kişilerle buluşup plan yaptığını düşünmek hatalı olsa da (örneğin nisan ve mayıs aylarında Amsterdam ile Utrecht arasındaki gidiş gelişlerinin bu tür buluşmalarla ilgili olduğunu düşünmek hatalıydı), bu kişilerle buralarda karşılaşmış olsa gerekti en azından.[65]

Ne kadar önemi olursa olsun her halükârda kabul edilmelidir ki İngiliz yetkilileri Locke'un bu olaylara karıştığını varsayıyordu. Monmouth'un planlarını duyan James, Hollanda Cumhuriyeti'nde barınan İngiliz mültecilere karşı önlemler almış ve 1/11 Mayıs'ta Skelton'a seksen kadar kişinin yer aldığı bir liste gönderip Hollanda'nın hükümet organı olan Hollanda Parlamentosu'ndan, eğer bu kişiler oradaysa ve bulunabiliyorsa, Hollanda'dan ihraç edilmelerini istemişti. Locke bu listede yer almıyordu, ne var ki Skelton uygun gördüğünde eklemeler yapmak üzere izin almıştı. Üstelik uygun görmüştü de; Skelton, Hollanda Parlamentosu'na sunduğu listeye* "yakalanıp sürgün edilecek" bir başka kişi olarak, "Shaftesbury Kontu'nun kâtipliğini yapmış olan Bay Locke" ibaresini de koymuştu.[66]

Locke 23 Mayıs'ta Utrecht'ten ayrılmıştı. Tıpkı orada bulunduğunun İngiltere'ye bildirilmiş olması gibi, ayrıldığı da bildirilmişti. Locke'un "Johnson" adıyla yolculuk ederek "Lubeck'e döndüğü, burada da başka bir ad alacağı" düşünülmüştü, ne var ki gerçekte Amsterdam'a gitmişti. Ülkenin iç kısımlarında geçirmek istediği kış mevsimi artık bittiği için ayrılmıştı belki; gerçi bu pek mümkün görünmüyor, zira saklanarak ve takma adlarla yaşamaya başlamıştı artık. Eğer Ashcraft'ın bu duruma iliş-

* İki üç hafta sonra Locke İngiltere'den gelen başka bir listede de yer almaktaydı, ama Skelton bunu Hollanda Parlamentosu'na iletirken, "ilk listeye onu kendisi koyduğundan", Locke'u çıkarmıştı listeden (BL Add. MS 41812, varak 100, Skelton'dan Middleton'a, 26 Mayıs/5 Haziran 1685).

kin yorumu doğruysa, Locke'un ayrılışı, Monmouth'un ordusunun çok yakında yola çıkacak olmasıyla ilişkiliydi. Gelgelelim Locke'un istila planlarından yalnızca haberi olup bunlarla hiçbir surette ilişkisi olmasa bile, istenmeyen kişilerin oluşturduğu resmi bir listede adı yer almıştı. Kaldı ki onu Amsterdam'a gitmeye sevk eden düpedüz ihtiyat da olabilirdi, zira burası İngiliz mülteciler için nispeten güvenli bir yer gibi görülüyordu. Skelton, burasını Hollanda Parlamentosu'ndan gelecek "emirleri kolay kolay uygulamayacak", hatta "daha ziyade hainleri barındıracak" bir yer olarak tasvir etmişti. Le Clerc'e göre, Amsterdam'a dönme fikri, oradaki arkadaşları tarafından tam da bu sebeple önerilmişti. Guenellon, Veen ve Limbroch "onun [Utrecht'te] tehlikede olduğunu ve ona iyilik yapma vaktinin geldiğini anlamışlardı". Gerçekten de "onun burada güvende olup olamayacağını öğrenmek için şehrin [Amsterdam] üst düzey amirlerinden birine danıştıklarında", bu kişi onlara "İngiliz Kralı çağırttığı takdirde kendisinin onu koruyamayacağını, gelgelelim teslim de etmeyeceğini, ayrıca ne yapıp edip böyle bir durumdan Bay Veen'i haberdar edeceğini" söylemişti.[67]

Locke'un tercihi Guenellon'la birlikte kalmaktı, "ama Guenellon kendisinin mazur görülmesini istemişti, zira yabancılara oda kiralamak şehirlerine özgü bir âdet değildi, yoksa Locke'a büyük bir saygı duyuyordu ve ziyaret etmesinden de çok memnundu"; bununla beraber Guenellon "onu evinde ağırlaması için kayınpederi Bay Veen'le görüşmüştü". Birkaç yıl sonra Limbroch bu düzenlemeleri kendisinin gerçekleştirdiğini bildirmişti. Veen'in talimatları üzerine Limbroch, Locke'a "hiç kimsenin haberi olmaksızın kalabileceği bir saklanma yeri olarak" Veen'in evini önermişti. "Onu eve götürdüm ve orada tek başına yaşarken sık sık görmeye gittim ve her seferinde de saatlerce sohbet ettim", diye zikretmişti Limborch. Locke, mektubunun Limborch'a ulaştırılması için birilerini ayarlamıştı, "böylelikle de itibarlı saklanma yeri keşfedilemeyecekti". Ayrıca "kendisi bana vasiyetini ve diğer kıymetli eşyalarını teslim etti ve en yakın akrabalarının adlarını yazıp verdi, böylece kendisine bir şey olduğu takdirde onlarla iletişim kurabilecektim", demişti Limborch. Limborch'un açıklaması kabataslak mahiyettedir, zira ilkin Locke daha önce kalmış olduğu yerde, yani İngiliz mültecilerin dostu ve destekçisi olan kitapçı van der Velde'de kalmıştı. Buradan da Veen'in evine temmuz ortasında gizlice geçmişti muhtemelen. Locke farkına varmış olsun ya da olmasın, çok yerin-

de bir hareketti bu: Zira hem Utrecht'ten kaçmış olan "başka kişiler" ile birlikte, bir süredir Amsterdam'da bulunduğu biliniyordu, hem de bir başka "aranan tehlikeli ve isyancı kişiler listesi" yayımlanmak üzereydi. Bu listede Locke gözetlenmesi gereken ve "(büyük bir gizlilik içinde) Bay van der Velde'nin evinde" yaşayan, "tehlikeli addedilen" biri olarak tarif ediliyordu.[68]

Locke'un, tam olarak nerede bulunduğunu başka bir yerde kalan Syl'dan bile saklayacak şekilde, ihtiyat ve gizlilik içinde yaşayışı, Limborch'a yazdığı iki mektupta açığa çıkmaktadır. Muhtemelen Amsterdam'a döndükten kısa bir süre sonra yazılmış olan ilk mektuba göre: "Sizi görmeye can atıyorum.... Eğer bana uğramak isterseniz bu ulak kaldığım yeri gösterecektir size .... Ama benim size uğramamın daha yerinde olduğunu düşünüyorsanız, bu akşam saat dokuzdan sonra evinize gelebilirim". Veen'in evine taşındığı gün yazılmış olan ikinci mektupta ise şunu söylemişti Locke: "Saat dokuzdan sonra yanınızda olacağım, daha sonra da kaldığım yere gideceğim; burası büyük bir lütuf gösterilerek benim için ayarlandı ve uşağımın da ülkemden gelen birilerinin de burayı bilmesini istemiyorum".[69]

Haziranda Damaris Cudworth, kendi koyduğu adla, "Matmazel C" olmayı bırakıp, "Leydi Masham" olmuştu. Onunla Locke arasındaki düzenli mektuplaşmaların bahis konularından biri de aslında onun "evlilik konusunda kafasının iyice karışmış" olmasıydı (evlenmeli mi evlenmemeli mi?). Bu durum onun her şeyle ters düşmesinden meydana gelen daha genel duygularla birleşmiş gibi görünüyordu: Genel olarak "dünyayla anlaşmazlık" içindeydi (bunun neticesinde de ya Stoacı ya Labadist ya da rahibe olacağını söylüyordu), gelgelelim bu durumun belki de "bir flörtünün olmamasından" kaynaklandığını kabul ediyor ve yaşamının büyük kısmını geçirdiği Cambridge'in, "gönül için fırsat" sunmayan sıkıcı bir yer olduğundan yakınıyordu. Eğer, yılın başlarında "evliliğe karşı kısmen silahlanmış" ise, bunun tek sebebi Locke'un bunu yapması yönünde ona "hükümler ve savlar" sunmuş olmasıydı.[70]

Tam bu noktada Sir Francis Masham ile evlenmek henüz söz konusu değildi muhtemelen, ama çok geçmeden gerçekleşmişti bu; gerçi sırılsıklam âşık olmuş değildi. Törenden iki hafta önce, artık çok yaklaşmış olan evliliğini bildirirken, bundan yalnızca politik bir olay gibi ve kaybetmekte olduğu şeyler itibarıyla söz etmişti: "Uzun süren ihtişamlı bir saltana-

tın ardından" kendisi "iktidardan ayrılacak ve bundan sonra bir tebaaya mahsus daha mütevazı bir vasfa ve koşula teslim" olacaktı. Locke'a, aralarında geçen şeylerin değişmesinin gerekmediğini temin etmişti hiç vakit kaybetmeden. Yalnızca ismi değişmişti ve Locke "onu daha önce olduğu gibi ya da olmasını arzuladığı kadar arkadaşı olarak bulacaktı karşısında her zaman".[71]

Otuz dokuz yaşındaki Francis Masham, Damaris'ten on üç yaş büyüktü. Dört yıldır dul olan Francis pek çok çocukla kalakalmıştı; bu çocukların en az üçünün (on altı, on ve beş yaşlarında) sorumluluğunu yeni karısı üstlenmişti kısa bir süre sonra. Damaris, Cambridge'i âlimlik taslayan kişilerle dolu sıkıcı bir yer diye görmüştü görmesine, ama oradaki sohbetler bile, ikame ettiği şeye –"mısır fiyatları ve mandıralar hakkında devamlı tekrarlanan lakırdılar"– kıyasla daha eğlendiriciydi. Kırsal Essex'i ve Masham'in High Laver köyü yakınlarında yer alan Oates'taki malikânesini "dünyanın en sefil bölgesi", "gün yüzü görmemiş yabani bir yer" olarak görmüştü. Kendisini vakfettiği "aile işleri"nden ibaret olan yeni yaşam, "taşradaki iyi bir ev hanımı için gerekli olan namı kazanmak için didinip durmasını" gerektiren bu yaşam, hoşuna gitmemişti. Evliliğin ve evdeki işlerin canını sıktığından yakınmıştı Locke'a sürekli olarak. "Ev işleri ruhun afyonudur", demişti; ayrıca bu işler onu uyuşuk hale getiriyor ve "şiir"den mahrum ediyordu. "Bir ev hanımının ev işleriyle ilgili yersiz kaygıları benim kalbimde hiçbir zaman yer edemeyecek", diye hükmetmişti evlendikten on sekiz ay sonra. Damaris'in Locke'a yazdığı mektupta kocası için kullandığı tabirle, "sizin tanıdığınız beyefendi"nin de kendisinin kalbinde, hatta zihninde hiçbir yeri yokmuş gibi görünüyordu: "Evdeyken neredeyse bütünüyle bu dünyanın işleriyle meşgul oluyor, öyle ki yanıma hemen hemen hiç gelmiyor".[72]

Damaris Cudworth'un evlenmeden önceki birkaç yıl içinde Locke'a gönderdiği mektuplardan, ondan bir evlenme teklifi bekleyip beklemediği ya da böyle bir teklife nasıl cevap vereceği açık açık anlaşılamamaktadır; ayrıca böyle bir şeyin Locke'un aklından geçip geçmediği de belli değildir. Şurası açık ki romantik bir ilişki ihtimali daha en baştan mevcutmuş gibi görünüyor. Muhtemelen 1693'ün başlarında yazdıkları ve birbirlerine yolladıkları "Damon'ın Clora'ya duyduğu aşka dair" adlı bir çift şiir, ilişkilerindeki bir safhanın seyrini yansıtıyorsa, o zaman Locke "budalaların hastalığı, düşkünlük derecesinde divanelik olan ..., aşkla dalga geçmişti"

bir müddet ve arkadaş olmaktan başka bir şey istememişti; ama akabinde şunu görmüştü ki bu arkadaşlık "[kendisini] arzuyla ısıtmış ve [içinde] gizli bir ateş yakmıştı". Damaris ise buna hor bakmıştı: "Size sunmuş olduğum arkadaşlık aynen devam ediyor ama çok geç tutku duyduğunuz bendenizden de daha fazla bir şey beklemeyin". Locke'un bayan arkadaşları Mary Clarke, Jane Stringer ve Anna Grigg, onunla Damaris arasında romantik bir ilişki olduğunu ima etmişti sinsice; kaldı ki bizzat Damaris de, bir arkadaş toplantısında bir kişinin latifeyle "kendisinin [Locke'un] onu delicesine sevdiği" fikrini ortaya attığını utanıp sıkılmadan söylemişti Locke'a.[73]

Ayrıca şurası da açıktır ki Damaris'in evlenmesi neticesinde aralarındaki ilişkinin "arkadaşlık" ilişkisi olmaktan çıkıp "saygı" ve "takdir"den ibaret bir ilişki haline gelmesi gerektiğini ikisinin de hissettiği çok kısa bir dönemin ardından, Damaris'in ona karşı hisleri bariz şekilde depreşmiş ve Locke'un teşvik edici arkadaşlığını arar olmuştu. Kısa bir süre sonra, ev işlerinin yanı sıra, evlenmesi münasebetiyle kendisini kutlayan mektuplardan da sıkılmıştı: Kendisine mutluluklar dilemesi yerine, "onun kendisine yeni bir şeyler anlatıp sunmaya çabalamasını" tercih ettiğini söylemişti Locke'a. Evlenmesinin üzerinden altı aydan kısa bir süre geçmişken, Locke'a önceden kullanmayacağı ifadelerle şunu söylemişti: "Söylememek elimde değil; sizi burada, size mektup yazdığım odamda görmek için her şeyi verebilirim neredeyse".[74] Bu sözlerin Locke tarafından hoş karşılanmadığına dair hiçbir kanıt yok; kaldı ki sonraki yıllarda sürecekleri yaşam tarzı göz önüne alındığında şunu kolaylıkla düşünebiliriz: Locke, Damaris'in evliliğini, muhtemelen kendisi için daha uygun bulduğu şeye, yani evliliğe ilişkin sorumluluklar ve beklentiler olmaksızın yakın bir entelektüel ilişki kurmalarına imkân sağladığı için hoş karşılamıştı.

Eylül 1685: "Tanrı Neyi Uygun Görmüşse"[75]

Nerede kaldığını, "tespit edilmesini önlemek amacıyla yalnızca geceleyin dışarı çıktığını", hiçbir İngilizin, hatta güven beslediği uşağının da bilmesini istemediği bir yaşam sürmek, son derece tatsız olsa gerekti. Diğer arkadaşlarına kıyasla Veen bu durumun daha fazla farkına varmış olsa gerekti; en azından Locke için birtakım alternatifler bulmak yolunda adım-

lar atmıştı. Limborch'a göre, Locke, Veen'in evinde "arkadaşlığın ve iyi koşulların sunabileceği bütün hizmetleri" görmüş olsa dahi, "yalnızca iki üç arkadaşla görüşmesine izin verilen bu mahpusluk onun için ıstırap vericiydi. Yalnızlık onu usandırmıştı ve daha özgür bir hava solumak istiyordu". Bununla beraber, Limborch'un söylediği üzere, "bir beyefendi", Locke'un "Cleves'te güvenli ve rahat bir sığınma ortamı bulacağı" konusunda Veen'i ikna etmişti.

> Ben ve Dr Guenellon gitmesine karşı çıktık, zira biliyorduk ki bu beyefendi çoğu kez hiçbir sonuca varmayan büyük vaatlerde bulunmaktan geri kalmıyordu; ne var ki Veen aracılığıyla Bay Locke'u biz arkadaşlarından ayrılması ... böylece de daha fazla özgürlüğün tadını çıkarması için ikna etti. Veen, Guenellon ve ben, Locke'u Utrecht'e gidecek tekneye kadar götürdük; ondan ayrılmaya yüreğimiz zor dayandı.[76]

Locke Utrecht'e gidecek tekneye muhtemelen 11 ya da 12 Eylül'de bindirilmiş, tatsız bir yolculuğun ardından da 15 Eylül'de Cleves'e varmıştı. Birkaç hafta önce Clarke'a, "hiç bilmediği bir yere gitmeye hazırlandığını" söylemişti. Yaklaşık yüz otuz kilometre uzaklıktaki Cleves'e gittiğini sırf ihtiyatlı bir gizlilik dolayısıyla söylememişti muhtemelen, ama her halükârda, oradan Almanya'ya gitmeye yönelik bazı fikirler geçmiş olabilirdi aklından. Locke, Limborch'un Bay van der Key diye bir arkadaşı tarafından karşılandığı Cleves'te, "Lamy" adını kullanarak, Brandenburg Seçici Prensi'nin* kâtibi Mayer'in yanına taşınmıştı.[77]

Locke, Cleves'te kaldığı yaklaşık altı hafta boyunca, okumaya Amsterdam'da başladığı, Limborch'un *Thelogia Christiana* adlı yapıtının taslağını okumaya devam etmişti. Bu taslakta eleştirilecek çok az şey bulmuştu, gelgelelim Limborch'un Arminiusçulara ait ruhban okulundaki meslektaşlarından biri olan Jean Le Clerc'in yazdığı *Sentimens de quelque théologiens* (Kimi İlahiyatçıların Duyguları) adlı bir başka kitaba bazı itirazları vardı. Locke, Havariler tarafından söylenmiş pek çok şeyin ilahi esin olmaksızın söylenmiş olabileceğinde Le Clerc ile hemfikirdi, ama Le Clerc'in bu hususu sunum tarzı, Kitabı-ı Mukaddes'te ilahi otorite kabilinden hiçbir şey bulunmadığı sonucunu getiriyordu beraberinde.[78]

---

* Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda imparatoru seçmeye yetkili prenslerden her biri-ç.n.

Locke da bir şeyler üzerinde çalışmaktaydı: Anlağa ilişkin araştırmaları. Büyük ihtimalle yanında bulunan taslak, "İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme" adlı ve "1685" tarihini taşıyan, bugün elimizde "Taslak C"* olarak bulunan taslaktı.[79]

Locke kendi fikirleri üzerinde çalışmaya devam etmiş olsa da, bu taslak ile (yapıtını bölümlediği dört "kitap"ın yalnızca ilk ikisini içeriyordu bu) en sonunda yayımlayacağı yapıt arasındaki bağıntı, bu taslağın içeriğini, taslağın sonraki haline başvurarak genel açıdan değerlendirebileceğimiz kadar yakındır.

Birinci kitabın ilk bölümü bütün *Deneme* için bir "Giriş" teşkil etmektedir. Locke burada genel amacını açıklamıştı. Locke'un bu amaca dair düşünceleri, 1671'de araştırmalarına başladığından bu yana esasen aynı kalmıştı. Amaç "insan anlağının kökenini, kesinliğini ve kapsamını, bunun yanında da inancın, kanının ve onaylamanın temellerini ve derecelerini araştırmak" idi. Dolayısıyla Locke "insanın ayırt edici yetilerini, ilgili olduğu şeylere yönelik olarak kullanılacağı haliyle ele almayı", "anlaklarımızın, sahip olduğumuz şeylere dair kavramları nasıl elde ettiğine ve bilgimize ilişkin kesinlik ölçütlerini ya da insanlarda bulunan kanaatlerin temellerini nasıl saptadığına dair bir izah" sunmaktı. Bu "kanaatler", diye açıklıyordu Locke, "çeşit çeşit, farklı farklı ve bütünüyle çelişkilidir; ama buna rağmen orada burada büyük bir inanç ve güvenle ortaya atılırlar ... ya hakikat diye bir şeyin kesinlikle mevcut olmadığından ya da insanoğlunun hakikate ilişkin kesin bir bilgiye ulaşabilmek için yeterli vasıtalara sahip olmadığından şüphelenmekte haklıyızdır belki".[80]

Locke'un "Anlak" hakkında 1677'de Montpellier'de yazdığı nota göre, bu tür aşırı şüphecilik tamamen hatalıydı ve Locke bu nottaki ana fikirlerden faydalanmaktaydı artık. Hakikat diye bir şeyin mevcut olduğunu ve erişimimizin büsbütün dışında bulunmadığını, ama anlağımız ve bunun aracılığıyla elde edebileceğimiz bilgiler bakımından hayli bariz sınırlar olduğunu da düşünüyordu ("anlağımızın kapsamı, şeylerin muazzam kapsamına göre son derece yetersizdir"). Gelgelelim bilgimizin teşkil ettiği haritanın şekli hiçbir şeyle izah edilmeyecek bir husus da değildi. Bilginin,

* "Chipley'den Bay Edward Clarke, Oakley'den Bay James Tyrrell ya da Salisbury'den David Thomas İçin" diye kaydedilmiş olan bu taslak, Locke hayattayken Hollanda'dan dışarı çıkmamış gibi görünüyor (Aaron: 56-7).

anlağımızın doğasının, Tanrı vergisi olan doğasının bir işlevi olduğunu, dolayısıyla bilgimizin neticede inayet sahibi Tanrı'nın bilmemizi istediği şey tarafından şekillendirildiğini göstermek niyetindeydi Locke. Tanrı ihtiyaçlarımızı karşılamaya yetecek yetiler bahşetmişti bize ve bunlar iki türlüydü. Bu dünyadaki fani yaşamımıza ait gündelik işlerle baş etmeyi öğrenebilmemizi, ayrıca gerek birbirimize gerek Tanrı'ya (ölümden sonra layık olacağımız şeyler bakımından Tanrı'ya itaat etmek önem taşıyordu) karşı ahlaki vazifelerimizi keşfedebilmemizi sağlamıştı. Tanrı "[insanlara]... yaşamı kolaylaştırmak için gereken tüm şeyleri ve erdeme dair bilgileri vermişti .... İnsanların bilgisi, bir tümele ilişkin olarak ya da herhangi bir şeyi kusursuz ölçüde anlamak için ne kadar yetersiz olursa olsun, gene de insanlara ait önemli meseleleri güvence altına alıyordu". O halde "Tanrı'nın bizim için uygun gördüğü şeylerle ilgili olarak pekâlâ memnun olmaya hakkımız" vardı.[81]

Anlağa, gücüne ve sınırlarına dair bir araştırma, Tanrı vergisi olan görevlerimizle hiçbir ilişkisi bulunmayan şeyleri irdelememizin önüne geçecekti. "İnsanın meşgul zihnini, anlayışını aşan şeylere burnunu sokmak konusunda daha ihtiyatlı olma yolunda ikna etmeye", yarayacaktı; "o halde anlaklarımızın uygun olmadığı şeyler hakkında sorular sormaya ve bunları tartışarak kendimizin ve başkalarının aklını karıştırmaya ... hemen kalkışmamalıydık belki de". Her şey "gün gibi açık" değildi, gelgelelim "içimizde tesis edilmiş mum [aklımız] bütün amaçlarımıza yetecek parlaklıkta yanıyordu. Bununla gerçekleştirebileceğimiz keşifler bizleri tatmin etmeliydi". Eğer Tanrı vergisi doğal sınırlarımızın ötesindeki bilgilerin peşine düşersek, her işe burnunu sokmanın verdiği türde bir kibirle günah işlemiş, tatmin olmaksızın karamsarlığa ve kuşkuculuğa düşme riskiyle karşı karşıya kalmış olurduk. "Buradaki görevimiz her şeyi bilmek değil, yalnızca davranışlarımıza ilişkin şeyleri bilmektir. Eğer rasyonel bir mahlûkun bu dünyada fikirlerine ve eylemlerine yön vermekte dayanak olarak kullanabileceği ve kullanması gerektiği ölçütleri bulabilirsek, diğer bazı şeyleri bilememizi dert etme gereği duymayacaktık".[82]

O halde Locke, anlaklarımızdan müteşekkil "mum"un aydınlattığı şeyler bakımından önümüzde sınırların bulunduğu görüşündeydi. Bu sınırların tam olarak nerede bulunduğunu göstermeye uğraşırken, bunların tabiatımızdan ve ait olduğumuz türden kaynaklanan doğal sınırlamalar ol-

duğunu da göstermeyi umuyordu. Yalnızca doğal yetilerimizi kullanarak, tedricen ve yaşamımız boyunca devam eden bir öğrenme süreciyle, nasıl da "sahip olduğumuz bilgileri edinebildiğimizi" göstermeyi umuyordu.[83] Ama bu işe ikinci kitaba kadar girişmemişti. Bunun yerine birinci kitabın geri kalanını, bilgiye ve inanca dair farklı bir görüşe karşı savlar öne sürmeye ayırmıştı. Bu görüşe göre, tüm bilgi ve inanç tedricen ve gelişmeyle, tamamen izah edilebilir yollarla, Tanrı'nın bize bahşetmiş olduğu yetiler kullanılarak edinilmiyordu, bunlardan bazısı doğuştan mevcuttu. Bu görüş uyarınca, "Tanrı insanların zihinlerine bilginin temellerini ve yaşam kurallarını nakşetmişti". Elbette eğer Locke bu meseleye ilişkin kendi izahını ortaya koyabilirse, bu doğuştanlık öğretisi böylelikle geçersiz kılınmış olacaktı, zira "Tanrı'nın görme yetisi verdiği bir canlıda renk ideleri-nin doğuştan bulunduğunu öne sürmek anlamsız olacaktı ... keza birtakım hakikatleri doğuştan niteliklere atfetmek de ... kendimizdeki yetilerin bu hakikatlere ilişkin bilgiye kolaylıkla ve kesinlikle ulaşabildiğini gözlemlediğimiz zaman anlamsız olacaktı". Ama Locke'un kendi görüşü "ortak yolun biraz dışında" olduğundan, dikkatini doğrudan bu ortak görüşe çevirip bu görüşten "şüphelenmesine yol açan sebepleri ortaya koyması" gerektiğini düşünmüştü.[84]

Doğuştanlık öğretisine ait "bilginin temelleri" muhakemeye ilişkin çok genel ilkelerdi: Örneğin "bir şey hem var hem de yok olamaz" ya da "bütün parçadan daha büyüktür". "Yaşam kuralları" ise temel ahlaki ilkelerdi: Örneğin "insan kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa öyle davranmalıdır" ya da "çocuklarını korumak anne babaların vazifesidir". Bu tür ilkelerin doğuştan bulunduğunu varsaymanın esas sebebi, bu ilkeler konusunda "bütün insanların evrensel olarak mutabık olması" idi ve Locke'un temel stratejisi de buna karşı savlar öne sürmekti. Locke, ilk türdeki ilkeler hakkında, bunların "hiçbir surette evrensel ölçüde onaylanmış olmadığını, insanlığın büyük bir kısmının bunlardan pek de haberinin olmadığını" söylemişti. Şurası kesinlikle aşikârdı ki "hiçbir çocuk ve budalanın bu ilkelere ilişkin en ufak idraki ya da fikri yoktu". "Ruha algılayamadığı ya da anlayamadığı hakikatlerin nakşedilmiş olduğunu söylemek, hemen hemen bir çelişkidir", demişti Locke.[85]

Locke doğuştan olduğu varsayılan ahlak ilkelerinin de "evrensel ölçüde onaylanmış" olmadığını öne sürüyordu:

> İnsanlık tarihini dikkatle inceleyen ve başka diyarlardaki insan topluluklarına bakan bir kişi ... bir yerlerde, başka topluluklarla taban tabana zıt pratik ilkelerle ve yaşam kurallarıyla yönetilen insan toplulukları .... tarafından önemsenmeyen ve mahkum edilmeyen ... anmaya değecek bir ahlak ilkesinin ya da erdem kuralının pek de bulunmadığına ikna olacaktır.

İşte tam da burada Locke, keşif ve seyahat literatüründen yıllar boyunca okuduğu pek çok yapıta yer vermişti: "Öyle yerler yok mu ki insanlar hiçbir vicdan azabı duymaksızın anne babalarını belli yaşa geldiklerinde öldürsün ya da ortada bıraksın? ... İnsanların kendi çocuklarını yedikleri yerler bile var".[86]

Doğuştan mevcut olan ahlak ilkelerini reddetmek için bir başka sebep de kendiliğinden aşikâr olan, bir sebep gerektirmeyebilecek hiçbir ahlak kuralının bulunmamasıydı. Sözünü tutmak "ahlaken yüce ve tartışılmaz bir kuraldı kesinlikle",

> gelgelelim eğer mutluluğu ve sefaleti bir başka dünyada gören bir Hıristiyana, insanın niçin sözünü tutmak zorunda olduğu sorulduğunda, sebep olarak şunu söyleyecektir: Çünkü ebedi yaşamın ve ölümün kudretini haiz olan Tanrı bizim için bunu gerekli kılmıştır. Bir Hobbes yanlısına sorulduğunda ise, cevap olarak, toplumun bunu gerekli kıldığını, aksi takdirde Leviathan'ın kişiyi cezalandıracağını söyleyecektir.[87]

Locke, doğuştan mevcut olan Tanrı vergisi "yaşam kuralları" fikrini reddetmekle, Tanrı'nın var olduğunu, Tanrı vergisi bir nesnel ahlak bulunduğunu yadsıyor değildi. Farklı toplumların farklı ahlakları vardı ve ahlak ilkelerinde mutabık olan insanlar bunlar için farklı sebepler sunabilirdi, ama Locke bu durumun ahlaka ilişkin hiçbir hakikatin bulunmadığını ya da bunları bilemeyeceğimizi gösterdiği fikrinde değildi. Locke'a göre, uygulamalar, inançlar ve gerekçelendirmeler arasında bulduğu görelilik, ahlaki öznelliğin bir göstergesi değildi. Tıpkı 1660'larda olduğu gibi, aklımızı düzgünce kullanarak keşfedebileceğimiz "doğa yasaları"nın var olduğu görüşündeydi hâlâ. "En kibirli günahkârı cezalandırmaya yetecek kudrete sahip ... olan Tanrı'nın iradesinden ve yasasından ibaret olabilecek hakiki bir ahlak temeli"nin var olduğuna hâlâ inanıyordu. Locke'a göre, insanların ahlakları arasındaki farklılık, ahlak ilkelerinin Tanrı tarafından zihinlerimize doğuştan kazınmamış olduğunu gösteriyordu

yalnızca; yoksa hiçbir ahlak ilkesinin olmadığını değil. Gelgelelim Tanrı tarafından kazınmış ahlak ilkelerinin var olduğuna inananlar, Locke'un doğuştanlık öğretisini reddederken nasıl olup da Tanrı vergisi ahlakı reddetmediğini anlamakta zorluk çekiyorlardı. Ama reddetmediği açık olsa gerekti: "Doğuştan yasaları yadsıdığım için, yalnızca müspet [yani medeni] yasaların var olduğunu düşünüyormuşum gibi anlaşılmasın sakın". Şunu söylemişti Locke: "Doğuştan bir yasa ile doğa yasası arasında, zihinlerimize en başta kazınan bir şey ile doğal yetilerimizle bilgisine ulaşabileceğimiz bir şey arasında muazzam bir farklılık" vardır. "Doğuştan" bir ahlakın yadsınması, başka yollarla ulaşılabilen nesnel bir ahlakın yadsınmasını beraberinde getirmiyordu.[88]

Locke, birinci kitabın son bölümünde doğuştanlık öğretisine karşı başka fikirler de sunmuştu. Bir ayrıma başvurmuştu Locke; araştırmalarının ta başından beri önermeler arasında örtük olarak bulunan bir ayrımdı bu ve inandığımız, bildiğimiz şeylerin içeriğini ve kendisinin artık "bilgimizin malzemeleri", yani "bu önermelerin meydana getirildiği parçalar" olan ideler ya da kavramlar dediği şeyi oluşturuyordu. Demek ki, örneğin "bütün parçadan büyüktür" ilkesi "bütün" ve "parça" idelerinden meydana gelmiş oluyordu. "Tanrı'ya ibadet etmek gerekir" önermesi de "Tanrı" ve "ibadet" kısımlarından oluşuyordu. Bu ayrım baz alınarak ortaya konan husus basitti: Önermeyi meydana getiren ideler doğuştan olmadıkça önerme de doğuştan olamazdı: "Doğuştan bir Tanrı idesi olmadan doğuştan ahlak ilkeleri bulunacağını tasavvur etmek pek de mümkün değildir; yasa koyucu kavramı olmadan, yasa kavramına sahip olunması ve buna riayet etme mecburiyetinin olması imkânsızdır". Bunun ardından, doğuştan idelerin var olmadığını öne sürmüştü. Okuduğu seyahat ve keşif kitaplarına tekrar başvurarak, herkeste Tanrı idesinin bulunmadığına, bu yüzden de bizdeki Tanrı idesinin doğuştan olamayacağına işaret ediyordu. Son zamanlardaki seyyahların karşılaştığı üzere, "Soldanha kıyısında, Brezilya'da, Karayip Adaları'nda vs. öyle milletler vardı ki bunlarda Tanrı kavramı hiç mi hiç bulunmuyor" idi.[89]

Giriş bölümü dışında, birinci kitap esasen olumsuz nitelikte olup burada bilgimizin kökenine ilişkin bir açıklamanın *savunulması* yerine, doğuştanlık öğretisine *karşı çıkılmıştı*; buna karşılık ikinci kitapta Locke'un kendi açıklamasının ilk kısmı işlenmekteydi. Önermeler, yani bilgimizin "içeriği" ile ideler, yani bu önermeleri meydana getiren "malzemeler" ara-

sındaki ayrım, bütün açıklamanın seyrinin dayanak noktasıydı. Ilkin "insanın gözlemlediği ve zihninde bulunduğunun bilincinde olduğu ... idelerin kökenine ilişkin ve anlağın bu idelerle hangi yollarla donandığına ilişkin bir araştırma" yapmak gerekiyordu, bu araştırma işi de ikinci kitaba düşüyordu. Ancak o zaman "bu ideler aracılığıyla" ne tür bilgiler, inançlar ve kanılar edindiğimize dair araştırmalar yapabilirdik.[90]

Locke bu konuyu ilk kez düşünmeye başlamasından sonraki yıllar boyunca "aklın ve bilginin malzemesi"nin kökeni hakkındaki fikrini değiştirmemişti, ama olayları artık biraz daha ayrıntılı, biraz daha üsluplu ve gösterişli açıklamaktaydı. Eğer gerçekten de doğuştan ideler yoksa, o zaman zihin kendi idelerini tedricen ve birtakım süreçler sonunda elde ediyor olsa gerekti. O halde zihnin ilkin "üzerinde hiçbir harf yer almayan, hiçbir ide barındırmayan boş kâğıt" olduğunu varsayarsak, "nasıl olup da donandığını, insanın meşgul ve engin zihninin tasvir ettiği bu muazzam depoyu nereden edindiğini" sorabilirdik. Locke'un buna cevabı tek sözcükle "deneyim" idi. Deneyim üzerinde "temelleniyordu bütün bilgimiz ve nihayetinde buradan türüyordu. Anlaklarımıza düşünmeye ilişkin bütün malzemeyi sağlayan, gerek duyumsanabilir dış nesneler hakkında, gerekse kendimiz tarafından algılandığı ve düşünüldüğü haliyle zihnimizin iç işleyişleri hakkında yürüttüğümüz gözlemlerdi". Doğduğunda ya da hemen sonrasında çocuğun zihni boş bir sayfa gibi olup deneyim daha sonra bunun üzerine yazıyordu: "Bir çocuğun dünyaya geldiğindeki durumu hakkında fikir yoran bir kişinin, çocuğun gelecekteki bilgilerinin malzemesi olacak bir yığın ideyle dolu olduğunu düşünmek için elinde pek de sebep bulunmayacaktır. Çocuk bu ideleri tedricen temin eder".[91]

İkinci kitabın geri kalanında, idelerin genel niteliklerinin ve türlerinin tartışıldığı bölümler bulunuyordu: İdeler açık (ya da karanlık), belirgin (ya da bulanık), upuygun (ya da eksik), gerçek (ya da düşlemsel) olabilirdi. Daha çok vurgulanan ve yararlanılan ise basit ideler ile karmaşık ideler arasındaki ayrımdı ve zihindeki çeşitli işlemlere ilişkin önceye nazaran daha fazla tartışma yer alıyordu: "zihinde tutma" ya da "hafıza", "algılama", "ayırt etme" ve "düşünme". Ayrıca eski taslaklarının izinden daha kapsamlı şekilde gidilerek, "uzam", "süre", "sayı", "sonsuzluk", "töz", "güç" ve "sebep-sonuç" gibi özel ideler irdelenmişti. Önceden de olduğu gibi, bu irdelemeler, güç durumlar ele alınarak, şüphesiz sahip olduğumuz

çeşitli idelerin nasıl da deneyimden kaynaklanmış olabileceğini göstermeye yönelik girişimler olduğundan, Locke'un genel şemasına uyuyordu uymasına, ama bunlarda aynı zamanda, Locke'un sırf bunlardan bahsetmek amacıyla konudan sapmış olmasından ibaret olan bir mahiyet de vardı. Bunlar şu izlenime de katkıda bulunuyordu: Bugün felsefenin büyük bir dönüm noktası olan bu yapıt, kaleme alınırken, yazarını sürgün yıllarında oyalayan ve teselli eden bir hobiden, zevkli bir uğraştan ibaretti çoğu kez; kaldı ki eğer koşullar farklı olsaydı Locke bu yapıtı tamamlamaya yetecek azmi hiçbir zaman bulamayabilirdi.

Eylül 1685 – Eylül 1686: "İman Zorlamayla Değil, Sevgiyle İş Görür"[92]

Locke, Cleves'e gitmek üzereyken Pembroke'tan bir mektup almıştı. Kısa süre önce, tayin edici Sedgemoor savaşında Monmouth'a karşı kendini kanıtlamış olan Pembroke, Kral'ın gözüne girmişti. Pembroke, Locke adına James'le konuşmuş ve Locke'u İngitere'ye dönmeye teşvik etmişti:

> Bütün sahte raporları yalanlamak yolunda hiçbir fırsatı kaçırmadım .... Kral'ı öyle ikna ettim ki sizin hakkınızdaki kötüleyici açıklamalara bir daha asla inanmayacağını bana temin etti. Geri gelmeniz için size mektup yazmamı söyledi bana; ben de ona, sizi buraya getirip elini öptüreceğimi söyledim, o da bundan fazlasıyla memnun oldu. Lütfen, hatırım için, yaz bitmeden önce sizi göreyim.

Pembroke'un devlet görevi münasebetiyle Hollanda'ya gelme ihtimali doğmuştu ve eylül sonuna doğru Locke da onun gelişini heyecanla, ama boş yere beklemişti.[93]

Gelgelelim Pembroke sayesinde, Locke'un güvenliği nihai olarak temin edilmiş olsa da, Locke hâlâ gözetleniyordu. "Lamy" takma adıyla bile olsa, tam olarak nerede olduğunun tekrar rapor edilmeye başlamasından önce, Cleves'e haftalarca hiç gelmemişti. Bir iletiye göre, birtakım muhalifler Utrecht'ten Cleves'e gitmiş ve burada "listede yer alan son Shaftesbury Kontu'yla ilişiği olan ve şu anda Cleves'te Bay Meer diye birinin evinde kalan ... [ve] her gün onlarla vakit geçiren Dr John Locke" ile irtibat kurmuşlardı.[94]

Belki de Locke bu buluşmaların birinde söylenen bir şey sebebiyle ekim ayının sonunda Amsterdam'a dönmüştü (muhtemelen Utrecht'te Grimont'larda biraz vakit geçirmişti); belki de geri dönmesinin sebebi, Cleves'te gözetlendiğini biliyor olmasıydı. Gerçi düzgünce gözetlenmiyordu, zira kasım ayı geldiğinde kendisinin hâlâ Cleves'te Meer'in evinde olduğu bildirilmekteydi. Limborch ise Locke'un dönüşünü, Cleves'te "güvenli ve rahat bir sığınak" bulunacağına dair "yüksekten atan vaatler"in "beklenildiği gibi boş vaatler olmasına" bağlamıştı. İlkin Locke gene Veen'in evinde saklanmış ve "bulunmasına daha az imkân verebilmek için, Dr van der Linden* adını almıştı". Limborch'unki haricinde, Locke'un bu takma adı kullandığına dair hiçbir kayıt yoktur; acaba bu ad, Locke'un en azından önceki yılın başlarından itibaren zaman zaman kullanmış olduğu "Bay John Lynne" adının Limborch tarafından kullanılan versiyonu olabilir miydi?[95]

Bütün kasım ayı boyunca, aralık ayınınsa büyük bir kısmında Locke, Latince bir yazıyla, *Epistola de Tolerantia* [Hoşgörü Üzerine Mektup] ile meşgul olmuştu. Locke 1667'deki "Deneme"sinde hoşgörü meselesini uzun uzadıya ele aldığından bu yana, örneğin Stillingfleet hakkında yazdığı kapsamlı notlar gibi yerlerde konuyla ilgilenmeyi sürdürmüş ve son zamanlarda da üzerinde düşünmeye başlamıştı. Locke ile Limborch'un muhakkak tartışmış oldukları bir konuydu bu. Locke'un Cleves'te okumuş olduğu, Limborch'a ait taslak kısmen bu konuyla ilgiliydi ve muhtemelen oraya gitmeden önce Locke, *Epistola* doğrultusunda evvelce yazdığı bir şeyler vermişti ona.[96]

Locke'un yazdığı şeyi, kendi ülkesinin, James'in tahta çıkışından bu yana, hoşgörüden yoksun bir Katolikleştirme tehlikesiyle daha da fazla karşı karşıya olduğunun ve Fransa'da son zamanlarda meydana gelen olayların da gösterdiği üzere bu durumun beraberinde ne getireceğinin rahatsızlık duyacak ölçüde farkında olması güdülemiş olsa gerekti. 1598 tarihli Nantes Fermanı Fransız Protestanlara bir ölçüde hoşgörü sağlamış olsa da, Locke on yılı aşkın bir süre önce Fransa'da geçirdiği yıllarda Protestanların zulüm görmekten kurtulamadıklarına bizzat şahit olmuştu. Kaldı ki son yıllarda XIV. Louis onlara gitgide daha fazla fiziksel işkence ve zulüm uygulamaya başlamıştı: Onlara çeşitli meslekleri menetmiş, kurumlarını kapatmış ve işkenceyle "din değiştirme"ye zorlamıştı. Protestanların duru-

* Ihlamur ağacı [linden] Whig'lerin sembolüydü.

muna yönelik tehlike, ferman bu yılın ekim ayında açık açık yürürlükten kaldırıldığında, dramatik ölçüde değişmişti.

Epistola'da, erken döneme ait "Hükümet Üzerine Risaleler"de yer alan "Hoşgörü Üzerine Deneme"den de ileri gidilmiş, dinin esasen devletle hiçbir ilişkisinin olmadığı vurgulanmaya başlamıştı. "Risaleler"de, Bagshaw'ın dinsel ile dinsel olmayan arasında yaptığı ayrım reddedilmiş ve bir kişinin, fırsat verildiğinde, vicdanına aykırı düştüğünü ve dinle ilgili bir mesele olduğunu iddia edebileceği hususlara yönelik hiçbir kısıtlamanın olamayacağı vurgulanmıştı. Dahası, "Risaleler"de potansiyel olarak şikâyetçi insanlara katı dayatmaların uygulanmasına yönelik bir gereksinim ortaya konmuş, "Deneme"de de bu gereksinim değerlendirilirken çok daha dengeli yaklaşılmış olsa dahi, *Epistola*'da bu sorun, sivil otoritelerin dinsel zulümleri dizginlemeye yönelik gereksinimine bağlı bir husus olarak görülmüştü. *Epistola*'da açık seçik bir ayrımla çözüme kavuşturulmaktaydı bu sorun. Locke bu ayrımı yirmi yılı aşkın bir süre önce, devlet ile kilisenin farklı amaçları arasındaki "Aforoz"u desteklediği bir taslakta açık açık ortaya koymuştu.[97]

Locke'un "Mektup"ta [*Epistola*] dile getirdiği bütün şeylerin altında yatan, tüm yaşamı boyunca benimsemiş olduğu inançtı: "Her insan ölümsüz bir ruha sahiptir, ebedi mutluluğa da sefalete de ulaşabilir; insanın mutluluğu ... Tanrı'nın buyurduğu ... şeylere inanmasına ve bunları yapmasına bağlıdır". Bundan da şu sonucun çıktığını söylemişti Locke: "[Bu şeyleri] arayıp bulmaya ve yerine getirmeye had safhada özen göstermeliyiz, çünkü bu dünyada ebediyet ile kıyaslandığında düşünmeye değecek hiçbir mesele yoktur".[98]

Locke'un söylediği üzere, kendisine "dini farklı şekillerde beyan eden Hıristiyanların karşılıklı hoşgörü göstermesi hakkında ne düşündüğü" (muhtemelen Limborch tarafından) sorulmuştu. Locke da az çok coşkulu bir tarzda yazdığı ilk paragraflarda, Hıristiyanlığın bu haliyle hoşgörü gerektirdiği yolundaki sarsılmaz inancını dile getirmişti. Hoşgörünün, "hakiki kilisenin başlıca ayırt edici özelliği" olduğunu söylemişti Locke. Dolayısıyla, din konusunda muhalefet edenlere "halkın refahını koruma ve yasalara riayet etme bahanesiyle" zulmeden devletleri ya da "din bahanesiyle" bu kişilere zulmeden ulusal kiliseleri sertçe tenkit etmekteydi. Şundan hiç şüphe duymuyordu ki "doğru din"in "ne caka satmayla, ne kiliseye dayalı tahakküm elde etmeyle, ne de zor kullanmayla" ilgisi vardı;

"bilakis insanların yaşamını erdem ve dindarlık kurallarına göre düzenlemekle ilgiliydi". Locke'un düşüncesine göre, şurası açıktı ki "İncil'e ve havarilere inanılıyorsa eğer, hiçbir insan içinde merhamet taşımadan, zor yoluyla değil de sevgi yoluyla işleyen bir iman beslemeden Hıristiyan olamazdı".[99]

Farklı kiliseler arasındaki hoşgörü gereksinimi burada, Locke'un önceden yazdıklarına kıyasla daha fazla vurgulanmaktaydı, gerçi "Muhalifliğin Savunulması"nda yer alan konulardan biri olmuştu elbette. Locke'un ilk kaygısı, devletin göstereceği hoşgörü meselesi olmuştu ve arkaplanda Hıristiyanlığın başlı başına bir hoşgörü dini olduğu yollu iddiayla, Locke bu meseleyi yeniden ele almış, "sivil yönetimin görevleri ile dinin görevleri"ni ayıran "doğru sınırı" belirlemekle işe başlamıştı.[100]

Devlet ya da milletin, içinde yaşayanların "medeni çıkarlarını teşvik etmek, korumak ve ilerletmekten ibaret bir amaçla" kurulduğunu söylemişti Locke. Bu çıkarlar da "yaşam, özgürlük, sağlık ... para, toprak, ev" gibi şeylerdi. Hükümetin "bütün yetki alanı, yalnızca bu medeni meseleleri kapsıyordu", sonuç olarak "ruhların kurtuluşunu da kapsayacak kadar hiçbir surette genişletilemezdi ve genişletilmemeliydi de". Devletin "ruhların korunması" ile hiç mi hiç ilgisinin olmaması yollu iddianın altında üç fikir yatıyordu. İlki şuydu: Tanrı yöneticiye "kendisinin dinini bir kişiye zorla benimsetmek konusunda" hiçbir otorite bahşetmemişti; keza yöneticinin tebaası da "[kendilerinin] hangi dini ya da ibadeti benimseyecekleri konusunda ... buyruk vermeyi" ona bırakmamıştı. Kaldı ki böyle yapmazlardı da, zira insanın manevi inancının eşlik etmediği hiçbir iman beyanı ya da ibadet Tanrı tarafından kabul edilemezdi. "Birtakım hastalıklardan, hiç iman etmediğim tedavilerle kurtulabilirim; ne var ki hiç itimat beslemediğim bir dinle ve nefret ettiğim bir ibadetle kurtuluşa eremem".[101]

İkincisi de şuydu: Bir hükümdar, tebaasının zihninde inanç meydana getirmeye, ne olursa olsun muktedir değildi; bu hususa "Hoşgörü Üzerine Mektup"ta ve "Muhalifliğin Savunulması"nda değinilmişti, ama Locke şimdi artık vurgulamaktaydı bunu. Hükümdarın gücü, dışsal kuvvete ve bu dünyaya mahsus cezalara dayanıyordu ve bunlar "içsel itikat"ı meydana getiremezdi: "Anlağın doğası öyledir ki hiçbir şeye zorla inandırılamaz". Bize söylenen şeye düpedüz inanmamız imkânsızdı. Cezalandırma ya da buna yönelik tehditler inanca etki edemezdi: "Yalnızca ay-

dınlık ve kanıtlama insanların kanaatlerinde bir değişiklik meydana getirebilir; kaldı ki bu aydınlık hiçbir surette bedensel eziyetlerin ya da dışarıdan uygulanan başka cezaların sonucunda ortaya çıkamazdı".[102]

Üçüncü fikir de şuydu: Devletin dinsel inançları dayatması mümkün olsaydı bile, pek çok durumda bu dayatma ruhları kurtuluşa ulaştıramayacaktı. Locke şuna inanıyordu ki "cennete ulaştıran tek bir hakikat, tek bir yol" bulunmakla beraber, gene de "din konusunda çeşitli ve çelişkili fikirler" mevcut olup "bu bakımdan dünyadaki hükümdarlar arasında ... ayrılıklar vardı"; öyleyse devletin dinsel meselelere müdahale etmesi, ebedi mutluluğumuzun ya da ıstırabımızın nerede doğduğumuza bağlı olacağı anlamına geliyordu. Yönetim "cennete giden yolu keşfetmekte ... her insanın hususi arayışla ve emekle kendi başına keşfetmesine kıyasla" daha iyi bir konumda bulunmuyordu.[103]

Devletin din konusunda göstereceği hoşgörü konusunda Locke'un görüşü böyleydi. Aslında Locke'un önceki "Deneme"sinde düşündüğü üzere, bu durum "amirin bir kilisede herhangi bir spekülatif fikir hakkında vaaz verilmesini ya da bu fikrin beyan edilmesini yasaklamaması gerektiği, çünkü bunların, tebaanın medeni haklarıyla hiçbir ilişkisinin olmadığı" anlamına geliyordu. Nitekim "eğer bir Katolik, başka birinin ekmek dediği şeyin gerçekten de İsa'nın bedeni olduğuna inanıyorsa, bu münasebetle komşusuna zarar vermiş olmuyordu". Gelgelelim devletin tek esas kaygısı tebaasının medeni çıkarları olsa da, bazı mezhepleri ya da kiliseleri bağlayacak yasalar çıkarabilirdi usulünce. Ayinlerinde bile olsa, kiliselerin, devlete ve fertlerine halel getirecek şeyler yapmalarına müsaade edilmemeliydi; ayrıca amir de "insan topluluklarına ya da medeni toplumun korunması için gerekli olan ahlaki kurallara aykırı olan fikirlere" müsamaha göstermemeliydi. Locke bu durumun açık seçik örnekleriyle nadiren karşılaşıldığını düşünüyor olsa da, "topluluğun medeni haklarına gerçekte aykırı olan" öğretilerin "aldatıcı sözlerle sahte bir görünüme büründürüldüğü" durumlar mevcuttu. Hiçbir mezhep ya da kilise verilen sözü tutma mecburiyetinin bulunduğunu yadsımaz ya da bir yönetimin doğru dinden olmadığı takdirde devrilebileceğini savunmazdı, ama gerçekte bu hususlar "imanın, sapkınların eline bırakılmaması gerektiğini" ve "aforoz edilmiş kralların, taçlarından ve krallıklarından mahrum edileceğini" öğreten kişilerce söylenmekteydi. Aynı şekilde, bir devlet de mensubu olmak için bu dünyadaki başka bir iktidarla müttefik olmayı gerektiren bir

kiliseye müsamaha göstermemeliydi, yoksa "yabancı bir yetkenin kendi ülkesine" hükmetmesine müsaade etmiş olurdu. Locke'un bu örnekleri verirken aklından geçen Katoliklikti; ne var ki dinsel hoşgörü tanınmayacak tek topluluk Katolikler değildi, zira benzer bir güvenilmezlik münasebetiyle ateistler de öyleydi: "Tanrı'nın varlığını yadsıyanlar kesinlikle hoş görülemez. İnsan topluluklarını bir arada tutan bağ olan vaatlerin, ahitlerin ve yeminlerin bir ateist üzerinde hiçbir hükmü olamaz. Tanrı'nın ortadan kalkması ... her şeyi bozar".[104]

Locke, hoşgörü tanınmaması gereken başka grupların da mevcut olduğu yollu savlara karşı çıkıyordu. "Hizipçilerin ve isyancıların yuvası" haline gelmiş olan dinsel gruplar ve mezhepler elbette ki var olmuştu, ama Locke'un düşüncesi, bu insanların tabiatları itibarıyla isyankâr olmadıkları, yalnızca gördükleri zulümler neticesinde bu hale geldikleri yönündeydi. "Eğer insanlar isyana teşvik edici komplolar hazırlıyorlarsa, bunu onlara din esinlediği için değil ... eziyet çektikleri ve baskı altında tutuldukları için yapıyorlar". Eğer "kimseye dinle ilgili meselelerde zor kullanılmaması" sağlanmış olsaydı, "vicdana ilişkin açıklamalar hakkındaki yakınmaların ile hengâmelerin zemini tümden" ortadan kalkacak ve "bu topluluklarda, başkalarına kıyasla, barış yanlısı olmayan, devlet düzenini bozmaya uygun ortam oluşturabilecek hiçbir şey kalmayacaktı".[105]

Locke *Epistola*'da, yalnızca devletin göstereceği dinsel hoşgörüyü değil, farklı mezheplerin, kiliselerin ve bunların mensuplarının arasındaki karşılıklı hoşgörüyü de ele almıştı. Bu hususta söyledikleri kilisenin doğasına ilişkin bir izaha dayanıyordu: "Tanrı'ya toplu halde, onun kabul edebileceğine hükmettikleri ve ruhlarının kurtuluşa ulaşmasında etkili olacak bir tarzda ibadet etmek" amacıyla kendi isteğiyle bir araya gelmiş insan topluluğu. Her topluluğun kurallara ihtiyacı vardı ve Locke'a göre, bir kilisenin bu kuralları oluşturmaya ve uygulamaya yönelik otoritesi de mensuplarına aitti. Dolayısıyla "bizzat havarilerden edinilmiş ve kesintisiz bir intikalle şu ana kadar sürmüş olan yönetme otoritesine sahip bir piskopos ya da papaza" ihtiyaç olduğunu açık açık yadsıyordu. İnsanların piskoposluğa ya da presbiteryenliğe dayalı bir kiliseyi tercih edebileceklerini kabul ediyor olmakla beraber, asıl söylemek istediği, İsa'nın kiliseler için bu tür yönetimleri gerekli gördüğünü ortaya koyan hiçbir aleni buyruğunun mevcut olmayışıydı. Aslına bakılırsa İsa "iki üç kişinin onun adına bir araya geldiği her yerde" mevcut olacağını vaat etmişti.[106]

Bir kilise, yasalarına "karşı gelmeyi inatla sürdüren" bir kişiyi hoş görmek zorunda değildi. Ama nihayetinde kilisenin amacı, "ebedi yaşamın elde edilmesi" olduğundan, (ulusal surette kurulmuş olması dolayısıyla birtakım güçlere sahip olsa bile) dünyevi çıkarlarla ilgili olarak hiçbir yaptırım uygulamamalıydı. Burada Locke, birkaç yıl önce Stillingfleet hakkında yazdığı notlardan biraz daha açık olarak, devletin dinle doğru dürüst bir ilgisinin olmadığı şeklindeki ilke ile, Kilise'nin seküler gücünü kendi amaçları için kullanmaması gerektiği şeklindeki (kendisinin "yüce ve temel Papacı öğreti" dediği şeyi yadsıyan) bağlaşığının uyuştuğunu ortaya koyuyordu. "Vaaz verme, ihtarda bulunma ve öğüt verme" dışında bir kilisenin yerli yerinde uygulayabileceği tek ceza aforoz etmeydi. Genel olarak, kilisenin doğası şu anlama geliyordu: "Hiç kimsenin ... ne tek tek kişiler ne kiliseler [ne "piskoposlar, rahipler, papazlar"] ... ne de ulusların, din bahanesiyle birbirlerinin medeni haklarına ve mallarına tecavüz etmeye hakkı vardır".[107]

Kısaca, "insanın ruhunu koruma işi ... insanın kendisine bırakılmıştı tamamen". Burada Locke'u doğru dürüst anlayabilmek için şunu idrak etmeliyiz: Locke bir kişinin Tanrı'yla hususi ve münferit varsayılabilecek bir münasebete girebileceğine imkân *vermiyordu.* Aslına bakılırsa kiliseye gittiğine* dair çok az kayıt bırakmıştır geriye. Bununla beraber burada kendisinin (muhtemelen muhalefet etmeyen bir Anglikan olarak) "Tanrı'ya alenen ibadet edilmesi gerekir" şeklindeki tembihine uymaya gayret etmediğini düşünmek için de hiçbir sebep yoktur. Bilhassa dinsel özgürlükten hoşlananların "dinsel bir topluluğa girmesi gerekiyordu ... bu yalnızca karşılıklı aydınlanmak için değil, Tanrı'ya ibadet ettiklerini dünyaya ifşa etmek içindi de ... [böylelikle] doğru din sevgisine başkalarını da çekebilirlerdi". Locke ebedi mutluluğa giden, eşit ölçüde doğru birçok yolun bulunduğunu söylüyor da *değildi*: "Cennete giden tek bir yol" bulunduğu şeklindeki görüşü ifade etmişti birkaç kez. Ama bu yolun ne olduğunu buyurmak, devlete ya da devlet gücünü arkasına almış bir kiliseye düşmüyordu. "Her insanın kendinde içtenlikle araştırması ve tefekkürle, çalışmayla, arayışla ve kendi gayretleriyle bilgisine erişmesi gereken şeylere, bir zümreye mahsusmuş gibi bakılamazdı". Locke'un söylediği üzere, bu görüş için "asıl husus", cennete giden tek bir yol olsa bile, "kendi

* Gelgelelim şunu iyi biliyoruz ki hoşgörülü, dogmatik olmayan Özgür Düşünceli Benjamin Whichcote'un (1609-83) vaazlarından bilhassa hoşlanıyordu.

zihnimizde tamamen ikna olmuş" halde bu yolu takip etmemizin (yeterli olmasa da) şart olmasıydı: "Hiç itimat beslemediğimiz bir dinle ve nefret ettiğimiz bir ibadetle kurtuluşa eremezdik"; bu tür bir ibadet Tanrı'ya hakaret sayılırdı ve kabul edilemezdi.[108]

Locke ayrıntıya inmeksizin, kurtuluş için gerekli olan birtakım iman hususları ve eylemleri bulunduğunun üzerinde durmuştu birkaç kez. "Vahyedilmiş olduğu bütün Hıristiyanlarca kabul edilen" Kitab-ı Mukaddes'te bunların açıkça ifade edildiğini düşünüyordu. Hiçbir kilise ya da mezhep, dinin bu "mühim ve hakikaten temel yanı"nı ihtiva etmedikçe "cennete giden yol"u takip ediyor olamazdı. Bu "temeller" ile tanımlanmış olan bir tek yol bulunsa dahi, bu yolda "çeşitli patikalar" vardı. Bu patikalar öyle inançlar ve eylemler içeriyordu ki bunların "Kitab-ı Mukaddes'ten çıkarılmış sonuçlar" olup olmadığı, hatta Kitab-ı Mukaddes'e uygun düşüp düşmediği konusunda ciddi anlaşmazlıklar olabiliyordu. Farklı mezheplerin ortaya çıkmasına yol açan da bunlara ilişkin ayrımlardı. Burada Locke, tam da hükümet üzerine yazdığı risalelerde öne sürdüğü, amirin kararına ve dayatmasına tabi olması gereken türde bir şeye değinmişti: Papazların beyaz cüppe giyip giymeyeceği, başlarına serpuş takıp takmayacağı meselesi; ayrıca Lutherciler ile Katoliklerin farklı ibadet tarzlarına ve Teslis gibi öğretilere de değinmişti. Bu mezhepleri birbirinden ayıran şey kurtuluş için hiç de gerekli olmadığından, bu mezhepler hiçbir üstünlük iddiasında bulunmadan, aralarında barış ve dostluk kurmalıydı.[109]

Yıl sonunda Locke, Guenellon'un yanında kalmak üzere Veen'in evinden ayrılmıştı, o kış Limborch'un Locke'u tanıştırdığı Jean Le Clerc'e göre. O sıralar Le Clerc, *Bibliothèque universelle de la Republique de Lettres* adında yeni bir dergi yayımlamaya başlıyordu. Bu dergi Locke'un "Method of Commonplacing" [Alıntılama Yöntemi] adlı metnini yayımlaması için çok iyi bir fırsat sunmuştu. Locke, bu metni Toinard'ın Paris'te yayımlanan *Journal des Savants* adlı dergide yayımlatmak için uğraşacağını düşünmüştü, ama hazırladığı son versiyonu ona göndermesinin üzerinden bir yılı aşkın bir süre geçmişti ve sonrasında metin hakkında hiçbir şey konuşulmamıştı. Dolayısıyla Locke da yılın ilerleyen dönemlerinde metni, "Méthode nouvelle de dresser des Recueils, communiqué par l'Auteur" ("Yazarın Zikrettiği haliyle Alıntıları Dizinlemek için Yöntem") başlığıyla *Bibliothèque*'de yayımlamıştı. Muhtelif zamanlarda yayımlamış olduğu birkaç nazım haricinde, (kendisinin tabiriyle) bu "ıvır zıvır",

elli dört yaşındaki Locke'un ilk yayınıydı. İngilizce yayımlanan yapıtlara dair kısa incelemeler gibi şeylerle de *Bibliothèque*'e arada sırada katkıda bulunmuştu. [110]

Kışın Locke, Clarke'a oğlunu yetiştirmesine yönelik "Talimatlar"dan bir bölüm daha yollamıştı. Oğlanın artık "epeyce iyi" okuduğunu farz eden Locke, Ezop Masalları'nı tavsiye etmişti tekrar; "zira bu hikâyeler çocuklara zevk vererek eğlendirmeye uygun olup, büyüklere de faydalı fikirler kazandırabilirdi". İncil'i tavsiye etmemişti şüphesiz: "Sıralı bir halde bölümlere ayrılmış olsa da, İncil'i okurken karşılaşılan karmaşıklık, gerek okurken aldıkları zevk, gerekse dinlerinin ilkelerini öğrenmek açısından çocuklara fayda sağlamaktan çok uzaktı, hatta bu iş için daha kötüsü bulunamazdı belki". İncil'in büyük kısmının çocukların anlama yetisini aştığını, bununla beraber dikkatlice seçilmiş bölümlerin çocuklara dinin ilkelerini öğretebileceğini söylemişti Locke.[111]

Latince, okullarda öğretildiği gibi gramer kurallarıyla öğretilmemeliydi. Bu konu Locke'un "üzerinde uzun süre düşündüğü" bir şeydi. İngilizce nasıl öğreniliyorsa Latince de öyle öğrenilmeliydi; "zira düşünülecek olursa, çocuk dünyaya geldiğinde, Latinceyi bilmediği gibi İngilizceyi de bilmemekteydi: Buna rağmen İngilizceyi hocasız, kuralsız ya da gramersiz öğrenmekteydi". Locke'un tavsiye ettiği üzere, çocuğun yanında Latince konuşması için biri görevlendirilmeliydi; çocuk da bu sırada geometri, coğrafya, astronomi ve tarih gibi diğer alanlarla ilgili bir şeyler öğrenebilirdi. Bu alanların önemi bunların "duyulara ilişkin olmalarıydı". Bilgi edinme tam da bu tür şeylerle başlamalı, "mantığın ve metafiziğin soyut kavramları" üzerinde temellendirilmemeliydi. Bunların ("kendi deneyimlerime dayanarak size temin edebileceğim" üzere, demişti Locke) gençler üzerinde bıraktığı etki, "zor sözcükler ve boş sesler" haricinde bir şeyle meşgul olmadıklarıydı. Aynı şekilde Locke, "bir beyefendi için en uygun" şey olarak, doğa felsefesindeki spekülatif sistemler yerine, Boyle'un deneyleri ve gözlemleri hakkında yazdıklarının okunmasını tavsiye etmişti (ama eğer bu spekülatif sistemler hakkında bir şeyler okumak isteniyorsa, Locke, büsbütün doğru olmasa da en anlaşılabilir şeyler olarak Descartes'ın ilkelerini öneriyordu).[112]

Belli ki bu tür tavsiyeler Locke'un kendi eğitimi hakkındaki eleştirel düşüncelerine dayanıyordu. Hatırlayabileceğimiz üzere, Descartes ona öğrenciliğinde, skolastik düşüncenin arınıklığı için bazı alternatiflerin bulun-

duğunu göstermişti. Ayrıca Clarke'ın oğlunun katlanmasını istemediği başka şeyler de vardı. Retoriğin ve mantığın formel kurallarının, "güzel" konuşmayı ya da düzgün muhakeme yürütmeyi öğrenmekte pek işe yaramadığını söylemişti Locke: "Doğru muhakeme, kategoriler ile yüklemlerden başka bir şey üzerinde temellenmekte olup tarzlar ve mecazlarla konuşmaya da bağlı değildir". Locke, Westminster'daki eğitiminin epeyce büyük kısmını teşkil etmiş olan, Latince temalar ve dizeler yazmaya da aynı ölçüde karşıydı. İngilizce şiir yazmak da kenara atılmıştı: "Bir baba kendi oğlunun şair olmasını niçin ister, hiç bilemiyorum"; "başarılı bir uyakçı" olduğu takdirde "vakit geçireceği muhtemel arkadaşları ve yerleri" bir düşünün. Müzik hakkında bilgi edinmek de neredeyse aynı ölçüde hoş karşılanmamıştı: Ustalık kazanabilmek "insanın çok fazla vaktini alıyordu" ve tıpkı şiir gibi, "[insanı] tuhaf arkadaşlarla muhatap ediyordu".[113]

Locke'un, Clarke'ın oğlu için uygun gördüğü iki şey, çizim yapmak ve hesap tutmaktı. İlki, "özellikle de yolculuk ettiğinde" işine yarayacak, "koca bir sayfa yazının ... anlatamayacağı... şeyleri birkaç çizgiyle ifade etmesini" sağlayacaktı. Locke'un mektupları ve belgeleri arasında bulunabilecek, çeşitli aparatlara ve düzeneklere dair eskizlerden açıkça anlaşılıyor ki kendisinin de işine yaramış olan bir beceriydi bu. Hesap tutmaya gelince, Locke gerek kendisinin gerek onun için uşaklarının tuttuğu hesaplar* arasında çoğu kez karşılaşılan titizce ayrıntılandırılmış tarzda, "para harcanan her kadeh şarabı ya da eğlenceyi" not almayı geçirmemişti aklından; ayrıca babanın, oğlunu kontrol etmek isteyeceğini de geçirmemişti (hiç şüphe yok ki Locke'un, uşaklarından ille de ayrıntıya inmelerini istemesinin altında kısmen bu yatıyordu). Daha ziyade düşündüğü, "genel ... harcamaları" kaydetmenin, insanın mali işlerde "ayağını yorganına göre uzatmasını sağlayacak" olmasıydı.[114]

Mayıs ayında Hollanda Parlamentosu, Monmouth'un başarısızlıkla sonuçlamış istilasındaki suç ortakları olarak, İngiltere'nin aradığı insanlara ilişkin başka bir liste yayımladığı zaman, Locke (belki de bir arkadaşı, örneğin Pembroke, sayesinde) listede yer almamıştı. Bununla beraber birkaç hafta sonra, bu olay sırasında *tutuklanmış* olan birkaç ziyaretçiyle tanışmıştı: Kendisinin en azından iki üç yıldır tanıdığı, Shaftesbury'nin eski bir destekçisi olan Sir Walter Yonge; Robert Ferguson için çalışmış,

* Bkz. sayfa XXVIII'deki resim.

Rye House Komplosu'na adı karışmış olan ve Locke'un Shaftesbury'yle birlikteyken tanışmış olabileceği avukat John Freke. Yonge'un ("küçük baronet") yanında evli kız kardeşi Isabella Duke, "şişman kayınbirader" Richard Duke ve dul gelini Elizabeth Yonge vardı. Yonge'lar ile Duke'lar, Edward Clarke'ın komşusuydu. Kendilerine ait, aynı hat üzerinde (sırasıyla Escot'ta, Otterton'da ve Chipley'de) yer alan sayfiye evlerine "Sıra" adını takmışlardı. Yonge, inşa edilmekte olan yeni evindeki bir kütüphane için, Hollanda'da satın alabileceği kitaplara dair Locke'un yardımından ve tavsiyelerinden faydalanmaya can atıyordu. Grup Locke'un arkadaşı "Adrian" Thomas ile (hepsi "Dr Taffy" diye tanıyordu onu) tamamlanmıştı.[115]

Locke, Duke'la tanıştığı günlerde, aralarında önceden başlamış olan bir "latife dizisi"ne ilişkin olarak onunla bir tartışmaya girmişti. Muzipçe latife etmek konusunda Locke, arkadaşları arasında ün kazanmıştı: Arkadaşlarından ikisi onun ölümünden sonra yazdıkları yazılarda buna değinecekti. Birinin dediğine göre, Locke "latifeye düşman değildi, yeter ki zarif ve son derece masum olsun"; diğer arkadaşına göre ise, "bu işi herkesten çok daha iyi icra ediyordu":

> onun latifeleri en ufak bir saygısızlıkta bulunmaktan çok uzaktı, öyle ki sizle bu tarzda konuşmaya başladığı zaman, sizin itibarınızdan yana olacak şeyler söyleyeceğinden, ya da en azından hoş iltifatlar edeceğinden hemen hemen emin olabilirdiniz. Zaten bir kimsenin bahtsızlığıyla, kusurlarıyla dalga geçmek onun tabiatına tamamıyla tersti.

Locke, bunu icra etmesinin yanı sıra, bu konu hakkında aynı zamanda fikir yormuş ve "çoğu zaman da iyi kotarılmadığı takdirde tehlikeli sonuçlar doğurabilecek bir şey olarak [latifeye] karşı olduğunu" dile getirmişti. Öyle görünmekteydi ki bu durumda kendisi ya da Duke, bir şekilde kusur işlemişti (belki de Locke kendisi latife konusu olmaktan düpedüz hoşlanmıyordu). Bu olayı Locke başlatmıştı. Duke da kendisinin sonradan itiraf ettiği üzere, "çok kaba ve can sıkıcı bir tavırla" sürdürmüştü bunu. Bu olayı "şişko bir adamın ağır bünyesinin mazur gösterebileceğini" düşünmüştü, ama Locke alınmıştı, zira sonradan Duke onu "kendisi hakkında atıp tutmakla ya da çirkin sözler söylemekle" itham etmişti. Bu hadise, eğitime yönelik "Talimatlar"ında yazdığı, latife ya da mu-

ziplik gibi "hoş ve nazik bir işin düzgünce idaresinin" zor sağlandığı ve "ufacık bir kusurun her şeyi berbat edeceği" şeklindeki sözlerinin önemini vurgulamış olsa gerekti Locke için.[116]

Ama olaylar geri dönüşü olmayan bir hale de gelmemişti. Kısa bir süre sonra Duke "hem tartışmayı hem de buna yol açan durumu" unutmuştu ve kafile Rotterdam'da birkaç gün geçirdikten sonra, yakınlardaki Delft'e gitmişti. Burada mikroskop uzmanı van Leeuwenhoek ile tanışmışlar ve aletlerinden biriyle ("en iyisi değil"; onu "hiç kimseye .... göstermiyor") kan, diş, köpek spermatozoası ile ilgili birtakım titiz gözlemler yapmışlardı. Ardından, haziran sonuna doğru ve Utrecht'te biraz vakit geçirdikten sonra, Locke ile Thomas Amsterdam'a dönmüştü. Diğerleri ise kaplıcalara gitmek ve Locke'un onlara verdiği, kaplıcalardaki suyun içindeki mineralleri safrayla test etme görevini yerine getirmek üzere güneye, Spa'ya yolculuk etmişti.[117]

Duke'lar kışı Utrecht'te geçirmek düşüncesindeydi. Locke kışı onlarla birlikte Utrecht'te geçirmeye söz vermişti, ama gerçekte Duke'lara eylül ortasında The Briel gemisinde, İngiltere'ye doğru yola çıkarlarken katılmıştı. Isabella Duke'un sonradan bildirdiğine göre, görünen o ki Clarke, Locke'un kendileriyle beraber dönmesini ümit etmişti; "gelgelelim ona hiçbir telkinde bulunmayıp kendi aklıyla bir karara varması için onu rahat bıraktığını", söylemişti Isabella Duke.[118]

Eylül – Aralık 1686:
"İnsanın İkametgâhını Değiştirmesi Külfetli Bir İş"[119]

Bir hafta kadar sonra Locke yeniden Utrecht'e dönmüştü. Şunu demişti Limborch'a: "Pek çok şey beni bu şehre çekiyor, ama bunlar beni burada tutabilir mi, bilmiyorum. Eğer bir yolunu bulabilseydim, yakın zamanda Amsterdam'a, senin, arkadaşlarımız Guenellon ile Veen'in, "kolej"in yanına dönerdim; ama bu vücut bir çatıya, yatağa ve kalacak yere muhtaç ve bunları da o şehirde bulmak kolay değil .... Gene de kısa zamanda sizi ziyaret etmeyi ümit ediyorum".[120]

John Freke diğerleriyle beraber İngiltere'ye dönmemişti. Kasımda bir hafta boyunca Locke'un yanındaydı. Locke ayrılırken, Rotterdam'da yaşayan bir İngiliz Quaker olan Benjamin Furly'ye vermek üzere, alıntıla-

ma yönteminin izahını içeren, yeni yayımlanmış *Bibliothèque Universelle*'in bir nüshasını yanına almıştı. Locke'u, yılın erken dönemlerinde Rotterdam'da bulundukları sırada, Furly ile tanıştıran Freke'ydi. Furly yirmi ila otuz yıldır Rotterdam'da bulunuyordu. Tüccarlıkla uğraştığından, çalışmaya, entelektüeller ve kimi İngiliz köktencilerle ilişki kurmaya vakit ayırabilmişti. Furly ve ailesiyle yakınlık kurmuştu Locke.[121]

Kasım sonunda ya da aralık başında, Locke Utrecht'ten ayrılıp Rotterdam'a gitmişti. Limborch, Utrecht'teki yetkililerin aslında onu istenmeyen kişi olarak ihraç ettikleri haberini almıştı. Locke bu haberden duyduğu endişeyi gidermek istiyordu: "İhraç hakkında duyduğunuz şeylerle ilgili olarak, hem meselenin ne olduğunu anlamış değilim hem de bunun hakkında tek kelime dahi konuşulmasını istemiyorum .... Meselenin bu şekilde izahının ülke dışına sızmasını hiç mi hiç istemem". "Mesele"nin tam olarak ne olduğu ya da Locke'un bunu nasıl telakki ettiği açık değildir. Ama Freke'nin, Locke'un yanında kalmasının ardından bildirdiği üzere, Utrecht'teki bir kişiye karşı gerçekleştirilmesi tartışılan bir "tasarı"dan "her yerde bahsediliyordu ama hiç kimse bunun ne olduğunu bilmiyordu". Freke'nin mektubunda kişinin adından hiç bahsedilmemişti, ama şüphesiz ki Locke kim olduğunu biliyordu ve büyük ihtimalle bu kişi bizzat kendisiydi. Freke şunu da eklemişti ki "onun yaşadığı şehirdeki Lord M.'in yaptığı hareket" bu "tasarı"yı altüst etmiş, "bozmuş, aldıkları önlemleri ya mahvetmiş ya da değiştirmişti". Bu "hareket" Utrecht'teki bir muhbirin, Charles Mordaunt'u İngiliz yetkililerine ihbar etmeye yönelik "başarısız" girişimine göndermede bulunmaktaydı.[122] Gelgelelim bu "tasarı" Locke'a karşı düşünülmemiş olsa bile, Utrecht rahatsızlık verecek ölçüde sıcak gelmiş olabilirdi.

Locke'un Rotterdam'ı tercih etmesinin, II. James'e karşı gerçekleştirilecek devrimin "planlanmasına en fazla çabanın sarf edildiği" Lahey'e yakınlığı yüzünden olup olmadığı konusunda görüş ayrılıkları vardır. Ama her halükârda Locke orayı bir sebeple tatmin edici bulmamış ve birkaç hafta içinde, Amsterdam'da bulunan Limborch'a mektup yazarak, "orada ikamet edip edemeyeceğini değerlendirmesini ve meseleyi onun komşuları olan müşterek arkadaşları Doktorlar ile [Veen ve Guenellon] mütalaa etmesini" istemişti. Bu araştırma Locke'un hafiften alarak yaptığı bir şey değildi, zira bu şekilde oradan oraya gitmek ona cazip gelmiyordu. Thomas'tan, Locke'un nasıl yaşadığına dair bilgi edinen Tyrrell "Hiç

imrenmiyorum buna" demişti. Locke bu durum karşısında dikkate değer ölçüde rahatmış gibi görünüyorsa da, bu durumun, kendisine kontrolü dışındaki olaylarla dayatıldığını hissetmişti: "İtiraf etmeliyim ki kişinin bu şekilde ikametgâh değiştirmesi, yanında taşıdığı şeyler dolayısıyla biraz külfetli bir durum arz ediyor. Kitaplarım yanımda olsun istiyorum, ama bunlar için yer bulmak kolay değil; eğer bir yerler bulmayı başaramayıp da kitapları size gönderecek olursam lütfen beni mazur görün". Kendisinin söylediği üzere, arkadaşlarına dayatmada bulunmak gerçekten de canını sıkan bir şeydi, "gerisi onu hiç etkilemiyordu". "Bu tür şeyler talihin bize oynadığı oyunlar ya da insan yaşamının sıradan tesadüfleri aslında".[123]

Locke'un oradan oraya gidişleri boyunca, talih onunla, "de Intellectu" yapıtına devam etmek için gerekli olan vakitten ve huzurdan mahrum edecek ölçüde oyun oynamamıştı. Önceki yılın sonbaharında ilk iki kitabı derli toplu bir hale getirmiş olan Locke, yaz mevsiminde Clarke'a üçüncü kitabın düzgün bir nüshasını (yılın önceki dönemlerinde gönderdiği iki kitabın ardından) gönderecek duruma gelmişti. Şimdi, aralık ayının sonundaysa dördüncü ve son kitabı göndermişti. "Bir arkadaşının yapıtıymış gibi ... oku bunu", demişti, ama "bir yabancınınmış gibi hüküm verip fikrini söyle bana".[124]

Kendi fikri, yapıtın sunumu üzerinde biraz daha çalışmak gerektiğiydi; sunum, kendi fikirleri üzerinde on yılı aşkın bir süre boyunca aralıklarla ve farklı farklı yerlerde çalışmış olmasının etkilerini taşıyordu. "Artık şunu çok daha net görüyorum ki", demişti Clarke'a, "onları [düşüncelerimi] darmadağınık diye nitelemekte haklıyım, zira bu son kısım bittikten sonra tümünü baştan sona hiç gözden geçirmediğimden, kısım kısım ve farklı zamanlarda yazmanın kötü etkilerini fark edebiliyorum ... içinde hem çok fazla tekrar hem de yerli yerinde olmayan bir sürü şey var". Bununla beraber fikirlerin kendisinden memnundu: "Tekrarlara rağmen, sanırım savların kendisinde.... değiştirilmesi gereken çok az şey bulacaksın".[125]

Deneme'nin üçüncü kitabı olan "Sözcükler Üzerine", Locke'un bu konuda önceki taslaklarda söylemiş olduklarını geliştiriyordu çok büyük ölçüde. İlkin Locke, başlı başına ideler hakkında olan ilk iki kitaptan, "bilgimizin araçları ya da malzemeleri" olarak idelere ve anlağın bunları bilginin kendisine ulaşmakta nasıl kullandığı konusuna doğrudan geçebileceğini düşünmüştü.[126] Gelgelelim ilk olarak dili ele alması gerektiğini an-

lamıştı, çünkü ideler ile sözcükler arasında yakın bir ilişki vardı ve bilgi çoğu kez sözcüklerle ifade ediliyordu.

Konuların bir kısmı (basit idelerin adlarının tanımlanamazlığına, sözcüklerin yanlış kullanımına ve dilin kusurlu oluşuna dair konular) erken dönemlere ait taslaklardan alınmıştı. Locke'un edinebileceğimiz bilgi bakımından niçin sınırlar bulunduğunu artık açıklayabilmesini sağlayan çok önemli bir ilerleme de gerçek ile nominal özler arasında yapılan ayrımdı ki taslak B'de bu ayrımın ancak en temel kısımları ortaya konmuştu.

Locke, çoğu sözcüğün genel mahiyette olduğunu, tikel şeylerden (Alexander) ziyade türlere (insan) karşılık gelen adlar olduğunu belirtmişti. Bunun böyle olmasının sebeplerinden biri, bilginin "tikel şeyler üzerinde temellenmiş olsa dahi, kendisini genel görüşlerle genişletiyor oluşu" idi. Şimdi, sözcüklerin genel idelere karşılık gelecek şekilde meydana getirilmeleri sonucu genel hale geldiğini ve *insan* gibi genel bir idenin de tikel şeylere ilişkin ideleri (Alexander, Peter, Paul), "bu ideleri şu ya da bu tikel varlığa tayin edebilecek zamana, mekâna ya da başka idelere bağlı koşullar"dan "soyutlama"mızla oluştuğunu söylüyordu Locke.[127]

İşte bu soyutlama sonucunda, genel mahiyetler ya da şeylerin türlerine ilişkin özler meydana geliyordu; bunlar soyut idelerden başka bir şey değildi. "Genel ve tümel, şeylerin gerçek varoluşlarına ait şeyler değil, anlağın icatları ve yaratılarıdır". Locke bunu iddia etmekle, Aristotelesçi skolastik düşüncenin bir koluyla ihtilafa düşmüş oluyordu. Bu düşünceye göre tikel şeyler, belli özlere "göre meydana getirilmiş" ya da "dahil edilmiş" olmaları sebebiyle şu ya da bu türe ait hale geliyorlardı; bu özlerin de "var olan bütün doğal şeylerin döküldüğü ve eşit ölçüde dahil olduğu biçimler ya da kalıplar" olduğu düşünülüyordu.[128] Bu ihtilafı belirtmek amacıyla Locke, skolastiklerin *gerçek özler* varsaydığı şeylere karşıt olarak, kendisinin "genel mahiyetler" varsaydığı şeyler olan soyut idelerimizden *nominal özler* diye bahsediyordu.

Locke'un anlak hakkındaki ilk düşüncelerinde, "tözsel varlıklar"a ilişkin ideler ile diğer ideler arasında yapılan, pek de vurgulanmamış bir ayrım bulunmaktaydı. Şimdiyse bu ayrım geliştirilmiş ve resmiyet kazanmıştı. Ayrıca gerçek ve nominal özlerden epeyce faydalanan Locke iki tür karmaşık ideyi, "tözler" ile "kipler"i, uzun uzadıya mütalaa etmişti.

Altın ya da at gibi tözsel bir türün nominal özü, zihin tarafından meydana getirilmiş soyut bir ideydi. Bu tür ideleri meydana getirirken, doğa-

da gözlemlediğimiz nitelik idelerini bir araya getiriyorduk. "Hiç kimse bir koyunun sesiyle bir atın şeklini birleştirmez; ayrıca kurşunun rengiyle altının ağırlığı ve değişmezliğini de birleştirmez". Bununla beraber, Locke'un erken dönemdeki taslaklarında da belirttiği üzere, tam olarak hangi ideleri bir araya getirildiği bakımından kayda değer bir farklılık bulunmaktaydı. Kimi insanlar "şeylere ilişkin bariz birkaç görünümle yetiniyor" idi, haliyle de "sarı parlak renk, çocuklar için *altını* meydana getiriyor" idi, diğer insanlar ise buna "ağırlığı, işlenebilirliği ve eriyebilirliği de ekliyor" idi.[129]

Locke'un söylediği üzere, bu durum kullandığımız sözcüklerde bir eksiklik oluşturuyordu, çünkü farklı insanlar farklı nitelikleri bir araya getirdiğinden, sözcükler farklı ideleri temsil ediyordu. Neticede insanların çoğu zaman zıt amaçlarla iddialar öne sürmeleri ve yalnızca sözel tartışmalara girmeleri karşısında Locke biraz üzüntü duyuyordu. Bu eksikliklerden bir ölçüde kurtulabileceğimizden, "sözcükleri ... kötüye kullanan" kişilere daha çok kızıyordu. Bu kişiler sözcükleri, bazen kasten, zihinlerinde hiçbir açık seçik ide ya da değişik ideler olmaksızın, yahut da yeni ve tam açıklanmamış anlamlarla kullanıyorlardı. Locke, "Anatomie" ve *De Arte Medica*'daki temalardan birini tekrar ele alarak, "irfan sahibi tartışmacılar" ya da "her şeyi bilen" akademisyenlerin kötü kullanımlarından kaynaklanan manasız "tartışma ve ağız dalaşı"nı, yani "öğrenilmiş safsata"yı, "okuma yazması olmayan ve hor görülen tamirci (utanç kaynağı bir isim)" tarafından gerçekleştirilen "faydalı zanaatlara ilişkin gelişmeler" ile karşılaştırmıştı.[130]

İmdi skolastikler, "biçimler" ya da "gerçek özler"e, yalnızca tikel bir şeyin genel bir türde olmasının ne anlama geldiğini açıklamak için değil (Locke bu açıklamaya karşı, düzenli şekilde bir araya getirilmiş nitelikleri dikkate alarak oluşturduğu nominal öz ideler öğretisini öne sürmüştü), aynı zamanda niçin öncelikle çeşitli niteliklerin "birleştirildiğini" ve doğal olarak bir araya getirildiğini ve şeylerin sahip oldukları özelliklere nasıl sahip olduklarını açıklamak için de başvuruyorlardı.

Anlığa ilişkin ilk düşüncelerinde, ayrıca *De Arte Medica* ve "Anatomie"de, Locke doğanın iç işleyişleri hakkında hiçbir şey bilemeyeceğimiz kanısında olup, doğaya dair mekanik bir açıklama ve skolastik düşünceye ait biçimlerle özlere dayanan bir açıklama karşısında da tarafsızdı. Bununla beraber doğal dünyayı artık mekanik olarak, sanki "içinde yaylar, çarklar ve diğer düzenekler bulunan" bir saatmiş gibi idrak et-

meye yönelmişti bariz şekilde. Zira skolastiklerin söylediklerinden ayrı olarak, gerçek özlere ilişkin farklı "ve daha rasyonel bir görüş" bulunduğunu söylemişti Locke; bu görüş de soyut idelerimize uygun surette, "bütün doğal şeylerin duyumsanamaz parçalardan meydana gelen gerçek ama meçhul bir kuruluşa sahip olduğunu, bu parçalardan da duyumsanabilir niteliklerin çıkıp, şeyleri birbirlerinden ayırt edebilmemizi sağladığını" savunuyordu.[131]

Locke dünyaya ilişkin parçacık temelli bu mekanik kurama dört elle sarılmamış, bir yerde bu kuramın yalnızca eldeki en iyi açıklama olduğunu söylemişti. Ama kendisinin sonraları belirteceği üzere, gerçek özlere ilişkin bu iki "görüş" arasındaki farklardan biri de, öyle görünüyor ki "parçacık yanlısı çağdaş düşünürlerin çoğu hususta, Aristotelesçilere kıyasla daha anlaşılır konuşuyor" olmalarıydı: Parçacık temelli mekanik anlayış en azından akla yakındır, halbuki skolastik görüşü savunanlar, söz ettikleri özlerin "ne olduğunu bilmiyorlar" gerçekten, "tözsel biçimleri büsbütün anlaşılmaz nitelikte ve genel olarak elimizde bunun kadar muğlak ya da karışık bir anlayış da pek yok".[132]

Öyleyse Locke tözlere ilişkin " gerçek özler"den kesinlikle bahsetmiş olsa dahi, ilk olarak, şeyleri bu özler aracılığıyla sınıflandırmadığımızın üzerinde durmuştu. İkinci olarak da düzenli surette bir araya getirilmiş niteliklerin vurgulandığını varsayılabileceğimiz üzere, bu özlerin olsa olsa, söz konusu niteliklerin dayandığı "duyumsanamaz parçalardan oluşan bir kurulum" teşkil ettiği düşünülebilirdi.[133]

Bununla beraber doğanın işleyişinin ayrıntıları şöyle dursun, doğanın gerçekten de mekanik olarak işleyip işlemediğini dahi bilmiyorduk: İnsan deneyimi ve bilgisinin, kaçınılmaz olarak gerçek anlamda yüzeysel olduğunu düşünüyordu Locke; bir saatteki ibrelerin hareketini gören ve sesini duyan, ama saatin iç düzeneğiyle ilgili hiçbir şey bilmeyen biri gibiydik. Bu sebeple, tözlerin gerçek ve nominal özleri arasında bir ayrılığın bulunduğunu belirtmişti Locke. Öte yandan eğer tözlerin gerçek özlerine ilişkin ayrıntılar biliniyor olsaydı, eğer kişideki altın idesi, gözlenebilir özelliklerin belli bir derlemesinden ziyade, belli şekle ve boyuta sahip parçacıkların özel bir düzenlemesi olsaydı, o zaman gerçek ve nominal özler örtüşürdü.

Gelgelelim kiplerle ilgili durumda bunlar örtüşmekteydi. Kipsel ideler, töz idelerinin aksine, doğal şeylerle kurulan benzerliğe dayanılarak oluş-

turulmuyor, "tamamen rastgele, örüntüsüz ya da hiçbir gerçek varlığa göndermede bulunulmaksızın" meydana getiriliyordu. Cinayet ve baba katli gibi şeylere ilişkin ideler, kendi amacımıza ve yararımıza uygun olarak meydana getiriliyordu. Bu da demek oluyordu ki bir kipin nominal özü aynı zamanda gerçek özünü de teşkil ediyordu. Bu soyut ideler "zihnin işçiliğinin ürünü olup, şeylerin gerçek varlığına göndermede bulunmadığından, bu adın, zihnin oluşturduğu karmaşık ide haricinde bir şeyleri imlediği varsayılamazdı". Bu durumda tam da bu ide "türlerin bütün özelliklerinin dayanağını ve tek kaynağını teşkil ediyordu: O halde bu ideler-de gerçek ve nominal öz aynı şeydi".[134]

Gerçek ve nominal özler ile tözler ve bunların kiplerle örtüşmesinin arasındaki ayrılıkların, "genel hakikate ilişkin birtakım bilgiler açısından ... önem" arz ettiğini söylemişti Locke. Bu durum dördüncü kitapta açık hale gelmişti. Locke bu kitaba, bilgiyi "idelerimizin bağlantılı oluşu ve uyuşumunu yahut da uyuşmazlığı ve tutarsızlığını idrak etmek" diye tarif ederek başlıyordu. "Genel" ya da "tümel" önermelere de kolaylıkla uygulanabilirdi bu, zira bu türdeki kimi önermeler hakikiydi, çünkü bu önermeleri oluşturan ideler bunları hakiki kılacak şekilde birleştirilmiş ve ilişkilendirilmişti: Her sayının ya çift ya da tek olduğu yolundaki genel, tümel hakikat, "sayı" idesi ile "çiftlik" ve "teklik" ideleri arasındaki bir bağlantı sonucu ortaya çıkmaktaydı. Bu ilişkileri "idrak ederek" bilgi edinebiliyorduk. Locke'un söylediği üzere, "kimi idelerimizde belli ilişkiler, alışkanlıklar ve bağlantılar mevcuttu ... bunlar idelere görünür surette dahil edilmişti". Bir üçgendeki üç açının toplamının iki dik açı ettiğini bilmek, "iki dik açıya eşit olma durumuyla, ister istemez bir üçgende üç açı bulunduğunun kabul edildiğini ve bu durumun bu üç açıdan ayrı düşünülemeyeceğini idrak etmek" meselesiydi.[135]

Elbette pek çok tümel önerme hakikiydi, çünkü bunlar yalnızca "sözel" olup, bir ideyi kendisiyle doğruluyor (örneğin, idareli olmak tutumlu olmaktır) ya da terime ilişkin karmaşık bir idenin bir kısmını bütüne yüklüyordu yalnızca (örneğin, altın metaldir; burada metal olmak, altın idesinin bir parçasıdır). Ama Locke'un ideler arasında "ilişkiler, alışkanlıklar ve bağlantılar" bulunduğundan bahsederken aklından geçen, bu tür bir ide-içerme ya da ide-özdeşliği değildi. Zira "tam bir kesinlikle bilmemizin" mümkün olduğu *iki* tür önerme olduğunu söylüyordu Locke: İlki "önemsiz" önermelerdi ki bunlar idelerin içerilmesi ya da özdeşliği ile ala-

kalı olduğundan yalnızca "sözel kesinlik"e sahipti; ama "tam da kendisine ilişkin karmaşık idenin zorunlu sonucu olan ama bu ide tarafından içerilmeyen başka bir şeyleri doğrulayan" önermelerde *de* kesin olabilirdik; örneğin bir üçgenin dış açısının karşıt iki iç açıdan büyük olduğunu belirten önerme. Açılar arasındaki bu ilişkinin bir üçgene ilişkin karmaşık ideye ait olmadığını, dolayısıyla bu önermenin hem kesinlikle doğru hem de "bilgilendirici gerçek bilgi taşıdığını" söylüyordu Locke.[136]

Locke bilgi ile inanç ya da kanı arasında keskin bir ayrım yapmıştı. Gerek entelektüel yetersizliğin gerekse fiili bir bağlantı eksikliğinin, çeşitli ideler arasındaki bir bağlantıyı idrak edemeyeceğimiz anlamına geldiği durumda, "hayal edebiliyor, tahminde bulunabiliyor ya da inanabiliyor olsak dahi, bilgi bakımından her zaman eksik kalacaktık".[137] Peki ama hangi ölçüde ve hangi durumlarda "bilgilendirici gerçek bilgi"yi elde edebilirdik? Locke bu konuyu ilk kez ele aldığında, özellikle tözsel varlıklar hakkındaki genel önermelerden hiçbir bilgilendirici bilgi edinemeyeceğimiz görüşündeydi: Bu tür önermelerin ya kesin ya da yalnızca sözel olduğunu savunmuştu Locke; eğer bilgilendiriciyseler o zaman kesin olmayıp yalnızca inanılan önermelerdi. Bu görüşü hâlâ savunuyordu, ama bunun hakkında söyleyeceği daha çok şey vardı.

Bundan böyle Locke'un bilginin kapsamı ve anlağımızın sınırları hakkında söyledikleri, farklı karmaşık ide türleri arasındaki, kiplerle tözler arasındaki ayrım tarafından şekillendiriliyor ve nominal özler ile gerçek özler arasındaki ayrımı kullanıyordu. Tözler hakkındaki bilgilendirici genel önermelerin *niçin* belirsiz olduğunu ve hakiki olup olmadığının bilinemeyeceğini açıklıyordu artık. Altın idemizin, sarı eriyebilir bir maddeyle ilgili olduğu ve işlenebilirliğin de bu ideye ait olmadığı göz önüne alındığında, bu ideler arasında hiçbir bağlantının olmadığı ve altının işlenebilirliğine, yalnızca gözlemlerimiz ile deneyimlerimizi baz alarak inandığımız ortaya çıkmaktaydı. Altın idesi, gerçek özüne, parçacık temelli yapısına ait olmadığı için, bizim de bu çeşitli ideler arasında hiçbir bağlantı göremediğimizi söylüyordu Locke. İşlenebilirlik ile altının diğer nitelikleri arasındaki bir bağlantı "altının duyumsanamaz parçalarının gerçek yapısının araya girmesiyle" gerçekleşebilirdi yalnızca, ama biz bu yapıyı bilmediğimizden "bu bağlantıyı idrak etmemiz imkânsız" idi. Buna zıt olarak, eğer "herhangi iki cismi oluşturan minik parçaların şeklini, boyutunu, bağlantısını ve hareketini", biliyor olsaydık, "bu cisimlerin birbiri üze-

rinde gerçekleştirdiği birtakım işlemleri hiç deney yapmaksızın bilecektik". Altın ile gümüşün aynı asitte niçin çözünmediğini "bilmek, nalburun niçin bir kilidi belli bir anahtarın açıp da başka bir anahtarın açmadığını anlaması kadar kolay olacaktı belki". Tözler "madde için çok az genel bilgi sağlayabiliyordu", çünkü tözlerin gerçek özlerine ilişkin idelerden yoksunduk.[138]

Gelgelelim buna karşılık, kipsel gerçek ve nominal özler örtüştüğünden, burada bilgilendirici genel bilginin olması ihtimali vardı. Geometri favori örneklerdendi. "Üç çizgi arasında bir alan içeren şekil, bir üçgenin hem gerçek hem de nominal özüdür", demişti Locke. Bu şekil, "genel adın eklendiği soyut ide değildir yalnızca, şeyin tam da özü ya da varlığıdır ki bu da şeyin tüm özelliklerinin çıktığı ve bütün bu özelliklerin ayrılmaz şekilde eklendiği temeldir". İşte bu sebeple de geometri, tanıtlamalı bir bilgi kümesi olarak, sistematik ve önsel bir bilim olarak gelişmişti. Tözlere ve kiplere ilişkin durumlar arasındaki fark belirliydi: Eğer bizdeki altın idesi, altının gözlenebilir özelliklerine değil de gerçek özüne ait olsaydı, "o zaman bu cisimde keşfettiğimiz özellikler bu karmaşık ideye bağlı olacak, bu ideden çıkarsanabilecekti ve bu özelliklerin ideyle zorunlu bağlantısı bilinir olacaktı; tıpkı bir üçgenin bütün özelliklerinin, bir alanı da içeren üç çizgi idesine bağlı olması ve bu özelliklerin keşfedilebilir olduğu ölçüde bu ideden çıkarsanabilir olması gibi".[139]

Geometri, gerçek özlere ilişkin bir bilginin, tanıtlamalı bir bilim ortaya çıkarabildiği tek alan değildi. Locke, beş yıl önce düşünmüş olduğu bir fikri tekrar ele alarak, "ahlakla ilgili sözcüklerin temsil ettiği şeylerin belirgin gerçek özleri tam olarak bilinebileceğinden" ahlakın da tanıtlanabileceğini "düşünmeye cüret etmişti".[140]

Locke, bilgimizin nasıl da gerçek özler hakkındaki bilgisizliğimiz tarafından sınırlandığını açıklarken, dikkatli gözlemlere ilişkin metodoloji için kuramsal bir temel ortaya koymuştu. Sydenham'ın etkisiyle, bu temelin, anatomi ve tıp hakkında yazdıklarında, doğal dünyaya yönelik araştırmalarda bizi ileri taşıyacak yol olduğunu öne sürmüştü. "Tözlerin bilgisini arayışımızda ... bunların gerçek özlerine ilişkin idelerin eksikliği bizi kendi düşüncelerimizden alıp ... şeylerin kendilerine götürüyordu", ve "deneyim de bize aklın öğretemediği şeyleri öğretmeliydi". "Tözler hakkında bu şekilde, yani yalnızca deneyim ve tarih yoluyla bilgiler ediniyor ve geliştiriyor olmamız –ki bu dünyada içinde bulunduğumuz şu bayağı va-

ziyette büsbütün yetilerimizin zayıflığına tekabül eder– doğa felsefesinin bilim haline getirilemeyeceği yönünde içinde şüphe doğuruyor" idi. Bu tür araştırmaların pratik bir amacı vardı elbette: Bu tür "deneylerden ve tarihsel gözlemlerden ... rahata ve sağlığa yönelik faydalar sağlayabilirdik". Doğa felsefesinin gizli sebeplerle ilgili olarak kesin bir şekilde tanıtlanamaz olmasının önemi yoktu ve bunun aksini istemek de yersiz olacaktı: "İnsanların, Tanrı'nın onlar için uygun gördüğü şeylerle enikonu tatmin olması akıllıcadır, zira Tanrı onlara ... yaşamı kolaylaştırmak ve erdem kazanmak için gerekli olan her şeyi bahşetmiştir".[141]

Deneme'nin amacı, yalnızca bilginin kapsamı ve kesinliğini değil, aynı zamanda "inanç, kanı ve onaylamanın temelleri ve dereceleri"ni araştırmaktı. 1671 yılına ait ikinci taslak, yargıya, olasılığa ve onaylama derecelerine dair birtakım açıklamalar içermekteydi zaten, bununla beraber yapıtın son haline yapılan önemli ve ilgili bir ekleme de "İman ile Akıl ve bunların ayrı alanları" hakkındaki bir bölümdü. Bu bölümde Locke 1676 yazında almış olduğu birtakım notları* tekrar ele alıp geliştirmişti. İman, onaylama olarak tarif edilmişti ve bu tarif de aklı değil, "doğrudan doğruya Tanrı'dan geliyormuşçasına bunu bize sunana beslenen itimat" temel alınarak yapılmıştı. "İnsanların hakikatleri keşfetmesinin" yollarından biriydi bu ve "vahiy" diye adlandırılıyordu. (Locke'un aklından geçen çoğunlukla "geleneksel vahiy" idi; bu sözle, Kitabı-ı Mukaddes'teki vahyedilmiş hakikatleri kastediyordu). Akıl tarafından, "yetilerimizin doğal kullanımıyla" keşfedilebilecek hakikatler için vahye gerek yoktu. Akıl tarafından keşfedilmiş olan, geometriye ilişkin birtakım hakikatlerin vahyedilmesi, bizi bunlar hakkında daha fazla kesinliğe ulaştırmayacaktı, zira vahiy varsayılan birtakım şeyleri temel alarak bir hususu kabul etmeden önce, bunun gerçekten de ilahi bir kaynaktan gelip gelmediğine, aklı temel alarak hükmetmemiz gerekiyordu ve bunun hakkında, akıl tarafından bilinen bir hakikat kadar da emin olamazdık. "Filanca bir kitapta bulunabilecek falanca bir önermenin Tanrı ilhamı olduğuna inanmak", akılla hiçbir alakası bulunmayan, bir iman meselesinden ibaret değildi. "Tanrı'nın vahyettiği her şey kesinlikle doğruydu; bundan hiçbir şüphe duyulamazdı... ne var ki ister vahyedilmiş olsun ister olmasın muhakeme edilmeliydi". Bir vahyin sahiciliği bakımından muhakemeye tabi olduğu göz

---

* Bkz. s. 145 vd.

önüne alındığında, hakiki bir vahyin hiçbir zaman akla ters düşmeyeceği sonucu çıkıyordu: "Geleneksel bir vahyin ilahi kaynaktan geldiğine dair hiçbir kanıt yoktur ki... aklın ilkelerine dair kanıtlar kadar açık ve kesin olsun: Dolayısıyla aklın açık ve aşikâr buyruklarıyla ters düşen ve tutarsız olan şeyler bir iman meselesi olarak öne sürülemez ya da tasvip edilemezdi". O halde "imanın asıl malzemesi" olan vahyin alanı, "aklın ötesinde" olan şeylerle ilgiliydi esasen. Bunun anlamı da bu şeylerin, akla aykırı olmasa da, "doğal yetilerimizin keşfedebileceği alanın ötesinde" bulunduklarıydı. Buna bir örnek "insan bedenlerinin dirilip tekrar yaşaması" konusuydu.[142]

Locke bu bölümde, bir şeyin hakiki vahiy olup olmadığına tam olarak nasıl hükmedileceği ve neyi temel alarak "doğrudan doğruya Tanrı'dan geliyormuşçasına bunu bize sunana itimat" edeceğimiz konusunu mütalaa etmiyordu. Ama sonraları yazacağı şeylerden yola çıkarak varsayabiliriz ki Locke "itimat"ın, tıpkı İsa örneğinde olduğu gibi, mucize* gerçekleştirmekle kazanıldığı düşüncesindeydi. Eğer bu düşünceyi açıkça ortaya koymuş olsaydı, 1681'de günlüğüne yazmış olduğu şeyi tekrarlamış olacaktı şüphesiz: "Neyin mucize olup neyin olmadığı konusunda akıl hüküm vermelidir".[143]

Locke'u çok uzun bir süre boyunca ara ara meşgul etmiş bir yapıtın son kısmının Clarke'a gönderilmesi, doğal olarak, bir şeylerin hatırlanmasına ve düşünülmesine vesile olmuştu. "Rastgele yapılan bir konuşma üzerine bazı arkadaşlar beni bu araştırmaya teşvik etti", diye hatırlıyordu Locke ve "fikir yorarken çektiğim zahmetlere rağmen, bu araştırma, ondan elde ettiğimi sandığım aydınlanmanın yanı sıra, en azından benim için yeni olan birtakım hakikatleri keşfetme zevkini de bahşetti bana". İnsan anlağını, doğa felsefesine benzer bir tarzda, yani "başkalarının fikirlerine istinaden değil, kendi gözlemlerinden bizzat edinebildiği şeylere istinaden" incelemeye koyulmuştu. Dolayısıyla, "bu konunun herhangi bir yönünü ele alan kitapları okumaktan özellikle kaçınmıştı, böylece hiçbir şeyin kendisinin tarafsızlığını bir şekilde bozamayacağını, bilakis zihnini yalnızca meselenin kendisinde uyandırdığı düşüncelerle meşgul olmakta serbest bırakacağını", söylemişti Locke. Amacı "kendi basiretsizliğinin erişebildiği ölçüde hakikate ermekten ibaretti ve bunu kısmen ya da tamamen yan-

* Bkz. s. 507 vd.

lış ifade ettiği yerde de düzeltilmekten memnuniyet duyacaktı". Locke'un "kitap okumaktan kaçındığı" ve hakikatle, ona âdeta doğrudan ulaşacağı şekilde ilgilendiği yollu iddiası, *Deneme*'de de tekrar edilmiştir.[144] Locke'un hoşlandığı bir iddiaydı bu. Ne var ki yapıtın bitmiş halinde, önceki taslaklarda Descartes'a yapılan göndermelerin silinmiş olması, bu iddianın bir miktar uydurmaca içerdiğinin bir göstergesidir.

Aralık 1686 – Mart 1688: "İşleri Başından Aşkın"[145]

Locke, Limborch'a sorular sormasının ardından, 1686 yılının sonunda Amsterdam'a dönüp Guenellon'un evinde kalmaya başlamıştı. Utrecht'ten ziyarete gelen Sladus ve Graevius ile kendi güvenliği meselesini tartışmıştı. Bu mesele zihnini hâlâ meşgul ediyordu ve bununla ilgili kaygıları Londra'da Rabsy Smithsby'ın elinde olan, siyasi açıdan tehlikeli *De Morbo Gallico* taslağının yarısını başka bir yere götürmesi için Clarke'a ricada bulunmasına sebep olmuştu. Ama muhtemelen Amsterdam'da uzun süreli kalınacak uygun bir yer bulunamayacağı için, Locke 1687 Şubat'ının başlarında, Amsterdam'daki arkadaşlarından "ayrılmaktan son derece üzgün bir halde" tekneye binip kanal yoluyla Rotterdam'a dönmüştü istemeye istemeye. "Mektuplarınızla bana can verin ki büsbütün cansız hale gelmeyeyim", diye yazmıştı Limborch'a.[146]

Locke'un kısa süre sonra özlemini çektiği şeylerden biri de kendisinin Limborch ve Le Clerc ile başkalarını da katıp kurduğu haftalık tartışma grubuydu. Neredeyse yirmi yıl sonra bile, Le Clerc'te "[Locke'un] kendi el yazısıyla Latince yazdığı, riayet ettikleri kurallar duruyordu" hâlâ. Rotterdam'a vardıktan kısa bir süre sonra Locke, Limborch'a artık "siyaset hakkında çok az şey ... hele ilim irfan hakkında çok daha az şey" işittiğini söylemişti. Ama bir ayı geçmeden, kalmak üzere Furly'nin yanına gittiğinde durum biraz daha düzelmişti muhakkak, zira oradaki ortak ilgileri göz önüne alındığında, hararetli sohbetlerden mahrum kalmamış olsa gerekti.[147]

Furly'ler başka bakımlardan da hararetliydi. Locke, Furly'nin küçük çocuklarını seviyordu sevmesine, ama ağlamaları bütün evi "nahoş ve yersiz gürültüler" ile doldurmaktaydı. Bu durum, "eğitim hakkında önceden söylediklerine" yaptığı bir eki Clarke'a göndermeye teşvik etmişti onu. Bu

ekte Locke gözlemlemiş olduğu iki tür ağlamayı ele almıştı: "inatçı ve baskıcı" ile "mızmız ve sızlanmalı". Bununla beraber Locke ile Clarke'ın, (Locke bu konudan ilginç bir şekilde açıkça bahsetmese de) o zamanlar altı yaşına basmış olması gereken küçük Edward için duyduğu kaygılar, ona bir hoca bulmaya yoğunlaşmıştı. İkisi de çocuğu hizmetçilerden uzak tutma hevesindeydi. Çocuk onlardan kötü alışkanlıklar edinmekle kalmayacak, aynı zamanda, Clarke'ın belirttiği üzere, "bu tür insanlardan gitgide daha çok hoşlanıp en sonunda da irfan yolundan ayrılacaktı". Ama Clarke'ın tuttuğu hocanın kendisinin eğitime ilişkin öğretileri ile hedeflerine uymasının da önemli olduğunu vurgulamıştı Locke. Martta, M. Foukett adında bir Fransız, Chipley'de işe başlamış, Locke da Clarke'a takip edilmesi gereken genel ilkelere ilişkin bir özet yollamıştı. Bir çocuk "eğilimleri konusunda ustalık" kazanmalı ve "aklın ona söylediği yapılması uygun şeyler uğruna, anlık zevklerin ya da acıların bastırmasına nasıl direneceğini" öğrenmeliydi, gelgelelim zihni "çok da fazla gemlenmemeli ve uysallaştırılmamalıydı" (eğer hoca bu ikisi arasında nasıl bir orta yol bulacağını bilirse "eğitimin gerçek sırrına ermiş" demekti.) Locke bedensel cezalandırmalardan uzak durulması gerektiğini vurgulamıştı bir kez daha: Çocuğa arzularına direnmeyi öğretmeyecekti bu, aksine eylemlerini akıl yoluyla değil, zevk peşinde koşarak ve acıdan uzak durarak yönlendirmeye teşvik edecekti yalnızca. Keza "hoşuna giden şeylerle" de ödüllendirilmemeliydi (zevke düşkünlüğünü onaylamaya yarardı bu yalnızca). Ayıplama ve beğenme "mahmuz ya da dizgine", anne babaların ve hocanın memnuniyeti ya da memnuniyetsizliği de yola tekabül ediyordu.[148]

Locke, öğrenmeyi "en önemsiz mesele" saydığını söylemekle beraber, Clarke'a hocanın ve öğrencisinin birlikte hangi çalışmaları yapması gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmuştu: Çocuk hocanın Fransızca söylediklerini anlamaya başladı mı anatomi, botanik ve astronomi konularına girebilirlerdi hemen. Sonraki bir mektupta da bunlara coğrafyayı ve kronolojiyi eklemişti, zira bunlar olmaksızın, "ferasetin ve medeni bilginin yüce sahibesi" olan tarih kolay kolay öğrenilemez ve karmakarışık bir olgular yığını olup çıkardı.[149]

Locke kısa süre sonra, muhtemelen Furly aracılığıyla, Francis Mercure van Helmont'la tanışmıştı. Bu kişi, Locke'un Oxford'da tıp konusundaki yapıtlarını okuyup incelediği J.B. van Helmont'un oğluydu. Felsefe konusundaki ilgileriyle fikirlerinin bazısı az çok mistik ve spekülatifti; ör-

neğin kendisinin ruh göçü kuramına göre, on iki yaşama dağıtılmış şekilde bin yıl yaşayacaktık. Ayrıca kimyayla simyaya da ilgi duyuyor ve hekimlik yapıyordu. Locke'la kurduğu arkadaşlığın temelinde de daha pratik olan bu ilgiler bulunuyordu muhtemelen. Locke ondan, değerli taşları cilalamakta kullanılan makine hakkında, çizme bakımı için kullanılan bir karışım hakkında, iğdiş edilmiş bir atın arka ayağından çekilen toynaktan yüzük yapma hakkında (yüzüğün amacı kaydedilmemişti) notlar almıştı.[150]

Yıl sonuna doğru Locke'a, Graevius'tan bir mektup gelmişti. Locke kendi güvenliği hakkında, ocak ayında Amsterdam'daki görüşmelerinden bu yana ondan hiçbir haber almamıştı. Graevius iki yıl önce Everard Dijkveld adında Hollandalı bir görevlinin, İngiliz otoritelerinin Locke'u ve diğer kişileri tutuklamak üzere aradığı yolundaki bilgiyi nasıl Utrecht'e ulaştırdığını anlatmıştı. Henüz bitmiş olan yaz mevsiminde bir ara, Graevius ve bazı arkadaşları, Locke'un hâlâ tehlikede olup olmadığı hakkında Dijkveld'in ağzını arama imkânı bulmuşlardı. Graevius, Dijkveld'e şunu ifade etmişti (Graevius'un bildirdiği şeyi ona bir ara Locke söylemiş olsa gerekti): "Kral'ın suç işlendiğine yönelik muhtemel şüpheleri uzun zaman önce, sizin [Locke'un] arkadaşlarınız aracılığıyla giderildi, ayrıca siz de [Locke] bu konuda güvenilir gerekçelerle büsbütün temin edildiniz". Kısa bir süre önce İngiltere'den büyükelçi olarak dönmüş olan Dijkveld'in, vaziyetin tam da Graevius'un anlattığı gibi olduğundan "hiçbir şüphesi" yoktu. Bununla beraber Dijkveld, İngiliz elçisinin Birleşik Eyaletler'e dönmesini beklemelerini önermişti. "Eğer elçi döndüğünde, bu şikâyetleri tekrarlamaz ya da yeni faaliyetlerde bulunmazsa, artık hiçbir risk yok demektir ve siz de istediğiniz yerde ikamet edebilirsiniz", şeklindeydi öneri. Locke cevabında, Dijkveld'in Kral'dan bizzat bahsedip bahsetmediği konusunda Graevius'u sıkıştırmıştı: "Eğer bunu biliyorsanız ya da durum elverdiğinde bunu ağzından alabilirseniz, en kısa zamanda bana bildirmenizi rica ediyorum içtenlikle; bu konu hakkında sizi sıkıştırıvermemin haklı sebepleri var".[151]

Dijkveld'in, Locke'la ilgili "vaziyetin nasıl olduğu" hakkındaki itimadı, James'in ülke içi politikasında meydana gelen kökten bir değişikliğin ardından, İngiltere'de olan olayları değerlendirişiyle ilişkiliydi. Nisan ayında James, yayımladığı bir Müsamaha Bildirisi ile, Protestan ve Katolik muhaliflere karşı konan cezai yasaları ve resmi makamlarda görev alanların

İngiliz Kilisesi cemaatine mensup olmalarını şart koşan 1673 tarihli Dinsel Sınama Yasası'nı hükümsüz kılmıştı. Locke'un bazı arkadaşları –belki bu durumun makamları Katoliklerle doldurmaktan ziyade Protestan muhaliflere gösterilecek hoşgörüye yönelik olarak neler vaat ettiğine yoğunlaşarak, belki de James'in imtiyaza dayalı gücünü Parlamento hükümlerini askıya almak için kullanmış olduğunu görmezden gelerek– görünürdeki bu gevşemeyi memnuniyetle karşılamışlar ve bunun Locke'un vaziyetini farklı bir hale büründüreceğini düşünmüşlerdi. Mayıs ayında Tyrrell, Locke'a "orada olanların esas yüzünü görmesi" amacıyla en azından yazı geçirmek için geri dönmesi konusunda ısrar etmişti; "insanların huyunda tuhaf bir değişiklik fark edeceksin: Hoş karşılanacağından da şüphe duymana hiç gerek yok", demişti Tyrrell. Aynı şekilde Yonge da Locke'un ilkbaharda geri geleceğini ümit etmişti: "Bundan pişmanlık duyabilecek olmanız için hiçbir sebep göremiyorum". Yılın ilerleyen zamanlarında da bundan farklı hissetmemişlerdi: Ekimde, Yonge'un kız kardeşi "sevgili İngiltere'nin bize sunduğu barış, özgürlük ve huzur ... İngiltere'de şimdiye dek hatırladığım en güzel zaman bu", demişti; aralık ayında da Tyrrell "buradaki vaziyete bakılırsa hoş karşılanacağından şüphe duymana hiç gerek yok" diye tekrarlayacak ve Locke'un "eğer akademik bir yaşam sürmeye hâlâ değer veriyorsa [Christ Church'teki] mevkisine geri dönebileceğini" ekleyecekti.[152]

Gelgelelim Locke ile Graevius arasındaki bu mektuplaşmalarda, daha fazla bilgi edinmenin iyi olacağı başka hususlar da vardı. James'in Locke'un suç işlediğine yönelik şüphelerinin "uzun zaman önce giderildiğini" (muhtemelen Locke'tan) tam olarak ne zaman öğrenmişti Graevius? Ayrıca Locke ne zaman öğrenmişti bunu? (Locke'un dayandığı şeylerden biri, Pembroke'un 1685 Ağustos'unda Kral'la görüşmesinde söylenen ve Pembroke'un Locke'a bildirdiği* şeydi muhtemelen.) Locke'un tam da bu zamanda, James'in ona karşı ne tür bir tavır takındığını bulması amacıyla Graevius'u sıkıştırmak için hangi "haklı sebebi" vardı? Locke'un kısa bir süre önce şunu işitmiş olduğu pekâlâ düşünülebilirdi: "Will. Penn, sizi affetmesi için Kral'ı ikna etti ve hemen temin edildi bu". Ağustosta Tyrell, Locke'a, bunun Penn'in yapabileceği bir iş olduğunu ima etmişti: "W.P. sarayda çok gözde ve tavsiye üzerine de isterse her iyiliği yapabilir sizin

* Bkz. 267

için". Ama görünen o ki Locke, Graevius'a mektup yollamasının üzerinden birkaç gün geçene kadar bu durumdan haberdar olmamıştı. Göreceğimiz üzere, Locke saraydan gelecek bu af konusuyla çok ilgiliydi.[153]

1687'nin sonuna doğru Locke, Pembroke'tan da haber almıştı. Pembroke, Locke'un kendisine önceden sorduğu bir planla ilgili olarak şartlı onay verdiğini ifade ediyordu. Yazın Locke, Pembroke'a *Deneme*'sinin kısaltılmış versiyonunu göndererek, bunun ona ithaf edilmiş halde yayımlanması için izin almasını istemişti. Pembroke bunun yayımlanmasını onaylamıştı ve "içindeki hiçbir şeyi de değiştirmeyecekti", ne var ki bu yapıtın daha kapsamlı başka bir şeyin kısaltılmış versiyonu olması sebebiyle ithafı kabul etmemişti: "Bir zincir parçalara ayrılınca kuvvetinin hiçbir kıymeti kalmaz", demişti Pembroke. Bununla beraber *Deneme*'nin bütününü görmeye can atıyor, bunun da basılması gerektiğini düşünüyordu.[154]

Locke, Pembroke'u bir an önce memnun etmek için, Clarke'tan, geçen yıl ona kısım kısım göndermiş olduğu nüshayı göndermesini, Pembroke'un bu nüshayı ikinci elden ediniyor oluşunu da belli etmemesini istemişti: "Nüshanın içindeki kitapçıkların başında ya da sonunda özellikle senin için yazılmış olan her şeyi yırtıp attığına iyice emin ol. Zira ona gönderdiğim bir nüshanın, başka biri için hazırlandığına dair izler taşıması biraz yakışıksız kaçar". Yeni yılın başlarında Clarke müsveddeleri Pembroke'a ulaştırdığını bildirmişti. Pembroke "bunları akla gelebilecek en büyük incelikle almıştı ... ve Locke'un ilkbaharda İngiltere'ye dönmesi için sabırsızlanmaktaydı".[155]

Aralık ortasında Locke, *Deneme*'nin kısaltılmış versiyonunun, Le Clerc tarafından yapılmış Fransızca çevirisinin basımına nezaret etmek amacıyla Amsterdam'a gitmişti. Üç hafta sonra Furly'ye "işlerinin başından aşkın" olduğunu bildirmişti memnuniyetle; gelgelelim on gün sonra bu memnuniyetin bir kısmı uçup gitmişti. "Sarhoş işçilerin keyfinin gelmesini", beklemesi gerekiyordu, "bu işçiler dini bayramlara öyle büyük bir saygı duyuyorlardı ki o güne dek meyhanelerden, yani ibadethanelerinden, çıkamamışlar ve fani dünyadaki işlerinin başına dönememişlerdi". Nihayetinde bundan yaklaşık üç hafta sonra, son tabaka basılmak üzereydi.[156]

Le Clerc bu kısaltılmış versiyonu *Bibliothèque Universelle*'de, "Extrait d'un Livre Anglois qui n'est pas encore publié, intitulé Essai Philosophique concernant l'Entendment .... Communiqué par Monsieur Locke" [Bay Locke tarafından Kaleme alınmış .... Anlak Üzerine Felsefi Deneme

başlıklı, daha önce yayımlanmamış İngilizce bir Kitabın Özeti] başlığıyla yayımlamıştı. "Yazarının büyük bir lütufla yayımladığı, belli bir arkadaşını kendisine fikirlerini ana hatlarıyla sunmakla yükümlü kıldığı İngilizce bir yapıtın taslağı" olarak takdim etmişti Le Clerc bunu. "Yazar incelemesini yayımlamaya çok da hevesli değil, ayrıca halkın onaylayıp onaylamadığını ya da yararlı bulup bulmadığını önceden bilmeksizin kendisini tatmin eden şeyi halka sunmayı istiyor olsa dahi, incelemesinin kısaltılmış versiyonuna gösterilecek tepkilerin kendisi açısından yapıtın bütününü yayımlama gerekçesi olacağını ümit etmeyecek kadar da mahcup değil", diye açıklamıştı. Bazı okurlar bu sözlerden "Locke" adının kurmaca olduğu sonucuna varmış ve "Özet"in de "insanların ne düşündüğünü anlamak için, bir İngiliz'e ... atfedilmiş", bizzat Le Clerc'e ait deneme amaçlı bir balon olduğuna inanmıştı.[157]

Baskıdan çıkan kimi tabakalar, "Abrégé d'un ouvrage intitulé Essai philosophique touchant l'entendement" [Anlak üzerine felsefi Deneme başlıklı bir yapıtın Özeti] başlığıyla ve ("Özet"in tersine) Pembroke'a ithaf edilmiş şekilde Locke'un arkadaşlarına özel olarak dağıtılmak üzere farklı bir muamele görmüştü. Locke "yavru"sunu (Damaris Masham'ın tabiriyle "Fransız ufaklık"ını) denizin karşı kıyısına geçirip İngiltere'deki arkadaşlarına ulaştırmaya can atmış ve nüshaları götürecek insan bulmanın hiç de kolay olmayacağına dair vehme kapılmıştı. Özellikle de Pembroke'a en kısa zamanda bir nüsha ulaştırmak konusunda sabırsızlanmıştı şüphesiz.[158]

Bilhassa arkadaşlarının ve kültürlü tanıdıklarının *Abrégé*'ye [Özet] verdiği genel tepki son derece iyiydi. Utrecht'teki İngiliz muhaliflerden biri olan John Guise'in karısı, "Kitapta bulmamı istediğiniz hataları tespit etmek için başka birini bulunuz, zira bence hiçbir hata yok", demişti Locke'a. Kendisi de Clarke'a, "Naçiz incelemem birtakım iltifatlara nail olmamı sağladı ve hiç şüphem yok ki aynı vesileyle başka iltifatlar da göreceğim", demişti övünerek. Ama tepkiler biraz daha irdelendiğinde bazı esaslı kaygıların ve ciddi ihtilafların bulunduğu ortaya çıkmıştı: Örneğin ruhun, doğuştan idelerden yoksun, edilgen bir *boş levha* [tabula rasa] olarak kavramsallaştırılması konusu ile Tanrı'nın varlığının ispat edilmesi konusu. Locke'un bir nüsha gönderdiği Lady Masham'ın her iki konu hakkında da söyleyeceği şeyler vardı şüphesiz. Locke'un umduğu gibi, Lady Masham "mahallenin bütün kurallarını uygulamamış" ve mutfakla

mandıra işlerinin bütün vaktini yemesine izin vermemişti. Doğuştan ideleri yadsımakla beraber Locke'un gene de Cambridge Platoncularının görüşünü kabul edip etmediğini merak etmişti yanılgıyla; bu görüşe göre, belli fikirlere karşı doğuştan bir temayülümüz, "ruhumuzda etkin bir dirayet vardı; bunun sayesinde de ruh bir şey sezdiğinde daha açık ve geniş bir kavrayışa ulaşıveriyordu". Tanrı'nın varlığına dair, babasının meslektaşı Henry More'un sunduğu ispatı tercih etmekle beraber, Locke'un ilk sebepten yola çıkarak öne sürdüklerini de "kafi" bulmuştu.[159]

Locke'un Amsterdam'daki matbaacılarla olan bütün işi, *Deneme*'nin kısaltılmış versiyonundan ibaret değildi. Çocuklara yazmayı öğretmek için tasarladığı, bazı kopya sayfalarını da basmışlardı. Kopya edilecek sayfanın en üstünde, kabartma el yazısıyla* basılmış "ortak harflerden oluşan alfabe" yer alacaktı. Sonra da "her biri büyük harfle başlayan yirmi dört özel isim ve alfabeden biraz daha büyük yazılmış bütün isim yer alacaktı; böylece elimizde yirmi dört büyük harf olacaktı, çocukların da bunları, küçük harfleri düzgünce yazmayı öğrenmeden ve el yazısıyla yazmaya başlamadan yazmaları gerekmeyecekti". Bu örnek harfler ilkin Furly'nin oğlu Benjamin için yapılmıştı, ama Locke'un aklında Clarke'ın oğlu da vardı ve çok geçmeden bunları, onayını almak için, Clarke'a göndermişti.[160]

Clarke'ın oğlunun eğitimi Locke'un aklından hiç çıkmamış gibi görünüyordu ve Amsterdam'dayken önceki düşüncelerine eklemek üzere bir şeyler kaleme almıştı yeniden. Locke'un söylediği üzere, kendisinin dile getirdiği şeylerin galeyana gelmiş bir zihnin ürünü olduğunu düşünecekti Clarke şüphesiz, ama gerçek şuydu ki kendisinin düşüncesine göre, çocuğun bir zanaat öğrenmesi gerekiyordu; aklına ilk gelenler de resim yapmak, bahçecilik ve marangozluktu. Bununla beraber değerli taşların kesimine ve cilalanmasına da sıcak bakmış, hatta zamanı geldiğinde Clarke'ın oğlunun çıraklık amacıyla yurt dışına gönderilmesi gerektiğini, ayrıca burada bir süre için bununla geçinebileceğini ortaya atmıştı. "Beyefendiler"in, hele de geçinmek için, elleriyle iş yapmadığı aşikâr olduğundan, Clarke ilkin bunun, Locke'un tabiriyle, "hayal ürünü" abartı olduğunu düşünmüş olabilirdi pekâlâ. Gelgelelim (birkaç yıl önce Grenville'e yazdıklarına uygun olarak) asıl mesele şuydu ki neticede el mahareti, bir bey-

* Bkz. s. XXIX'deki resim.

efendinin olağan işinin tersine, insan için gerekli dinlenmeyi sunan bir boş zaman uğraşı olarak yapılacaktı.[161]

"İşe yaramaz moda uğraşlar" yerine bunlarla vakit geçirmenin çok daha iyi olduğunu düşünüyordu Locke. Ara sıra iskambil oynamaya büsbütün karşı olmamakla beraber (bu oyunların bazısından kazandığı parayı günlüğüne kaydetmişti) nasıl da yaşamının bir döneminde iskambil oynamaya "sık sık çağırıldığını" ve "bu işin onu çok daha ciddi işlerin hiç yormadığı kadar yorduğunu" anlatmıştı. Shaftesbury'nin yanındayken, muhtemelen iskambil için "toplanıldığı" her sefer masaya oturduğu zamanlar geçmişti belki de Locke'un aklından. Shaftesbury'nin torunu, Locke'un "latife etme ile sözünü esirgememeyi bir arada kullanışını" anlatırken, Locke'un Shaftesbury ve arkadaşlarıyla iskambil oynamayı kabul etmediği böyle bir durumu kaleme almıştı:

> Bay Locke bir süreliğine izleyici olarak bulunuyordu masada; en sonunda oyun defterini alıp harıl harıl bir şeyler yazmaya başladı, ta lordlardan biri dikkat edip de ona ne düşündüğünü soruncaya kadar. Lordum sizlerin yanında elimden geldiğince kendimi geliştirmeye çabalıyorum, zira bu asrın en bilge ve en değerli beyinlerinin bir araya geldiği böyle bir buluşmada yer alma şerefine nail olmayı sabırsızlıkla beklemiş olduğumdan, ben de düşündüm ki yapacağım en iyi iş sohbetlerinizi kâğıda dökmek. Bir iki saattir aranızda geçen konuşmaların özü burada duruyor işte (dedi Locke). Bay Locke'un konuşmaların büyük kısmını okumasına gerek yoktu. Büyük adamlar alayı sezmişti ve durumu düzeltmeye koyuldular memnuniyetle. Oyun oynamayı bırakıp kendilerine yaraşır bir sohbete daldılar ve böylece günün kalan kısmı da geçip gitti.[162]

Mart 1688 – Ocak 1689: "Beklenen Bir İstila"[163]

Amsterdam'daki matbaacılarla işlerini bitirmiş olan Locke, belki de yanında kalmakta olduğu Guenellon'a daha fazla rahatsızlık vermeyi istemediğinden, mart başlarında Rotterdam'a dönmüştü. Ay sonunda da David Thomas, Locke'un yanına gelmişti tekrar.[164]

Thomas, Locke'un gardırobu için, Clarke ile Rabsy Smithsby'ın da yardımlarıyla toparladığı birkaç şey getirmişti. Locke bunları isterken, Clarke'a "modadan ve şıklıktan geçtiğini, artık yalnızca kullanışlı şeylerle ilgilendiğini" söylemişti, ama bütünüyle doğru gibi de görünmüyordu bu,

zira inceden inceye verdiği ayrıntılar yalnızca kullanımla ilgili değildi. "Bulunabilecek en iyi kolalı softan yapılmış, suya dayanabilecek ve koyu renkte olan, leke tutmayacak" bir pelerin istiyordu: "Daha hafif ve dayanıklı başka bir şey yoksa .... astar çok kaliteli olsun",; "aşağıda iki siyah çizgiyle işaretlediğim, şapka başlığının şerit kısmının iç tarafındaki çap ölçüsünde yapılmış iyi bir kunduz kürkü şapka .... Şapkanın modaya uyacak şekilde en şık tarzda yapılmasını istiyorum"; "siyah ile saman sarısı arası bir renkte filesi olan, bir rahibinkinden biraz daha uzun kopkoyu bir peruk". Locke'un kıyafetlerine gösterdiği, burada ortaya konan türde bir ilgi, Damaris Masham'ın, "kıyafetleri sadeydi, ne bir cafcaf ne de tuhaflık vardı" şeklindeki yalın ifadesinde gözden kaçmış gibi görünüyor.[165]

Beraber geçirdikleri ay boyunca Locke, Thomas ile *Deneme*'sinin yayımlanmasını konuşmuştu. Thomas'tan Londra'daki yayımcıların şartları hakkında araştırma yapmasını istemişti. Thomas sonradan, "1000 ya da 1120 adet basabilecekleri iyi kitaplar için, eğer basıma uygun yazılmışsa her nüshaya sayfa başı ya 20 ya da 30 şilin veriyorlar", diye bildirmiş, ayrıca *Deneme* hakkında Pembroke'la konuşmuş olduğunu da söylemişti ("tek bir mektupta hakkıyla yerine getirilemeyecek kadar, sorup cevabını öğrenmek istediği husus olduğundan kitabınız hakkında sizinle konuşmaya can atıyor, ayrıca ... sizi görmeyi de çok istiyor"). Yılın ilerleyen dönemlerinde, Pembroke *Deneme* konusunda destek olacağını Thomas'a tekrar söylemiş ve Clarke'a da Locke'tan "yapıtı yayımlama tasarısını, sırf onu [Pembroke] değil, insanlığın düşünce ve irfan sahibi bütün kesimlerini minnettar kılacak bir iş olarak, ilk fırsatta hayata geçirmesini" istediğini bildirmişti.[166]

Deneme'yle ilgili olarak, Locke ile Thomas'ın özellikle tartıştıkları bir husus da gelişen talihsiz ve tatsız bir olaydı. Locke'u çok öfkelendiren bir olaydı bu. Birkaç hafta önce Locke, Stringer'lardan "onlarda bulunan kendisine ait resmi" almasını istemişti Clarke'tan, "böylece sipariş verip resimden bir baskı kalıbı çıkartarak" bunu kitabın baş sayfası olarak kullanabilecekti. Söz konusu resim* bir portreydi. Locke'un "nakit olarak"

---

* Bkz. s. XXX'teki resim. Bu portre, Stringer'ın elinde bulunan portre değildi muhtemelen (dB: c. 8, 446), ama aynı zamanlarda yapılmış olsa gerek. Her halükârda Locke'un bilinen ilk portresidir bu.

15£ ödediği bu portre birkaç yıl önce, Thomas'ın damadı John Greenhill tarafından yapılmıştı. Bayan Stringer evvelce şunları söylemişti Locke'a: Ona duyduğu "büyük saygı" bir yana, "bunun o zamana kadar gördüğü en güzel resim olduğunu düşünüyordu" ve hiç şüphe yok ki bu durumun kendilerine kattığı güçle de kocası, Clarke'a, resmin kendilerine ait olduğunu ve geri getirileceğine dair söz verilmeden teslim edilemeyeceğini söyleyerek itiraz etmişti.[167]

Bu itiraz Clarke'a gönderilmiş bir mektupta yer alıyordu. Thomas da Locke okusun diye mektubu yanında getirmişti. Göründüğü kadarıyla mektup biraz tuhaftı. "Resim üzerindeki hakkımdan feragat etmek niyetinde değilim", diye yazmıştı Stringer.

> Locke'un bir zamanlar nasıl da resmi elden çıkardığını gösterecek, bana verdiği söz ve karıma verdiği teminat var; hem bizler, bir şeyi verip de sonra geri istemek gibi çocuk oyunlarını oynayamayacak kadar yaşlıyız artık. Biliyorsunuz ki bu durumda mülkiyet, resim üzerinde hakkımın olduğunu da adamakıllı teyit ediyor; kaldı ki Locke bana bu konuda iyi bir teminat vermedikçe, ben de ... resmi kesinlikle himayemde tutmaya kararlıyım ... ta geri verileceği konusunda adamakıllı teminat verilinceye kadar.

Daha sonra da Clarke'ı (ve Locke'u) samimiyetsiz olmakla suçlamıştı Stringer: "Resimden baskı kalıbı çıkaracağınıza dair yazdıklarınızı, göz boyamaya yönelik bir bahane telakki ediyorum, çünkü Doktor Thomas'ın elinde umumiyetle daha güzel resmedildiği düşünülen ve çok daha küçük boyutlarda olan bir resim var, nihayetinde bu resim taşınırken tehlikelerden daha rahat korunabilir". Kaldı ki baskı kalıplarının çıkarılmasında siyah beyaz çizimlerin, resimlere kıyasla daha iyi olduğunu ve Locke'un da Hollanda'da bulunmasının bir şans olduğunu ("orada daha iyi ressamlar bulunduğundan"), orada uygun bir şeyler yaptırabileceğini söylemişti. Stringer'ın ateşli olmasının ve "göz boyamaya yönelik bir bahane" ile suçlamasının altında belki de kendisinin bütünüyle iyi niyetli olmaması ve kendi gerekçesinden şüphe duyması yatıyordu. Gelgelelim bu resim, onunla Locke arasında ilk kez münakaşa konusu olmuyordu aslında.[168]

Resim, başka şeylerle birlikte, Stringer'ın eline, Locke 1675'te Fransa'ya giderken ona bıraktığında geçmişti ilk kez. Shaftesbury'nin taşınmasının ardından, Locke geri döndüğünde "Exeter Konağı'nda Bay Stringer'a bırakmış olduğu şeyleri Thanet Konağı'nda aynen bulmuştu ... bir

tek resim eksikti, zira Stringer resmi Bexwells'teki evine götürmüştü". Bir süre sonra Locke, Bexwells'i ziyareti sırasında, oradan "resmini almak"tan söz etmişti. Stringer ise, Locke'u şaşırtacak şekilde, "resmin artık kendisinde kalmaması gerektiğini" söylemişti bütün içtenliğiyle. Locke da "o zamanlar kaldığı yerde resmi koyacak hiç yeri olmadığından", meselenin üzerinde daha fazla durmamış, "Bay Stringer gibi ateşli ve katı bir insanın patırtı çıkarmaya çok müsait olduğu bu durumu alevlendirmek istememişti". Gelgelelim 1682 yılına gelindiğinde, resim Thanet Konağı'nda asılı duruyordu. Buradan da, Shaftesbury'nin ölümünden kısa bir süre önce, tekrar Stringer'ların eline geçmiş ve onların evine götürülmüştü.[169]

Stringer'ın Clarke'a söylediklerini okumuş olan Locke, Thomas tarafından İngiltere'ye götürülmek üzere uzunca bir mektup kaleme almıştı. Locke, çok resmi bir tarzda, Stringer'ın iyi niyetli olmadığını düşündüğünü söylemişti açık açık: "Eğer benim resmi size verdiğimi inanarak söylüyorsanız ... [niçin] bu durumda resmi benden esirgiyorsunuz. Resmi tekrar bana teslim etmeye hiç yanaşmayıp, resmi sahiden de size verdiğimi düşündüğünüze dair hiç kimseyi ikna edemeyeceğinize eminim". Kendisini tanıyan hiç kimsenin, "bir arkadaşına bir şeyler vererek ... aldatmayı tasarladığına yönelik şüpheleri kendisine reva görmeyi aklından bile geçirmeyeceğini" söylemişti Locke. Stringer'ın sonraki laf çevirmelerine ve kaçamaklı "mahirane konuşmaları"na gelince: "Müsaade ederseniz, kendime bir resim yaptırmak istediğimde, benim için hangi tür resmin en uygun düşeceğini bilebilecek yaştayım".[170]

Locke mektubunda nispeten temkinli olmasına ve itidalli görünmesine rağmen, Stringer, Thomas'ın dönüşünde mektubu aldığında, çok hiddetlendiğini, o kadar ki "ruh haline güvenip de ona bir cevap yazmaya girişmeden önce" bir süre sakinleşmeye ihtiyaç duyduğunu iddia etmişti.[171] Böyle olsa bile, Stringer'ın cevabı, kaygan zeminde dik durmaya uğraşan bir insanın yüksekten atması gibi görünüyordu.

Belli ki resim Locke için çok önemliydi. Resmi "Oxford'a gelip yerleştiğinde buradaki odasına" koymayı hep düşündüğünü ve (Stringer'ın "hınç ve garaz dolu taşkınlığı" ile alevlenen) bu olayın, içine iyice dert olduğunu, söylemişti Clarke'a sürekli olarak. Locke uzun ve iğneleyici bir mektup yazarak, Stringer'da samimiyetsiz ve kaçamaklı gördüğü şeyleri, bir dedektif ustalığıyla, açıkça ortaya koymuştu. Clarke, Locke'un haklı ol-

duğundan emindi ve (Stringer'ın iddia ettiği üzere) Locke'un "onun bir zamanlar resim üzerindeki tartışmasız hakkını devretmiş" olduğunu belirttiği "mektubunu görmek nasip olmamıştı" hiç. Clarke, bir ölçüde Stringer'ı sakinleştirmeyi başarabilmişti, ama göreceğimiz üzere, resmi Stringer'ların elinden alabilmek için biraz daha beklemek gerekecekti.[172]

Thomas bu münakaşa esnasında, Locke'u tanıyan diğer kişilerin sonraları dile getireceği şeye, yani onun "doğuştan asabi" olduğuna ve "doğuştan en meyilli olduğu duygunun da öfke" olduğuna tanıklık etmiş olsa gerekti. Lady Masham "onun büyük sağduyusunun ve iyi terbiyesinin o ana dek bu durumu bastırdığını, böylece de pek sorun çıkmadığını" söylemişti. Ama Stringer'ın feveranları hakkında Locke "bir gücenme duymuş" ise "bunu bu denli saçma bir duyguya izin vermiş olduğu için bizzat kendine karşı duymuş olduğu" da belirtildiğinden, öfkesi "hiç uzun sürmedi" denirken kastedilen şeyin, sahiden de sakin haline dönmek değil de katı bir otokontrol olup olmadığını sorabiliriz.[173] Hiç şüphe yok ki Locke, küçümsendiğini ya da kötü muamele gördüğünü düşündüğünde, affetmemecesine mesafeli olabiliyordu.

Ne yazık ki Locke ile Thomas'ın konuşması gereken sinir bozucu bir mesele daha vardı: Thomas'ın (Tyrell'ın söylediklerini aktararak) önceki aralık ayında ona söylediği, Kral'ın affetmesi meselesi. Clarke'a sözlediği üzere, Locke kendisi adına Penn'in bir af kopardığını Thomas'tan öğrendiği zaman şaşırmış, darmaduman olmuştu. Bundan hiç haberi yoktu.

> Dolayısıyla elinizden geldiği ölçüde, Bay P.'den, becerikli bir üçüncü kişinin de yardımıyla, bir şeyler öğrenebilirseniz çok iyi olur. Zira kuzeniniz [yani Locke] bunları bilmenin önemli olduğunu düşünüyor; gerçi bu mahiyetteki bir işte, çok meraklı görünmek onun için uygun düşmez .... Bu hikâyenin aslını ve ayrıntılarını bana bildirdiğinizde, olayla ilgili benim fikirlerimi de öğreneceksiniz, zira ne ölçüde olur bilmem ama, belki de onun alacağı tedbirleri değiştirir.[174]

Locke, Clarke'tan bu konu hakkında bizzat William Penn'in ne düşündüğünü öğrenememişti hâlâ. Gelgelelim Thomas yanında Tyrrell'ın mektubunu getirmişti ve bu mektupta olayla ilgili başka bilgiler vardı. Tyrrell, Locke'a şunu iletmesini istemişti Thomas'tan: "Will Penn'i bulup konuştum ... ama kendisi bana affın JL. için değil, bildiride muaf tu-

tulmuş olan Mat. Locke* adında biri için olduğunu söyledi: Dolayısıyla ben de, özellikle istenmedikçe, JL. ile ilgili hiçbir işe karışmamasını istedim; kendisi de bu konuda söz verdi". Bu sözlerden Penn'in gerçekten Kral'ın yanına gidip gitmediği açıkça anlaşılamamaktadır; ayrıca Penn'in kimin affedildiği konusunda kendi yaptığı varsayımı mı, yoksa Tyrrell'ın varsayımını mı düzeltiyor olduğu da anlaşılamamaktadır. Ama bununla ilgili gerçekler ne olursa olsun, burada bahsedilen "bildiri" Kral'ın iki yıl önce mart ayında yayımladığı bildiriydi. Bu bildiriyle genel bir af çıkarılmıştı, içinde de adı belirtilen yalnızca birkaç kişi vardı ve bunlardan biri de "Joshuah Lock, jun" adında bir kişiydi. Affedilmiş olan "Locke" işte buydu.[175]

Locke, Tyrrell'ın ona hiç danışmadan ya da doğrudan haber bile vermeden, "işlerine burnunu sokmasına" kızmıştı şüphesiz. Kendisinin böylece zor bir durumda bırakıldığını, "ipinin çekildiğini" hissetmişti. Locke'un ölümünün ardından, Damaris Masham'ın yazdıklarına göre, Penn ("bana söylendiği üzere" demişti Masham) Locke için hem af talebinde bulunmuş hem de affı elde etmeyi başarmıştı. Ama af Locke'a "gerçekten sunulmuş" olsa da, kendisi "buna ihtiyacı olmadığını öne sürerek kabul etmemişti". Belki de Masham yanlış hatırlıyordu ya da yanlış bilgilendirilmişti, ama bu anlatılanlar, yanlış olsa dahi, Locke'un kendisini "ipi" çekilmiş olarak görmesine dair bir şeyler ortaya koymaktadır. Locke, gerek Tyrrell'ın işleri kendi üzerine almasına kızması ve tamamen kendi kontrolü dışında tartışma konusu olmasından rahatsızlık duyması, gerekse, Clarke'a söylediği üzere, "bahşedilen şeyi geri çevirmenin itaatsizlik demek olduğunun" farkında olması bir yana, zaten "af" istemiyordu (özellikle de bizzat kendisi talip olmuş gibi görünebilecek bir af istemiyordu). Güvende olmak, bir "af" temelinde güvende olmaktan (bu durum affedilecek bir şey olduğunu teslim etmeyi gerektirmekteydi) tamamen farklı bir şeydi. Önceki yılın mayıs ayında Locke, Freke'nin Penn üzerindeki nüfuzu-

* Tyrrell'ın "Mat Locke"tan bahsetmesi rastgele bir hataydı yalnızca; aslında Penn'in ona verdiği isim "Josiah Locke" idi (L1049). Bourne, Locke'un affedildiği kanısına varırken, Skelton'dan gelen 20/30 Nisan 1686 tarihli bir mektubu baz almıştı ki bu mektupta "şu anda Amsterdam'da olan ... Joshuah Locke"un affı tartışılıyordu (NA PRO SP 84/220, varak 14; Bourne: c. 2, 26). Ama bu mektuptan (ve Skelton'dan gelen aynı tarihli başka bir mektuptan [BL Add. MS 41813, varak 110r]) açıkça görülüyor ki söz edilen "Locke" yünlü kumaş imalatıyla uğraşan biriydi.

nu kullanarak onu Christ Church'teki mevkisine geri döndürebileceği yollu önerisini sertçe geri çevirdiğinde de gene bu duygular işin içindeydi muhtemelen.[176]

Locke'u kaygılandıran bir başka husus da Penn'i tahkir etmiş olma ihtimaliydi. Locke, Tyrrell'ın Penn'le tekrar konuşup "ortalığı karıştırmasının meydana getirdiği durumu mümkün mertebe düzeltmesi"ni sağlamak işiyle ilgili olarak, Clarke'a ya kendisinin ya da Thomas'ın bununla ilgilenip ilgilenemeyeceğini sorduğunda, üzerine yük olan bir hususu bu. Locke, Tyrrell'dan ilk olarak af hakkında Penn'e söylemiş olduğu şeyleri "geri almasını" istemekle kalmayıp, "bunları ilgili kişinin [yani Locke'un] talimatı ya da özel bilgisi olmaksızın söylendiğini Penn'e itiraf etmesini, böylece de bu vasıftaki bir insana yalan söylemenin ... uyandıracağı, sakıncadan başka bir şey yaratmayacak olan, küçümsemeye ya da tahkir etmeye yönelik şüpheleri ortadan kaldırmasını" da istemişti. Son olarak Locke, Pembroke'tan başka bir aracı yardımıyla sağlanan affın, soylu arkadaşına karşı hakaret teşkil edebileceği yönünde kaygı duymuş da olabilirdi. Zaten Tyrrell, Penn'in Kral'la görüşmeye gittiğini Thomas'a anlattığında, Thomas sözünü sakınmadan cevap vererek, Locke'un af "istediğinde ya da dilediğinde" bu konuyu Pembroke* aracılığıyla halledeceğini söylemişti.[177]

İlkbaharda Locke'un daha da fazla "ipini çeken" bir şey olmuştu, zira mayıs ortasında Clarke'a mektup yazdığında, Tyrrell'ın söylemiş olduğu şeyleri "geri alması" için "yeni sebepler" ortaya çıkmıştı. Bu sebeplerin "onun tamamen halledildiğini düşündüğü şeyin tekrar ayağa kalkması" ile ilişkili olduğunu söylemişti Locke. Bu "yeni sebepler" ne olursa olsun, Locke'un Pembroke'la ilişkisi için bir açıdan önemliydi âdeta, zira görünen o ki Locke ertesi ay bu sebeplerden üstü kapalı bahsetmişti; söz konusu ay Locke, Tyrrell'ın mesele hakkında Pembroke'la konuştuğunu öğrenip, Pembroke bu meseleden ona bahsettiği takdirde Tyrrell'ın "ne yetkisinin ne de bilgisinin olduğu bir işe burnunu soktuğunu" söylemesini ısrarla rica etmişti Clarke'tan:

---

* Thomas ile Tyrrell arasındaki bu mektuplaşmadan kısa bir süre sonra Tyrrell, Pembroke'un (Katolik olmadığından) Kral James üzerindeki nüfuzunun azalmakta olduğunu söylemişti Locke'a: "Nüfuzu hâlâ mevcutken burada olmanızı dilerdim, zira bunun çok da uzun sürmeyeceğinden korkuyorum" (L985, ayrıca L1016).

> Sanırım ona söylenecek en iyi şey bu, zira bütün meseleyi ayrıntılarıyla ona anlatmak için de, adımın benim isteğim ya da bilgim dışında nasıl bahis konusu edildiğini ona göstermek için de uygun zaman değil kanımca .... Kaldı ki halihazırda ona bunlardan bahsetmemek için birtakım sebepler olduğunu düşünüyorum.[178]

Locke ile Tyrrell bu dönem boyunca doğrudan yazışmış olsa da, bu meseleden hemen hemen hiç bahsetmemişlerdi. Tyrrell, Penn'le görüştüğünü Locke'a söylememiş olmakla beraber, Locke'un bundan haberinin olduğunu hiç belli etmemesine de içerlemişti. "Onun işleriyle ilgilenmeye layık değil miyim, ama benim için hiç fark etmez, başımda yeteri kadar iş var zaten", diye yakınmıştı Thomas'a. Locke kendi hesabına, Tyrrell'ın bütün yaptıkları karşısında had safhada öfke ve nefret duymuştu: "Vazife adamı olmayı seviyor. Abuk sabuk da olsa dili çalışmadığı takdirde boğulacak sanki. Sükûnetini koruyacağından bahsetmesi, bir mantarın muhteşem bir şişe bira için çok önemli olması gibi; ama maalesef neticede püskürmek zorunda".[179] Locke meseleyi bizzat Tyrrell ile tartışmak için ya tenezzül etmemiş ya da kendine güvenememişti.

Locke ile Thomas'ın beraber geçirdiği ay boyunca, hem Rotterdam'da (Furly ve van Helmont ile buluşmuşlardı) hem de Leiden ve Amsterdam'da vakit geçirmişlerdi. "Adrian ayrıldığı" zaman, İngiltere'deki arkadaşlara verilmek üzere yazılmış mektuplar ile *Abrégé* nüshalarını da götürmüştü yanında. Nedir ki Locke'a gerekli olan, sabahlığına ait fuları bırakmayı unutmuş, ama tarçınlı ve vanilyalı çikolata tarifini unutmamıştı (döner dönmez bir mektup yazarak tarifte düzeltmeler yapmayı ihmal etmemişti).[180]

Üç ay sonra Locke'u, aylar süren teşviklerden sonra, kısa bir süre önce "sizi dünyadaki herkesten çok seviyorum" diye ilan ettiği kişi ziyaret etmişti. Edward Clarke, karısı ve beş yaşındaki kızı Betty'yle beraber gelmiş ve Rotterdam'dan sonra Amsterdam ve Antwerp'i ziyaret etmişlerdi. Komşuları Isabella Duke'un tahmin ettiği gibi, Locke'un "bayanlara gösterdiği nezaket, [kendisinin] onlarla beraber dolaşarak şehirden şehire gitmesine yol açacaktı". Locke'un Clarke'larla beraber İngiltere'ye dönebileceğini düşünmüştü, ne var ki Clarke'lar ülkeden onsuz ayrılmışlardı ve Locke eylül ortasında Rotterdam'a döndüğünde tek başına kalmıştı gene.[181]

Bu ve daha önceki beklentilere ve umutlara rağmen, Locke'un niçin Hollanda'da kalmış olduğu hiç mi hiç açık değildir. Bütün arkadaşlarının ka-

bul ettiği üzere, sağlığı, özellikle de Londra'nın kışları düşünüldüğünde, önemli bir mesele teşkil etmekteydi. Bununla beraber, Tyrrell'ın da belirttiği gibi, en azından yazları İngiltere'de geçirmesi her zaman mümkündü.[182] Geçen birkaç yılda, arkadaşları onun politik açıdan güvende olduğunu hissetmişlerdi hissetmesine, ama belki de Locke olayları farklı bir şekilde değerlendirmişti. Eğer böyleyse, düşüncesi yakında değişecekti.

Haziranın ikinci haftasında, Kral James'in karısı bir erkek çocuk dünyaya getirerek herkesi hayrette bırakmıştı (gerçi çoğu insan bebeğin gerçekte onun olmadığına, bir yatak ısıtıcısı içinde gizlice yatağına sokulduğuna inanıyordu). Katolik bir veliaht soyunun tahta geçeceğinin hemen hemen kesinleştiğinin farkına varılmasının yanı sıra, James'in yasadışı bir politika güderek kamu görevlerine gizlice Katolikleri yerleştirmesine, (yayımladığı Müsamaha Bildirisi'nde ima ettiği) Parlamentosuz hareket etme imtiyazına sahip olma taleplerine ve Katolikliğe saldıran Anglikan rahiplerini disiplin altına alacak bir Kilise Komisyonu oluşturmaya yönelik kaygılar da mevcuttu artık. Ay sonunda Oranj Prensi William, kendisine İngilizlerin büyük oranda destek olacağını temin eden birtakım üst düzey devlet adamı tarafından, ülkede olup bitene müdahale etmek ve ülkeyi "Papalık ve Esaret"ten kurtarmak üzere, yanında bir orduyla Hollanda'dan İngiltere'ye çağrılmıştı. William ve Hollanda'daki birtakım siyasi sürgünler ayrıntılı planlar kurmaya başlamıştı ve ertesi birkaç ay içinde de bir istila hazırlığı yapıldığına dair gitgide artan söylentiler yayılmıştı İngiltere'de.

Ekim ayının sonuna doğru Isabella Duke, Locke'a "savaşa dair bu söylentilerden ve muhtemel bir istilaya yönelik her günkü panik"ten bahsetmişti; aslına bakılırsa, "Hollandalıların bizim kıyıya ayak bastığının söylenmesi üzerinden tamı tamına üç hafta geçti", demişti Duke. Önceden "bu fırtınaya dair hiçbir ipucu" vermediği için yakınmıştı Locke'a; zira o durumda Hollanda'ya gelip kışı orada geçirerek bu fırtınadan kaçabilirdi, ama mevcut durumda "kaderleriyle baş başa kalmak zorundaydılar, zira ortalıkta dolaşan söylentilere inanmamışlardı, çünkü söz konusu yerde çok yakın bir arkadaşları vardı, bu tür bir şeyi de çıtlatmamıştı hiç".[183]

Duke'un mektubundan iki gün sonra, ters esen rüzgârlardan dolayı beklemiş olan William'ın filosu denize açılmış ve 26 Ekim / 5 Kasım'da Manş Denizi'nin İngiltere kıyısındaki Birxham'e ulaşmıştı. Protestan ordusu, pek fazla direnişle karşılaşmaksızın Londra'ya doğru ilerlemiş, 18/28 Aralık'ta,

yani James kaçtıktan bir hafta sonra William Londra'ya ulaşmıştı. Bunun ardından, James'in nihayet ülkeyi terk edip Fransa'ya gittiği gün olan 24 Aralık'ta da, Charles Goodall'un Locke'a bildirdiği üzere, "hem ruhani hem de sivil Lordlar Wesminster'da toplanıp şu talebi iletmişlerdi: 'Bizler ... siz Ekselanslarının [William] devlet işlerinin yönetimini üzerinize almanızı ve dinimizin, haklarımızın, özgürlüğümüzün, mülklerimizin ve ulusun huzurunun korunması için devlet gelirini düzenli şekilde dağıtmanızı istiyoruz'". Goodall, "sefalet ve gerilim içindeki krallıklarını papalıktan ve esaretten kurtarmada, Kadir-i Mutlak'ın Oranj Prensi'ne muhteşem bir başarı bahşettiğini ve İngiltere'dekilerin de bu lütfa, İsrailoğullarının Musa'nın yardımıyla Mısır'dan kurtulmalarında olduğu kadar değer verdiklerini" dile getirmişti heyecanlı bir şekilde. Locke'a kendisiyle karısının yanında kalmayı teklif eden Goodall "bu haberlerin onu Londra'ya dönme konusunda cesaretlendireceğini" temenni etmişti.[184]

Lordlar Kamarası'nın, ülkenin yönetimini üzerine alması için William'a ilettiği talep, ona tacı sunmak anlamına gelmiyordu; kaldı ki William'ın o zaman 22 Ocak'ta toplanmaya çağırdığı Meclis de başlangıçta gerçek bir Parlamento değildi, zira Parlamento yalnızca hükümdar tarafından toplanabilirdi. Meclis'in tartışacağı pek çok konu vardı. En azından halkın gözünde, William'ın istila amacı, Kral'a baskı yaparak Protestan dinini korumaktan ve James'in Parlamento'ya danışmaksızın ülkeyi yönetmeye devam etmemesini sağlamaktan ibaretti.[185] Ama William neyi amaçlamış olursa olsun, meşrutiyetin durumu tamamen belirsizdi ve insanlar da farklı görüşlerdeydi. Taht boş muydu, değil miydi? Ülkeden kaçmış olmasına rağmen James hâlâ kral mıydı? Eğer öyleyse, William ya da başka bir kişi, onun yokluğunda vekâlet etmek üzere, kalıcı da olsa naipliğe tayin edilmeliydi. Yoksa James tahttan inmiş, böylece de tahtı hanedanda kendinden sonraki kişiye mi (eğer yeni doğan oğlu değilse, William'ın karısı olan kızı Mary'ye mi) bırakmıştı? Yoksa James, meşru olarak tahtı işgal etmenin halkın rızasına bağlı olduğu tahttan indirilmiş miydi? Bu durumda da tacın William'a sunulması gerekecekti. Şüphesiz ki William ne kral naibi ne de Mary'nin eşi olarak vekâlet etmeye hazırdı. Mary ise tahta tek başına çıkmaya hazır değildi, ancak yanında kral olarak kocası varken çıkabilirdi.

Gelgelelim, Graevius'un da yorumladığı gibi, bu durumların hepsinde Locke "uğraştığı dertlerden ve tehlikelerden kurtulmuş" oluyordu artık

ve bu gelişmeler karşısında da heyecan duymuş olsa gerekti. Bununla beraber artık İngiltere'ye dönmeyi düşünüp düşünmediği, en başta niçin Hollanda'ya geldiğiyle ilgili olarak Pembroke'a sunduğu sebeplerin ne kadar sahici ya da mühim olduğuna bağlı olsa gerekti bir ölçüde, zira bunlar yerli yerinde duruyordu. Her halükârda, öyle görünüyor ki Locke ilkbahardan önce geri dönmek istememişti, zira kış bittiğinde Utrecht'te Graevius ile görüşmeyi ümit ediyordu. Ne var ki bunu gerçekleştirememişti. İşin içine vazife duygusu (ve belki de gözü gelecekte göreceği bir himayedeydi) girmişti. William'ın ordusuyla İngiltere'ye gitmiş olan Lord Charles Mordaunt, Prenses Mary'nin saray kafilesine mensup eşiyle birlikte, zaman müsait olduğunda gelmesini istemişti Locke'tan. Bu durum arkadaşlarından ayrılmak anlamına gelse bile, Locke hayır diyememişti: "Sunan kişinin makamı ve arkadaşlık icabı, hele hele anlı şanlı bir hanımefendinin izzeti icabı geri çevrilemeyecek olan bu talep" onun vazifesiydi. Ayrıca İngiltere'ye dönmekle fayda da sağlamaktaydı: "Arkadaşlarının beklentileri", "o ana dek ihmal edilmiş olan özel işleri". Dahası "gamsız bir refakat" olacaktı bu (alımlı ve cilveli Carey Mordaunt da vardı) ve "denizde korsanlar kol gezdiğinden" de "bunca savaş gemisi"nden oluşan kraliyet kafilesi güvenlik sağlayacaktı.[186]

Locke, bizzat vedalaşmak üzere, Amsterdam'daki arkadaşlarını ziyaret edebileceğini düşünüyordu hâlâ. Ne var ki Meclis'in açıldığı gün olan 22 Ocak / 1 Şubat'ta Prenses Mary'nin bir an önce İngiltere'ye gelmesi istenmişti ve iki gün sonra da Lady Mordaunt, Locke'a üç gün önceden haber verip hazırlanmasını söylemişti. Bunun üzerine Locke yirmi kutu hazırlamış (çoğuna kitap konmuştu, ama kutuların birinde "eski çarşaflarla yünlüler vardı", bir diğerinde de "demir bir ocak vardı"), parasını İngiltere'ye göndermek amacıyla birtakım mali düzenlemeler yapmış ve hiç şüphe yok ki Lady Mordaunt şerefine de dantelli bir kravat satın almıştı. Syl ise bagajların sorumluluğunu alıp kendi başına İngiltere'nin yolunu tutmuş ve birtakım gecikmelerin ardından, mayıs başlarında Locke'tan bir süre sonra İngiltere'ye varmıştı.[187]

Kısa bir süre sonra Locke, Meclis'in ilk gününde konuşulanlar hakkında ayrıntılı bilgi edinmişti. Ümitsizliğe düşmüştü Locke. Meclis'e ulaşan bir mektupta, William "halkın huzuru ve güvenliği"ni sağlamak için elinden geleni yaptığını ve "dinlerine, yasalarına ve özgürlüklerine daha iyi güvenlik sağlayacak temelleri atma" işinin artık Meclis'e düş-

tüğünü söylemekteydi. Locke bu sözlerde "ehemmiyet ve hikmet" bulunduğunu düşünmüştü ve kaygısı da William'ın "meseleleri halletmekte çok fazla gecikmekten" kaçınmaları yönündeki ısrarına Meclis'in kulak asmıyormuş gibi görünmesiydi. William'ın uyardığı üzere, İrlandalı Protestanlar saldırıya uğramaktaydı ve Hollandalıların da (William'da cisimleştiği şekilde, İngiltere'ye yeni yardım etmişti) önceki kasım ayında XIV. Louis'nin ilan etmiş olduğu savaşta İngiltere'nin yardımına ihtiyacı vardı. Bunlar yerine, hatta meşrutiyetle ilgili meseleleri halletmeye girişmeden önce, Meclis (diye yakınmıştı Locke, bu konudan haberdar olduğunda) sanki "resmi bir Parlamentoymuşçasına, başka mahiyette değilmiş gibi ve yapacak daha etkili ve önemli işleri yokmuş gibi" günün geri kalanını, özellikle de Meclis için kısa bir süre önce yapılan seçimlere yönelik kişisel şikâyetlerle ilgilenecek komiteler oluşturarak geçirmişti. "Buradaki insanlar", bu tür alakasız saçmalıkları duymaya "fazlasıyla meraklı", diye yazmıştı Clarke'a.

İşin ironik yanı, Locke'un bilmediği bir husus da, teslimleri günün bir bölümünü kaplayan on dört dilekçeden bir tanesinin, "seçimin ve vatandaşları [Salisbury'ye] götürme işinin usulsüz yapıldığından yakınan" arkadaşı David Thomas'a ait olduğuydu. Locke, ilk gün konuşulanlara göre hüküm verdiği kadarıyla, Meclis üyelerinin meşrutiyete ilişkin meselelerle meşgul olmaya çok da heves etmemeleri karşısında derin bir üzüntüye kapılmıştı; "hükümetin yüce iskeleti" olan meşrutiyet de, eğer üyelerin önceki yıllardaki şikâyetlerinde haklılık payı varsa, "istila edilmiş" ve "düzeni bozulmuş" idi. Dahası, bu tür daimi öneme sahip meseleler şöyle dursun, İrlanda ile Avrupa'nın durumu ihtimam gerektirirken üyelerin nasıl olup da uyuyabildiğine hayret etmişti Locke. Ulusun "savunma pozisyonuna geçip Avrupa'nın ortak [Protestan] çıkarını ayakta tutması" gerekiyordu. "İlkbahar hızla yaklaşıyor, bizler boş dursak bile, Fransa boş durmayacaktır", diye vehmetmekteydi Locke.[188]

Batıdan esen ters rüzgârlar Mary ile kafilesinin yola çıkmasını birkaç günlüğüne geciktirmişti. Bu birkaç gün boyunca Meclis meşrutiyetle ilgili meseleleri ele almaya başlamıştı. 2/12 Şubat Cumartesi günü Locke, Limborch'u görmeye Amsterdam'a gitmeden önce, Lady Mordaunt'u görmek üzere Rotterdam'dan Lahey'e gitmişti. Locke bunu tasavvur ederken, "rüzgârdan ziyade Prenses'in dini ilkelerine" güvenmişti, "zira doğudan esen bir rüzgâr mümkün kılsa bile, onun pazar günü yolculuğa çıkmak isteye-

ceğine pek de ihtimal vermemişti". Ne var ki Locke o gün iki kez "epey şiddetli bir sağanakla sırılsıklam olmuştu" ve Lady Mordaunt da Amsterdam'a yapılacak gece yolculuğunu "sağlığı açısından çok tehlikeli olduğundan" ona "kesinlikle yasaklamıştı". Üç gün boyunca Lahey'de kalmıştı Locke (burada saray kafilesi "denize açılmak için uygun bir rüzgâr bekliyordu yalnızca ve bu rüzgâr ortaya çıkar çıkmaz da gemilere koşulacaktı"). Üç gün sonra Locke "aylaklık etmek" üzere Rotterdam'a dönmüş, uygun bir rüzgârın çıkmasını beklemişti boşu boşuna: "İnsana gına getirecek ölçüde hiçbir şey yapmadan oturmak, ama en çok yapmak istediği şey için de zaman bulamamak kadar insanın canını sıkan bir şey olamaz. Birkaç saat sizin yanınızda olabilmeyi ne çok isterdim", diye yazmıştı Limborch'a. En sonunda rüzgâr dönmüştü (gerçi günlüğünde yazdığına göre, Locke başka bir kravat daha satın almıştı çoktan) ve 10/20 Şubat Pazar günü Furly ona The Briel'e kadar eşlik etmişti ve burada *Isabella* adlı gemiye binmişti Locke. Gemi, Harwich'e gitmek üzere, öğleden sonra üç sularında denize açılmıştı. Prenses Mary'nin de bu gemide olduğu yolunda ortalıkta dolaşan latif fikirse doğru değildi.[189]

Locke artık elli yedi yaşındaydı ve geleceği, umutsuz değilse bile, biraz anlamsız görünüyordu kendisine büyük ihtimalle. Meslek olarak hekimlik yapmamasına, Shaftesbury ile ilişkisi sebep olmuştu kısmen, üstelik bu durum Shaftesbury'nin hamiliğinden (bu durum da ortadan kalkmıştı artık) bağımsız olarak sahip olduğu tek yurdu da kaybetmesine yol açmıştı. Bu durum "devamlı peşinden koştuğu sükûneti yerle bir etmiş" ve Pembroke'a yakınmış olduğu üzere, neticede kendisini "bir fırtına"nın içine atmıştı ki bu sırada Christ Church'teki Burslu mevkisinden, bunun yanı sıra da burasının kendisi ve kitapları için temin ettiği yerler ile (yıllık yaklaşık 25 £ tutarındaki) gelirden olmuştu ve "bu mevkiye de münzevi bir bekâr yaşamı için en uygun şey olarak öyle değer vermişti ki bunu muhafaza etmek (en fazla ihtimam gösterdiği şey olmuştu bu) kendisini tatmin etmiş, başka şeyleri elde etmeye uğraşmamıştı". Evsiz barksız ve daimi bir mevkiden mahrum kalan Locke, Somerset'ten gelen kiralara ve Hollanda'ya gitmeden önce Clarke'tan devralmış olduğu yıllık toplam 200 £'a yaklaşan ödeneğe bel bağlamıştı artık tamamen. Halkın gözünde "Shaftesbury'nin kâtipliğini yapmış kişi", hatta daha da kötüsü Shaftesbury'ye "ait olan" kişiydi yalnızca. Her ne kadar yazmaya çokça vakit ayırmışsa da, erken dönemdeki şiirleri ve *Deneme*'nin özeti haricinde kendi

adıyla anılan hiçbir şeyi yoktu. Hatta kimileri bu özetin aslında Le Clerc'in yapıtı olduğundan şüpheleniyordu. Elbette Locke yapıtın tamamının yayımlanması konusunda sabırsızlanmış olsa gerekti ve öyle görünüyor ki belki de doktorluk yapmakla bağlantılı olarak, "doğal şeylere dair çalışmasına tekrar başlamaya" niyet etmişti.[190] İşin iyi yanı, Pembroke ve daha yakın zamanda da Mordaunt gibi nüfuz sahibi arkadaşlar edinmişti ve kısmen onların hamiliğinde, (her ne kadar sağlığı gitgide kötüleşse de) bahtı açık şanlı bir kişi doğmak üzereydi.

7. Bölüm

Londra (Şubat 1689 - Aralık 1690)

Şubat - Aralık 1689: Mucizeler Yılı

Kuzey Denizi'ndeki "büyük su yolu"nu sağ salim geçen Locke, Guenellon'a mektup yazarak "karaya [Harwich'te] ayak basar basmaz ona yolculuklarını ve zamanlamanın ne denli iyi yapıldığını anlatmıştı, zira şunu hissetmişti ki anayurduna döndüğünde yapılacak ilk iş, yad ellerde kendisine bir ana yurt sağlamış insanların kalbinde yer ettiğini göstermekti". Locke ertesi gün (12/22 Şubat), yani Hollanda'dan ayrıldıktan iki gün sonra, Yonge'un tabiriyle "günah ve kömür kuyusu" olan Londra'ya varmıştı. Locke, Lady Mordaunt'a Whitehall'da kocasıyla buluşana kadar eşlik ettikten sonra, Warwick Sokağı'ndaki Hekimler Koleji'ne gitmişti. Burada Charles Goodall, kendisi ve karısıyla kalması teklifini sunmuştu Locke'a. Geri döndüğü günün sonunda Meclis, kraliyetle ilişkili olarak Parlamento'ya ve tebaaya ait Haklar Bildirisi'ni hazırlamıştı. William ile Mary'ye İngiliz tahtı sunulmuş, onlar da bunu ortaklaşa kabul etmeye razı olmuşlardı. Hollanda'da bulunan Limborch'un oğlu ise, bunu duyar duymaz "sevinç gözyaşlarına boğulmuştu". Locke'un sürgünde saklanmasına ve takma adlar kullanmasına bir daha asla gerek olmayacağı anlamına geliyordu bu: "Umarım Bay Locke artık Bay van der Linden'in yanından hiç ayrılmaz ve ülkedeki hiçbir fırtına onları birbirinden ayırmaz", diye dua etmişti.[1]

Locke, meşrutiyetle ilgili meselelerin nihayet ele alınıyor oluşundan memnuniyet duymuş olmakla beraber, uluslararası durumun ihmal edildiğine yönelik olarak kaygılanmaya devam ediyordu. Parlamento (Meclis artık Parlamento olmuştu) Kral ile Kraliçe için hangi gelirlerin sağlanacağına dair tartışmaya koyulmadan dört gün önce, Locke, Mordaunt'a "kaybedilen her an bütün Avrupa'daki Protestan ve İngiliz çıkarlarını tehlikeye

atıyorken, zaten işleri fazlasıyla geciktirmiş olan .... ağır aksak yöntemler ile yavaş usuller"den yakınmıştı.[2]

Parlamento "Kral'a ülke dışındaki ittifaklarına arka çıkmada, İrlanda'yı kurtarmada, Protestan dininin ve kraliyetin yasalarının korunmasında, canları ve servetleriyle destek olup yardım etme" kararı almıştı hızlıca. Fransa'nın zaptedilmesi için İngiltere'nin Hollanda'yla ittifak kurmasının ne denli önemli olduğunu söyleyen Limborch'un çok hoşuna gitmişti bu şüphesiz.[3] Bununla beraber William ancak 7 Mayıs'ta, Fransa'ya savaş ilan etmeye kani olabilmişti.

Locke, devlet meseleleriyle ilgilenmenin yanı sıra, bizzat bunlara dahil olmaya da başlamıştı. İki hafta içinde William (yeni tayin edilmiş özel danışmanı Mordaunt'un önerisi üzerine) Locke'a önemli bir mevki teklif etmişti. Bunun tam olarak ne olduğu belli değildir. Lady Masham'a göre, Locke'a "Elçi olarak, ya İmparator'a [Viyana'daki I. Leopold], ya Prusya Kralı'na [1701'de Prusya Kralı olan Brandenburg Prensi III. Frederick], ya da hatırlamadığı üçüncü bir yere gitmek" şeklinde seçenekler sunulmuştu. Locke, kendisine bu meseleyi bildirmiş olan Mordaunt'a verdiği hızlı cevapta yalnızca bir görevden bahsetmişti; belki de Brandenburg'la ilgili görevdi bu, zira Locke, adını anmaksızın, burasını "Avrupa'daki en yoğun ve en önemli yer" olarak kabul etmekteydi.[4]

Bu görev ne olursa olsun, Locke geri çevirmişti. Vazifeyi idrak etmişti etmesine, ama mazeret olarak sağlığının kötü olmasını göstermişti: "Uzun zaman yaşamımı tehdit etmiş olan sağlığımın zayıf ve bozuk yapısından şimdiye dek duyduğum en hazin memnuniyetsizlik, Majestelerine hizmet etmek için bu denli güzel bir fırsat çıkmışken, bana zihnime yaraşır bir vücut bahşetmemesi".[5]

Çeyrek yüzyıl önce, Locke buna benzer ama çok daha önemsiz bir görev olan İspanya büyükelçisiyle ilgili bir teklifi geri çevirdiğinde, "hep söylendiği üzere, herkesin yaşamında kendini gerçekleştirmek için karşısına bir kez çıkan ânı" kaçırıp kaçırmadığını merak etmişti. "Kendini gerçekleştirme" fırsatı Locke'un aklından gene geçmişti, zira William'ın teklifinin "kendisininkinden daha büyük ihtirasları tatmin etmeye ve kendisine beklemediği ölçüde servet kazandırmaya" yetecek kadar itibar içerdiğini idrak ettiğinde sahiden de üzüntü duymuştu. Ama bu görevi kabul etmenin Kral'a haksızlık etmek olacağını açıklamıştı Mordaunt'a. Neticede "bu tür görevlerde beklenen ve vakıf olunması gereken, yalnızca zin-

de dimağlarla değil, kurnaz insanların daha tehlikeli marifetleriyle de baş etmeye yönelik [diplomatik] beceriyi ve hüneri" kazanabilecek bile olsa, vücudu onu gene de yüz üstü bırakabilirdi: Kazanılmış bu tür bir kabiliyetin ve liyakatın "bunlara yeterince uygun düşecek, sağlıktan ve kuvvetten mahrum bir vücutla ne işi olabilirdi ki? Orada işle ilgili uygulamalar ve çeşitli katılımlar icap ettiğinde, kimi zaman azıcık hareketten sonra konuşmaya bile mecali kalmayan bir kişi ne yapacaktı peki?" Kaldı ki söz konusu "ülkenin soğuk iklimi hakkında endişe duymak için" malum sebebi olmasının yanı sıra, Locke (belki çok da ciddi olmayarak?) "bu görevde mizacına ters düşen bir başka şeyden" de bahsetmişti ki "bu da oradaki insanların çok içki içmesiydi". "Kişinin iş göreceği insanlara kendini kabul ettirebilmek için, onların yol yordamına alışabilmesi, bu tür görevlerde hiç de önemsiz bir mesele değil; kaldı ki benim orada yapabileceklerim ne olursa olsun, başkalarının ne yaptığını biliyor olmak sanırım işimin ancak ufak bir kısmını teşkil ediyor", demişti Locke. "İnsanların düşüncelerini öğrenmek için deminde hazırlanmış bir şişe içkiden daha uygun bir araç" bulunmadığından, Kral'ın "krallıktaki en ayık kişiyi değil de kendi rızkını içebilecek, elinden her iş gelen bir kişiyi göndermesi" çok daha iyi olurdu.[6]

Locke, Kral'a niçin haksızlık etmiş olacağına dair Mordaunt'a (hem astımdan mustarip olan hem de sosyal yaşamda içki içmeyi kendisi de sevmeyen Kral'a) zorlayıcı durumu sunmasının ötesinde, aslında yurtdışındaki görevin tam anlamıyla istediği bir şey olmadığını da hissetmişti. Her şey bir yana, aslında bu görevi yapacak cesareti yoktu. Limborch'a söylediği üzere, yolculuğunu Hollanda üzerinden yapıp onu ve diğer arkadaşları görebilecek olsa dahi, sağlığını "enikonu itibarlı olan ve hayatının baharında, güçlü kuvvetli zamanlarında olsa şüphesiz ki talip olacağı bir görevden kaçınmak için mazeret olarak", kullanmıştı; "halihazırda şu andaki tek kaygısı kendisinin ve ülkesinin huzur ve sükûnet içinde olmasıydı".[7]

Ne var ki Locke yurtdışı hizmetini geri çevirmekle, ihtilal sonrasını yaşayan ülkede bir kamu görevinde çalışmak yönünde bütün kapıları kapamak niyetinde de değildi. Görevi geri çevirmesine "mütevazı ve tembel bir insanın söylemi gibi değil, kendini gerçekten de ölçüp biçmiş, her şeyin ötesinde de Majestelerinin İngiltere'yi ve beraberinde bütün Avrupa'yı kurtuluşa ulaştırmak için ihtişamlı bir şekilde uygulamaya giriştiği planları canıgönülden destekleyen bir insanın söylemi gibi" bakmasını istemişti ıs-

rarla Mordaunt'tan. "Katkıda bulunacaksa en ufak yardımını esirgemeyecekti asla", üstelik ülke içinde Kral'a daha fazla faydası dokunabilirdi: "Eğer gurur duyabileceğim, Majestelerine hizmet etmek konusunda erişmiş olduğum herhangi bir liyakat mertebesi varsa o da ülkemin yasaları, yurttaşların mizacı ve onlar arasındaki ayrımlar ile çıkarlar hakkında az da olsa edinebildiğim bilgidir".

Locke'un Londra'ya döndükten sonraki ilk haftaları yoğun geçmişti ve beş yılı aşkın bir süredir muhatap olmadığı kömür dumanı da başına dert oluvermişti. Döndüğünden beri, günlerinin fazlasıyla yoğun geçtiğini söylemişti Limborch'a. Arkadaşlarıyla karşılıklı ziyaretlerde bulunmanın ve oraya buraya dağılmış eşyalarını toplamanın yanı sıra, kendi boş vaktini harcamak pahasına birtakım kamu işlerini üstlenmekle olmasa bile, bu işlerden kaçınmakla meşgul olmuştu en azından. Ama en kötüsü Londra'daki habis dumanın sağlığına verdiği zarardı.[8]

Nisan ayında, Limborch'a tekrar mektup yazdığında, akciğerleri daha iyi bir durumdaydı ve nefes alıp vermesi biraz daha rahatlamış, öksürüğü de eski şiddetini yitirmişti. Gelgelelim bu rahatlamanın ılık ilkbahar havasından mı, yoksa habis havaya gitgide yeniden alışmasından mı olduğu konusunda emin değildi. Kaldı ki koşuşturması azalmış da değildi. Her ne kadar kamu görevi üstlenmemiş olsa da, "devlet işleri ve arkadaşların özel meseleleri bir şekilde onu öyle meşgul ediyordu ki kitaplardan büsbütün kopmuştu artık". Hatta o sıralar düzenlenmiş, "gayet güzel kitapların satıldığı büyük bir müzayedeyi" izleyecek vakit bile bulamamıştı. Tek ümidi "hasretini çektiği eski boş vakitlerine yakında kavuşması, böylece de irfan yurduna dönebilmesi" idi.[9]

Locke İngiltere'ye döndüğünde Limborch'a yazdığı ilk mektupta, ülke içindeki durumdan, ortak meseleleri olan dinsel hoşgörüyle ilgili olarak bahsetmişti. Parlamento'nun bu konuyu o sıralar iki yönden ele aldığını açıklamıştı Locke: kapsamı genişletmek ("birtakım ayinlerden vazgeçilerek Kilise'nin sınırlarının genişletilmesi ve böylece insanların mutabık kalmaya teşvik edilmesi") ve müsamaha ("İngiliz Kilisesi ile, önerilen koşullarda bile birleşmeyi istemeyen ya da birleşemeyen insanların hoş görülmesi"). Locke bunların tam olarak nasıl tatbik edileceğinden emin değildi henüz, ama şunu kesinlikle biliyordu ki Anglikan din adamları bunlara iyi gözle bakmıyordu. Limborch hiç şaşırmamıştı buna; tıpkı Locke gibi, o da "Kilise'de iktidarın ve otoritenin keyfini sürenler"in kilisenin kap-

samının genişletilmesi yolunda pek çok şeyi kabul edeceği ve "çok az engel çıkaracağı" konusunda karamsardı. Bununla beraber müsamaha konusunda daha çok umutluydu Limborch: "Eğer vicdanları ... Büyük Kilise'ye katılmalarına müsaade etmeyen kişilere, cezalandırma korkusu olmadan kendi aralarında toplanma imkânı tanınırsa, herkesin güvenliğini temin etmek için bir yol sunabilirdi" müsamaha. Olayların gelişme hızı Locke'un hoşuna gitmeyecek kadar yavaş olsa dahi (o vakitler Clarke'a "Bu dünyadan gitgide daha çok nefret ediyorum", demesinin esas sebebi buydu belki), nihayet bir hoşgörü önergesi çıkarılmış, mayıs sonunda da sarayın onayını almıştı. Ne var ki kilise kapsamının genişletilmesine yönelik öneriler kenara atılmıştı. Ortaya çıkan sonucun, " muhtemelen o ve onun gibi samimi, dürüst ve ihtiras peşinde koşmayan Hıristiyanların arzu ettiği ölçüde olmadığını", söylemişti Limborch'a. Gelgelelim "İsa'nın Kilisesi'nin tesis edileceği barış ve özgürlük temelleri atılmıştı" belki de. Katolikler haricinde, hiç kimse "bağlılık yemini etmeye razı olmaları ve Katolik Kilise'ye ait töz dönüşümü ile birtakım dogmalardan vazgeçmeleri koşuluyla, kendi ibadet biçimlerini uygulamaktan hiçbir surette men edilmeyecek ve cezaya çarptırılmayacak" idi.[10]

Locke'un hoşgörü hakkındaki son yapıtı, *Epistola de Tolerantia*, nisan sonuna doğru Hollanda'da yayımlanmıştı. Limborch ona birkaç nüsha göndermişti, ne var ki Hollanda'daki kitapçıların İngiltere'deki dükkânlara gönderdiği nüshaların ulaşması birkaç ayı bulmuştu. *Epistola*'da İngiltere'nin öğreneceği çok şey olduğunu öne sürmüştü Limborch: "Kitap şimdiye dek asla ortaya konmamış gerekçelerle, dinsel zulmün hem dinin ruhuna hem de doğa yasasına aykırı olduğunu inkâr edilemeyecek şekilde ispat ediyor".[11]

Limborch anonim olarak yayımlanan *Epistola*'nın Locke'a ait olduğunu biliyordu, ama pek çok insanın bu kitabın yazarını merak ettiğini bildirmişti. Limborch, mektubunu başkalarının da okuyabileceği korkusuyla, bilmiyormuş gibi davranmaya devam ederek, "konusu ve bu konuyu ele alma tarzından dolayı, kimi insanlar, bu kitabın Arminiusçuların atölyesinin ürünü olduğu sonucuna vardı", demişti. Ne var ki " bu denli irfan ve zarafetle yazılmış bir eseri atfedebilecek" hiç kimse yoktu. Bir bakıma yazarın "gizli olduğu" tam anlamıyla doğru değildi, zira baş sayfaya göre, *Epistola* "clarissimum virum T.A.R.P.T.O.L.A". için ve "P.A.P.O.I.L.A". tarafından yazılmıştı. Locke'un ölümünden sonra Lim-

borch'un açıkladığı üzere, bu harfler "Theologiae apud Remonstrantes Professorem, Tyrannidis Osorem, Libertatis Amantem"* (Despotluk Düşmanı, Özgürlük Âşığı, Arminiusçulara mensup İlahiyat Profesörü) ve "Pacis Amante, Persecutionis Osore, Joanni Lockio, Anglo" (Barışa Dost, Zulme Düşman İngiliz, John Locke) anlamına geliyordu.[12]

Locke, Goodall'ların yanında çok uzun bir süre kalmamış, martta Channel (şimdiki adıyla Cannon) Row, Westminster'daki Dorset Court'a taşınmıştı. Tuttuğu yeni odalar, (üç aylık kirası 5£ tutarındaydı ve göründüğü kadarıyla bazısını Clarke boşaltıyordu) Rabsy Smithsby'ın** evindeydi. Locke'un Hollanda'ya gitmeden önce *De Morbo Gallico* nüshasının bir kısmını bıraktığı ve diğer eşyalarını da muhafaza etmiş olan kadındı Smithsby.[13]

Hollanda'da geçirdiği onca yılın ardından, Locke'un Somerset'teki mülklerine ilişkin kiraları ve anlaşmaları gözden geçirmesi gerekiyordu. William Stratton nisan ayında Londra'ya belki de esasen bu amaçla gelmişti. Nedir ki Stratton, Locke'tan nüfuzunu kullanarak, kendisine Bristol'daki Gümrük Dairesi'nde bir müfettişlik mevkisi ("ya da kâr getirecek başka bir itibarlı görev") sağlamasını istemişti aynı zamanda. Locke, muhtemelen öncelikle Mordaunt vasıtasıyla kullanacağı bu nüfuzu, Clarke'ın, Kraliçe'nin müfettişi olarak tayin edilmesinde kullanmıştı. İstenen iş " çok fazla" değil, "maaş da yıllık 100 £'dan ibaret", demişti Clarke'a, ama bu görevin, arkadaşının saraya girmesini sağlayacağını ve "ülke içinde itibar" kazandıracağını düşünmüştü Locke.[14]

Mayıs ayında Locke, Vergi Temyiz Komisyonu üyesi olarak bir mevki edinmişti. Eğer Damaris Masham'in anlattıkları doğruysa, Locke bu mevkiyi bilfiil talep etmişti (Mordaunt'dan; bu mevki Hazine Lordlarından*** biri olarak onun tasarrufundaydı kısmen): Locke yaklaşık yirmi yıl önce, Ticaret ve Plantasyonlar Kurulu için yaptığı işlerin ücretini hiçbir zaman alamamıştı ve söz konusu işle ilgili olarak ödenen yıllık 200 £'u

---

* Ama LeClerc: 13-14'te "Libertatis Amantem" (Özgürlük Âşığı) değil de "Limburgium Amstelodamensem" ("Amsterdamlı Limborch") ibaresi yer almaktadır.

** Bkz. s. 229

*** *Lords of the Treasury*: İngiliz sisteminde hazineye bir lordlar kurulu bakardı. Bu lordlardan en kıdemlisine Birinci Hazine Lordu (First Lord of the Treasury), ikinci sırada gelene İkinci Hazine Lordu (Second Lord of the Treasury) denirdi. Bundan başka bu kurulda çeşitli görevler ifa eden en az dört lord daha görev yapardı. 19. yüzyıldan başayarak Birinci Hazine Lordu görevini başbakan, İkinci Hazine Lordu görevini ise Maliye Bakanı yerine getirmiştir-e.n.

da adilane bir telafi addetmekteydi. Masham'ın söylediği üzere, Locke "ihtilalden sonra itibar ve güç kazanan" kişilerce öyle saygı görüyordu ki daha kazançlı bir görev elde edebilirdi pekâlâ. Bununla beraber Locke, hükümetin para sıkıntısı çektiğini bildiğinden ve "istemiş olsa pekâlâ alabileceği, II. Charles'ın saltanatı sırasındaki ... hizmetlerinin karşılığı olarak kendisine ödenmesi gereken parayı da" hiç talep etmek istemediğinden, "karşılığı yıllık 200 £'dan fazla olmasa bile, bir beyefendi için yeterince itibarlı bir mevki olan Vergi Temyiz Komisyonu'nun bir üyesi olmaktan başka bir şey istememişti: Kaldı ki bu iş çok az katılım gerektirdiğinden de Bay Locke'a uygun gelmişti". O zamanlar hiç de olağandışı olmadığı üzere, Locke'tan bu görevi para karşılığı devretmesi talep edilmişti birkaç kez. Locke bu talepleri geri çevirmiş, öldüğü güne kadar maaşını almaya devam etmişti ki bu da Komisyon'un diğer üyeleriyle toplantılara katılmayı bırakmasından sonraki bir zamana rastlıyordu.[15]

Locke, Limborch'u bu görevin çok külfetli ya da zaman alıcı olmayacağına inandırmıştı. Ne var ki görevin hiç de arpalık olmadığı ortaya çıkacak ve Locke'un başına birtakım belalar açacaktı. Çok geçmeden Locke maaşın, kendisine olan borca karşılık hiç de yeterli bir telafi olmadığını düşünmüş olsa gerekti. Ertesi şubat ayında, "1673 yazının ortasından, söz konusu kurulun lağvedilmesine kadarki süreye ait hâlâ ödenmemiş" olan maaşın ödenmesi için Kral'a dilekçe sunmuştu Locke. Dilekçe, görüş bildirmesi için Hazine'ye gönderilmişti.[16]

Locke, Vergi Temyiz Komisyonu'na tayin edilmesinin üzerinden çok geçmeden, eski hataların düzeltilmesi için başka bir girişimde daha bulunup, Kral'a, Christ Church'ün Müfettişi sıfatı taşıması münasebetiyle, Burs'unun kendisine geri verilmesi için dilekçe sunmuştu. Locke kendisinin ihraç edilmesine dair dolaysız koşulları –Kral Charles'ın onu bu mevkiden alması için Dekan'a emir vermesi, Oxford'a gelmesi için yapılan çağrılar, derhal ihraç edilmesi için saraydan bir kez daha emir gelmesi– ana çizgileriyle belirterek, William'dan "yüce adaleti ve inayetinden dolayı lütufta bulunarak ... ona naçizane dilekçe sunan kişiye, burslu mevkisinin ve bu mevkiye mahsus evvelce faydalandığı her şeyin iade edilmesi konusunda Kolej'e talimat vermesini" istemişti. Belli ki Locke suçlanmış olduğu şeyler için bir nevi "af" diliyor değildi, daha ziyade haksız yere elinden alınmış olan hakların iade edilmesini istiyordu. Her ne kadar kolejdeki odalar da Burs'a "mahsus şeyler" arasında olsa da, Locke bunları

ara sıra kullanmayı tasarlıyordu, kaldı ki Oxford'da devamlı yaşamaya yönelik bir arzusunun olduğunu düşünmek için de hiçbir sebep yoktu. İlk olarak, sunduğu dilekçenin bir taslağında, (Vergi Temyiz Komisyonu üyesi olarak) "majestelerinin hizmetinde olduğu" gerekçesiyle, Oxford'da "bulunma zorunluluğundan muaf tutulması"na yönelik bir talep yer alıyordu. İkinci olarak da, en azından Damaris Masham'a muhakkak söylemiş olduğu şeye bakılırsa, haklarının iade edilmesini "evvelce haksızlığa uğradığının kabulü olarak" istemekteydi yalnızca.[17]

Locke itibarını yeniden kazanmıştı, zira, yıl sonuna doğru Wood'un kaydettiği üzere, "ulaşan haberler, Christ Chuch'ten John Locke'un evvelce ihraç edildiği burslu mevkisine tekrar getirilmesi için bir buyruk çıkarıldığı yönündeydi". Ama neticede (Mart 1690) Locke bu mevkiyi geri çevirmişti, çünkü bunu kabul etmenin, başka bir Burslu'yu bu mevkiden mahrum bırakmak anlamına geleceğini fark etmişti.[18]

Mayıs sonuna doğru, kendisinin dediğine göre arkadaşlarının ısrarı üzerine, Locke kitapçı Thomas Bassett ile *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme*'yi yayımlaması için anlaşmıştı. Anlaşmada "eserin basımına hemen başlanacaktır" koşulu yer almaktaydı. Eserin taslağı bir bütün olarak değil, aynı anda iki tabaka basmaya yetecek kadar kısım kısım teslim edilecekti. Hesaplara göre, kitap elli sekiz tabaka tutacaktı (her biri için on şilin alacaktı Locke). Kendisine ücretsiz olarak yirmi beş nüsha verilecekti ve kitabın yayımlanmasından sonraki bir yıl içinde de tabaka başına yarım peni vererek en fazla yirmi beş tane daha satın alabilecekti.[19]

Haziran ayında geçmişten bir ses duymuştu Locke. Biraz acıklı bir mektup biçiminde gelen bu ses ("Şundan tamamen eminim ki ilginiz ve inayetiniz arkadaşlık edecek bana") eski sevgilisi Elinor Parry'den geliyordu. Yirmi yıl önce, İrlanda'ya gittikten bir yıl sonra evlenmiş olduğu adam ölmüştü ve şu anda İrlanda'dan sürgün edilmiş bir Protestan olarak Galler'de yaşıyor ve dul bir kadın olarak dört çocuğa analık ediyordu. En büyük iki çocuğunun daha fazla eğitim almasına can atan Parry, kendisine ödenmesi gereken bir miktar parayı geri alma konusunda, ayrıca zor durumdaki Protestanlar için verilen bir bağış konusunda Locke'tan yardım ve tavsiye istemişti. Eğer Locke'un ona yazdığı mektuplar günümüze ulaşmış olsaydı bile, hislerinin tam anlamıyla nasıl olduğunu ayırt etmek gene de zor olabilirdi. Parry'nin ona karşı hislerinin ortaya koyduğu ise, Locke'un, belki de belli oranda ihtiyatla, kendince zorunlu gördüğü şeyleri yapmış

olduğuydu. Ertesi yıl boyunca Locke, Parry'nin sürekli olarak "arkadaşlık", "samimi alaka" ve "iyilik" diye tarif ettiği şeyler münasebetiyle, ona küçük miktarlarda para yollamış ("bunları geri ödeyecek duruma gelinceye dek" diye not almıştı hesap defterine), borçlularını takip etmek konusunda tavsiye ve yardım sunmuş, onun adına birtakım insanlara mektup yazmış, bağış fonuyla ilgili işlerde onu temsil etmiş ve oğullarından birine Cambridge'de yardım edip yol göstermişti.[20]

Temmuz başlarında Locke, Clarke'ların talebi üzerine, portresini yaptırmak için ressam Herman Verelst'in stüdyosuna gitmişti. Zihni özellikle de *Deneme*'nin basımıyla meşgulken, stüdyoda, Clarke'ların evvelce Stringer'lardan *Deneme*'nin kapağı için baskısını çıkarmak üzere almaya çalışıp da alamadığı portreyle karşılaşmak Locke açısından tuhaf bir rastlantı olsa gerekti. Locke'un gerçekten de Stringer'lara belirttiği üzere, resim "tam zamanında karşısına çıkmıştı, zira evvelce istemiş olduğu gibi, bundan bir baskı aldırıp kapağına koymayı düşündüğü kitabı şu anda basılmaktaydı"; dolayısıyla, "bu resmin, bulunduğu yerde, artık ressamın işine yaramadığını anladığımda, resimden bir baskı çıkartmak için kaldığım yere aldırdım", demişti Locke.[21]

Aslında portrenin Verelst'in stüdyosunda olmasının sebebi, Locke'un bulması için, bizzat Mary Clarke'ın portreyi oraya götürmüş olmasıydı. Bununla beraber Locke'un bu durumdan tam olarak ne zaman haberdar edildiği açık değildir. Mary Clarke, Stringer'lara portreyi şehre geldiğinde alacağı dışında bir şey söylememişse de, portreyi kendisine göndermelerini sağlayabilmişti.[22]

Locke portreyi Verelst'in stüdyosundan aldığında bu durum hakkında ne ölçüde bilgi sahibi olursa olsun, bu davranışı, kendi titiz tutumuna göre, şüphesiz ki uygunsuzdu. Belki de zihninden öncelikle geçen, resmin gerçekten de kendisine ait olmasıydı. Keza Bayan Clarke'ın, Bayan Stringer'a ondan ödünç aldığı resmin artık elinde olmadığını açıklamak üzere Locke'a yazdırdığı mektupta, Locke'un titizliği her zamankine nazaran daha az göze çarpıyordu. Clarke'lar, Stringer'lar ve kendisinin arasındaki "aşinalık" göz önüne alındığında, "hiç kimseyi gücendirmek istemeksizin" resmi alıvermekte bir sakınca görmemişti.[23]

Gelgelelim Jane Stringer'ın bu durumdan "içtenlikle memnun" olduğunu söylemişti Bayan Clarke: O ve kocası, Mary Clarke'ın resmi niçin ödünç almak istediğini tahmin etmişlerdi ve Locke resmi bizzat istemiş olsa bun-

dan çok daha fazla memnuniyet duymuş olacaklardı. "Resminizin hem zaman hem de mekân itibarıyla tamamen sizin tasarrufunuzda olduğundan hiç şüphe duymuyorsunuzdur umarım". Bilhassa başlarından evvelce geçenler göz önüne alındığında, bu mektup ile Mary Clarke'ın beş gün sonra yazdığı bir başka mektubun, arkadaşça bir edayla yazılmış görünmesi dikkat çekicidir: "Bana ve aileme yaptığınız onca büyük iyilik karşılığında size olan muazzam borcun hakikaten de farkında olduğuma inanırsınız umarım; her ne kadar aramızda akıl sır ermez birtakım olaylar geçmişse de şundan hiç şüphem yok ki ancak sizler gibi güçlü olanlar, zayıf kardeşlerin acizliklerini affedebilir". Gelgelelim Locke (Bayan Stringer'ın belirttiği üzere) onlara karşı "takındığı mesafeli tavrı" sürdürmüş görünüyordu. Clarke'ın Locke'a söylediği üzere, bunun sebebi, Stringer'lar resmin "baskı çıkarılması bitene kadar onda kalmasını" istemiş olsa da, Thomas Stringer'ın hâlâ "resmin mülkiyetinin kendisinde olduğunu iddia etmesi" idi belki de. Nihayetinde portrenin tekrar Stringer'ların eline geçip geçmediği de, bundan bir baskı çıkarılıp çıkarılmadığı da belli değildir. Ama ne olursa olsun *Deneme*'nin ilk basımında bir giriş sayfası yer almamıştı.[24]

Yaz başlarında, Locke'un Latince yazdığı *Epistola*'nın Hollandaca, Fransızca ve İngilizce çevirileri yapılmaktaydı. Locke vasiyetnamesinde İngilizce çevirinin "kendisinin haberi olmaksızın" yapıldığını söylemişti. Bununla kendisinin bilgisi olmaksızın yapıldığını söylüyor olamazdı, zira haziranda Limborch'a, bir İngilizin kitabın çevirisi üzerinde çalıştığına dair duyum aldığını söylemişti. Muhtemelen çevirinin kendi onayı alınmaksızın yapıldığını kastediyordu ki böyle bir onaylama çevirmene kitabın yazarı olduğunu ifşa etmeyi gerektirecekti. Keza Locke'un "bir İngiliz"den bahsetmesi de, çevirmenin kim olduğunu bilmeyişinden ziyade, onun anonimliğine halel getirmek istemeyişiyle izah edilebilir. Aslında William Popple adında biriydi çevirmen. Uzun yıllar Fransa'da ticaretle uğraşmış olan Popple henüz bir önceki yıl İngiltere'ye dönmüş, döndüğü zaman da vicdan özgürlüğünü savunan iki kitap yayımlamıştı. Nedir ki Locke'un kitabın çeviri sürecini takip etmediğini düşünmek için hiçbir sebep yoktur. Aslına bakılırsa, *Epistola* nüshalarının İngiltere'deki kitabevlerinde, Locke'un çevirinin bittiğini bildirdiği eylül ayında bile mevcut olmadığı göz önüne alındığında, Popple'ın *Epistola*'dan bizzat Locke aracılığıyla haberdar olması muhtemeldi. Çeviri de kasım ayında *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup* adıyla yayımlanmıştı.[25]

Popple, Locke'un bu yıl kurduğu bir tartışma grubunun kurucu üyelerindendi muhtemelen. "Katıksız (*Dry*) Kulüp" diye anılan bu grup birtakım kurallar barındırmayacak kadar gayri resmi, daha doğrusu "katıksız" da değildi. Furly kulüpten haberdar olduğunda, kuralların düzgün olduğunu düşünmüştü; tek istisna şuydu ki söylemek istedikleri bir şey olsun ya da olmasın herkesten her mesele hakkında, hele de önceden duyurulmamış meseleler hakkında, konuşmasını beklemek fazlasıyla yersizdi. Furly'ye göre bu kural "mütevazı bir insanı ürküterek onların cemiyetine katılmaktan alıkoyacaktı: 'Sanırım yeni katılan kişiye, insanın biraz özgüven kazanabileceği bir aylık ya da altı haftalık bir süre tanınabilir.'"[26]

Ağustos sonunda Locke'un elinde basıma hazır başka bir çalışma daha vardı: *Hükümet Üzerine İki İnceleme*. Locke bunun büyük kısmını Hollanda'ya gitmeden önce kaleme almıştı. Locke, İngiltere'ye döndükten sonra, *Birinci İnceleme*'nin epey bir kısmının kaybolduğunu* fark etmişti. "Katlandığı zahmetlere tekrar katlanmaya ne zamanı ne de gönlü" olsa bile, bu incelemeyi hem basıma hazırlamak hem de değişen siyasi durumu bir ölçüde hesaba katmak için, incelemenin üzerinde biraz daha çalışmıştı.[27]

Locke Önsöz'de, eserin "yüce kurtarıcıları kral William'ın tahtını tesis etmeye, kamuoyunda onun sanını yüceltmeye kafi" gelmesini temenni etmişti; "zira bu bütünüyle yasal tek hükümet olduğundan, Hıristiyan âlemindeki herhangi bir hükümdardan çok daha eksiksizdi ve bariz şekilde bu hakkı haizdi". Bu sözlerin, *İki İnceleme*'nin, William'ın tahta geçmesini sağlayan, II. James'e karşı düzenlenen "Kansız Devrim"i gerekçelendirmek için bu devrimden sonra yazıldığına bir işaret olduğu kabul edilegelmiştir. Bununla beraber, daha önce de açıklandığı gibi (bkz. s. 209-210 vd.) bu incelemeler "gerçekleştirilecek bir devrim" bağlamında, gerçekte hiçbir zaman meydana gelmemiş, II. Charles'a karşı gerçekleştirilecek bir devrim bağlamında tasavvur edilmiş ve kaleme alınmıştı büyük ölçüde.[28]

Gelgelelim Locke'un bunları *yayımlama* niyetinin, James'a karşı sonradan bilfiil gerçekleştirilen devrim için ideolojik bir gerekçe sunmak olduğunu yadsımak anlamına gelmiyor bu. Devrim sırasındaki olaylara dair bir yoruma göre, James tahttan çekilmiş, normal veliahtlık sırası gereğince de kızı Mary'ye (ve aynı zamanda kocasına) geçmişti. Daha radikal bir yoruma göre ise, James, William tarafından tahttan indirilmişti, ama bu

* Sayfa 229'da belirtildiği gibi, *De Morbo Gallico*'nun bir nüshası iki kısma ayrılmış ve farklı yerlerde saklanmıştı.

yorum birbirinden biraz farklı olan iki grup tarafından benimsenmişti. Kimileri, William'ın gaspçı olduğunu ve meşru Kral'ın hâlâ James olduğunu, kimileri ise James'in tahttan indirilmesinin meşru ve âdilane olduğunu savunmuştu. Locke'un *İki İnceleme*'de, meşru hükümetin halkın rızasından türediğini savunduğu hükümet kuramı ise, bu son görüşü desteklemekteydi açık açık (tıpkı, Charles'a karşı isyan çıkarılmış olsaydı, bunu desteklemiş olacağı gibi). Halkın güvenini sarstığından, James'in tahttan indirilmesi (*İki İnceleme*'deki sava göre) meşru bir hareketti. Locke'un dile getirdiği üzere, *İki İnceleme* "kamuoyunda [William'ın] sanını yüceltmekteydi, zira ... bütünüyle yasal tek hükümetti bu".

Locke *İki İnceleme*'ye, tabiri caizse, "güncelleyen" bir Önsöz koymanın haricinde, metne bazı eklemeler ve değişiklikler yaparak, James'in saltanatının olaylarından ve mahiyetinden üstü kapalı bahsetmişti: Ülkeyi Parlamento olmaksızın yönetmesi ve Parlamento'dan çıkan yasaları imtiyazını kullanarak askıya alması. Dolayısıyla, Locke'un "hükümeti lağvederek kendisini halkla savaş durumuna sokan" bir hükümdarın "mutlak, keyfi iktidarı"na karşı öne sürdüğü daha güçlü ifadeler, "adaleti alenen yozlaştırmak ve birtakım insanları ya da bir zümreyi ... kollamak için yasaları pervasızca çarpıtmak" hakkındaki ifadeler, öne sürüldüğü üzere, James düşünülerek eklenmişti. Başka bir pasajda da "keyfi buyruklar vererek değil de .... yürürlükte olan belirlenmiş yasalara tabi olarak yönetece̊i" düşüncesini taşımayan bir kraldan bahsediliyordu. Özellikle de pasajların birinde, hükümdarın "önceden neye oy verecekleri ve hangi yasaları çıkaracakları konusunda vaatte bulunmuş olan" kişileri seçtirmeye çalışarak kendisine duyulan güvene aykırı bir şey yaptığından söz ediliyordu; eğer James bir aşamada, kendisine ait Müsamaha Bildirisi'ni ve Dinsel Sınama Yasası'nın askıya alınmasını kabul etme yönünde önceden talimat almış olan bir Parlamento toplamaya hazırlanarak tam da bunu yapmaya çalışmış olmasaydı, bu ifadenin kaleme alınması tamamen rastlantısal olurdu.[29]

Son olarak *İki İnceleme*'nin, William'ın James'e karşı yaptıklarına sağladığı destek, tam da devrimdeki olaylara dair bir yorum telakki edilebilecek ibarelerde ortaya çıkmaktaydı: James'in ülkeyi terk etmesi, yönetimi üstlenmesine yönelik talepler, nihayetinde tahtın teklif edilmesi ve Meclis'in Parlamento'ya dönüştürülmesi. "En üst yürütme yetkisine sahip olan kişi bu vazifeyi ihmal ettiği ve bıraktığı takdirde", hükümetin lağvedile-

bileceğini yazmıştı Locke: Bu da şu anlama geliyordu ki "önceden çıkarılmış yasalar [bile] artık uygulanamıyordu" ve dolayısıyla "insanlar da kendi güvenlikleri ve selametlerine en çok uygun düşecek şekilde, diğer yasama organından kişi, biçim ya da her ikisi itibarıyla farklı olacak yeni bir yasama organı oluşturarak kendi yasalarını kendileri çıkarmakta özgür olmakta" idi.[30]

3 Aralık'ta Locke "Sanırım bugün insan anlağı hakkındaki incelememin son tabakası da basıldı", diye duyurmuştu (zafer kazanmışçasına). Umutları boşa çıkmamıştı, zira günün ilerleyen vakitlerinde, mücellidi Graves'e, Locke'a ait ücretsiz nüshaların on iki tanesinin bütün tabakaları ulaşmıştı.[31]

Kitap ("1690" tarihini taşıyordu) yaklaşık bir hafta içinde satışa sunulmuştu ve böylece yirmi yıl önce hususi konuşmalarda filizlenmiş olan birtakım düşünceler, yazarı tarafından alenen kabul edilmiş bir biçimde halk içine çıkmıştı artık: "Ok yaydan çıktı, açık denize açıldım artık", demişti Locke Limborch'a. Yaldızla ya da deriyle ciltlenmiş yaklaşık elli nüsha arkadaşlara ve meslektaşlara takdim edilmişti. Pembroke ile Kraliçe ise en pahalı olan, Türk derisiyle ciltlenmiş nüshaları alanlar arasındaydı.[32]

"Okura Mektup" bölümünde Locke *Deneme*'yi "bazı boş saatlerinin avutucusu" olarak tasvir etmişti. Eğer okur eseri "okurken, kendisinin eseri yazarken duyduğu zevkin yarısını bile duyarsa, kendisi nasıl emeklerinin boşa gittiğini düşünmüyorsa, okur da parasını boşa harcadığını düşünmeyecekti". Ama Locke rahatsızlık duyacak ölçüde farkındaydı ki eser "dağınık bölümler halinde, kesintilerin doğurduğu uzun aralarla" yazıldığından uzundu, zor okunuyordu, muhtemelen de tekrarlara düşüyordu: "Kalemi ilk elime aldığımda, bu konuda söyleyeceğim her şeyin bir sayfada biteceğini sanıyordum, fakat yazdıkça görüş alanım genişledi; yeni buluşlar beni daha da ileri götürdü ve böylece ben farkında olmadan yazdıklarım şu anki cüssesini buldu". "Muhtemelen eser mevcut durumundan daha dar bir kapsama indirgenebilirdi", ama, "itiraf etmek gerekirse, şu anda bu kısaltmaya gidemeyecek kadar tembel ya da meşgul", olduğunu söylemişti Locke.

Locke, skolastik düşüncenin çeşitli yönlerini eleştirdiği üçüncü kitaba bilhassa göndermede bulunarak, yaptığı işi "bilgiye giden yolda bulunan birtakım saçmalıkları ortadan kaldırmak" olarak tasvir etmişti. Bu "saç-

malıklar"ı uzun uzadıya tarif ettikten sonra, yirmi yılı aşkın bir süre boyunca, *De Arte Medica*'yı yazmasından bu yana sürekli işlediği bir temayı ele alarak, "çok uzun süre bilimin gizemleri gözüyle bakılmış, yanlışlıkla engin bir irfan ve yüksek düzeydeki bir spekülasyon zannedilmiş, konuşmanın müphem ve önemsiz biçimleri ve dilin kötüye kullanımı" ile "doğru bilgi"yi karşılaştırmıştı. Neyse ki, demişti Locke, "irfan yurdu" bu "cehalet perdesi"nden sakınabilmiş kişilerden büsbütün yoksun değildi ve "bu kişilerin bilimleri geliştirmeye yönelik yüce tasarıları da gelecek nesilleri hayran bırakacak payidar anıtlar bırakacaktı geriye". Kendisinin bu kişilerden olduğunu söylemiyordu Locke kesinlikle (belki de üzülerek farkına varmıştı ki kendisinin ampirizme yönelik ilgisi hiçbir zaman tam anlamıyla tatmin olmamıştı), "herkes bir Boyle ya da Sydenham olmayı ummamalı" idi. Kendisinin katkısı, bir kol emekçisi olarak, "yüce Huygens ve emsalsiz Bay Newton" gibi "büyük ustalar" için "ortalığı biraz temizlemek"ten ibaretti.

Locke, bu kadar yıl çalıştıktan sonra ortaya çıkarmış olduğu eser hakkında muhakkak duymuş olduğu gururu gizleyen bir mütevazılık sergileyerek, *Deneme*'yi halkı hedefleyerek yazmış olmadığını, daha ziyade arkadaşları tarafından "dışarıya çıkarmaya ikna edildiğini" vurgulamıştı. Bu arkadaşlardan biri de, *Deneme*'nin ithaf edildiği kişi olan Pembroke'tu elbette:

> Siz Lordumun gözetiminde gelişmiş ve dünyaya adımını sizin emrinizle atmış olan bu inceleme, bir nevi doğal hak münasebetiyle, birkaç yıldır vaat ettiğiniz himaye için siz Lorduma geliyor şimdi de .... Basılan şeyler kendi kıymeti ya da okurun hayalgücü uyarınca ayakta durmalı ve yıkılmalı ... [ama sizin] bu incelemenin tasarımını tasvip etmeniz en azından okunmadan mahkûm edilmesine mani olacaktır.[33]

Locke, İngiltere'ye dönmesinden bu yana, Pembroke tarafından düzenlenen, entelektüellerin buluştuğu bir toplantının müdavimi olmuştu. Aslında, Locke'un o sıralar "hoşuna giden tüm şeyler içinde, rasyonel zihinler için en iyi eğlenceyi teşkil eden, faydalı hakikatler hakkındaki sohbetlere iştirak edemeyecek olanlarca rahatsız edilmeksizin, haftanın bir gününü Lord Pembroke Hazretleri ile geçirmek kadar güzel olanı yoktu", diye yazmıştı Lady Masham. Çok önemli olmamakla beraber "faydalı hakikatler"den biri de (Locke bunu Pembroke'tan öğrenmiş ve zahmet edip

günlüğüne yazmıştı), ağaçlar zayıf bir güherçile çözeltisiyle sulandığı takdirde "meyvelerin çok daha lezzetli olacağı" idi. Gelgelelim Pembroke daha spekülatif konulara da ilgi duymaktaydı ve bütün bilimleri matematik kullanarak ilk ilkelerden türettiği, Locke'un tarifiyle "asil ve muazzam bir sistem" hakkında izahat vermişti.[34]

Locke, Pembroke'larda Isaac Newton'la tanışmıştı. Newton, iki yıldan az bir zaman önce kendi "asil ve muazzam sistem"ini, yani *Principia Mathematica Naturalis Philosophie –Doğa Felsefesinin İlkeleri–* adlı yapıtını yayımlamıştı. Locke Hollanda'dayken Le Clerc'in *Bibliothèque* dergisine bir eleştiri yazısı yazmak amacıyla bir süre incelemişti bu yapıtı. Meslektaşı Newton'un bunu kendisine ("birkaç kez") anlattığını söyleyen John Desaguliers'e göre ise "meşhur Locke ... geometri bilgisinin eksikliği yüzünden *Principia*'yı anlamamış [ve] yapıttaki matematik önermelerinin hepsi doğru mu diye Huygens'e başvurmuştu. Önermelerin kesinliğine güvenebileceğinden emin olunca da sorgusuz sualsiz kabul etmiş ve bunlardan tümdengelim yoluyla varılan hükümleri ve sonuçları incelemişti dikkatlice". Bu "dikkatli inceleme"nin neticelerinden biri de Locke'un Newton'a gezegenlerin eliptik hareketine dair sorular sorması olmuştu ve Newton ertesi yılın başlarında bununla ilgili uzunca bir ispat sunmuştu Locke'a.[35]

Pembroke'lardaki tartışmalarda, Locke "maddenin nasıl da en başta oluşturulup, ebedi ilk varlığın gücüyle varolmaya başladığına dair birtakım belirsiz ve zahiri kavramlaştırmalar" diye cazip bir şekilde tasvir ettiği şeyi de öğrenmişti Newton'dan. Locke, *Deneme*'nin ikinci baskısında bu konuya göndermede bulunduğunda, Newton'dan hiç bahsetmemiş ve bu konuyu anlayabilmemiz için "bayağı kavramlardan kurtulup, düşüncelerimizi, erişebildikleri ölçüde, şeylere dair daha derin bir tefekkür düzeyine çıkarmamız" gerektiğinden başka bir şey söylememişti. Sonraları yorumlandığı üzere, Locke bunu söylemekle yalnızca "merakımızı uyandırmakta ama bu merakı tatmin etmeye yanaşmamakta" idi.[36]

Olayın "bütün sırrı" Locke'un ölümünün birkaç yıl sonrasına kadar açığa çıkmadan kalmıştı. O zaman Newton kendisine bu konudan bahsedildiğinde "açıklığa kavuşturmuştu" bunu: "Gülümseyerek [demişti ki] maddenin yaratılışını bu yolla açıklamayı ilk akıl eden bizzat kendisiydi; bu meseleden [Locke ile Pembroke'a] bahsettiği bir gün gelivermişti aklına bu düşünce". Newton "Tanrı'nın, kudretini kullanarak herhangi bir şeyi –doğası gereği nüfuz edilebilir, ebedi, zorunlu, sonsuz olan– salt uza-

yın belli bir kısmına girmekten alıkoyabileceği varsayılarak, maddenin yaratılışına dair bir şekilde fikir oluşturabileceğini [iddia etmişti onlara]. Böylelikle de salt uzayın o kısmı nüfuz edilemezlik kazanacaktı ki bu da maddenin özsel niteliklerinden biriydi".[37]

Yıl sonuna doğru Locke biraz yorgun bir halde, Graevius'a, döndüğünden beri meşgul olduğu, hem "umumi hem hususi güçlükler ile karışıklıkları" anlatmış ve "altı yedi yıl [*sic*] ortalarda olmayışının yanı sıra İngiltere'deki olayların yeni yüzünün ... kendisine verdiği sıkıntı"dan bahsetmişti. Aynı şekilde Limborch'a da "her gün karşısına çıkan iş meseleleriyle devamlı eziyete uğrayan" biri olarak tasvir etmişti Locke kendini. Gelgelelim bu yıl onun için ne kadar zor geçmiş olursa olsun, yıl sonunda Locke'un takdir edilmesi ve kutlanması için epeyce vesile bulunuyordu. Her ne kadar hâlâ kısmen anonimlik örtüsü altında olsa da, yıllar süren çalışmalar ve hususi tartışmalar sonucunda, artık Locke, *Epistola*'nın, *İki İnceleme*'nin ve hepsinden önemlisi de *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme*'nin yayımlanmasıyla "açık denize açılmış" oluyordu ilk defa. Ayrıca kamuda görev almasına yönelik talepler gelmişti. Son olarak da o ana kadar, kışın ilk ayları boyunca sağlığında bir kötüleşme olmamıştı. Locke aralık ayı ortasında, kendisinden hiç beklenmeyecek ölçüde heyecenla, Chipley'deki evinde bulunan Mary Clarke'a, "Hanımefendi, meyhanede kocanızla ve en az onun kadar sefih olan arkadaşlarıyla beraberim"[38] diye yazdığında, belki de gerçekleşen bütün bu olayların etkisi altındaydı.

Ocak-Eylül 1690: Münakaşa ve İhtilaflar

Locke'un yeni yayımlanan yapıtları kısa bir süre sonra tepki çekmeye başlamıştı. Yeni yılın hemen öncesinde, Tyrrell, kendisine bir nüshanın hediye olarak sunulmasına verdiği cevapta, *Deneme*'nin "geçen hafta Oxford'a ulaştığını, pek çok nüshanın satılmış olduğunu ve kendisinin işittiğine göre de kitabı okumaya başlayanlarca çok iyi karşılandığını" bildirmişti. (Sonradan Christ Church'teki kütüphane kitabın bir nüshası için talepte bulunduğunda Locke özellikle memnuniyet duymuş olsa gerekti).[39]

Locke'un Tyrrell ile ilişkisi, kraliyet affıyla ilgili olaylardan çok zarar görmüştü. Artık aynı ülkede ve bir arada bulunuyorlardı bulunmasına, ama kısa süre sonra bunun, Tyrell'ın tarif ettiği üzere, "bozulmakta olan bir

arkadaşlık" olduğu ortaya çıkmıştı. Önceki aylar boyunca Locke (Tyrrell'a göre) Londra'ya iadeiziyaret gerçekleştirmemiş ve nerelere gittiğine dair ona hiçbir bilgi vermemişti. *Deneme*'yi kendisine hediye olarak sunma inceliği bir kenara konursa, Tyrrell, Locke'un mektubunu "soğuk ve kısa" bulmuş ve Locke'un son yıllarda kendisine karşı takındığı tavır hakkında, incinmiş bir halde uzun uzun şikâyette bulunmaya başlamıştı:

> Tanrı'ya şükürler olsun ki küçük münakaşalar ya da yersiz şüpheler yüzünden bile bile arkadaşlarımla bozuşmuş ya da onlardan ayrılmış değilim; yahut da yaptığı nice iyilik karşısında minnettar olduğum bir kişinin .... sürekli soğuk ve mesafeli davranarak beni en yakın arkadaşları arasından çıkarıp ikinci üçüncü dereceden alelade tanıdıklarının arasına koyduğunu görüp, arkadaşlık bağını çözmeyi düşünmüş de değilim.[40]

Tyrrell'ın Locke'a bir açıklama yollayarak, *Deneme* hakkında Londra'da sunulan görüşlerin, ilkin Oxford'da sunulanlara nazaran daha fazla çeşitlilik gösterdiğini bildirdiği ocak ayında da incinme ve husumet duygusu hâlâ hâkimdi muhtemelen. "Bay Locke'un yeni kitabı kayıtsız eleştirilere imkân vermiyor, zira ya göklere çıkarılıyor ya da yerin dibine batırılıyor, gelgelelim on düşmanına karşılık yalnızca bir arkadaşı var; bu çağ itibarıyla çok ciddi bir konu şu metafizik", deniyordu açıklamada.[41]

Şubat ayında Tyrrell, Locke'un vaat ettiği nüshayı almış ve "büyük bir memnuniyetle dikkatlice okumaya ve müsvedde halindeki nüshadan konuyla ilgili öğrendiği eski kavramları tazelemeye başlamıştı". Bununla beraber Tyrrell, kitabın Londra'da ne denli iyi karşılandığına dair şüphe duymanın yersiz olmadığını ortaya atmıştı yeniden. Kitaba yönelik itirazlardan birinin de doğuştan ideleri yadsımasıyla ilgili olduğunu öne sürmüştü Tyrrell: "Kalpte yazılı olan yasa konusu gibi, vaazlarının en tatlı ve kolay kısımları yanlış ve işe yaramaz kılındığı için, rahiplerin fazlasıyla mahcup duruma düştüğünü görüyorum".[42]

Kitaba düşman olanların, arkadaş olanlara nazaran sayıca on kat fazla olması karşısında gerilen Locke, Londra'da *kendi* yaptığı gözlemlerden *Deneme*'nin "sorgulayıcı ve zeki insanlar arasında çokça kabul gördüğü"nü söyleyerek karşılık vermişti. Locke, bunun aksini iletenin kim olduğunu öğrenmek istemişti, ne var ki Tyrrell'ın tüm söylediği bu kişinin "Will'in

Kahvehanesi'nin* bir havarisi olduğu, zaten böyle uçarıların bu tür şeyler konusunda ne kadar hüküm verebileceğinin de malum olduğu" idi.[43]

Tyrrell mart ayında *Deneme*'yle ilgili olarak daha da nobran davranmıştı. Görünüşe göre, masumiyet kisvesi altında ve biraz da *Schadenfreude*** besleyerek şunu yazmıştı Tyrrell: "Şimdi de bu sayfa boş kalmasın diye, buradaki kimi kişilerde bulunan yüce şahsiyetin senin kitabını küçük düşürmek için neler uydurduğunu bildireceğim sana": Bir arkadaşı ona demişti ki "âdeta kitap sarrafı olan bir kişiden duyduğuma göre, Locke kitaptaki doğru dürüst şeyleri çeşitli modern Fransız yazarlardan almıştı". Tyrrell ise cevabında, bildiği kadarıyla "başka kişilerin kavramlarını almamak amacıyla, onun bu konu üzerinde yazılmış kitapları okumayı kesinkes reddettiğini" ve "başkalarına ait kavramlara rastlanılacak olursa da bunun zorunlu bir düşünce seyri gereği olduğunu" söylemişti. "Eğer bundan daha iyi bir savunman varsa lütfen bana bildir ki senin adına sunabileyim bunu". Günümüze ulaşmamış bir mektupta, Locke bazı savunmalar sunmuş, Tyrrell da "bunun büsbütün doğru olduğunu" kabul ederek, "her bulduğu fırsatta" bunu ortaya koyacağına söz vermişti.[44]

İlkbaharda, Locke'un *İki İnceleme* ve *Hoşgörü Üzerine Mektup*'un yazarının kendisi olduğunu gizlemekte kullandığı anonimlik perdesi sert yazışmalara yol açmıştı. Bunlardan ilki Tyrrell ile gerçekleşmişti. Tyrrell, muhtemelen Locke'u afişe etmeye yönelik muzır bir girişimle, önceki aralık ayında, *İki İnceleme*'nin yazarının kendisi, yani Tyrrell olduğuna yönelik olarak ortalıkta bazı düşüncelerin dolaştığını söylemiş ve muhtemelen samimi olmayan bir tavırla, Locke'tan, yazarın gerçekte kim olduğunu yayımcıya sormasını istemişti. Locke bu isteği geri çevirmişti elbette, ama mart ayı geldiğinde başkaları yazarın bizzat Locke olduğunu düşünmekteydi ve Tyrrell da "orada onu üç yeni incelemenin yazarı addeden kişilere" ne söylemesi gerektiğini sormuştu: "İlki Hükümet üzerine ... ikincisi Hoşgörü üzerine (kitapçık şeklinde) ... üçüncüsü de ... dinde insan aklı üzerine bir İnceleme; bunlar ister istemez senin yapıtların olup çıktı". Tyrrell şu sonuca varmıştı ki bu üçüncü kitap kesinlikle Locke'a ait değildi*** (üs-

---

* İlim irfan sahibi kişilere hizmet veren, Covent Garden'da bulunan ünlü bir kahvehane (dB: c. 4, 23).

** Başka insanların sorunlarından zevk alma durumu-ç.n.

*** *A Discourse of Humane Reason with relation to Matters of Religion* [İnsan Aklının Dine İlişkin Meseleler ile İlişkisi Üzerine Bir Söylev] aslında Popple'un eseri gibi görünüyordu (dB: c. 4, 37).

lup ve tarzın hiçbir kısmı "onun olağan yazış şekli değildi"), ama diğer kitaplar konusunda Locke'la konuşmak istiyordu. Locke'un sertçe verdiği ilk cevap şuydu: Oxford'daki insanlar "[ona] ait olan bir kitabın yazarı olmasına müsaade etmedikleri için [yani *Deneme*, çünkü Fransızcadan intihal edilmişti], [kendisine] kesinlikle ait olmayan kitaplar konusunda onları ikna etmeye hiç değmeyeceğini düşünmekteydi". Ayrıca Locke bir sonraki buluşmalarında, bütün bunların yanlış olduğu konusunda Tyrrell'ı ikna edeceğini öne sürmüştü.[45]

Söz konusu tarih ile ağustos arasında bir ara, Locke ile Tyrrell bir başka tartışmaya girmişti, ne var ki aralarının daha da açılmasına sebep olmuştu bu: Locke anonimlik konusunda ihtimam göstermiş, Tyrrell ise, âdeti olduğu üzere, sorgulayıcı ve işleri karıştıracak ölçüde dedikoducu bir tavır sergilemişti. Tyrrell, Locke'un kaldığı yere uğradığında aralarında geçen ilk konuşma, Tyrrell'ın söylediğine göre, şuydu: "Mahsus [İki İnceleme] bahsini açtım ve bu kitabı, ister sen ister bir başkası, her kim yazmış olursa olsun, yazarı çoğu konuda haklı buluyorum". Daha sonra Tyrrell, Locke'a kitabın yazarı olduğunu yadsıması için manidar bir şekilde fırsat sunduğunu söylemişti, "ama o bunu yapmayıp da bunun yerine .... başka bir konu açınca, işte o zaman (şu anda da olduğu gibi) kitabın yazarının o olduğuna dair bazı şüphelere kapılmıştı ki o bunun aksini iddia etmeye lütfedene kadar da böyle kalacaktı haliyle".[46]

Bunun ardından gerçekleşen olay ise, Tyrrell'ın "bu şüphenin bahsini" Locke'un "çok yakın bir arkadaşı"na açmasıydı; bu kişi de sonradan Locke'a bundan bahsetmiş olsa gerekti. Günümüze ulaşmayan bir mektupta Locke, Tyrrell'a yakınmıştı, o da bazı ayrıntılara inerek kendini aklamak zorunda kalmıştı. Meseleyi "Bay P" ile (Popple?) tartışmıştı, bunun tek sebebi de onun Locke'un yakın arkadaşlarından olmasıydı; ona bu konuda tam emin olmadığını söylemiş, hatta "kitabın Locke'a ait olmadığı sonucunu çıkarabilmesi için birtakım sebepler sunmuştu". "Öyle ki bu konu hakkında daha iyi düşündüğünüzde, umarım, kendi fikirlerimi dile getirmemin yanlış olduğunu telakki etmek için hiçbir haklı sebebinizin olmadığını fark edersiniz .... Bu kitap size ait olsun ya da olmasın, size zarar vermek için bu şüpheleri yaydığıma ya da kitap hakkında tekrar tekrar konuştuğuma hiçbir zaman şahit olamayacaksınız".[47]

Locke'un adını gizlemesiyle ilgili olarak ikinci bir tatsız mektuplaşma da nisanda başlamıştı. *Epistola de Tolerantia* [Hoşgörü Üzerine Mektup]

ile ilgili olan ve Limborch'la aralarında geçen bir mektuplaşmaydı bu. En başından beri bu yapıtın Locke'a ait olduğunu bilen Limborch, bu sırrı Guenellon'a açmıştı. Locke ile Limborch arasında sıcak ve saf bir arkadaşlıktan başka bir şey olmamıştı şimdiye dek ve bu olay Locke'u, ilişkileri asla önceki arkadaşlıkları düzeyine ulaşamayan Tyrrell ile arasındaki anlaşmazlıklardan çok daha derinden sarsmış olsa gerekti. Guenellon, erkek kardeşi İngiltere'de bulunan bir kişiden, Locke'un *Epistola*'nın yazarı olduğunu duymuştu. Bunun üzerine Guenellon, Veen ile birlikte, Limborch'a bunun doğru olup olmadığını sormuştu. Böylesi yakın bir arkadaştan gelen baskılar sonucunda Limborch, Locke'a itiraf ettiği üzere, bunu yadsıyamamıştı. Zaten Limborch, Guenellon'un hakikati sonradan başka bir yerlerde öğrenebileceğine, bunu sakladığı ya da yalan söylediği için de kendisine kızabileceğine hükmetmişti. Rahatsızlık duyacak ölçüde farkındaydı ki bu sır, artık üç kişi bildiği için kolayca yayılabilirdi, gelgelelim öne sürdüğü üzere, bu sırrın açığa çıkması iyi bir şey de olabilirdi aslında: Locke'un adı okurları cezbedecek ve yapıta itibar kazandıracaktı.[48]

Locke, Limborch'un gizliliği bozması karşısında şoke olmuş ve onun gerçek bir çıkmazla karşı karşıya bırakılıp sırrı açığa vurmaya zorlandığına itibar etmemişti. Gelgelelim kişisel güven meselesi bir yana, Locke'u en fazla kaygılandırıp öfkelendiren, kanaatince Guenellon'un muhbirinin bilgiye ulaşabilmek için dalavereye başvurmuş olmasıydı:

> Burada, bana karşı çok da arkadaşça bir alaka duymayan bazı kişiler, emin ellerde olduğunu umduğum şeyleri sizin ağzınızdan kapmış. Birtakım güvenilmez açıklamalar ... bu ülkede yayıldığı zaman hiç dert etmemiştim, ne de olsa bunlar kendi kendine unutulup gidecekti muhtemelen ... Ama artık siz yazarın adını ifşa ettiğinize göre, bu kişiler bundan hiçbir şüphe duymayacaklar.

Limborch'un kararlı bir şekilde itiraz ettiği üzere, Guenellon buna teşvik edilmiş değildi ve o zamandan beri de muhbirine, Locke'un kitabın yazarı olduğunu kabul etmediğini ve açıklamaların da yanlış olduğunu söylemişti. Guenellon bizzat mektup yazmıştı Locke'a; muhbirinin hiçbir dalavereye başvurmamış olduğunu vurgulamış ve muhtemelen biraz naif bir edayla, artık muhbirinin "aklının çelindiğini, öyle ki [kitabın Locke'a ait olduğunu] yanlış addedeceğinden emin olduğunu" eklemişti.[49]

Nisan ayı boyunca, hem Parlamento'da hem dışarıda, tahta William ile Mary'nin geçmesinin mahiyeti ve meşruluğuyla ilgili olarak süregiden tartışmalar hakkında Locke'un duyduğu kaygı –görünüşe bakılırsa, yakınlarda Avam Kamarası'na seçilmiş olan Clarke'ın teşvikiyle– bu meseleye dair, muhtemelen bir kitapçık olarak yayımlamak amacıyla, bir metin kaleme almaya sevketmişti kendisini. *İki İnceleme*, kitabın yazarının ortaya koyduğu, hükümete karşı isyan etmenin haklı olabileceği ve hükümetin meşruluğunun halkın rızasını temel aldığı yolundaki görüşle ilgili olarak hiçbir şüpheye yer bırakmıyordu. Locke'un "Birlik İçin Ulusa Çağrı"sında bu görüş James'a karşı gerçekleştirilecek devrime açıkça uygulanıyor, William'ın yaptıklarının ve mevcut durumunun hakkaniyetine temel oluşturmak için de yekvücut halinde bir destek ve onay talep ediliyordu. Locke bunu hem sert ve sıkıntı veren tartışmalara son vermek, hem de William'ın durumunu sağlama bağlayıp Fransa'dan ve devrik James'ten gelecek "Papacı saldırı ve intikam" tehditleri karşısında ulusun yekvücut olması için istiyordu. "Elimizde hiç de hafife alınamayacak bir savaş var. Kapımızda güçlü ve tetikte duran öyle bir düşman var ki ... içimizdeki herhangi bir şüpheyi ya da güvensizliği tahrik edip bizi karışıklığa ve kargaşaya sürükleyecektir". Eğer James "her ne bahaneyle olursa olsun" geri dönecek olursa diyordu, "şurası muhakkak ki Cizvitler hükmedecek, Fransa da efendimiz olacak".[50]

Locke'un çağrısı, herkesin "mevcut Majestelerine içten bir sadakatle bağlanmasına ve onun hükümetine destek vermesine" yönelikti. Gerekli gördüğü husus şuydu ki insanlar "vakur ve aleni bir feragat" ile ilahi hak öğretisini tamamen ve açıkça reddetmeliydi, zira bu öğretiye istinaden kimi kişiler William'ı, kral yokken ona vekâlet eden bir naip olarak görüyordu; insanlar, William için yerine getirilen şeyin, muzaffer olmuş her gaspçı fatihin kazanacağı fiili biatten ibaret olduğu yollu fikri reddetmeliydi. Yapmaları gereken şey (ve bunu açık açık yapmalıydılar) "Kral William'ın hakkaniyetle Kralları olduğunu" kabul etmekti. "Önceki hükümdarların başarısızlıkları, Kral William'ın gelmesi için imkân ve sebep sağlayıp onu tahta geçirdi", demişti Locke, ama bu önceki kötü yönetimin William'ı haklı kılmasının tek şartı, insanların onun yönetimine rıza göstererek önceki kötü yönetimi alenen mahkûm etmeleriydi; gerçekten de kötü yönetim mevcut olmadıysa "şikâyetlerimiz başkaldırma anlamına geliyordu... ve elimizden geldiğince hızlı bir şekilde de eski itaatkâr halimize dönmemiz gerekiyordu".[51]

Locke şubat sonu ya da mart başında birkaç hafta rahatsızlanmış, ama görünüşe bakılırsa mart sonu gelmeden iyileşmişti. Bununla beraber nisanda, rahatsızlığı nüksetmiş ve görünen o ki "vahim derecede hasta" olduğunu iletmişti: Sorun akciğerleriyle ilgili olan kronik rahatsızlıktı. Mordaunt'lar Locke'u, Londra'nın iki üç kilometre dışında bulunan Fulham'daki evlerinde kalmaya davet etmişti, o da nisan sonunda tekneye binip nehir yoluyla Chelsea'ye, sonra da bir faytonla Parson's Green'e gitmişti. Lady Masham'ın sonraları bu döneme dair hatırladıklarına göre,

> eski düşmanı şehir havası, onun akciğerleriyle gerçekten de savaşıyordu bazen: Ama [Mordaunt'ların] nezaketi sayesinde... (ikisi de Bay Locke'a karşı her zaman büyük bir saygı ve dostluk göstermişti) Locke ... bu tür durumlarda, şehrin yakınında bulunan, hoş bir bahçeye sahip (Bay Locke bu bahçede bulunmaktan büyük zevk duyuyordu), onlara ait bir evde kalma imkânı buluyordu.

Locke'un Mordaunt'larla ilişkisi, Mordaunt'un bahşettiği hamilik sayesinde belli ki kendisine fayda sağlamaktaydı. Bununla beraber, dışarıdan bakılınca özellikle uyuşmuyor olsalar da, aralarında gerçek bir dostane ilişki de varmış gibi görünüyor. Locke'tan yaklaşık otuz altı yaş küçük olan Mordaunt, bir çağdaşı tarafından "çok ateşli, fikirlerle dolu ve belagatli bir insan" diye tarif edilmişti; "ama doğru muhakemeye sahip değildi, erdemden ise bir hayli yoksundu; düşünceleri basit ve biçimsizdi; tuttuğu sırlar da kısa sürede ortalığa yayılıyordu. Hem boş, hem ihtiraslı hem de hercaiydi". Kraliçe Mary, tezcanlı oluşuna değinerek onun "kaçık" olduğunu söylemişti düpedüz; "onu yöneten" karısı ise "daha da kaçık" idi. Locke'tan neredeyse yirmi beş yaş küçük olan bu kadın, Hollanda'daki ilk tanışmalarından bu yana, en azından açık açık flört etmeyi isteyecek ölçüde ondan etkilenmiş gibi görünüyordu. "Bay Locke'un edendirdiği izlenmler ... öyle bir aylık sürrede unutulup gitcek kadar önemsiz [değil]; bunnar, bir kadnın kalpindeki hiç de kumlu olmıyan topraka iyice kökk saldıkından büyüyüp serpilecegler". Locke'u cezbeden muhtemelen ondaki bu cilveli tavırlar olup (kocasıyla oynadığı bir oyunun parçası olabilirdi bunlar) Damaris Masham'da söz konusu olduğu gibi, zekâsı değildi kesinlikle; gönderdiği mektuplar ümmilikleri bakımından dikkat çekicidir.[52]

Locke, Mordaunt'lardayken Goodall'a, öksürüğü ve nefes darlığı hakkında mektup yazmıştı. Goodall'un kanaatine göre, Locke "mesleklerin-

de öylesine usta" idi ki Locke'un zaten bilmediği bir şey söylemesi pek de mümkün değildi. Goodall "sayfiye havasının, beslenme düzeninin, semptomlara dikkat etmenin çok yararlı olduğunu" belirtmenin yanı sıra, verem üzerine bir kitap yazmış olan Dr Morton adında birinin tavsiye ettiği birtakım haplardan bahsetmiş, Locke'un onunla tanışması için de bir akşam yemeği ayarlayacağını söylemişti.[53]

Ayrıca Locke, birkaç hafta önce başvurduğu, yeni tanıştığı Dr William Cole adında birinden de tavsiye almıştı. Bu tavsiye özellikle de öksürüğünün, Cole'un cerahat telakki ettiği balgamla ilişkili olması konusundaydı. Tıpkı Goodall gibi, Cole da Locke'un kesinlikle kendisinin yardımına ihtiyacı olmadığını iddia etmişti, "zira kendisine bildirilenlere göre, onun tıp alanında öyle çalışmaları vardı ki onu bu alanda başka herhangi bir insan kadar hâkim kılıyordu"; gelgelelim çare konusunda ise, Cole meselenin hiç de basit olmadığını, zira veremin, özellikle de "(eldeki vaka olan) akciğer tüberkülozu"nun hem mevsime hem de kişiye göre çokça değişiklik gösterdiğini söylemişti. Bununla beraber, aşırıya kaçmadan hacamatı, zorla kusmayı, geceleri öksürük kötüleşiyorsa yatarken afyon almayı, ayrıca beslenme düzeniyle ilgili olarak da ya buzağı paçası, salyangoz gibi kaslı olmayan etleri yahut da bütünüyle sütten oluşan, belki arada sırada yulaf ezmesi ya da süt lapasıyla çeşitlendirilebilecek bir beslenme önermişti.[54]

Cole belki de Locke'u etkilemek istediğinden uzunca bir mektup yazmıştı, zira o sıralar Worcester'dan taşınıp mesleğini Londra'da sürdürme konusunda onun tavsiyesini ve yardımını istemişti. Hatta semptomlarının seyri konusunda Locke'un yaptığı uzun açıklamalara ve bunlarda epeyce hafifleme olduğuna dair haberlere karşılık olarak daha da uzun bir cevap vermişti. Cole, Locke'un "pek çok düşünce adamı (hekimler de istisna değildi)" gibi, *kendi* semptomlarını ve durumunu muhtemelen abarttığını düşünmeye başlamıştı artık: "Onları büyütüyor ya da onların dolaysız ve büyük etkilerine bakarak açık seçik algılayamıyor ... tıpkı gözün, çok yakınına getirilen bir nesneyi algılayamaması gibi". Locke'taki semptomların biraz düzeldiği göz önünde tutulduğunda, mustarip olduğu hastalığın, onun düşündüğü gibi, verem ya da tüberküloz olmayabileceğini sezmişti Cole: "Sanırım [veremde görülen] balgamlı akıntı telakki ettiğiniz şey, olağandan fazla ilerlemiş [bronşitte görülen] sümükten ibaret olabilir".[55]

Locke fiziksel durumuna rağmen, Parson's Green'de, *Hoşgörü Üzerine Mektup* için yakınlarda yayımlanmış olan bir eleştiriye vereceği cevap üzerinde çalışma imkânı bulmuştu. Yazarının kim olduğuna dair spekülasyonları ve dedikoduları şüphesiz ki ayyuka çıkaran iki saldırı olmuştu son zamanlarda. Bunlardan biri olan, Thomas Long adında bir kişi tarafından yazılmış *The "Letter for Toleration" deciphered* ["Hoşgörü İçin Mektup"un deşifre edilmesi] için Locke hiçbir aleni cevap vermemişti. Ama Jonas Proast adında bir Anglikan rahibi tarafından isimsiz olarak yayımlanmış kısa bir kitapçık olan, *The Argument of the "Letter concerning Toleration" briefly considered and answered* ["Hoşgörü Üzerine Mektup"taki Savların kısaca ele alınması ve cevaplandırılması] başlıklı yazıya ise dikkatle eğilmişti.

Proast doğru dinin, Locke'un *Mektup*'unda savunulan hoşgörüden yarar göreceği konusunda şüphe duyuyordu: "Eminim ki yazarımızınki kadar engin olmayan bir hoşgörünün meyveleri (ki bazıları hâlâ aramızda bulunuyor) bu tür bir yararı ümit etmek bakımından teşvik edici değil". Ama Proast, başlı başına hoşgörüye karşı çıkmak yerine, Locke'un hoşgörü lehine sunduğu savlara karşı çıkmakla sınırlamıştı kendini. Locke'un, "amirin bütün yetkisinin yalnızca ... sivil meselelere... erişebildiği, ... ve bu yetkinin ruhların kurtuluşunu kapsamasının hiçbir surette mümkün ya da gerekli olmadığı" yollu iddiasının üç dayanağı bulunuyordu ve her ne kadar Proast bunların hiçbiriyle hemfikir olmasa da, en çok ikincisi üzerinde yoğunlaşmıştı: İnançlar iradenin kontrolü altında olmadığından, devletin, kurtuluş için gerekli olan inançları tebaasına dayatması pek de mümkün değildir. Proast dinsel inancın "dışarıdan güç uygulayarak ve zorlayarak değil, akılla ve savlarla" ortaya konması gerektiğini tamamen kabul ediyordu, ne var ki bunun, güç kullanmanın "doğru dini yaymak ve ruhları kurtuluşa erdirmek bakımından büsbütün yararsız" olduğu anlamına geldiğini reddediyordu. Gücün "dolaysız ve mesafeli olarak" gene de kullanılabileceğini iddia ediyordu Proast; yani güç, insanları "kendilerini ikna etmeye yönelik olan, ama zorlanmadıklarında dikkate almayacakları uygun ve yeterli sebepler ile savları dikkate almaya" sevk etmek için kullanılabilirdi pekâlâ. Proast'un düşüncesine göre, şurası aşikârdı ki genel olarak insanlar bu sebepler ve savları dikkate almıyor, dinlerini de yetiştirilme tarzları ve âdetlere göre benimsiyorlardı. O halde bunları dikkate almaları için insanları sevk etmek gerekiyordu ve bunu gerçek-

leştirme yolu da cezaların gücüydü. Proast'un aklından geçen şey, insanları "dinle ilgili meseleleri dikkatli ve tarafsız bir şekilde tartmaya" sevk etmek için gücün "uygun oranda" kullanılması gerektiğiydi ve bu hususta "insanları ateş ve kılıçla kovuşturmanın ya da mülklerini ellerinden almanın" doğru olmayacağı, hatta bunun yarardan çok zarar getireceği konusunda da Locke'la kesinlikle hemfikirdi. Proast, güç kullanmayı "aşırıya kaçmayan" ve "vahim ölçüde sapkın olanları değil de ekseriyetle sağduyu sahibi insanları ikna etmeye normal olarak yeterli" gelecek bir şey olarak betimliyordu betimlemesine ama hangi orandaki güç ve cezanın münasip olduğunu belirtmiyordu. Bu gücü kimin kullanacağı konusunda ise, Proast, Locke'un devlet ile Kilise'nin birbirinden ayrılması konusundaki görüşünü açıkça reddederek, gücü öncelikle "sivil hükümdar"ın kullanması gerektiğini düşünüyordu. Sivil menfaatlerin kesinlikle bir devlet meselesi olduğu konusunda hemfikirdi, ama bunlar *yegâne* mesele değildi, zira devlet, Proast'ın izah ettiği yolla, insanların "ruhani ve ebedi menfaatlerine" de katkıda bulunabilirdi. Gene Locke'un tersine, aslında bu işi gerçekleştirme vazifesinin amire Tanrı tarafından dayatılmış olduğunu düşünüyordu Proast.[56]

Proast'ın yazdığı kitapçığa Furly'nin istihzayla verdiği tepki, "kâğıt çok kaliteli ve malzeme de bunca müstesna olduğundan" kitapçığın basım masraflarının yazar tarafından karşılanmış olması gerektiği şeklindeydi; yazarın kendisi ya "avanaktı ya da çıkar için yazıyordu". Ama Locke kitapçığa karşılık vermenin gerekli olduğunu düşünmüş olsa gerekti ve mayıs sonunda*, hâlâ Mordaunt'larla beraberken, *Hoşgörü Üzerine İkinci Mektup*'u kaleme almıştı.[57] Muhtemelen birinci *Mektup*'un yazarı olduğundan şüphelenildiği için, Locke bu ikinciyi, tartışmaya yeni giren, "Philanthropus", yani insanoğlunun dostu, adlı biriymiş gibi yazmıştı.

İkinci Mektup ilkinden uzundu, gelgelelim mektubun tamamı, Proast'un veciz kitapçığına karşı yapılan ayrıntılı, tekrarlara düşen ve şahsi mahiyetteki bir saldırıdan ibaretti. Locke, Proast'un, insanların inançlarla kanaatleri iradelerinin kontrolü altında olmasa dahi, bu inançlarla kanaatleri değiştirebilecek savları ve sebepleri gene de dikkate alabilecekleri şeklinde ortaya koyduğu fikrin özünü yadsıyor değildi. İnsanların, anlaklarını doğrudan etkilemek bakımından kendi başlarına uygun olmayan yol-

* Kitabın içinde "27 Mayıs" tarihi yazılıydı.

larla bunu yapmaya sevk edilebileceğini de yadsıyor değildi. Bunun yerine Locke, Proast'un devletin dinsel inanç konusunda bu dolaysız prosedürü benimseyebileceği yolundaki önerisini bütün yönleriyle titizlikle ele alıp irdelemişti. Başka pek çok şeyin yanı sıra Locke, bu önerinin gereksiz olduğunu, zira zulmeden devletlerin, ne iddia ederlerse etsinler, aslında tebaalarının dinsel *inançları* ile ilgilenmeyip yalnızca görünürdeki itaatleriyle ve kurallara uymalarıyla ilgilendiğini iddia etmişti. "Bir muhalif resmi kiliseye boyun eğdiği zaman ... bunu akılla, inançla ve dine alaka duyan bir Hıristiyana yaraşacak tarzda gerekçelerle yapıp yapmadığını anlamak için hiç tetkik ediliyor muydu ki?" Ayrıca Locke şuna da işaret etmişti ki çok az yönetici "doğru dine mensup olduğundan, muhtemelen Proast'un bahsettiği dolaysız güç kullanımı ... yarar kadar zarar da getirecekti .... Kaldı ki bahsettiği güç kullanma tarzı, İngiltere'de Protestanlığın olduğu kadar, Fransa'da da Katolikliğin gelişimine katkıda bulunacaktı". Bu gücün tam olarak kime karşı kullanılacağını Proast'un belirsiz bırakmasına da itiraz etmişti Locke; pek çok muhalif, inançlarına ilişkin sebepler ve savlar üstüne çoktan kafa yormuş olabilirdi, pek çok konformist de bu işi pekâlâ yapamamış olabilirdi. Proast'un ulusal Kilise mensuplarına güç kullanılmasını savunuyor olmasına inanmakta da güçlük çekmişti Locke; gelgelelim onlara karşı güç kullanılmayacak olsa bile, amirin dinine mensup olmadıkları için zaten cezalar ortaya çıkacaktı ki "bu tam da kendisinin bu konuda otoriteyi amirden esirgediği bir şeydi". Locke kutsal kitapta, gücün bu şekilde kullanılacağına dair hiçbir gerekçe yer almadığını ve Proast'un "aşırıya kaçmayan" güç derken ne kastettiğini tarif etmemiş olduğunu belirtmişti. Proast'un "eğer insanların *ruhani* ve *ebedi* menfaatleri siyasi hükümet tarafından bir şekilde temin ediliyor ya da geliştiriliyorsa, bu menfaatlerin temin edilmesi ve geliştirilmesinin mantıken sivil hükümetlerin amaçları arasında telakki edilmesi gerekir ve haliyle de bunlar amirin yetkisi kapsamına girer" şeklindeki görüşünü de sorgulamıştı Locke.[58]

Her ne kadar Proast'un sözleri kimi zaman aksini söylese de, savunduğu "aşırıya kaçmayan" güç ile kastettiği husus, insanların kendi dinsel inançları ile kanaatleri üzerinde ciddi ciddi kafa yormalarının gerekli oluşu değildi düpedüz; ayrıca (Locke bunun tam aksi olduğundan şüphelense de) insanların ulusal kilisenin öğretilerini kabul etmelerinin gerekli oluşu da değildi. Asıl mesele, insanların doğru dine ulaşmalarının gerektiğiy-

di. Ne var ki, Locke'un işaret ettiği üzere, bu dinin hangisi olduğu konusunda hiçbir mutabakat yoktu ve haliyle "hakikat hakkında hüküm verecek biri olmadığından" da insanlar "kimsenin bilmediği bir şey için" cezalandırılacaktı: "Kimsenin bilmediği bir sayının karekökünü buldurmak için bir âlimi kırbaçlamak" gibi bir şeydi bu. Kaçınılmaz olarak, karar veren amir olacaktı: "Onun fikrine göre, insanlar hiçbir zaman 'akla ve salim hükümlere göre hareket etmez' ki bu da ... sizin dediğiniz üzere, insanların amirin dinini benimsemesi için ... onun tarafından teşvik edilmesi gerektiğine tekabül ediyor".[59]

Locke'un ikinci mektubu, arkadaşları tarafından iyi karşılanmıştı. Furly'nin düşüncesine göre, bu mektup "usta işi bir cevap" olup Proast'un "hataları ustalıkla düzeltilmişti": "Temenni ederim ki bu ona iyi gelir". Le Clerc ise mektubu "çok özenli ve sağlam bir çalışma" olarak görmüştü.[60]

Londra'ya yapılan bir dizi yolculukla bölünmüş olsa da Locke, Mordaunt'larda haziran başına kadar kalmıştı. "Güzel havası" ve "ılık iklimi" ile Parson's Green'in kendisine çok iyi geldiğini düşünmüştü Locke ve çok geçmeden tekrar gitmişti sayfiyeye. Muhtemelen ilk kez ziyaret ettiği, Oates'a, Masham'larin Essex'teki High Laver'da bulunan evlerine gitmişti bu sefer. Haziranın son iki haftası boyunca burada kalmıştı Locke. Londra'ya döndüğünde ise, Smithsby'lara değil de gene Dorset Court'ta bulunan yeni ikametgâhına gitmişti. Burası (karşılığında aylık yaklaşık bir pound ödemişti) kısa bir süre önce Oxford'dan taşınıp gelmiş olan, eski tanıdığı Robert Pawling'in evindeydi. Locke, buraya taşınmasına rağmen, evle ilgili çeşitli işler için, yaşamının sonuna dek Rabsy Smithsby'a bel bağlamaya devam etmişti.[61]

Haziran sonunda Tyrrell, Locke'u bir kez daha iğnelemeye vesile bulmuştu. "Büyük bir memnuniyetle, muhteşem Deneme'nizi baştan sonra tekrar okumaya başladım", diye girmişti söze; "Oxford'daki kimi düşünürlerle konuşurken ... ahlaken iyiliği kötülükten ayırt etmemize yarayan doğa yasasıyla (ya da akılla) ilgili olarak söylediğiniz şeylerin onları tatmin etmediğini gördüm". Bu tatminsizliğin dayandığı husus şuydu: Locke (doğuştan ilkeleri yadsırken) sonradan "doğanın ışığıyla, yani müspet vahyin yardımıyla bilinebilecek bir yasa vardır" diye öne sürmüş olsa dahi, Tyrrell'ın ortaya attığı üzere, sonraki bir bölümde, ahlakı doğa yasasından ayırıp "insanların çeşitli toplumlardaki birtakım eylemleri övmesine ya da kötülemesine" indirgemişti ki bu da ahlakı safi göreli hale getiriyordu.[62]

Temel olarak iki eleştiri vardı burada: Locke, bir doğa yasasının varlığını ilkin öne sürmüş sonra da yadsımıştı; ayrıca bunu yadsımanın yanı sıra, ahlak için hiç de tatmin edici olmayan bir temel sunmuştu. Locke bu itirazları aceleci, baştan savma ve düşmanca bulmuştu. Locke'un onlara verdiği ilk cevap elimizde yok, ama Tyrrell'ın menfi cevabından anlaşıldığı kadarıyla Locke, Tyrrell'ın samimi olmayan bir tavırla, başkalarının itirazlarını iletme kisvesi altında, aslında kendi itirazlarını ortaya koyuyor olduğunu telakki etmişti. Şayet "söylediğim bir şey ... kimi kişilerin çıkardığı sonuçların ... benden kaynaklandığına inandırdıysa sizi, özür dilerim, zira benim tek niyetim ... nasıl cevap vereceğimi bilebileyim diye ... kendimin değil de başka kişilerin tekdirlerini size iletmekti", demişti Tyrrell. "İnsanların, yazdıklarınıza karşı ne tür itirazlarda bulunduklarını size söylememi istemiyorsanız şayet, ileride daha ihtiyatlı olurum", diye bitirmişti sözlerini Tyrrell bozulmuş bir halde.[63]

Locke ilk cevabında şuna işaret etmiş olsa gerekti: "İnsanların erdem ve kötülük hakkında hüküm vermek için başvurduğu yasayı yalnızca fertlerin rızasının teşkil ettiğini" ortaya koymuş olsa dahi, az önceki bir bölümde, "ilahi yasa" ile ilgili olarak, eylemlerimiz için "Tanrı'nın bir kural koyduğunu" da söylemişti.[64] Tyrrell ise cevabında, hakikaten de bu bölümü arkadaşlarına gösterdiğini, ama onların bunu akılla keşfedilebilecek bir "doğa yasası"na değil de Kitab-ı Mukaddes'te vahyolunmuş bir yasaya göndermede bulunuyor diye yorumladığını söylemişti.

Elbette Locke'un "haysiyete ve âdete dayalı yasa" haricindeki yasalardan bahsettiğinin kabul edilmesi, ahlakı bu yasaya indirgediği yönündeki suçlamaları az çok etkisiz hale getirmekteydi. Ama Locke bu noktayı vurgulamamış, akılla keşfedilebilir bir doğa yasasını yadsıdığına yönelik suçlamalarla ilgilenmişti daha ziyade. Kendi amaçları açısından, "ilahi yasa" derken, akıl tarafından keşfedilebilecek bir şeyi ya da Kitab-ı Mukaddes'te vahyolunmuş yasayı kastedip kastetmediğinin hiç de önemli olmadığını söylemişti Locke. Yapmak istediği şey, insanların "erdem" ve "kötülük" idelerini, kendi eylemlerini birtakım yasalara atfederek oluşturduklarını izah etmekti ve bütün yaptığı da, insanların bu atfı yapabileceği çeşitli yasa türlerini sıralamaktı.[65]

Tyrrell'ın önceden söylediği üzere, eğer Locke "İlahi Yasa" derken akılla keşfedilebilir birtakım yasaları kastediyorsa, o zaman açık açık bunu belirtebilir ve "başkaları buna doğa yasası demektedir" ibaresini ekleye-

rek belirsizliği giderebilirdi: Aslında "eğer halka sunulmadan önce bana iletilme şerefine nail olsaydım bunu dile getirmeniz konusunda size tavsiyede bulunabilirdim, zira bana bıraktığınız notlarda [bu konuda] söylenmiş hiçbir şey yoktu". Locke sertçe cevaplamıştı bunu: "Arkadaşlarınız yazdıklarımı daha iyi mütalaa edebilirlerdi pekâlâ. Orada ortaya koymak istediğimi düpedüz gerçekleştirdiğimi sanıyorum". Gelgelelim bu tartışmanın baskısı altında Locke Tyrrell'a çok fazla şey açıklamaya hazır olmasa da, bu konuyu tekrar düşünmeye başlamıştı. *Deneme*'nin ikinci baskısında, ilahi yasa derken, "*ister doğanın ışığıyla isterse vahyin sesiyle bildirilmiş olsun*, Tanrı'nın insan eylemleri için ortaya koyduğu" şeyi kastettiğini açıklayacaktı: Bu yasa "ahlaki doğruluk için *tek* hakiki mihenk taşıdır", diyecekti Locke.[66]

Temmuz – Aralık 1690: İktisada Dair Meseleler

Locke yeni ikametgâhı olan Pawling'in evinde birkaç hafta geçirdikten sonra, tekrar Oates'a gitmişti. Ağustosun bir kısmını, Cary Mordaunt ile birlikte Bath'ta geçirmeyi istemişti, ama eylül başında hâlâ Oates'taydı. Hem "sürekli yağan yağmur" hem de Masham'ların "ricası" sonucu orada kalmış, "kötü havaların gelmesiyle birlikte hafiften ortaya çıkmaya başlayan öksürüğüne de kavuşmuştu". Ancak eylül ortasından sonra şehre dönebilmiş, muhtemelen onun uzun süreli yokluğundan şikâyet etmiş olan Mordaunt, Pembroke ve diğer arkadaşlarının teşvikiyle de burada kalmaya karar vermişti. Lady Masham'a itiraf ettiği üzere, ne yazık ki Londra'da geçirdiği iki hafta sonunda öksürüğü "biraz artmıştı".[67]

İngiltere'nin Fransa'yla savaşa girmesinden sonra, resmi faiz oranlarında artış olmuş, bunun ardından da faizin yüzde 6'dan 4'e düşürülmesi talep edilmişti yeniden. Bu olayın üzerine Locke bu konu hakkında tekrar kafa yormaya başlamıştı. 1668'de yaptığı çalışmayı ele almış, zaman zaman Hollanda'daki vaziyetle ilgili olarak Furly'den ve 1680'lerde orada bizzat gerçekleştirdiği gözlemlerden edinmiş olduğu bilgilerle de bu çalışmayı yeniden düzenleyip eklemeler yapmıştı.[68] Faiz indiriminin dayatılmasına hâlâ karşıydı, amacı da bunun kimi insanların düşündüğü sonuçları ortaya çıkarmayacağını göstermekti. Locke'un vardığı özgül sonuçların arka planında genel olarak para ve faiz oranlarıyla ilgili birtakım kuramsal fikirler yer alıyordu.

Locke'un düşüncesine göre, hiçbir faiz oranının kararlaştırılmadığı durumlardaki yasal ihtilafları çözüme kavuşturmak ve hükümetin aldığı borçları ödemekte kullanacağı oranı teşkil etmesi için resmi bir faiz oranına ihtiyaç vardı. Bununla beraber Locke, hususi borçlar için resmi bir oran dayatılarak ekonominin yönlendirilmesine dayalı her tür girişime tamamen karşıydı. Düşüncesine göre, hükümetin yasalarla dayatabileceği her oranın yanı sıra bir de piyasada kullanılan oran –insanların borç alıp vermekte kullanacakları bir oran– mevcut olacaktı: "İnsanları borç alma belasına iten paranın yokluğudur ve bu yoklukla orantılı olarak da, ne kadar pahalıya patlarsa patlasın, herkes para edinecektir". Eğer yasal olarak dayatılan oran, piyasadaki orandan daha aşağıda tutulursa, bu yasa, bankacılar ile "borç verme sanatı"nda usta olan diğer kişilerce, borç alan sıradan insanların aleyhine çiğnenecekti: Bu kişiler şahıslardan yasal oranda, depozito halinde para alacak, sonra da daha yüksek olan piyasa faizi üzerinden borç olarak verecekti.[69]

Dahası yasalara uyulacak olsa bile, daha düşük olan bir resmi faizin tartışılabilir sonuçları olacaktı. Örneğin toprak sahibi olmayan, "malı mülkü paradan oluşan" dullar ve yetimler açısından kayıp meydana gelecekti; ama öte yandan düşmeyen kârlarla satacağı mallar satın almak üzere parayı daha ucuza ödünç alabilen tüccarlar gibi aracılar açısından ise kârların artması anlamına gelecekti bu. Paranın bu şekilde, yani "halkın hiçbir günahı olmayan büyük bir kısmı"ndan alınarak, ülkeye topyekûn hiçbir yararı olmayacak şekilde dağıtılması için hiçbir geçerli sebep bulunmadığını düşünüyordu Locke.[70]

Ayrıca Locke şunu öne sürüyordu ki bağlı kalınan yasal bir faiz indirimi, bunun savunucuları tarafından vaat edilen, örneğin yeni yatırımların maliyetinin daha düşük olması sebebiyle üretime dayalı ticarette bir artışın olacağı gibi sonuçlar ortaya çıkarmayacaktı. Locke'un bunları hararetle tartışması, bu vaadi ne denli tehlikeli gördüğünü ortaya koymaktaydı: Bu vaat önemli hiçbir şey söylemeyen "parıltılı laflar"dan ibaretti. Düşük faizli para karşısında "insanların ağzını sulandırıyor", ama gerçekte parayı üretmiyordu. Daha düşük bir faiz oranının, borç almak için mevcut olan para miktarını düpedüz azaltacağını düşünüyordu Locke. Şunu öne sürüyordu ki eski resmi oran söz konusuyken bile, borç alanlar verenlerden daha fazlaydı ve faizler düştüğünde ise sıradan insanlar, "getiri ile riskin orantılı olmadığına hükmedeceğinden" özel tüccarlara borç verme konusunda daha isteksiz olacaklardı.[71]

Daha düşük bir resmi faiz oranının ortaya çıkaracağı diğer bir sonucun da fiyatların yükselmesi olacağı varsayılmaktaydı. Locke'un açıkladığına göre, buradaki sav, paranın değerinin daha az olması sebebiyle paranın mübadele edildiği malların değerinin buna bağlı olarak daha fazla olacağıydı: "Paranın değerini ne kadar azaltırsanız, paranın mübadele edildiği diğer şeylerin fiyatını da o kadar artırırsınız; bir şeyin fiyatını artırmak, para bakımından o şeyin değerine eklemede bulunmaktan başka bir şey değildir, ya da paranın değerini azaltmak demektir ki bu da tamamen aynı şeydir".[72] Locke'a göre bu savın sonucu yanlış olup aslında fiyatlar, ticaretteki yatırımların azalması yüzünden düşecekti. Ama her halükârda bu sav, "paranın değeri" kavramı hakkındaki bir kafa karışıklığına dayanmaktaydı.

Locke paranın bir "çifte değer"i olduğunu öne sürüyordu. Bir bakıma toprak gibiydi, ne kadara kiralanabiliyorsa değeri de o kadar oluyordu; yani para faiz karşılığında kiralanabiliyordu. Bu ikisi arasındaki paralellik daha ötelere de uzanmaktaydı, zira kiralanan toprak, kiradan daha yükseğe satılacak mahsul veriyor, borç alınan para ise, faizden daha yükseğe satılacak malların üretilmesi işine yatırılıyordu. Dolayısıyla tefecilerin toprak sahiplerinden hiçbir farkı olmadığını öne sürüyordu Locke. Aslına bakılırsa tefecilerin, toprak sahiplerine nazaran, müşterilerinin kazançlarından daha az oranda aldığını iddia ediyordu.

Bu "çifte değer"in ikinci kısmı da para ile mallar arasındaki bir benzerlikten ortaya çıkmaktaydı. Mallar "yaşam için zorunlu ve yaşamı kolaylaştırıcı" olmalarının yanı sıra, başka mallarla mübadele edilebiliyordu. Aynı şekilde para da mallarla mübadele edilebiliyordu.[73] Elbette para satın aldığı mallardan farklıydı, zira ne yaşam için zorunlu ne de yaşamı kolaylaştırıcı bir şeydi; dahası malların aksine, paranın sabit bir değerinin olduğu ve malların değerini hesaplamakta kullanacağımız bir ölçü teşkil ettiği kabul edilmekteydi.

Nitekim Locke, faiz oranını indirmek itibarıyla "paranın değeri"nde indirim yapmak ile, paranın mübadele değerinde, enflasyon itibarıyla artık daha az malla mübadele edilebileceği bir indirim yapmanın aynı anlama gelmediğini iddia ediyordu. Daha ucuz paranın daha yüksek fiyatlar ortaya çıkaracağı fikri düpedüz muğlaktı.

Locke paranın mübadele değerini irdelerken, parayı, satın aldığı mallarla birlikte, düpedüz bir mal gibi düşünmüştü (gerçi özel bir türüydü)

ve bunu temel alarak mübadele değeri ya da fiyata ilişkin genel bir kuram geliştirmişti. Satıcı sayısının fazla, alıcı sayısının ise az olduğu durumda fiyatların düşük olacağı yönündeki sezgisel düşünceyle başlamıştı işe. Daha sonra da "miktar" ve "sürüm" kavramlarına dayanarak fiyata ilişkin bir izah ortaya koymuştu: Bir şeyin değerini hesaplamak için "bu şeyin miktarını sürümüyle orantılı olarak" düşünmeliydik, "zira fiyatı düzenleyen yalnızca bu" idi.[74] Mübadele edilebilir bir malın (ister gümüş para isterse buğday olsun) "miktar"ı, mevcuttaki sayısı demekti yalnızca; talebin bir fonksiyonu olan "sürüm" ise, belli bir sürede satılan miktardı; değer de miktarın sürüme oranıydı. Dolayısıyla belli bir sürüme karşılık gelen miktar arttıkça (ya da belli bir miktara karşılık gelen sürüm azaldıkça) değer de azalıyordu. Sonuç olarak, bir mal (mesela buğday), başka bir maldan (mesela kumaş) daha değerli oluyordu ve bu iki maldan miktar/sürüm oranı yüksek olan da daha fazla mübadele ediliyordu.

Para özel bir maldı. Ne bozuluyor ne tüketiliyordu. Değeri muhafaza etmek için kullanılıyordu: Zorunlu ve faydalı şeyler insanlarda gereğinden fazla bulunduğunda, bu fazlalığı bilhassa parayla mübadele etmek istiyorlardı daima. Sonuç olarak da paranın gayet sabit bir sürümü oluyordu: "Para arzusu, neredeyse her yerde hep aynı olduğundan, sürümü çok az değişir".[75] Dahası miktarı da aylar ve yıllar içinde ancak yavaş yavaş arttığından, değeri sabit kalıyor ve değişmez bir ölçü olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla malların bir "fiyat"ı vardı: Buğdayın, kumaşa ve kömüre kıyasla sahip olduğu mübadele değeri, bu üç malın paraya kıyasla sahip olduğu mübadele değeri vasıtasıyla karşılaştırılabilirdi. Bizler paranın değişmez bir değerinin olduğunu ve diğer şeylerin fiyatlarının da paraya kıyasla yükselip düştüğünü farz ediyorduk. Aslına bakılırsa, herkesçe kullanılan buğdayın hem niceliği hem de sürümü yıllar içinde çok az değiştiğinden, buğdayın değeri de değişmez bir ölçü olarak kullanılabilirdi; ama hacmi ve kolayca çürümesi sebebiyle, değer muhafaza etmek için uygun değildi.

Para başka bir bakımdan da özel bir maldı. Bir malın, mübadele değeri olmasının yanı sıra, "içsel, doğal bir değeri de vardı ... bu değer de gereken şeyleri temin etme ya da yaşamı kolaylaştırma bakımından uygunluğuna bağlı" idi. Belli ki bu iki tür değer arasında bir bağlantı vardı, ama dolaysız bir bağlantı değildi bu: Hava gibi, büyük bir içsel değere sahip, mutlaka gerekli olan bir şeyin, fazla miktarda ve her yerde mevcut oldu-

ğu için, ne sürümü ne de fiyatı vardı; öte yandan insanlar "mutlaka gerekli olan bir şeye sahip olmaksızın yaşamlarını sürdürmek yerine, bu şey için" her miktarı ödeyecekti ve burada da "az bulunurluk ... tek başına fiyatı belirliyordu". Locke dekoratif amaçlı ya da sikke olarak kullanımlarını düşünmeksizin, gümüş ile altının da içsel bir değeri olduğundan söz etmişti, ama bunlar için söz konusu olan "hayali" bir değerdi:

> insanlık altın ile gümüşe hayali bir değer atfetmekte fikir birliğine varmıştır; dayanıklı olmaları, az bulunmaları ve sahtelerinin kolay kolay yapılamıyor olması sebebiyle, bunlar herkesin rızasıyla, genel akçe olmuştur; bu münasebetle insanlar bu metallerin karşılığında, bunların herhangi bir miktarına karşılık olarak elden çıkardıklarıyla eşit ölçüde değerli olan şeyleri alacaklarına kani olmuştur .... Paranın başka hiçbir değerinin olmamasının yanı sıra, insanın istediği ya da arzuladığı şeyi temin etmek üzere elinde yalnızca akçenin olması ve bunların da istediğimiz ya da arzuladığımız şeyi yalnızca nicelikleri itibarıyla temin edebilmeleri açıkça ortaya koyuyor ki ticarette kullanılan gümüş ile altının içsel değerini yalnızca nicelikleri teşkil etmektedir.[76]

Önceden belirtildiği üzere, para (mübadele değerine zıt olarak) faiz değerine sahip olması sebebiyle, toprak ile karşılaştırılabilirdi ve Locke'un dediği üzere, toprağın değerinin faiz oranına bağlı olacağı beklenmekteydi. Aslında düşünülen şuydu ki daha düşük bir faiz oranı dayatmanın bir başka sonucu da, parasal mübadele bakımından toprağın değerinde bir artışın meydana gelmesi olacaktı. Toprağın (bir mübadele malı olarak) sermaye değerine ilişkin yorumlardan biri de bu değerin birkaç yıllık kiraya eşit olmasıydı. Dolayısıyla şu varsayılabilirdi: Faiz oranının yüzde 6'dan 4'e indirilmesinin, borç alınan paradan yüzde yüz kazanç elde etmek için geçecek sürede yaklaşık on yedi ila yirmi beş yıllık bir artış anlamına geldiği farz edildiğinde, (toprak kirasının ya da faiz değerinin sabit kaldığı varsayılırsa) toprağın sermaye değeri de yıllık kiranın yaklaşık on yedi ila yirmi beş katı artmış gibi düşünülmeliydi.

Locke toprak biçimindeki sermayeye kiranın getirdiği kazancın, ideal olarak, toplam paraya faizin getirdiği kazanca kabaca eşit olduğunu düşünmekle beraber, toprağın mübadele değerinin, faiz oranınca belirlendiğini ya da belirlenmesi gerektiğini düşünmüyordu. Bu değer, tıpkı başka malların fiyatı gibi, toprağın kaliteli oluşuyla ve alıcılar ile satıcıların sayısıyla belirleniyordu daha ziyade.

Ülkede, toprağın kira değerinde yaşanan düşüşün (toprak sahiplerini fakirleştiriyordu bu), sanıldığı gibi, yüksek faiz oranı yüzünden (yalnızca bankacıları zenginleştiriyordu bu) gerçekleşmediğini öne sürmüştü Locke. Düşüncesine göre, bu iki şey birbiriyle bağlantılı değildi ve kirayı göz önüne alarak toprak sahiplerine daha düşük oranlar dayatmak hataydı. Gerçekte kiradaki düşüş, uluslararası ticaretteki zayıf denge yüzündendi: "Eğer toprak sahibi beyefendiler, yaptığımız mal ihracatının karşılığından daha fazla şarap, baharat, ipek ve dışarıdan gelen diğer tüketim maddesi edinirse ya da bunları edinmeye önayak olursa, para da kaçınılmaz olarak hesabı dengeleme yolunu tutup borçları ödeyecekti".[77]

Yılın son çeyreğinde Locke'un ele aldığı bir başka güncel mesele de ülkede basılan madeni paralardı.[78] Madeni paralar, bugünkü gibi, itibari resmi maden parçaları değildi; daha ziyade değerlerini içlerindeki maden miktarından alıyorlardı, böylece üzerlerindeki Kraliyet Darphanesi mührünün tasdik ettiği üzere, belli bir saflık derecesindeki ve belli miktarlardaki değerli madenlerden (esasen gümüş, bir ölçüde de altın) oluşuyorlardı. "Hesap birimi olarak kullanılan para" olması bakımından, bazı gümüş paraların (şilinler ya da beş şilinlik kronlar) üstünde, nominal bir değer belirtilmekteydi (pound, şilin, peni). Gine* gibi altın paraların üzerlerinde ise nominal bir değer yoktu.

Yıllar içinde tedavüldeki pek çok madeni para, "kırpma", yani gayrimeşru olarak gümüş paranın dış çeperinin tırtıklanması yüzünden (1663'te birtakım tırtıklı madeni paranın tedavüle çıkarılmasıyla zorlaşmıştı bu iş), kimi zaman resmi ağırlıklarının yarısı kadar değer kaybına uğramıştı. Kırpılmış paralar, üzerlerinde belirtilmiş değer üzerinden işlem görmekteydi çoğunlukla (gerçi dış ticaret kötü etkilenmişti, çünkü yabancılar kabul etmiyordu bu paraları), ama bir şeyler yapılmasının gerektiği gitgide anlaşılmıştı. Lady Masham'a göre Locke bu durumun farkına diğer kişilerden önce varmıştı: "Paralarımızın değerinin azalması ve kırpılması konusunda insanları haberdar etmek ve bu hastalığımız için gerekli çareyi bulmaktaki yavaşlığımız sonucu milletimizin uğradığı zarar, eğer [Locke'a] kulak verilseydi, çok daha önceden giderilmiş olurdu". Lady Masham, Hollanda'dan dönmesinin akabinde "(henüz hiç kimse bu mesele-

* İngiltere'de 1663 ile 1813 yılları arasında tedavülde olan, 1717 yılında değeri 21 şilin olarak belirlenen altın sikke-ç.n.

nin farkına varmamış gibi görünüyorken) o bu meseleyle ilgili olarak çok kaygılanmaktaydı" demişti:

> Londra'da benim yanımda kaldığı sırada (arkadaşları orada onu, başka hiç kimsenin dikkatini çekmeyen bir mesele hakkında kaygıyla düşünürken buluyorlardı bazen) bir kuruntudan ibaret olan bu sıkıntıyla ilgili olarak arkadaşları onu payladığında, buna gülebileceğimizi ama ekmek ve et almak üzere hizmetçilerimizi pazara gönderecek paraya bile muhtaç olmamız için fazla zaman geçmesi gerekmeyeceğini söylemişti ki beş altı yıl sonra [1695 civarı] gerçekten de böyle olmuştu; koskoca İngiltere'de bunu bir zorluk olarak görmeyen tek bir aile kalmamıştı.[79]

Bu sorunun çözümü için genel olarak önerilen şeylerden biri de tekrar para basmaktı. Bu yeni madeni paralar, üzerlerine, içerdikleri madeni değerden yüksek bir nominal değer konularak "artırılacaktı" (böyle tanımlanmıştı). Madeni parayı "artırma"ya yahut da "iyileştirme"ye yönelik bir önerge önceki mayıs ayında Avam Kamarası'nda görüşülmüştü (ama askıya alınmıştı) ve sonbaharda kronun seviyesini 5 şilinden 5 şilin 3 peniye artırmaya yönelik bir başka önerge sunulmuştu (başarısızlıkla sonuçlanmıştı bu).[80]

Locke'a göre, ""parayı artırmak" fikri üstünde iyice düşünülmemişti ("Paramızı artırmak ibaresini kullananların buna ek olarak birtakım açık seçik kavramları da vardır umarım"). Locke değeri düşürülmüş bir oran üzerinden tekrar para basılmasına da karşıydı. Bu fikrin, "yasaya göre, daha önce bir kronun ancak belli bir kısmını oluşturan şeyi şimdi bir kron" diye adlandırmak anlamına geldiğini söylemişti Locke. Temel düşüncesi, kira olarak ya da mal karşılığında ödenen şeyin esasen belli miktardaki gümüş olduğuydu (ve para resmi olarak basıldığından, bu miktarın belli bir ağırlıkta ve saflık derecesinde olduğu garantilenmişti). "Eğer bir kimse şilin ya da kron adlarının, içlerindeki gümüşten değil de verilen adlar münasebetiyle değer taşıdığını düşünüyorsa, öyle olsun; o zaman bundan böyle bir peniye bir şilin densin, ya da bir şiline bir kron densin. İnanıyorum ki hiç kimse alacağını ya da kirasını bu tür paralarla almaktan memnun olmayacaktır". Locke "paranın gerçek değerini oluşturan şeyin ... saf gümüş miktarı" olduğundan son derece emindi.[81] Değeri düşürülmüş para basmanın sonucunda toprak sahiplerinin kiralarının ve borç veren herkesin kendilerine ödenecek borcun belli bir yüzdesine el konmuş olacaktı.

Keza yeni basılan bir kron da eski kronun satın aldığı kadar şey satın alamayacaktı düpedüz.

"İyileştirilmiş" (değeri düşürülmüş) para basılmasını önerenler, bunun, tam ağırlığa sahip eski madeni para külçesinin ülke içindeki değerini artıracağını ve bunları eritip külçe halinde ihraç etmenin daha az cazip hale geleceğini ileri sürmüşlerdi.[82] Gelgelelim Locke külçenin yalnızca ticaret dengesi sebebiyle ihraç edildiğini iddia etmişti.

O halde Locke'a göre, değerini düşürerek para basmanın birtakım dezavantajları olmasının yanında hiçbir avantajı yoktu: "Bu iş bize ne daha fazla para ve külçe getirecek, ne ticareti artıracak, ne halihazırda elimizde bulunanı koruyacak, ne de ağırlaşmış paramızın .... eritilmesine mani olacak; öyleyse kraliyet bütün paramızı tekrar basma işine hangi amaçla giriyor ki?"[83] Locke işlerin iyice ciddileşip kırpılmış paraların standart ağırlıkta olanlarla artık mübadele edilemeyeceği bir zamanın gelebileceğini tasavvur etmekle beraber, paraların kırpılmasına karşı yasal baskıları artırmakla bu durumun önüne geçilebileceğini düşünmüş gibi görünmekteydi.

Ekim ayında, Locke'un Hollanda'ya gideceğine dair laflar edilmişti. "Umarım Londra akciğerlerinizle anlaşır, gerçi korkarım ki olmayacak bu, ama belki de Hollanda anlaşır", diye yazmıştı Thomas ayın başında. Kışı geçirmek için ve sağlığına faydası olsun diye gitmeyi planlamıştı muhtemelen. Ocak ile nisan ayları arasında Locke'un Amsterdam'da bulunan Guenellon'a toplam 700 £'u emanet ederken aklında bu plan ya da muhtemelen daha uzun kalmak vardı. Ama en baştaki planları nasıl olursa olsun, bu planlara şu ihtimal de dahil olmaya başlamıştı: Bu yolculuğa ya hususi olarak ya da resmi bir sıfatla Pembroke'la birlikte çıkacaktı. Pembroke, William'ın planladığı bir ziyaretle bağlantılı olarak Lahey'e gidiyordu.[84]

Nitekim ay ortasında Locke, Clarke'a, daha yeni gittiği Oates'tan mektup yazarak, "çağrıldığı" anda şehre döneceğini söylemişti: "Dolayısıyla Kral'ın yolculuğuyla ilgili olarak herhangi bir hazırlık yapılacak ya da emir verilecek olursa ... bu bilgiden mahrum bırakmayın beni ne olur. Nedir ki geri dönmeden önce, eğer yapabilirsem, buraya gelme amacım olan işleri bitirmek istiyorum; gelgelelim bu işleri de bir kenara atarım, yeter ki Lordumdan [Pembroke] bir emir gelsin".[85]

İster "çağrıldığı" için olsun isterse Oates'taki işlerini bitirdiği için olsun, Locke ekim sonunda faytonla Londra'ya dönmüştü. Bu işin ne oldu-

ğu belli değildir, kaldı ki sağlıkla ilgili meseleler Oates'u ziyaretinde de rol oynamıştı, zira kısa bir süre sonra şunu ifade etmişti Thomas: "Londra'ya dönecek kadar iyileşmenize sevindim. Umarın ciğerleriniz buna dayanabilir".[86]

Pembroke ile Hollanda'ya yolculuk etmek, birkaç hafta boyunca kuvvetli bir ihtimal olarak kalmıştı. Kasım sonuna doğru, Furly "zatıalileri" ile biraz "kış sohbeti" etmeye can atıyordu. Locke'un "evvelce kaldığı yer hazırdı", bunun yanı sıra Bayan Furly'nin özel olarak hazırladığı kuştüyü yorgan da öyle. Ne var ki kasım sonunda Locke, Pembroke'un teknesinin onsuz yola çıktığını yazmıştı. Bayan Furly, Locke'u kuştüyü yorgandan mahrum bırakmak istemediğinden, yorganı İngiltere'ye göndermişti.[87]

Pembroke'un ayrılışı Locke'u artık "yağışlı ve sisli bir kış" ile baş başa bırakmıştı. Birkaç gün önce Thomas, Locke'un akciğerlerinin "görevlerini umduğundan çok daha iyi yerine getiriyor" gibi görünmesi karşısında hayret etmiş olsa dahi, akciğerlerinin iyiliği için, eğer "Londra'dan epeyce uzaklaşabilecekse, dinlenmek için [Wiltshire'daki] Savernake'te bulunan evinin emrine amade olduğunu" söylemişti. Ama Locke'un başka planları vardı ve aralık ortasında Bishop's Stortford faytonuna binip Essex'e gitmişti.[88]

8. Bölüm

Oates (Ocak 1691 - Aralık 1695)

Ocak-Aralık 1691: "Oates'taki Saray" *[1]

Isaac Newton da Noel'de Oates'a gelenler arasındaydı. Newton, Locke ve Lady Masham, Newton'ın yazmakta olduğu, kendi tabiriyle "mistik fanteziler"i, yani Kitab-ı Mukaddes'teki Daniel ve Vahiy bölümlerine ait bazı kısımlara dair yorumlarını tartışmışlardı (örneğin "İnsanın Oğlu" (Dan.7) "Cennetteki Beyaz Atın Binicisi Tanrı'nın Sözü" (Vah. 19) ile aynıdır).[2]

Locke haziran başında atla Londra'ya döndüğünde Newton çoktan ayrılmıştı. Locke, Lady Masham'ın kuyumcuda görülecek birtakım işlerini halletmek gibi birkaç ufak görev yerine getirebilmişti getirmesine, ama Londra'ya gitmenin çok kötü bir fikir olduğu ortaya çıkmıştı. Bir haftayı henüz geçmişken, Oates'a dönmeyi planlamıştı. "Orada kışı gayet rahat geçiriyorum", diye yazmıştı Furly'ye ertesi ayın başlarında, "ama Noel'de Londra'ya gittiğimde kısa sürede nefesim kesildi, iki haftada ölüyordum neredeyse".[3]

Birkaç yıl sonra Lady Masham'ın hatırladığı üzere, Locke Hollanda'dan İngiltere'ye döndüğünde kendisi ve kocası Londra'da bulunmaktaydı. Burada geçirdikleri birkaç ay "tanışıklıklarını ilerletme fırsatı sağlamıştı ve bunun üzerinden henüz bir buçuk yıl geçmişken (onları Oates'ta ziyaret ederek, oradaki havanın kendisine uygun düştüğünü gözlemlemiş olduğundan) orasını kendi evi olarak benimsemişti; sağlığı icabı yazın birkaç ay haricinde Londra'yı terk etmek zorunda kalıyordu". Arkadaşlığı "bizim için çok cazip bir şeydi ve burada kapının ona her zaman açık olduğuna dair bütün teminatları verdik elimizden geldiğince", demişti Lady Masham. Devamında da şunları söylemişti: "Bizimle yaşarken daha da

---

* Bkz. s. 466

rahat olabilmesi için, bu işin onun kendi şartlarıyla yapılması gerekiyordu; Sir Francis buna razı geldikten sonradır ki Bay Locke kendini bizim yanımızda evinde gibi hissetti ve (Tanrı izin verirse) ömrünün sonlarını burada geçirmeye karar verdi".[4]

Locke'un Oates'u evi olarak benimsemeye tam olarak ne zaman "karar verdiği" açık değildir. Lady Masham, Locke'un buna, İngiltere'ye dönmesinin üzerinden "henüz bir buçuk yıl geçmişken" karar verdiğini söylemişti, ama ayrıca "89'da, 90'da ve 91 yılının bir bölümünde ... gerçekleştirdiği bazı uzun süreli ziyaretler" sırasında "burasının havasını denediğini" de söylemişti. Bu ikinci ifadeyle az çok tutarlı olacak şekilde, Locke'un ocak başlarında Londra'ya gidişini, bir Noel ziyaretinden sonra Pawling'lerdeki ikametgâhına dönmesi olarak düşündüğünü, ama burasının çok ıstırap verici olduğunu fark ederek Oates'u daimi evi olarak benimsemesi gerektiği sonucuna vardığını düşünebiliriz. Sir Francis Masham'in akrabası ve Kraliçe Mary'nin de nedimelerinden biri olan Martha Lockhart, Locke'un ocak ayında Oates'a dönmesinin yeni bir yaşamın başlangıcını işaret ettiğini düşünmüştü âdeta: "Hava değişiminin, umduğunuz gibi, size büsbütün fayda getirmesini ve bunun sizin için şimdiye kadarki en mükemmel tedavi olmasını", temenni etmek için, "size bu mektubu göndermekten kendimi alamadım", diye yazmıştı Locke'un ayrıldığı günün öncesinde; "böylelikle en azından zaman zaman hem şehirdeki hem de taşradaki arkadaşlarınızı memnun etmeniz mümkün olur belki".[5]

Öte yandan (ve Oates'u evi olarak benimseme kararını 1690 yazının sonlarında ya da sonbaharının başlarında aldığı yolundaki iddiayla tutarlı olacak şekilde) Locke eylül ortasında Oates'tan ayrıldıktan birkaç hafta sonra, Oates'un "inziva ve güven" sağlayan bir yer olarak daima elinin altında olacağı sanki önceden belliymiş gibi konuşmuştu. Durumun hakikaten de böyle olduğunu belki de şu olay göstermektedir: Locke ertesi mayıs ayında, "kendisinin ve yanındaki hizmetkârın .... barınması" karşılığında Sir Francis'e, önceden anlaştıkları gibi haftalık yirmi şilin üzerinden para ödemişti. Yirmi pound* 19 Aralık tarihine, yani Noel'de oraya varışından altı gün sonraya denk düşüyordu; önceki eylülden bu yana Oates'ta geçireceği ilk dönemdi bu.[6]

* Hem bu koşullar hem de "atları otlatmak" için haftalık bir şilin verilmesi koşulu on yıl daha devam etmişti (MSS Locke c. I, 331, b.I, varak 154).

Ama Locke, yaşamındaki bu yeni dönem bilfiil başlar başlamaz, Hollanda'daki arkadaşlarına bundan bahsetmişti. Martta şunu yazmıştı Limborch'a: "[Engizisyon Tarihi hakkındaki] kitabın yayımlanmasını sabırsızlıkla bekliyorum, keza Dr Cudsworth'un kızı* da sabırsızlanıyor; bir süre önce sana, epey yetenekli bir bayan ve yakın dostlarımdan biri diye bahsetmiştim ondan. O [ve kocası] ... beni evlerine misafir olarak kabul ettiler ve halihazırdaki sağlık durumum bakımından en uygun sığınağı sağladılar bana".[7]

Locke'un katıldığı hane epeyce kalabalıktı. Aile reisi Sir Francis Masham, bölgeyi temsil eden vekil olarak, çoğu zaman Londra'da bulunuyordu. Locke'tan yaklaşık on dört yaş küçüktü. İlk evliliğinden oğulları ve Eshter adında bir kızı (onu çok seven Locke "Landabridis" ya da "Dib" diyordu ona) olmuştu. Damaris'le evliliğinden de, 1686 doğumlu, Francis adında bir oğlu vardı. Francis'i de çok sevmişti Locke. Lady Masham'ın dul annesi de hanenin bir diğer ferdiydi ve on hizmetçiyle (ve Syl ile) birlikte de hane tamamlanıyordu.[8]

Oates, on dokuzuncu yüzyıldaki yangınla yanıp kül olana dek, High Laver'ın Essex bölgesinde yer alan, hendeklerle kuşatılmış küçük bir malikâneydi. Locke burası ile Londra arasında kimi zaman at sırtında yolculuk ediyor, ama çoğu zaman umumi faytona biniyordu. Bu fayton pazartesi ve cuma günleri Bishop's Stortford'dan (Oates'a on, Londra'ya elli kilometre uzaklıktaydı) yola çıkıyor, salı ve cumartesi günleri de geri dönüyordu. Güneye doğru Harlow'dan, ardından da Epping Ormanı'ndan geçerek Leadenhall Sokağı'ndaki Pewter Pot'ta yer alan şehir merkezine varıyordu. Mesafe daha kısa olduğundan (Oates'tan beş, Londra'dan kırk kilometre uzaklıktaydı) Locke çoğu kez Harlow'daki King's Arın durağından biniyordu faytona. Harlow ile Oates arasındaki yolculuk da at sırtında ya da Sir Francis'in at arabasıyla yapılıyordu. Pewter Pot ile, ikametgâhı olan Westminster'daki Pawling'in evi arasında kalan dört beş kilometrelik mesafe için de Locke çoğu zaman kiralık bir fayton tutuyordu.[9]

Locke, Oates'ta para karşılığı kalmaktaydı, ama kimi zaman kalma ücretinin (her zaman ödüyor olsa da) altmış altı hafta kadar ödenmediği oluyordu. Besbelli ki Locke ailenin yakın çevresinin muhabbet beslediği bir aile ferdi olmuştu. Çeşitli yollarla haneye katkıda bulunuyordu Locke (za-

* Limborch, Ralph Cudworth ile mektuplaşmıştı (dB: c. 4, 238).

man zaman akla gelebileceği gibi, Masham'ların başka durumlarda bir hizmetçiye yaptırabileceği angarya türü işler yapıyordu bazen). Mektupları ve defterleri yörenin hamalı Lenham'a taşıtıp getirdiği envai çeşit lüks şeye ilişkin ayrıntılarla doludur: kırk beş kilo Seville ve Portekiz portakalı; on kilo Jamaika kakao çekirdeği; bir fıçı kurutulmuş balık; bir düzine şişe Fransız şarabı. Kimi zaman Pawling'in evinde küçük Frank Masham ile ilgileniyor, ona ayakkabılar satın alıyor, dans derslerini düzenliyordu (bu uğraşın, çocuklara "insana yaraşır düşünce ve eda" kazandırdığını düşünüyordu ciddi ciddi). Ayrıca Londra'da, Lady Masham'ın çeşitli işlerini hallediyordu: Elbiseler satın alıyor, kuyumculara gidiyor ve saatini tamir ettiriyordu.[10]

Belli ki Locke'un Lady Masham ile samimi bir ilişkisi vardı; kimi açılardan, Lady Masham'ın kendi kocasıyla olan ilişkisinden daha samimiydi bu. Cranston'ın öne sürdüğü üzere, Sir Francis dost canlısı ama biraz sıkıcı biriydi ve "sanki o ve Locke, hiç rahatsız olmaksızın, hatta biri diğerinin varlığını pek de fark etmemecesine birbirlerini gayet kolay kabullenivermişlerdi". Locke ile Lady Masham, başka evliliklerde karı kocanın müşterek ilgilenebileceği, bahçecilik türü uğraşlarla ilgileniyorlardı. "Bahçede çalışmak, onun çok iyi becerdiği bir iş", diyordu Lady Masham. Locke da onun için tohum ve ağaç sipariş etmekteydi. Elbette hepsinden önemlisi, müşterek entelektüel ilgilerinin olmasıydı. Kendisi de yazar olan Lady Masham, Locke'un yapıtlarıyla yakından ilgileniyor ve onu ziyaret eden arkadaşlarıyla yaptıkları tartışmalara iştirak ediyordu. Engizisyon hakkındaki çalışmasıyla ilgili olarak Limborch'a yazdığı mektupta, Lady Masham ile kendisinin bu çalışmayı sabırsızlıkla beklediklerini söylemişti Locke. Nihayetinde kitap yayımlandığında, Locke Oates'ta kitabın elinin altında olduğunu söylemişti Limborch'a: Böylece "bu lütfunuz sayesinde Bayan Cudworth* ve ben bu kış akşamları zevk içinde geçireceğiz; bu zevki artırabilecek yegâne şey de yazarının burada olması".[11]

Ocakta Londra'dan alelacele dönmesini izleyen aylarda, Locke yeni evine gitgide daha çok yerleşmişti. Ona tahsis edilen yer ilk katta bulunan iki odaydı: Pencereleri doğuya ve güneye bakan bir çalışma odası ve içinde kendi mobilyalarının bulunduğu (bunların bir kısmı –halı, sekiz adet Hollanda usulü sandalye ve yatak örtüleri– diğer odalara da dağıtılmış-

* Limborch'un düşüncesine göre, Damaris Cudworth.

tı) bir yatak odası. Önceki sonbaharda Furly'lerin vaat ettiği kuştüyü yorgan da nisan sonunda, üzerine "JL" yazılmış bir paket içinde gemiyle ulaştırılmıştı ona.[12]

Locke, ihraç edildiği vakte kadar, daimi ikametgâhı olarak Christ Church'u düşünmüştü ve Hollanda'ya giderken orada bırakmış olduğu eşyaları, özellikle de kitaplarla müsveddeleri, muhakkak ki büyük ölçüde duygulanarak, Oates'a taşımaya başlamıştı şimdi. Elbette bunlar artık Oxford'da değildi, zira oradan Tyrrell'ın evine götürülmüştü evvelce. Bunları tekrar edinme sürecinde güçlükler ve hüsranlar da eksik değildi. Bazı şeyler, örneğin altın kaplama bir kaşık, çatal bıçak takımı ve tabaklar kayıptı (bunlar kendisi ihraç edilmeden önce Christ Church'teki odalarından çalınmıştı belki, yahut da odacısı tarafından emaneten alınmıştı; bu kişinin izini sürmek de mümkün değildi). Locke'un itinayla derlediği, kitaplarına ilişkin katalog da kayıptı ve Tyrrell'ın yeni bir tane hazırlaması gerekiyordu. Tyrrell'ın belirli aralıklarla evde olmaması sonucunda eşyaların paketlenmesi aksamıştı (bilhassa da Locke'un müsveddelerinin bir kısmını içine koymak istediği kıldan yapılma küçük bavul"un Galler'de bulunan kızına ödünç verilmiş olması sebebiyle). Son olarak, Thames Nehri yoluyla Londra'ya ulaştırılmak üzere at arabasıyla Oxford'a götürülecek büyük bir gönderi de ("altı büyük kutu, iki küçük kutu, ayrıca bir sandık, bir büyük bohça ve bir bambu sandalye") önce at arabası ve tekne bulunamadığından, sonra da kırılmış eklüzler yüzünden yolda kalmıştı. Gelgelelim bohçalar, kutular, sandıklar, kasalar ve itinayla listelenmiş, kataloglanmış ve envanteri çıkarılmış çeşitli eşyalardan oluşan koliler yıl içinde tedricen Pawling'in Londra'daki evine ulaşmış, oradan da nakliyatçı vasıtasıyla Oates'a taşınmıştı: Bunlar arasında, bir sürü kitap, bir teleskop, kadifeden binici şapkası, çarşaf, kilitli bir deri yazı kutusu ("Umarım bıçağınız, kaşığınız ve çatalınız çoktan ulaşmıştır", diye yazmıştı Tyrrell), bir seyahat yazı takımı, bir şişe iksir, bir tarak kutusu, bir küçük beyaz kurdele, bir demir kanca, beş tane kramp yüzüğü, bir bambu sandalye ("Bununla ilgili bayağı mesuliyet verdim mavnacıya", demişti Tyrrell), bir masa ve bir yorgan bulunuyordu. Gelecek başka şeyler de vardı: Diğer kitaplar ve müsveddeler, halılar, yastıklar, bir yeryüzü modeli, bir barometre, Locke'un kendi tasarladığı bir müsvedde dolabı ve cam tohum kapları.[13]

Locke özellikle de kitaplarını kolilerden çıkarıp kavuşmak için sabırsızlanmış olsa gerekti. Düzensiz yaşamı dolayısıyla, değer verilen bu nes-

nelerin nasıl da külfetli olabildiğinin fena halde farkındaydı. Bursu elinden alındığında, "Artık bu da olmadığına göre kitaplarım için ne yapacağımı hiç bilmiyorum, zira onları koyacak hiçbir yer yok", diye yakınmıştı dertli bir halde. Ama en sonunda, Christ Church'ün onun tek meskeni olmaktan çıktığı 1667'den bu yana ilk defa, daimi ve tam bir mesken olma vaadi sunan bir yerdeydi ve artık kitaplarını bir arada saklayabilir, onlara her an erişebilirdi. Ayrıca Locke ve Syl, Bodleian Kütüphanesi'nin basılı kataloğundan faydalanarak, kitapları listeleme ve kataloglamaya girişmişler ve yeni ceviz raflara sistematik bir biçimde yerleştirmişlerdi. O zaman Locke'un yaklaşık iki bin kitabı bulunuyordu ki bu sayı ölümünden önce neredeyse iki katına çıkacaktı.[14]

Locke kitapları "hakikatin ve bilginin vasıtaları" olarak gördüğünden onlarsız yaşayamayacak olmakla beraber, gene de şu sonuca varmıştı: Kitaplar, onların ticaretiyle uğraşanlara –matbaacılara, mücellitlere, satıcılara– bulaşan "zararlı şeyler" idi. Locke'un düşüncesine göre, bu kişilerde "öyle tuhaf bir zihinsel yaklaşım ve yozlaşma mevcuttu ki kitaplarla yalnızca kendilerine mahsus bir ilişki kurma tarzları vardı ve ... insanoğlunu sımsıkı birbirine bağlayan bu ortak lütfa itibar etmiyorlardı". Belki de kitapların kendisinin "yüce gayeleri" münasebetiyle, ticari amaç güden kişilerce kirletilmeye dayanamadığını, bu yüzden de "kendilerini adi ve uygunsuz emellerine alet eden" kitap tüccarlarından intikam aldığını hayal etmekteydi Locke.[15]

Görünen o ki Locke'un genel amacı doğa felsefesi çalışmalarına tekrar başlamaktı. Her ne kadar tıpla ilgili kitaplarından bir kısmını Thomas'ın oğluna vermiş olsa da, en azından yıl boyunca günlüğüne bir dizi ilaç tarifleri yazacak ve tıbbi tavsiyeler verecek kadar tıbba hâlâ ilgi duyduğu açıktı, ama görünen o ki halihazırdaki ilgisi bu denli sınırlı da değildi. Tyrrell'dan ilk olarak geri almak istediği kitaplar, Boyle'un çalışmalarına dair olanlardı ve Tyrrell'a "doğadaki şeyler hakkında tekrar çalışmaya başlama" planından söz etmişti.[16]

Martha Lockhart'ın umduğu gibi, Locke Oates'ta sürgünde değildi mütemadiyen. Nisan başlarında yaklaşık on gün boyunca, bir ay sonra üç hafta boyunca, sonra haziranda yaklaşık iki hafta boyunca Londra'daydı. Bu ziyaretlerinden birinde saat imalatçısı Thomas Tompion'a uğramıştı. Ondan 5 şiline pirinç bir saat ağırlığının yanı sıra 11 £ tutarındaki bir cep saati de satın almıştı. Locke saati deneme şartıyla almıştı, zira saat-

ten memnun kalmazsa ödediği paranın hepsini geri alma imkânı vardı. Locke bir ay boyunca her gün bu saati Oates'taki başka bir saatle karşılaştırmıştı usulünce ("saatin çok hızlı" olduğu sonucuna varmıştı).[17]

Temmuz sonunda, Locke'un Mordaunt'larla planlamakta olduğu Bath ziyareti teyit edilmişti. İki üç gün içinde yola çıkılacağını anlayan Locke, hemen Londra'ya doğru yola koyulmuştu. Gerçekte Locke'un, Mordaunt'larla birlikte, Daunstey'deki sayfiyelerine yapılacak yüz kırk beş kilometrelik yolculuk için onların faytonlarıyla yola koyulması ağustosun neredeyse ikinci haftasını bulmuştu. Birkaç gün sonra, yaklaşık otuz kilometre uzaklıktaki Bath'a varmışlardı. Locke "Bath'ın şifalı sularını içmesi sayesinde, sağlığının ... mevcut halini korumakla kalmadığını, iyiye gittiğini de" bildirmişti.[18]

Isabella Duke, Locke'a oradayken mektup yazarak, yakın bir zamanda Otterton'dan atla yola çıkıp, onunla Chipley'de görüşmeyi umduğunu söylemişti. Clarke'lar da bir süreliğine Chipley'de Locke'u ziyaret etmek istiyordu. Locke ağustos sonlarında Clarke'larla görüşmüş, ardından da Stratton'ın yaşamakta olduğu Bristol'e gitmişti. Stratton, Locke'un taşradaki işleriyle artık ilgilenmek istemiyor ve onunla olan hesabını kapatmayı amaçlıyordu (gerçekte Locke'un işleriyle bir süre daha ilgilenmeye devam etmişti).[19]

Locke eylülün ikinci haftasında Londra'daki ikametgâhına dönmüş, birkaç gün sonra ayrılarak, bir haftalığına Oates'a gitmişti. Ocak başlarında birkaç günlüğüne Londra'ya gitmiş, bu süre zarfında da Parson's Green'i ziyaret etmişti (burada kalarak, kocası yemek için şehre inmişken Carey Mordaunt ile yemeğe çıkmıştı). En az bir sefer Boyle'la görüşmüş, ondan "ülser için çok faydalı" olan bir sıvı karışımına dair ayrıntıları öğrenmiş ve ona bir seyahatname ödünç vermişti. Görünen o ki Locke'un aklından geçirdiği bir deneyi de tartışmışlardı, çünkü kısa bir süre sonra Locke, Oates'tan Boyle'a mektup yazarak, ihtiyaç duyduğu bazı kimyasal maddelerden bir miktar istemişti: "Elimde su ve kaplar var, çalışmaya koyulmak için tek istediğim sabun. Benim adıma o hamala vereceğiniz her şey bana sağsalim ulaştırılacaktır". Hamal Syl'dı. Locke, üzerinde çalışmakta olduğu, Boyle'a ait *General History of the Air* [Havanın Genel Tarihi] hakkındaki belgelerle birlikte Oates'tan oraya yollamıştı Syl'ı.[20]

Locke, Edward Clarke'la da vakit geçirmişti. Clarke, yine hamile olan karısıyla birlikte şehirde bulunuyordu. Önceki yılın mart ayında Clarke,

Taunton'dan milletvekili seçilmişti. Kendisinden beklenen öneriler ve tavsiyeler aracılığıyla, Locke'a ulusal meselelere nüfuz etmesine imkân sunan bir olaydı bu. Bu münasebetle Locke ile Clarke faiz oranı ve değer kaybeden tedavüldeki para konusunu tartışmış ve Locke'un önceki sonbaharda yazmış olduğu şeyleri yayımlaması gerektiği kararına varmışlardı. Locke, Oates'a döndüğünde yazdıklarını düzenlemiş, birkaç hafta sonra da Clarke'a "yalnızca temize çekilmeye ihtiyaçları olduğunu" söylemişti. Kasım ortasında Parlamento'da, faiz oranını yüzde 5'e indirmeye yönelik bir önerge verilmiş ve kısa sürede ilk müzakereden geçmişti. Bunun neticesinde, Locke'un (anonim) *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money* [Faizin Düşürülmesi ve Para Değerinin Artırılmasının Sonuçları Üzerine Bazı Düşünceler] adlı incelemesi alelacele baskıya verilmiş, ay sonunda da yayımlanmıştı. Clarke incelemenin nüshalarından Francis Masham'a ve Parlamento'nun dört beş üyesine vermişti; söylediğine göre, bir nevi lobicilik olan bu olay "öyle faydalı" olmuştu ki önergenin ikinci bir müzakereden geçirilip geçirilmeyeceği şimdiden şüpheliydi: Locke'un yapıtını okumuş olan herkes "açıkça şu fikirdeydi ki yapıtta yer alan savlar, önergeyi ve gelecekte buna benzer girişimleri ortadan kaldırmaya yetip de artıyordu". Clarke'ın duyduklarına göre, "incelemenin tamamı genel olarak bir hayli onay alıp takdir toplamıştı". İnsanlar yazarının kim olduğunu bilmek istiyordu; "size şunu söylemeliyim ki pek çok insan da yazarın kim olduğunu hemencecik anladı", demişti Clarke. Bununla beraber Clarke şunu da iletmişti: Kimi kişiler vardı ki kitabın yaratıcılığını onaylamakla beraber, yazarının kim olduğunu öğrenecek olurlarsa, bazı görüşlerinden dolayı onu affetmeyeceklerdi. Locke cevap olarak bundan hiç şüphe duymadığını söylemiş ve Clarke'tan (artık yirmi yaşında ve kendisi de parlamento üyesi olan, Shaftesbury'nin torunu) Lord Ashley'e bu konuda dikkatli davranmasını söylemesi ricasında bulunmuştu.[21]

Locke'un *Faizin Düşürülmesi* çalışmasının etkileri konusunda Clarke'ın aşırı derecede iyimserliğe kapıldığı ortaya çıkmıştı, zira ocak ayınca önerge, Avam Kamarası'nda ikinci ve üçüncü müzakereden de geçmişti. Clarke üçüncü müzakerenin olduğu gün Locke'a mektup yazarak, "Avam Kamarası'ndaki en itibarlı ve en iyi kişilerin pek çoğunun, ortaya attıkları bütün iddialarda, bu çalışmaya başvurmak zorunda kalmış olmasına" rağmen, bu kişilerin muzaffer olamadığını söylemişti: "Önergenin geçmiş ol-

masının sebebi, muhakeme değil, borçlu kesimin yararına olacağının varsayılması ve sanırım ki tam da bu husus, önergenin Lordlar Kamarası'ndan da geçmesini sağlayacak". Ne var ki bir ay sonra, Parlamento'ya ara verildiğinde, önerge daha Lordlar Kamarası'ndan geçmemiş ve kısa bir süre sonra, Parlamento'nun tatile girmesiyle de bir kenara bırakılmıştı.[22]

Locke ekimde Oates'a döndüğünde, yalnızca *Faizin Düşürülmesi...* çalışmasını hazırlamaya değil, Boyle'un *History of the Air* [Havanın Tarihi] adlı yapıtının taslağını incelemeye de vakit ayırmıştı. Yazılanlar neredeyse karmakarışık haldeydi ve bunları düzene sokup düzeltmek için epeyce editöryel çalışma yapmak gerekiyordu. Locke yorumlarını açık sözlülükle dile getiriyordu ("Düşüncelerimi size kayıtsız şartsız sunmazsam eğer, benden beklediğiniz özgürlüğü doğru biçimde kullanmış olmam".). "Yazılanları baştan sona dikkatlice okudum, ait oldukları başlıklar uyarınca numaraladım ve elimden geldiğince mevcut durumlarına göre düzene koydum. Ayrıca kâtibinizin yaptığı hataların çoğunu da düzelttim", demişti Locke. Ama bu halde bile yayımlanmaya hazır değildiler: "Yazılarda birtakım hatalar var ki size danışmadan düzeltmeye cesaret edemedim; ayrıca başka yerlerde kusurlar ve eksiklikler var, bunları gidermem de mümkün değil". Locke, Boyle'un yayımlama konusunda ne ölçüde aceleci olduğundan emin değildi, bununla beraber bazı şeyleri tartışmak için seve seve şehre geleceğini söylemişti ona. Locke, Boyle'un elindeki malzemeyi sunumu konusunda ihtiyatlı davranmakla beraber, yayımlanmaya değer olduğunu düşünüyordu açık açık: "İlginç ve hoş açıklamaların ... ve havayla ilgili olarak bizzat yaptığınız olağandışı deneylerin yanı sıra, tasarınız engin ve faydalı bir alan açıyor ve şunu da itiraf etmeliyim ki bu konu hakkında evvelden sahip olduğumdan çok daha geniş bir bakış açısı kazandırdı bana; bu konunun epeyce irdelenmeyi hak ettiğini düşünmüştüm uzun süre".[23] Boş bir övgüden ibaret değildi bu, zira Locke bu konuya bizzat ilgi duymaktaydı. Doğrusu Locke, Boyle'un yazdıklarına "hava hakkında kendi tuttuğu kayıtların bir nüshası"nı, yani 1666 ile 1683 yılları arasında Oxford'da yapmış olduğu günlük hava durumu gözlemlerine dair kayıtları da eklemişti.

Locke, kasımda yaklaşık üç hafta boyunca Londra'da olduğu sırada Boyle ile tekrar görüşmüştü ve hiç şüphe yok ki onunla yaptığı bir konuşma neticesinde, Stratton'a mektup yazarak, Mendip'teki maden ocaklarından "kurşun filizinin çıkarıldığı topraktan bir miktar" toplamasını is-

temişti. Bir süre boyunca Boyle, belli bir tür "kırmızı toprak" ile karışık halde bulunan cıva üzerinde, cıvayı altına dönüştürmek amacıyla deneyler yapmıştı. İki yıl öncesine kadar, altın "çoğaltmak" amacıyla bu tür deneyler yapmak yasal değildi ve bunu yasaklayan yasanın kaldırılması da büyük oranda Boyle'un gayretiyle olmuştu.[24]

Locke'un kasım ayının sonlarına doğru şehirden ayrılışı, beklediğinden erken gerçekleşmişti. Ama onu ayrılmaya "sevk eden", sağlığı hakkında kaygılanan Clarke'dı. Locke ile Syl faytonda yalnız değildi, zira yer ayırttıkları dört koltuktan ikisinde Clarke'ın oğlu Edward ile hocası Bay Passebon oturuyordu. Locke ile Clarke, on yaşındaki oğlanın Passebon'un mesuliyeti altında ne kadar ilerleme kaydedebildiği konusunda bir süre kaygılanmış ve Locke'un her ikisini de bir müddet gözlemesi gerektiği kararına varmışlardı.[25]

Locke, iyice düşününce, Londra'dan ayrıldığında "çok hasta" düşmüş olduğunu idrak etmişti, gelgelelim Oates'a döneli daha bir gün olmuştu ki kendini daha iyi hissetmişti. Doğrusu, bir süre aklından geçirmiş olduğu bir projeye başlayacak kadar iyi hissediyordu kendini; gerçekleşmesi bir on yıl daha alacak olan bu proje, *Ezop Masalları* adlı klasik eserin Latinceden İngilizceye, çeviri satır aralarında yer alacak şekilde resimler eşliğinde çevrilmesiydi. Locke, bu masalların kendi başına, "çocukları memnun etmeye ve eğlendirmeye uygun" olmakla kalmayıp, aynı zamanda "yetişkin insanlara faydalı fikirler kazandırmaya da" uygun olduğunu düşünüyordu. Bu masalların, kendisinin tasarladığı şekilde sunulması, çocukların hem İngilizceyi mükemmel seviyede okumasını hem de Latinceyi öğrenmesini sağlayacaktı. Locke birkaç gün içinde kitabın ilk formasını Clarke'a gönderme fırsatı bulmuş, ondan bunu, basılmak üzere, "elinden geldiğince çabuk" Awnsham Churchill'e iletmesini rica etmişti. Churchill (kardeşi John ile birlikte), Locke'un sık sık iş gördüğü bir kitapçı ve yayımcıydı.[26]

Locke'u şehirden zorla uzaklaştıran Clarke, bir hafta sonra onu tekrar şehirde görünce şaşırmış olsa gerekti. Dönüşünün muhtemel bir sebebi, Boyle'un *Havanın Tarihi* çalışmasını yayımcıya vermekti, zira bu çalışma basılmaya hazır durumdaydı artık ve Boyle'un sağlığı gitgide kötüleşiyordu. Gelgelelim Locke daha kitabı teslim etmeye fırsat bulamadan fark etmişti ki Oates'tan ayrılması hiç de akıllıca bir hareket değildi ve altı gün sonra gerisin geri dönmüştü. Bununla beraber kısa bir süre sonra en

azından morali tekrar düzeltmişti ve ertesi gün Clarke'a şunu yazmıştı: "Kendimi şimdiden biraz daha iyi hissediyorum, ama ciğerlerim feci halde etkilenmiş durumda hâlâ".[27]

Locke, Clarke'tan oğlunun ve hocasının müsait olan en kısa zamanda Oates'tan ayrılmalarını sağlamasını istemişti. Locke ve Passebon şu konuda mutabık kalmışlardı ki Passebon çocukla kesinlikle ilerleme kaydedemiyordu (her şey bir yana ikisi birbiriyle münakaşa ediyordu) ve Passebon'un bu işi bırakması gerekiyordu. Çocuğa başka bir hoca bulunmadan önce çocuğun Oates'a Locke'un yanına gitmesi gerekiyordu, zira "bir süre çocuğun mizacına bizzat bakacak ve Bay Passebon'un şikâyet ettiği gibi, kitabından mı hoşlanmadığını, yoksa yalnızca Bay Passebon ile yönteminden mi hoşlanmadığını görecekti. Ayrıca kendisini çalışmalarında onların istediğinden ... daha az azimli kılan şeyin ... aylaklık ve kayıtsızlık mı, yoksa oyun oynama isteği mi olduğunu da görecekti". Gelgelelim Clarke, kısa süre sonra bir başka hoca tutmayı düşünmüştü. Kaldı ki Locke'un asıl kaygısı hocanın muhakkak onun ilkelerini izlemesiydi. "Kanımca bu hususu aklınızdan geçirdiğiniz kişiyle önceden konuşursanız iyi olur, kendi aldığı eğitimde kullanılan yöntemlere körü körüne bağlı olup olmadığını anlamak için; zira bu tür bir kişiden çok fazla şey beklemem ben".[28] Aslında Clarke'ın oğlunun kişiliğinde Locke'un "yöntem"inin ulaşamayacağı özellikler bulunduğuna yönelik epeyce kanıt var. Locke bunu hiçbir zaman büsbütün idrak edemeyecekti belki, ama gene de genç Edward'ın yetiştirilmesinin, muhtemelen umduğu gibi pürüzsüz gitmediğine üzülmüş olsa gerekti.

Yılın son günü Locke, Boyle'un tam da o gün öldüğünü öğrenmişti Pawling'den. Bu haber onu son derece üzmüş olsa gerekti. Boyle'la geçen yıl boyunca epeyce görüşmüş olması bir yana, arkadaşlıkları Locke'un Oxford'daki ilk günlerine kadar da uzanıyordu. Dahası, Boyle'un ilgilerinden bazılarını bizzat sürdürüyordu, zira Boyle'un *Havanın Tarihi* çalışması onu düzenli bir şekilde –çoğu zaman günde iki kez, bir seferinde de beş kez– hava durumu gözlemi yapmaya teşvik etmişti yeniden. Aralık ayı başında başlamış olduğu bu gözlemler, ölümünden önceki yıla dek sürmüştü. Bunlar genellikle sabahleyin yedi gibi erken bir saatte başlamış, ta gece yarısına kadar sürmüştü çoğu zaman ve birkaç durum haricinde Locke bunları yalnızca Oates'ta bulunmadığı zamanlar aksatmıştı (bir seferinde, bir ay süreyle yokken, bu işleri kendi adına bölge papazına yaptırmış-

tı). Yıllar boyunca Locke hava durumunu farklı farklı yerlerde gözlemlemişti: "oda"sında, "tuvalet"te, "geniş oda"da ve "geniş yatak odası"nda. Kayıtları, rüzgâr, bulut örtüsü ve yağış miktarına ilişkin genel gözlemlerin yanı sıra nemölçer, termometre ve barometreden okuduğu değerlerden de meydana geliyordu esasen; ama duygusal sıcaklık yılda iki kere (genellikle nisanda ve eylülde) yükseliyordu ki işte o zaman kocaman harfler, göç eden "KIRLANGIÇLAR"ın*[29] insanı mutlu eden gelişi ve hüzünlendiren ayrılışını kayıtlara düşüyordu.

Ocak – Aralık 1692: "Eğer Şehirde Kalırsanız Sağlığınız Bozulacak"[30]

Şubat başlarında, Bayan Clarke oğlunu tekrar Oates'a getirmişti. Babası yeni bir hoca bulamamıştı henüz ve bir müddet onunla yalnızca Locke'un ilgilenmesi gerektiğine karar vermişti. Çok geçmeden Locke şuna ikna olmuştu ki Edward "kabiliyetsiz değildi" ve ilerleme kaydedememesi tamamen "uygulama eksikliği" yüzündendi: "Tahmin edebildiğim kadarıyla bu da, bir ölçüde mizacındaki aylaklık [ve] ... büyük ölçüde de çok zevk almadığı kitabi ilgilerden çabucak bıkan zihnindeki çalkantılar yüzünden". Locke nisana kadar çocuğun hem sağlığı hem de eğitimiyle ilgilenmeye devam etmişti, zira çocuk bir süre öksürüğe tutulmuştu, bu yüzden de Locke ona hacamat uygulamıştı. Bayan Clarke'ın "hocalardan hiç hoşlanmaması"na rağmen, Locke bir hoca tutmanın en iyi şey olacağından emindi: "Eğer hoca, akıl ile özgürlüğü bir arada kullanacak şekilde çocuğun mizacına uygun tarzda onu sürekli teşvik edecek biri olursa ... bir şeyler başarması sağlanabilir ve (istediğimiz) çalışkanlık ilkesi ve ikbal düşkünlüğü çocuğa kazandırılabilir".[31]

Locke'un 1690 Haziran'ında verdiği cevap Jonas Proast'u susturmaya yetmemişti. Proast ertesi nisanda (gene anonim olarak) *Hoşgörü Üzerine Üçüncü Mektup*'u yayımlamıştı. Locke buna hemen cevap veremeyecek kadar meşguldü ve öyle görünüyor ki neticede bu işe hiç girişmemeye karar vermişti, zira "vaktinin büyük kısmını, sağlığı müsaade ettiği ölçüde" "işler" almaktaydı hâlâ. Ama sonradan "[Proast'ın] iddialarının zayıflığından yeterince kani olan kimi arkadaşlarının .... [bir cevabın]

* Bkz. s. XXXI'deki resim.

hakikat açısından faydalı olabileceği konusunda kendisini ikna ettiğini" söylemişti Locke. Dolayısıyla, Churchill'den bir nüsha göndermesini istemiş olan Locke, mart ayında Proast'un *Üçüncü Mektup*'unu tekrar okumuş ve bir cevap kaleme almaya başlamıştı. Bunun üzerinde çalıştığı sırada, ay sonuna doğru, kırsal Essex'teki kış hayatından usanmaya başlamıştı: "Hayat burada her zaman olduğu gibi sürüyor, yalnız şu var ki kendilerini kırlara koşmaya sevk edecek güzel güneşli bir hava beklerken, evlerin içine hapsedecek kötü, yağmurlu ve fırtınalı bir havayla karşılaştığında hiç kimse sevinmiyor .... Şömine başında hikâyeler anlatmaktan başka oyalanacak bir şey yok burada, zira dışarısı hem yağışlı hem de soğuk", diye yazmıştı Mary Clarke'a. Muhtemelen Locke, akciğerleri müsaade ettiğinde yapmaktan hoşlandığı, yürüyüş türü açık hava faaliyetlerini yapamaması yüzünden son zamanlarda kilo almıştı. "Vücut formunun bozulmasından hoşlanmayan" Carey Mordaunt da Locke'tan, "formunu tekrar kazanması" için Parson's Green'e gelmesini talep etmişti ısrarla. Hem, Locke'un gelişi ona da yarayacaktı. "Şu kültürlü leydinizi bırakın", diye buyurmuştu; "saygıdeğer leydim Masham'a bol bol ayırdığınız o öğle üzerlerinden biri, [şu anda içinde bulunduğum] sisi dağıtarak, olayları uygun ölçekte görmemi sağlardı: Koyunların melemesi kulağınıza sanki müzik olarak geliyormuş gibi davranmayı bırakın".[32]

Nisan ayının sonuna doğru işler yoluna girmeye başlamıştı. Locke da güzel havaların cazibesine kapılarak Londra'ya gitmiş ve orada sekiz gün kalmıştı. Bunun ardından, mayısın ilk haftası henüz geçmişken Cambridge'e gitmişti. Newton, "artık kötü havalar neredeyse sona erdiğinden" onu misafirliğe davet etmeyi düşünüyordu ve Locke'un onu görmek istediğine hiç şüphe yoktu, nedir ki Clarke'a söylediği üzere, bilhassa "acilen halledilmesi gereken işler sürüklemişti kendisini oraya". Hiç şüphe yok ki Furly'nin önceki talebini yerine getirmek içindi bu iş (Furly o sıralarda Komünyon ayininin tarihsel temeline alaka duyuyordu). Bu talep (yalnızca Cambridge'de bulunan) Luka'ya göre İncil'e ait belirli bir yazma nüshada "Bunu yaparken beni hatırlayın" sözlerinin bulunup bulunmadığını kontrol etmeye yönelikti.[33]

Locke vaktinin bir kısmını Newton ile, İsa ve Havarileri devrinden sonra ne ölçüde kanıtlanmış mucize bulunduğuyla ilgili olarak Newton'un yapmış olduğu çalışmaları tartışarak geçirmiş olsa gerekti, zira Locke'un Proast'a cevap vermek üzere birkaç ay önce kaleme almaya başlamış ol-

duğu *Üçüncü Mektup*'ta mucizelerin tarihselliği üzerinde epeyce durulmaktaydı. Locke ile Newton, Boyle'un madde dönüşümü hakkındaki fikirlerini de tartışmışlardı muhtemelen, zira Boyle, bu fikirlerden bazısını Locke ile paylaşmanın yanı sıra, Newton'a da açmıştı. Boyle vaat etmiş olduğu "kırmızı toprak" numunelerini hiçbir zaman vermemişti Locke'a. Neyse ki Pawling, Boyle'un hizmetçilerinden birine rastlamış, o da toprağı getirmeye söz vermişti (gerçi "ellerindeki bir sürü numune arasından doğru olanı bulabileceğinden şüpheliydi") ve öyle görünüyor ki çok geçmeden Lokce'un eline bir miktar toprak geçmişti.*[34]

Hem Locke'un hem de Newton'un elinde, Boyle'un uyguladığı işleme ait çeşitli kısımlara dair farklı kapsamlarda notlar bulunmaktaydı ve Locke da Newton'a bunu "sürdürme niyeti olduğunu" söylemişti. Aslında Newton'a göründüğü kadarıyla, Locke altına dönüşümün mümkün olduğu konusunda "ikna olmuş" idi. Newton ise "bunun hakkında hiçbir fikre" sahip değildi ve bu konuda deneyler yapmaya hiç de gönlü yoktu. Her ne kadar Newton "bu tarif yardımıyla, cıvanın renginin ve özelliklerinin değiştirilebileceği konusunda ... ikna olmuş" ise de, "altının bu yolla çoğaltılabileceği" kanısında değildi. En sonunda da "bu tarifi çürüten bir savın bulunduğunu, kendisinin de buna karşı hiçbir cevap bulamadığını" söylemiş, ama bu savın ne olduğunu belirtmemişti Newton. Bununla beraber Newton, şüpheciliğine rağmen, Boyle'un toprağından biraz da kendisi için istemiş ve Locke'a, "elinden geldiğince yardım etmeye" hazır olduğunu söylemişti. Locke kendisine Pawling'in bulduğu topraktan birazını Newton'a göndermiş, ayrıca Newton'un "kendisinin cebinden ... alıp kaybettiği" şeyi yerine koymak amacıyla, Boyle'un söylediklerinden bizzat tuttuğu notların nüshalarını yollamıştı.[35]

Locke Cambridge'de yalnızca üç gün kalmıştı ki bu süre "kendisinin orada geçirebileceğinden ve heves ettiğinden çok daha kısaydı", ama Lady Masham onun gitmesini hiç istememişti, çünkü annesi rahatsızdı ve Locke'un tavsiye ve yardımına ihtiyaç duyulabilirdi.[36]

Locke Oates'a dönerken, Bishop's Stortford'ta Clarke'tan bir mektup almıştı. Clarke bir süredir hasta olan Mordaunt'ların oğlunun sağlığıyla ilgili olarak ona danışmayı arzulamaktaydı. Pek de beklenmeyen bir şe-

* Stratton Mendips'lerden aldığı topraktan da göndermişti bir miktar (L1448, L1484).

kilde, Locke bu işe dahil olmaya yanaşmamıştı: "Hekimliğe dair sahip olduğum kavramlar, şu anda hâkim olan yöntemlerden o denli farklı ki çok az faydam olacaktır; hem, Kolej [Kraliyet Hekim Koleji] mensubu olmadığımdan, orada beceriksiz bir ampirikten başka bir sıfatla bulunmam da mümkün değil zaten". Buna rağmen, birkaç gün sonra Clarke, Locke'tan Londra'ya gelmesini ısrarla talep etmiş, Locke da bu talebi geri çevirmeyi pek istememişti. "Şehre gelmeme yönelik sizin ya da herhangi bir arkadaşımın isteklerine hiçbir zaman düpedüz karşı koymadım, bu yüzden de sanırım geleceğim". Bununla beraber Locke kararsız, "kafası karışık" bir haldeydi; muhtemelen şehirle ilgili çekinceleri vardı, gelgelelim (daha iki hafta geçmişti ki) taşradan sıkılmaya başlamıştı: "Beni dövseniz bile, kalabalık ya da duman içinde ne yapacağımı tasavvur edemem. Kafamı bunlardan biri açısından ne kadar az uygun görüyorsam, ciğerlerimi de diğeri açısından öyle görüyorum. Ayrıca taşra inzivasından ... o kadar bıktım, o kadar bunaldım ki dünya bana tımarhaneymiş gibi, içine girilmeyecek kadar delirmiş gibi geliyor".[37]

Gerçek şu ki Locke'un Londra'ya gitmesi öbür ayı bulacak, ancak haziran ortasında gidebilecekti. Rotterdam'a giderlerken Carey Mordaunt ile teyzesine eşlik etmesi teklifi gelmişti ve muhtemelen zihninden bunu geçirdiği için Locke, Oates'tan ayrılmadan önce Sir Francis Masham ile, iaşesine dair hesap görmüş ve günlüğüne vasiyetnamesinin Lady Masham'da olduğunu kaydetmişti stenoyla.[38]

Beş gün sonra Locke, *Third Letter for Toleration to the Author of the Third Letter concerning Toleration* [Hoşgörü Üzerine Üçüncü Mektup Yazarına Hoşgörü İçin Üçüncü Mektup] adlı çalışmasında nihai düzeltmeleri yapmıştı. Ertesi ay sekizinci bölümü Newton'a yollamış, hafta bitmeden onun "çalışmayı okumaya, düzeltmeye, eleştirmeye ve geri göndermeye" zaman ayıracağını ümit etmişti; kasım sonunda da Churchill ona basılı bir nüsha göndermişti.[39]

Proast'un *Üçüncü Mektup*'u, Locke'un *İkinci Mektup*'unun muadiliydi; yalnızca uzunluk bakımından değil, şahsi mahiyet taşıması, alıntılarda özenli davranılması, her iddianın satır satır titizlikle çözümlenmesi ve açıkçası aynı zamanda nobranlığı bakımından da. Belki de Proast, Locke'un merhamet göstermeye açık açık yanaşmaması ve onun Proast'a kesinlikle tahammül edilmemesi gereken bir ahmakmış gibi tepki vermesi

karşısında tahrik olmuştu. Şüphesiz ki kimi zaman Proast, Locke'un yoğun ateşine maruz kalmaktan afallamış gibi görünüyordu.

Bu tartışma sırasında Locke'un hâkim düşüncelerinden biri, Hıristiyanlıkta "güzellik, güç ya da ussallık" bulunduğuydu ve böylelikle "kendi başına idare edebiliyor" ve "kendi hakikati ve ışığıyla hüküm sürebiliyor" idi: "Tanrı'ya ait olan bir dinin insan otoritesinin yardımına ihtiyacı yoktur". Locke İncil'in, "sesini duyurabilmek için zorlamaktan ziyade dua etmeye ve yakarmaya temayül eden" yumuşaklığı ve zarafetinden söz etmişti.[40] Buna karşılık Proast'un düşüncesi, Hıristiyanlığın mütemadiyen tehlike altında olduğu, nefsin düşkünlüklerine karşı özel olarak korunması gerektiği yönündeydi.

Locke'un cevabı, *İkinci Mektup*'una nazaran çok daha sistemliydi. "Şemanızın dağınık kısımlarını, daha bütünlüklü ve daha açık seçik bir görünüm kazandırmak amacıyla, bir yöntem dahilinde bir araya getirmeye çalıştım", demişti Locke. Bu doğrultuda da hemfikir olmadığı tüm hususları tekrar dile getirmişti. "İnsanların ruhlarını kurtuluşa erdirmek amacıyla doğru dini yaymak" devlete düşen bir iş olabilir miydi? Amir bu tür meselelere müdahil olma otoritesini nereden kazanacaktı? Niçin amir, dinin doğruluğu hakkında hüküm veren biri oluyordu ki? Herkes "kendi kendisi hakkında hüküm vermeliydi".[41] Eğer dinsel meseleleri irdelemekte başarısız olmak cezalandırılmayı hak ediyorsa (gerçi Kitabı Mukaddes dinde zor kullanmanın gerekliliği konusunda hiçbir şey söylemiyordu) o zaman amirin kilisesine mensup olanlar da buna maruz kalmalıydı. Proast'un aklından tam olarak ne ölçüde bir cezalandırma geçiyordu?

Proast'un, insanları amirin mensup olduğu dine değil de yalnızca "doğru din"e çekmek için zor kullanmanın gerektiğini vurguladığını belirten Locke, önceye kıyasla daha aleni olarak, pratikte bu ayrımın yapılamayacağını iddia etmişti: Eğer amir, "insanları doğru dine çekmek için zor kullanmak mecburiyetindeyse, bu durum, kendi dininin doğru din olduğuna inanan her amirin, insanları kendi dinine çekmek için zor kullanmak mecburiyetinde olduğu anlamına geliyordu ister istemez". Vazifesine bağlı bir amirin kendi samimi ve muteber inançlarıyla hareket etmekten başka yapabilecek bir şeyi bulunmuyordu, kaldı ki çoğu hükümdar da yanlış dine mensup olduğundan "zor kullanımı bunları yaymak için uygulanmış olacaktı".[42]

Üçüncü Mektup'un büyük bölümü Locke'un Proast'a önceden verdiği cevapların tekrarından ibaret olsa dahi, bazı bakımlardan farklı bir yön almıştı. Locke, Kitab-ı Mukaddes'teki belli bölümlerin yorumuna gitgide artan bir ilgi duymasının yanı sıra, mucizelere dair tarihsel delillere de ilgi duyuyordu. Havarilerin mucizelerinden sonra başka mucizelerin meydana gelip gelmediği meselesi, Locke'un o sıralar Limborch ve Le Clerc ile ortaya attığı, ayrıca Newton'la tartıştığı bir şeydi.[43]

Bir başka gelişme de dinsel temeller ve "doğru din"in nasıl bir şey olabileceği meselesine yönelik hiç azalmayan ilgiydi. Locke şunu öne sürüyordu ki Anglikanizmi "doğru din" olarak belirlemek (Locke'a göre Proast'un yaptığı buydu) düpedüz yanlış olacaktı, zira "cemaatteki kişiler için şart koşulan her şeyin, kurtuluşa ermek için gerekli olduğu"nu varsaymak anlamına geliyordu bu. Locke'un düşüncesi şuydu ki kendisinin dediği üzere tek bir tane olan "doğru din", "öğretisi ve ibadet şekli kurtuluşa ermek için gerekli olan" dindi. Locke Proast'a, bu "öğreti ve ibadet şeklinin, İngiliz Kilisesi'nde öğretiliyor ve icra ediliyor" *olduğunu* teslim ediyor, ama bu durumun, İngiliz Kilisesi'ne ait dinin tek doğru din olduğu anlamına gelmediğini öne sürüyordu. Zira bu kilise tarafından şart koşulan, ama kurtuluşa ermek için *gerekli olmayan* şeyler, yani başka bir kilisenin de "kurtuluşa ermek için gerekli olan her şeyi" öğretiyor ve icra ediyor olsa dahi "hiç kabul etmediği" şeyler bulunmaktaydı. (Locke, Atanasyus amentüsü* ile ilk günah öğretisinden, Anglikan öğretileriymiş gibi söz ediyordu ki bunların kurtuluşa ermek için gerekli olduğu söylenemezdi pek, zira "kiliseye gelen çiftçiler ile sütçüler" gibi çoğu kişi bu öğretilerden hiçbir şey anlamıyordu.) Dolayısıyla, "yanılmaz bir kesinlik" ile yol alan amir, mensubu olduğu ulusal kilisenin, Hıristiyan dininin temel öğretilerini desteklediğini biliyor olsa dahi, bu kilise gerekli olmayan şeyleri desteklediği ve dayattığı takdirde, amirin bu dine riayet etmeyi şart koşmaya hakkı olamazdı.[44]

Kitab-ı Mukaddes'i "Tanrı kelamı ve iman kuralı" olarak kabul eden Hıristiyanların, "kurtuluşa ermek için gerekli olan bütün şeyleri içeren bir vahye" sahip olduğunu söylemişti Locke. Ne var ki bunların içerdiği her şey kurtuluşa ermek için gerekli değildi. İsa'nın Pontius Pilatus'un yönetimi altında eziyet çektiği gerçektir, ama buna inanmak kurtuluşa ermek

* Teslis öğretisini temel alan bir Hıristiyanlık amentüsü-ç.n.

için gerekli değildir (gerçi aynı şekilde gerçek olan, İsa'nın Beytüllahim'de doğmuş olmasının aksine, Havarilerin amentüsünde yer almaktadır bu). Kutsal kitapta pek çok hakikat vardır ki insan "kendi kurtuluşunu hiç tehlikeye sokmaksızın" bunlardan bihaber olabilir.[45]

Ayrıca kutsal kitap vaftizin gerekli olduğunu da ifşa etmekteydi: "İsa ... Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftizi buyurdu". Gelgelelim İsa'nın buyurduğu bundan ibaretti. Vaftizde haçın kullanılmasını (çoğu muhalif buna itiraz ediyordu) içermiyordu bu buyruk. Bu tür bir uygulama hükümsüz kılınmayacaktı elbette; Aziz Pavlus her şeyi "edepli bir şekilde" yapmamızı buyurmuştu bize ve edepli olmanın, haç çıkarmayı gerektirdiğine içtenlikle inanan bir insan da bunu yapmak konusunda serbest bırakılmalıydı. Ama kurtuluşa ermek için *gerekli* değildi bu ve şart koşulmamalıydı.[46]

Locke, Londra'da geçirdiği yaz mevsiminde *Üçüncü Mektup*'un son düzeltmelerini yaparken, aynı zamanda arkadaşlarına ait çeşitli işlerle de meşgul olmuştu. Lady Masham için Locke adına Rabsy Smithsby'ın satın almış olduğu birkaç şeyi ("bir güneşlik, parçalı bir başlık, altı çift eldiven") Syl'a teslim ederek, onu nehir yoluyla Leadenhall Sokağı'na, Bishop's Stortford postasına göndermenin yanı sıra, bizzat Locke da nehrin karşı yakasına, Lambeth Sarayı'na giderek, Limborch adına Canterbury Başpiskoposu John Tillotson ile görüşmüştü. Limborch yakında yayımlanacak olan Engizisyon tarihini ona ithaf etmek istiyordu.[47]

Locke, Churchill'lerin dükkânına gittiği bir sefer, yakınlarda yayımlanmış olan *Dioptrica Nova, A Treatise of Dioptrics [Yeni Diyoptri: Diyoptri Üzerine Bir İnceleme]* adlı bir kitap almıştı. Bu kitabı oraya, astronomi ve optiğe ilgi duyan Dublinli bir âlim olan, kitabın yazarı William Molyneux göndermişti. Molyneux, kitapta Kraliyet Akademisi'ne (kendisi buraya mensuptu) yazdığı ithaf mektubunda, mantıktan bahsederken şunları yazmıştı:

> Felsefenin bu kolunda kaydedilen muazzam ilerlemeler konusunda hiç kimse yoktur ki emsalsiz Bay Locke'tan daha fazla minnettar kalalım. Kendisi, *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde, insan zihninin bilgi arayışında (sanırım buna Mantık demek uygun olur) takip edeceği yol bakımından, klasik yazarların yazdığı bütün eserlerde ortaya konanlara kıyasla, genel kabul görmüş çok daha fazla hatayı düzeltmiş, deneyime ve gözleme dayalı çok daha derin hakikatleri ortaya koymuştur.

Locke'un "o bütün metafizik tuhaflıkları bariz bir şekilde çökerttiğini ... zira bunlar vasıtasıyla kimilerinin, hiçbir açık seçik anlamı olmayan birtakım sesler çıkararak, hiçbir bilgiye sahip değilken sanki bilgi sahibiymiş gibi davrandığını", yazmıştı Molyneux. Açıkça gururu okşanan Locke, Molyneux'ye mektup yazarak, "fevkalade iltifatları" için teşekkür etmişti. Bu iltifatların "kendisi açısından arkadaşlık yolunda büyük kapılar" açtığını söylemişti Locke. Molyneux'nün "hayal edilebilecek en büyük sevinçle" karşıladığı bir yüreklendirmeydi bu. Molyneux, *Deneme*'yi okuduğundan beri ("Ömrüm boyunca, başka hiçbir kitaptan, bu kitabı okurken aldığım keyfi almadım") Locke'a "çok büyük saygı" duymakta ve "onunla arkadaşlık kurmayı çok istemekte" idi.[48] Böylece Molyneux'nün arkadaş olarak yalnızca Locke'a değil, *Deneme*'ye de katkıda bulunacağı sıcak ve samimi bir ilişki başlamış oluyordu.

Molyneux *Deneme*'den o denli etkilenmişti ki iki yaz evvel Londra'da Locke'un diğer metinleri hakkında araştırma yapmıştı: "Kimileri bana, *Hükümet Üzerine İki Söylev* ve *Hoşgörü Üzerine Deneme*'yi tavsiye etti. Bunların hiçbiri sizin adınızı taşımıyor; cüret edip de bunların size ait olup olmadığını sormayacağım". Locke bunların yazarı olduğunu kabul etmeye yönelik bu açık daveti görmezden gelmişti (sonraları Locke, "en iyi cevaplama şekli"nin hiçbir şey söylememek olduğunu belirtmişti çekinerek), ama bundan gocunmamış ve Molyneux'nün arkadaşlık yolunda attığı adımları benimsediğini teyit etmişti yeniden:

> Dolayısıyla bundan böyle, yakın bir arkadaşlığın topyekûn özgürlüğü ve güvencesi içinde, yanınızda ben varım. Zira bu dünyada, ahbaplık kurmayı arzulamakta fazlasıyla haklı olduğum yalnızca birkaç insanla tanıştığımdan, rasyonel bir araştırmacı ve hakikat sevdalısı biri ne zaman karşıma çıksa, onunla ahbap olmak için normalden çok daha fazla acele ediyorum.[49]

Daha sonra Locke, büyük sonuçlar doğuracak bir talepte bulunmuş ve *Deneme*'nin ikinci baskısı için "tavsiye ve yardım" istemişti Molyneux'den: "İdrak ettiğim kadarıyla, kitabı birkaç kez baştan sona öyle dikkatli okumuşsunuz ki oradaki hatalar ve kusurlar hakkında danışacak başka kimse tanımıyorum haklı olarak". Molyneux'nün fikrini almak istediği üç husus bulunuyordu özellikle. "Okura Mektup"ta "bazı hususlar üzerinde haddinden fazla durmuş" olduğunu ve "yazma tarzı dolayısıy-

la düştüğü tekrarlar" bulunduğunu itiraf etmişti. Her ne kadar bu hususların üzerinde durmamış olsa da ("ama bunu yapması tavsiye edilmemiş de değildi") şimdi merak ettiği şey, "zeki bir okura ancak gereksiz görünebilecek büyük bir kısmı" çıkarıp atmanın iyi olup olmayacağıydı. Şayet Molyneux bu konuda hemfikirse, hangi pasajların "çıkarılmaya en uygun" olduğunu belirtip belirtemeyeceğini sormuştu Locke. Ayrıca herhangi bir hatanın olup olmadığını da merak etmişti: "Bana karşı rahat olunuz ... zira övündüğüm üzere, ben öyle bir hakikat sevdalısıyım ki ... bu altının en ufak kısmına bile daha az değerli gözüyle bakamam ... çünkü bunu madenden çıkarmak için uğraşan ben değilim". Son olarak da Locke, söylediği şeylerde gedikler, "ele aldığı konuya ilişkin olan" ya da biraz daha açıklama gerektiren şeyler bulunup bulunmadığını sormuştu.[50]

Aslına bakılırsa Molyneux, üzerinde daha fazla durulmuş olmasını dilediği bir hususun bulunduğunu söylemişti önceden. Locke'un "matematiksel yönteme göre ispatlanabileceklerine dair sıklıkla ortaya koyduğu ipuçlarına dayanarak oluşturulmuş *Ahlaki Değerler Üzerine Bir İnceleme*'yi dünyaya lütfetmesini" temenni etmişti Molyneux: "Bunun gerçekleştiğini görmekten daha fazla arzuladığım hiçbir şey olamaz". Locke verdiği cevapta, bu ipuçlarından biraz pişmanlık duyuyormuşçasına bahsetmiş, ama bu mesele hakkında daha fazla düşüneceğine de söz vermişti:

> Bu konuya kafa yorarken, ahlaki idelere dair ortaya koyduğum görüş aracılığıyla ahlakın ispata dayalı olarak izah edilebileceğini fark ettiğimi düşünmüştüm; gelgelelim bunu izah edebilip edemeyeceğim bambaşka bir mesele. Bay Newton'un, kitabında ispatlanabilir olduğunu gösterdiği şeyleri herkes ispatlayamazdı. Ama emrinize amade olduğumu göstermek amacıyla, bu konuda biraz kafa yormak için elime geçen ilk fırsatı geri çevirmeyeceğim.[51]

Boyle'un ölümünden sonra yetkililer, Boyle'un kimya konusunda yazdıklarını teftiş etmek üzere Locke'u, Dr Edmund Dickinson'ı ve Dr Daniel Coxe'u tayin etmişlerdi. Bu üç kişi temmuz ortasında bir cumartesi günü buluşmuşlar (o gün "kimyasal işlemlerle ilgili bir kutuyu çıkarmışlar ve üzerinde birkaç saat çalışmışlardı ... ama yarısından fazlası elden geçirilememişti"), sonra ertesi salı günü tekrar bir araya gelmişlerdi. Ellerinde "kimyasal terimlere dair anahtar ya da anahtarlar bulunmadığından, ki bunlar olmadan hiçbir şeyi düzenleyemezlerdi", Boyle'un kendi

kullanımı için yazmış olduğu bu belgeleri elden geçirmek kolay olmuyordu. Bununla beraber Locke, Newton'un ilgisini çekeceğini bildiği iki tanesini temize çekmeyi başarmıştı.[52]

Yazın Hazine, Locke'un Ticaret ve Yurtdışı Plantasyonlar Kurulu'ndaki çalışmalarına ait maaşın ödenmesi için iki yıl önce vermiş olduğu dilekçeyi nihayet ele almıştı. Kâtip ve hazinedar olarak Locke, çalışmalar sırasındaki harcamalar için bir miktar para almıştı ve Hazine de Locke'tan ilk olarak bunun hesabını vermesini istemişti. Aslında ilkin 1685 Mart'ında sunulmuş bir talepti bu.[53]

Ne yazık ki Locke talep edilen bu açıklamayı hazırlarken, Stringer ile bir kez daha ihtilafa düşmüştü. Locke şunu fark etmişti ki kendisinden istenen tutar, bildiği kadarıyla eline geçmiş olandan 250 £ daha fazlaydı. Biraz daha araştırdığında, tam da bu tutara ait imzalı bir alındı belgesi keşfetmişti Hazine'de. 6 Aralık 1676 tarihli bu belgede tutarın, Locke'un vekili olan Thomas Stringer'a ödenmiş olduğu yazılıydı. Locke, Stringer'dan "bu hesabı kapatması konusunda ek yardım" istediğinde, ancak vicdan azabı çeken birine uyan tarzda, uzun ve ters bir cevapla karşılaşmıştı. Stringer yardım edecek durumda olmadığını söylemişti. Stringer'ın öne sürdüğü üzere, Locke'un şunu hatırlaması gerekiyordu ki Fransa'dan döndüğünde Stringer "onun hesaplarıyla birlikte, onunla ilişkili bütün belgeleri ya da onun adına gerçekleştirdiği bütün işlemleri de ona teslim etmişti. Ayrıca bu konunun soruşturulacağını hiç beklemediğinden, kötü bir hafızaya yardımcı olmak amacıyla pusula tarzında hiçbir şey tutmamıştı ki aradan geçen on altı yıl da ister istemez bunu gerektirmekteydi". Stringer'ın kesinlikle hatırladığı üzere, Locke'un vekili tayin edilmiş biri olarak, eski kâtip Locke'un adına bir belge imzalamıştı, bu belgede de 250 £'un Locke'a değil, bir başka Kurul üyesine ödendiği yazılıydı; gelgelelim bu durumun ona önceden verdiği belgelerde görülebileceğini söylemişti Stringer. Bu tür belgelerin eline geçip geçmediği konusunda şüpheye düşen Locke bunları boş yere arayıp durmuş ve Stringer'dan kendi belgeleri içinde aramasını istemişti: "Korkarım ki eğer bu belgeler ortaya çıkmazsa ... birileri bu parayı geri ödemekle yükümlü olacak". Haklı ya da haksız, Stringer kendini, ima kullanmakta ve kurnazca tartışmalar yürütmekte marifetli birinin saldırısına maruz kalmış saf ve temiz bir insan şeklinde betimlemiş, bu sözleri de gizli bir tehdit telakki etmişti öfkelenerek: "Sizi tatmin etmek amacıyla evvelce yazdığım şeyler, bir hınç krizi ve yeni bir tar-

tışma tarzı yüzünden, bana yönelik suçlamalara çekildi".[54] Locke ile Stringer arasındaki sorunların nasıl çözüldüğünü bilmiyoruz. Nedir ki Locke talep edilen açıklama üzerinde çalışmaya devam etmişti.

Ağustos ortasında Oates'a doğru yola koyulmuştu Locke. Bindiği fayton Epping Ormanı'ndan geçerken, karşılarına bir grup haydut çıkmıştı. Bilhassa küçük Francis, Locke'un sağ salim geri döndüğüne sevinmiş olsa gerekti, zira önceki ay çok sevimli bir edayla şunları yazmıştı: "Sayın Bay Locke, gelmenizi dört gözle bekliyorum. Sizi görürsem çok mutlu olacağım, çünkü sizi çok ama çok seviyorum. Buraya gelip bana Boylam'ı öğretmenizi istiyorum. Eğer şehirde kalırsanız sağlığınız bozulacak diye çok korkuyorum".[55]

Locke, yola çıkmadan önce kaydettiği üzere "çok güzel" bir günde yeniden Londra'ya gitmeden evvel, üç haftayı aşkın bir süre kalmıştı sayfiyede. Birkaç gün sonra, Whitehall'da bulunduğu sırada bir deprem meydana gelmişti. Doğal olarak ayrıntıları kaydetmişti Locke: Deprem, "saatime göre, öğleden sonra ikiyi beş geçe civarında meydana geldi; saat tam ikide depremin hareketsiz kıldığı Queen's Tower'daki sarkaç ve ikiye bir dakikadan daha az bir süre kala duran Bay Tompion'un* sarkacı da benim cep saatimle örtüşüyor. Zira sarkaca, 8 Eylül tarihindeki altı dakikalık zaman farkını da ekleyecek olursak, saat öğleden sonra ikiyi beş geçeye denk geliyor yaklaşık olarak". Locke'un edindiği bilgilere göre, deprem Bristol'da, Rotterdam'da ve Cologne'da da hissedilmişti (ama Dublin'de "hiç mi hiç" hissedilmemişti). "Eğer depremin meydana geldiği yerlerin hepsinde, insanların düzgünce ayarlanmış saatlerle zamanın tam olarak gözlemlemesi sağlanabilseydi, depremin tek bir sarsıntıdan mı oluştuğu, yoksa bir yerden öbürüne aşama aşama mı ilerlediği anlaşılabilir" idi.[56] Depremlerin, bir merkezden başlayarak dışarı doğru yayıldığı, muhtemelen Locke'un tam olarak aklından geçirmediği ihtimallerden biriydi.

Ekim ortasında Oates'a dönmüştü Locke. Londra'da geçirdiği altı hafta sağlığı açısından biraz pahalıya mal olmuştu. Kötüleşmiş sağlığının insafına kalmış olmak onu bariz şekilde bunaltan bir şeydi: "Kötü durumdaki ciğerlerimin bana çektirdiği sıkıntılardan biri de, beni çoğu kez şehirden ayrılmaya zorlaması; halbuki arkadaşlarımın birçoğu ve yanlarında bulunmayı arzuladığım pek çok kişi şehirde".[57]

* Thomas Tompion: (1639-1713) İngiltere'de kendi çağının en ünlü saat ustası ve imalatçısı-ç.n.

Locke'un bu münasebetle şehirden ayrılması, yaşamında tatsız bir hadiseye yol açmıştı. Stringer'la aralarında geçen önceki hadiseler gibi, bu hadise de Locke'un kılı kırk yaran sebatı sebebiyle çok karmaşık bir hal almıştı. Bu seferki hadise John Norris'le geçmişti aralarında. Norris birkaç yıl önce *Deneme* hakkında, *Cursory Reflections upon a book called An Essay concerning Human Understanding* [İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme adlı bir kitap üzerine Gelişigüzel Düşünceler] adlı bir eleştiri yayımlamıştı. Norris kitaplarından diğer ikisini Damaris Masham'a ithaf etmişti ve muhtemelen Masham'a iyilik olsun diye (zira Masham bu durumdan zevk almasa da belli ki ilgi duymuştu) yılın ilk dönemlerinde Locke, Pembroke üzerindeki nüfuzunu kullanarak, elindeki maaşlı papazlık makamlarından birinin, Salisbury yakınlarındaki Bemerton bölge papazlığının Norris'e verilmesini sağlamıştı.[58]

Norris 15 Ekim'de (Oates'ta Lady Masham'ı ziyaret ettikten sonra) Londra'ya varmıştı. Lady Masham'ın Locke'a yazdığı (günümüze ulaşmamış) bir mektup bulunuyordu elinde. Mektup, bizzat Norris tarafından değil, yayımcısında çalışan biri tarafından, 20 Ekim Perşembe günü, yani Locke Oates'a döndükten iki gün sonra teslim edilmişti Locke'un ikametgâhına. Mektup Pawling'in evine ulaşmadan önce açılmıştı (Pawling'in hizmetçisinin belirttiğine göre "çatlamıştı") ve Pawling mektubu Norris'in "dikizlediği" kanaatindeydi kesinkes: "Tanrı böyle kibirli din adamlarını benden uzak tutsun. Böyleleri insan cemaatine hiç yakışmıyor, ahlaksız bunlar vs". Ayrıca Pawling'in düşüncesine göre, Norris mektubun teslimatını, Locke'un ayrılışından sonraya ertelemişti kasten. "Onun planı mektuba bakmaktı, bu yüzden de Bay Locke gidinceye dek göndermedi mektubu; şimdi de benim ya da ailemden birinin bu iğrençliği hazmedeceğini zannediyor, gelgelelim başına dert açtı ve bu ayıbı kendi üzerinden temizleyemiyor". Martha Lockhart ise Pawling'in haddinden fazla sert tepki verdiğini ve Norris'i bu izinsiz harekete (Lockhart'ın bundan şüphesi yoktu) yönelten saiklerin tamamen haysiyetsizlik taşımadığını düşünüyordu: "İnanıyorum ki yaptığı hareket iyi niyetten kaynaklanıyor; mektupta bulmayı umduğu bazı meselelerle ilgili olarak ikinize tavsiyelerde bulunmak* için bir fırsat addediyordu bunu belki".[59]

Locke'un talebi üzerine Pawling, Norris'in yayıncısından ayrıntılı bilgi almıştı; "işte tam olarak hedeflediğiniz ve bilmek istediğiniz şey", diye

* Muhtemel tavsiyenin konusu meçhuldur.

bildirmişti Pawling: "Bay Norris 21 Ekim Cuma günü şehirden ayrılmış; mektubu da ayrılmadan bir gün önceki perşembe günü Bay Manship'e [yayıncı] teslim etmiş; aynı gün Bay Manship mektubu getirip hizmetçiye teslim etmiş; bu da bizim izahatımızla örtüşüyor, zira Mary mektubu 20 Ekim Perşembe günü teslim almıştı". Locke'un Norris'e yazdığı öfke dolu mektup ne yazık ki elimizde yok, ama Norris cevabında Locke'u bilir bilmez hareket etmekle suçlamıştı: "Sizin gibi aklıselim olan ve medeni görünen bir kişinin, böylesine şüpheli bir olayla ilgili olarak hıncını dile getirmek için bu denli acele etmesine üzüldüm. Kendi hesabıma pek bir kaygım yok, çünkü bir kusurum varsa şayet, bunun çok küçük bir kusur olduğunu telakki ediyorum". Locke, muhtemelen mektubun Pawling'in evine ulaştığında açılmış olduğundan bahsetmeksizin ve Pawling'e Manship'in anlattığı şeyleri bildirmeksizin, Norris'e niçin mektubu daha önce teslim etmediğini ve niçin saygısızlık ederek teslim işini üçüncü bir kişiye havale ettiğini sormuş olsa gerekti. Norris cevabında, Londra'ya 15 Ekim Cuma günü vardığını, sonraki gün de mektubu göndertmediğini, çünkü mektubu ertesi pazartesi uğrayıp kendi eliyle teslim etmeyi planlamış olduğunu söylemişti. Ne var ki araya başka işlerin girdiğini söylemişti Norris ve "ertesi çarşamba [yani 19 Ekim] şehirden gidecek olduğundan", dolayısıyla da bu yolculuğun hazırlıklarıyla uğraştığından, mektubu perşembe günü (yani 18 Ekim) Manship'e bırakmıştı. Manship de ertesi gün mektubu bizzat teslim edeceğine söz vermişti. "Daha başka ne yapabilirdim ki?", diye sormuştu Locke'a; "benim açımdan ne özensizlik ne de saygısızlık söz konusu". Sözlerini şöyle bitirmişti Norris: "Sizin [kızgınlığınızı] gerçekten de hak edecek herhangi bir şey yaptığımdan o denli bihaberim ki eğer bu açıklamalar üzerine öfkeniz hâlâ devam edecek olursa, sizin, şimdiye dek sandığım kadar felsefeci, beyefendi ve Hıristiyan olmadığınıza kanaat getirmek zorunda kalacağım".[60]

Norris'in 19 Ekim Çarşamba günü "şehirden gitmek üzere olduğu" yollu sözleri ile onun 21 Ekim Cuma günü ayrıldığına dair Pawling'in verdiği bilgi arasındaki çelişki ortada olduğundan, Locke Norris'e inanmamıştı: "Hazret, hiç de iddia ettiği gibi çarşamba günü ayrılmamış şehirden", demişti Clarke'a. Dolayısıyla Locke'un Norris'e verdiği cevap, aralarındaki ilişki sanki düzeliyormuş gibi yapmaktan ibaretti şüphesiz; hatta belki de Norris'in yalan yere yemin etmesine yönelik gizli bir arzu da vardı bunda. "Bütünüyle şehirden çarşamba günü ayrılması üzerine ku-

rulu olan, 'Daha başka ne yapabilirdim ki?' sorusunu sormakta ona zemin sağlayan şeye razı gelmeye ne denli hazır olduğunu göstermek amacıyla", Norris'in "var gücüyle dile getirdiği, şehirden çarşamba günü ayrıldığını" açıkça yemin ederse kabul edeceğini söylemişti: "Böylece sizin gözünüzden düşmeyi istemediğimden, 'bugüne dek sandığınızdan daha az felsefeci, daha az centilmen ve daha az Hıristiyan olduğumu düşünmek' için herhangi bir gerekçeniz kalmayacak ve ben de nezdinizdeki itibarımı korumuş olacağım".[61]

Ne yazık ki bu cevap kaybolmuştu. Bunun üzerine Norris de Locke'un kabalık ederek, ikna olup olmadığını kendisine bildirmediğinden yakınmıştı. Locke'un ona bir nüsha göndermesi icap etmişti ve Norris'in buna cevap vermesi de ertesi şubat ayının sonlarını bulmuştu. Oldukça resmi bir tarzda şunu söylemişti Norris: "Sizde bir uzlaşma eğilimi gördüğüme sevindim, ama merak ettiğim şu ki bütün meseleyi benim tam da çarşamba günü şehirden ayrılışıma bağlayarak, konuyu kestirip atmanız şart mıydı". Ayrıca sert bir edayla şunu da söylemişti: "Savunmam (sizin telakki ettiğiniz gibi) gerçekten tam da o gün gitmem üzerine değil, 'gidecek olmam' üzerine kuruluydu". Mektubu Manship'e verdiği salı gününün ertesinde şehirden ayrılmayı *planladığını,* ama neticede cuma gününe kadar ayrılamadığını (karısının cumaya kadar kalınacak şekilde plan yaptığını öğrenmişti salı akşamı) söylemişti Norris. "Eğer bu sizi tatmin ediyorsa, o zaman sorun yok, ama etmiyorsa, söyleyeceğim başka bir şey yok".[62] Her şey bir yana, Norris'in mektubu açtığını düşündüğü göz önüne alındığında, Locke'un tatmin olması pek de mümkün görünmüyor.

Belki de Locke, bu ihtilafın kışkırtması ve *Gelişigüzel Düşünceler*'in ikinci baskısının yakınlarda yayımlanmış olması dolayısıyla, düşüncelerini Norris'in *Deneme* aleyhinde söylediği şeylere yöneltmiş ve bini aşkın sözcükten oluşan "Bay Norris'e Cevap"ı yazmıştı. *Gelişigüzel Düşünceler*'i 1690 tarihli ilk baskısından okumuş olan Furly gibi, Locke da kendisinin idelerin kökenine ilişkin izahı hakkında Norris'in söylemiş olduklarında kayda değer hiçbir şey bulamamış ve Norris'in hoşgörüsüz ve yıkıcı yaklaşımı üzerinde durmuştu: "Gelişigüzel düşünen birinin imtiyazı" sayesinde, olayları bağlamları içinde telakki etmeyip "hoşuna giden şeylere bakıp geçiyordu"; kendisi "yazarın söylemek istediğini anlamaya hevesli" ve bir yazarın sözlerini "en uygun ve en tutarlı anlamlarıyla" okumaya hazır değildi.[63]

Kasım ayında Popple, üç yıl önce kurmuş oldukları tartışma kulübünde olup bitenlerin, kulübe hiç katılmamış olan Locke'un ilgisini çekeceğini düşünmüştü. Popple, kulübün dört yeni üyesi olduğunu söylemiş ve son tartıştıkları konuları ana hatlarıyla aktarmıştı: "Tanrı'nın evrensel ve değişmez bir kural, ya da en azından kendi iradesini öğrenmekte izlenecek tek bir yol bahşettiği" ortada olduğuna göre, bu kural neydi? Bu meseleyi "alt etmiş" olduklarından, bir dahaki sefere "bu evrensel kuralın, zahiri ya da gerçek başka bir özel kurala kıyasla ne ölçüde öneminin ya da nüfuzunun bulunduğu" üzerine kafa yoracaklardı. "Omuzlarının bu tür yükleri taşımakta ne denli yetersiz kaldığı" ortada olduğundan. Locke'un "yardımlarını esirgemeyecek kadar lütufkâr" olacağını ümit etmişti Popple.[64]

Birkaç hafta sonra Popple, Locke'un "yavrusu" olan bu kulüp hakkında tekrar mektup yazmıştı: Kulüp "bakımınıza muhtaç biraz. Hem, bunu hak ettiğini de söyleyebilirim. Umut veren bir çocuk, üstelik hızlı da büyüyor: Dahası epeyce gelecek vaat ediyor. Hal böyleyken, onu sizin irfanınızın dışında büyümeye terk etmeniz ve sizden gelecek diğer talimatlardan mahrum bırakmanız çok yazık olur". Birkaç hafta sonra Popple yeni üye olan başka kişilerden de bahsetmişti.[65]

Oates'a döndükten bir ay sonra (gerçi bu ay yağmur, sis, ayaz ve kar içinde geçmişti) Locke Londra'ya gidecek ölçüde iyi hissetmişti kendini. Ama Londra'ya gitmenin yanlış olduğu bir kez daha ortaya çıkmıştı. Daha bir gün geçmişti ki zor nefes alıyordu. "Bendeki rahatsızlık gitgide arttı, ta şehirden alelacele uzaklaşana kadar; gelgelelim oradaki işlerimle ilgilenememiş olmam da sıkıntı verici". Locke Londra'ya gitmesindeki ilk amacını gerçekleştirebilmişti: Limborch'un yeni yayımlanan *Engizisyon Tarihi*'ni, ithaf edildiği kişiye, yani Canterbury Başpiskoposu'na ulaştırmak. Ama nihayet baskı aşamasına gelen, Boyle'un *Havanın Tarihi*'ne ait formaları gözden geçirme işini tamamlayamadan bırakmak zorunda kalmıştı. Boyle'un kitabının basımındaki gecikme bir yılı bulmuş oluyordu, zira tam olarak on iki ay önce matbaaya verilmesi planlanmıştı, ama o zaman da gene sağlık durumu Londra'dan ayrılmaya zorlamıştı Locke'u.[66]

Havanın Tarihi aralık ayında yayımlanmıştı. Locke, Molyneux'ye bir nüsha göndererek, "Bilhassa kitabın tasarımı hoşunuza gidecek sanırım", demişti.

> Kitap öyle bir yöntemle oluşturulmuş ki isteyen herkes ... okumaları ya da gözlemleri kendisini gerçeklerle donattıkça kitaba ekleme yapabiliyor. Eğer sizin gibi, meraklı ve bilgili insanlar Bay Boyle'un derleyip hazırlamış olduğu şeylere katkıda bulunacak olursa ... yakın zamanda mühim bir hava tarihine sahip olacağımızı ümit edebiliriz; doğa felsefesine ait, daha fazla çeşitlilik ve fayda sunan bir başka alan pek bilmiyorum ben.

(Locke, hem hava durumu "kayıtları"nı, hem de Mendip madenlerindeki hava basıncını ölçmeye yönelik, başarıya ulaşmamış girişimleri sırasında, 1666 yılında Boyle'a gönderdiği, barometre hakkındaki mektubunu da koyarak kitaba bizzat katkıda bulunmuştu.)[67]

Locke Londra'da bir haftadan biraz daha fazla kalmış, ve bayağı çabuk iyileşmişti. Oates'a döndükten yalnızca birkaç gün sonra, öksürüğü hâlâ sıkıntı veriyor olsa da, "ciğerleri eskisinden daha rahat işlemekte" idi. Aralık ayında biraz daha iyileşmişti ve Tyrrell'ın belirttiği üzere, bu durum "kendi canı pahasına bunca giriştiği deneyi, yani kış mevsiminde şehrin, kendisi için hiç de güvenli bir yer olmadığını" teyit etmekteydi.[68]

Aralık ayının sonlarına doğru *Deneme* hakkında bir cevap gelmişti Molyneux'den. Kitabın fazlasıyla uzun olduğuna ve biraz düzeltilmesi gerekebileceğine dair kaygılar hakkında dalkavukça sözler etmişti: "Kitabı en iyi şekilde düzeltebilecek olan, tam da onu ilk yaratan sağduyulu ellerdir... Bir kitap sözü çok uzattı diye hiçbir zaman yakınmam, özellikle de bu söz uzatma hoşa gidiyorsa ve eldeki konuyu örneklerle izah etmeye uğraşıyorsa ki sizin kitabınızın da bunu yaptığından hiç şüphem yok". Gelgelelim Molyneux birkaç olumlu ama kısa öneri getirmişti. Bu önerilerden biri, "insanın özgürlüğü ve zorunluluğu hakkında" (*Deneme*: 2.21.7-47'de olduğu gibi) biraz daha söz söylemek gerektiğiydi. "Bu düşünce çizgisi, kitabınızda o kadar muhteşem bir tarzda işlenmiş görünüyor ki nihayet şu kadim özgürlük ve zorunluluk meselesi ortadan kalkmış gibi görünüyor. İşte tam burada, bütün günahların anlaklarımızdan kaynaklandığını .... yoksa hiç de iradelerimizin bozukluğundan kaynaklanmadığını ortaya koyuyorsunuz âdeta", demişti Molyneux. Locke'un insan özgürlüğü konusunu ele alışından fazla memnun olmayan yalnızca Molyneux değildi, zira Locke'un tanıdıklarından biri olan Derry Piskoposu William King de memnun değildi pek.[69]

Locke, özgürlük hakkında söylemiş olduğu şeyleri, Molyneux'nün "biraz fazla işlenmiş" bulmasına hiç şaşırmamıştı. İradenin gücü meselesini ilk kez düşünürken gerçekten de girmeyi hiç ummadığı bir konuydu bu ve kitaba bu konuyu dahil etmesinin tek sebebi de "kimi arkadaşları"nın ısrarı olmuştu.[70]

Her halükârda, insanların özgür iradeye sahip olup olmadığı ve eylemlerinden sorumlu tutulup tutulamayacakları şeklindeki "kadim mesele" ilk aşamada ortadan kaldırılmış gibi görünüyordu. Zira Locke, iradenin özgür olup olmadığı sorusunun yerinde bir soru olmadığını öne sürerek başlıyordu sözlerine: "İnsanın iradesinin özgür olup olmadığını sormak ... insanın erdeminin kare şeklinde olup olmadığını sormak kadar anlamsızdır". O zamanlar revaçta olan bazı düşüncelere zıt olarak, Locke iradenin, kendi güçleri olan bir yeti teşkil etmediğini, bir "bağımsız etmen" olmadığını öne sürmüştü. Bununla beraber "bir insanın özgür olup olmadığı"nı sorabilirdik ve Locke'un buna cevabı ise bazen özgür olduğumuz bazen de olmadığımızdı. Özgürlük "yapacağımız seçim ya da irademiz uyarınca" hareket etme kabiliyetimize bağlıydı. Dolayısıyla bir kişinin uçurumdan aşağı atlamama özgürlüğü vardı, çünkü bu kişinin kendisinde atlamama gücü bulunmaktaydı; en azından böyle bir özgürlüğe sahipti ve felç ya da başka bir fiziksel engel kendisinin atlamasına bir şekilde mani olmadığı müddetçe de atlamaması isteğe bağlı olacaktı. Gelgelelim Molyneux'nün bu meselenin ortadan kaldırılmış olduğunu söylemesinin sebebi, Locke'un özgürlük ve ahlaki sorumluluktan müteşekkil bu "kadim mesele"yi, bizlerin bir tür fiziksel zorlanmaya ya da sınırlamaya tabi olup olmadığımız meselesine indirgemiş olması değildi. Locke'un söyleyecekleri burada bitmiyordu. Zira Locke irademizin, seçimlerimizin ya da tercihlerimizin (örneğin, uçurumdan aşağı atlamamak) "bizatihi olmayan bir şeyle belirlendiği"ni teslim etmişti. Gelgelelim iradenin önceden yaptığı bir eylemle de belirlenmemekteydi bu (Locke bu konuda çok kararlıydı), zira böyle olsaydı sonsuz gerileme (*infinite regress*) haline geliverirdi bu: Atlamamayı istemeyi ... istemeyi istiyor olurduk. Ama Locke, William King'in ortaya attığı bir ihtimali göz ardı etmişti: "Dışarıdan hiçbir şey tarafından belirlenmeksizin, yalnızca ruhun etkin gücünden kaynaklanan" en baştaki irade edimi için *hiçbir* belirleyici öncel yoktur; başka bir deyişle, bizler atlamamayı isteriz düpedüz. Locke'un görüşü ise seçimimiz, tercihimiz, irade edimimiz, atlamamanın atlamaya kıyasla çok daha

iyi bir şey olduğunu düşünmemizle belirlenmekteydi; bu iyi şey de acı değil zevk veren, dolayısıyla mutluluğumuza katkıda bulunan şeydi. "Demek ki iradeyi belirleyen tek şey iyi, yüce iyiydi". King gibi bir "özgür irade yanlısı" onunla hemfikir olmayabilirse de, Locke'a göre, bu şekilde belirlenmemiz bizdeki bir kusura tekabül etmiyordu. Eğer atlamama ile atlamanın sonuçları arasında kayıtsız kalacak olsaydık, bunun çok daha büyük bir kusur teşkil edeceğini söylemişti Locke. (King'in bu konudaki görüşü ise şuydu: Bir şeyi bizzat biz seçtiğimiz için bu şeye iyi diyorduk, yoksa bu şey iyi olduğu için biz onu seçmiş ya da tercih etmiş değildik.)[71]

Molyneux, Locke'un söylediklerinin çoğuna hiç karşı çıkmamakla beraber, tam da bu son husus itibarıyla özgürlük ve zorunluluktan müteşekkil "kadim mesele"nin ortadan kalktığını düşünmekteydi. Sanki yanlış şey yapmamızın tek sebebi yanlış hüküm vermemizmiş gibi, Locke'un "bütün günahları anlaklarımızdan kaynaklanan şeyler" haline getirdiğini söylemişti Molyneux. Gelgelelim yanlış eylemlerimizin "iradelerimizin bozukluğundan" kaynaklandığı durumların da elbette mevcut olduğunu düşünüyordu; öyle zamanlar vardı ki hangi davranışın doğru olacağını gayet iyi bilmemize rağmen, iradenin bazı zayıflıkları ya da bozuklukları yüzünden bunu yapamıyorduk.[72]

Ocak – Aralık 1693: "Ölseydiniz Çok Daha İyi Olurdu"[73]

Clarke ocak ayı başında Oates'a gelmişti. Hazine'nin Locke'tan istediği, Ticaret Kurulu adına yaptığı harcamaları açıklama işinde ona yardım ediyordu ve üzerinde çalışılacak bir taslak getirmişti yanında. Ayrıca anonim olarak yeni yayımlanmış, *İngiltere'de Gümüş Para Basılmasını Teşvik Etmek İçin* adlı bir de kitapçık getirmişti. Bu kitapçık, önceki ay sunulan bir önergeyi desteklemek için yazılmıştı. Bu önergede gümüş ihracatının durdurulması ve Darphane fiyatını halihazırdaki piyasa fiyatından yaklaşık yüzde 3 oranında yüksek tutarak para basımı için gümüşün ülke içine çekilmesi önerilmekteydi. Bu öneri, yeni madeni paraların içeriğindeki gümüşün azaltılmasını, dolayısıyla devalüasyonu da beraberinde getirecekti. Locke, taktik sebeplerle, önerge aleyhinde yazı yazmak istememiş, ama kitapçık aleyhinde yazmaya karar vermişti; bunun sebebi de muhtemelen kitapçığın son paragrafında, Locke'un *Faizin Düşürül-*

mesi ve Para Değerinin Artırılmasının Sonuçları Üzerine Bazı Düşünceler'i hakkında birtakım eleştirilerin bulunuyor olmasıydı. Ocak sonuna doğru kısa bir eser yazmaya girişmişti Locke. Bunu dört günde tamamlamış ve alelacele Clarke'a gönderip "hangi amaçla ... nasıl kullanmayı uygun görüyorsa" öyle kullanmasını söylemişti. Aslına bakılırsa önerge zaten bir sonuca varmamaktaydı ve bu eser de bir süre için yayımlanmadan kalacaktı.[74]

Kitapçığın yazarı muhtemelen Thomas Neale'dı. Locke'un istihzayla işaret ettiği üzere, Darphane Müdürü olan Neale her türlü para basımından kişisel kazanç elde etmekteydi. Locke kitapçıktaki bütün hususlar üstüne kafa yormuştu; örneğin gümüş külçenin para basımı için Darphane'ye gelmek yerine ülkeden dışarı çıkmasının sebebinin, denizaşırı ticaret dengesinin aksi yönde işlemesi olduğunu öne sürmüştü. Ayrıca para haline getirilmemiş gümüşün, para haline getirilmiş olandan daha değerli olduğunu yadsımıştı. Neale'ın bu iddiası bilhassa Locke'un *Bazı Düşünceler* çalışmasını hedeflemişti. Bu çalışmadaki temel savlardan biri, gümüşün değer ölçüsü teşkil ettiği, böylelikle ister külçe halinde isterse para olarak basılmış olsun bir ons* ağırlığındaki gümüşün, bir ons ağırlığındaki başka herhangi bir gümüşle aynı değere sahip olacağıydı; yani madeni para değerini, "üzerindeki damgadan ve nominal değerden" değil, içindeki gümüş miktarından alıyordu. Locke, denizaşırı ödemeleri amacıyla külçeye ihtiyacı olan tüccarların, gümüş için Darphane'den daha fazla para ödeyeceğini kabul ediyordu, ama savunduğu şuydu ki tüccarlar (Darphane'nin tersine) bu ödemeyi yalnızca düşük ağırlıktaki, kırpılmış parayla yapacaktı.[75]

Locke, Londra'nın boğucu dumanının kendisine kötü geleceğini hissetse de, çok yakında oraya gitmeyi tasarlıyordu. Şubat başlarında Londra'ya varmasının hemen ardından, Limborch adına bir mektup ile bir vaaz kitabını teslim almak üzere Canterbury Başpiskoposu'nu ziyaret etmeye "buyur edilmiş" idi. Locke'un Limborch'a bildirdiği üzere, Tillotson, Limborch'u ve Engizisyon tarihiyle ilgili kitabını öve öve bitiremiyordu. Ayrıca ufak tefek gündelik işlerle de ilgilenmişti Locke: Yeni yayımlanan *Hoşgörü İçin Üçüncü Mektup*'un nüshalarını edinmiş, Furly'den birkaç kitap almış, Bayan Smithsby'dan Lady Masham ve kendisi için birkaç eldivenin yanı sıra

* 1 ons = 28,349 gr.-ç.n.

üç tane flanel gömlek ile felemenk kumaşından iki tane şapka almış, kumaş bir şapka ve kunduz kürkünden şapkasının "ovarak temizlenmesi" için ödeme yapmıştı.[76]

Ama ziyaretinin asıl amacı, kendisi ile Clarke'ın Hazine için hazırlamış olduğu raporu, kontrol edilmesi için yemin ederek sunmak olsa gerekti. Kendisine ödenmemiş olan maaş bir yana, Locke işlerle ilgili gündelik harcamalar için bizzat kendi cebinden 64£ 6 peni vermişti (bunun bir kısmı da raporu sunarken ortaya çıkan masraflardı) ve bu ek masraflar için, hiç şüphe yok ki sinirlenerek, Hazine'ye tekrar dilekçe vermesi gerekmişti. Bu para ona ertesi yıl ödenmiş, ama tehirli maaşı muhtemelen hemen ödenmemişti, zira 1695 Eylül'ünde, on sekiz aylık maaşına tekabül eden 750£ için, Hazine'ye bir kez daha dilekçe vermişti.[77]

Locke Londra'da uzun süre kalmayı planlamamış, on bir gün sonra Oates'a dönmüştü (gene de bu ziyaret, nefes alışı bakımından biraz pahalıya mal olmuştu). Kendisini ziyarete gelen, *Deneme*'nin yayımcısı Thomas Bassett'ı ucu ucuna kaçırmıştı. İkinci baskıyı yapmanın zamanı gelmişti, zira ilk baskı tükenmek üzereydi ve Bassett, Locke'un önceden kendisine gösterdiği değişiklikler ile eklemeleri istiyordu. Molyneux'nün hatırı sayılır yardımları sayesinde, Locke önceki sonbahardan beri bunlar üzerinde çalışmıştı; yeni arkadaşı baskı hatalarına ve önerilere dair bir liste göndermişti ve bunlar da çoğunlukla editoryel mahiyetteydi. Ayrıca Molyneux kendisinin "komik bir problem" dediği bir şey de atmıştı ortaya. "Molyneux problemi" diye ünlenmiş olan bu problemde, doğuştan kör olan ama dokunma yoluyla küreyi küpten ayırt edebilen bir insanın, gözlerine kavuştuğu takdirde bunları görüntülerine bakarak ayırt edip edemeyeceği soruluyordu. Aslında Molyneux bu problemi *Bibliothéque Universelle*'e birkaç yıl önce, *Deneme*'nin özetini yayımlanmasından hemen sonra göndermişti. Problem o vakit görmezden gelinmişti, ama bu sefer yeni baskıda problemi ele almıştı Locke (bunun neticesinde problem sonraki yüzyılda epey ilgi çekecekti).[78]

Locke'un (martta Molyneux'ye söylediği üzere) bu konuda "daha tam karar vermemiş olmakla beraber", kitaba eklemeyi düşündüğü şeylerden biri de "Malebranche'ın, her şeyi Tanrı'da görmeye dayalı varsayımı" hakkında yeni bir bölüm eklemekti. Bu bölüm, Locke'un Norris ve Malebranche üzerine yürütmekte olduğu bir çalışmayı baz alacaktı. Norris hakkında önceki yıl yazmış olduğu kısa eserden hareketle, Locke dikkatini,

Norris'in idelerin kökeni hakkındaki kendi görüşlerinin kaynağı olarak kabul ettiği Malebranche'a yöneltmişti. Bu çalışmanın sonucunda, Malebranche'ın *Hakikatin Araştırılması* kitabını çeşitli yönleriyle tartışan "JL. Her Şeyi Tanrı'da Görmek Üzerine 1693" başlıklı bir taslak ortaya çıkmıştı.* Çok geçmeden Locke, "bu tartışmaya bir nokta koymak için elverişli zamanı bulduğunda daha iyi kavramak üzere, Bay Norris'in yazdıklarının bir kısmına göz atarken karşısına çıktıkça kaydettiği diğer bazı dağınık düşünceleri" de ekleyerek bu çalışmaya devam etmişti.[79]

Locke'un düşüncesi, idelerin zihnimizde, algıladığımız nesnelerin duyu organlarımızda meydana getirdiği hareketler aracılığıyla oluştuğu yönündeydi. Ayrıca bu hususun, (Malbranche'ın da hemen hemen benzer bir nedensellik kuramıyla tespit ettiği), gözlerimizle doğrudan temasta olmayan nesneleri uzaktan nasıl görebildiğimiz şeklindeki bir problemi de çözdüğünü düşünüyordu. "Uzaktaki nesnelerden kaynaklanan maddesel sebeplerin algılarımıza ulaşabileceği, burada birtakım hareketler meydana getirebileceği ve bunların da bizdeki idelerin sebepleri olabileceği" niçin varsayılmasın ki, demişti Locke. Gelgelelim *bedendeki* hareketlerin *zihindeki* ideleri tam olarak nasıl oluşturduğu hakkında hiçbir bilgimizin olmadığını da kabul ediyordu. "Işık demetlerinin retina üzerine etki etmesi ... ve buradaki hareketlerin beyne ulaşması"nın tümüyle kolayca tasavvur edilebileceğini düşünüyordu Locke; ayrıca bu hareketlerin zihnimizde gerçekten de ideler oluşturduğu konusunda ikna olmuştu. Ama bu işi tam olarak nasıl yaptıkları hakkında bir şey söyleyemiyordu: Bu oluşumun izlediği yolu "kavrayamıyordu": "Bunu yalnızca Tanrı'nın lütfuna yorabilirim; O'na mahsus yollar keşfin ötesindedir".[80]

Bununla beraber, Locke bu konu üstüne kafa yorduğunda görmüştü ki Malebranche'ın kuramı tam tamına koşut bir güçlüğü içeriyordu. Malebranche'a göre, bizler maddesel şeyleri dolaysız olarak algılamıyorduk, zira bunlar uzatıldığında ruhla birleşemiyorlardı; bilakis bunları dolaylı olarak algılıyor, "bunları Tanrı'da görüyorduk" ve ruhlarımız da Tanrı'yla birleşiyordu: Tanrı maddesel şeylerin idelerini, bizler bu şeylerin "karşısında" iken, bize "gösteriyor" ya da "keşfettiriyor" idi. Ama bu görüş, idelerin "zihnimize birleşik olan bedenimizdeki birtakım hareketlerle, Tanrı'nın tayin etmesi sayesinde, zihnimizde oluştuğu" yollu nedenselliğe da-

* En sonunda aslen Locke 1693c olarak yayımlanmıştı.

yalı görüşten daha fazlasını açıklıyor değildi. Öne sürülen bu açıklama eksiksiz olmayabilirdi, ama Malebranche'ın kendinden emin bir edayla iddia ettiklerinden daha kötü de değildi. Locke'un aklına yatan varsayım şuydu: "Tanrı ruhlarımızı öyle yaratmış ve bedenlerimizle öyle birleştirmiş ki dışarıdaki nesnelerin bedenlerimizde meydana getirdiği birtakım hareketler sonucunda ruh şu ya da bu algıları yahut ideleri ediniyor, ama bizce tasavvur edilemez bir yolla gerçekleşiyor bu". Locke açısından, bu varsayım Malebranche'ın savunduğu görüş kadar "doğru ve bilgilendirici" görünüyordu. Malebranche'ın öne sürdüğü, idelerimizi "Tanrı'da" görürüz iddiası, bu idelerin Tanrı'nın koyduğu bir yasaya göre bedendeki hareketler tarafından zihnimizde oluşturulduğunu söylemenin üzerine yeni bir şey katıyor değildi. Her iki durumda da idelere sahiptik ve her iki durumda da Tanrı bu idelere sahip olmamızdaki birincil sebepti.[81]

Locke'un aklına yatan görüşe göre, maddesel cisimler bir hareket zincirinin başlangıcındaki gerçek ya da etkili sebepleri teşkil ediyordu; nihayetinde bu sebepler, duyu organlarımız aracılığıyla, zihnimizdeki ideler olup çıkıyordu. Malebranche'a göre, bunlar kendisinin "ikincil" ya da "duruma bağlı" diye adlandırdığı sebepler, Tanrı'nın bize ideleri "göstermek" için "yarattığı durumlar" idi yalnızca: "Tanrı ideleri kendisinde, bu cisimlerin algılarımız karşısında mevcut olduğu durumlarda gösterir bize". Locke, durumu temel alan bu kuramda, duyu organlarımızın niçin bu denli karmaşık mahiyette olması gerektiğini sormuştu: Eğer algı "Yüce Tanrı'nın zihne nesnenin idelerini göstermesi, yalnızca o nesnenin duruma bağlı bir sebep sağlamasına dayanıyorsa, o zaman söz konusu organların bütün o güzel ve ilginç yapısı tamamen boşunadır".[82]

Cevap şuydu elbette: Yapı, duruma bağlı sebeplerden oluşan bir sistemde, gerçek sebeplerden oluşan bir sisteme nazaran, algılama için daha az gerekli değildi. Yapıdan mahrum bir göz, nedensel sistemde, bu sistemin etkili ya da gerçek sebeplerden oluştuğuna bağlı olmaksızın aynı işlevi görmeyecekti düpedüz. Kaldı ki Locke bunu alenen kabul etmese dahi, Norris'in Malebranche'tan devraldığı düşünceyi -yani maddesel cisimlerin ve bunlardaki hareketlerin, Tanrı'nın etki etmesi açısından yalnızca ikincil nedenler ya da durumlar olmasının sebebinin, bunların edilgen ve güçten mahrum olduğu düşüncesini- sorgulayışında bu husus ima edilmiş gibi görünüyordu. Locke'un işaret ettiği üzere, besbelli ki bunların Tanrı'ya etki etme güçleri vardı! Locke, durumu temel alan görüşün, Tanrı'nın "optik

sinirdeki harekete kendi kendine etki etme gücü" bahşettiği, gelgelelim "insan zihnine etki etme gücü bahşedemediği" şeklinde bir kabul içerdiğini öne sürüyordu. Locke'un neticede idrak ettiği üzere, Malebranche'ın kuramının kabul edilebilirliği ya da edilemezliği, oldukça genel fikirlere dayalıydı: Tanrı'nın büsbütün güçlü olması için, güç sahibi tek varlık mı olması gerekiyordu? Hiç şüphe yok ki Tanrı, eğer yarattığı şeylere güç bahşedemiyorsa, o zaman kendisi de güç sahibi değildi: "Tanrı'nın gücünü fazlasıyla sınırlamak anlamına geliyor bu ve güya bu gücün kapsamını genişletirken de tamamen ortadan kaldırıyor".[83]

Sonlara doğru, Locke'un Norris hakkındaki görüşleri gitgide üstünkörü hale gelmişti; şu sonuca varmıştı Locke: "Aceleyle ortaya konmuş bu düşüncelere son şeklini vermeyi bir başka mevsime ertelemek gerekiyor".[84] Ne var ki Norris'le arasındaki "bu tartışmaya nokta koymak için boş vakti olmayacaktı" hiçbir zaman. *Deneme*'nin hiçbir baskısına, Malebranche'ın "Her şeyi Tanrı'da görmek üzerine düşünceler" hakkında bir bölüm ekleyemeyecek ve bu yazdıklarının, ölümünden sonra yayımlanmaya değip değmeyeceği konusundaki kararı vasisine bırakacaktı.

Deneme'nin ikinci baskısı dışında, "kendisinin bazı tanıdıkları"nın isteğiyle, Locke'un henüz üzerinde çalışmıyor olsa da aklından geçirdiği bir başka çalışma daha vardı: 1684'ten bu yana Clarke'a göndermiş olduğu, eğitim hakkındaki bütün talimatları bir araya getirip yayıma hazırlamak. Locke bu çalışmayı mart başlarında tamamlamış, ay sonunda da baskıya vermişti. Bu son aşamada bile, Locke çalışmaya kendi adını koyup koymama konusunda kararsızdı ve gerçekte de koymamıştı, gelgelelim iki yıl sonra çıkan başka bir baskıda adı belirtilmişti. *Some Thoughts concerning Education* [Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler] temmuz ayında yayımlanmış ve bir nüshası Clarke'a ulaşmıştı çok geçmeden; doğal olarak Locke ona ithaf etmişti kitabı. "Bu kitabın basılması şüphesiz ki halka büyük bir hizmet teşkil ediyor ve bütün anne babaları hususi bir yükümlülük altına sokuyor", demişti Clarke. Molyneux'ye de (dört yaşındaki çocuğu için kullanmak üzere bu kitabı dört gözle bekliyordu) bir nüsha gönderilmişti. Tahmin edilebileceği gibi, Molyneux öve öve bitirememişti kitabı, ne var ki Locke'un şu sözleri hakkında bazı şüpheleri vardı: "Çocuğun canının istediği şeyi elde etmesine asla göz yumulmamalıdır, daha doğrusu bu şeyi dile getirdiğinde, hele hele bunun için ağladığında hiç göz yumulmamalıdır". Molyneux, Locke'un "yaradılışın gerektirdiği" akla yakın şeylerin

değil, "canın çektiği" rastgele şeylerin tatminini kastettiğini fark etmişti, ama bu pasaja "takılmış" olan başka kişiler bildiğini söylemişti. Belki de Locke'un arzuların akıl tarafından terbiye edilmesi ya da eğitilmesi gerektiği yollu genel öğretisi sebebiyle, Tyrrell, Locke'un kitaba adını koymayarak doğru bir iş yaptığını düşünmüştü, zira "çocuklarına düşkün bütün annelerin ... kendisinin yöntemine düşman kesileceğini tahmin ediyor olmalıydı".[85]

Mart sonunda Mordaunt, Locke'un şehre geleceğini ümit ediyordu. Bu amaçla Locke'a kendi faytonunu teklif edip Oates'tan doğrudan Parson's Green'e gelmesini önermişti ("bahçede sizi bekleyen, daha yeni yapılmış ufak bir felsefe odası var"). Ama Locke bir önceki gün (çok sisli bir gündü bu) umumi faytona binmiş ve çoktan Londra'ya varmıştı. Her zamanki gibi, "şehirde olmak... çok pahalıya patlamıştı" sağlığı açısından, bunun üzerine de Locke bir ay içinde Oates'a dönmüştü. Sir Francis Masham'ın akrabalarından biri, Locke'un bunun yerine kendisini ziyaret etmesini önermişti; evi de Londra'nın hemen güneybatısındaydı. Dilediği şuydu ki Locke "daha uzun bir yolculuk etmek yerine Battersea'ye gelmeliydi, burada daha sıradan bir arkadaş ortamı bulacak olsa da çok içtenlikle ağırlanmış olacaktı. Bu mevsimin doğal ıtırları olan hanımelleri ve tomurcukların bulunduğu çok tatlı bir hava vardı". Gelgelelim bahar Oates'ta da belli etmişti kendini: Locke uzaklardayken kırlangıçlar gelmişti ve bahçe de kendisinin Londra'dan satın alıp getirdiği şeyler için hazır durumdaydı: bir düzine sümbülteber soğanı, bir miktar İspanya katırtırnağı tohumu, bunların yanında da küçük bir balta ve aşı bıçkısı gibi çeşitli aletler.[86]

Mayıs başlarında Syl, Popple ile Lord Ashley'i Harlow'da faytondan alıp Oates'a getirmişti. Bunun sebebi, yaklaşık iki aydır gerçekleşmesi beklenen bir ziyaretti. Popple ile Lord Ashley, orada bulundukları dört günün bir kısmını Locke ve Lady Masham ile felsefi tartışmalar yaparak geçirmişti. Sohbetlerinin biri, imgelemin, meçhul birtakım yollarla, düşünceleri iletip iletemeyeceğiyle ilgiliydi; bununla beraber tartışmalarının asıl teması dinin, din adamlarının karmaşıklaştırmasına zıt olarak, sade bir tarzda öğretilmesinin mümkün olup olmadığıydı.[87]

Locke ertesi hafta tekrar şehre gitmişti. Kendisinin şehre "çağrılmış" olduğunu söylemişti Limborch'a: "İşlerle, ya da en azından iş kabilinden şeylerle, ilgilenme mecburiyeti beni o kadar meşgul ediyor ki size bir selam yollamak için bile pek zaman bulamadım". Çağrılmasına sebep olan

ve o sıralar onu meşgul eden "işler"in ne olduğu açık değildir (belki *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler* adlı çalışmasının basımıyla ilgilenmişti), ama bu işler biraz alışveriş yapmak için vakit bırakmış (kitaplar, gümüş kaplamalı tatlı kaşığı, bıçaklar, çatallar, bir tane şapka, birkaç tane yünlü çorap ve Bayan Guenellon için büyük boy şık kitaplar) ve Boyle'un bazı yazmalarının basılıp basılamayacağını araştırmaya fırsat tanımıştı.[88]

Locke yaklaşık iki hafta sonra, sağanak yağmur altında Oates'a dönmüş ama uzun süre kalmamıştı. Döneli daha sekiz gün olmuştu ki sabah altıda kalkıp hava durumunu kaydetmiş (sonuncusunu daha altı saat önce kaydetmişti) ve "tan ağarırken" Londra faytonuna yetişmişti. Ertesi hafta boyunca yapacağı işlerden biri de ağırlığı iki tona yaklaşan kişisel eşyasının (kitap dolu yirmiden faza kutu, sandalyeleriyle bir masa ve diğer şeyler) Londra'dan Oates'a gönderilmesini ayarlamaktı.[89]

O zamana kadar Locke, Molyneux'nün önceden dile getirdiği eleştirilere karşılık olarak, *Deneme*'nin ikinci baskısı için, "Güç" hakkındaki bölümde bazı köklü değişiklikler tasarlamıştı. "Şeylere dair yeni bir görüş edinmiş" idi; "yanılmıyorsa eğer, onu tatmin edecek" bir görüştü bu. Bazı yeni kesimlerin başlıklarını listeleyerek oluşturduğu, değişikliklere dair "ufak bir şema" vermişti Molyneux'ye, ama onun cevapladığı üzere, "kendisine verdiği küçük ipuçları üzerinden kendi fikrini aktarmaya cüret edemezdi". Locke'un iradeyi neyin belirlediğine dair "yeni görüş"ünün en bariz ve temel özelliği, artık bu iradenin bir *inanç* ya da iyiliğin ne olduğuna dair bir anlayış tarafından belirlendiğini yadsıması, bu iradenin bir *duygu* tarafından belirlendiğini iddia etmesiydi. Kendisinin söylediği üzere, diğer pek çok insan gibi "kendisi de peşinen kabul ediyordu" ki "iyiliğin ve daha yüce olan iyiliğin,... böyle olduklarının idrak ve telakki edilmesi" belirlerdi iradeyi. Halbuki artık fark ettiği üzere, bizim iyilik hakkındaki idrakimiz ve inancımız belirlemiyordu iradeyi, "ta ki iradeyle orantılı olarak çoğalmış arzularımız irade eksikliği yüzünden bize rahatsızlık verinceye kadar":

> Bir insan erdemin faydaları konusunda, yani yemek yaşam için ne kadar gerekliyse erdemin de bu dünyada yüce amaçları olan ya da öbür dünya için ümit besleyen insan için o kadar gerekli olduğu konusunda gözü kapalı ikna olmamalı asla: Zira "dürüstlüğün ardından acıkıp susadığında", irade ihtiyacıyla rahatsız olduğunda, iradesi, ilan edilmiş bu yüce iyiliği arayışındaki hiçbir eylemle belirlenmeyecektir artık.

Locke bu fikri, yani iradeyi etkileyen ve belirleyen şeyin bir rahatsızlık duygusu, eksik olan bir iyilik için duyulan bir arzu olduğu fikrini, Molyneux'nün önceden dile getirdiği, ahlaka aykırı eylemleri anlaktaki yetersizliklere dayandırdığı yollu itirazı hesaba katmak ve iradenin zayıflığına ya da ahlaken bozukluğuna yer açmak amacıyla kullanmaktaydı. Locke, sağlığını tehlikeye attığının tamamen farkında olan, buna rağmen içkici arkadaşlarıyla beraber olmaya devam eden bir ayyaşı göstermişti örnek olarak. Bu kişi en iyi olanı "görüyor, tanıyordu" ve "içki içmediği saatlerde de kararlar alacaktı". Ne var ki "alıştığı zevkten mahrum kalmak rahatsız etmeye başladığında, kabul edilen yüce iyilik, bağları gevşetecek ve o andaki rahatsızlık da iradeyi içki içmek olarak belirleyecekti".[90]

Burada Locke zayıf iradeli bir kişiye dair akla yakın bir tasvir sunmaktaydı elbette, ama bunun *tasvir olarak bile,* kendisinin "yeni görüş"ünün imkân tanıyabileceği bir durum olacağı şüphelidir. Eğer bu görüş inançlar ile arzuların tamamen farklı şeyler olduğundan (yani inançların hiçbir surette iradeyi belirlemediği ve iradeyi etkileyen şeyin arzular olduğundan) ibaret olsaydı, inançlarımıza aykırı hareket edebiliyor oluşumuzdan başka bir mesele kalmazdı ortada. Gelgelelim Locke artık iradeyi etkileyenin inançlar değil de duygular olduğunu düşünüyor olsa dahi, inançlar ile duygular arasında ya da inançlar ile irade arasında hiçbir bağlantı olmadığını savunuyor da değildi. İnançların onun "yeni görüş"ünde hiçbir rol oynamaması ve iradeyle hiçbir bağının olmaması değildi söz konusu olan, zira ayyaşın herkesçe kabul edilen iyiliğe *inancının* bile irade üzerindeki "bağlarını gevşettiği" dile getirilmişti. Aynı şekilde Locke arzumuzun inançlarımızdan "etkilendiği"nden de bahsetmişti. Arzu, inanç ile irade arasına girdiğine göre, inancın, önceden söylendiği gibi, iradeyi *dolaysız olarak* "belirlemesi" söz konusu olamazdı, ne var ki, Locke'un söylediği gibi, eğer inanç hâlâ "son kertede belirleyen" şey ise, iradenin zayıflığına dair itirazları bulunan Molyneux'nün niçin bu "yeni görüş"ü eskisine kıyasla daha iyi bulacağı açık değildi.[91]

Lokce'un yeni görüşünde, inanç ile irade arasındaki bu kesin ilişki meselesinde bir başka karışıklık (ya da Locke'un mektuplaştığı, John Jackman adında birinin şüphelendiği üzere, belki de bir çelişki) bulunmaktaydı. Önceleri tam aksini iddia etmesine rağmen, "insanın iradesi bakımından özgür olduğu bir durumun var olduğunu" söylemişti Locke. Bir kimsenin "yaptığı seçimin, ortaya konan şeyin lehinde ya da aleyhinde ola-

cak şekilde belirlenmesini, bu şeyin gerçekten de kendisini mutlu edecek ya da edemeyecek bir mahiyet ve sonuç taşıyıp taşımadığını araştırıncaya dek bir süre durdurabileceğini" belirtmişti. Şeyleri daha iyi araştırmak amacıyla irademizin arzularımızca belirlenmesini bir süre durdurma yeteneğimizin olmasını içeren bu durum, konudan sapma ya da istisnai bir durum değildi. Locke, bu durumun "zeki varlıkların sahip olduğu özgürlüğün dayanak noktası"nı içerdiğini söylemiş ve bu yeteneği icra etmenin de rasyonel varlıklar olarak bizlerin vazifesi olduğunu vurgulamıştı.[92]

Locke, "Güç" hakkındaki bölüm üzerinde çalıştıktan sonra, *Deneme*'nin gözden geçirilmesiyle uğraşmaya devam etmişti ve ağustos sonunda *Deneme* "hemen hemen hazır" idi. Locke, Molyneux'nün bireyleşim ilkesi ["principium individuationis"] diye adlandırılan, aynı türe ait farklı şeylere kendiliklerini (*self-identity*) kazandıran ilke hakkında daha fazla şey söylenmesi yollu önceki önerisini ele almaktan kaçınmıştı bilhassa, zira Locke'un o ana dek konuya değinirken bütün söylediği, kişisel özdeşliğin değişmez bir beden gerektirmediğiydi. Neticede "Özdeşlik ve Başkalık" başlıklı tamamen yeni bir bölüm çıkmıştı ortaya.[93]

Özdeşlik idesinin "bir şeyin belirli bir zaman ve yerde var olduğunu düşünmekle [ve] bu şeyi başka bir zamanda kendisiyle karşılaştırmakla" oluştuğunu söylemişti Locke. Bununla beraber, böyle karşılaştırmalar yaparken, özdeşliğin, düşündüğümüz şeyin türüyle ilgili olduğunu görmemizin büyük önem taşıdığını belirtiyordu: Birtakım atomlardan oluşan bir kütlenin özdeşliği, parçalarının değişmesinden sonra devam edemiyorken, "bir tay büyüyüp at olduğunda, ister semiz ister cılız olsun, gene aynı attır". Nedir ki Locke'un bu bölümde asıl yoğunlaştığı konu *kişilerin* özdeşliğiydi ve bu konuda söyledikleri de on yılı aşkın bir süre önce günlüğüne kaydetmiş olduğu kısa bir notun geliştirilmesiydi esasen.[94]

Locke'un yeni bölümdeki stratejisi, aynı *insan* ile aynı *kişi* arasındaki ayrım yoluyla, canlı hayvanların özdeşliğine dair bir ön açıklamadan yola çıkmaktı. Demin de belirtildiği gibi, bir hayvanın özdeşliği, aynı madde parçacıklarından oluşmuş bir bedene sahip olmasına dayalı değildi. Bu özdeşliğin dayandığı şey, hayvanın tanımından türüyordu; hayvan "düzenlenmiş canlı bir cisim" idi: Dolayısıyla aynı hayvan "değişik madde parçacıklarının bu düzenlenmiş canlı cisme art arda eklenmelerine koşut olarak bu parçacıklara aktarılan, süregiden aynı yaşamdı" . Locke'un öne sürdüğü üzere, aynı şey, bir insanın özdeşliği için de geçerliydi, zira insan

da "belli biçime sahip bir hayvan" idi. İnsan özdeşliği de "süregiden aynı yaşamın, devamlı akıp giden madde parçacıkları aracılığıyla, düzenlenmiş aynı bedenle esasen birleşik olan ardışıklığa iştirak etmesinden başka bir şeye" bağlı değildi. Bu açıklamaların belirgin bir özelliği şuydu ki bir hayvanın ya da insanın özdeşliği, beden gibi birtakım tözlere dayanmıyordu. Bir insanın gençlikteki bedeni, yaşlılığındaki bedeninden farklı bir nesne teşkil etmekteydi, ne var ki insan aynı insandı: Tabiri caizse, insan, sürekli değişen maddeyle taşınan "süregiden yaşam" idi.[95]

Bir *kişinin* özdeşliği de ilgili tanımdan türemekteydi ve bu özdeşlik de "süregiden yaşam" ile benzeşen bir şeye, yani süregiden bir özbilince dayalıydı. Bir kişi "düşünen, zeki bir varlıktı, muhakeme ve tefekkür edebiliyor, kendisini kendisi olarak, yani farklı zamanlar ve yerlerde aynı düşünen varlık olarak görebiliyordu": "Zeki bir varlık, geçmişteki bir eylemin idesini, bu eyleme dair ilkin sahip olduğu bilinçle ve halihazırdaki bir eyleme dair sahip olduğu bilinçle tekrarlayabildiği sürece, aynı kişisel kendilik demektir".[96]

Locke bir kişinin özdeşliğinin (bir insanın ya da hayvanın özdeşliği gibi) sürekli bir töz özdeşliği olmadığını ya da töz özdeşliğine dayanmadığını ısrarla vurgulamıştı. "Kişisel özdeşlik, töz özdeşliğine değil ... bilinç özdeşliğine dayanır". Kişi demek olan "Süregiden bilinç"in, maddesel olan ya da olmayan, art arda gelen farklı tözlerle "taşınıyor" olması son derece mümkündü. Bununla beraber Locke şunu ilave ediyordu ki (ama bunu söylemesinin sebebini sunmamıştı) muhtemelen "bu bilinç, maddesel olmayan tek bir bireysel töze ilişikti ve bu tözün niteliğiydi".[97]

Locke'un tartışmasının bir kolu da ahlaki sorumluluk ile ilgiliydi: "Ödülün ve cezanın bütün hak ve hukukunun temelinin atıldığı yer" kişisel özdeşlikti. "Kişi, eylemleri ve bunların karşılığını özgüleyen hukuki bir terimdir; bu yüzden de yasa koyabilen, mutluluk ve ıstırap duyabilen zeki faillere aittir yalnızca", demişti Locke. Bunu desteklemek için de şuna işaret etmişti: Akıl sağlığını kazanan bir insan, deliyken yaptığı şeyler için cezalandırılmazdı, zira o sırada "kendisi değil" idi. Peki o zaman insanların sarhoşken ya da uyurgezerken yaptıkları şeylerden, üstelik yaptıkları şeyin sonradan farkında olmasalar bile niçin sorumlu tutulduğunu sormuştu Locke kendine karşı çıkarak. Locke'un söylediği üzere, bunun sebebi bu kişilerin daha önce yaptıklarını gerçekten de hatırlayamadıklarından emin olamayışımızdı. Bununla beraber, Kıyamet Günü'nde "bütün

kalplerin sırları açığa çıkarılacaktı", ayrıca şundan da emin olabilirdik ki Tanrı insanların sahiden de hiçbir şey bilmediği şeyler için cevap istemeyecekti.[98]

Locke'un yazdığı yeni bölüme karşı Molyneux'nün gösterdiği tepki her zamanki gibiydi: "Orada yazdığınız her şey öyle ikna edici bir muhakemeyle ortaya konmuş ki hepsini tamamen onaylıyorum". Gelgelelim üç ay sonra "ilk okuyuşunda aklına gelmeyen bir düşünce belli etmişti kendini". Molyneux'nün düşüncesine göre, Locke sarhoşun cezalandırılma sebebini yanlış nitelemiş, ya da en azından tastamam belirlememişti. Locke şu gerçeği göz ardı etmişti: Sarhoşluk, uyurgezerliğin aksine, hem kasıtlı hem de yasadışıydı, bu yüzden de sarhoş ne yapmış olduğunu gerçekten de hatırlamasa bile, yaptığı şey için gene de cezalandırılmalıydı. Locke verdiği cevapta şunu kabul etmişti ki "sarhoşluk suçtu ve bir suçun da başka bir suçun özrü olduğu iddia edilemezdi", ama kendisinin bahsettiği hususla, bu durumun gerçek bir alakasının olmadığını öne sürmüştü (eğer bir insanın artık bilincinde olmadığına mutabık kalınan bir şey için cezalandırılmasının *mümkün* olduğunu gösteriyorsa, görünüşe göre, bahsettiği hususun tersini ortaya koyuyordu aslında). Molyneux'nün ortaya koyduğu, bir "cürümün kendi sonuçlarına sirayet etmesi"nin (örnek olarak da bir kaçak avcının yanlışlıkla birisini vurmasını vermişti) bilinçle hiçbir alakası yoktu.[99]

Locke'un kişisel özdeşliği, bilincin sürekliliğinin meydana getirdiği bir şey olarak açıklaması, bu konu hakkında bugüne dek yapılan çoğu tartışmanın temelini oluşturagelmiştir. Molyneux'nün yaptığından çok daha fazla üstüne gidilmiş, birtakım belirsizlikler ve zayıflıklar taşıdığı ortaya konmuştur (sempati duyan okurlar çeşitli şekillerde bu durumun üstesinden gelmeye çalışmıştır). Aslında yapmadığımız bir şeyin âdeta farkında olmamız, bunu hatırlıyor görünmemiz, ya da tam tersine (muhtemelen ayyaş örneğinde olduğu gibi) gerçekten de yaptığımız bir şeyi unutmuş olmamız elbette mümkündür. Ama görünen o ki gerçek ile zahiri anılar arasındaki bu ayrım, bir eylemin bana ait olması ile bu eylemin bana ait olduğunun bilincinde olmam arasındaki bir ayrımı içerir; nedir ki bu durum, eğer Locke'un savunduğu gibi, süregiden bir kişi anılarından *meydana geliyor* ise, ortadan kalkacaktır. Dahası (on sekizinci yüzyılda George Berkeley ve Thomas Reid'in yaptığı gibi) bir adamın orta yaşlarda yaptıklarını hatırlayabildiğini ama orta yaşlara ulaştıktan sonra, delikan-

lıyken yaptıklarını unutmuş olduğu bir durum varsaydığımızda ortaya bir paradoks çıkmaktadır. Yaşlı kişi, orta yaşlı kişiyle aynı kişi, bu kişi de delikanlı ile aynı kişi olsa dahi, Locke'un açıklaması uyarınca, yaşlı kişinin delikanlı ile aynı kişi olmadığı sonucu çıkacaktır.

Eylül ayında Locke, Newton'dan acıklı ve özür dolu bir mektup almıştı ("sizin naçiz ve bahtsız hizmetkârınız"). Mektubun arkaplanı belirsizdi, ama bir süre önce Newton'a Locke'un "rahatsız olduğu ve pek ömrü kalmadığı" iletilmişti ve kendisinin söylediği üzere, Newton da "ölmüş olsa daha iyi olurdu" diye cevap vermişti. Newton bu "merhametsizlik"ten dolayı özür diliyordu; kendisinin Locke hakkında beslediği, tuhaf ölçüde karışık "katı fikirler"den kaynaklanmıştı bu. Newton, Locke'un *Deneme*'de doğuştan ideleri yadsımakla "ahlakın kökünü kurutmuş" olduğunu düşünmenin (ve etrafa yaymanın) yanı sıra, Locke'un hem bazı resmi görevlerle ilgili olarak kendisine kötü muamele ettiğine hem de "kendisini kadınlara bulaştırmaya kalkışmış" olduğuna inanmıştı. Newton, Locke hakkında "katı fikirler"e sahip olmasının yanında, Samuel Pepys hakkında da aynı ölçüde paranoyak bir tavır takınmıştı. Newton'un düşüncesine göre, Pepys birtakım çıkarlar sağlamak için onun adını kullanmakla suçlamıştı Newton'u. Aslında Pepys'e söylediği üzere, Newton'un akli dengesi son bir yıldır epey bozulmuştu. Locke'a söylediği üzere de aslında son zamanlarda "iki hafta boyunca geceleri bir saat bile uyuyamamış ve beş gün boyunca da gözünü kırpmamıştı". Locke'un bu acıklı mektuba verdiği kabataslak cevap son derece nazik ve bağışlayıcı nitelikteydi:

> Sizi tanıdığım ilk andan beri, sizin o denli mükemmel ve samimi bir dostunuz oldum ve sizi o denli kendime yakın gördüm ki kendiniz hakkında söylediğiniz şeyleri başka birinden duymuş olsaydım kesinlikle inanmazdım. Gelgelelim benim hakkımda bu denli yanlış ve yersiz fikirlere sahip olmanız karşısında canımın muazzam ölçüde sıkılmasına da mani olamıyorum ... Bunun aksini düşündüğünüzü itiraf etmeniz, bana karşı yapabileceğiniz en hoş şey, zira çokça değer verdiğim bir dostu kaybetmediğim yönünde ümit veriyor bana.... Yegâne dileğim, sizi hakikaten sevdiğime ve saygı duyduğuma ikna etmek için elime fırsat geçmesi .... Size bunu adamakıllı teyit etmek için sizinle her yerde seve seve buluşurum.[100]

Locke kendini savunmaya hiç gerek görmemişti: "Mektubunuzda ifade edilenlerden sonra, kendimi size karşı aklamak adına bir şeyler söyle-

meye gerek görmüyorum". Locke'un Newton'la yüz yüze* birtakım tartışmalara girmesi ve bazı resmi görevlerde rol almış olması tamamen kavranabilir bir durumdu şüphesiz, ama Locke'un Newton'u "kadınlara bulaştırmaya kalkışmak" şöyle dursun, bunu aklından geçirdiğini bile hayal etmek hiç de kolay değildir. Bununla beraber, doğuştan ideler hakkındaki açıklama Locke'u biraz kaygılandırmıştı: "Kitabım ikinci baskı için matbaaya gidiyor... eğer bu tenkite sebebiyet veren yerleri bana gösterirseniz, bana iyilik yapmış olursunuz".[101]

Yaz mevsimi boyunca ve sonbaharda Locke'un sağlığı iyi seyretmişti; o derece ki kasım ve aralık aylarında Londra'da geçirdiği altı hafta boyunca, sağlığında hiçbir kötüleşme olmamış gibi görünüyordu. Thomas, onu ciğerlerinin sağlamlığı münasebetiyle tebrik ederek, Londra'daki vaktini "buna kesinlikle değmeyecek olan kamu işleri haricindeki" şeylerle geçirmiş olduğunu umduğunu söylemişti. Vergi Temyiz Komisyonu gibi kamu işlerinin Locke'un vaktini ne ölçüde aldığını bilmiyoruz (ama hiç şüphe yok ki diğer Komisyon üyelerinin en az biriyle buluşmuştu; bu kişi, maaşlarından yanlış oranda vergi kesilmekte olduğunu bildirmişti ona). Ama şunu biliyoruz ki onun için esas önemli iş olan, *Deneme*'nin ikinci baskısının yapılmasına yönelik hazırlıklarla meşgul olmuştu. Baskıya verilecek nihai metni Popple'a bırakmasının yanı sıra, ön kapakta kullanılmak üzere, önceki haziranda sipariş verdiği bir gravürü teslim alıp son ödemeyi yapmak için de Syl'ı görevlendirmişti; gravürcünün bakıp çalışacağı orijinal resmi elde etmekte hiçbir sorun çıkmamıştı bu sefer: Syl'ın bizzat yaptığı bir Locke resmiydi bu.[102]

Ocak – Aralık 1694: "Önemli Meseleler Üzerine Konuşmalar"[103]

Locke'un 1686'da Rotterdam'da tanıştığı Francis van Helmont, kendisi Noel'den birkaç gün önce Oates'a döndüğünde yanındaydı. Birkaç aydır İngiltere'de bulunan Helmont, Oates'u çoktan ziyaret etmişti (Harlow'daki Crown'da ikamet etmişti). Helmont bu sefer nisan ortasına kadar kalmış, sonra da Rotterdam'a dönüş güzergâhında bulunan Londra'ya gitmişti. Locke hem *Hükümet Üzerine İki İnceleme*'nin hem de *Deneme*'nin ikinci baskılarıyla meşgul olmuştu, ama Locke'un ocak ve şubat aylarında Lond-

* Bkz. s. 418

ra'dan göndermiş olduğu bir sürü demir ve toprak eritme kabı ile seramik, çıkrık ve zıvana gibi diğer araç gereçler, kendisi ve van Helmont'un yürüttüğü deneyler içindi muhtemelen. Gönderdiği bir galon kolza yağı da muhtemelen Oates'u aydınlatmaya yönelik bir tasarı içindi, zira Londra sokaklarında kullanılmaya başlanan lambalar hakkında kısa bir süre önce araştırmalar yapmış ve yakılan maddenin kolza yağı olduğunu keşfetmişti.[104]

Locke nisan sonuna doğru, van Helmont'u uğurladıktan birkaç gün sonra, o mevsimde olağan olmayan kısa süreli bulutsuz güzel bir havada Londra'ya gitmişti. Birkaç gün sonra, ulusal bir banka kurulmasının yolunu açan Parlamento önergesine kraliyet onayı verilmişti. Bankanın amacı senet çıkararak, hükümetin gelecekteki gelirlerini sermayeye çevirmekti. Locke, Bank of England'ın kurulmasına karşıydı; bunun sebebi kısmen, hükümdara Parlamento'dan bağımsız olarak para elde etme yolu açması, kısmen de Banka'nın para kaynağını tekeline alma ihtimalini ortaya çıkarıyor olmasıydı. Gelgelelim Banka gerçeği karşısında, Locke katılımcı olmaktan geri durmamış, 500 £ tutarında yatırım yapmıştı.[105]

Mayıs ayında, *Deneme*'nin ikinci baskısı satışa çıkmıştı. Samuel Pepys'in "gelecek baskılar için faydalı bir emsal" olduğunu düşündüğü bu baskının yanı sıra, ilk baskıya ait nüshaların arasına yerleştirilmek üzere, yapılan bütün değişiklikleri ve eklemeleri içeren sayfalar da ayrıca basılmıştı. Locke'un (muhtemelen bu sayfaların bedava olduğunu da düşünerek) Molyneux'ye açıkladığı üzere, bu olay ilk baskıya ait nüshaları "bütün gençler için faydalı" kılacaktı. Çok geçmeden arkadaşlarına kitabın nüshalarından göndermeye başlamıştı Locke. Ne yazık ki David Thomas listesinde yer almamaktaydı artık, zira önceki ay, yaklaşık otuz yıllık bu "kadim" dost, birkaç ay süren bir hastalık sonucunda ölmüştü.[106]

Locke, temmuz başındaki sekiz gün boyunca "aylaklık ederek", Buckinghamshire'daki Overwinchenden'i (Saray harcamalarının denetiminden sorumlu Müfettiş Thomas Wharton'ın malikânesini), Leicestershire'daki Staunton Harold'ı (Lord Ferrers'in ikametgâhını), Derbyshire'daki Bretby'ı (Chesterfield Kontu'nu) ve Northamptonshire'daki Boughton'u (Lord Montagu'yu) ziyaret etmişti.[107] Bu yolculuklara, erken olgunlaşmış şeftaliler, portakallar ve üzümlerin toplanması ve yenmesi damga vurmuştu.

Locke İngiltere'nin orta kesimlerinde "aylaklık" etmesinden birkaç gün sonra Oates'a dönmüştü. Her zamanki gibi, sekiz yaşındaki Francis sevinmişti onu görünce, zira daha bir önceki ay şunu yazmıştı: "Bilmenizi isterim ki sizi çok seviyorum; bir de beraber Latince konuşmayı ve sizi her

konuda memnun etmeye ne kadar hazır olduğumu görmenizi dört gözle bekliyorum". Eğer "küçük Francis"in üvey kızkardeşi Esther uzaklarda olmasaydı, o da Locke'u görmeyi çok istiyordu, zira Locke'a, "Sevgili John'la bahçe işleriyle uğraşmak kadar beni mutlu eden başka bir şey yok", diye yazmıştı. Aslında bahçe işleriyle zaten uğraşamayacaklardı, zira Locke ağustos sonuna doğru Oates'tan şunu yazmıştı ona: "Yalvarırım size, eğer sevgili John'unuzla bahçede bir şeyler yapmak istiyorsanız, dönerken yanınızda biraz yaz mevsimi de getirin. Zira gittiğinizden bu yana yalnızca kış havası yaşadık burada ve bu satırları da, sert rüzgârlar ile kuvvetli yağmurların beni mahkûm ettiği şömine başında yazıyorum".[108]

Locke, o sabah saat sekizden hemen önce, "muazzam kuvvetli bir yağmur" ile, güneydoğudan esen "uğuldayan sert bir rüzgâr" olduğunu kaydetmişti; onun sistemine göre, bu rüzgâr sert bir bora ile fırtına arası bir şeydi. Öğleüstü saat beşten sonra, yağmur dinmiş olduğu halde, rüzgâr sertliğini hâlâ korumaktaydı. Bu tür bir hava (iki hafta sonra kırlangıçlar da göç edip gitmişti) Locke'un öksürüğüne pek de iyi gelmiş olamazdı. Londra'da geçirdiği son dönemden bu yana öksürüğü geçmemişti henüz. Bu sıralarda Clarke'a şunu söylemişti: "Son geldiğimde şehirde uzun süre kalmam, ciğerlerim üzerinde öyle kalıcı bir etki bıraktı ki henüz kurtulabilmiş değilim bundan ... Oraya gelmeye hazır olmam için biraz daha vakit var". Clarke kısa bir süre önce Londra'ya dönmüştü ve Locke da onun kendisine ara sıra "oralarda neler döndüğünden biraz bahsedeceğini" ummuştu. Belli ki Locke'un canı sıkılmaktaydı biraz, zira eylül ortasında Hans Sloane'a mektup yazarak, "uyuz bir koyun ile topal bir beygirden başka bir şeyle hemen hemen karşılaşmadığı bu yere irfan yurdundan haberler" gönderdiği için teşekkür etmişti. Birkaç gün sonra Mordaunt, Locke'a bir seyahat teklif etmiş, ya bir gün Oates ile Parson's Green arasında bir yerlerde buluşup, "buradan geceleyin beraberce eve gitmeyi", ya da eğer Locke'un Londra'ya gitmesi gerekiyorsa, "ona kendi faytonunu göndermeyi" önermişti. Nedir ki Locke umumi faytonda çoktan bir yer ayırtmıştı ve tam da o gün, "yalnızca kısa bir süreliğine kalmak" niyetiyle "Bay Pawlings'e" gitmişti.[109]

"Bay Pawlings" artık Dorset Court anlamına değil, Pawling'in o yaz taşındığı Little Lincoln's Inn Fields anlamına geliyordu; burası Pawling'in kısa bir süre önce tayin edildiği, Hazine'deki işine yakın bir yerdi. "Sizin için ayarladığımız oda, diğeriyle aynı mobilyalara sahip, sanırım orada-

ki kadar rahat edeceksiniz", diye yazmıştı Pawling kiracısına. Locke yaklaşık üç hafta sonra Oates'a döndüğünde, Lady Masham için altı çift beyaz eldiven ile iki âdet fular getirmişti yanında. Yazı uzaklarda geçirdikten sonra yakınlarda geri dönmüş olan Esther'i görmeye can atıyordu Locke ve belki de o akşam saat yediden hemen sonra hava durumu gözlemlerine tekrar başladığında Esther de vardı yanında.[110]

Locke aynı gün çalışmaya da başlamış, Le Clerc için, huzursuzluk ve bunun iradeyi belirleyişi hakkında kısa bir yazı yazmıştı. Locke, *Deneme*'deki eklemeler ile değişikliklerin bulunduğu basılı sayfalardan bir nüsha da Le Clerc'e göndermişti. Şehirden ayrıldığına sevinmiş olsa gerekti Locke; daha bir hafta geçmeden Clarke'a şunu söylemişti: "Tanrı'ya şükür ki sayfiye havası, sizin şu Londra dumanınızın ciğerlerim üzerindeki etkisinden biraz da olsa kurtarmaya başladı beni ... anladığım kadarıyla yılın bu vakitlerinde cüret edip de bu dumana girmemem gerekiyor".[111]

Kasım sonunda Freke ile Clarke, Locke'a, Kral Naibi Lord Sir John Somers'in "büyük bir merakla onun ne zaman şehre geleceğini sorduğunu, çünkü mühim meseleler hakkında onunla konuşmak için elinde çok önemli bir vesile olduğunu" iletmişti. Somers, Locke'un mümkün olan en kısa zamanda gelmesini rica etmelerini istemişti onlardan. "Somers'in sizin fikrinizle tavsiyenizi almak istediği mühim şeyler var", demişti Freke. Bunlardan biri de arazi vergisi aracılığıyla on yıl içinde geri ödenmek üzere, hükümet için, yatırımcılardan acilen 5 milyon paund toplanmasına yönelik bir tasarıydı. Bu tasarı Parlamento'nun o sıradaki oturumunda tartışılacaktı ve Freke ile Clarke da Locke'un fikrini öğrenmeye can atmaktaydı: "Bize hizmet sunmanın yanı sıra, kamu hizmetine de büyük katkıda bulunmuş olacaksınız".[112]

Elimizdeki bu mektup, bu üç arkadaşın, Locke, Freke ve Clarke'ın (Taunton'u temsilen Parlamento Üyesi ve Temyiz Komisyonu Üyesi), muhtemelen özellikle de ulusal ve siyasi meselelerle ilgilendiklerinde, kendilerinden "Kolej" diye bahsettikleri ilk mektuptu. Sonraki yıllar boyunca Locke bu tür pek çok "Kolej" mektubu alacak ve cevaplayacaktı. Bu mektuplarda Freke'den "Bekâr", Clarke'tan "Vakur Asilzade", Locke'tan ise Oates ve oradaki kale hendeği münasebetiyle "Kale" diye bahsedilmekteydi.

Talep edildiği üzere, Locke birkaç gün sonra Londra'ya gitmişti. Mali tasarı hakkında Somers'e (ya da Freke ve Clarke'a) ne söylemiş olduğuna dair elimizde hiçbir belge yok, ama bu tasarı hiçbir zaman resmen öne-

rilip tartışılmamış gibi görünüyor. Locke uzun süre kalmayı düşünmüyordu: "Şehirdeki işler ile acı çeken tıknefes ciğerlerinden" bir fırsat bulduğunda, "ciğerlerim acı çekiyor, sağlığım da müsaade etmiyor" diye yazmıştı Limborch'a.[113]

Gerçekte Locke iki hafta süresince kalmıştı. Syl dönüşte binecekleri faytonda kendilerinin yanı sıra, küçük Edward Clarke için de yer ayırtmıştı. Yaklaşık üç hafta sonra, çocuğu babasının yanına gönderdiğinde, gelişimiyle ilgili gözlemlerini de iletmişti Locke: Çocuğun Latincesi hoşuna gitmişti ("çok kısa bir zamanda bu dilin ustası olacak"), ama "duruşu ve hareketleri", "dans hocasının ellerinde değilken" bile "gözlenmediği ve dikkat edilmediği" takdirde, çocuğun dans derslerinden fayda sağlayamayacağı yönünde biraz kaygılanmıştı.[114]

Ocak 1695: "Hıristiyan İnancı Neye Dayanır"[115]

Limborch'a söylediği üzere, Locke "Hıristiyan inancının neye dayandığını düşünmüştü" kış boyunca. Onu teşvik eden şeyin şu olduğunu söylemişti sonradan: "Muhalifler arasında bu denli patırtıya ve hararete sebep olan ihtilaf, bir gün tesadüfen aklıma gelip, doğrulama meselesi hakkında gitgide daha kesin ve ayrıntılı araştırmalar yapmaya itti beni". 1690'da ortaya çıktığında Locke'un ilgisini çekmemiş gibi görünen bu ihtilaf, tövbe etmek ile, Tanrı lütfu olan, kurtuluşa götüren inanca itaat etmek arasındaki ilişki meselesinden doğmuş ve Locke'u bu inancın içeriğinde tam anlamıyla ne olduğunu sormaya sevk etmişti. Hıristiyanlığın kurtuluşa götüren akideleri ne olursa olsun, Locke'a göre, bunların "tarikatlara ve sistemlere ait fikirler ile ortodoks inançlardan bağımsız olarak" İncil'de keşfedilmesi gerekiyordu. Bu dünyada İsa'nın Kilisesi'ne mensup olmak ve cennette de ebedi kurtuluşa kavuşmak için gereken inancın belli esaslarının bulunduğu yollu bu kanı, Locke'un üç yıl önce *Hoşgörü Üzerine Mektup*'u savunurken Proast'a verdiği ikinci cevabın bellibaşlı unsurlarından biri olmuştu. Gelgelelim Locke bu cevapta fikri geliştirmeyip, tek bir doğru Kilise'ye ait esaslar ile, çeşitli tarikatlar ve mezheplerce eklenen öğretilerle ibadet şekillerine ait esas niteliği taşımayan unsurlar arasında bir ayrımın yapılması gerektiği üstünde durmuştu yalnızca. Şimdiyse bu esasların tam olarak ne olduğuyla ilgileniyordu.[116] Neticede birkaç ay son-

ra, *The Reasonableness of Christianity, as delivered in the Scriptures* [Kitab-ı Mukaddes'teki Haliyle, Hıristiyanlığın Ussallığı] adlı anonim yapıt ortaya çıkmıştı.

İncil'i "özenle ve sabırla okuduktan" sonra, Locke şunu söylemişti Limborch'a: Buradaki öğreti "gün gibi açık ve şundan tamamen eminim ki İncil'i içtenlikle okuyan bir insan Hıristiyan inancının ne olduğuna dair hiçbir şüpheye düşemez". Locke'un İncil okuması, Damaris Masham tarafından sıkı sıkıya takip edilmişti: Masham "her gün, araştırmamın başından sonuna kadar, okumamın gidişatına şahit oldu ve ben bu işe koyulurken bu okumanın beni nerelere sürükleyeceğinden bihaber olduğumu da biliyordu; bu yüzden, kutsal kitabın bana başka neler öğrettiğini sordu her gün". Locke çeşitli tarikatlar ile sistem yanlısı ilahiyatçıların Hıristiyanlığın temelleri hakkında ne düşündüğünü göz ardı etmeye karar vermekle kalmamış, İsa ile Havarilerin öğretisinin, İncil'i yazanlarca ve Havarilerin İşleri Kitabı'nda* açıklanmış haliyle sınırlandırmıştı kendini. Locke'un muhakemesine göre, Pavlus'un Mektupları gibi, İncil'de yer alan diğer bölümler, zaten Hıristiyan olanlar için yazılmıştı, dolayısıyla Hıristiyanlığın mutlak temellerinden başka şeyleri de içeriyor olabilirdi. Locke'un okumasına yön veren iki düşünce vardı: Kitab-ı Mukaddes "cahil insan kitlelerini bilgilendirmek için" düşünülmüştü, bu yüzden de "ilahi sistemlerin çoğunda büyük uğraşlar sonucu sözcüklerin üzerlerine bindirilen, sonradan öğrenilmiş, yapay ve zorlama anlamlar olmadan .... sözcüklerin dolaysız yalın anlamları dahilinde anlaşılması" gerekiyordu; ikinci olarak da, peşin hükümleri desteklemek amacıyla ayetleri bağlamından koparmamalı, bunun yerine "söylemin akışına dikkat etmeli, kısımlar arasındaki uyumu ve ilişkiyi incelemeli ve bunların kendi kendisiyle ve kitabın diğer kısımlarıyla ne kadar tutarlı olduğuna bakmalıydık".[117]

Tekrarlı ve özenli okumaların ortaya koyduğu üzere, bir kişinin Hıristiyan olduğunu belirleyen tek bir temel ilke bulunuyordu. Havarilerin zamanında tartışılmış olan "büyük önerme", İsa'nın Mesih, Tanrı'nın Oğlu olup olmadığıydı. Locke bundan şunu anlıyordu ki inananları inançsızlardan ayıran şey, bu önermenin onaylanmasıydı. Gelgelelim İsa'nın Mesih olduğu ve "bütün insanlara krallık ve hükümdarlık etmek üzere, onların efendisi ve hâkimi olduğu" şeklindeki bu inancın "beraberinde ge-

* İncil'deki beşinci kitap-ç.n.

len akideler" bulunuyordu: Yani "cennetin ve dünyanın yaratıcısı tek bir görünmez, ebedi, her şeye kadir Tanrı vardı" (İsa da oğluydu) ve İsa da dirilmişti, dolayısıyla da "ölümün iktidarı altında" değildi. Locke'un vardığı sonuca göre, hem bu yegâne temeli hem de "beraberinde gelenleri" savunmak, Hıristiyan olmak anlamına geliyordu, gelgelelim Kitab-ı Mukaddes başka hakikatler de içermekteydi ki bunlar "inanç yasasının gerekli kısmı (bunlar gerçekten de onaylanmazsa [Tanrı] bir kimsenin inanç sahibi olmasına müsaade etmezdi)" olmasa da, bunların ne olduğunu idrak edebilen itaatkâr Hıristiyanlarca inanılması gerekiyordu.[118]

Esas temelleri bakımından Hıristiyanlık "amiyane kavrayışlara uygun", fazlasıyla akla yakın bir dindi: "İnsan kitleleri" İsa'nın Mesih olduğunu hemen anlayabilir ve buna inanabilirdi. Ne var ki kurtuluşa ermek için gerekenler bundan ibaret değildi. Bu inanç, eğer insanı aklayıp kurtaracaksa, tövbe ve itaat etmek ile el ele vermeliydi: "Geçmiş günahlar için üzülmekle yetinmemeli,... bunlara sırt çevirip eskisinin zıddı yeni bir yaşama başlamalı".[119]

Peki kurtuluş ne demekti ve niçin insanların buna ermek için bir şeyler yapması gerekiyordu? Locke'un düşüncesi şuydu: "İncil'i okuyan bir kimse için şurası çok açıktır ki günahlardan arınma öğretisi ... Adem'in cennetten düşmesi varsayımını temel almıştır". Dolayısıyla "İsa'nın bize kazandırdığı şeyin ne olduğunu" anlamak için "Adem yüzünden yitirdiklerimizin, Kitab-ı Mukaddes'te ne şekilde ortaya konduğunu göz önüne almamız gerekiyordu". Locke'un düşüncesine göre, Kitab-ı Mukaddes'te Adem'in soyunun ebediyen cezaya mahkûm olduğu ortaya konmuş *değildi*. Adem adını hiç duymamış ve kendileri adına "iş yapması" için ona yetki vermemiş ya da kendilerinin " temsilci"si kılmamış olan milyonlarca insanın, *onun* işlediği günah için cezalandırılması ilahi adaletle bağdaşmazdı. Ama Kitab-ı Mukaddes'te günahlardan arınma fikrinin hiçbir yerinin bulunmadığı ve İsa'nın "yalnızca saf semavi dinin kurtarıcısı ve vaizi olduğu" da ortaya konmuş değildi. Kitab-ı Mukaddes'te *tam da* ortaya konan husus, Adem'in işlediği günah dolayısıyla cennetten kovulup da ölümsüzlüğü yitirdiği anda, bütün soyunun da ölümsüzlüğü yitirdiğiydi: Bunun sebebi Adem'in günahının veraset yoluyla onlara geçmesi ve bunun için cezalandırılmaları değil, cennetin dışında doğmuş olmanın makûs sonuçlarından, yani "hayat ağacına ulaşamamak"tan kaynaklanan ölümlülükten ve nihai ölümden mustarip olmalarıydı.[120]

Gelgelelim İsa yitirdiğimiz şeyi bize tekrar kazandırabilirdi. Eğer İsa'nın Mesih olduğuna inanır, günahlarımız için tövbe eder (zira hepimiz günahkârdık aslında) ve elimizden geldiğince itaatkâr olursak, İsa (tabii eğer bunu dilerse, zira bu konuda hiçbir hakka sahip değildik) Kıyamet Günü'nde günahsızmışız gibi olmamızı sağlayabilir ve bizleri ölümsüzlüğe kavuşturabilirdi; ama kötüler bir süre için ceza çekecek ve nihayetinde öleceklerdi. Locke *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda cennetteki vaziyetimizle ilgili hiçbir şey söylememişti, ama *Deneme*'de dile getirdiği görüşe göre, gelişmiş bir sezgiye sahip melekler gibi yaşayacaktık ve "şu anda ya idrakimizin büsbütün dışında kalan ya da basiretsiz aklımız zar zor seçtiğinden karanlıkta el yordamıyla bulmaya çalıştığımız binlerce şey" orada mevcut olacaktı.[121]

Locke, "Hükümet Üzerine Birinci Risale"yi yazdığı 1660 gibi erken bir tarihte, ahlaki kuralların, Tanrı iradesinin ifadesi olduğunu ve Tanrı'nın buyruklarını ya aklımızı ve yetilerimizi kullanarak bir doğa yasası şeklinde ya da Kitab-ı Mukaddes'teki vahiyler aracılığıyla öğrendiğimizi savunmuştu. Bu görüşü bütün ömrü boyunca korumuştu Locke. "Doğa Yasası Üzerine Denemeler", hem doğa yasasının içeriği ile bu yasanın Tanrı'nın varlığı gibi çeşitli önkabullerini, hem de bizim ilahi iradeye itaat etme yükümlülüğümüzün bulunduğunu, yetilerimizi temel alarak bilebileceğimizi göstermesi bakımından biraz yol kat etmişti. Ama bu denemelerde, Locke'un gerekli olduğunu söylediği husus, yani ilahi ödül ve ceza alacağımız bir öbür dünyanın* var olduğu ortaya konmamıştı. Locke, 1671'de *Deneme*'nin taslaklarında, bu tür bir ispatın önemli ve gerekli olduğunu kabul etmişti, ama bunu "uygun yere" koymak için ertelemişti. Görünen o ki *İki İnceleme* bu tür "uygun yer"lerden değildi ve doğa yasasının mevcut olduğu peşinen kabul edilivermişti burada. Kaldı ki *Deneme*'nin başında yer alan kitaplar da (1685'teki hemen hemen nihai haliyle) buna uygun değildi; burada "Tanrı insanların kendi kendilerini yöneteceği bir kural bahşetmiştir", ibaresi tekrar ediliyordu yalnızca. Göründüğü kadarıyla Locke doğru yerin, *Deneme*'nin son bölümü, "Genel Olarak Etik Üzerine" olacağına karar vermişti 1687'de. Tasarlanan ama tamamlanamayan bu bölüme ait bir taslakta, Locke doğru ahlak kurallarının bizatihi ne olduğunun, yani "bu yaşamdan sonra insanlara ödül ve ceza verecek" olan "Cennet ile Dünya'nın yüce tanrısının buyrukları" olduğunun genel-

---

* Bkz. s. 65

likle idrak edilemediğini yazmış ve şunu söylemişti: "Ahlakı ... yükümlülük getirebilecek temeller üzerine tesis etmek için, ilk olarak daima yasa koyucu gerektiren bir yasayı, buyurma üstünlüğü ve hakkı bulunan, aynı zamanda da yasa koyucu tarafından konan yasanın meali uyarınca ödül ve ceza verme gücüne sahip bir yasanın var olduğunu ispatlamalıyız". Locke "bu hâkim yasa koyucu"nun varlığını önceden ispatlamış olduğunu belirtmişti, ama aynı zamanda Tanrı'ya bağlı olduğumuzu anladığımız için ona "hürmet etmemiz, korkup itaat etmemiz" gerektiğini de göstermiş olduğundan bahsetmemişti; bunlardan çıkan sonuca göre, "gösterilmesi gereken bir sonraki husus, bütün insanların kendi eylemlerini Tanrı'nın iradesine uydurması gerektiğini ortaya koyan belli kuralların, belli buyrukların var olduğunun ve onun iradesinin bütün insanlara yeterince ilan edilip bildirildiğiydi".[122] Ne var ki tam bu noktada taslak bitiyordu.

Locke meselenin özüne girememiş olmasına rağmen, *Deneme*'de, Tanrı yasalarının, aklımızın sahip olduğu doğal yollarla bilinebileceği, hatta bu tür bilginin edinilebileceği diğer kaynak olan vahiy hakkında zorluk çıkaracak kadar bilinebileceği konusunda iyimserdi. Locke, Kitab-ı Mukaddes'e dair yorumların çeşitliliğine gönderme yaparak, "sözcüklerle ifade edildiğinde" Tanrı iradesinin "şüphe ve belirsizlik taşıyabileceğini" söylemişti; buna karşılık, "semavi dinin kuralları basit ve bütün insanlar tarafından kolayca anlaşılabilir nitelikteydi": Tanrı, inayetiyle "bütün dünyanın gözü önüne, yarattıkları ve mukadderatla ilgili öyle anlaşılabilir alametler koymuş, bütün insanlığa öyle yeterli bir akıl ışığı bahşetmişti ki insanlar ... (arayışa koyuldukları her sefer) ne Tanrı'nın varlığından ne de ona itaat etmeleri gerektiğinden şüphe duyabilirlerdi". Locke'un ahlaki idelere ilişkin gerçek özler hakkındaki bilgimizi temel alarak ispata dayalı bir ahlak geliştirmekten bahsetmesi, ahlaki kurallara ve doğa yasasına dair bilgiyi aklımızı kullanarak edinmek konusunda "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"de söylediklerine bir ek niteliğindeydi. On yıl önce kaleme aldığı bir fikri geliştiriyordu:

> Bizi yaratan ve bizim tabi olduğumuz, gücü, inayeti ve hikmeti sınırsız üstün bir varlık fikri, ayrıca bizim de anlama yetisine sahip rasyonel varlıklar olduğumuz fikri ... layıkıyla düşünülüp izlenildiği takdirde, sanırım, vazifemize ve davranış kurallarına dair öyle temeller sağlayacaktır ki ahlak, ispatlanabilir bilimler arasında sayılabilecektir: Böylece ... diğer bilimlerde yaptığı gibi, bunda da aynı tarafsızlığı ve dikkati bizzat uygulayan bir kişiye doğru ile yanlışın ölçütü açıkça görünecektir.[123]

Locke, 1692'de Molyneux'ye, ahlak ilkelerini rasyonel olarak topyekûn ispatlamanın, Newton'un *Principia* yapıtıyla kıyaslanabilir bir başarı olacağını söylediğinde, ahlak kurallarının yetilerimiz temel alınarak sistemli bir yolla keşfedilebileceği konusundaki iyimserliği azalmıştı. Kendi başına bu husus, ilahi yasaya dair bilgi kaynağı olarak vahiy hakkında her iki durumda da bir şey söylüyor değildi, ama üç yıl sonra Locke *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı yazmaya başladığında bu konuda daha iyimserdi haliyle. Kitab-ı Mukaddes'i dikkatlice okuyarak, Tanrı iradesinin en azından esaslarını bulmanın artık çok da zor olmadığını düşünüyordu açık açık. Bir yıl sonra Locke, Molyneux'nün salt yetilerimiz aracılığıyla elde edilmiş eksiksiz bir etik fikri üzerinde daha da ısrarla durmasına cevaben, "İncil'in mükemmel bir etik öz içermesi dolayısıyla aklın bu araştırmadan muaf tutulabileceği" için buna *ihtiyacımız* olmadığını söylemekle kalmamış, aynı zamanda aklın "insanın vazifesinin ne olduğunu, kendisinden ziyade vahiyde daha açık ve kolayca bulabileceğini" de söylemişti.[124]

Gelgelelim Locke burada, vahyin *gerekli* olmadığını ve yetilerimizin yetersiz olduğunu söylüyor değildi. *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda da söylediği bu değildi. Locke, "Mesih'in vaadinin hiçbir zaman ulaşmamış olduğu, dolayısıyla da söz konusu vahye inanmak ya da bunu yadsımak durumunda olmayan" insanları göz önüne alarak, en baştan beri yaptığı gibi şunu açıklamıştı: Bütün insanlığa, aklın ışığı aracılığıyla, hangi yasalara tabi olduğumuz ve bunları ihlal ettiğimizde iyiliğe ve rahman olan Tanrı'ya karşı nasıl kefaret ödeyeceğimiz doğal olarak vahyedilmişti: "Vazifesinin ne olduğunu bulmak amacıyla, Tanrı'nın bahşettiği ışığı kullanan kişi, vazifesini yerine getiremediğinde, uzlaşma ve bağışlama yolunu da bulmadan edemeyecektir". Locke sonra da Cicero'nun *De Officiis* [Ödevler Üzerine] yapıtının, "insan aklının ahlakın keşfinde ne denli ileri gittiği"nin "iyi bir örneği" olduğunu öne sürmüştü.[125]

Görünen o ki Locke'un benimsediği görüş şuydu: Temelde "doğal vahiy" bize ahlaki vazifelerimizi göstermeye yetiyor olsa dahi, insanlar akıllarını her zaman etkili şekilde kullanmamışlardı. Kimi zaman "bu ışığı söndürmüşler ya da ihmal etmişler", dolayısıyla ne vazifelerini ne de bu vazifeyi ihmal ettikleri takdirde yaratıcılarıyla uzlaşma yolunu idrak etmişlerdi. Doğa yasasının doğal akılla niçin hiçbir zaman topyekûn keşfedilmemiş olduğunu açıklayan tarihsel bir hikâye ortaya koymuştu ana hatlarıyla. İnsanlar kendi duyumsal doğalarıyla fazlaca alakadar olarak, ya

da "akılla dinin bütün ilişkisini koparan" yanlış dinlere mensup din adamlarının etkisinde kalarak, "doğadaki eserlerin her parçası ilahi bir varlığa kanıt teşkil etse" dahi, Tanrı'nın varlığını idrak edememişlerdi.[126] Gene yanlış dinlere mensup din adamlarının etkisiyle, insanlar Tanrı yasalarına göre, vazifelerini araştıramamışlar ve bu vazifeler hakkında bilgi edinememişlerdi.

Buna ek olarak Locke Molyneux'ye ispatlanabilir ahlak hakkında şu tür bir şey söylemişti: "Aklın hiç yardım almadan, ahlakı bütün kısımlarıyla, hakiki temeli üzerinde, açık ve inandırıcı bir aydınlıkla tesis etmesi çok zor bir iş ... Bu hakikatin kimi kısımları ... doğal güçlerimizi yönlendirmek üzere yukarıdan gelecek biraz ışık olmadığı takdirde, bu güçlerin kolayca erişemeyeceği kadar derinde bulunuyor". Bir kimse bizim için "matematik gibi bir bilim şeklinde, her yanıyla ispatlanabilir bir etik" ortaya koysa bile, bunların gerçekten de itaat etmek mecburiyetinde olduğumuz ahlak kuralları olduğu konusunda temin edilmemiz gerekecekti gene de.[127]

Büyük ölçüde bu tarihsel sebeplerle, İsa'nın buyurucu öğretileri aracılığıyla dünyaya ifşa edilecek eksiksiz bir ahlaka ihtiyaç vardı. Hiç şüphe yok ki "Tanrı'nın gücüyle cennetten gelip ... ahlaka dair yalın ve dolaysız kurallar sunan biri", "insan aklının genel kavramları ve ilkeleriyle ... muhakeme yürütmeye" kıyasla bizi muhtemelen çok daha fazla aydınlatacaktı. "İsa'nın bir kral ve kurtarıcı olmak üzere Tanrı tarafından gönderildiğine" ikna olan bir kimsenin "bilgilenmek için, vahyedilen kitapları okumaktan başka bir şey yapmasına gerek yoktu: Ahlaka dair bütün vazifeler orada açık seçik, yalın ve kolayca anlaşılacak bir şekilde bulunmaktaydı".[128]

İsa dünyaya etiğin eksiksiz özünü sunmakla kalmamıştı. Ayrıca öbür dünyanın var olduğu ve erdemin ödüllendirileceği hususunda bir güvence de vermişti. Locke en başından beri, "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"deki gibi, bu hususun doğa yasasının bir önkabulü olduğunu söylemiş, ama doğal akıl tarafından bilinip bilinemeyeceğini ortaya koymamıştı. Locke birkaç yıl boyunca, yetilerimizi temel alarak en azından bu hususun ihtimal dahilinde olduğunu idrak edebileceğimizi düşünmüş, ya da en azından ümit etmiş olsa gerekti. Fransa'da geçirdiği yıllara ait bir notta, "bu dünyada gerçekleştirdiğimiz eylemler için hesap vereceğimiz bir başka yaşam"ın "en azından muhtemel" olduğunu yazmış-

tı. Bunun niçin "muhtemel" olduğunu ise açıklamamıştı; ayrıca bu tür bir ayrıntı, Locke'un 1681'de Stillingfleet'e karşı, "doğanın ışığı"nın yalnızca tabi olduğumuz bir Tanrı'nın var olduğunu değil, "ebedi mutluluğumuz ile ıstırabımız"ın da Tanrı'ya bağlı olduğunu gösterdiği şeklindeki daha güçlü iddiayı öne sürdüğünde de mevcut değildi. Gene hiçbir açıklama yapmaksızın, ertesi yıl günlüğüne, Tanrı'nın bedenen ölmemizin ardından "biz insanların ruhunu bir yaşam ya da algı konumuna yerleştireceği"ne dair "neredeyse kesinliğe varan güçlü ihtimal"in bulunduğunu yazmıştı Locke.[129]

Eğer Locke ölümsüzlüğümüzün akıl yoluyla ispatlanabileceğini düşünmüş ise, bunu yapan tek kişi de değildi aslında, zira 1682'de, ruhumuz gibi maddesel olmayan bir şeyin doğal olarak yok edilemez olduğu şeklindeki bir öncülden yola çıkan genel Kartezyen sav üstüne kafa yormuştu. Ne var ki bu hususun, bedenen ölmemizin ardından ruhlarımızın mutluluk ile ıstırabın bilincinde ve bunlara tabi olacağını göstermediği kanısına varmıştı. Dahası, Locke *Deneme*'yi yazdığında, ruhun zaten maddesel *olmadığının* peşinen kabul edilebileceğini düşünüyor değildi zaten. Gelgelelim bu durum, ölümsüzlük meselesi bakımından hiçbir sonuç çıkarmıyordu, zira "ahlak ile dine ait bütün yüce amaçlar, ruhun maddesel olmadığına yönelik felsefi kanıtlara gerek olmaksızın, adamakıllı sağlama bağlanmıştı": Maddesel olalım ya da olmayalım, bizleri duyumsayabilen zeki varlıklar olarak yaratan Tanrı "öbür dünyada da bizleri benzer bir duyumsama haline tekrar koyabilecek ve insanların bu yaşamda yaptıkları uyarınca, kendisinin tasavvur ettiği ödül ve cezayı almaya tabi kılacaktı". Locke niçin Tanrı'nın bizleri eski durumumuza döndüreceğini gene söylemiyordu, ama aklından geçen -Stillingfleet'in sonraları bu konuda onu sorguladığı ve kendisinin *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı yazmaya koyulduğu durumun aksine– vahiy değildi muhtemelen: "Kurtarıcımızın zamanından önce, gelecek yaşam öğretisi, büsbütün gizli olmasa da, dünyaya ifşa edilmiş değildi". "Ebediyen sürecek muhteşem, eksiksiz bir yaşam"ın mümkün olduğunu bizlere İsa ifşa etmişti.[130]

İlahi ödül ile cezanın Tanrı yasalarıyla ilişkili olduğu yollu fikir en baştan beri Locke'un düşüncesinde yer almaktaydı: "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"de "Cezasız bir yasa hiçbir işe yaramaz", demiş, yıllar sonra *Deneme*'de bunu daha da geliştirerek, "ahlakın hakiki zemininin ... tasarrufunda ödül ile ceza bulunan ve hesap vermeye çağırma gücüne sahip olan

... bir Tanrı iradesi ve yasasından ibaret olduğunu" söylemişti. Ama görünen o ki bu ödül ile cezanın ne tür bir rol oynadığına dair görüşü biraz değişmişti. "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"de, bizi Tanrı'nın iradesine uymakla yükümlü kılan şeyin, "cezalandırılma korkusu değil", "doğru olana dair rasyonel bir kavrayış" olduğunu söylemişti. Gelgelelim şunu da belirtmişti ki "akıl tarafından yönlendirilmeyi reddeden "insanlar cezalandırılma korkusu aracılığıyla itaat ettirilebilir ve baskı altında tutulabilirdi; bizi eyleme geçiren şeyin zevk ve acı kavramları olduğu şeklindeki düşünce Locke'un zihninde gitgide daha çok önem kazanmaktaydı.[131]

Locke, *Deneme*'ye koymayı tasarladığı "Genel Olarak Etik Üzerine" adlı bölümde, düşüncesini kesin ifadelerle dile getirmişti. İnsanlar ahlaken doğru bir şekilde hareket ediyorlardı ve eylemlerini Tanrı yasasına uydurma sebepleri de Tanrı'nın çeşitli eylemlerin gerçekleştirilmesiyle ilintilediği ödüller ile cezalardı. İlkin Locke, neticede ödül ile ceza olmazsa "eylemleri yönlendirecek hiçbir sebep" bulunamayacağını, ayrıca "kendisinin olmayan bir şeyi almasının ardından başına hiçbir kötülük gelmeyecekse" aç bir insanın komşusunun ambarını yağmalamaması için aptal olması gerektiğini söyleyecek kadar ileri gitmişti. Ama daha sonra bu pasajı gözden geçirmiş ve neticeleri düşünmenin eylemlerimiz için "güdü ya da kısıtlama" teşkil ettiği yollu daha ılımlı bir iddia bırakmıştı geride.[132]

Elbette bunların hepsi, Kitab-ı Mukaddes'te belli ölçüde sahicilik ve yetki olduğunu kabul etmekteydi. Locke da *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda Kitab-ı Mukaddes'in ilahi olarak esinlendiğini ve sahici bir vahiy kaynağı olduğunu varsaymıştı düpedüz. Locke Çalışmak hakkında yazdığı notlarda söylediği üzere, Kitab-ı Mukaddes "hakikat pınarından doğruca akıp gelen, hakikatin ebedi temeli" idi. Locke'un daha önce *Deneme*'de tartıştığı, ilahi olduğu varsayılan birtakım vahiylerin sahiciliğini değerlendirmede aklın oynadığı rolün tartışılacağı yer *Hıristiyanlığın Ussallığı* değildi, ama *Deneme*'ye kıyasla burada çok daha açıkça ortaya konan ana düşünce, İsa'nın ilahi otoritesinin gerçekleştirdiği mucizelerle kurulduğuydu. İsa "Tanrı tarafından gönderilmişti: Gerçekleştirdiği mucizeler bunu göstermekteydi ve ortaya koyduğu temel ilkelerde Tanrı'nın otoritesi sorgulanamazdı. Burada vahyin teyit ettiği, aklın ise yalanlayamayacağı kesin bir ahlak standardı vardı".[133]

Locke mucizelerin "bunu gerektiren kimi hakikatlerin teyidi" olduğunu dile getirmişti ve bununla ne demek istediğine dair bazı şeyler de 1681'de

tuttuğu birtakım notlarda açıklanıyordu muhtemelen. Her ne kadar Tanrı "hakikatlerin teyit edilmesi için" mucizeler gerçekleştirebilirse de, onun bu mucizeleri "akla uymayan" öğretileri dayatmak, "ya da mucizelerin hatırına bu öğretileri hakikat olarak kabul etmemizi mümkün kılmak" için kullanacağını düşünmemeliydik. Kitab-ı Mukaddes'teki öğretilerin "en büyük kanıtı Tanrı'nın vahyetmesi olsa da ve böyle olduklarını teyit etmek üzere mucizelerin onayına sahip olsalar da, öğretiler mucizeler aracılığıyla değil, bilakis mucizeler öğretiler aracılığıyla yargılanmalıydı".[134] Bunun ve vahyin sahiciliğinin yargılanmasında aklın oynadığı rol hakkında *Deneme*'de söylenen şeylerin ışığında, Locke'un düpedüz kastettiği mucizelerin "teyit ettiği" idi, zira mucizeler "aklı aşan" ve aksi durumda inanmak için elimizde hiçbir sebebin bulunmayacağı bir şeye inanmamız için bize harici sebepler sunuyordu. Locke, Kitab-ı Mukaddes'teki mesajların mucizeler aracılığıyla teyit edilirken, mucizeleri doğrulayan şeyin her şeyden önce gene bu mesajlar olduğunu varsaymakla bir döngüsellik ortaya çıktığını idrak etmemiş görünüyordu.

Ocak – Ağustos 1695: "Socinusçulukla İlgili Tek Bir Laf"[135]

Locke İncil'i incelerken aynı zamanda dünyevi meselelerle de ilgilenmişti. Locke ve "Kolej", kitap basımını düzenleyen Telif Yasası'nın yeniden yürürlüğe girmesi meselesiyle ilgilenmişti. Bu Yasa, "cahil ve tembel yayımcılar topluluğu"na tekel imkânı verdiği yolundaki ortak şikâyetlere rağmen (o zamanlar Locke, Clarke'tan Parlamento'daki meslektaşlarını bunu düşünmeye teşvik etmesini istemişti) en son 1693'te yenilenmişti. Örneğin bu yayımcılar klasik metinler üzerinde telif hakkı iddia edebiliyor, hatta işi daha kaliteli ve ucuz baskıların ithal edilmesini kontrol altına almaya vardırıyorlardı: "Bu durum âlimler üzerinde büyük bir baskı oluşturuyor; hem, bin yıl önce yaşamış birinin yazdıkları üzerinde bir kimse ne hak iddia edebilir ki".[136]

Bu Yasa tekrar yürürlüğe konmak üzere gündemdeydi ve bir komisyon bu yasanın devam etmesini tavsiye etmişti. Locke da bu yasa üzerine birtakım ayrıntılı yorumlar kaleme almıştı. Bu yorumlarda, yayımcıların tekeline, özellikle de klasik yazarların ve elli yıldan eski kitapların üzerindeki tekeline yönelik daha önceki şikâyetlerini tekrarlamıştı, ama aynı zaman-

da "Hıristiyan İnancı'na ya da ... İngiliz Kilisesi'ne aykırı olan ... heretik, isyancı, hizipçi ya da saldırgan kitaplar" üzerindeki yasağa da karşı çıkmıştı. Locke bunun hem fazlasıyla belirsiz hem de Kilise ve devlet yetkililerinin gelip geçici arzularına fazlasıyla tabi olan bir durum olduğunu düşünmüştü. Locke her halükârda ilke olarak bu tür yasaklamalara karşı çıkmaktaydı: Bir kimse niçin "konuşabileceği her şeyi basma özgürlüğüne sahip olmasın", tıpkı bunların birinden mesul olabildiği gibi, öbüründen de olmasın .... Bir insanın sapkınlıktan ve isyandan bahsedeceği korkusuyla ağzını tıkamanın, tıpkı bir insanın elleri serbest olduğu takdirde şiddete başvuracağı korkusuyla kelepçe takmayı gerekli görmekte olduğu gibi, hiçbir gerekçesi yoktur; nihayetinde bu durum, ihanet ettiğinden ya da kabahat işlediğinden şüphe duyulan herkesi hapse atmaya varır".[137]

Şubat ayında Yasanın devam etmesi yönündeki tavsiye Avam Kamarası tarafından reddedilmişti ve Clarke'ın üye olduğu bir başka komisyon yeni bir Yasa önergesi vermek için görevlendirilmişti. Mart ayında, Clarke'ın Komisyon adına önergeyi ilk görüşme için Avam Kamarası'na sunmasından birkaç gün sonra, Locke bu önerge hakkında bazı yorumlar kaleme almıştı; bu yorumlar için Kolej "son derece minnettar kalmış" ve "eğer korktukları gibi, önerge yoluna devam ederse ... bu yorumlardan faydalanma"yı tasarlamıştı. Yeni önerge yayımcıların tekeli konusunda Locke'un kaygılarını boşa çıkarmıştı, ama Freke ile Clarke, her ne kadar Locke'un "heretik" ve Hıristiyan dinine aykırı olan şeylerin "yasanın belirlediği şekilde" yasaklanmaya devam edilmesinin fazlasıyla müphem olduğu yönündeki kaygısını paylaşmasa da, bu önergeye hâlâ karşı çıkmaktaydı; söyledikleri üzere, bu sözcüklerin tam olarak ne anlama geldiği yürürlükteki yasada belirtilmişti. Freke yeni önergenin geçmeyeceği konusunda haklı çıkmıştı. Nisan ayında Lordlar Kamarası eski Yasa'nın yürürlüğe tekrar konması için uğraşmıştı. Clarke'ın üye olduğu komisyon bu yasanın aleyhindeki sebeplerden oluşan bir liste hazırlamıştı (Locke'un ocakta ortaya koyduğu sebepler de bunlara dahildi), bunun üzerine yasa girişimi başarısız olmuştu.[138]

Ocak sonunda, Locke'u fazlasıyla memnun ettiği muhakkak olan bir öneri ortaya atılmıştı. Neredeyse en başından beri, Oxford'daki hocalar *Deneme*'yi öğrencilerine tavsiye etmişlerdi; en azından bu öğrencilerin biri Locke'tan "son derece memnun kalmıştı" (muhtemelen tekrara eğilimli olması dışında):

> Onda büyük ölçüde bir sağduyu var; inanıyorum ki bu sağduyunun büyük kısmı tam da kendisine ait: Ayrıca dili sapasağlam, düzgün ve saf; verdiği örnekler de öyle bildik ki herkes anlayabiliyor onu. Eğer bir şeyi tekrar tekrar söylüyorsa, kanımca ona bunun için minnettar olmalıyız, zira en az iki kere okunduğunda anlaşılacak şeyler yazıyor yalnızca.

Jesus Kolej'den John Wynne adında bir hoca şu sonuca varmıştı: "Bu eserin kaleme alınmasından sonra, dünyanın sağduyulu ve düşünen kesimine sunulabilecek en büyük hizmet, [*Deneme*'yi] ... ortak ve genel kullanıma sunmak olacaktır". Wynne'ın önerdiği üzere, Locke "(bazısı kitabın genel tasarımı bakımından yalnızca ikincil olan) kapsamlı izahları" kısaltan bir özet kaleme almalıydı; genç öğrenciler için "son derece faydalı" olacaktı bu. Wynne, Locke'un Le Clerc için yazdığı *Abrégé*'den [Özet] haberdardı, ama bu eser Fransızca olması bir yana, yeterli sayıda mevcut da değildi. "Onu bu dertten kurtarmak için ... seve seve bizzat yardım edeceğini", söylemişti Wynne.[139]

Locke, Freke ile Clarke'tan Wynne hakkında araştırma yapmasını istemiş ve Wynne'a cevap olarak, "kitabının çok az dikkat çektiğini sandığı bir yerden, kitabı için bu denli övgünün gelmesi" karşısında duyduğu şaşkınlığı iletmişti. Locke'un söylediği üzere, kitabı yayımladığında "boş saatlerimde oyalanmak için yazılmıştı") "biraz yoldan çıkmış fikirlerle harcayacak vakti olanların ... kitapla muhtemelen ilgileneceğini" düşünmüştü. Hiç şüphe yok ki bu kitabın "vaktini kullanmayı bilen çalışkan kişilerce ciddi ciddi ele alınmayacağı" kanısındaydı. Locke, "kapsamlı izahların büyük kısmının ikincil olarak görülebileceği ... [ve] göz yumduğu söz konusu tekrarların çıkarılabileceği" konusunda hemfikirdi. Ama bu işi bizzat yapmaya ne sağlığı ne de vakti elvermekteydi. Anladığı kadarıyla Wynne'ın kendi öğrencileri için istediği türde sistemli akademik metinleri okumayalı çok uzun zaman olmuştu üstelik. Bununla beraber Locke, bu işi yapması için Wynne'ı gözü kapalı teşvik etmemişti. Onun hakkında hâlâ bilgiye ihtiyacı vardı ve ilk talebinin üzerinden yaklaşık iki ay geçtikten sonra Freke nihayet bir şeyler bildirmişti. Gelgelelim bu arada, Wynne bu işte çoktan yol almıştı: "Siz bunu bizzat yapmamayı uygun gördüğünüzden" ve "bu iş için beni bir ölçüde yeterli bulduğunuzdan, ben de hemen işe koyulup neredeyse tamamladım", demişti. Wynne kitaba yeni bir biçim ya da yapı vermemiş, "kitabın kapsamını biraz daraltmış", bunu

da kısmen "Doğuştan İdeler" hakkındaki birinci kitabın tamamını çıkararak yapmıştı. Üç hafta sonra bu işi tamamlamıştı. Locke yapılan işi gayet iyi bularak, Wynne'ı Churchill ile görüştürmüştü. Bunlara rağmen Locke bu işle çok fazla özdeşleştirilmek de istememişti: Freke ile Clarke'a "bu işe karşı çıkmak ya da onu engellemeye çalışmak bana göre değildi", diyerek, Wynne'dan önerdiği önsöz niteliğindeki mektupta yer alan, bunun yayımlanmasının Locke'un mesuliyetinde olduğu yollu iddiayı silmesini istemişti. *Deneme*'nin üçüncü baskısı çıkmak üzere olduğundan, Wynne kendi özetinin ne zaman yayımlanacağına karar vermeyi Churchil'e bırakmıştı. Gerçekte *Deneme*'nin üçüncü baskısı yıl sonunda yayımlanmış, hemen ardından da *An Abridgement of Mr Locke's Essay concerning Human Understanding* [Bay Locke'un İnsan Anlağı Üzerine Deneme Yapıtının Özeti] çıkmıştı.[140]

Para basmaya ilişkin önergenin 1691'de başarısızlığa uğramasının ardından, tedavüldeki paranın değer kaybetmesiyle başa çıkmaya yönelik diğer girişimler gelmiş, ama bunlar da başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu arada sorun daha da büyümüştü ve 1695 yılı başlarında ülke içi ticaret ciddi ölçüde etkilenmeye başlamıştı. Kırpılmış madeni paralar, ülke içindeki işlerde bile, fazladan para verilmediği takdirde tam ağırlıktaki madeni paralarla mübadele edilmemekteydi artık. Tam ağırlıktaki paralar da, gümüş fiyatındaki yükselişten dolayı kolayca tedarik edilemiyordu. Bunun Locke'un ticari işleri üzerindeki etkisi her zamanki gibi olsa gerekti: Yılın ilk bölümünde Stratton, Locke'un kiralarını toplamanın güçlüğünden şikâyet etmişti; "para kötü durumda, taşradaki insanlar da çok cahil olduğundan, parayı nasıl toplayacağımı hiç bilmiyorum, zira kirada üçte bir oranda ya da yarı yarıya bulunan kötü parayı almadığımda bana kızıyorlar". Locke da kırpılmış parayı alıp almama konusunu Clarke'a danışmıştı. "Bu parayı İngiltere'nin resmi parası olarak kabul etmiyorum, hem borç verdiğim parayı tam değerinde almak yerine niçin yarı değerinde alayım ki".[141]

Ocak ayında Avam Kamarası durumu değerlendirmek için, Francis Scobell başkanlığında bir komisyon kurmuştu. Clarke ile Masham da bu kuruldaydı ve Locke'un iki yıl önce para basımı hakkında yazdığı kısa çalışma ile şimdi anonim olarak, *Short Observations on a paper, entitled, "For encouraging the coining silver money in England, and after for keeping it here"* ["İngiltere'de gümüş para basımını teşvik edip sonra da de-

vam ettirmek için" başlıklı bir yazı üzerine Kısa Gözlemler] başlığıyla yayımladığı kitapçığın da yardımıyla, meslektaşlarını devalüasyondan vazgeçirmeye uğraşmışlardı. Freke, Locke'un kitapçığının pek işe yaramayacağından korkmuştu ilkin: "Bu meseleyi yerli yerine oturttunuz... ama bu konuda en fazla yaygara koparanlar, yazdığınız incelemeyi anlamak istemiyor ve bu musibeti yok etmeyip aksine artıracak yöntemlerle kendi kafalarını karıştırıyorlar". Ama mayıs başlarında, komisyonun rapor sunmasının hemen öncesinde umutlanmıştı Freke. Düşüncesi şuydu: Locke'un yazdığı çalışma "büyük ölçüde fayda sağlayacak ... ve şu anda meseleyi görüşen Avam Kamarası üyelerinin bu çalışmayı incelemeleri ve hesaba katmaları için de elimizden ne geliyorsa yapıyoruz".[142]

Komisyon (gümüşün piyasa fiyatının biraz daha artmasıyla uyumlu olarak) yaklaşık yüzde 10'luk bir devalüasyonla tekrar para basılmasını tavsiye etmişti (bu işin maliyetinin 1 milyon pound olacağı hesaplanmıştı). Clarke'ın ısrarları sonucu alınan bir karar uyarınca, yeni basılan tam ve yarım kronlar eski ağırlıkta ve ayarda (ama daha yüksek oranda) olacaktı. Clarke, Avam Kamarası'nda bu mesele tartışılmaya başlandığında "bu kararın diğer bütün kararları ortadan kaldıracağını" düşünmüştü. Gerçekten de Kolej'in umduğu gibi, Scobell'in devalüasyona dönük önerileri nihayetinde reddedilmişti. Kırpmaya karşı verilen cezaların artırılması haricinde her şey eskisi gibi bırakılmıştı.[143]

Ocak ayından beri kış, kar ve ayaz eşliğinde sert geçmiş ve Locke'u "evin içine öyle ... mahkum etmişti" ki Locke mart başlarında bir gün, üç aydır ancak ikinci kez olmak üzere, evden çıkabilmişti ("onda da faytonla bir iki kilometre gitmişti yalnızca"). "Soğuk havada Londra havasını teneffüs ... edememesi", bir süreliğine şehre gitmeye yönelik umutları tamamen söndürüyordu elbette. Nisanın ilk günlerinde kırlangıçlar gelmiş olsa da, "ilkbahar bize sıcacık güneşi ve nefis günleri getirmekte çok yavaş davranıyor", diye yazmıştı Graevius'a. Londra ziyaretinin dikkatlice planlanması gerekiyordu: "Nefes darlığı çekiyorum hâlâ ve bu durum şehirde kalmama ne kadar müsaade eder hiç bilmiyorum, dolayısıyla şu an için olmasa da şehre gelmemi icap ettirecek işler olduğundan, oradaki zamanımı ihtiyatlı kullanmalıyım", diye yazmıştı Clarke'a mayısta. Her halükârda, "birazcık sıcak havayı bile esirgeyen kış mevsimindeyiz hâlâ", demişti Locke. Bir hafta sonra ne işleri ne de hava, ziyaret için "olgunluğa erişmiş" idi: "Bunları şömine başında yazıyorum; Londra havasına nasıl da-

yanabileceğimi de henüz hiç bilmiyorum". Ama sonra hava ılımıştı, Locke da ayın son günü Londra faytonuna binmişti.[144]

Olgunluğa erişmesi gereken işin ne olduğu belli değildir. Bu iş kısmen Temyiz Komisyonu ile ilgili, kısmen de kısa bir süre önce Greenwich Hastanesi Komisyonu Üyesi olarak atanması ile ilgili olabilirdi. Hasta ve sakat denizcilerin bakımı için yaklaşık beş yıl boyunca bir tasarı söz konusu edilmiş (Pawling bu tasarıyla çok ilgilenmiş ve müdahil olmuştu), ama nispeten kısa bir süre önce gerçek anlamda geliştirilmeye başlanmıştı.[145]

Ama belki de Locke'un gerçekten aklından geçen şey, Hıristiyan inancının esasları hakkındaki eserini tamamlayıp yayıma hazırlamaktı, zira nihayetinde Londra'ya gittiğinde, yayımcıların sözleşme yapıp basacakları tamamlanmış bir taslak da götürmüştü yanında. Locke, Limborch'a bu çalışmadan bahsettiğinde "bu şeylerin yalnızca onun kulağına fısıldanmış olduğu"nu söyleyerek uyarmıştı. Gelgelelim Locke, bu düşünceleri yazanın kimliğinin aksine, düşüncelerin halka sunulmasına karşı değildi. Sonradan şunu yazmıştı:

> Hıristiyanlığın ne kadar yalın, basit, akla yakın bir şey olduğunu, her koşula ve kapasiteye uygun düştüğünü, şu anda içerdiği ahlakın ilahi otorite sayesinde anlaşılır bir yasa teşkil ettiğini, bu yasanın da o ana dek felsefenin ve insan aklının elde ettiği bütün şeyleri aştığını ya da insanlığın bütün mertebelerine etki edebileceğini anladığımda, bunun dünyaya bazı faydalar sağlayabileceğini düşündüm iftiharla.

Locke ortaya koyduğu şeyin özellikle de "Deistler"e karşı kullanılabileceğini düşünüyordu. Deistlerin Hıristiyanlığa karşı öne sürdüğü savlar, aklı aşan bir şey diye yanlış yorumlanan Hıristiyanlığa karşıydı gerçekte; ya "vahye hiç mi hiç ihtiyaç olmadığını", ya da "İsa'nın vahyinin, kurtuluş için belli akidelere inanmayı gerektirdiğini, oturmuş kavramlar, aralarından bazısının muhakeme tarzı ve bazısının anlayamaması dolayısıyla, kendileri açısından bu akidelere inanmanın imkânsız olduğunu" savunuyorlardı.[146]

Locke Oates'a dönerken, Epping Ormanı'nda haydutlar gene iş başındaydı, ama bu sefer umumi faytona bulaşmamışlardı. Eve döndükten bir hafta sonra Graevius'a şunu yazmıştı Locke: "Ciğerlerimin zayıflığı yüzünden taşraya tıkılıp kaldım, Londra'nın dışında sürgündeyim âdeta. Londra'yı ne zaman ziyaret etsem, apar topar geri dönüyorum, tıpkı bir köpek

gibi". Sağlığı konusunda morali bozuk ve kaygılı olduğundan (o sıralar Molyneux'ye "göründüğü kadarıyla bu dünyada fazla vaktinin kalmadığını" söylemişti), Londra'dan üç hafta boyunca uzak kalmıştı ve çok yakında altı haftalığına tekrar oraya gidecekti.[147]

Yaz mevsiminde Locke, yıllarca süren çabalar sonucunda, Oates'ta kendisinin "dem evi" diye bilinen şeye kavuşmuştu. Esther Masham'a göre, "Bay Locke su dışında başka bir şey içmiyordu. Dem evi dediği şey büyük bir dibek biçiminde olup öyle süngerimsi bir taştan yapılmıştı ki konan suyu çok kısa sürede içinden geçirip suyun içinde bulunabilecek her türlü pisliği süzüyordu". Locke en az yirmi yıldır şarap yerine su içmekteydi ve bunun neticesinde su süzme yöntemlerine (örneğin Venedik'teki gibi, kumdan geçirerek süzme) duyduğu ilgi, Toinard'ın ona, Gran Canaria'nın kuzeyindeki denizden çıkarılan (muhtemelen volkanik kökenli) birtakım gözenekli taşlardan bahsetmesiyle büsbütün artmıştı; su süzmek için uygun biçimler verilebilen bu taşlar Cadiz'de de elde edilebiliyordu bazen. Locke, bu taşlar hakkında daha fazla bilgi edinmesi, bir tane de bulması için Toinard'ın başının etini yemişti. Toinard, yıllar içinde iki sefer, bir tane gönderme fırsatı yakalamıştı neredeyse (çapı otuz sekiz santimetre, derinliği de yirmi sekiz santimetre olup ahşap ve demir bir çerçeveye monte edilmişti), ne var ki Locke uzun zaman sonra ancak şimdi edinebilmişti bir tane.[148]

İleriki yıllarında Locke, "şarabı ve mayalı içkileri* bırakıp" bunlar yerine su içmesiyle ünlenmişti arkadaşları arasında ve görünen o ki bunun sağlıklı bir beslenme tarzı olduğunun yaman bir savunucusu olmuştu bir nevi. Lady Masham'ın söylediği üzere, Locke "bu yaşa kadar yaşayabilmesinin yolu"nun genelde su dışında başka bir şey içmemesinden geçtiğini düşünmekteydi. Locke, Pawling'i âdeta suyun ve süzme taşı ("meyhane"si) kullanımının öyle bir müridi yapmıştı ki Pawling hizmetine mayalı içkiler içen hizmetçi almayacak ve "İngiltere'de [su] ana içecek haline gelinceye dek bir köklü reformun" hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini iddia edecekti: "Su insanları ayyaşlıktan ve diğer pek çok kötülükten kurtaracak". Birkaç yıl sonra, Oates'a gelen bir ziyaretçi, Locke'un, kendisini su içmeye ikna ettiğini söyleyecekti: "Umarım kısa zamanda mükemmellik seviyesine ulaşırım. Genç bir mürit gibi, bu öğretiyi yaymak için çok hevesliyim".[149]

---

* Çeşitli biralar.

Esther Masham'ın, Locke'un "sudan başka bir şey" içmediğine dair şahitliği, tam olarak bu şekilde anlaşılmamalıdır belki de; aslında bir zamanlar Locke, kendisinde koliğe sebep olan şeyin bira değil de saf su olduğunu düşünmüştü. Kahvenin tadını sevemese de, şüphesiz ki Hollanda'dayken çayı sevmeye başlamıştı; ayrıca kavrulup öğütülen kakao çekirdeklerinin suyla karıştırılmasıyla yapılan çikolata da belli ki Oates'ta severek içtiği bir şeydi.[150]

Locke'un Somerset'teki işlerine bakan William Stratton ağustos ayında ölmüştü. Locke onu 1691'den beri görmemişti ve bunun da Somerset'i son ziyareti olduğu ortaya çıkmıştı. Stratton'ın ölmesiyle, Locke çok eski bir dostu kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda birkaç yıldır korktuğu durumla da karşı karşıya kalmıştı: O bölgede işlerine bakacak hiç kimseyi tanımıyordu. Locke, o bölgede yaşayan biri olan Cornelius Lyde'a, "Ölüm oradaki bütün eski dostlarımla tanıdıklarımı alıp götürdü, taşradan uzun süredir uzakta bulunduğumdan, başvurabileceğim ... pek de bir isim kalmadı bana", demiş ve ondan Stratton'ın vazifelerini üstlenmesini talep etmiş, bunda da başarılı olmuştu.[151]

Locke'un *Hıristiyanlığın Ussallığı* adlı yapıtı ağustos ayında yayımlanmış, çok geçmeden de tepkiler almaya başlamıştı. Locke kimi kişilerin kitaptan "büyük bir iftiharla" bahsetse de, çoğu kişinin "çok kötü bir kitap diyerek sertçe eleştirdiğini" belirtmişti. Aslında, sonradan söyleyeceği üzere, kitap "gürültü patırtı" çıkarmıştı ve "ortaya atılan açıklamalar da kitabın ahlakı tümüyle yerle bir ettiğine, Hıristiyan Dini'ne karşı tasarlandığına inandıracaktı âdeta cümle âlemi". En azından bu cümle âlemin bir kısmı inanmıştı buna ve iki yıl sonra, din hakkındaki diğer bazı kitaplarla birlikte Locke'un kitabı da, Teslis'i inkâr ediyor ve Socinusçuluk'a katkıda bulunuyor gerekçesiyle Middlesex Büyük Jürisi tarafından rapor edilmişti; "sivil mahkemelerimizdeki hâkimlerin dinsel doktrinler hakkında ortaya koyduğu, tehlikeli sonuçlar doğuracak bir mesele", demişti Molyneux.[152]

Çok geçmeden hemen herkes inanmıştı ki kitabın anonim yazarı bizzat Locke'tu ve kasım ayında Furly, Rotterdam'da "kitabın ona ait olduğunun yeterince bilindiği" konusunda ikna olmuştu. Molyneux ise bu tür kanıların gerçek olup olmadığını "araştırmaya kalkışmayacak" kadar ihtiyatlıydı, ama daha da iyisi, bir piskoposun kendisine şunu dediğini aktarmıştı: "Kitabı dostum Bay Locke yazdıysa eğer, bu şimdiye dek kale-

me aldığı en iyi kitap; gelgelelim eğer böyle düşündüğüm bilinecek olursa, omuzlarımdaki şu kumaş parçalarını söküp alırlar". [153]

Diğer kişiler ise Molyneux'nün ihtiyatına sahip değildi ve kitabın yayımlanmasının üzerinden daha birkaç hafta geçmişken, kendi adına postalanmış bir mektup almıştı Locke. Kitabı "satın alıp ciddiyetle okuma zahmetini ve sorumluğunu üstlenen", mektubun anonim yazarı, Locke'u "Hıristiyan Dini'ne karşı" olmakla suçlamamıştı, ama Teslis ve Tanrı'nın İsa olarak tecellisi öğretilerinin anlamı hakkında kılavuzluk aradığından, bu ihtilaflı meselelere dair bir şeyler söylenmiş olması gerektiğini hissetmişti bariz bir şekilde.[154] Mektup mütevazı, sade ve içtendi ve aynı ay, Anglikan bir din adamı olan John Edwards'ın, Locke'a saldırdığı *Some Thoughts concerning the Several Causes and Occasions of Atheism* [Ateizmin Bazı Sebepleri ve Münasebetleri Üzerine Birtakım Düşünceler] adıyla basılan çalışması ile tamamen zıt nitelikteydi.

Edwards kitabını, *Hıristiyanlığın Ussallığı* yayımlanalı daha beş hafta olmuşken çıkarmış, büyük kısmını Locke'un kitabını okumadan önce yazmıştı ve Locke'un öne sürdüğü üzere de saldırı fikri, "yayımcısının hatırı için" sonradan gelmişti Edwards'ın aklına. "Socinusçuluk Üzerine Kısa Düşünceler ve ... *Hıristiyanlığın Ussallığı*" bölümü, Edwards'ın ateizm konusunda ortaya koyduğu sebeplerin on birincisiyle -yani ilahiyat tartışmalarının kötü niyetli insanlarca, Kitabı-ı Mukaddes'teki öğretilerin ve Tanrı'nın varlığının inkâr edilmesi için kullanılışıyla- ilgili olarak kitabın sonlarında yer almaktaydı. Örneğin Teslis hakkındaki tartışma zihinleri karıştırmakta ve insanların "dinimizin ana akidelerinin hakikati ve kesinliği konusunda şüpheye düşmesine" yol açmaktaydı; bunun yanı sıra bu tartışmayla ilgili olarak üniteryen* tarafta yer alan pek çok kişinin yazdıkları da "ateizme özgü bir tat", bir ateizm "eğilimi" içermekteydi. Edwards bu eğilimi, bu tür yazarların (bu kişileri "Socinusçular" diye tarif ediyordu) yalnızca değinilerinde değil, aynı zamanda "alenen beyan ettikleri ilkede de buluyordu; bu ilkeye göre, bu yazarlar [Hıristiyanlıkta] yalnızca tam olarak doğanın ve aklın ışığına uyan, yalnızca büsbütün açık seçik olan şeylere imkân tanıyor" idi. Her şeyin altında yatanın şu olduğunu söylemişti Edwards: "Teslis ve bu tür öğretiler onların akıllarını ve doğal düşüncelerini aşıyor, dolayısıyla da bunlar onların inancına ait meseleler

* Üniteryenlik: Tanrı'nın birliğini vurgulayarak Hz. İsa'nın Tanrı olduğu dogmasına ve Teslis öğretisine karşı çıkan Hıristiyan kökenli dinsel akım-ç.n.

değil". Aynı şekilde, bu ilke Tanrı'nın doğasına uygulandığında, "bizim kavramlarımızla orantılı olmadığı ... fikirlerimize uygun düşmediği" ortaya çıkmaktaydı, bu yüzden de Tanrı'nın kendisi inkar edilmeliydi: "Sonuç olarak, bir Socinusçunun, bu ilke tarafından yönlendirildiği sürece, bir ateist ya da ... ateizm davasını destekleyen biri olduğuna hükmedebilir insan".[155]

"Socinusçu" adı on altıncı yüzyılda yaşamış olan, İtalyan ilahiyatçılar Laelio ve Fausto Sozzini'den türemiştir. "Socinusçuluk" diye adlandırılan şeyi oluşturan açık ve oturmuş bir öğreti öbeği bulunmamaktaydı (çoğu zaman yalnızca kötü amaçlı kullanılan bir terimdi), bununla beraber Edwards'ın Socinusçuluğa atfettiği öğretiler, ne olduğunun iyi birer göstergesiydi. Edwards'ın ifade ettiği şekliyle, "asıl oynanan kart" Teslis'in yadsınmasıydı, ama Socinusçulukta aynı zamanda İsa'nın ilahi niteliği ve bizim günahlarımızın kefaretini ödemek için ölmüş olduğu da yadsınmaktaydı.[156] Socinusçulukta ilk günah, insanın ve hatta Tanrı'nın maddesel olmayışı (ve Tanrı'nın her şeyi bildiği, her yerde var olduğu) yadsınıyor, ayrıca dirilişimizin, aynı bedenin dirilmesi şeklinde olmayacağı da söyleniyordu. Rahipliğin özel bir meslek ya da vazife olduğu da yadsınıyordu.

Socinusçuluk, "Deizm"e, ilahi vahyin bir kaynağı olarak Kitab-ı Mukaddes'in reddedilmesine meylediyordu. Edwards'a göre, "süslü Deizm adının altında Ateizmin gizlendiği açığa çıkacaktı nihayetinde". Edwards'ın açıkladığı üzere, "doğal" dine yönelen ve "vahyedilmiş" dinden uzaklaşan bu akım, öğretilerin akla teslim olmasını, bunun sonucunda da reddedilmesini gerektiriyordu, çünkü bu öğretiler "gizemli" ve anlak için muğlaktı. "Aklımızın idrakinin dışında olan her şey, aynı zamanda inancımızın da dışındadır", diye iddia ediliyordu.[157]

Edwards kitabının sonuna doğru, dikkatini bir başka öğretiye yöneltmişti; kendisi bu öğretiyi (özellikle de üniteryenlik) imaları sebebiyle "Socinusçu" diye kötülüyordu. Bu öğretiyi "tam anlamıyla ve açık açık bilhassa" *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda bulmaktaydı. Burada "Hıristiyan bir insanın, İsa'nın Mesih olduğu dışında bir şeye inanmasının şart olmadığının ... kurtuluşa ermek için gerekli olan başka bir akide bulunmadığının, bunun da mükemmel bir amentü olduğunun ... tekrar tekrar" ortaya konduğunu söylemekteydi Edwards.[158]

Edwards oldukça hayalperest bir tavırla, bütün bunların altında şu ümidin yattığını öne sürmüştü: "İnanç bu şekilde tek bir akideye indirilirse,

kısa sürede bir hiç olup çıkacaktır: Vahit sıfıra inecektir". Ama bu nihai indirgeme ihtimali bulunmasa bile (Locke bu konuda "ama tek bir akide ... ateizme onların tek bir Tanrı öğretisinden daha fazla meylediyor değil ki" diyerek latife edecekti sonradan), Edwards bazı esasların göz ardı edildiğinden emindi. Edwards'ın söylediği üzere, Hıristiyan inancının böyle tek bir akideye indirgenmesi, kitabın yazarının "Matthew 28.19 bölümündeki, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan bahseden apaçık bir pasajı unuttuğu ya da bile bile atladığı" anlamına geliyordu. Bununla beraber Teslis'e inanmak da "Hıristiyan Kilisesi'ne mensup olmak için gerekli, hem de mutlaka gerekli" idi. Edwards'ın bilhassa itiraz ettiği, tam da Teslis'in reddedildiğinin ima edilmesiydi ve kendisi bunu olağan retoriğinin hedefi haline getirmişti: "Bu beyefendi, hem tek bir akide hem de Teslis'te tek bir varlık olması adına Üniteryen olmaya kesin karar vermiş". Gelgelelim eğer tek bir akide varsa diğer mühim öğretiler de reddediliyor demekti ve tam da bu yüzden *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda, Pavlus'un Mektupları'nın göz ardı edildiğini söylüyordu Edwards: "Çünkü bu mektuplar", ilk günah, İsa'nın çarmıha gerilmesiyle kefaretin ödenişi, ruhbaniyetin önemi ve insan bedeninin kıyamette dirilişi gibi "diğer temel öğretilerle dolu" idi. Edwards'a göre, Locke'un Hıristiyan inancını basitleştirerek tek bir akideye indirgemesinin arkasındaki başka bir saik de "Hıristiyanlıkta açık seçik olmayan, bütün insanların sağduyusuna ve ortak anlayışına tam olarak uygun düşmeyen hiçbir şeyin bulunmadığı" ve "dinin içinde hiçbir güçlüğün ve gizemin yer almaması gerektiği" şeklindeki Socinusçu inançtı. Edwards'ın söylediği üzere, bütün bunlar yazarın "topyekûn Socinusçuluğa kaymış" olduğunu gösteriyordu. Socinusçuluğa karşı dile getirilebilecek her tür itirazın *Hıristiyanlığın Ussallığı*'na da yöneltilmesi gerekiyordu.[159]

Edwards, yazarı belli olmayan *Hıristiyanlığın Ussallığı*'na yönelttiği eleştirilerinde, genellikle "yazar" sözcüğünü kullanmakla yetinmişti, ama bu kişinin Locke olduğuna inandığına şüphe yoktu. Edwards, bunun aksini ima ediyormuşçasına, "dirayetli ve sağduyu sahibi bir insan"ın Socinusçu amaçlarını gizlediğine inanmanın pek de kolay olmadığını ve bu durumun, kimilerince kitabın yazarı farz edilen "bu dirayetli beyefendi"nin gerçekten de kitabın yazarı olduğundan şüphelenmesine yol açtığını söylemişti. "Elimizdekinin doğru yazar olup olmadığından şüpheliyim, çünkü İnsan Anlağı'nı ve Eğitim'i yazan beyefendi hakkında çok olumlu fikirler besliyorum".[160]

Locke karşılık vermekte hiç gecikmemişti. Kasım ayı başında, yazdığı kısa cevap *A Vindication of the Reasonableness of Christianity, etc. from Mr Edwards' Reflections* [Bay Edwards'ın Düşüncelerinden Yola Çıkarak Hıristiyanlığın Ussallığı'nın vs. Savunulması] baskıdaydı. Burada Locke, gerçekten de ateist olup olmadıkları ya da ateizmi destekleyip desteklemedikleri konusunda konuşmayı Socinusçuların kendisine bıraktığını söylemişti; sonradan iddia ettiği üzere, kendi payına, hiçbir Socinusçu yazar "okumamıştı şimdiye dek" ("O halde biz de", diye cevaplayacaktı Edwards, "kendisini Kara Cahil-Socinusçular arasında sayarız").[161] Locke'un "savunması", Edwards'ın onun "Socinusçu" olduğuna yönelik "kanıtları" incelemeye ve reddetmeye dayanıyordu daha ziyade.

Edwards'ın savlarındaki ana unsurlardan biri şuydu: Locke'un tek bir esas akidenin bulunduğu yollu iddiası, Socinusçuların da karşı çıktığı bir dizi diğer inanışı reddetmenin gizli bir yoluydu, kaldı ki bu husus kendi başına, dini gizemli olmayan bir şey haline getirmekten ibaret Socinusçu amacın dışavurumuydu zaten. Locke buna cevap olarak, (Edwards'ın öne sürdüğü gibi, üniteryenliğin bir tür göstergesi olarak) ne tek bir temel inanışın bulunduğu konusunda *ısrar* ederek, ne de dinin gizemli olmayan, "açık ve basit" bir şey olduğunu şart koşarak yola çıktığını söylemişti. Düpedüz ortaya çıkmıştı ki tek bir akide vardı ve "Kadir-i Mutlak'ın inayeti ve tenezzülü" sayesinde, "emekçi, cahil insanın da anlayabileceği" bir akideydi bu.[162]

Locke, Edwards'ı şu hususta da uyarmıştı ki (yapabileceği kadar sert uyarmamıştı muhtemelen) İsa'nın Mesih olduğu inancının, Hıristiyanlığın temelini teşkil ettiğini iddia ederken "Hıristiyanlığın bütün öğretilerinden, Hıristiyanlıkta dünyaya ilan edilen şeylerden değil, bir insanın Hıristiyan olabilmesi için inanılması mutlak surette gereken hakikatlerden" bahsediyordu.[163] Yoksa geri kalan diğer şeylerin reddedilmesi gerektiğini söylüyor değildi.

Locke, Kitab-ı Mukaddes'te bulunabilecek, doğru olsa da esaslı olmayan Hıristiyan öğretilerini belirlemeye hiç girişmediğinden, kendi kendisini Edwards'ın Socinusçuluk suçlamasındaki bir dizi diğer unsura maruz bırakıyordu. Edwards şuna işaret etmişti ki Locke, İsa'nın gelişinin faydalarından bahsederken (tıpkı bir Socinusçunun da yapmayacağı gibi) İsa'nın kendi ölümüyle bizim kurtuluşumuzu sağladığını zikretmiyordu. Locke, İsa'nın insanoğlunu yaşama döndürdüğünü söylemiş olduğu bir pasajı gös-

terebilmişti, ama esas savunması, ekseriyetle "henüz büsbütün ya da adamakıllı Hıristiyan olmayan" insanlar için yazıyor olduğuydu; dolayısıyla yalnızca herkesin hemfikir olduğu faydalardan bahsetmiş, "inanmanın şart olduğu", İsa ve Havariler tarafından açıkça ortaya konmayan faydalardan ise hiç bahsetmemişti. Locke, *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda söylemiş olduğu şeyi tekrar etmişti: Mektuplar'a başvurmamıştı, çünkü bunlar zaten Hıristiyan olanlar için yazılmıştı, dolayısıyla da temel akideler "aralarında ayrım olmaksızın diğer hakikatlerle karmakarışık halde" bulunuyordu; yoksa Edwards'ın dediği gibi, Mektuplar kendisinin yadsımak istediği öğretileri içerdiği için başvurmamış değildi.[164]

Aynı şekilde Locke, Edwards'ın önemli bulduğu diğer öğretileri bile bile göz ardı etmemiş olduğunu da söylemişti ısrarla; daha ziyade söz konusu olan, İsa ile Havarilerin bu öğretileri "insanları İsa'nın müridi yapmak üzere inanılması şart olan" öğretiler diye sunmamış olmasıydı. Aslında, Edwards'ın bahsetmediği "atlamalar"ın bulunduğuna işaret etmişti Locke: Edwards, Locke'u Socinusçulukla suçlama imkânı sağlayacak hususları seçmişti yalnızca. "Kitabın başka kusuru ne olursa olsun, Socinusçuluk bu kitabın kusuru değil o halde .... Socinusçulukla ilgili tek bir laf yok kitapta".[165]

Ağustos – Aralık 1695 : "Ülkeniz İçin Büyük Fayda"[166]

Locke yılın ikinci yarısında, tedavüldeki para meselesiyle tekrar meşgul olmaya başlamıştı. Standart ağırlıktaki gümüş paranın gitgide daha zor bulunması, altın gine'lerin fiyatlarında dramatik bir artışa yol açmıştı (yirmi üç şilinden azken otuz civarına çıkmıştı); bunun sonuçlarından biri de yabancıların ülkeye altın getirip İngiliz gümüşünü götürmeleriydi. Lords Justices (Kral William ülke dışındayken ülkeyi yöneten konsey) sorunları çözmek ve tedavüldeki gümüş paranın düşüşüne çizgi çekmek ümidiyle, yeniden para basmanın artık gerekli olduğu sonucuna varmıştı.

Konsey bu karara varmadan önce çeşitli raporları dikkate almıştı ve ağustos başlarında Devlet Bakanı William Trumbell, bu raporlardan biri olan "Gine'lerin Fiyatına Dair" üstüne yorumda bulunmasını istemişti Locke'tan. Trumbell, "paralarının acınası haliyle ilgili olarak onu bu kadar sık rahatsız ettiği için" özür dileyerek Locke'un görüşlerini istemişti tek-

rar: "Bu meseleyi tastamam anlamak ve bu büyük musibete bir çare bulmaya kendi payıma katkıda bulunmak için öyle muazzam bir arzu duyuyorum ki beni bilgilendirmeniz için ... sizin lütfunuza sığınıyorum". Locke "Gine'ler" adlı kısa bir yazıyla cevap vermişti buna. Nominal olarak otuz şilin değerindeki kırpılmış paranın, yirmi şilin değerindeki tam ağırlığa sahip paradan artık daha az gümüş içeriyor olduğunu ve Hazine'nin (çözüm olarak öne sürüldüğü gibi) gine'leri halihazırdaki fiyattan kabul etmemesi gerektiğini söylemişti. Kırpma işinin haddini aştığını, bunun önüne geçilebileceğini ümit etmenin de anlamsız olduğunu düşünüyordu artık Locke. Ayrıca şunu öne sürüyordu ki gerçek çözüm, sorunların asıl sebebini ele almak ve kırpılmış paranın üzerinde yazan değerden mübadele edilmesini yasa dışı kılmak, böylece de değerini yalnızca içerdiği gümüşe göre belirlemekti. Şurası apaçıktı ki hükümet tedavüldeki paranın değeri yitmiş kısmına arka çıkmaktan vazgeçmeliydi.[167]

Ne var ki Lords Justices yeniden para basma işine girişmiş ve Hazine Sekreteri William Lowndes'tan bu işin uygulanabilirliğini hesaplamasını istemişti. Lowndes Londra'da, eylül ayı başlarından itibaren, kendi yazdığı "Gümüş Sikkelerin İyileştirilmesine Dair bir Denemeyi içeren Rapor" adlı çalışmanın ilk taslağını Locke'a göstermiş ve Locke'un söylediği üzere, "iltifat ederek bu çalışma hakkında kendisinin fikrini sormuştu". Locke'un Lowndes'a ne dediğini bilmiyoruz, ama her halükârda çok kapsamlı bir şey söylememiş olsa gerekti. Şunu aktarmıştı Locke sonradan: "Bu konu hakkında kısaca konuşmuş olsak da, ben şehirdeyken onun çok fazla işinin olması ve benim sağlığımın da kısa bir süre sonra beni şehirden ayrılmaya zorlaması, herhangi bir hususu uzun uzadıya tartışmamıza fırsat vermedi".[168]

Locke'un muhtemelen yorumda bulunduğu hususlardan biri, Lowndes'un savunduğu yeniden para basmanın mahiyetine ilişkindi. Her ne kadar yeniden para basma konusunu henüz irdelememiş olsa da, Locke'un tercih ettiği, kırpılmış paraların nominal değerinin ağırlıklarınca belirlenen değere indirilmesi seçeneğinden sonraki adım, paranın değer düşürümü yapılmaksızın yeniden basılması olacaktı. Ama Lowndes'un Scobell komisyonunun çizgisinden giderek savunduğu, paranın değer düşürümü yapılarak basılması, Locke'un en baştan beri karşı çıktığı bir şeydi.[169]

Raporunun taslağı hakkında Locke'un görüşüne başvuran tek kişi Lowndes değildi. Her ne kadar Locke, Hazine Komisyonu'nun bir diğer üyesi olan John Somers ile, talep ettiği üzere, yarım saat tartışarak iltimas geç-

miş olsa da, ne dediği hakkında hiçbir bilgimiz yok. Bununla beraber Lowndes'un raporunun ön değerlendirmesine yönelik olarak, bu sefer gene Trumbell'dan gelen üçüncü özel talebin sonucunda, "Para" başlıklı bir başka yazı çıkmıştı ortaya.[170]

Locke bunu yazdığı vakit, yeniden para basılmasının zorunlu olduğunu kabul etmişti etmesine, ama para basımında standardın korunması gerektiği konusunda son derece kararlıydı. Kırpılmış paraların, vergilerden oluşturulmuş bir fondan tazmin edilmek üzere, tekrar para basma için teslim edilmesi önerisine karşıydı. Vergisini ödeyen insanların zararına, paranın daha çok kırpılmasını teşvik etmek anlamına gelecekti bu yalnızca. Kırpmayı yasaklayan yasaların işe yaramadığı göz önüne alındığında, geriye tek çare olarak, kırpmayı kârsız bir iş haline getirmek kalıyordu. Bunu gerçekleştirecek olan da ağustosta Trumbell'e söylediği şeydi: Kırpılmış paranın, ağırlığı üzerinden değerlendirilmesini ve nihayetinde (tazmin etmeksizin) standart olarak tekrar basmak üzere Darphane'ye getirilmesini sağlamak.

Somers'in Locke ile görüşme talebinden kısa bir süre sonra ve Locke Londra'dan ayrılmadan hemen önce, Lords Justices konseyi, Lowndes'in raporunu resmen teslim almıştı. Konsey rapordaki tavsiyeler konusunda kararsız kalmış, "bu meselelere vâkıf olan başka kişilerden fikir almak istemiş" ve başta Locke olmak üzere Newton, Wren ile Wallis'in de içinde bulunduğu pek çok kişiden görüş almayı kararlaştırmıştı.[171]

Locke bu görüş talebini, eylül sonunda, Londra'dan ayrılmadan ya hemen önce ya da hemen sonra almış olsa gerekti. Birkaç gün önce, Locke aynı hafta Oates'a dönmeye niyetlenmişti, ama bir sabah, alelacele gitmesine yol açan bir şey olmuştu. Belki de ani ve şiddetli bir astım kriziydi bu; ne olursa olsun, Trumbell'a ciğerlerinin çok kötü bir durumda olduğunu söylemiş, sonradan da "şehirden sağlığı münasebetiyle ayrılmak zorunda kaldığını" bildirmişti. Öte yandan sağlığı haricinde, Oates'a dönmesini gerektiren "acil bir durum"un olduğundan da söz etmişti. Büyük ihtimalle, Lady Masham'ın annesinin hastalanmış olmasıydı bu.

Somers, ekim ayının ilk haftasında, Freke'den, Locke'u Lords Justices'a sunulacak yazı konusunda acele ettirmesini istemişti. Ne var ki Locke Oates'ta umduğundan daha fazla kalmış ve ancak iki hafta sonra, yanında birtakım "Öneriler" ile Londra'ya gidebilmiş, iki gün sonra da bunu arz etmişti. Locke bu birkaç sayfada, paranın aynı standartla basılmasını sa-

vunmuştu tekrar: "İnsanlar işlerinde paraların adları ya da sesler üzerinden değil, içsel değer üzerinden anlaşıyorlar ki bu değer de bu tür adları taşıyan paralardaki, kamu otoritesince belirlenen gümüş miktarı demektir". Değerlerini artırmak, gümüş paralara değer katmıyordu: "Keza o zaman bir metrenin, yüz santimetre yerine yüz yirmi santimetreye bölündüğünde uzamasını bekleyebiliriz". Değer düşürümüyle para basmak, parayı devlet eliyle kırpmak demekti düpedüz. Locke, kırpma işinin, parayı ağırlığa göre geçerli kılarak, kârsız hale getirilmesi gerektiğini gene vurgulamıştı; nihayetinde bu durum, düşük ağırlıktaki paranın, yeniden basılmak üzere, teslim edilmesini sağlayacaktı.[173]

"Öneriler"ini teslim ederken, Locke'tan Lowndes'in raporundaki belli hususlarla doğrudan ilişkili başka meseleleri de ele alması istenmişti. Bir hafta sonra Locke "Saygıdeğer Mühürdar'ın Sorularına Cevaplar"ı arz etmişti. Locke açıkladığı üzere, Lowndes'in aksine, madeni paraların değerinin, gümüş külçelerin fiyatındaki artışla orantılı olarak düşürülmemesi gerektiğini, ayrıca düpedüz bu artışın da ödemelerin kırpılmamış parayla artık serbestçe mübadele edilmeyen kırpılmış parayla yapıldığını ortaya koyduğunu düşünmekteydi. Külçe satın almak için tedavülde yalnızca tam ağırlıktaki para bulunsa, külçe fiyatı da düşecekti. "Daha fazla para basmak", darphaneye daha çok külçe gelmesini ve ihracına son verilmesini sağlamayacaktı, zira bu durum ülkedeki ödemeler dengesi yüzünden meydana geliyordu tamamen.

Locke'un fikirleri (ve bunun yanı sıra Wren'in fikirleri) ekim sonlarındaki bir Konsey toplantısında tartışılmıştı. Düşük ağırlıktaki paranın tazmin edilmesine yönelik itirazları haricinde, fikirleri kabul görmüştü ve (hiç şüphe yok ki en azından kısmen bunun sebebi, ülkeye yeni dönmüş olan Kral'ın para standardını koruyacağını ilan etmiş olmasıydı) değer düşürümü yapılmaksızın tekrar para basılmasının gerekli olduğuna karar verilmişti.[174]

Bundan yalnızca birkaç gün sonra, Locke muhtemelen işlerin kendi istediği gibi yürüdüğünü görünce, kendisinin Darphane Denetçisi olarak tayin edilmesi için Somers'ten nüfuzunu kullanmasını istemişti (yıllık 300£ gelir getiren bu mevki bir yıl sonra boşalmıştı). Somers, Locke'a, onun muhtemelen önceden de bildiği şeyi, yani Newton'un "bu mevki için uygun olduğu"nun önerildiğini söylemişti, ama Locke "kendi adının gene de belirtilmesi konusunda çok istekliydi".[175]

Lowndes'in raporu (eylül ayında arz edilmişti) kasım ortasında yayımlanmıştı. Rapordaki değer düşürümüne yönelik önerilerin Parlamento üzerinde ne tür etkileri olacağını fazlasıyla merak eden Somers ile Kolej, raporun kamu önünde çürütülmesi gerektiği konusunda kesin kararlıydı. Somers, Locke'un bu işi gerçekleştirmesini sağlamaya çalışmış, raporun sonunda yer alan, bu mesele hakkında kafa yormuş olan insanların yorumda bulunmasına yönelik talebin "bir nevi ona yöneltilmiş" olduğunu belirtmişti. Locke bir şeyler yazmaya karar vermişti, ne var ki hemen bir şey ortaya koyamamıştı. Aniden ayrılmasına sebep olan şey, "acil bir mektupla Oates'a çağrılması" idi; mektupta Lady Masham'ın annesinin evvelki gün öldüğü yazıyordu.[176]

Locke, aceleyle Oates'a giderken, Molyneux'nün arkadaşı olan Ezekiel Burridge adında bir kişi için düşündüğü şeyi de gerçekleştirememişti. Molyneux birkaç ay önce, bu kişinin *Deneme* için mükemmel bir Latince çevirmen tercihi olduğundan bahsetmişti. Bu kişiyle tanışan Locke, Molyneux'nün, "kendisinin umduğundan çok daha iyi birini bulduğunu" ve Burridge'in "tam da onun söylediği gibi biri olduğunu" düşünmüştü. Burridge, yayımlanması konusunda Locke'tan yardım görmeyi umduğu başka bir yapıtın çevirisiyle birlikte Londra'da bulunmaktaydı. Locke "bu meseleyi Londra'dan ayrılmadan önce halletmek" istemişti, ama tek yapabildiği, Awnsham Churchill'in Burridge'i ziyaret etmesini ayarlamak olmuştu. Burridge ertesi mart ayında çeviriye başladığında, Locke, Molyneux'nün bu çeviriden kendisine gönderdiği bölümleri gözden geçirip düzeltmek için "boş zaman bulabileceğine dair bütün umudunu yitirmişti". Burridge'in de yapacağı başka işleri vardı ve Molyneux'nün istediği kadar hızlı ilerleyememişti ama başladıktan iki yıl sonra çeviriyi neredeyse bitirmişti. Çeviri 1701'de yayımlanmıştı nihayet.[177]

Locke'un matemde olan Lady Masham'ın yanında annesinin işleriyle ilgilenerek yaklaşık üç hafta Oates'ta kalması beklenmekteydi ve Freke ile Clarke böyle kritik bir zamanda Locke'un uzaklarda olmasına tahammül edemiyordu. Bu yüzden ona söylenmişlerdi: "Şehirde olsaydınız ülkeniz pek çok bakımdan büyük faydanız dokunacaktı. Bu para meselesinin ... doğru bir şekilde ele alınabilmesi için nüfuzunuz gerekiyor". Avam Kamarası'na yakınlarda yeniden seçilen "Taşralı beyefendiler"in "bu meseleyi kavramalarının pek de sağlanamadığını" söylemişlerdi. Ayrıca Locke'un vaat ettiği, Lowndes'a vereceği cevap hakkında da sabırsızlanıyorlardı. "Yap-

manızı her gün beklediğim gibi, kamuya sunmak üzere bize Bay Lowndes'in kitabı hakkındaki düşüncelerinizi göndererek ... yokluğunuzda da fayda sağlayabilirsiniz".[178]

Locke, Freke ile Clarke'ın elinde olan, kendisinin bu konu hakkında yazdığı taslak nüshaların ("Öneriler" ve "Cevap"), "bu tartışmada fayda sağlayacak" herkese verilebilmesinden gayet memnun olsa da, aslında daha başka bir şey yayımlamak konusunda hiç hevesli değildi. Bizzat söylediği gibi, bir keresinde kendisine, "yayımlanan tezlerin, Avam Kamarası'ndaki tartışmalarda kullanıldığında tamamen yitip gittiği ve hiçbir anlam ifade etmediği" belirtilmişti. Söz vermiş olduğu gibi, hususi olarak dağıtmak üzere başka bir şeyler yazma konusunda ise, Oates'ta boşa vakit geçirmediğini söylemişti: "Onların istediği şeyi yazmakla" meşguldü, ama "kendisinden ne bekleniyor olursa olsun, sağlığının ve boş zamanının müsaade ettiğinden daha çabuk gönderemezdi".[179]

Sağlığı konusunda, Locke öksürük ile diş ağrısından "vahim derecede mustarip" idi ve bunların " geçmesi için biraz zamana" ihtiyaç vardı. Boş zamanı ise çok çok azdı. Döndüğünün ilk haftası boyunca, Lady Masham'ın ölümünü takiben kurulmuş olan bir vakfın işleriyle meşgul olmuştu. Bütün bunlara rağmen, "Büsbütün de boş durmamıştım", diye vurgulamıştı; aslında yıl içinde evvelce yazdığı üç yazıyı ve Lowndes'in fikirlerini daha da fazla çürüten birkaç yeni malzemeyi temel alan bir yazı kaleme almaya hazırlanıyordu.[180]

Aralık başlarında, Freke Parlamento'daki son oturumlar hakkında bilgi vermişti: Avam Kamarası'ndan bir komisyon, oybirliğiyle yeniden para basmaya karar vermişti. Lordlar Kamarası da Kral'dan, kırpılmış paraları tedavülden kaldırmasını talep etmeyi oylamıştı. Freke, Locke'un Lowndes'a vereceği cevap konusunda daha da çok sabırsızlanmaya başlamıştı: "Cevabınız ne kadar erken gelirse ... faydası da o denli büyük olacaktır". Locke üç gün sonra ona birkaç yazı göndermişti, ne var ki bunların yayımlanması konusunda gönülsüz olduğunu ifade etmişti gene (öne sürüldüğü üzere, bunun sebebi de Avam Kamarası'nın kırpılmış paranın tazmin edilmesi konusunda araştırmalara zaten başlamış olduğunu duymasıydı). Gelgelelim Freke, bu yazıların yayımlanması gerektiği yönünde kesin kararlıydı ve bunları Somers'e göstermişti (Locke yazıları Somers'e ithaf etmeyi düşünmüştü). Somers bunların elden geldiğince çabuk basılmasını istemişti ve ay sonu gelmeden bu yazılar, *Further Considerations con-*

cerning the Value of Money [Paranın Değeri Üzerine Başka Düşünceler] başlığıyla yayımlanmıştı.[181]

Parlamento ise kırpılmış madeni paraların artık yasal para olmaması gerektiğine karar vermiş, bu paraların yavaş yavaş tedavülden kaldırılması ve eski standarda göre tekrar basılmak üzere Darphane'ye getirilmesi için birkaç ay sürecek bir program formüle etmişti. İşe ilkin kırpılmış tam ve yarım kronlarla başlanacaktı ve ocak ayı başlarında Pawling, Locke'a "Majestelerinin kasası yarım kronlarla çabucak doldu, her taraftan şehre akıp geliyor bu paralar", diye bildirmişti. Aynı şekilde, birkaç hafta sonra da kırpılmış şilinler için uygulanacaktı bunlar.[182]

Locke'un korktuğu gibi, hem paranın bir döneme yayılarak tedavülden kaldırılacağı yönündeki karar, hem de düşük ağırlıktaki paraların tazmin edilecek olması, açıkgöz kişilerin daha da çok para kırpmasına vesile olurken, bütün bu meselelerle kafası karışmış olan sıradan insanların istismar edilmesine yol açacaktı. Locke akabinde Clarke'a, yöreden bir marangozun borcunun, başka hiç kimsenin kabul etmeyeceği yarım kronlar ve şilinlerle ödendiğini anlatmıştı. Hazine yetkilisi olarak Pawling de bu paraları Hazine'ye getirmesi için marangoza yardım etmeyi önermişti:

> Bahsettiğiniz fakir marangoz paralarını buraya getirirse ona yardımcı olurum; eğer parça başına on iki peniden yarım kron satın almayı isterse ... paraları elinden çıkarmasında yardım edebilirim; ya da bu işi yasal yollarla yaparsa, getirmeyi düşündüğü paraların büyük kısmından, iskarpelasını kullanarak altı peni değerinde daha fazla gümüş çıkarabilirse, Alıcı Kurul'dan gelen bir emre istinaden, o paraları iki şilin altı peniden almasını sağlayabilirim.[183]

Kolej'in düşüncesine göre, tedavüldeki para hakkında görüş sunmak, Locke'un şehirde olduğu takdirde "büyük fayda" sağlayacağı "pek çok husus"tan yalnızca biriydi. Bunun yanı sıra Temyiz Komisyonu üyeliği meselesi vardı:

> Görevinizi yerine getirmeye ve davalara bakmaya özen göstermeniz de ülkenize hizmet etmek olacaktır ... zira bunlar dinlenmediği takdirde, muhtemelen Parlamento'ya şikâyet gidecek, akabinde de her ne kadar kendi payınıza iyi bir mazeretiniz olsa dahi, komisyonu tamamen kaldırmak için bir vesile ortaya çıkabilecektir ... sonrasındaysa Vergi Gelirleri mahvolup sıfıra inecektir ki sanırım bu olay şimdiki durumda hiç de arzu edilen bir şey değil.

Birkaç gün sonra Freke bu tekdirin altını çizerek, diğer Komisyon Üyeleri'nin "o olmadan ne yapacaklarını hiç bilemediğini" söylemişti.[184]

Locke öfkelenmişti buna: O yılki Londra ziyaretlerini en azından kısmen Temyiz'le ilgili işleri düşünerek gerçekleştirmiş ve "yeterli çoğunluğun sağlanması için ... elinden ne geliyorsa yapmış" idi. Freke ile Clarke'a belirttiği üzere, onlardan diğer Komisyon Üyeleri'nin o sırada toplanmaya hazır olup olmadığını öğrenmelerini istemişti zaten. Eğer toplanmaya hazır değillerse, şehre mecburen bir kez daha yolculuk etmiş ve onlar hazır olana kadar "sağlığını tehlikeye atmak pahasına orada beklemiş" olacaktı yalnızca. "Davalara tek başıma bakmam mümkün değil ki", demişti sert bir edayla. İronik olan şuydu ki meslektaşları tam da o sırada toplanmaya hazırdı, zira Freke ile Clarke'ın Locke'a yakınmasından bir gün önce, onun Londra'da ikamet ettiği yere gönderilen Pusula'da, üyelerden üçünün ertesi gün (30 Kasım) buluşmaya karar verdiği yazıyordu. Tahmin edilebileceği gibi, Locke ne bu toplantıya ne de bir hafta sonra düzenlenen ikinci toplantıya katılmıştı.[185]

9. Bölüm

"Beyefendinin Görevi" (Aralık 1695 - Mart 1700)

Aralık 1695 - Kasım 1696: "Ülkeniz Sizi Yardıma Çağırıyor"[1]

Locke, yılın sonlarına doğru devlet işleriyle daha da çok meşgul olmaya başlamıştı. Bu işler zamanının büyük bölümünü kaplayacaktı: Aralık ayının ortalarında Kral tarafından Ticaret Kurulu'na tayin edilmişti. Shaftesbury'nin başında bulunduğu Ticaret Kurulu'nun (Locke bu konseyin kâtipliğini yapmıştı) lağvedildiği 1675 yılından beri, ticaretle ve kolonilerdeki işlerle ilgili tüm meselelerle Devlet Özel Danışma Kurulu üyelerinden oluşan bir komite ilgilenmişti. Ama reform zamanı gelmişti artık: Üyelerinin ilgisizliği yüzünden, komite oldukça başıboş bir hale gelmişti, kaldı ki kolonilerin yönetiminde de aksamalar baş gösteriyordu.[2] Ticaretle ilgili tüm işlerin, Parlamento'nun seçeceği bir Kurul'a havale edilmesini öngören bir öneri, sahip olduğu imtiyazlardan vazgeçmek istemeyen Kral'ı bizzat bir Konsey tayin etmeye zorlamıştı. Bununla beraber Kral işi sürüncemede bırakınca, Parlamento da tayinleri kendisi yapmaya karar vermişti.

Devlet Özel Danışma Kurulu mensubu Mordaunt, Locke'a bu fiyasko hakkında nefret dolu sözlerle şunları söylemişti: "İçimi rahatlatmak için sana yazmaktan başka bir şey gelmiyor elimden; zira böyle aptallıkların yapılmasına artık alışmış olsam da umursamaz kalamıyorum. ... özellikle de işin ucunda halk ve bir dost varsa". Mordaunt, birkaç gün önce Kral'ın bir Ticaret Kurulu oluşturmak zorunda kaldığını belirtmişti; "bu konseye kimi mühim kişiler yardım edecekti, kimileri ise yıllık bin pound maaşla, konseyde daimi çalışanlar olarak yer alacaktı: 'Bay Locke'un bu daimi çalışanlar arasında bulunacak olması, bu olaya iyi tarafından bakmamı sağladı'". Ama her şey halledilip de "berat mühür için hazır" edildiğinde, Kral'ın imzalamadığını da belirtmişti. Kral bu işi erteleyince de

Parlamento "işi üzerine almıştı; bu tür bir komisyon oluşturup atamaları da kendileri yapacaklardı". Sonucun ne olacağı konusunda Mordaunt'un kafası karışıktı: "Ama elimden geleni yapıp, Kral'ın yanı sıra Avam Kamarası'nın da Bay Locke'u seçmesine uğraşacağım: Tabii işler bu yönde gelişirse".[3]

William Trumbell, bu tayinle ilgili olarak Locke'un kendi üzerinde hissetmiş olacağı farklı baskıların bulunduğunu kabul ediyordu: Her şeyden önce de "zaman zaman kendisinin katılımını gerektiren" bu işin, sağlığını etkilemeyeceğini umuyordu: "Eğer bu mesele sağlama bağlanırsa, eminim ki halk fayda görecektir... Sizden istirhamım, felsefeye yönelik temayülünüzün küçük bir kısmından fedakârlık edip, bunu ticaret hususunda cevap vermeye çalıştığımız büyük ihtiyaçlar için kullanmanız. Ülkeniz şimdi sizi yardıma çağırıyor, bunu geri çevirmeyiniz".[4]

Freke ile Clarke, Locke'a bu yeni Konsey'in görev ve sorumluluklarını ayrıntılı olarak izah etmişti: Konsey ülkedeki ticaretin ve imalatın durumunu, bunların nasıl iyileştirilip himaye edilebileceğini, işsiz fakir kesimle ilgili olarak neler yapılacağını soruşturacaktı. Ayrıca denizaşırı plantasyonların durumunu, deniz kuvvetleri için ne tür erzaklar sunabileceklerini, yönetim ve idarenin ne vaziyette olduğunu da araştıracaktı.[5]

Locke bu işlerde sorumluluk almayı kabul etmekte pek tereddüt etmemiş ve (Locke'un tayin edilmesini Kral'a önermiş olan) Somers'in talebiyle Londra'ya gitmişti. Gerçi şu an için birkaç cephede yardımına ihtiyaç duyuluyordu; yalnızca Somers'in talebine cevaben gitmemişti, ayrıca Kolej'in ısrarı üzerine, tedavüldeki parayla ilgili görüşlerini savunup açıklayacak, bazı Vergi davalarının görüşülmesine de katılacaktı. Tahmin edileceği üzere, Trumbell'in umduğunun aksine, Locke'un sağlığı hemen etkilenmişti, on bir gün sonra, yılın son gününde de ciddi bir soğuk algınlığı nedeniyle "acilen şehirden ayrılmak ... zorunda kalmıştı".[6]

"Hazine Lordlarının acil emri" ile Locke'un Temyiz Komisyonu Üyesi sıfatıyla 7, 9, 10 Ocak tarihlerinde Londra'da olması icap ettiğinde, sağlık durumu ile "ülkenin çağrısı" arasındaki çatışma daha da büyümüştü: "Davaya ve karar aşamasında sizin de orada bulunmanıza büyük önem veriyorlar; bu sebeple gelmemezlik etmeyeceğinizi umuyorlar". Bu sefer Locke'un sağlığı (ya da olmayan sağlığı) galip gelmişti; zira kendisi "olağandan çok daha rahatsızdı" ("çok hastaydım ... hayatım hakkında endişelerim de yok değildi" demişti sonradan Molyneux'ye). Şehre gelme-

sinin beklendiği günün üç gün öncesinde Locke (yatağından, hayli korkmuş bir halde) Clarke'a mektup yazıp, "Hazine'nin emirlerine gücünün son noktasına kadar daima boyun eğmeye hazır" olduğunu söylemişti, ama "sağlık açısından içinde bulunduğu feci durum, yani akciğerlerinden, ilk kez rahatsızlandıklarından beri hiç olmadığı kadar mustarip" olduğu bilinirse, mazur görüleceğinden emindi. "Olağan çareler"inin işe yaramadığının farkına varan Locke, "son çare olarak yataktan çıkmama"ya başvurmuştu. Bu durum onu biraz rahatlatmıştı, ayın ortalarına doğru da "öksürüklerinin artışı ve şiddeti kesilivermişti". Bununla beraber öksürüğü tamamen geçmemişti, "tıpkı şehre son kez gelmesinden önce olduğu gibi" demişti Clarke'a; üstelik nefes almakta da hâlâ "çok zorluk" çekiyordu. Neyse ki Temyiz ile ilgili bir görevde yer alması için başka bir çağrıyı geri çevirmek zorunda kalmamıştı, zira Locke'u temsilen davaya Pawling katılmıştı. "Emir ulaştıktan hemen sonra" Hazine'ye gittiğini söylemişti Locke'a: "Orada da emri imzalayan Kâtip'e malumat vererek hasta olduğunuzu, sizin yokluğunuzun herhalde çok da sorun teşkil etmeyeceğini umduğumu söyledim".[7]

Popple da aynı gün Locke'a mektup yazıp ondaki görev duygusuna değil de Trumbell'in "felsefi temayül" dediği özelliğine getirmişti sözü. Er geç bir Ticaret Kurulu'nun kurulacağını, Locke'un da burada hizmete girmek üzere çağrılacağını aklından çıkarmayan Popple, bu arada "halka daima faydalı işler sunabilirsiniz, hatta inzivaya çekildiğinizde bile", demişti Locke'a. Popple, gerçekte *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı ona atfetmeden, "ne kadar makul bir kitap olursa olsun maddi olmayan hiçbir varlığı tanımayan" ya da, "yalnızca vahyolunmuş dinlerle değil, tabii dinlerle de dalga geçen" insanlar üzerinde çokça etkisinin olacağından şüphe duyduğunu belirtmişti. Bu tür insanların, ateizm ve dinsizlikten ibaret bu aşırı uca sığınmaları, "batıl itikadın fenalıkları" ve ruhban sınıfına özgü gerici laf kalabalığıyla karışmış dinden ibaret öbür aşırı uçtan kaçabilmek gayesiyleydi. İhtiyaç duyulan şey, dini "bütün açıklığıyla" gösterecek bir kitaptı. Popple'a göre, Locke da bu iş için biçilmiş kaftandı.[8]

Söz konusu ihtiyaç, Popple, Locke ve Lady Masham'ın, Popple'ın yaklaşık iki yıl önce* ilkbaharda Oates'a yaptığı bir ziyaret sırasında tartıştıkları bir meseleydi ve bu fikir Locke'un kusur bulacağı türden bir şey

---

* Bkz. s. 383-84

değildi pek. Gelgelelim Locke'un "geri çevirmek için çok haklı gerekçeleri" vardı. Bunun üzerine Popple kendisi bir şeyler kaleme almaya koyulmuştu. İki ay sonra da Locke'a "son günlerde karalamış" olduğu şeyleri gönderip, kendisi ve Lady Masham'in bu karaladıklarına ilişkin yorum yapmaları ricasında bulunmuştu. Bunu yapmayı kabul etmişlerdi elbette, ne var ki ne düşündüklerine dair elde hiçbir kayıt bulunmuyor.[9]

Şubat ayında, yeniden para basmak için tedavüldeki gümüş paranın toplanması süreci devam ederken, dikkatler altının yüksek değeri* meselesine çevrilmişti tekrar. Parlamento bir gine'nin değerini maksimum yirmi sekiz şilin olarak belirlemişti. Nisan ortalarına gelindiğinde yirmi iki şilin olarak belirlenmişti bu değer. Hazine'de kimileri bu duruma karşı çıkmıştı; değerli bir gine'nin, hükümetin izlediği politikanın aksine, tedavüldeki gümüş paranın "yükselişine" ya da devalüasyona yol açacağı umuluyordu. Buna karşılık Clarke kırpılmış paranın, ağırlığı oranında değer kazanmasını sağlayacağı düşüncesiyle bu durumu destekliyordu. Locke, Clark'la büsbütün hemfikir değildi bu konuda: Kırpılmış paranın ağırlığından fazla bir değere tekabül etmesini kendisi de istemiyordu, ama gine'nin değerini kanunlarla saptamanın da manasız olduğu düşüncesindeydi. Kendi seviyesini kendisi bulacaktı zaten: "Altının fiyatı gibi, buğdayın fiyatını da düzenleyebilirsiniz pekâlâ". Hâlâ tedavülde olan kırpılmış gümüş paranın, ağırlığı oranında değer kazanmasına yönelik olarak kanun çıkarılabilirdi ki böylece altının fiyatı da düzenlenmiş olacaktı, çünkü altının değerini yükseltmiş olan, tedavüldeki "hafif ve düşük" gümüş paraydı.[10]

Locke'un, süregiden kırpma işine dair kaygıları hiç olmadığı kadar yoğundu yoğun olmasına, ama nisanda Molyneux'ye yakınırken, "parayla ilgili işler"e bulaşmış olmaktan biraz pişmanlık duyduğunu dile getirmişti: "Bu konu hakkında yazmış olmak hiç de akıl kârı değildi", çünkü, "neredeyse hiçbir görev yok ki birileri bu konuyla ilgili olarak başıma yeni yeni işler açmamış olsun".[11]

Tedavüldeki paranın istikrarsızlığı, kişisel açıdan da Locke'un zihnini kurcalamaya devam ediyordu. Şubat ayında Locke yeni vekili Lyde'dan, Somerset'teki kiracılarının vereceği ve Bristol'da geçerli sayılan her tür demir parayı kabul etmesini istemişti. Sonra da, gine'yi belirtmeyi unutarak,

* İki ay önce Locke, Lady Masham adına otuz yedi altın yüzük satmıştı (Locke 1695a: 296, 298).

mart ayının başlarında bunları yirmi altı şilin olarak kabul edeceğini, gerçi kendi düşüncesine göre, insanların biriktirmiş oldukları çentikli ağır demir paraları kullanmaya başladığında, bu paraların karşılığının yirmi bir ya da yirmi iki şiline düşeceğini eklemişti. Elde kalan her tür hafif gümüş paranın tedavülden kalkacağı tarih olarak mayıs başı belirlenmişti. Locke, Lyde'ın bu işle bir an önce ilgilenip toplayabildiği tüm parayı bu tarihe kadar kendisine ulaştırması konusunda sabırsızlanmaktaydı, zira böylelikle kendisi bunları Hazine'ye götürüp verebilecekti.[12]

Belki de Popple'ın yaptığı, dini "bütün açıklığıyla" gösterecek bir kitap yazma önerisini Locke'un geri çevirmiş olmasına şaşmamak gerekir, zira Locke'un yazmak üzere başka planları vardı. İzleyen aylar içerisinde Locke, Molyneux'ye iki kez, "kimi zaman aklında birtakım fikirler" olduğunu, tek temennisinin de bu fikirleri olgunlaştırmak için biraz "sükûnet, boş vakit ve yeterince sağlık" elde edebilmek olduğunu belirtmişti. Aklında olan her neyse, bunları en azından bir süre için gerçekleştirme fırsatı bulamamıştı Locke: "İşler" ve "ülkesine yönelik hizmetler", "ne şu an için yapmaktan hoşlandığı, ne de zihnini büyük zevk vererek meşgul eden" bu şeyler, zaten sağlığının müsaade ettiğinden çok daha fazla zamanını almaktaydı.[13]

Popple, yılın başında Locke hakkında dile getirdiği şu düşünceyi taşıyan yegâne kişi değildi muhtemelen: "Eğer kamu hizmetine çağrılacak olursanız, biliyorum ki riayet etmek için elinizden ne geliyorsa yapacaksınız". Gelgelelim Locke nisan ayında, Temyiz Komisyonu'ndaki görevlerini aksattığına dair şikâyetler olduğunu öğrenmişti. Bu olanlara besbelli canı sıkılan Locke, bu duruma dikkatini çeken Freke ile Clarke'a, yeter sayıya ulaşılabilmesi için bir önceki yıl üç defa şehre gelmiş olduğunu hatırlatıp (2-28 Eylül, 21 Ekim-18 Kasım ve 20-31 Aralık) şunu belirtmişti: "Elimden daha fazlası gelemezdi, meğerki bu durumu kendim haber alıp muhakeme edebilseydim". O zamandan beri aldığı tüm çağrılara titizlikle cevap vermiş olduğunu söylemişti (gerçi sağlık sorunları sebebiyle bunlara maalesef katılamamıştı).[14]

Bu şikâyetler aslında canını çok daha fazla sıkmıştı, zira şehre en son geldiğinde akciğerlerinin maruz kaldığı "kötü etkiler, daha tamamıyla gücünü yitirmiş olmadığından, havalar iyice ısınıp kendisi açısından biraz daha emniyetli hale gelene kadar bu fena ortama dönmeye hazır değildi. Hemen hemen her akşam sesi gidiyordu . . . şayet yakın bir zamanda ora-

da bulunmasını icap ettirecek ivedi bir iş çıkarsa çok büyük üzüntü duyacaktı". Ama ne yazık ki işler, güzel havalardan önce belirmişti. Mayıs ayının ikinci yarısında, şehre gelmesine yönelik baskılar artmaya başlamıştı Locke'un üzerinde. Uğraşacağı mesele de evvelce Molyneux'ye itiraf ettiği üzere, "Yakayı sıyırabilirsem hiçbir üzüntü duymayacağım" dediği bir meseleydi. Kral, Ticaret Kurulu üyelerinin tayinine ilişkin önerge için gerekli yetki belgesini çıkarmıştı; üstelik bu sefer belgeye Devlet Mührü de basılmıştı. Trumbell'den gelen ateşli bir mektup Locke'u, yeni Komisyon üyelerinin artık toplanması gerektiği konusunda uyarmaktaydı: "Şimdi kamu adına çağrıda bulunuyorum size, kamu hizmetinde yardımlarınıza, dolayısıyla da katılımınıza ihtiyaç var". Ticaret Kurulu "yoluna fiilen devam etmeli, yoksa çok feci müşkül durumlarla belalar çıkacak ortaya. Ümit ediyorum ki sağlığınız, gelip burada bir süre kalmanıza müsaade edecektir; ayrıca sizi burada bulunmaktan alıkoyan şey her neyse . . . biliyorum ki ülkenize duyduğunuz sevgi ve ortak çıkarlarımıza karşı hissettiğiniz şevk bunun üstesinden gelecektir". Temyiz Komisyonu üyelerinden olan Sir William Honeywood'dan gelen bir başka mektupla baskılar daha da artmıştı: Yakında toplanılacak "ve edeceğiniz yardımların bizim için yalnızca gerekli değil, çok da faydalı olduğu inancıyla orada bulunmanızı istirham ediyoruz".[15]

Bu çağrılara hiç de hazır değildi Locke. İlk çağrının yapılmasından bir önceki gün, "Mükemmel bir kış havası var, bunları da şöminenin yanı başında yazıyorum", demişti Clarke'a (o günün başlangıcında ve bitiminde "yağmur çisentisi" ve kuzeydoğudan esen "sert ve uğuldayan bir rüzgâr" olduğunu kaydetmişti). Şehirde ne kadar zaman geçireceğinden bihaber olan Locke mümkün olduğunca hazır olmak istiyor, "cesaret edip o düşman havaya girmeden önce öksürüğünden arta kalanın geçmesi için" de en azından bir hafta süreyle daha ılıman bir havaya ihtiyaç duyuyordu.[16]

Bununla beraber Locke, Honeywood'a hemen cevap verip, "ne sağlığın ne de havanın" kendisini gerekenden daha fazla alıkoyacağını bildirmişti. Mümkün olan en kısa sürede şehirde olacağını söylemişti. Ne yazık ki çok yakın bir zamanda gerçekleşmeyecekti bu, zira bir sonraki fayton, Temyiz toplantısının olacağı gündü ve zaten yer de yoktu. Locke bundan bir sonraki faytonla, dört gün sonra gitmişti şehre. Oraya bir şekilde Temyiz işiyle ilgili olarak gitmiş olsun ya da olmasın, bu iş çok da uzun sürmemişti ve Locke kısa bir süre sonra Oates'a dönmüştü.[17]

Bir hafta sonra Londra'ya doğru tekrar yola çıkmıştı Locke. "Bu krallığın ticari işlerini geliştirmek, Amerika'da ve diğer yerlerdeki plantasyonlarını teftiş etmek ve iyileştirmek" amacıyla, yeni tayin edilen diğer Komisyon üyeleriyle ilk buluşmasından evvel önünde iki haftayı aşkın bir süre bulunuyordu. Popple'ın sekreterliğe aday gösterilip (büyük ihtimalle de Locke'un nüfuzu sayesinde) seçilmesinin akabinde, Komisyon üyeleri "bir dahaki pazartesi öğleden sonra saat dörtte, ondan sonra da her pazartesi aynı saatte, her çarşamba ve cuma da sabah saat onda"[18] buluşmayı kararlaştırmıştı. Aslında bazen bundan bile daha sık buluşulmuştu ve Ticaret Kurulu sağlığını bozan önemli bir unsur olarak yer etmişti Locke'un hayatında.

Locke, tayin edilişi vesilesiyle kendisini tebrik eden Molyneux'ye mektup yazdığı ağustos ayının ilk günlerine dek, yapılmış olan on beş toplantının iki tanesini kaçırmıştı yalnızca. "Müsaadenizle yersiz gururlara kapılmadan size hakikati fısıldayacak olursam", diye yazmıştı Locke, "bu iş bana hiçbir şey kazandırmayacak":

> Yaşım ve sağlığım dolayısıyla koşuşturmadan ve işten uzak durmam icap ediyor; ayrıca zihnimdeki birtakım meşgaleler de, kamu görevinin insanı cezbeden mükâfatlarından çok daha fazla cazip kılıyor bu durumu. Sanırım elimdeki bana yetiyor; ne uzun uzun yaşamak ne de mevcut durumumdan daha zengin ölmek gibi bir arzum var. Bu sebepledir ki bu kısmeti tebrik etmek yerine, beni girdaba sokan bu bahtsız duruma yazıklanırsanız, daha yerinde olur.[19]

Pierre Coste, Locke hakkında şunun söylendiğini kaydedecekti: "Kendisi, o meşhur bedenin ruhuydu bir bakıma. En tecrübeli tüccarlar bile, bütün hayatını fiziğe, zümre edebiyatına ya da felsefeye adamış bir insanın, gençliklerinden beri kendilerini hasrettikleri işle ilgili olarak kendilerinden daha geniş ve kesin fikirlere sahip oluşuna hayret ediyorlardı".[20]

Ticaret işinin "girdap"ına rağmen, Locke, "pek çok işe muktedir, ilim irfan sahibi sıra dışı bir insan" olan dostu Alexander Cunningham'la biraz zaman geçirmeye fırsat bulup, Alman felsefeci Gottfried Leibniz'in yazdığı "Quelques remarques sur le livre de Mons. Lock intutilé Essay of Understanding" [Bay Locke'un İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme başlıklı kitabı üzerine bazı gözlemler] adlı kısa bir makalesiyle ilgili olarak fikir alışverişinde bulunmuştu. Cunningham'a bu makaleyi yılın başlarında Leib-

niz'den bizzat almış olan Thomas Burnet diye biri vermişti. Locke'un yazdığı *Thoughts concerning Education*'dan [Eğitime Dair Düşünceler] etkilenmiş olan Leibniz, *Deneme*'de "hoşuna giden pek çok şey" bulmuştu ve Locke'un bu kitapla ilgili gözlemlerini okuyup cevap vermesini ümit etmişti.[21]

Leibniz, Locke'la birkaç hususta hemfikir değildi: Leibniz'e göre, fikirler doğuştan vardı ve "kendi ruhumuzun içinden çıkıp geliyordu"; "ruhun kendisinde de hiç idrak bulunmuyor değildi", ayrıca boşluk diye bir şey de yoktu. Bununla beraber (örneğin "parçalarında idrak bulunmayan bir madde öbeği düşünmeyi noksansız kılamaz" gibi) başka hususlarda hemfikirdi; övgülerindeyse cömertliği elden hiç bırakmamıştı ("kendi bulduğu önemli fikirleri sunuyor bizlere; feraseti ve tarafsızlığı her yerde kendini belli ediyor. Madeni tahlil etmekle kalmıyor, bize sunduğu kaliteli madeni çoğaltıyor da").[22]

Leibniz'in günümüzde büyük bir felsefeci olarak ününün kaynağı olan pek çok yapıt o sıralarda yayımlanmamıştı henüz. En çok matematikçi olarak tanınıyordu. Böyle olmakla beraber Locke, Molyneux'ye, "Bay Leibniz'in yüce ismi içimde bir umut uyandırdı" demişti; ama bu isim ile "incelediği makale hiç bağdaşmıyordu; zira Locke ile Cunningham makaleyi "paragraf paragraf" okuduğunda, Cunningham kimi bölümleri anlayamamış, Locke da kimi bölümlerde Leibniz'in kanaatlerinin "tutmadığı" fikrine varmıştı. Bir ihtimalle, İngilizceyi pek iyi kavrayamayan Leibniz kimi zaman Locke'u yanlış anlamıştı. Her halükârda, Leibniz'in salt üstü kapalı geçilen kabataslak görüşleri Locke'a bayağı şaşırtıcı gelmiş olsa gerekti: Leibniz'in doğuştan gelen fikirler hakkındaki "geçmişteki tüm düşüncelerimizi hatırlamakla kalmayıp, gelecekteki tüm düşüncelerimizi de önceden hissediyoruz" yollu sıra dışı görünen iddiası, Locke'un daha ziyade ayakları yere basan tarzıyla pek de bağdaşamazdı. Locke'un, Leibniz'in makalesiyle ilgili olumsuz tepkilerini Molyneux ile Le Clerc de paylaşmıştı. Le Clerc, "bu matematikçi hakkında" duyduğu onca iyi şeye rağmen, "Sizi hiç anlamıyor, ayrıca kendi kendini çok iyi anladığından da şüpheliyim", diye düşünüyordu.[23]

Leibniz, Burnet kendisine Locke ile Cunningham arasında neler geçmiş olduğu hakkında pek bir şey anlatamayınca hayal kırıklığına uğramıştı. Burnet, Locke'un Leibniz'e "çok saygı duyduğunu", yazdığı makaleyi de "en büyük iltifat olarak" kabul ettiğini bildirmişti, ama Burnet şunu da söyle-

meden geçememişti ki Cunningham, Locke'un makalenin içeriğine ilişkin düşüncesini iletirken "o kadar da özgür" değildi. Leibniz, Locke'un hükümetin verdiği işlerle uğraşıyor olabileceğinin farkında olmakla beraber, Burnet aracılığıyla Locke'a "sizin büyük ve hakiki hayranınız . . . bizzat sizden de malumat almayı arzu ediyor" diye bildirmişti. Burnet da gelecek yılın başlarında Locke'a makalenin bir başka nüshasını göndermişti.[24]

En azından Burnet'ın aracılık ettiği kadarıyla, Locke ile Leibniz arasındaki samimiyette bir eksilme söz konusu değildi; yayımladıklarının birer nüshasını birbirlerine gönderiyorlardı (örneğin Locke *Several Papers relating to Money, Interest and Trade* [Para, Faiz ve Ticarete Dair Birtakım Yazılar]derlemesini göndermişti). Gelgelelim Locke felsefe tartışmalarına hiç girmeyecekti. Vakit darlığı dolayısıyla Leibniz'in makalesiyle hak ettiği kadar ilgilenemediğini söylemesinin ardından, Leibniz onu sıkıştırmaktan vazgeçmiş, Burnet'a da, neticede Locke'un metafiziğine kıyasla kendi "metafiziğinin biraz daha Platoncu olduğunu", dolayısıyla da genel beğeniye uymadığını söylemişti. Burnet sonradan Leibniz'e işin gerçeğini biraz anlatmıştı: "Gözlemler"i tam olarak anlayamamıştı Locke. Leibniz nerelerde güçlük çekildiğini öğrenmek için sabırsızlanıyordu. Ancak Locke'un ölümünün ardından, Locke'un Molyneux'ye yazdığı mektuplar yayımlandığı zaman onun tepkisinin esasında küçümseme olduğunu öğrenecekti Leibniz.[25]

Vakit meselesi bir kenara bırakılırsa, Locke'un tartışmaya girmeye duyduğu isteksizliğin, Leibniz'in felsefi ferasetine ilişkin taşıdığı küçümseyici görüşle bir alakası olsa gerekti. Bu görüş Leibniz'in gönderdiği yayımlanmış bir makaleyi okuduğunda doğrulanmış ve Locke "büyük yetenekler bile büyük düşünceler yürütmeden bir konuya hâkim olamaz; ayrıca en geniş zihinlerin bile sığlıkları vardır", sonucuna varmıştı. Leibniz'in yazmış olduğu "ıvır zıvır şeyler, onun öyle bahsedildiği kadar da büyük bir adam olmadığını düşünmeye zorluyor beni", demişti Locke.[26]

Locke temmuz ayının sonlarına doğru, Kurul toplantılarına ("sağlığım açısından faydalı, elimdeki bazı işler açısından da gerekli olan") biraz ara vermişti. Bu zaman zarfında toplantılardan ikisine katılmayıp Oates'a gitmişti birkaç günlüğüne. Locke'un elindeki iş, Damaris'in kardeşi John'un, anneleri tarafından kurulmuş yardım cemiyetinin mütevellilerine karşı yürüttüğü bir faaliyetle alakalıydı. Bu faaliyet, Locke'un sonraları övünürken kendinden aşırı derecede memnun olduğuna delalet etmekteydi: "Bu

konularda benden çok daha ehil olanlarla istişare edinceye kadar, işe el atıp kökünden halletme âdetim yok, ki bütün ömrüm boyunca da davalardan ve ihtilaflardan bu yolla imtina edebildim".[27]

Sonraki ay boyunca Locke, Molyneux'nün ricası üzerine, zaman ayırıp portre ressamı Michael Dahl'a poz vermişti. Molyneux resmi elde etmek için sabırsızlanıyordu (bilhassa da birisi Molyneux'ye "sima olarak size benzettim biraz; zihin olarak da size benzediğine kani oluyordum neredeyse" dediği içindi sabırsızlanmıştı). Eylül ayı gelip de resim tamamlandığında ("çok ciddi göstermiş beni " diye yakınan) Locke şunları söylemişti Molyneux'ye: "Evinizde bana böylelikle bir yer tahsis etmekle bendenize verdiğiniz büyük şerefi, hürmetinizde ve alakanızda bir yere zaten nail olmamın neticesi olarak görüyorum; bu durum da bende büsbütün kibre benzediğini düşündüğüm şeye daha kolay tahammül etmemi sağlıyor". "Resmin, tanrıları ya da onların yanı başında duran yüce insanları temsil etmek üzere düşünüldüğünü" açıklamıştı Locke. Molyneux de bu sözlere, "Tam da bu sebeple resminizin yapılmasını istedim!" cevabını vermişti.[28]

Ticari meseleler Locke'un vaktinin büyük bölümünü doldurmaya devam ediyordu (umduğu üzere kendi meseleleriyle ilgilenmek için Somerset'e gitmeye hiç mi hiç vakit bulamamıştı). Toplantılar haricinde (Locke kasım ayının ortalarına dek –14 Ağustos'ta, 20 Eylül'de, 16 Ekim'de– toplantılara hiç aksatmadan katılmıştı) Norfolk'taki gemi kazası, tüccarlar arasındaki ihtilafın çözüme kavuşturulması ve keten imalatı gibi pek çok konuyla ilgili olarak yapılacak bazı tahkikler ve yazılıp cevaplanacak mektuplar vardı. Eylül ayının başlarında Locke, henüz küçük yaştaki Esther Masham'a şunları yazmıştı: Gerçi "kafam . . . artık tüccar bir adamın kafası; kömür ve lekeci kili, kandil isi, kabara ve daha bir sürü bu tür mühim şey kakılıyor kafama; gene de hanımefendiler için boş ve nezih bir yer pekâlâ mevcut; orada nasıl da evin hanımı olarak oturduğunuzu, mahzenimde bulunan bütün amberlerle incilerin, bütün halis ipeklerle muslinlerin emrinize amade olduğunu bir görebilseydiniz, hiç şikâyet etmezdiniz".[29]

Locke, kasım ayının ortalarında, kamu görevlerini bırakıp eve dönmüştü. Yılın ilk zamanlarında, kendini iyi hissetmesine rağmen kendine olan güveni sarsılmıştı biraz: "Yaz mevsimindeki zindeliğimin verdiği kıvanç, bir dahaki kışı çıkarabileceğim anlamına gelmemeli", demişti Molyneux'ye. Bu endişe daha yakın zamanlarda da âdeta doğrulanmış olsa ge-

rekti. Sonraları Londra'dayken kendisinde, kronik öksürük ve nefes darlığı haricinde, akut kramplar da baş göstermişti ki bunlar "durmaksızın her gece ..... ıstırap veriyordu". Neyse ki taşraya döndükten birkaç gün sonra Clarke'a, nihayet bu krampların geçtiğini, bunun da muhtemelen "şehirde bana bu şekilde eziyet eden o ifrazattan kurtulmama yardımcı olan havanın lütfu" sayesinde olduğunu söylemişti. Diğer rahatsızlıklarına gelince; "öksürüğüm beni zalimane sarsmaya devam ediyor, gerçi akciğerlerim şehirdekinden daha iyi işliyor, ayrıca nefes darlığından da şehirde olduğum kadar mustarip değilim".[30]

Syl, Locke'la beraber Oates'a dönmemişti, zira hizmetçi, uşak ve mübeyyiz olarak hizmet ettiği on sekiz yılın ardından Syl, bir önceki ay, Ticaret Kurulu'nun sekreteri Popple'ın maiyetinde kâtip olarak çalışmak üzere ayrılmıştı (maaşı da yirmi katına çıkmıştı). Hiç şüphe yok ki Locke, Whitehall'da sık sık rastlamıştı ona. Ama görüşmeleri bununla sınırlı kalmamıştı, zira Syl sık sık Oates'a çeşit çeşit öteberi getirip satmış, ara sıra da Locke'u ziyaret etmişti. Syl'ın tutmuş olduğu ayrıntılı günlük hesaplara nihai bir hal vermeye sıra geldiğinde, Locke'un borcu olduğu ortaya çıkmıştı ki bu borç Syl'ın bir yıllık maaşına tekabül ediyordu neredeyse. Bununla beraber, hesap defterinde de kayıtlı olduğu üzere, Syl cömertlik göstererek "söz konusu 3.11.3 poundluk borçtan vazgeçip silmeye" karar vermişti. Birkaç yıl önce Syl, bir süreliğine Locke'un hizmetinden çıktığında, Locke "güvenilir, vakur, çalışkan, dinç, düzgünce okuyup yazabilen ve dört dörtlük kimi başka niteliklere de sahip olan" böyle birini bulmanın mucize olduğu fikrine varmıştı. Bu yüzden de çeyrek saati Syl'dan 5 şilin daha az, 15 şilin olan Timothy Kiplin, Syl'ın yerini aldığında tatmin etmesi gereken pek çok şey bulunmaktaydı. Ne var ki "Tim"in daha en baştan, selefi kadar faydalı olamayacağı ortaya çıkmıştı: Bir kere, Fransızca yazılanları temize çekemiyordu.[31]

Kasım 1696 – Şubat 1697: "Kırpılmış Bir Hıristiyanlık"[32]

Oates'a dönmesinin üzerinden çok geçmeden, Locke, artık Worcester Piskoposu olan Edward Stillingfleet tarafından yakınlarda yayımlanmış, *A Discourse in Vindication of the Doctrine of the Trinity* [Teslis Öğretisinin Savunulması Üzerine Bir Söylev] adlı bir kitap okumuştu. Stillingf-

leet "akıldan" gelen itirazlara karşı Teslis öğretisini savunurken, Locke'un *Deneme*'sindeki bilgiye ilişkin izahatı da eleştirmişti. Molyneux, Locke'un cevap vermeye uğraşarak zaman kaybetmesine değecek bir şey olarak görmemişti bunu: "Şu anda yapılacak iş değil; ama belki de ya *Deneme*'nizin bir sonraki baskısında ya da yayımlayacağınız başka bir çalışmada, buna dikkat çekme fırsatı bulursunuz".[33] Locke ise bunu farklı değerlendirmiş ve hemen *Worcester Piskoposu'na Bir Mektup*'u yazmaya koyulmuştu.

Göründüğü kadarıyla Molyneux haklıydı, zira Stillingfleet'in söylediklerinin çoğu belirsizdi ve yanlış anlamalara dayanıyordu. Dahası, Locke'un Limborch'a aktardığı, cevap verme sebebi, gene göründüğü kadarıyla, kamu önünde tartışmaktan hoşlanmayışından ağır basabilecek güçte değildi: "Niçin bu fikri savunduğuma dair sebepler sunmam gerekiyor, halbuki ben bu fikrin hakikate aykırı olduğunu ortaya koyamıyorum ki".[34] Ama yazdığı *Mektup*'tan açıkça anlaşıldığı gibi, bu sözün altında yatan, resmi kilisede otorite konumundaki bir piskopos olan Stillingfleet'in *Deneme*'yi, kilisenin öğretilerine yönelik heretik Socinusçu saldırılarla alenen ilişkilendirmiş olmasıydı. *Deneme*, elbette aleni olmayan bir tarzda, Teslis karşıtlığına destek vermiyor olsa da, Locke (bu konu hakkındaki kişisel görüşleri ne olursa olsun) kendisini resmen yasaklanmış heretik görüşlerle ilişkilendiren her türlü iddiayı en kısa sürede çürütmek istemekteydi.

Stillingfleet'in onu dinsel heterodoks görüşlerle ilişkilendirmesinin bir şekilde kötü niyet taşıdığını ve *Deneme*'ye karşı olarak girişilen planlı bir hareketin parçası olduğunu düşünüp düşünmediği açık olmamakla beraber, Locke bu tarz bir şeyin ortalıkta kol gezdiğini gerçekten de düşünüyordu. Kısa bir süre sonra, Locke *Mektup* yayımlandığı sırada Molyneux'ye, kendisinin doğuştan ideleri yadsımasına karşı William Sherlock'un yakınlarda vaaz verdiğini, bu görüşü "neredeyse ateizme varmak" ile suçladığını söylemiş, sonra da kanaatince idrak ettiği üzere *Deneme*'ye karşı genel bir tavır değişikliği olduğunu açıklamıştı. Üç yıl önce, *Deneme*'nin ne kadar çabuk satıldığı üzerine fikir yürütürken, "ne denli heteredoks olursa olsun" kitaba "o ana dek saldıran birinin çıkmadığını" söylemişti biraz düşüncesizce. Şimdiyse biraz daha kaygıyla şunu söylüyordu: "Kitabım hiçbir itirazla karşılaşmaksızın dünyaya altı yedi yıl önce gelmiş, o zamandan bu yana kimilerince faydalı, en müsamahasızlarca da masum bulunmuş olsa da", öyle görünüyor ki bu durumun artık değişmesine "karar verilmiş kimi kişiler tarafından".

> Ne olduğunu hiç bilmediğim, muhtemelen baş belası olan bir şey nihayet bulunup çıkarıldı kitapta; dolayısıyla bu kötü bir kitap ve buna göre muamele edilmesi şart. Hususi bir şeyler bildiğimden değil, ama aynı anda gerçekleşen birtakım olaylar bunu getiriyor aklıma; bunun sonunun nereye varacağını zaman gösterecek.[35]

Stillingfleet çalışmasının son bölümünde, Teslis öğretisini, bunun "gizemli bir şey olduğu, dolayısıyla da aklı aştığı ve böyle bir şeye aklen inanmaya zorlanamayacağımız" yollu itiraza karşı savunuyordu. Locke *Mektup*'unda, bilgiye dair kendi açıklamasının niçin bu itirazla ilişkilendirildiği ve bu işi kimin yaptığı konusunda tamamen şaşkın bir durumda olduğunu ifade etmişti sürekli olarak: "Bende de ne şans varmış ki", demişti tatsız bir edayla, "söylemediğim bir şey için başkalarının yanında yer alıyorum .... bu durumun nasıl ortaya çıktığını en iyi zatıaliniz çözebilir".[36] Gerek genel ölçekte gerekse ayrıntıda, Stillingfleet'in düşünce çizgisini idrak etmek hiç mi hiç kolay değildi (bunun sebebi de düşüncesinin derinliği değil, kafa karışıklığı ve dikkatsizlikti). Sonuç olarak Locke, Stillingfleet'in söylediklerini ana hatlarıyla ortaya koyamamış, ama uzunca alıntılar yapmak ve polemiğe girerek satır satır yorumda bulunmak zorunda kalmıştı.

Stillingfleet "akıldan gelen" itiraza "akıl derken ne anlaşıldığını" araştırarak yaklaşmıştı. Ama bu hususta müspet bir tavır takınmak yerine, bu itirazı ortaya atanlara atfettiği bir izaha saldırmakla yetinmişti. Yakınlarda yayımlanan, üniteryenlik yanlısı bazı kitapçıklarda, "açık seçik algılara" yapılan bazı göndermeler dışında çok az şey bulmuştu, ama Kitab-ı Mukaddes'teki vahiylerin yalnızca "aklı aşmadığı" takdirde kabul edilebileceğini iddia eden, John Toland'a ait *Christianity not Mysterious* [Gizemsiz Hıristiyanlık] adlı yeni çıkan bir kitapta daha fazlasını bulmuştu.[37]

Locke, Toland'ı 1693'ten beri tanıyordu. Le Clerc, Limborch ve Furly'den gelen mektuplar vasıtasıyla tanışmıştı onunla. Muhtemelen Locke, Toland'ın kitabının bir kısmını daha müsvedde halindeyken görmüştü (Middlesex Büyük Jürisi, *Hıristiyanlığın Ussallığı* ile aynı anda bu kitaba da itiraz etmişti). Toland, Locke'tan adıyla bahsetmemişti hiç, ama "mükemmel bir çağdaş felsefeci"ye gönderme yapıldığı çok açıktı, zira kitapta, aklı deneyimden türeyen ideler arasındaki uyumlar ile ihtilafların algılanması olarak izah etmek de dahil olmak üzere, *Deneme*'nin pek çok yankısı yer almaktaydı.[38]

Toland'da okuduklarını baz alan Stillingfleet'in kendine hedef olarak seçtiği izaha göre, kesinlik ve bilgi, ideler arasındaki uyumlarla karşıtlıkları algılamamıza dayanıyordu ki bu ideler de hem deneyimden türemiş hem de açık seçik olan şeylerdi. Daha sonra Stillingfleet, Locke'un şahsına saldırır tarzda eleştirilere başlamış, bu izahın tatmin etmekten ne denli uzak olduğunu göstermeyi, böylelikle de "aklı aşan" şeylere, anlağımız açısından "açık seçik" olmayıp bir "gizem" teşkil eden şeylere inanmamamız gerektiği şeklindeki fikri sarsmayı amaçlamıştı. Stillingfleet, Tanrı'nın varlığına, maddesel ve düşünen tözlere dair Locke'un gösterdiği kanıtlara gönderme yaparak, Locke'un kendi pratiğinin bu kuramla her zaman bağdaşmadığını, bu yüzden de Locke'un "bize vahiy yoluyla bildirilen bir öğretiyi, bunun hangi yöntemle gerçekleştiğini anlayamamamız sebebiyle reddetmek için akla yakın bir temel" sağlayamadığını savunmuştu.[39] Ayrıca Locke'un genel olarak töze ilişkin ve iki kişinin *aynı* (her ikisi de kişiydiler) ama gene de *farklı* (iki taneydiler) olmasının ne anlama geldiğine ilişkin izahına gönderme yaparak, Locke'un pratiğinin, kuramını takip etmediği durumların onu Teslis'e özgü "bir tözde üç kişi" öğretisini reddedenlerin safına koyduğunu da savunmuştu.

Locke *Deneme*'yi Üniteryenlik ile ve Toland'ın aklı aşan şeyleri reddedişi ile ilişkilendirecek her türlü bağlantıdan kurtarmaya kesin kararlıydı. Her şeyden önce niçin kendisinin kamu önünde bu meselenin içine çekilmiş olduğunu sorgulamıştı boyuna. Locke, *Deneme*'nin Teslis'e dair tartışmalar "hiç düşünülmeksizin" yazılmış olduğunu, buna rağmen Stillingfleet'in *Deneme*'yi okumamış olan bir kimsede kitabın sanki bu tartışmalarla derinden ilişkiliymiş gibi bir izlenim uyandırdığını söylemişti. Stillingfleet metnin yirmi sekiz sayfadan fazla bir kısmında hep *Deneme*'ye gönderme yaptığından, "herkes zatıalilerinin bu sayfalarda söz konusu ettiği kişinin, yani Locke'un kendisinin Teslis'e karşı çıktığını ve gizemleri yadsıdığını zannedecekti: '... [gelgelelim] Zatıalinizin girdiği tartışmayla benim söylediğim şeyler arasında nasıl olup da ilişki kurulabildiğini hiç anlamıyorum'".[40] Stillingfleet'in ona atfettiği bilgi izahı konusunda ise Locke tekrar tekrar belirtmişti ki bilginin ideler arasındaki uyumun algılanması olduğunu savunsa da, bu idelerin "açık seçik" olmasını şart koşmuyordu ve idelerin böyle olmaması da bunları yadsımak için bir sebep teşkil etmiyordu. Tekrar ettiği üzere, ideler arasındaki uyumları idrak etmemiz için bunların bütün bakımlardan açık seçik olması gerekmiyordu. Ay-

rıca Locke şunu da söylemişti ki Stillingleet'in akıl, bilgi ve kesinlik hakkında (herhangi bir şey söylemişse şayet) bizzat söylediği şeyler, Locke'un ideler arasındaki uyumların algılanmasına dair söylediklerinden yalnızca terminoloji bakımından farklıydı.

Locke, töze dair tatmin edici olmayan bir izah sunduğu konusunda ise, kendi izahının Stillingfleet'inkinden hiç farklı olmadığını söylemişti cevaben. Locke niteliklerin nasıl da "tek başlarına mevcut olduğu"nu tasavvur edemeyeceğimizi, böylece de "bu niteliklerin ... töz adı verdiğimiz ... ortak bir özne tarafından desteklendiğini varsaydığımızı" söylerken, Stillingfleet de "kiplerin ya da ilineklerin bizatihi mevcut olması, kavrayışımız açısından bir çelişki" teşkil ettiği için, "bir dayanak ya da töz tasavvur ettiğimizi" savunmaktaydı. Şunu demişti Locke: Öyleyse müsaade edin de kendisinin insandaki genel töz idesi hakkında söylediklerinin "zatıalinizin otoritesi tarafından teyit edilme şerefine nail olduğunu, ayrıca [bu konuda söylediklerimin] Teslis'e karşı hiçbir itiraz içermediğini bütün dünyaya iftiharla açıklayayım; zira biliyorum ki böyle bir durumda zatıaliniz bu görüşte olmazdı". Son olarak da eğer Stillingfleet, Locke'un duyumdan ve düşünümden türeyen ideleri baz alarak iki insanın *doğa bakımından aynı* ama *sayı bakımından farklı* oluşuna dair söyleyebileceği şeyleri tatmin edici bulmuyorsa, aynı şekilde Locke da Stillingfleet'in söylediklerini işe yarar bulmuyor ve "onun ayrıntılı söyleminden hiçbir şey öğrenemiyor" idi. Eğer Locke, "doğa ile kişi arasındaki ayrım"ın açık bir izahını sunamadığı için Teslis karşıtlığıyla suçlanabiliyorsa, o zaman Stillingfleet de suçlanabilirdi.[41]

Locke sözlerini bitirirken, piskoposun kendisine karşı muamelesi hakkındaki şaşkınlığını özetlemişti: "Benimle olan bu tartışmanın hangi zemin üzerinde durduğunu, ne zaman ortaya çıktığını ya da nereye gittiğini pek bilmiyorum .... İzninizle tek arzum, zatıalinizin benim söylediklerimle .... Teslis öğretisine ya da gizemlere karşı diğer kişilerce ortaya atılmış itirazların arasında ne tür ilişki olduğunu göstermesi". Locke, her şeyin akıl için "açık seçik" ve şeffaf olmasını şart koşmadığını vurgulamıştı. "Aklı aşan gizemleri" kabul etmesi mümkündü: "Benim için kutsal kitap ... rızamın değişmez kılavuzudur; yanılmaz hakikati içerdiğinden ona daima kulak vereceğim .... Keşke içinde hiçbir gizem yok diyebilseydim .... Gelgelelim şeylerle ilgili kanıt görmek istediğimde de, inanmam için yeterli zemin de mevcut, zira bunları Tanrı söylemiş". Söylediği herhan-

gi bir sözün, "kutsal kitaptaki bir vahye aykırı olduğu kendisine gösterildiği anda", geri alacağını söylemişti Locke: "Ama zatıalinize şunu itiraf etmeliyim ki *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme* kitabımda bu türden hiçbir aykırılık göremiyorum ben".[42]

Uzun olsa da, Locke *Mektup*'u ocak ayının ilk haftasının sonunda tamamlamıştı. Mektubu yayımlanmak üzere Churchill'e yollamadan önce, gözden geçirmesi için Freke'ye göndermişti. Yaptığı birkaç sözel değişiklik dışında, Freke'nin tek eleştirisi "gözlemlediği üzere, bunda da Deneme'deki gibi .... sık sık tekrarların olmasıydı". Mektup mart ortasında yayımlanmıştı.[43]

Locke artık Londra havasına maruz kalmıyor olsa da, kasımda Oates'a döndükten sonraki haftalarda iyi değildi. Aralık başlarında biraz "iyileşme" olduğuna ve "bir müddet sonra" tekrar Londra'ya gelmesinin beklendiğine dair laflar edilmişti, ama akabinde, yeni yılın gelmesiyle "hasta ciğerlerinin baskısı altında" evin içine mahkûm olmuştu. Ama zihnini fazlasıyla meşgul eden şuydu: "Farklı türden birkaç iş, en kısa zamanda Londra'ya gitmemi gerektiriyor". O zamana kadar Ticaret Kurulu'ndaki yirmiyi aşkın toplantıyı kaçırmıştı ve kendisine bunun hatırlatılmasından hiç hoşlanmıyordu muhtemelen. "Biraderlerimden bazıları", diye yazmıştı Somers'e:

> anladığım kadarıyla, taşrada çok uzun kaldığımı düşünüyor ve dönüp kendime düşen görevi yapmamı, çeşit çeşit işleri halletmeye yardım etmemi istiyorlar .... Haklı olduklarını söylemekten başka ne gelir ki elimden; ama aynı zamanda benim taşrada kalmakta haklı olduğumu düşünmemek de gelmiyor elimden; zira burada gösterdiğim tüm ihtimam sağlığımdan arta kalan ufak parçaları muhafaza etmeye ancak yetiyor.

Muhtemelen memnuniyetsizliği bir sonraki aşamada istifa etmeyi önermesine yol açmıştı:

> O halde yapılacak tek şey kalıyor, o da benim gücümün elverdiğinden çok daha sürekli bir katılım gerektiren bir mevkiyi daha fazla meşgul etmemek; bu amaçla da siz Lord hazretlerinden Majestelerini ikna etmenizi diliyorum ki kendisi bahşederek onurlandırdığı bu görevden azat etsin beni.[44]

Somers "onun sağlığının kötü durumda olmasına çok üzülüyor" idi elbette. Locke'un "iyileşene dek işine dönmeyi düşünmeyecek kadar ken-

disine, arkadaşlarına ve ülkesine saygı duyduğuna" inanıyordu. Gelgelelim Somers istifayı Kral'a iletme konusunu, Locke'la bizzat görüşünceye kadar dikkate almayacaktı şüphesiz. Locke ise buna sert, belki de biraz tahammülsüzce cevap vermişti: "Eğer hasta ciğerlerim ... şehre gelip orada siz Lord hazretleriyle konuşma fırsatı yakalamak için beklememe imkân verecek olsaydı, bu görevden ayrılmayı istemeye zaten hakkım olmazdı". Şunu da öne sürmüştü Locke: "Hastalıklı bünyeme siz Lord Hazretlerinin gösterdiği büyük ihtimam, ümit ederim ki daha da büyüyecek ve ... siz Lord hazretlerine bir gölgenin yerine bir insan koymayı düşündürmeye kadar varacak".[45]

Gelgelelim Locke hemen bir hafta sonra, kapalı ve rüzgârsız bir günde, "biraz kalmak amacıyla" Londra'ya gitmiş, iki gün sonra da yeniden bir Kurul toplantısına katılmıştı (son elli dokuz toplantıyı kaçırmıştı). İşlerin baskısı, Komisyon Üyelerini cumartesi günü hem öğleden sonra hem de akşam toplanmaya zorlamıştı; aynı şekilde ertesi pazartesi de böyle olmuştu. Salı ve çarşamba günleri tekrar buluşmuşlar, ertesi gün bir kez daha toplanmaya karar vermişlerdi; muhtemelen Locke bu kadarını fazla bulmuş, hem bu toplantılara hem de ertesi günküne katılmamıştı. Cuma günkü Temyiz toplantısına katılmıştı belki, ama "bir hafta rahatsızlık ve nefes darlığı çekerek kaldıktan sonra" ertesi gün "apar topar" Oates'a dönmeye mecbur olmuştu. "Hastalığım öyle hızlı ilerledi ki bir haftadan daha kısa bir sürede hayatım tehlikeye girdi, ben de şehirden ayrılmaya mecbur kaldım", demişti Locke sonradan.[46]

Locke kendisini "hastalıklı ihtiyar bir adam" olarak hissetmesine rağmen, Londra'da geçirdiği bu birkaç günde pek çok iş halletmişti. Birçok Kurul toplantısına katılmanın yanı sıra, kendi ilgileri ile işlerine ilişkin bazı şeyler de yapmıştı. Kraliyet Derneği'nin kâtibi olan Hans Sloane ile bilhassa görüşmeye çalışmıştı, zira ona bir keresinde Paris'te görmüş olduğu, olağandışı uzun tırnaklara sahip bir insanla ilgili bilgi vermeye söz vermişti. Oates'tan gelirken, bu vakayla ilgili yazılı bir açıklama yerine (belgeleri arasında hemen bulamamıştı bunu) bu "anormal tırnaklar"dan kesilmiş birkaç parça, bu "sert maddeden parçalar" getirmişti. Locke bunları yirmi yıl boyunca özenle saklamış olsa gerekti. Sloane bu parçaları bir Dernek toplantısına götürmüş (bu toplantıda bunların derneğin müzesine konulması kararlaştırılmıştı; "bu tuhaf tırnaklar için çok büyük bir onur", diye düşünmüştü Locke) ve Locke'un bunlara dair anlattıklarını da derneğin dergisi *Philosophical Transactions*'ta yayımlatmıştı.[47]

Locke, şaşırtıcı bir şekilde, elinde bir başka müsveddeyle, *A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity* [Hıristiyanlığın Ussallığı'na Dair İkinci Savunma] ile Churchill'e uğramıştı. Ertesi ay yayımlanmıştı bu. John Edwards'ın başka saldırılarına karşılık olarak verdiği bu uzunca cevabı yazmaya ne zaman fırsat bulduğu açık değildir. Öne sürüldüğü gibi, eğer cevabı bu yıl yazdıysa, bu iş yalnızca birkaç haftasını almış olsa gerekti. Öte yandan önceki yılın son ayları, Stillingfleet için *Mektup* yazmakla geçmişti zaten. İlkin Locke, Edwards'ın yazdığı, önceki yılın başlarında yayımlanmış olan *Socinianism Unmasked* [Socinusçuluğun Maskesini Düşürmek] adlı kitap için bir cevap yazmayı amaçlamamış, "düşünceli her okur"un bu kitabın "hor görülmekten başka bir şeyi" hak etmediğini anlayacağını düşünmüştü. Ama daha yakınlarda, *The Socinian Creed* [Socinusçu Amentü] adında başka bir kitap daha yayımlanmıştı. Edwards bu kitapta, Locke'un "eğer elinden gelebilseydi kendisine cevap vereceğini" söylemişti alay ederek. Dolayısıyla Locke nihayetinde "Hıristiyanlığın çıkarı kendisinin sessizliği yüzünden zarar görmesin diye" bu işi yapmaya girişmişti.[48]

Edwards'ın eleştirileri kendisinin *The Causes of Atheism*'de [Ateizmin Sebepleri] ortaya koyduğu ana fikri tekrarlıyordu uzun uzadıya: *Hıristiyanlığın Ussallığı* ve buna ilişkin *Savunma* eğer gerçekten de ateizm yanlısı değilse, o zaman Socinusçuluktan yanaydı. Socinusçuların kullandığı tipik bir yöntem olan, anonimliğe başvurulması da bunun göstergesiydi: "Yazar Hıristiyanlığı bu kadar kötüye kullandığı bir kitabın başına bir Vaftiz adı koyamazdı". Edwards, *Socinusçuluğun Maskesini Düşürmek*'te bu kitapların yazarına taktığı adla, "savunucu"ya meydan okuyarak, kimliğini açıklamaya davet etmişti, gerçi söz konusu kişinin "Locke" olduğundan şüphesi yoktu hiç. *Socinusçu Amentü*'de ise sinsice davranmıştı bu konuda. "Arkadaşlarıyla destekçileri arasında revaçta olan ortak kanı" *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı Locke'un yazdığıydı; "onlar kitabı kendisinin adıyla andığına göre, ümit ederim ki benim de böyle anmam incitici olmaz". Edwards'ın *Deneme*'ye ve *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler*'e dair gönülsüz övgülerinde de sinsi bir memnuniyetsizlik mevcuttu: "Bizzat beyefendi hakkında iyi düşünmeye eğilimliyim .... İnsan Anlağı ve Eğitim üzerine daha önce ortaya koyduğu çalışmalarıyla biraz itibar kazanmıştı; şimdi de ... yeteneklerini bir kez daha göstermeye soyunuyor ... Talihsizce seçtiği fikre, bunu daha da talihsizce ve başarısızca savunuşuna acıyorum".

Daha sonra, Locke'un para hakkındaki "keskin ve mahirane" yazılarını övüyormuş gibi yaparak şunu demişti: "Ama ... kendisinin kırpılmış bir Hıristiyanlık ortaya koymasını ve dinle ilgili olarak önümüze sahte bir para, düzmece bir mühür atmasını onaylayamam".[49]

Edwards, Socinusçuluğa yönelik genel suçlamalarını, *Hıristiyanlığın Ussallığı*'na alkış tutanların hepsinin alenen Socinusçu ve Teslis karşıtı olduğunu belirterek daha da ileri götürmüştü. Ayrıca Edwards (Locke'un *Savunma*'da da belirtmiş olduğu gibi) *Hıristiyanlığın Ussallığı* daha baskıdayken kopan "yaygara"ya da işaret etmiş ve bunda biraz fesatlık bulunduğunu iddia etmişti: "Kitabı göklere çıkaran belli vekiller ile ajanlar vardı ve bu alkışlar Rakovcu* taraftan geliyordu". Edwards, aslında tam da bu kitabın yayımlanışının, Locke'un da içine çekildiği, düzenlenmiş bir komplonun parçası olduğunu öne sürmüştü: "Socinusçuluğun tam da bu zamanda tesis edilmesi gerekiyordu, ... herkesin bu işe el atması gerekiyordu, yani bulabildikleri herkesin. Başka kişilerin arasından, kendilerine muazzam ölçüde faydalı olacağını bildikleri bir beyefendiyi düşünüp seçtiler; muhtemelen bu beyefendi de onlara faydalı olmaya çoktan hazırdı". Edwards'ın öne sürdüğü üzere, plan (Locke'un yaptığı gibi) Socinusçuluğa dair bütün bilinenleri yadsımak, sonra da bunu gizliden gizliye yaymaktı: "Eğer inanılması gereken tek bir şey varsa, o zaman Teslis'e dair, Tecessüm'e ve İsa'nın Tanrısallığı'na dair, ölerek kefaret ödediğine dair vs. öğretiler Hıristiyan olabilmemiz bakımından gereksiz kılınıyor demektir".[50]

Edwards'ın Locke ile ilişkili olduğunu teşhis ettiği kişiler arasında, Dorset'teki Steeple köyünün papazı Samuel Bold da bulunuyordu. Önceki yılın sonlarına doğru yayımlanmış *A Short Discourse of the True Knowledge of Christ Jesus* [İsa'ya Dair Gerçek Bilgi Üzerine Kısa Bir Söylev] adında bir vaazda, ayrıca *Some Passages in the Reasonableness of Christianity, etc. and its Vindication ... with some Animadversions on ... "Sociniasim Unmasked"* [Hıristiyanlığın Ussallığı vs. ile buna ilişkin Savunma'daki Bazı Pasajlar ... ayrıca "Socinusçuluğun Maskesini Düşürmek" ... hakkında bazı Tenkitler] adlı daha uzun bir risalede, Edwards'ın o güne dek Locke'a yöneltmiş olduğu saldırılara karşı Locke'u savunmuştu Bold. Locke'un savunduğu şeylerin destekçisi olup çıkmıştı vaazında: Hıristiyan olmak için gereken tek bir akide vardır; Kitab-ı Mukaddes'te yer alan di-

* Polonya'daki Rakow, Socinusçuluğun merkezlerinden biriydi.

ğer akidelere inanmak ise Hıristiyan kişiye bağlıdır. Bir süre sonra, Edwards'a ait *Ateizmin Sebepleri* kitabı Bold'u *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı tekrar okumaya sevk etmişti ve Bold "yayımlanmasından hemen sonraki üstünkörü inceleyişine kıyasla, bu kitabın ana tasarısıyla ilgili olarak artık daha doğru ve daha hakkaniyetli bir kavrayışla donanmıştı". Böylelikle *Hıristiyanlığın Ussallığı*'ndaki görüşlerin kendisininkilere yakın olduğunu, Edwards'ın da bunları anlamadığını fark eden Bold bu görüşleri savunmak için harekete geçmişti. *Hıristiyanlığın Ussallığı*'ndaki "dinde hizipleşmeyi altüst etme ve ortadan kaldırma" temayülünü överken, kitabı "en az son bin altı yüz yıldır yayımlanan en iyi kitaplardan biri" addetmişti. ("Benim de fikrim ... en kötülerinden biri olduğu", diye nazire yapmıştı Edwards sonradan.)[51]

Bold'un Edwards'a yönelik eleştirileri gayet açık ve aydınlatıcıydı; aynı zamanda çok adil ve nazikti de. Locke'un ona kanının kaynaması, sonra da önsözünde Bold'a yazılmış bir açık mektup içeren *İkinci Savunma*'da onu müdafaa etmesi hiç de şaşırtıcı değildi. Locke, *Hıristiyanlığın Ussallığı*'na karşı böylesi bir yaygaranın koptuğu bir zamanda Bold'un kendisini savunmasına şaşırdığını yazmış, Bold'un sağduyuyla konuştuğunu fark ederek ("Ortaya koyduğum bütün hususları kavramış gibi görünüyorsunuz bana") ona teşekkür etmiş ve "Bay Edwards'a ait dışkı yığınından sıçrayan çamurlar" ile uğraşmak zorunda kaldıkları için kendisine dert ortağı yapmıştı.[52]

Edwards bilhassa Bold'u da sözde Socinusçu komploya dahil olmakla suçlamıştı: Bold'un vaazı, Locke'u savunmakla görevlendirilmiş bir "yevmiyeli işçi"nin elinden çıkmaydı düpedüz. *Tenkitler*'e gelince, Bold buna "alet edilmiş" idi, zira Edwards bu kitabı Bold'un yazdığına inanmıyordu ("Bay Bold böyle derme çatma ve sığ bir şeyi halka sunmaz") ve en baştaki vaaz ile bunun ardından gelen *Tenkitler* arasında açık seçik farklar bulunduğunu düşünüyordu. Dahası, *Tenkitler*'de kullanılmış olan "itirazlar ile bahaneler", Edwards'ın işittiği üzere, Locke'un o sırada öne sürdükleriyle aynıydı. Kısacası, "ismi cismi belli bir kişinin ... *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı ... desteklediğini ... söyleyebilmek adına, bir din adamının ... bu tuhaf fikirleri tasdik ettiğini söyleyebilmek adına", Bold'dan *Tenkitler*'in üzerine kendi adını koymasının talep edildiğini söylemişti Edwards. Gelgelelim gerçekte "bunların üstünde S.B. adı yer alsa da, önlerinde ... daha doğru bir şekilde J.L. adı da yer alabilirdi pekâlâ".[53]

Edwards'ın Locke'un güya düşündüğü şeyleri nereden duyduğu ve tam olarak neler duyduğu belli değildir, ama Bold'un *Tenkitler*'i ile kendisinin söylemeyi düşündüğü şeyler arasındaki paralellikleri fark eden Locke, Bold'u bu suçlamalara karşı savunmak zorunda hissetmişti:

> Bay Bold'a ve diğer herkese şunu itiraf etmeliyim ... Kendisinin fikirleri benimkilerle öyle örtüşüyor ki ikinci savunmamda yer alan kendisininkilere benzer düşünceler ve ifadeler yüzünden, Bay Edwards'a ... ya Savunma'mı Bay Bold'dan aldığımı ya da Tenkitler'ini onun adına benim yazdığımı herkese anlatacağı bir fırsat vereceğim diye hiç korkmuyorum. Bay Edwards, bu durumlardan ilkinin beni suçlamak için uygun olduğunu düşünüyorsa eğer, ben bunu hiç de itibarsızlık saymıyorum; ikincisiyle ilgili olarak ise Bay Bold'un kişiliği yeterli bir cevap teşkil ediyor zaten.[54]

Bold'un *Tenkitler*'i ile Locke'un *İkinci Savunma*'sındaki görüşlerin genel olarak "örtüşme"si mümkün olsa da, Locke'un ifade tarzının Bold'un ılımlılığına uyması bambaşka bir konuydu. Locke yazdıklarını ihtilaf adına değil, hakikat ve "baki meseleler" adına yazdığını söylemişti birkaç kez (hoşgörüyü desteklemek için etkileyici, ateşli pasajlar kullanarak zaman zaman ortaya attığı bir iddiaydı bu). Gelgelelim Bold'daki ılımlı yaklaşım ve uzun polemiklerden kaçınma mahareti Locke'ta hiç yoktu ve Edwards kötü niyetle, nobranca şahsına saldırdığında Locke büyük bir tepki vermişti. Locke'un "çirkef ... içten pazarlıklı oluşuyla meşhur biri" olduğu, "alçakça davranmaktaki mahareti sayesinde nüktedanlıktan nasiplendiği" söylenmişti. Locke buna cevap olarak, Edwards'ın işleri zorlaştırdığını, yapıcı ("savlar elde hazır olmadığında ... sövmek ... akıl yürütmekten çok daha kolay gelir") ve adil olmadığını söylemişti (Edwards'ın "gayreti beni hatalarım olduğuna ikna etmek değil ... beni yanlış tanıtmak yalnızca").[55]

Locke'un yaklaşımı en ufak hususları bile derinlemesine cevaplamak yönündeydi; kendi "yaptığı işi ... Edwards'ın art niyetli ve ağzı bozuk biri olduğunu ... girdiği tartışmaların, onun yayımladığı şeylerin doğruluğuna ya da yanlışlığına hiç bakmaksızın, yazara yöneltilmiş karalamalardan ibaret olduğunu cümle âleme göstermek" olarak görüyordu. Edwards'ın da gözlemlemiş olduğu gibi, Locke bu işi yaparken kendisi de iğneleyici istihzalar etmeye ve karşısındakinin şahsına dil uzatmaya tenezzül etmiyor değildi. Locke, Edwards'ın yanıltıcı olduğu su götürmeyen savlarından birini özenle belirtip yorumlayarak bitirmişti sözlerini:

> işte burada zıngırtılar bitiyor bu seferlik; şehirdeki hiçbir saat mekanizması da bundan daha fazla zıngırtı çıkaramaz. Kendisi işlemeye bir başladı mı ... hiç durmadan aynı tarz kuru gürültü yapıyor (bunda da her şey varsayımlarda kalıyor, hiçbir şey kanıtlanmıyor) ta ağırlığı kendisini yere indirene kadar; sonra da düzenek bazı yeni konularla kurulmuş olarak tekrar çalışmaya başlıyor.[56]

Edwards, Locke'un *Savunma*'sından etkilenmeksizin, daha önceki eleştirilerini tekrarlamıştı *Socinusçuluğun Maskesini Düşürmek*'te ve *Socinusçu Amentü*'de. Locke, Edwards'ı her hususta cevaplamaya çalıştığından, *İkinci Savunma* ilkine kıyasla en az on iki kat daha uzun olmuştu; Locke'un alıntıları ekseriyetle buradandı. Gelgelelim kimi zaman sıkıcı da olsa, bu tartışmanın tekrara dayalı mahiyeti, önceden geçiştirilen bazı hususların daha derinlemesine tartışıldığı anlamına geliyordu. Edwards'ın, Locke'u "Tanrı'nın Oğlu"nun "Mesih"ten başka bir şey olmadığını kabul etmek ve dolayısıyla İsa'nın tanrısallığını yadsımakla suçlaması, ilk kez *Ateizm'in Sebepleri*'nde ekseriyetle laf arasında dile getirilmişti. *Socinusçuluğun Maskesini Düşürmek*'te ise üstüne basa basa dile getirilmişti bu. Locke da uzun uzadıya cevap vermişti buna. Edwards'ın söylediği üzere, Locke "Tanrı'nın oğlu" ibaresinin "Tanrı'ydı" (yani "ifade edilemez bir yaratışla Baba'nın ebedi tözünden meydana gelmişti") anlamına geldiğini kabul etmemekle ve bu ibareyi, onun vazifesinin adından başka bir şey olmayan "mesih"e eşitlemekle Socinusçuların ve diğerlerinin izinden gitmiş oluyordu. Locke cevabında, İsa'nın tanrısallığını yadsıyıp yadsımadığı sorusuna hiç değinmemiş, bazı Socinusçuluk karşıtlarının da yaptığı gibi, "Tanrı'nın oğlu" ile "mesih" sözcüklerinin meşru bir şekilde birbirinin yerine kullanılabileceğini tartışmakla sınırlamıştı kendini.[57]

Ayrıca Locke ile Edwards arasındaki tartışma bu aşamada birkaç yöne sapmıştı. Locke, Hıristiyan olabilmek için gerekenin tekbiçimli tek bir inanış olup olmadığı konusunda kendisini yönlendiren hiçbir şeyin bulunmadığını tekrarlayarak, hem *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda hem de *Savunma*'da bununla ilişkili başka inanışlardan da bahsettiği konusunda Edwards'ı uyarmıştı. Bununla ilgili olarak kaçamaklı hiçbir durum yoktu. Locke'un niyeti, Hıristiyan olabilmek için *ne tür bir şeye* inanmanın şart olduğunu arayıp bulmaktı. Bu şartın düpedüz tek bir tane olup olmadığı onu hiç mi hiç ilgilendirmiyordu, üstelik hiçbir rahatsızlık duymaksızın, hem İsa'nın Mesih olduğunu ortaya koyan "temel akide"den, hem de İsa'nın Mesih

olmasına dair "ayırt edici özelliği bulunan emareleri" ortaya çıkaran ve bu durumun "yerine geçebilen", örneğin "onun dirilişi, göğe yükselişi, yönetimi ve hâkimiyeti" gibi "bunların "doğal sonucu olan" çeşitli "akideler"den söz ediyordu. Aynı şekilde Edwards, Locke'un dile getirdiği İsa'nın Mesih olduğu inancının, kendisi bakımından, iblislerin bile benimseyebileceği bir inançtan ibaret olduğunu iddia ettiğinde, Locke *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda, "Hıristiyan olabilmek için gereken inanç"ın, insanların "Tanrı'nın krallığına girmeleri, Mesih olduğuna inandıkları İsa'nın kulları olduğunu kabul ve ilan etmeleri" ile ilişkili bir mesele olduğunun açıkça ortaya konduğunu hatırlatmıştı Edwards'a.[58]

Öyleyse Edwards, İsa'nın Mesih olduğuna inanıldığı durumda, neye inanmakta olduğumuzu bilmeme pahasına inanmamız gereken şeyler bulunduğunu iddia ettiğinde (aksi halde "İsa Mesih'tir" sözünün "bir tılsım ya da sihir olduğu ve yalnızca bu sözcüklerin bir insanı gerçek bir mümin kılmaya yeteceği" anlamına geldiğini düşünecektik), Locke ile Edwards arasında en azından ilkesel olarak uzlaşmak için bir ölçüde zemin vardı. Edwards'ın dediği gibi, bir kişi eğer İsa'nın kim olduğunu ve bizler için neleri gerekli kıldığını bilmiyorsa "Mesih öğretisini ... büsbütün benimsemesi de mümkün değildi".[59] Gelgelelim Edwards'ın "esas akideler" diye listelediği bazı şeyler (ilk günah, kefaret, İsa'nın tanrısallığı ve Teslis öğretisi), Locke'un Hıristiyan inancının temel şartları olarak kabul edebileceğinden kat kat fazlaydı.

Locke, ilk bakışta tuhaf ölçüde yan çizmek gibi görünen bir hareketle, Edwards'ın ortaya koyduğu Hıristiyan inancına ilişkin "temel akideler" listesinin niçin daha da uzun olmadığını sormuştu; ne de olsa bir inanışın bu akidelere dahil edilmesini sağlayan şey, Kitab-ı Mukaddes'te bulunabilecek ilahi otoriteye sahip olmasıydı. Edwards'ınki gibi, bu zemin üzerinde bir temel akideler grubu oluşturma arzusunun, kaçınılmaz ve trajik olarak "amentü oluşum"una ve Hıristiyanlığın sistemlere, hiziplere ve bunlar arasındaki ihtilaflara indirgenmesine yol açacağını öne sürmüştü Locke. İnsanlar "bir kere başladılar mı nerede duracaklarını" bilmeyerek, kendi hususi sistemlerine uyan temeller ile metinlere varıp kalıyorlardı. Locke, *kendisine ait* "İsa Mesih'tir" şeklindeki temel akide ile İncil'in bütününün arasında bir orta yol bulunmadığını söylemişti: "Cüret edip şunu söylüyorum ki ... ya yalnızca onun Mesih, Kral olduğu akidesi ... tek gerekli akidedir ... ya da İncil'in içerdiği bütün hakikatler, bir insanın Hıris-

tiyan olabilmesi için gereken akidelerdir; bu ikisi arasında bir konum almak da imkânsızdır".[60]

Peki İsa'nın Mesih olduğu inancını özel kılan şey neydi öyleyse? Hıristiyanları ilgilendirmesi gereken tek şey bu olamazdı elbette. Locke, Kitab-ı Mukaddes'in başka ilahi hakikatler içerdiğini, belki de okuyup inceledikten sonra bu hakikatlerin neler olduğunu anlayabilecek, dinine bağlı Hıristiyanların da bunlara inanması gerektiğini baştan beri vurgulamıştı. Gelgelelim eğer Locke "İncil'de vahyedilen hakikatlerin büyük kısmından ... bir insanın bihaber olabileceğini, yahut da kurtuluşunu tehlikeye atmaksızın bunlara inanmayabileceğini" öne sürüyor ve inanılması gereken şeyler bakımından İsa'nın Mesih olduğu inancını diğerlerinin üzerine koyuyorsa, niçin Locke da bizzat "amentü oluşturan" ve "sistem kuran" biri olup çıkmıyordu?[61]

Edwards'ın Locke ve Bold ile olan ihtilafı büyük ölçüde bunun cevabını anlayamamasından kaynaklanmaktaydı. Şurası aşikârdı ki bu inanç, İncil'in içerdiği diğer hakikatlerden, "Hıristiyan olunması için gereken" bir şey teşkil etmesi bakımından ayrılıyordu; diğerleri ise "bir Hıristiyan için gerekli olan" inançlardı. Locke *İkinci Savunma*'da, Edwards'ı bu ayrımı idrak edemediği için sertçe eleştirmişti; gelgelelim *Hıristiyanlığın Ussallığı*'ndan ya da ilk *Savunma*'dan açıkça anlaşılabilen bir ayrım değildi bu şüphesiz.

Aslında bu önemli ayrımı açıklığa kavuşturmak gerektiği ve bunun nasıl yapılacağı, Bold'un Locke'a gösterdiği hususlardandı belki de. Muhtemelen kendini borçlu hisseden Locke, "insanı Hıristiyan yapan bir inanç ile, bir Hıristiyanın Kurtarıcımız tarafından bildirilen öğretilere inandığı bir inanç arasındaki farkı ve bu farkın altındaki zemini mükemmel bir şekilde açıklamış" olduğu için Bold'u övüyordu. Bold'un açıkladığı üzere, bu iki durumdaki inanç zemini birbirinden tamamen farklıydı: İsa'nın Mesih olduğuna inanıyorduk ("bizatihi Hıristiyanlıktı" bu) çünkü "onun Mesih olduğuna dair kanıtlar [örneğin mucizeler] ortadaydı". Diğer inançlarımızın temelinde de bu ilk inancı kabul etmiş olmamız bulunuyordu. Bu inanç diğer inançlar için "resmi düşünce"yi teşkil etmekteydi: Bir kişi, diğer akidelere inanmadan önce Hıristiyan olmalıydı; yoksa bunlara niçin inanacaktı ki? Buna paralel olarak, Locke'un kendi müteakip açıklaması da "bir insanın itaat etmekle yükümlü olmadan önce tebaa olması gerektiği" şeklindeydi: İsa'yı Mesih olarak kabul etmek ile Kitab-ı Mukad-

des'teki diğer şeylere inanmak arasındaki fark, bir yanda bir kişiyi Kralımız olarak kabul etmek, öte yanda da onun yasalarını daha sonra farkına varıp kabul etmeye benziyordu (aslında tam da bunun bir örneğiydi).[62]

O halde Locke'un göstermek istediği, İsa'nın Mesih olduğuna inanmakla İncil'deki diğer hakikatlere inanmanın farklı türde şeyler olduğuydu. Dahası, ikincisi söz konusu olduğunda, bu hakikatler arasında diğerlerine kıyasla daha temel ya da daha önemli olan bir hakikat belirlemek imkânsızdı; bunlar topyekûn, Tanrı'nın bize vahyettiği şeylerin bütününü teşkil ediyordu düpedüz ve bunların ne olduğunu idrak ettiğimizde, eğer İsa'ya bağlılığımızdan vazgeçmemişsek, hepsine inanmamız gerekiyordu. Kitab-ı Mukaddes'te bulduğumuz şeyleri "alenen onaylamaya yönelik hususi eylemler" her birimizin bunlardan ne anladığına bağlıydı. Gelgelelim bunların hepsinin altında, Locke'un tabiriyle, genel mahiyette bir "onaylamaya dayalı itaat", yani Kitab-ı Mukaddes'te "söylenen her şeye üstü kapalı olarak" verilen bir onay mevcut olmalıydı. Bir Hıristiyan, Kitab-ı Mukaddes'te bulduğu vahiylerin hepsine, kendi anlayışına göre inanmakla yükümlü olduğu için, her birimizin gerçekte "temel akidelere dair farklı bir kataloğa" sahip olduğu anlamının çıktığını söylemişti Locke. Bu tür bir katalog, Edwards ve diğer sistem kurucuları ile amentü yapıcıların ortaya koyduğu tarzda, "bir kişinin isteğine, ait olduğu sisteme ya da çıkarına en çok uyacak şekilde ... Kitab-ı Mukaddes'ten derlenmiş, değişmez temellerden oluşan bir paket" olmayacaktı; bunun yerine "kişinin anlayışına en iyi uyacak şekilde ... Kitab-ı Mukaddes'te gerçekten de yer alması gerektiğine hükmettiği bütün önermeler"den (haliyle de "Tanrı'nın memnun olup ... kişiyi aydınlatır aydınlatmaz, kişinin inanmaya hazır olduğu diğer bütün önermeler"den) oluşacaktı.

Locke'a göre, Kitab-ı Mukaddes'in "değişmez temellerden oluşan bir paket" içerdiği düşüncesi, hiziplerin oluşmasına, "ayrılıklara, ihtilaflara, düşmanlıklara, tartışmalara, kan dökülmesine, uzun süre Hıristiyanlığı rahat bırakmayan ve karalayan bütün o fesatlık silsilesine" yol açmıştı, "... ve birileri diğer insanlara bu esasları yayıp dayatma işini üstlendiği ... müddetçe de bunlara sebep olmaya muhakkak ki devam edecekti". Buna karşılık, Locke'a göre, "hiç kimse başka bir şeye kıyasla neyin esas olduğunu söyleyemezdi.... Tanrı'nın ... Kitab-ı Mukaddes'i anlayabilsin diye ... her insanın anlağını açtığı nispette ... herkes bu esaslar kataloğunu kendisi adına oluşturabilirdi". O halde, Locke'un bu meseleyi izahı bakımın-

dan, hizipler ile amentüler oluşturmanın (Hıristiyanlığın kendisinin, yani İsa'nın Mesih olduğuna inanmanın ötesinde) hiçbir anlamı yoktu. "Herkes kendisi bakımından ortodokstu" ve kendi ortodoks görüşlerimizi, kendi değişmez esaslarımızı diğer insanlara dayatmaya çalışmak için de hiçbir sebebimiz olamazdı. Hıristiyanlar arasındaki hoşgörünün nesnel temeli şu gerçekteydi: Bir insanı Hıristiyan yapan inanç haricinde, Hıristiyanlığa dair nesnel nitelikte değişmez esaslar yoktu. Kitab-ı Mukaddes'e dikkatle eğilen ve kendi kişisel anlayışına göre, orada bulduklarına inanmaya ve itaat etmeye hazır olan her kişi "İsa'nın krallığının gerçek ve sadık bir tebaasıdır ve kurtuluş için gerekli olan bir şey bakımından da başarısız olduğu düşünülemez".[63]

Peki Edwards'ın Socinusçuluk suçlamaları ne ölçüde doğruydu? Locke'un hiçbir Socinusçu yazarı "o zamana dek okumamış" olduğu doğru değildi düpedüz. Gelgelelim Locke'un yoldaşlarının kimler olduğunu saklaması samimiyetsiz bir davranış da değildi kesinlikle. Hem, niçin kitap okumak bu kişilerle hemfikir olmayı gerektirecekti ki? Bilakis bağımsız bir zihnin, farkları göremeyecek kadar kaba biriyle aynı kefeye konmama arzusunu ifade ediyordu. Zaten kendisinin *Hıristiyanlığın Ussallığı* ile amaçladığı tek şey, Kitab-ı Mukaddes'i mevcut olduğu biçimiyle, "hiziplere ve sistemlere özgü fikirler ile ortodoks görüşlerden ayrı olarak" okumaktı.[64]

Aynı zamanda Locke'un (gerek *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda gerekse daha sonra ifade ettiği şekliyle), örneğin ilk günah ya da bedenen dirilme gibi konulardaki bazı görüşleri (bkz. s. 396, 473 ve 484), en azından Socinusçuları da içerebilecek bir gruba yerleştiriyordu kendisini.[65] Bununla beraber Edwards'ın (daha sonra da Stillingfleet'in) onu Socinusçuluğun "asıl kartı"nı oynamakla, yani Teslis'i yadsımakla suçlarken haklı olup olmadığı açık değildir şüphesiz.

Edwards, Locke'un Teslis'i desteklediği farz edilebilecek metinleri görmezden geldiğine, ya da bu desteği metinlerden esirgeyen yorumlarda bulunduğuna dikkat çekmekte haklıydı. Edwards bunu Teslis öğretisinin yadsınması olarak görmüştü, bununla beraber Locke kendi amaçları bakımından anlamsız addederek bu tartışmaya girmekten düpedüz kaçınıyor ve ana savlarını her iki taraf için de kabul edilebilir bir nitelikte tutmaya çalışıyor olabilirdi. Locke, *Hıristiyanlığın Ussallığı*'ndaki amacının Teslis'i tartışmak, hatta bundan bahsetmek bile olmadığını söylediğinde belki de düpedüz hakikati dile getiriyordu, zira Teslis, ne İsa'nın ya da Havarile-

rin "insanları mümin yapmak için vaaz ettikleri ya da bunu onaylamalarını şart koştukları", ne de Havariler amentüsünde bahsedilen bir öğretiydi. Bir insanın Hıristiyan olmasında Teslis inancının elzem olduğunu yadsımak (aslında pek çok Teslis yanlısı bunu yadsımaktaydı), daha sonraki çalışmaların insanı bu inanca götüremeyeceğini yadsımak anlamına gelmiyordu. Eğer Locke bu sorudan kaçmayı tercih etseydi, zaten hiç şaşırtıcı olmazdı bu. Bu öğretinin doğruluğu, hatta anlamı, geçen beş altı yılda öyle hararetli tartışmalara konu olmuştu ki Kral (1696 yılı başlarında) "Kilise'deki birliği ve Hıristiyan inancının saflığını korumak amacıyla, teslisle ilgili olarak" bu öğretinin tartışılmasını yasaklamak gereğini hissetmiş ve Kilise'nin bu öğretiyi tartışan taraflar hakkında kovuşturma açmasını talep etmişti.[66]

Aslında Locke, Teslis konusunda tamamen kararsız kalmış olabilirdi. Okudukları, notları ve karalamaları şunu kanıtlıyor ki 1670'lerin sonundan ve özellikle de *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı yazdığı zamanlardan başlayarak, gittikçe artan bir şekilde bu meseleyle ilgilenmişti. Aynı zamanda şu da görülüyor ki Kitab-ı Mukaddes, Teslis düşüncesini bizim anlayabileceğimiz şekilde ortaya koymamış da olsa, bunu Tanrı'nın bizden "bilmemizi ve inanmamızı" istediği bir şey olarak kabul etmemiz gerektiği yolunda, Locke'un en başta benimsemiş olduğu görüş geçerliliğini yitirmişti. Ne var ki bu durum, onun bu öğretiyi artık yadsıdığını da, daha önce düşündüğünün aksine, bu öğretiye ilişkin olarak kutsal kitapta yer alan kanıtları çok açık bulmadığını da göstermez. Locke'un benimsediği görüş, 1693'te Teslis hakkındaki tartışmaların tam ortasında, kendisine gönderilen isimsiz bir mektuba verdiği cevapta dile getirdikleri olabilir: Anlayabildiği kadarıyla, vahiy bu meseleyi açıklığa kavuşturmamıştı ve kendi sınırlarını göz önüne aldığında şuna kolayca ikna oluyordu ki "bu ezeli ve ebedi varlığın kavranamaz doğasında sırrına varılamaz bir şeyler mevcut olabilir" idi.[67]

Şubat 1697 – Ocak 1698: "Bir Fırtınaya Karşı Hazırlıklı Olmam Söylendi"[68]

Şubat sonunda Oates'a dönmüş olan Locke, yazılmayı bekleyen mektuplarını yazmaya koyulmuştu. Önceki eylülde gönderdiği bir mektubu-

na cevap vermediği için Molyneux'den özür dilemişti. Mektup yazmaya neredeyse her gün niyetlenmişti niyetlenmesine, ama araya hep başka işler girmişti. "Bu kış vaktimin çoğunun benden zorla alındığını görseydiniz acırdınız bana ... sebep de mecburen cevaplandırılacak bir yığın mektup, çünkü bu mektuplar ya hiç tanımadığım ya hiç umursamadığım yahut da cüret edip cevaplamak istemediğim kişilerden geliyordu". Locke'un mektup borçlu olduğu arkadaşlarından biri de Limborch'tu. Kendisi, Molyneux ile birlikte "en sona bırakılmış" idi, "çünkü onlar resmiyetten uzak olduğu arkadaşlarıydı".[69]

Locke'un "hiç tanımadığı" kişilerden gelen başka mektuplar da vardı. Bu mektuplardan uzun ve anonim olan bir tanesinde, o sırada Parlamento'da görüşülen Yurttaşlığa Kabul Yasası Önergesi'ni desteklemek için bir şeyler yazması istenmişti Locke'tan. Ülkeye göçü teşvik edecek bir önergeydi bu: "Bir Krallığın gücü yalnızca para değil, insanlar da olduğundan ... tıpkı bunlardan ilkini koruduğunuz gibi, ikincisini çoğaltmayı teşvik etmek için de maharetli kaleminizi kullanın". Mektubun yazarı sözlerinin devamında, göçe karşı itirazları ("çok daha büyük ölçekli bir dinsel ayrılık"; göçmenler "ticaretimizi elimizden alacak, çalışma ve yaşam koşullarımızı bozacak, ağzımızdan ekmeğimizi alacak") cevaplamış ve göçü destekleyen savları tekrarlamıştı ("buraya pek çok yabancının gelmesiyle, imalatla ilgili mükemmel bilgiler edinip, Hollanda, İspanya ve Fransa'daki zanaatlar ile ticaretin içyüzünü öğrendik"). Locke bu önergeyi savunan bir şeyler yazmış olsun ya da olmasın, önergenin amaçlarını destekliyordu: Dört yıl önce kısa bir inceleme yazmıştı; bu incelemeye göre "göçmenleri yurttaşlığa kabul etmek, ülkedeki insan sayısını artırmanın en kısa ve en kolay yoluydu ... bu insanlar da bir ülkenin ya da hükümetin gücünü teşkil ediyordu. Bir ülkenin refahını meydana getiren de ülkedeki insan sayısıydı".[70]

Locke *İkinci Savunma*'yı yazarken, Bold da Edwards için, *Bay Edwards'ın Kısa Düşüncelerine Bir Cevap* adıyla kendi cevabını yazmaktaydı (eğer *İkinci Savunma*'nın yazıldığını biliyor olsa, bu işe hiç girişmemiş olacağını söylemişti sonradan). Mart sonuna doğru gerçekleşen hoş bir tesadüfle, Churchill, Bold'a *Cevap*'ının basılmış nüshalarını yollarken, aynı zamanda Locke'un *İkinci Savunması*'nın bir nüshasını da göndermişti. Bold, bu kitabın yazarının, kendisini Edwards'a karşı savunmaya "tenezzül etmiş" olduğunu ve böylelikle ortak bir davalarının bulunduğunu kabul et-

tiğini görüp açıkça memnuniyet duyarak, Churchill aracılığıyla Locke'a mektup yazmıştı. "Bay Edwards'a yazdığınız hayli rasyonel, sahih ve eksiksiz cevap ... yazdığınız mükemmel incelemedeki [*Hıristiyanlığın Ussallığı*] dine saygılı tasarınıza ve alabildiğine sağduyulu usulünüze inanmakla doğru yaptığımı gösteriyor bana". Edwards "çok kırıcı ve menfur ölçüde samimiyetsiz" davranmıştı: "Davamız ne kadar da elim bir dava; zira Hıristiyanlığı hususi olarak incelemekle meşgul olan kişiler, insanlara bilgilendirmekle yükümlü oldukları bu kutsal ve iyi dinin mütevazı ve merhametli ruhu yerine, bir grubun gözü dönmüş ruhunu dünyaya sunmayı görev edinmiş". Bold kendisine daha çok yaraşır sözlerle, Locke'un Edwards'a verdiği cevaptaki ölçülülüğe iltifat etmiş, "böylece de mütevazı ve sebatlı Zatıalilerinin sadık bir müridi ve takipçisi olmuştu".[71]

Churchill, Locke'a *İkinci Savunması*'nın bir nüshasını gönderirken, aynı zamanda *Worcester Piskoposu'na Mektup*'unun da bir nüshasını göndermişti. Anonim olarak yayımlanmamış olan *Mektup* çokça övgü almıştı. "Sağduyulu her okurun, hasmınızdan daha dikkatli, daha sahih ve açık olduğunuzu kabul etmesi gerekir", demişti Robert South. Freke ile Clarke, muteber bir din adamının "kitapta bir tane bile kusurlu sözcük yok" dediğini duymuştu. Bold da bu kitap hakkında övgü dolu sözler söylemişti: "Kusursuz ölçüde iyi yazılmış ... çok zarif, sade ve açık bir cevap". Bununla beraber Bold'un mektubu Stillingfleet'in de destekçilerinin bulunduğunu ortaya koymaktaydı. Churchill'e söylediği üzere, birkaç hafta önce birtakım din adamları Bold'a Locke hakkında ne düşündüğünü sormuştu, "zira saygıdeğer Worcester, Bold'un çok takdir ettiği, Locke'un 'İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme' kitabındaki ana ilkelerin zayıflığını ve tehlikesini göstermişti". Bold'un buna cevabı ise, niçin "bu denli saygıdeğer bir insanın yazılarında hedefi saptırdığını" merak ettiğini söylemek olmuştu. Zira "Piskopos'un doğru alıntılamadığını, Bay Locke'un kastettiklerini saptırdığını, kaldı ki kendi savlarının da bir sonuca varmadığını" söylemişti Bold. Göründüğü kadarıyla "biraz kızışma yaratmıştı bu", ama, "Her iki kitabı elime alıp da ne söylediğimi birkaç kez apaçık ortaya koyunca, tek bir kelime edemediler. En sonunda hatanın bende olması gerektiği sonucuna vardılar, zira bu denli fevkalade bir irfan ve akıl sahibi insanın defedilebildiğine inanamıyorlardı", demişti Bold, Churchill'e.[72]

Locke, mektup yazmakla uğraşmasının yanı sıra, *Deneme*'nin dördüncü baskısına ne tür eklemeler yapabileceğini düşünmeye başlamıştı ve ni-

san başlarında muhtemel yeni bir bölümün konusu üzerinde çalışmaya koyulmuştu: "Anlağın İdaresi Üzerine". "Bu konu beni nerelere götürecek hiç bilmiyorum", demişti Molyneux'ye. "Bu konuda birkaç sayfa yazdım, ama ilerledikçe mesele daha da genişliyor önümde ... Deneme'min en uzun bölümü bu olacak galiba". Ne var ki Locke tasarladığı bu bölümü hiçbir zaman tamamlayamamıştı. "Gözden geçirilmesi ve biraz daha incelenmesi gereken ... eksik taslaklar"dan biriydi bu ve Locke "uygun gördüğü şekilde" ilgilenmesi için vasisine bırakmıştı sonunda bunu.[73]

Anlağımızın yaptığımız her şeyde bizi yönlendirdiğini söylemişti Locke. Dolayısıyla "anlağı doğru kullanmak için" özen göstermek gerekiyordu. *Deneme* halihazırda, deyim yerindeyse anlağın işleyişlerine dair bir izah sunuyordu zaten; tasarlanan bu bölüm ise anlağın nasıl da kötüye kullanılabileceğini yahut nasıl da iyi amaçlar için kullanılabileceğini izah ediyordu. Locke sonraları, bilhassa anlağın sağlığının kötü olduğu durumları, "yanlış yönetilmesi" ve "hastalıkları"nı, kullanımındaki çeşitli "hataları" ele alıyormuş gibi bahsetmişti bu bölümden. Kimi zaman, örneğin "mevcut koşullarımız ve ilgilerimiz"in inançlarımızı nasıl da ön yargıyla doldurabileceği ile ilgili, "gücümüz, kârımız ya da itibarımıza en çok uygun düşen fikirleri" desteklemek için nasıl da çoğu kez "sav peşinde koşturduğumuz" ile ilgili kısımlarda gerçekleştirilmişti bu; kimi zaman da bir konudan diğerine gelişigüzel atlanmıştı.

Gelgelelim Locke, bu hastalıklar için "çareler" önermenin yanı sıra, anlakta sağlıklı bir durumun nasıl meydana getirilip korunacağı hakkında tavsiyeler de vermişti (bunlardan bazısı *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler*'e dahil edilse daha yerinde olurdu). Hakikate karşı "kayıtsız" kalmaya çalışmalıydık; bunun anlamı şuydu ki fikrimizin ne olduğunu bilinceye dek "hiçbir fikre yakınlık duymamalı ya da gerçek olmasını dilememeliydik". Fikirlerimizin incelenmesi konusunda serbest olmalıydık; bilgiyi okumak ve edinmekle kalmamalı, aynı zamanda okuduklarımızı düşünmeli, hazmetmeli ve bunlar hakkında notlar almalıydık; "dikkatlice ve silsileyle muhakeme etme" alışkanlığını edinmeliydik; bu alışkanlığı biraz matematik çalışarak öğrenebilir, sonra da "bilginin diğer alanlarına aktarabilirdik". "Bir şey hakkında az da olsa üstünkörü bilgi edinmekten ... kafamızı yüzeysel fikirlerle doldurmaktan" kaçınmamız gerekli olmakla beraber, gündelik kaygılarımızın ötesindeki konulara dikkat etmemiz de iyi olurdu: Bunlar "laf olsun diye" değil, bilakis bu şekilde, "zihinlerimiz her tür fikre ve

bu fikirlere dair alışkanlıklarla ilişkileri incelemenin düzgün yollarına alışacağı" için yapılacaktı. Zihne esnekliğin yanı sıra, bir nevi özgürlük de kazandıracaktı: "Bir insan tek bir tür bilgiye kafa yordu mu artık her şey bu bilgiye ait olacaktır ... Bir metafizikçi saban sürmeyi ve bahçeciliği soyut kavramlara vardıracaktır ... Bir simyacı ise tanrısallığı laboratuarındaki ilkelere indirgeyecek, ahlakı da tuz, sülfür ve cıvayla izah edecektir".[74]

Locke, Stillingfleet'e yazdığı *Mektup*'un "bir tartışmadan ziyade kendisinin çok iyi anlamadığı bir konu hakkındaki naçiz bir yakınma" olarak görülebileceğini düşünmüştü, ne var ki piskopos barıştan yana değildi. Kısa bir süre sonra Locke, kamu önündeki nahoş bir tartışmaya daha karışmış olduğunu fark etmişti. *Mektup*'un yayımlanmasının üzerinden henüz birkaç ay geçmişken, Stillingfleet bir *Cevap* yayımlamıştı. Oates'ta bulunan Locke'a mayıs başlarında ulaşmıştı bu cevabın bir nüshası. "Beni hiç mi hiç tatmin etmedi", diye sert bir yorumda bulunmuştu Bold. Molyneux ise Stillingfleet'in bir cevap vermiş olması karşısında "fazlasıyla şaşkın" idi: "Onun artık bu meselenin peşini bırakacağını düşünmüştüm".[75]

Locke hiç vakit kaybetmeden ikinci bir cevap yazmaya girişmiş, *Worcester Piskoposu'nun, Mektubuna Cevabına Cevap*'ı için de tarih olarak birkaç ay sonrasını, 29 Haziran'ı belirlemişti. Locke bu cevabı yazdıktan sonra Molyneux'ye şunu demişti: "Tartışmaya girmekten hiç memnun değilim, ayrıca vaktimi kendim için daha faydalı şeylerle geçirebileceğimi düşünüyorum.... Boş vakitlerimde, yersiz ve başkalarının da düşündüğü gibi değersiz bir tartışmaya giren piskoposa karşı kendimi savunmakla meşgul olmak yerine, [Eğitim kitabıma] ve *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme* kitabıma eklemeler yapsam daha iyi olurdu". Gelgelelim Locke'un hem kendi hem de baştacı ettiği *Deneme*'sinin adını savunmak üzere niçin tekrar cevap yazma ihtiyacı hissettiğini anlamak zor değildir. Stillingfleet Kilise'de kıdemli bir mevkideydi ve Bold'un deneyiminin de gösterdiği gibi itibar sahibiydi: Öyle ki Elizabeth Berkeley (sonradan bir piskoposla evlenmişti) Stillingfleet'e çattığı ve onun yazdıklarının "sahihliğindeki birkaç ufak kusuru" çokça eleştirdiği için Locke'a ihtarda bulunmuş ve şunu demişti: Stillingfleet'in "irfan bakımından itibarı haklı olarak o denli yerleşik ve halkın yararınadır ki lüzumsuz bütün düşüncelerden sakınmak gerekir, zira sizin Lordumu yanlış anladığınızı farz etmek, Lordumun hakikati yanlış anladığını farz etmekten çok daha az kötü sonuç doğuracaktır .... Maharetinizi Lordumun kitabında fazlasıyla belirsiz olduğunu ka-

bul ettiğim hususları daha fazla görünür kılmak için değil de bu belirsizlikleri açıklığa kavuşturmaya çabalamakta kullanmalıydınız".[76]

Kaldı ki Locke, başka bir açıdan gayri ihtiyari haklı olduğu varsayılabilecek birine karşı kendini savunmak ihtiyacı hissetmesinin dışında, kendisinin dinsizlikle suçlanmasına yönelik olarak birtakım planlar kurulduğundan da şüpheleniyordu hâlâ. Birkaç ay sonra Limborch'a söylediği üzere, sessizce geçen onca yıldan sonra

> en başta hiç görülmemiş olan hatalar fark edilmeye başlandı artık. Üstelik işin tuhafı, yalnızca saf felsefi düşünceye ilişkin meseleleri ele almayı tasarladığım bu kitapta, dinsel tartışmalara ait meselelerin bulunabileceği iddia edildi .... Zorlama bahanelerle bana saldıran Worcester piskoposu ile benim aramda bir tartışma cereyan ettiğinden, cüppeli ilahiyatçılardan oluşan güruh kitabımın aleyhinde galeyana geldi ve şu ana dek övülmüş olan bu kitap şimdi baştan aşağı hatalarla dolu ya da en azından hatalardan ya da şüphecilikten müteşekkil örtük temeller içerir olup çıktı ki bunların da irfan sahibi kişilerin dindarca gayretleri sayesinde nihayet açığa çıkarılacağı muhakkak.

Locke, "Size önceden bahsettiğim, kitabıma doğru yaklaşan fırtınanın hiç de hayal olmadığı ortaya çıktı ... Papa yanlısı bir papaz olan Bay Sergeant Denemem hakkında kalın bir kitap kaleme aldı, duyduğuma göre Bay Norris de kitap aleyhinde sert eleştiriler yazıyormuş", demişti Molyneux'ye. Yıl sonunda (*Deneme*'yi eleştiren Thomas Burnet adında bir başka kişi daha ortaya çıkmıştı) Bold da Churchill'e benzer bir gözlemi aktarmıştı. "Âdeta tam da aynı anda (ve Deneme'nin yayımlanmasından bunca yıl sonra) bir sürü yazarın ortaya çıkmasına" yol açan şeyin tam olarak ne olduğunu bilmiyordu Bold, ama şundan emindi ki "bunların altında, bu kişilerin henüz dile getirmedikleri bir şeyler var" idi.[77]

Stillingfleet, Locke'un *Mektup*'unun, onun *Deneme*'de ortaya çıkardığını iddia ettiği hususlara karşı kendisinin getirdiği eleştirilere karşı kısmen savunma, kısmen de yakınma içerdiğini düşünmüştü. *Söylev*'in, "aklı aşan, bu yüzden de inanılmaması gereken" bir şey olarak Teslis'in yadsınması ile *Deneme*'yi haksız ve yanlış yere ilişkilendirdiği yolunda Locke'un dile getirdiği yakınmaya karşılık olarak, Stillingfleet önceden söylediği şeyleri tekrar etmekle yetinmişti: Teslis karşıtlarının "akıl" ile neyi kastettiklerini araştırırken, Toland'ın *Gizemsiz Hıristiyanlık* kitabı aracılığıyla Locke'un *Deneme*'sine ulaşmıştı. Locke yazdığı ikinci *Cevap* mektubunda, ta-

mamen haklı olarak, mesele açısından hiç de ilerleme telakki etmemişti bu ifadeyi: Stillingfleet'in önceden söylediklerinin "kısa bir açıklaması" idi yalnızca. Bu ifade kendisinin Üniteryenlerle bir tutulmasını ve kesinliğin açık seçik fikirler gerektirdiği şeklindeki öğretinin kendi sırtına yüklenmesini hiç de haklı çıkarmıyordu. Locke, Stillingfleet'in söylediklerinden ikna olmamış bir halde, onun pek de birbiriyle ilişkili olmayan düşünce silsilesine ilişkin olarak kendi teşhisini ortaya koymuştu artık: Toland, Üniteryenlerle ilişkilendirilmişti, çünkü hem Toland hem de Üniteryenler kesinliğin açık seçik fikirler gerektirdiğini varsayıyordu. Locke da Toland ile ilişkilendirilmişti, çünkü ikisi de aklın, ideler arasındaki bağlantıları algılamakla alakalı bir mesele olduğunu söylemişti, çünkü Toland'ın fikirlerin kökeni hakkında söyledikleri Locke'un önceden söylediklerini hatırlatıyordu. Şunu söylemişti Locke: "Böyle art arda konduğunda tek bir hedef olarak görülebilelim diye, böylece de hepimize birden saldırılabilsin diye, Zatıalinizin böyle bir konum seçmiş olabileceğini kim inkâr edebilir? Gelgelelim zatıaliniz zahmet edip durduğu yeri biraz değiştirse ... birbirimizden ne kadar ayrı olduğumuz açıkça görülecek".[78]

Stillingfleet, Locke'un en baştaki yakınmasından o denli az etkilenmişti ki *Cevap*'ında Locke'u Toland ile artık daha da fazla ilişkilendirmeye çalışmıştı. Bu durumda bir şekilde bizzat Locke'un da kabahatli olduğunu ima eden Stillingfleet, Toland'ın dine yaklaşımının Locke'un *Deneme*'de bilgi ve kesinlik hakkında söylemiş olduklarına dayandığının çok açık olduğunu, Locke'un da bunda sorumluluğunun bulunduğunu söylemişti:

> Toland'ın bunları ["sizin ifadeleriniz ve onun ilerleme yöntemi"] aynı şekilde düşündüğüne inanmak için ortada pek çok sebep var; onun size ne kastettiğinizi açıklama fırsatı vermesine üzülmek için ise hiçbir sebep yok .... Kaldı ki sizin cevabınız bütün hususlarda benim arzuladığım noktaya tastamam varmıyor olsa bile, sizin de Hıristiyanlık inancının gizemlerini umumiyetle kabul ettiğinizi görmek beni memnun etti ... Hıristiyanlık inancının düşmanlarına fayda sağlayacak bir şey amaçlamış olduğunuza inanmıyorum; ama onların sizin ilkelerinizi bu şekilde kullanması için çok uygun bir durumun bulunup bulunmadığını düşünmeniz çok yerinde olur.[79]

Locke buna verdiği *Cevap*'ta, ne kastettiğini açıklama yolunda, önceden söylediklerinden (yani "Kesinliğin tek temelini açık seçik idelere yerleştirmiyorum, dolayısıyla böyle yapanların yanına beni katmanız için hiç-

bir sebep yok"[80]) başka bir şey söylemesinin gerekli olmadığını dile getirmişti. Locke, Stillingfleet'in çalımlı sözlerinin, aslında bizzat Locke'un da açık seçik anlaşılamayan ve dolayısıyla "aklı aşan" bir öğretiyi yadsıyanlardan biri olduğuna dair bir kanıyı, ayrıca *Deneme*'nin yazarını onaylamaması sebebiyle de kitapta bir hata bulma konusundaki kesin kararını açığa vurduğunu düşünmüştü. Bazı gerekçelerle Locke açık açık şunu hissediyordu ki kendisi tamamen masum olduğu ve hiçbir ilgisinin bulunmadığı bir tartışmaya kasten çekilmişti.

Aslında, Locke'un da açıkça fark ettiği gibi, Stillingfleet zeminini değiştirmişti *Cevap*'ında. Hedefinin, kesinliğin özel olarak açık seçik fikirlere dayandırılması olmadığını (Locke bunu yapmamıştı), bunun yerine kesinliğin genel olarak fikirler arasındaki uyumun algılanmasına dayandırılması olduğunu (Locke tam da bunu yapmıştı) iddia ediyordu artık. Stillingfleet'in hedefi düpedüz "kesinliğe fikirler aracılığıyla ulaşılması" idi artık: "Kötü niyetli insanlarca şüpheciliği ve kâfirliği yaymak için, dinimizin gizemlerini ortadan kaldırmak için kullanılagelmişti bu", demişti Stillingfleet. Locke niçin kendisinin bununla suçlandığını pek anlayamamıştı: "Eğer bir şeyin kötü amaçla kullanılması ya da kullanılabilecek olması, bu şeyi kötü diye bir kenara bırakmak için bir sebepse, hangi şey korunmaya değecek kadar masum olur, hiç bilmiyorum"; kaldı ki eğer kesinliğe ve bilgiye ilişkin izahı (bazı insanların faydalanmayı uygun gördüğü şekilde kullanımından ziyade) kendi başına, Teslis öğretisi için tehlike yaratıyorsa, niçin Stillingfleet bu öğretiyi başka bir izah sunarak savunmuyordu peki?[81]

Ayrıca Locke, kesinlik hakkında söylediği şeylerin, doğru olsun ya da olmasın, din açısından tehlikeli sonuçlar doğuramayacağını, zira hiçbir sonuç doğuramayacağını öne sürmüştü. Bilgi ile iman farklı farklı şeylerdi. Kesinlik hakkında söylenebilecek bir şeyin "hiçbir surette imanın teminatıyla ilgisi olamazdı". "İman kendi başına, kendi zemini üzerinde duruyordu; buradan alınıp da bilginin zeminine konamazdı". Locke akılda temellenen bilgi ile Kitab-ı Mukaddes'teki vahiylerde temellenen iman arasındaki bu ayrımın ayrıntılarına daha fazla girmemişti, ama Stillingfleet onun aklından geçenlerin ayrıntılarına, *Deneme*'nin bu konuyla ilgili bölümü* dolayısıyla aşina olsa gerekti.[82]

---

* D: 4.18; bkz. s. 247f.

Stillingfleet'in *Cevap*'ında önceki eleştirilerin daha da sertleştiği bir başka konu da "özdeşlik ve ayrımın zeminleri", ya da başka bir deyişle, her ikisi de kişi olan iki *farklı* insanın *aynı* doğaya sahip olmasının ne anlama geldiğiydi. Stillingfleet *Savunma*'sında, deneyimi temel alarak, "doğa ile kişi arasındaki ayrım" hakkında açık seçik idelere (bu ideler olmazsa Teslis hakkında "anlamsızca konuşmak zorunda kalırdık") sahip olmanın imkânsız olduğunu iddia etmişti. Locke ise *Mektup*'unda, bu hususun, kendisini "yanılgıya düşmüş bir felsefeci" haline getirebileceğini, ama Teslis konusunda taraflardan birine mensup kılmayacağını söylemişti. Gelgelelim Stillingfleet *Cevap*'ında artık doğrudan doğruya şunu söylüyordu ki eğer Locke'un bu ideler hakkında söylemiş oldukları doğruysa, Teslis'i savunmak mümkün değildi. Stillingfleet'in aklından geçen, Locke'un *Deneme*'de, "insan" gibi genel terimlerin anlamlarını nasıl da karmaşık ideleri temsil ederek kazandığına dair söylemiş olduklarıydı: Bunlar "yalnızca zihne ait kavramlar olup" gerçeklikte hiçbir şey teşkil etmez, haliyle de Teslis öğretisinin hiçbir temeli kalmaz, "bir doğa ve üç kişi ortadan kalkar", demişti. Stillingfleet şunu savunuyordu ki tek bir tanrısal doğada üç farklı kişinin beraberce mevcut olabilmesi için, türlü türlü şeylerin evrensel doğasının, şeylerin kendisinde bulunması gerekmekteydi, yoksa bunlar zihnimizdeki karmaşık ideler değildi yalnızca. Stillingfleet'e göre "şüphesiz ki Tanrı yalnızca bireyleri değil, çeşitli türleri de yaratmıştı ve bunlar arasında farklılıklar vardı; şüphesiz ki bu farklılıklar da yalnızca adlardan ya da idelerden kaynaklanmıyordu".[83]

Bununla beraber Locke'un kesin gözüyle baktığı şey, Stillingfleet'in "aynı ortak doğanın, ayrı bireylerde mevcut olması yolundaki sözleri"nin düpedüz hatalı oluşuydu: "Aynı olan tek bir ortak doğanın ayrı bireylerde mevcut olması diye bir şey söz konusu olamaz; zira bunlarda ... bulunan her şey tikeldir".[84] Locke *Mektup*'unda, Stillingfleet'in *Savunma*'da bu konuda söylediklerini hiç anlamadığını iddia etmiş, *Cevap*'ında da arkadaşlarıyla bu konuda ettiği bir sohbeti esasen aktararak bu hususu derinleştirmişti. Stillingfleet'in sözleri çoğunlukla karmakarışık ve düşüncesizce söylenmiş şeylerdi, gelgelelim Locke ve arkadaşları bu sözlerle ciddi ciddi meşgul olmak yerine, görünen o ki dalga geçmeye başlamışlar ve sözlerin orasından burasından alarak eğlenmişlerdi.

Locke ikinci cevabına koyduğu bir ekte, yılın ilk dönemlerinde Thomas Burnet adında bir din adamı tarafından yayımlanmış olan, *Remarks*

upon an Essay concerning Human Understanding [İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme Hakkında Görüşler] adlı bir kitapçığı ele almıştı. Burnet, anonimlik kisvesi altında "bu mahirane denemenin ... ahlak, vahyedilmiş din ve gelecekteki bir yaşam için nasıl olup da sağlam bir temel sağlayacağını" anlayamadığını söylemişti. İyi ile kötü, erdem ile şer arasındaki ayrımların nasıl olup da duyular aracılığıyla idrak edilebileceğini, ayrıca Locke'un iddia ettiği üzere, ahlakın nasıl olup da matematik gibi ispatlanabilir bir şey olduğunu hiç anlayamıyordu. Dahası ahlakın ispatlanmasıyla ilişkili olarak, ilahi yasanın "gerekçesi ya da zemini" hakkında Locke'un aklından neler geçtiği konusunda kararsızdı Burnet. Bu yasa "Tanrı'nın keyfi iradesi mi, insanların iyiliği mi, yoksa şeylerin kendisinin içsel doğası mıydı": "Her şeyi yasa koyucunun iradesi ve gücüne bağlamış görünüyorsunuz. Peki ama bir yasa koyucunun iradesinin riayet edeceği hiçbir kural yok mudur?"[85]

Burnet vahyedilmiş dinle ilgili olarak, Locke'un vahyin gerçekten de doğru olduğunu nasıl kanıtlayacağını anlayamıyordu. "Siz ebedi, kadir ve hikmetli bir varlığın mevcut olduğunu adamakıllı kanıtlamışsınız", diyordu Burnet, ama bu özniteliklerden yola çıkarak bu üstün varlığın iyi, adil, kutsal ve hakkaniyetli olduğunu nasıl bilebiliyorduk ki? Ayrıca Locke'un ruhun ölümsüzlüğünü nasıl kanıtlayacağını da anlayamıyordu. Locke'a göre, bildiğimiz kadarıyla Tanrı bir madde sistemine düşünme gücü bahşetmişti; ama eğer ruh bedenden ayrı bir şey değilse, o halde "beden çürüyüp gittiğinde, ruhun da yok olup gideceği aşikârdı".[86]

Locke bu görüşlere cevap vermeye değmeyeceği kanısına varmıştı. Eğer bu görüşlerle amaçlanan şeyin açımlama olduğu iddiası gerçek olsaydı, bunların yazarı bu görüşleri yayımlamak yerine doğrudan doğruya kendisine başvururdu. Dahası, yazarın anonimliği Locke'un "cevabını onun için nasıl uygun hale getireceğini" kestirmesine de engel oluyordu. Gelgelelim Locke, *Görüşler*'in *Deneme*'ye karşı düzenlenmiş olan hareketin bir parçası olabileceğinden şüpheleniyordu: "Geçen yıl *Deneme*'m aleyhinde henüz ortaya bir şey atılmamışken, bu kitaba doğru yaklaşan bir fırtınaya hazırlıklı olmam gerektiği söylenmişti bana; kimi kişilerce kesin karar verildiği üzere, kitabımın ... alaşağı edilmesi gerekiyordu". Gelgelelim Locke'un cevabı aşırı derecede kısaydı. Gerçekten de ispata dayalı bir ahlak ortaya koymuş olduğunu iddia etmediğini, ayrıca Burnet'in ilahi yasanın zemini hakkındaki kaygıları konusunda da bunun düpedüz uygunsuz ve

bir kâfirlik göstergesi olduğunu söylemişti. "Bir yasanın Tanrı yasası olduğunu içtenlikle kabul eden bir kimse, bu yasanın, adil ve bilge bir yasada bulunabilecek ya da bulunması gereken bütün gerekçeler ile zeminlere sahip olduğunu da kabul edecektir haliyle; ayrıca bu konu hakkında bu tür sorular sorup tereddütler dile getirmekten de hemen alıkoyacaktır kendini". Locke'un "erdem ile şer arasındaki ayrımın gözlerimizle, kulaklarımızla ya da burun deliklerimizle fark edilebileceği"ni savunduğunu ima etmek, ya cahilliğin ya da kötü niyetin göstergesiydi ve "acımadan başka hiçbir karşılığı da hak etmiyordu". Locke, kendisinin gerçekten de sonsuz derecede güçlü ve hikmetli bir varlığın mevcut olduğunu göstermekte başarılı olamadığına yönelik suçlamalara cevap verirken de benzer şekilde kestirip atmıştı: "Hıristiyan addedilen bir kimse, böyle bir şüpheyi ortaya attığında kendi adına utanç duyacaktır muhtemelen ... tabii eğer yalancılık bu beyefendinin en meşhur özelliği olup, kendisi yalan söylemenin zayıflık ve ahmaklığın bir göstergesi olmadığı sonucuna varmıyorsa". Ölümsüzlük konusunda ise: "Onun için bu konuyu açıklığa kavuşturacak bir ilkemi aktaracağım; bu ilke de, İncil'de İsa'nın yaşamına ve ölümsüzlüğüne ilişkin vahiy".[87]

Yılın sonraki dönemlerinde Burnet, Locke'un cevabına karşılık olarak *İkinci Görüşler*'i yayımlamıştı. Bunu da anonim olarak yayımlamakla beraber, Locke'u aynı başarısızlıkla suçlamıştı: "Adımı gizlediğime yönelik suçlamaya gelince ... Tanıdığım bütün insanlar içinde bu suçlamayı yöneltmeye en az hakkı olan Bay Locke'tur sanırım: Kendi adını koymadan bizzat pek çok kitap yazmıştır ... Siz yazdığınız bütün kitaplar ile kitapçıkların üstüne adınızı koyarsanız, ben de bu kitabın üstüne adımı koyacağım". Burnet'in aklından tam olarak ne geçtiğine emin olamıyoruz; belki Locke'un Hollanda'dan yazıp göndermekle yanlış yere suçlandığı kitapçıklar, belki *Hoşgörü Üzerine Mektup*, belki *İki İnceleme*, belki de *Hıristiyanlığın Ussallığı* geçmişti aklından. Burnet, Locke'un "böylesi öfkeli bir tarzda ve böylesi haksız ve yersiz düşüncelerle yazdığı hükmedici cevap" olarak gördüğü şey karşısında açıkça şaşırıp kalmıştı. Locke "bir fırtınanın ... yaklaştığı ... ve kendisinin kitabını alaşağı etmeye yönelik bir tasarının mevcut olduğu" hakkında ne duymuş olursa olsun, Burnet bu tür bir şey duymamış ve gayet haklı olarak, görüşlerindeki her satırın "ağırbaşlı ve barışçıl" olduğunu iddia etmişti. Aynı şey ikinci kitabındaki görüşlerin her satırı için de geçerliydi; ilk kitaptaki görüşleri derinleştirmek-

teydi bunlar: ölümsüzlük, ahlakın temeli ve bunun Tanrı iradesiyle ilişkisi, vahyin güvenilirliği.

Stillingfleet'in Locke'la nispeten çok etraflıca ve partizan bir şekilde uğraşmasının aksine, Burnet'ın sorgulamaları esaslara inme konusunda, Locke'u açımlama ve açıklama yapmaya teşvik etme konusunda çok daha fazla dirayet sergiliyordu. Tanrı yasalarının "gerekçesi ve zemini" hakkındaki soru mantıklı bir soruydu; bunun hakkında Locke "Doğa Yasası Üzerine Denemeler"de bir şeyler söyleyerek, bu yasaların keyfi olmadığını, bilakis bunlar ile bizim rasyonel doğamız arasında bir "uyum" bulunduğunu savunmuştu. Şurası çok açıktı ki Edwards Tanrı'nın gerçekliği hakkında hiçbir şüphe ortaya atmıyor, yalnızca Locke'un ilkelerinin bunu nasıl desteklediğini soruyordu nesnel bir yaklaşımla. Gayet akla yakın bir biçimde Locke Tanrı'nın gerçekliğinin, iyiliğin sonucu olduğunu düşünüyordu, ama *Deneme*'de Tanrı'nın iyi olduğu varsayılmıştı doğrudan doğruya ve bu husus ile diğer özniteliklerin Tanrı'nın ezeli ve ebedi olmasından, her şeye kadir ve vâkıf olmasından "kolayca çıkarılabileceği" söylenirken, bunun nasıl yapılacağı gösterilmemişti. *Hıristiyanlığın Ussallığı*'na göre de Tanrı'nın iyiliği akıl aracılığıyla (bir şekilde) keşfedilebilirdi, nedir ki bu iyilik, Kitab-ı Mukaddes'te "insanlara vaatlerinde" ifade edildiği haliyle, onun "insanoğluna gösterdiği hususi ihtimam"da ortaya çıkıyordu en bariz şekilde. Kitab-ı Mukaddes'i doğrulayan* şeyin ne olduğu sorusu, önceden de gördüğümüz gibi, Locke'un kafa yormaya hazır olduğu bir konuydu, ama belli ki bu işi Burnet ile yapmaya hazır değildi. Locke ona hitaben başkaca bir şey söylememişti; öyle görünüyor ki onun alçak bir inançsız olduğunu farz etmişti, ama hiç şüphe yok ki Locke bu işi ciddi ciddi gerçekleştirmiş olsaydı, Locke'un düşüncesinin izinden gidenler, onun Stillingfleet'e verdiği polemik tarzındaki cevaplardan çok daha fazla yararlanmış olacaktı bundan.[88]

Haziran ayında Locke, "cesaret edip şehre gitmesinin pek de tehlikeli olmayacağını" hissetmiş ve Stillingfleet'e yazdığı, neredeyse tamamlanmış olan *Cevap*'ı yanına alarak Londra'ya gitmişti. Akabinde de, katılmadığı yetmiş bir toplantıdan sonra, Ticaret Kurulu'ndaki toplantılara ve kısa süre önce "devamlı katılacağı"na dair söz verdiği Temyiz Komisyonu toplantılarına katılmaya başlamıştı.[89]

---

* Bkz. s. 402-403

O yaz mevsimindeki meselelerden biri de, on bir yaşına basmış olan Francis Masham için bir hoca bulmaktı. Görüştüğü bir kişinin bu işi geri çevirmesinin ardından Locke başka bir Fransız'la, Pierre Coste ile görüşmüştü. Yirmili yaşlarının sonlarında genç bir adam olan Coste, bir süredir bu tür bir iş istiyordu. Locke'un Coste ile *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler*'in Fransızca çevirisiyle ilgili olarak, kendisinin *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nı da çevirmiş olduğu ve *Deneme*'nin çevirisine giriştiği zaman başlayan bir iş ilişkisi vardı zaten. Yıl sonu geldiğinde Coste, Oates'ta ikamet etmeye başlamıştı. "Matematik ve doğa tarihi konularında ... pek bir şey bilmiyor, ama dirayetli bir insan ve amacımız itibarıyla da çok beğeniyoruz kendisini", diye bildirmişti Locke Molyneux'ye. Çevirmenlik yaptığı göz önüne alınırsa, bu amaç kısmen Locke'un şahsi işlerine de yönelik olsa gerekti.[90]

Ağustos ayı boyunca neredeyse her gün Kurul toplantısı yapılmıştı; gene de ay ortasında bir pazar günü Locke, Hans Sloane ve bir arkadaşıyla birlikte günü birliğine Walthamstow'a gitme fırsatı bulmuştu. Kurul'da İrlanda ile yapılan ticaretle ilgili, özellikle de yün ve keten kumaş ticaretiyle ilgili tasarılar ele alınmıştı. İrlanda'nın iklimi özellikle uygun olduğundan, keten ve kenevir ekimi, sonra da bunlardan kumaş ve donanma için yelken bezi ve halat üretimi teşvik edilirse İrlanda bunun faydasını görecekti. Molyneux'nün önceki yıl bu meseleyi Locke ile tartıştığı zaman idrak ettiği üzere, bu durum İngiltere'nin çok önemli yünlü kumaş endüstrisini koruyarak aynı zamanda İngiltere'ye de faydalı olacaktı. "Hiç şüphe yok ki İngiltere yünlü kumaş ticaretiyle zenginleşmemize asla izin vermeyecektir; bu onların gözdesi ve herhangi bir rakibe de hasetle yaklaşıyorlar. Ama keten kumaş ticareti konusunda onların işlerine az da olsa karıştığımızı sanmıyorum. Dolayısıyla zenginleşme yolu olarak burası hâlâ açık bizim için", demişti Molyneux Locke'a. Komisyon üyelerinin ortaya koyduğu üç tasarı arasından özellikle de Locke'unki "irdelenmiş" ve iki toplantı boyunca "paragraf paragraf" ele alınmıştı.[91]

Locke'un en baştaki öncülü, İrlanda'daki yünlü kumaş imalatının "İngiltere'deki temel ticaretle kesinlikle bağdaşmadığı, bu ulusun refahının da fazlasıyla bu ticarete dayandığı" idi ve ilk tavsiyesi de bu durumu, vergiyle ve ihracatın yasaklanması yoluyla önlemeye yönelikti. Yazının devamında, ahlaki olmaktan çok açık açık pragmatik olan sebeplerle, kabul edilen husus şuydu: "İnsanları uğraştıkları ticari işten düpedüz ya-

saklama yoluyla uzaklaştırmak, aynı zamanda da onlara başka bir iş sunmamak" çoğunlukla işe yaramadığından, "naçizane önerimiz şudur ki keten kumaş imalatı ... İrlanda'nın genel ticareti olabilecek şekilde, tıpkı İngiltere'deki yünlü kumaş imalatının etkili olduğu ya da olması gerektiği ölçüde teşvik edilsin". Locke'un yazısının sonrasında bu teşvikle ilgili olarak, İrlanda'ya keten kumaş ithalatının düpedüz yasaklanmasından bu endüstrinin adamakıllı yapılandırılıp ulusallaştırılmasına kadar çok sayıda öneri ve tavsiye ortaya konuyordu: "Eğirme okulları"nın kurulup, fakir ailelerin çocuklarının bu işi öğrenmek için bu okullara girmesinin zorunlu kılınması; halk çamaşırhaneleri ile işliklerin kurulması; "çeşitli keten kumaşların eni boyu ve [adları da dahil olmak üzere] diğer niteliklerinin", "keten ipliğinin döndürüldüğü makaraların uzunluğunun (varsayıldığı üzere, en uygunu, bu uzunluğun çevre ölçüsü olarak yaklaşık iki metre içerecek şekilde olduğu durumdu) standartlaştırılması; bir saatte eğrilecek en iyi ve en çok iplik için, üretilecek en kaliteli yelken bezi için yıllık eğirme yarışmalarının düzenlenmesi. Eğirme okulları çok etkili bir "çifte makara" kullanacaktı; bu makara Locke'un eski bir arkadaşı tarafından icat edilmiş, önceki ağustos ayında da Kurul'da gösterilerek tanıtılmıştı.[92]

Bu tasarıyı ilkin Locke arz etmiş olsa da, tasarı Kurul tarafından sahiplenilmiş ve eylül başlarında* Lords Justices'a gönderilmişti. Her ne kadar Locke'un resmi raporunu siyasi bakımdan önemli olan ulusal çıkarlar ve düşüncelerle şekillendirmiş olması yerinde olsa da, Molyneux'ye aktardığı bazı görüşler bu meseleye dair birtakım kişisel duygular beslediğini de açığa vurmaktadır:

> İrlanda'nın keten kenevir üretmesi ve böylesi az bir maliyetle fakir halkı doyurması mümkünken ... bu malzemeler ve bunlardan imal edilen şeyler için bu kadar paranın yabancıları zengin etmekte kullanılmasının utanç verici olduğunu düşünüyorum; üstelik de.... bu iş doğru bir şekilde bir kere tesis edilse, İrlanda halkı, topraklarının konumu ve verimliliğinin getirdiği avantajla bu işten gelen her kuruşu alabilecekken.... Bütün kalbimle şunu diliyorum ki keten kumaş imalatı ülkenizde serpilecek şekilde tesis edilsin.[93]

---

* Tasarının sonraki seyri, bu mesele hakkında İrlanda Parlamentosu'nun önerdiği bir önergeyi hesaba katmak gerektiği için sekteye uğramıştı (Bourne: c. 2, 373; dB: c. 6, 220, L2324 ve diğerleri).

Locke eylül başlarında, sunduğu rapor meslektaşları tarafından onaylanıp imzalandıktan birkaç gün sonra, bir toplantının hemen ardından, fırsatını bularak şehirden ayrılıp alelacele eve gitmiş, dört gün sonra da geri dönüp, bir sonraki toplantıya tam zamanında yetişmişti. Genç Esther, Locke'u gördüğüne sevinmişti; onun bu kadar uzun bir zaman uzakta kalmasından yakınmıştı kısa bir süre önce (hatta onun "en büyük ezeli düşmanı" kış mevsiminin geri gelmesini dilemişti, çünkü Oates'ta kalmasını sağlayacaktı bu). Locke kendisini şehirde tutan şeyin "kendi isteği" olmadığını söyleyip, "yaşamak, insanın sevdiği yerde, sevdiği kişiyle birlikte olması demektir" diyerek onu temin etmiş olsa da, görünen o ki arkadaşı Mordaunt biraz farklı bir fikre kapılmıştı: "Dört beş gün içinde ... sizi Londra'da görmeyi umuyorum; zira şuna kesin gözüyle bakıyorum ki güneşin etkisi bu kadar fazlayken, Essex'li hanımefendi [Lady Masham] çekici gelmeyecektir".[94]

Ayın ilerleyen günlerinde Kurul başka tasarılar oluşturmaya koyulmuştu. Bu seferki amaç "bu krallıktaki fakirleri bir işte çalıştırmak ve onları kamuya yararlı kılmak, böylece de diğer insanları bu dertten kurtarmak için birtakım uygun yöntemlerin ele alınması" idi. Locke kendi raporuna (bir dizi toplantı boyunca derinlemesine ele alınan raporlardan biriydi), fakirliğin "ne yiyecek içecek kıtlığından ne de fakirler için iş olmamasından" kaynaklandığını öne sürerek başlamıştı: "Çok genel bir hesaplamayla, şu sonuca varılabilir ki mahalli kiliselerden yardım alan fakirlerin yarıdan fazlası geçinebiliyor", demişti Locke. Öne sürdüğü üzere, aslında fakirlerin sayısındaki artışın sebebi disiplin eksikliği ve "adabın yozlaşması" idi. Fakirlere yardım için konan yasalar düzgünce uygulanmamıştı: "Bu yasalar eli boş insanların yalnızca bakımına yönelmiş, yardıma muhtaç olanların yaşamlarını, kabiliyetlerini ya da çalışkanlığını hiç hesaba katmamıştı".[95]

Locke'un raporu "korkunç bir belge" diye tasvir edilmişti, ama tamamen böyle değildi aslında. Locke, belirsiz sebeplerle (belki yaşlı ve dermansız olduklarından, belki de sırf ortada hiçbir iş olmadığından) kendilerine *bakamayan* insanlar ile bunu yapabilen ama "kendi emeğini kullanarak geçinmeyen" insanlar arasında açık bir ayrım yapmıştı. Locke'un "baskı altında tutulmaları"nı mütalaa ettiği "dilenciler" ile "evsiz barksızlar" gayet bariz bir şekilde "gereksiz yere başkasının sırtından geçinen" insanlardı; "eli ayağı tutan", iş bulamadıkları yönünde "bahane" uyduran in-

sanlardı. Locke'un bu tür insanlar için önerisi, onları zorla donanmaya sokmak, kendileri için iş bulmaya hazır hale gelinceye dek "ıslak evleri"nde çalıştırarak adam etmek ve başkalarına onları düşük ücretten işe almaları için fırsat sunmak. Locke, anne babaların geçindiremeyeceği kadar kalabalık ailelerin çocukları için "çalışma okulları" sistemi önermişti. Çocuklar burada, "eğirme, örgü ya da yünlü kumaş imalatındaki bir başka iş" gibi, ülkeye faydalı olacak bir zanaat öğrenecekti.[96]

Sahte bir izinle dilencilik yaparken yakalanan biri için Locke'un ortaya attığı cezanın çok katı olduğu doğruydu şüphesiz: Kabahati işlediği ilk sefer "sahtecilik suçundan kulaklarını kaybecek", ikincide de "ağır suç vakalarındaki gibi, plantasyonlara götürülecekti". Ama Locke'un başından beri ortaya koyduğu düşünce büsbütün akla yakındı: Çalışabilen kişinin çalışması, bunu yapması için de bu kişiye kolaylık gösterilmesi gereklidir; çalışamayana ise destek olunmalıdır. Damaris Masham'ın bu konuda söyledikleri açıktır: Locke tabiatı itibarıyla, muhtaç kişilere karşı merhametli olsa da, "kendisinin inayeti çalışkan, gayretli insanları teşvik etmeye, aylak dilencileri ise rahata kavuşturmamaya yönelik olmuştu .... Eskiden çalışkan olup da yaş ya da sakatlıktan dolayı çalışmaktan geçmiş olan kişilere karşı ise çok cömertti; ayrıca usulünce rahata kavuşturulmuş olan kişilere cömert davranmamayı da ayıplardı .... (demişti ki) bu insanların rahatça yaşamaya hakkı vardı". Pensford'daki fakirlere Noel'de düzenli olarak yirmi şilin veriyordu ("özellikle de yaşlı ve çalışamayacak durumda olanlara", ya da bakacak çok sayıda çocuğu olanlara; "gene de dürüst ve çalışkan olan kişileri ... tembel ve kötü niyetli kişilere tercih ediyordu"). Ayrıca doğduğu yerin ilçelerinde yaşayan "çalışkan fakirler" için, özellikle de "çalışmaya yeni başlayanları ... dürüst zanaata, mesleklere ya da ticarete sevk etmek" amacıyla, her yıl bir kenara on pound koyuyordu.[97]

Eylül ayında Bold, Locke'un Stillingleet'e yazdığı *Cevap*'ın bir nüshasını almıştı Churchill'den. Gelgelelim bu sefer yazarı hediye olarak göndermişti kitabı (Bold'un *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nın yazarına verdiği destek için sessizce teşekkür etmişti). Bold'un Locke'a söylediği üzere, bir piskoposun "kendisine piskoposluk bölgesindeki en iyi terfiyi bahşetmiş olması"ndan çok daha fazla onur verici bir şeydi bu. Stillingfleet "hiçbir zaman çok nazikâne muamele görmemiş" de olsa, hiç kimsenin "bu denli etkili bir şekilde cevaplanıp mağlup edilmediğini" söylemişti Bold. Loc-

ke'un Bold'a verdiği cevap günümüze ulaşmamıştır, nedir ki bir yıl geçmeden görüşmüş oldukları belliydi. Locke aynı zamanda Robert South'a da *Cevap*'ın bir nüshasını hediye etmişti. "Bu *Cevap*'ta büyük bir kuvvetle kendi hamlenizi takip ediyor, aynı ölçüde bir ustalıkla da gardınızı alıyorsunuz, daha doğrusu onun hamlesini defediyorsunuz; öyle ki kendi payıma onun gelecekte sizle nasıl olup da karşı karşıya gelebileceğini hiç anlayamıyorum", demişti South.[98]

Ay sonuna doğru Locke kendisine yönelik bir başka saldırı daha okumuştu. Birkaç ay önce John Edwards tarafından yayımlanmış olan, *A Brief Vindication of the Fundamental Articles of the Christian Faith, as also of the Clergy, Universities, and Public Schools from Mr Locke's Reflections on them in his Book of Education* [Hem Hıristiyan İnancına ait Temel Akidelerin hem de Ruhban Sınıfının, Üniversitelerin ve Devlet Okullarının, Bay Locke'un Eğitim Üzerine Kitabındaki Düşüncelerine Karşı Kısaca Savunulması] idi bu kitap. Başlığın da gösterdiği üzere, Edwards (*Ateizmin Sebepleri*'ndeki gibi) Locke'un *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nın yazarı olamayacağına dair sanki bir şüphe duyuyormuş gibi davranmaktan vazgeçmiş, ardından (*Socinusçu Amentü*'deki gibi) bu kitabın yazarı olabileceğini ima ederek, nihayetinde kesinlikle kitabın yazarı olduğunu söylemişti (çünkü Locke *Savunma*'da bunu yalanlamamıştı). Locke, Edwards'ın bu yeni saldırısı karşısında şaşırıp kalmış olsa gerekti. Buradaki garez ve şahsa yönelik haksız sövgülerle, saldırgan ve kötücül nitelikteki kabalıkla, Edwards kendini bile aşmıştı ("bu denli edepsizlik ve sokak ağzı", "böyle zavallı bir kimse kaale alınmayı hiç mi hiç hak etmiyor", demişti Molyneux). Bu saldırıda ciddi bir sav yer almıyor, şahsa yönelik bir dizi saldırı ve güya Locke'u düzelten cafcaflı iddialar bulunuyordu yalnızca. Edwards, Locke hakkında "bu hasmın bitip tükenmez ikiyüzlülüğü ve sahteliği en sert cezaları ve düzeltmeleri gerektiriyor yalnızca": "Kutsal Dinimizin onun dine hakaret niteliğindeki girişimleriyle tehlikeye düştüğünü... ayrıca inançlı irfan kurumlarına dil uzattığını görünce bunu bir kamu davası telakki ettim". Hıristiyanlığın hiç de kendisinin "savunması"na ihtiyaç duymadığını düşünüyordu Edwards: Ruhban sınıfının, üniversitelerin ve devlet okullarının, yanlış anlaşılmaya, yanlış tanıtılmaya ve o "sümsük ve zavallı" Locke'un, "sövgü dolu ... nutuklar çeken o ahlaksızın", "o terbiye görmemiş ve aylak pedagogun" bunlar hakkında *Eğitim* kitabında söylemiş olduklarına karşı savunulmaya ihtiyacı vardı.[99]

Edwards, Locke'un çocuklara "ustaca hacet görme"nin öğretilmesi hakkında *Eğitim*'de söylediği şeyler konusunda daha da çirkin bir tavır takınmıştı: Locke bağırsaklar hakkında "heyecanlı ve ihtimamlı bir edayla konuşuyor, bunlar kendisinin en çok önem verdiği organlar âdeta", demişti Edwards. Kabızlık* "rahatsızlığını araştırmak için özel bir sebebi bulunduğunu" belirtmiş olan Locke'un, "Bayan Hacet'e kur yapma"ya altı bölüm ayırdığı doğruydu. Gelgelelim Edwards'ın, bir çocuğun günlük tuvalet ihtiyacını gidermekte, "ancak refakatçi [Locke] mevcut olduğunda, bu ihtiyaç kendisinin diktatörlere özgü bakışlarıyla teşvik edildiğinde" başarıya ulaşabileceğini dile getirmesi düpedüz bir abartıydı.[100]

Edwards'ın kitabı, Cambridge Üniversitesi Rektörü'nün, İlahiyat Profesörü'nün ve aralarında Christ Church Müdürü John Covel da olmak üzere üniversitesinin diğer ileri gelenlerinin tavsiyelerini belirten bir ibareyle basılmıştı. Locke bu durumu öyle utanç verici bulmuştu ki Covel'e mektup yazarak bunu kınadığını ifade etmişti acı bir istihzayla. Aslında Covel kitabı okumamıştı basılmadan önce ve şimdi de utanç içindeydi: "Bana gerçekten aptal ve enayi gözüyle bakabilirsiniz". Covel, eski bir öğrencisi olan Edwards ile yolda rastlaştığını ve Edwards'ın baskıya gitmeye hazır olan yeni kitabından bahsederek, onu nasıl da İlahiyat Profesörü ile Rektör'ün kendi adlarının kitapta yer almasına izin verdiğine inandırdığını açıklamıştı.[101]

Locke bu meseleyi Canterbury Başpiskoposu Thomas Tenison ve Cambridge Rektörü Henry James ile de görüşmüştü. Tenison, James'in kitabı baskıdan önce gördüğünde çeşitli kısımların çıkarılmasını buyurduğunu, akabinde de Edwards'ın ona "pek çok pürüzün giderildiği" konusunda güvence verdiğini açıklamıştı. "Giderilen pürüzlerden" biri belli bir sözcüğün ("ağza alınmayacak kadar fena"), diğeri de bir pasajın (bu pasaja göre "Bay Locke Oates'taki sarayın yöneticisiydi") çıkarılmasıydı. Masham'ların *üçlü aile*** olduğunu varsaymak için elde geçerli bir sebep yok-

---

* Bir psikanalist, takıntı düzeyinde not almaktan ve kayıtları hafızada tutmaktan yola çıkarak, bir keresinde Clarke'a söylediği gibi, Locke'un "doğuştan kabız" olduğunu kestirebilir. Locke bu sorunun çözümüne epeyce vakit harcamış, en sonunda da basurun kesin çaresi gibi görünen bir şey bulmuştu: "İlk yemeğimden sonra, ki nadiren öğleye kadar sürüyor bu, devamlı tuvalete gittim, bağırsaklarımda bir hareketlilik olsun ya da olmasın, orada öyle uzun kaldım ki çoğu kez muradıma erdim" (L799).

** *ménage à trois*: Genellikle karı koca ve bunlardan birinin sevgilisinden oluşan aile biçimi-ç.n.

tu, ama bütün kabalığına rağmen Edwards, Locke'un geçmişteki ve halihazırdaki ev hayatının iç yüzünü iyice anlamış gibi görünüyordu, zira kitabında Locke'u, ""yeri yurdu belirsiz olan, hiçbir yerde ikamet etmeyen", "evlere gizlice giren, ailelerin içine sızan" bir "seyyah", "gezici hoca" olarak tasvir etmeye devam etmişti. Bu hususlarla ilgili olarak Tenison'ın sunduğu açıklamalar Locke'u tatmin etmemişti: "Kitap üzerinde, basımını onaylayan Muhteremlerin isimleriyle çıkmış, dünyayı dolaşıyor ... İddialara göre, bu kişiler ve diğerleri bu yüzden [Edwards'a] kızmışlar, ama dünya bu kızgınlığa dair en ufak emare görmüyor".[102]

Locke ekim ortasında, hâlâ Londra'dayken, Esther'e yakınarak, son mektuplarından birinde, etine dolgun olduğunu "epeyce sergilediği"ni söylemişti: Eğer kendisine karşı hisleri iddia ettiği gibiyse, Esther "biraz pişman olacaktı". Kendisi "şu anda ondan ayrıldığındaki kadar zayıf olsa da, hep daha zayıf bir halde dönüyordu. Ama cüssesinin küçüldüğü kadar da sevgisi artmış olarak dönüyordu hep". Bunlar hoş duygular olsa da, Locke'un zayıflamasının çok daha elle tutulur sebepleri vardı. Sonradan Molyneux'ye şunları söylemişti Locke: "Uyandıktan sonra bütün günüm genellikle [işlere] gidiyor, gece olup da eve geldiğimdeyse nefes darlığım ve bu yüzden nefes nefese kalışım beni mütemadiyen öyle rahatsız ediyor ki hiçbir şey yapmak gelmiyor içimden; öyle ki boş vakitlerimin olağan eğlencesi beni terk edip gitti; okumak artık bir dert oldu benim için". Locke'un Esther'e mektup yazdığı zaman, kendisinin haziranda Londra'ya gelmesinden bu yana yetmiş altı Kurul toplantısı yapılmıştı ve Locke bunlardan yalnızca bir tanesine katılmıştı. Bu sırada Temyiz toplantıları da yapılmıştı ve Kurul toplantıları kasım ayı boyunca neredeyse her gün yapılmaya devam etmişti. Lyde'ın ona Somerset'ten gönderdiği hesapları gözden geçirmeyecek kadar meşguldü ve vakit darlığı yüzünden Limborch'a yazdığı mektubu her zamanki gibi Latince değil, Fransızca yazmak zorunda kalmıştı ("pratik eksikliğim ... bu dilde rahatça yazmama mani oluyor"). Nihayetinde kasım sonunda Locke iki tane Kurul toplantısını kaçırmış ve Oates'a dönmüştü.[103]

Ayrıldığı gün görüştüğü Clarke'a söylediği gibi, Locke şehirden ayrılmayı bu denli ertelediği, "ahmaklık edip, nefes darlığının bu aşamaya gelmesine göz yumduğu" için pişmandı. Ne ki Oates'a döndükten yalnızca birkaç gün sonra çok daha iyi bir haldeydi. Hareket etmeden oturduğu müddetçe "gayet rahat" nefes alıp verebiliyordu, geceleri de "şehirde ken-

disine çoğu zaman ıstırap çektirmiş ve yaşamını sürdürmesini anlamsızlaştırmış olan nefes nefese kalmak"tan kurtulmuştu. Gelgelelim bir öksürdü mü ya da hareket etti mi nefessiz kalıyordu, "giyinmek ve soyunmak bile, sonrasında dinlenmek zorunda kaldığı bir iş olup çıkmıştı".[104]

Aralık ayı şömine başında keyifli bir şekilde geçmişti. Öğleden sonraları da, aileden üç dört kişiyle birlikte (belki de bu kişiler arasında Pierre Coste da vardı artık) oturma odasında "hoşça ve neşe içinde" vakit geçirmişti. Kimi kez mektupları "leydim ve şömine başındakiler"den selamlar ile sonlanıyordu. Molyneux ile mektuplaşmaya tekrar başlamış, kendisine Lyde'ın gönderdiği, Somerset'le ilgili hesapları nihayet gözden geçirmiş ve Parlamento'da olup bitenler hakkında Clarke'tan en güncel haberleri almıştı. Ocak ortasına gelindiğinde evin dışına henüz hiç çıkmamıştı. Büyük ihtimalle evin dışına ilk çıkışı 21 Ocak'ta, söylediğine göre, kendisini "ölümün pençesine" atan bir yolculuğa çıktığında gerçekleşmişti.[105]

Ocak-Temmuz 1698: "Ölümün Pençesinde"[106]

21 Ocak Cuma günü Locke, Somers'in bir çağrısına cevaben Londra'ya gitmiş, iki gün sonra da Kral William ile görüşmüştü. Lady Masham'a söylendiği üzere, "Kral kendi sağlığı hakkında Locke ile görüşmek istiyordu; zira kendisinin ve Locke'un durumunun birbirine epeyce benzediğine inanıyordu". Lady Masham buna inanmamıştı. Neticede "Kral'ın, Bay Locke'un sağlığına çokça ihtimam ettiği, öyle ki çok önemli bir sebep olmadıkça bu tür bir yolculukla onun sağlığını tehlikeye atmayacağı düşünülüyordu". Lady Masham haklıydı, zira görüşmenin amacı Locke'a yeni bir görev teklif etmekti. Ama bunun tam olarak ne olduğu belli değildir: Savlardan biri bunun Paris büyükelçisinin yanında kâtiplik, diğeriyse biraz daha önemli bir makam olan Devlet Bakanlığı görevi olduğu yönündeydi. Bu görev ne olursa olsun, Locke "bu önemli göreve kendisine hizmet edebilecek daha uygun bir kişiyi düşünmesi için Majestelerine yalvarmıştı". Birkaç gün sonra Somers'e şunu açıklamıştı Locke:

> Yabancılardan oluşan bir kalabalık karşısında her zaman utanmaya meyilli olan mizacım yüzünden çok fazla ahbabım olmadı, muhabbetim de çeşit çeşit huyda insanla ilgilenmek ve onların ağzından laf almak becerisini edinemeyecek kadar sınırlı ve hu-

susi kaldı. Bu dünyada koşuşturmaya hiç niyet etmemiş bir insan açısından bunun bir kusur olup olmadığını hiç bilmiyorum. Şuna eminim ki bu durum, önerilen görev için bu dünyadaki en acemi kişi olduğumu siz Lord Hazretlerinin anlamasını sağlayacaktır.

Locke'un Kral'a işaret ettiği tek husus "deneyim eksikliği" değildi. "Kötü durumdaki sağlığı" da bir diğer hususstu ve asıl söylemek istediğini çok kısa bir süre sonra epey dramatik bir şekilde ortaya koyacaktı. Kral'la görüşmüş olan Locke'un Somers'le de görüşmesi gerekiyordu, ama ne yazık ki o pazar akşamı onu yakalayamamış, ertesi sabah erkenden tekrar uğramaya karar vermişti. Önceki gece zaten kötü geçmişti, ne var ki ertesi gece daha da kötüydü. Yatarken nefes alamamıştı ve

yatakta dönüp durdum mecburen, gecenin çok büyük kısmını da nefes darlığımın hafifleyeceğini ümit ederek geçirdim; ciğerlerim ise yatıp biraz uyumama imkân verecek kadar iyi bir durumdaydı ki uykuya da çok ihtiyacım vardı; ama başımı yastığa koyar koymaz sürekli olarak nefes darlığı çektiğim için, saat üçte kalkıp sabaha kadar şöminenin başında oturdum.

Somers'e söylediği üzere, yapılacak tek şey "bir an önce şehirden ayrılmaktı; zira hiç dinlenemeden geçirdiği önceki iki geceden sonra şu sonuca varmıştı ki ikinci gece bunca uzun maruz kaldığı ıstıraplar, eğer şehirde kalmaya devam ederse, üçüncü gece kendisini ölüme götürmekten geri durmayacaktı pek". Bu yüzden Locke pazartesi erkenden ("gördüğü en soğuk günlerden birinde" ve Thames'in donmaya başladığı bir günde) eve dönmüştü. Lady Masham, onun "bunca kısa bir zaman içinde, neredeyse aklın alamayacağı kadar değişmiş olduğunu" söylemişti.[107]

Gelgelelim Locke hava durumunu kaydetmeye devam edemeyecek kadar da değişmemişti. Aynı akşam saat on birde kaydetmeye başlamıştı tekrar. Gerçi anlattıklarına bakılırsa çok kötü bir durumdaydı artık: "Aslında yatağıma yatıp dinlenebiliyorum yine; ama bunun haricinde izlenimim şu ki Londra'da geçirdiğim iki günün etkisi olanca ağırlığıyla üzerimde hâlâ ... ki bu durum da nefes almayı zorlaştırmaktan çok daha fazlasını yapıyor, beni her şeye karşı kayıtsız kılıyor, öyle ki bu mektubu yazmamın çok büyük bir başarı olduğunu düşünüyorum".[108]

"Ölümün pençesi"nden kurtulmak hemen gerçekleşmemişti. Locke şubat sonunda Clarke'a kötümser bir edayla şunu söylemişti:

> Hızlıca iyileşmem dileğinize gelince; solumamın çok az iyileşmesi ... bu konuda bütün umudumu kırıyor. Ayrıca tamamen iyileşmem dileğinize gelince; ciğerlerim o kadar sağlıksız, ben de o kadar geçkinim ki bu konuda umut beslemeye imkân yok. Bu sert, soğuk havanın ... hâlâ burada üstümüzde olması da iki durum açısından hiç de fayda sağlamıyor .... Bütün zamanım yatağım ile şömine köşesi arasında geçiyor, zira en ufak bir harekette nefesim daralıp da yürüyemediğimden, yalnızca eve değil, sandalyeme de hapsoldum neredeyse.[109]

Gelgelelim Locke birkaç hafta sonra evden dışarı çıkabilmiş ve "taraçaya koydukları bir koltuğa zar zor gidip, keyifle güneşin tadını çıkarmış, temiz havayı teneffüs etmişti". Ne var ki daha fazla yürümeye yetecek nefesi yoktu: "Hendeğin dışına çıktığım oldu, ama o zamandan beri buraya iki kez gelebildim". Ay sonunda kırlangıçların (iki tanesinin) yeniden görünmesi karşısında çok sevinmiş olsa gerekti.[110]

Önceki yıl Stillingfleet'e yazdığı *Cevap*, yalnızca *Deneme*'nin dinsizliği desteklemesine yönelik itirazları ele almış olması münasebetiyle eksik kalmıştı. Locke *Cevap*'ta, bizatihi görüşlerine yönelik itirazlara daha sonra eğileceğini vaat etmişti. Locke'un bunu ne zaman yapmayı düşündüğü açık değildir. Ama Locke ocak başlarında, *The Bishop of Worcester's Answer to Mr Locke's Second Letter; wherein his notion of ideas is prov'd to be inconsistent with itself, and with the articles of the Christian Faith* [Bay Locke'un İdeler Kavramının Kendi Kendisiyle ve Hıristiyan İnancının Akideleriyle Tutarsız Olduğunun Kanıtlandığı İkinci Mektup'una Worcester Piskoposu'nun Cevabı] ile karşı karşıya kaldığında belki de bu işe henüz girişmemiş ve Molyneux'ye Stillingfleet'in "vakti gelince ayrıntılı bir cevap alacağını" söylemişti. Bu olay Londra'da geçirdiği kötü günlerin hemen öncesinde cereyan etmişti, ama o zamandan bu yana şömine başında ve taraçadaki koltuğunda çok sıkı çalışmış olsa gerekti, zira nisan başında "baskıya hazır bir cevap"* vardı elinde: *Mr Locke's Reply to the Right Reverend the Lord Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter* [Saygıdeğer Worcester Piskoposu Hazretlerinin Bay Locke'un İkinci Cevabına Yazdığı Cevaba Bay Locke'un Cevabı].[111]

Stillingfleet, Locke'un kendisine yazdığı ikinci cevabın uzunluğu karşısında "biraz şaşırmamış" değildi: "Bunca verimli bir yaratıcılığa sahip

* 4 Mayıs tarihli bu cevap ertesi kasım ayında yayımlanmıştı (L2507).

bir kişiye yazma fırsatı vermenin ne kadar tehlikeli olduğunu anlıyorum şimdi; zira mektuplar kitap haline geliveriyor, küçücük kitaplar da kısa sürede kocaman ciltler olup çıkıyor". Stillingfleet bu ek cevap karşısında iyice şaşırmış olsa gerekti, zira bu cevap öncekine kıyasla dört kat uzundu. Bizzat Locke da bu cevabın "fazlasıyla uzun" olduğunu fark etmişti: "Hazretlerinin bana sunduğu envai çeşit konudur bunun sebebi..., gerçi dile getirilmesi gereken pek çok hususu da atladım".[112]

Gerçekte Locke'u bu denli uzunca yazmaya iten şey, Stillingfleet'in onun karşısına koyduğu hususların muazzam derecede düşük nitelikte oluşuydu. Stillingfleet'in konuşulan meselelerle hiçbir ilgisi olmayan bir şekilde sık sık yanlış alıntılar yapmasının ve zamirleri baştan savma kullanmasının ortaya çıkardığı karmaşayı çözmek zorunda kalmıştı Locke: "Zatıalinize ait imtiyazlı cümle öğeleri", diye adlandırmıştı Locke bunları, zira Stillingfleet bunları belirli bir kaynaktan alınmış gibi göstermiyordu. Ama Stillingfleet'in *Deneme*'nin heretik görüşler içerdiği yönünde hâlâ yanlış izlenimler uyandırması bir yana, Locke'un gerçekten de canının sıkılmasına yol açan şey, kendisine ve görüşlerine karşı Stillingfleet'in doğrudan meydan okumaya devam edişiydi. Bu meydan okuma, en baştaki halinden –yani Locke'un *görüşlerinin,* Toland tarafından benimsenmesi sebebiyle incelenmesi gerektiği yolundaki düşünceden– tamamen uzaklaşmıştı. Saldırının doğrudan hedefi bizzat Locke'tu artık ve Stillingfleet'in ona karşı yeni suçlamalar yöneltişinden de yakınmaktaydı Locke. Hiç şüphe yok ki kitap aleyhinde birtakım girişimler olduğundan hâlâ endişe duyan Locke şöyle yakınmıştı: Stillingfleet "daha mühim yeni hatalar bulmak amacıyla", *Deneme*'nin "tekrar altını üstüne getirdi ... nihayet şimdi de kendisinin üçüncü girişimiyle 'benim ideler kavramımın Hıristiyan inancının akideleriyle tutarsız olduğu' ... [ve] daha büyük bir suçlamayı hak ettiği ortaya çıktı".[113]

Stillingfleet "kişisel meseleler" üzerinde bu kadar uzun vakit harcadığı ve Üniteryenlerle yanlış yere ilişkilendirildiğine dair sürekli olarak yakındığı için Locke'a kızmıştı. Stillingfleet oturduğu haşmetli piskoposluk tahtından, Locke'a "Teslis öğretisini, Hıristiyan kilisesinde idrak edildiği şekliyle kabul ettiğini" beyan edivermiş olsa, kendi tartışmalarının çok daha kısa sürmüş olabileceğini söylemişti azametli bir edayla (âdeta, demişti Locke, "onun kendisine hiçbir zaman yöneltmediği bir suçlamadan kendisini aklamaktan kaçtığı için suçlanıyordu şimdi de"). Stillingfleet ise

şunu söylemişti: Bu beyan "şüphe duyanların kafasındaki bütün şüpheleri dağıtırdı .... Ama bunu yapmaktan özenle kaçınmanız ... meseleyi daha da şüpheli hale getiriyor yalnızca".[114]

Daha sonra Stillingfleet, Locke'un kendisinin Toland'la hiçbir zaman ilişkilendirilmemesinin gerektiğini, zira kendisinin (Locke) kesinliği açık seçik idelere dayandırmadığı yönündeki yakınmasını ele almıştı. Stillingfleet en çok da bu meseleye girmekten kaçınırken abartmıştı. Hatta daha da kötüsü, eğer Locke kesinliği açık seçik idelere dayandırmış *değilse*, bu konudaki açıklamalarının, buna dayandırmış olmasına kıyasla çok daha kötü olacağını söylemişti Stillingfleet. "*İdeler* itibarıyla *kesinlik* konusunda iddiada bulunmanız, ama bu *idelerin açık seçik* olmasına imkân tanımamanız ... gerçekten de şahane bir olay .... Kesinliği ideler arasındaki uyuşma ve ihtilafa mal edip de bu idelerin açık seçik olduğunu varsaymayacak olmanızı hayal bile edemiyorum".[115]

Locke şuna işaret ederek bu sözlerin geçersizliğini incelikle ifşa etmişti: Her halükârda Stillingfleet, kesinliğin açık seçik idelerin arasındaki uyuşumun algılanmasıyla elde *edilebileceğini* varsaymaktaydı burada; peki nasıl oluyor da *daha iyi* bir açıklama teşkil edebiliyordu bu? Böyle yapmakla, "en fazla karşı çıktığınızı ilan ettiğiniz savı onaylamış oluyorsunuz; o halde benimle giriştiğiniz bu büyük tartışma burada bitmiştir", demişti Locke.[116]

Stillingfleet'in düşünceleri, Locke'un idelerin açık seçik olmasını şart koşup koşmadığı üzerinde yoğunlaşmamıştı yalnızca. Aklından geçen şuydu ki Locke'un ortaya koyduğunu iddia ettiği şey, bilginin ve kesinliğin ne olduğuna dair bir analizden ziyade, buna ulaşmanın yolu ya da yöntemiydi. Dolayısıyla Stillingfleet, bilgimizin sınırlarının bulunduğu şeklinde *Deneme*'de ortaya konan öğretiyi, Locke'un "kesinlik yöntemi"nin hatalarla dolu bir başarısızlık olduğunun itirafı telakki etmişti: "İdelerin kesinliğine dair yeni bir yöntemden bu kadar çok bahsedip de, halihazırda yaptığınız gibi, idelerin ve idelerimiz arasında ve şeylerin kendi arasında bir ilişkinin mevcut olmamasına imkân vermeniz bana hâlâ çok tuhaf geliyor". Locke asıl niyetinin ne olduğuna dair ortaya konan bu tasviri ilk mektubunda zaten reddetmişti, ama üçüncü mektubunda hâlâ şu konuda yakınmak zorunda kalmıştı: Stillingfleet'in düşüncesine göre, *Deneme*'de önerilen şey "insanlara, evvelce kesinlik yöntemi olan şeyden farklı bir kesinlik yöntemi benimsetmekti, böylece insanlar, şeylerle ilgili olarak, Loc-

ke'un kitabı yazılmadan önce erişemediği kesinliğe erişebilecekti".[117]

Locke'un "kesinliğe ideler yoluyla ulaşma yöntemi"nin ne anlama geldiğini yanlış anlayan Stillingfleet, ikinci mektubunda epeyce bir sayfayı, bu yöntemi kendisine ait "kesinliğe akıl yoluyla ulaşma yöntemi" ile boş yere karşılaştırmaya çalışarak harcamıştı. Düpedüz yanlış alıntılar ve yanlış anlamalara dayanan bu mektupta söylenen çoğu şeyin hiçbir anlamı yoktu, bu yüzden de Locke vaktini, sırf meseleleri yerli yerine oturtmak için harcamak zorunda kalmıştı. Stillingfleet'in karmakarışık eleştirilerinin belki de temelinde bulunan tek şey, Locke'un "ideler yöntemi"ne mahsus ampirizminden hiç hoşlanmamasıydı. Bu yönteme göre, bütün "ideler"in nihai kaynağı *deneyim* olup, *aklın* doğuştan gelen birtakım içerikleri ya da yapısı değildi. Bu husus da Locke'un tekrarlayıp durduğu iki şeyi Stillingfleet'in kabul etmesini önlüyordu: İlk olarak, Locke'un öne sürdüğü (düşünen zihne ait nesneler olarak) "ideler", Stillingfleet'in "kavramlar" diye adlandırdığı şeyden yalnızca adı bakımından farklıydı; ikinci olarak ise, her ne kadar "akıl" sözcüğü Stillingfleet açısından "aklın ilkeleri" anlamına geliyorsa da, bu ilkelerin aşikâr oluşunun ya da bunlara dair kanıtların gene de temellendirilmesi gerekiyordu ki bu da ancak Locke'un kastettiği "akıl"la, yani bu ilkelerdeki idelerin birbirleriyle ilişkisini ve uyumunu idrak etme becerimizle mümkün olabilirdi.

Stillingfleet'in ikinci mektubuna ait başlığın tastamam gösterdiği gibi, artık kendisinin hedefi kesinliğin özellikle açık seçik idelere dayandırılarak ya da daha genel olarak yalnızca idelere dayandırılarak açıklanması değil, bilakis, yine genel olarak, Locke'un "ideler kavramı" ya da "yöntemi" diye adlandırdığı şeydi ki bu da, Stillingfleet'in baştan savma tarzı itibarıyla, kendisine ortodoks inanca ait bazı akidelerle tutarsızmış gibi görünen, *Deneme*'deki her bir öğretiye tekabül etmekteydi!

Örneğin Stillingfleet demişti ki Locke'un kişisel özdeşliğe dair, "aynı kişi olmak için aynı bedenin gerekli olmadığını" ifade eden açıklaması, diriliş ile ilgili olarak kutsal kitapta yer alan öğretilerle bağdaşamazdı, zira kendisinin anladığı kadarıyla bu diriliş hem bedenin hem de ruhun dirilişini içeriyordu: "Aynı maddesel töz bir araya getirilmelidir [ruhla]; yoksa buna diriliş değil, bir yenilenme denebilir yalnızca; yani yeni bir yaşam olabilir bu, ama bedenin ölüyken dirilmesi demek değildir". Locke ise, Kitab-ı Mukaddes'te İsa'nın bedeninin dirilişi haricinde, yalnızca "ölüler"in

dirildiğinden* bahsedildiğini, "bedenlerin ölüyken dirildiği"nden ise hiç bahsedilmediğini söyleyerek cevap vermişti. Dirilen bir insanın elbette bedeni olacaktı, ama bu bedenin yaşamdaki bedenle *aynı* olacağı konusunda hiçbir şey söylenemezdi. Bunun yanı sıra, kişisel özdeşliğe dair kendi açıklaması bu durumu gerekli kılmıyor olsa da, eğer Tanrı dilerse, insanların "önceden sahip olduğu bedenin aynısıyla" dirileceğini imkânsız kılmadığını söylemişti Locke.[118]

Stillingfleet'e göre, Locke'un "ideler yöntemi" Tecessüm ("tanrısal ve insani doğanın tek bir insanda birleşmesi") ile Teslis'in de ("tanrısal doğanın birliğinde üç kişinin mevcut olması") yadsınmasını içeriyordu aynı zamanda. Tıpkı ilk cevabında Teslis hakkında tartışırken olduğu gibi, Stillingfleet'in iddiası, iki *farklı kişinin, aynı doğaya* sahip iki insan olmalarının Locke için ne anlama geldiğine dair telakkisine dayanıyordu. Stillingfleet'in öne sürdüğü üzere, Locke'un sözcüklerin anlamlarını "zihne ait kavramlardan başka bir şey olmayan" soyut idelere dayanarak açıkladığı göz önünde bulundurulduğunda, İsa'nın insan doğasını paylaşması, olsa olsa bir insanın bu doğayı paylaşmasının teşkil ettiği şeye karşılık gelebilirdi: Yani İsa birtakım niteliklere sahip olması dolayısıyla, soyut bir ideye karşılık geliyordu. Gelgelelim Tanrı'nın oğlu olan İsa tanrısallığa da sahipti ve Locke'un açıklamalarına göre, eğer onun insan doğasını paylaşması "başka insanlarda olduğundan farklı değilse, o zaman tecessümün gizemi büsbütün ortadan kalkıyordu, İsa da diğer insanlardan farksız görülüyordu".[119]

Locke ile Stillingfleet arasındaki esas tartışma, "genel ya da ortak bir doğanın tikel şeylerde, yani bireylerde bulunup bulunamayacağı" ile ilgiliydi. Stillingfleet'e göre, "insan" gibi genel bir sözcük, "ortak bir doğayı ya da özü" temsil ediyordu ki bu da söz konusu türe ait bütün bireylerde aynı şekilde mevcut olsa bile, gene de bu bireylerin her birinde özel ve farklı bir varlığa bürünüyordu: Peter, James ve John adında üç insanda, "bu insanların her birine ait olan özel bir varlıkla birlikte ortak bir doğa mevcuttu ... o halde burada hem bir doğa özdeşliği hem de aynı doğanın içinde insanların farklı olması söz konusuydu". Öte yandan Locke, nasıl olup da "farklı, ortak ya da genel bir doğanın", anlakta değil de

---

* Locke bunun böyle olduğunu fark ettiğinde şaşırmış ve *Deneme*'de "insanların bedenleri canlanacak" (D: 4.18.7) dediğini kabul etmişti; ne var ki artık bunun yanlış olduğunu anladığından, sonraki baskıda bunu değiştirmeye karar vermişti. *Aynı* bedenin dirildiğini yadsımak, Edwards'a göre, Socinusçu bir görüştü (SC: 95).

farklı yerlerdeki farklı bireylerde hakikaten var olan "gerçek bir varlık" olabildiğini hiç anlamadığını belirtmişti ısrarla.[120] Locke'a göre, tikel bir şeyde genel hiçbir şey bulunamazdı, var olan her şey tikeldi ve iki farklı insan bireyindeki ortak doğa da bunların anlakta bulunan soyut bir ideyle uyuşmasından ibaretti.

Son olarak Locke, Stillingfleet'in ikinci mektubunu bırakıp, ilk mektupta yer alan, düpedüz "bir yığın felsefi mesele" teşkil ettiği için daha önce cevaplamadığı hususlara dönmüştü. Örneğin Locke'un açıklamalarına göre, töz diye bir şeyin var olduğundan nasıl emin olabilirdik? Stillingfleet'in *Deneme*'de genel olarak töz hakkında söylenmiş olan şeylere yönelik en baştaki yakınmalarına cevaben Locke, kendi görüşü ile Stillingfleet'in görüşünün aslında aynı kapıya çıktığını söylemişti. Gelgelelim Stillingfleet bu konuda ikna olmamıştı. İlk olarak, Locke'un bahsettiği, niteliklere ortak bir öznenin dayanak teşkil ettiğini "varsayma"nın çok çok yetersiz olduğunu düşünüyordu: "Benim aradığım bu değil, akıl yoluyla kesinliğe ulaşmak kabilinden bir şey". İkinci olarak Stillingfleet, birtakım gerekçelerle, nasıl olup da salt deneyimi temel alarak, duyumsanabilir niteliklerin bir dayanak gerektirdiği fikrine varabildiğimizi hiç anlayamamıştı: Şüphesiz ki nitelikler bizatihi "şeyler ya da varlıklardı; yoksa hiçbir etkileri olmazdı", ayrıca "bu ilineklerin" bir dayanak gerektirecek kadar "zayıf şeyler olduğunu nereden biliyorduk ki?" Aslında tam da bu "dayanak" idesine ve bununla ilişkili olan, bir öz-varoluşa sahip olan şeyler ile buna sahip olmayan şeyler arasındaki ayrıma nasıl olup da varabiliyorduk? Görünen o ki Stillingfleet'e göre, öz-varoluş ve dayanak idesi önsel bir ide olup, "duyumsama ya da düşünmeye ilişkin idelerce ortaya konan bir şeyden kaynaklanmıyor, bilakis yalnızca zihnin kendisinden geliyordu". Stillingfleet'in itirazı şuydu: Locke *niçin* "duyumsanabilir niteliklerin kendi başına var olabileceğini ... tasavvur edemeyeceğimizi" hiç açıklamamıştı.[121]

Locke bu tür sorularda hiçbir zorluk görmüyordu. Locke'un söylediği üzere, "dayanak" idesi, bir binanın temellerine yaptığı göndermeyle (bu dayanak "ister elmastan bir kaya üzerinde olsun, isterse perilerle desteklensin") yeterince iyi açıklanmıştı zaten. Locke, bu açıklamanın metafordan ibaret olmasından ve Stillingfleet'in birtakım gerekçelerle bu açıklamayı gerekli kılan şeyin ne olduğuna dair bir izah talep etmesinden hiç de rahatsız olmuş gibi görünmüyordu.[122]

Locke'un biraz daha irdelemesi gereken bir başka husus da ruhun maddesel olmayışıydı. Stillingfleet kendi kitabında, *Deneme*'deki bir tutarsızlık telakki ettiği bir konu üzerinde yoğunlaşmıştı: Locke hem beden ile zihnin özlerine ilişkin açık seçik idelere sahip olmadığımızı, hem de buna rağmen tinsel ve bedensel tözlerin var olduğundan emin olabileceğimizi söylemişti. Beden söz konusu olduğunda, bu kesinlik, "tek bir şeye ait olduğunu farz ettiğimiz" duyumsanabilir niteliklerin bir arada var olmasına dair deneyimimize dayalı olmaktaydı; zihin ya da tinle ilgili olarak da aynı durumun geçerli olduğunu söylemişti Locke: Bizler kendimizde "düşünmeye, muhakemeye, korkmaya ... ilişkin işlemleri fark ediyor, bunların da hem kendi başlarına var olmadığı sonucuna varıyor hem de bedene nasıl ait olabildiklerini kavrayamıyoruz ... böylece bu işlemleri, tin diye adlandırdığımız başka bir töze ait eylemler olarak düşünmeye başlıyoruz". Stillingfleet ise şunu iddia etmişti ki Locke'un ilkeleri bakımından, "bizde tinsel bir töz" bulunduğuna dair hiç de tatmin edici bir kanıt değildi bu, zira Locke, beden ve zihinle ilgili olarak bütün bilebileceğimizin bunların özleri değil de işlemleri olduğunu, bu yüzden de "salt maddesel bir varlığın düşünüp düşünemediğini muhtemelen hiçbir zaman bilemeyeceğimizi" savunmuştu aynı zamanda.[123]

Locke yazdığı üç *Mektup*'un ilkindeki cevabında şunu vurgulamıştı ki "tinsel bir töz" ya da "tin" olmak, ille de "maddesel olmayan bir töz" olmayı gerektirmiyordu. Bir "tinsel töz", aynı zamanda ister bedensel ister maddesel bir töz olsun, düşünme gücüne sahip olmak dışında bir şey gerektirmemekteydi. Demek ki bizler, içimizde düşünen şeyin maddesel olup olmadığını bilmememize rağmen, düşünmenin ya da tinsel tözlerin var olduğunu biliyorduk. Locke "tinsellik"in ille de maddesel olmamayı gerektirmediği ve maddeselliği imkânsız kılmadığı yollu bu iddianın şaşırtıcı görünebileceğini teslim etmişti; ne ki bu iddianın, Stillingfleet'in maddenin düşünmesini mümkün kılmanın tutarsız bir şey olduğu yönündeki suçlamasından kaçmak için kullanılan bir araç olup olmadığı da merak edilebilirdi. Stillingfleet'in ilk mektubundaki cevabında, Locke'un bu iddianın öncesinde beden ile zihin arasında âdeta bir tür karşıtlık kurduğunu söylemesi de bir ölçüde etkili olmuştu şüphesiz: *Deneme*'ye göre, maddesel tözlere ilişkin karmaşık idelerin yanı sıra, hepimizde "kendi zihinlerimizdeki işlemler"den türeyen "maddesel olmayan tin"e ilişkin bir ide de bulunmaktaydı.[124]

Stillingfleet tine ilişkin ideler ile maddeye ilişkin idelerin birbirine karşıt olduğundan ve maddenin düşünebileceğinin öne sürülmesiyle bu ikisinin birbirine karıştırıldığından hiç şüphe duymuyordu. Bununla beraber Locke üçüncü mektubunda şunu vurgulamıştı ki düşünce ile aklın, maddenin özünün bir parçası olmadığı kesin olmakla beraber (dolayısıyla madde düşünüyor olsa bile, bunu zorunlu olarak yapıyor değildi), düşünce ve akıl bu özle tutarsız değildi; Tanrı maddeyi düşündürebilirdi. Salt maddesel olan dünyada, yerçekimi ve hayvanlar ile bitkilerin üreme kabiliyeti gibi, maddenin özünden kaynaklanmayan pek çok şey bulunduğunu da eklemişti Locke. Elbette "maddenin nasıl düşündüğünü tasavvur edemezdik", ama "buradan yola çıkarak, Tanrı'nın maddeye düşünme yetisi bahşedemeyeceğini söylemek, insanlığın anlağı sınırlı olduğu için, Tanrı'nın her şeye kadir oluşunu dar bir kapsamla sınırlandırmak anlamına gelirdi". Bizlerin düşünen maddesel varlıklar olmamız tamamen imkânsız olmasa dahi, Tanrı'nın böyle olması imkânsızdı. Locke'un ilk mektubundaki, düşünen ebedi bir varlık olmak ile maddesel bir varlık olmak arasında bir bağdaşmazlık bulunduğu yollu savına cevap olarak, Stillingfleet bu durumun *her* düşünen varlık için geçerli olması gerektiğini, dolayısıyla da eğer Tanrı'nın maddesel olmadığı muhakkaksa bizim de maddesel olmamamız gerektiğini söylemişti. Üçüncü mektubunda savını daha açık hale getirmişti Locke: Düşünce, madde bakımından elzem olmadığı için, düşünen her madde, düşünmenin elzem olduğunu düşünen bir şey tarafından, yani maddesel olmayan bir ruh tarafından yaratılmış olsa gerekti.[125]

Locke, Stillingfleet'in maddenin düşünebildiğini öne sürmenin din ve ahlak açısından bir tehdit olduğu yollu daha önceki iddiasına da (Locke bunu en baştan beri açık açık reddetmişti) cevap vermişti. Stillingfleet'in kaygısı, ruhun maddesel olmayışını kanıtlayamadığımız takdirde ölümsüzlüğünü de kanıtlayamayacağımız ve bu tür kanıtlar mevcut olmadığında ölümsüzlüğümüzü vahyi temel alarak kabul etmemizin pek de mümkün olmadığı yönündeydi. Kısacası Locke bu akidenin "inanılırlığını azaltmış" idi. Locke buna cevap verirken, Stillingfleet'in burada tam da en başta karşı çıktığı hususu kabul ettiğine işaret etmişti: Toland'ın aklı aşan dinsel gizemleri reddetme ilkesi. Stillingfleet şunu iddia ediyordu ki insan aklının vahyi destekleyememesiyle orantılı olarak "vahiy inanılırlığını kaybediyordu" ve "beraberinde aklın tanıklığı olmadığı takdirde, Tanrı'nın gerçekliği güvenilecek sağlam ve kesin bir inanç temeli teşkil etmi-

yordu". Stillingfleet'in saldırılarının karmaşık ve değişken mahiyeti kendisini en baştaki konumuyla taban tabana zıt hale getirmişti ki bu da Toland'ın aksine Locke'un kesinkes reddettiği bir konumdu. "Eğer zatıalinizin dini ve akidelerini yayma yolu bu ise, dinin en büyük düşmanları ne tür savlar kullanır hiç bilmiyorum", diye alay etmişti Locke. "Bütün vahyi tastamam salt doğal akla indirgemek, inanılırlığını bununla sınırlamak ve vahye başvurmaksızın doğal akılla izah edilebilecek şeyler dışındaki şeylere inanmak için hiç yer bırakmamak" demekti bu. Locke ilk mektubunda açıkça ortaya koyduğu üzere, "yanılmaz hakikati içeren ... kutsal kitap ... onun rızasının değişmez kılavuzuydu .... Şeylere dair kanıt istediğinde, bu kanıta inanmak için elinde yeterli gerekçe vardı, çünkü bunu Tanrı söylemişti".[126]

Locke'un kış sonu ile ilkbahar başlarında meşgul olduğu tek şey Stillingfleet'e cevap vermek değildi. Önceki eylül ayında Amsterdam'ın belediye başkanı Johannes Hudde, Locke'un kendisine "ister kendi başına var olsun isterse her bakımdan kusursuz olsun, tek bir ebedi varlığın mevcut olduğu"na (yani bu tür tek bir varlık bulunduğuna) dair çürütülemez bir kanıt arayışında yardım edip edemeyeceğini sormuştu Limborch'a. İlkin hem Limborch hem Locke bu kanıta pek de ihtiyaç olmadığını düşünmüşlerdi: Tanrı'nın varlığını kabul eden bir kimse onun tek olduğundan şüphe duyamazdı. Bununla beraber Locke kanıtın mümkün olduğunu kabul etmiş ve "Tanrı'nın tekliğinin, varlığı gibi açık açık ispatlanabileceğini düşünmeye başlamıştı"; gelgelelim bazı tartışmalara yol açacağı korkusuyla bu meseleyle ilgilenmek istememişti ("Huzuru seviyorum", demişti Limborch'a).[127]

Hudde da niyetini belli etmeye yanaşmamıştı. Senin gibi, "o da kendi ekollerinden çıkmamış her şeye kara çalmaya yeltenen ilahiyatçıların adil olmayan hükümlerinden korkuyor", demişti Limborch Locke'a. Gelgelelim Hudde, Locke'un sav öne sürmesi konusunda ısrarcıydı. Limborch'un aktardığı üzere, "Hudde kendi için bir ispat kaleme almış, ama bunun fazlasıyla nükteli olduğunu söylemişti; Locke'un hükümlerine çok değer verdiğinden onun savlarını görmeye can atıyordu".[128]

Şubat ayında kanıtları göndermişti Locke. En azından önceki ekimden bu yana düşünmüştü bunlar üzerinde. Tanrı'ya ilişkin "doğru düşünce", "kusursuz ölçüde kusursuz olan, sonsuz, ebedi, cismani olmayan bir varlık" olduğuna göre, onun tekliğini göstermenin çok kolay olduğunu söy-

lemişti Locke. Kusursuz ölçüde kusursuz bir varlığın kusursuz yanlarından birini her şeye kadir olması teşkil edecekti. Gelgelelim her şeye kadir olan iki tane varlığın olması imkânsızdı: Zira bu ikisi ya aynı şey olacaklar ya da olmayacaklardı; eğer aynıysalar, o zaman birinin iradesi öbürününki tarafından belirlenmeliydi; eğer aynı değilseler, o zaman da birinin iradesi öbürününkine üstün gelmeliydi, böylece de öbürü her şeye kadir olmayacaktı. Benzer şekilde, iki varlık aynı anda her şeyi bilemez ya da her yerde mevcut olamazdı. Ayrıca ikinci bir kanıt olarak, aynı türde olan hiçbir şey aynı yerde bulunamayacağına göre, her yerde mevcut olma kusursuzluğuna sahip, birden fazla şey var olamazdı.[129]

Limborch, Locke'un ilk kanıtında hiçbir eksiğin olmadığını ve bunun Tanrı'nın tekliğini inkâr edilemez bir biçimde kanıtladığını düşünüyordu. Ama ikinci kanıtı Hudde'a göstermek konusunda ihtiyatlı olmak gerektiğini söylemişti Limborch, zira Kartezyenciliğin şaşmaz bir savunucusu olan Hudde bu haliyle kanıtı onaylamazdı. Çünkü Kartezyencilere göre, Tanrı mekânda mevcut değildi, bu yüzden de sözcüğün gerçek anlamında her yerde var olamazdı. Locke bu ikinci kanıtın iletilmemesi gerektiğini uygun bulmuş ve kendisini "Kartezyenci münakaşalar ve nükteler"den kurtardığı için Limborch'a teşekkür etmişti.[130]

Bu tartışma sürerken (hazirana kadar sürmüştü) nisanın ilk günlerinde Locke, yirmili yaşlarının başında bir delikanlı olan, Limborch'un oğlu Francis'in Oates'a gelmiş olduğunu aktarmıştı. Ne yazık ki Locke'un sağlığı, Francis önceki ay Londra'ya geldiğinde onunla buluşmaya imkân vermemişti ("başka bir zaman olsa, buraya yeni gelen ve buradaki şeylere aşina olmayan birine tam vaktinde yardımcı olabilirdim"). Delikanlıyı, Locke kadar, Lady Masham da ağırlamıştı, zira babaları eski arkadaştı. Nihayetinde Francis bir tüccar olarak İngiltere'ye yerleşmiş, sık sık Oates'u ziyaret etmiş, yıllar boyunca da lahana tohumu, kurutulmuş balık ve özellikle de Kurasao'ya özgü kakao çekirdekleri gibi çeşitli şeyler tedarik etmişti. Gelgelelim Locke'un ölmeden hemen önce istediği Rus yapımı kürk astarlı çizmeleri sağlayamamıştı.[131]

Ne var ki bu hareketliliğe ve arkadaş çevresine rağmen Locke'un morali çok bozuktu. Tamamlayabileceğini umduğu bazı çalışmalardan Molyneux'ye bahsetmiş olan Locke, nisan başlarında "kötü durumda olan sağlığım bu iş için pek fazla cesaret ya da fırsat bırakmıyor", demişti. Stillingfleet'e cevap vermek üzere kısa bir süre evvel onca sözcüğü yazdığı he-

saba katıldığında tuhaf bir sözdü bu. Bath'taki kaplıcalara gitmek üzere ilkbaharda İngiltere'ye gelmeyi planlayan Molyneux ile görüşmekten bile ümidini kesmiş, "ölmeden önce" onunla konuşmak istediği pek çok şeyin bulunduğunu söylemişti umutsuz bir edayla. Ay ortasında "rahatsızlıktan ileri gelen halsizlik" hissettiğinden söz etmişti, ay sonunda ise morali daha da bozuktu. Yılın başından bu yana, demişti Furly'ye

> şöminenin bulunduğu köşede .... ateşin yanı başındayım, zira burada henüz güneşin sıcaklığına kavuşmuş değiliz ... daha dün sabah iki saat boyunca hiç aralıksız çok yoğun kar yağdı. Sağlığımın bu denli bozuk oluşu ... beni burada ... Londra'dan ve işlerin keşmekeşinden uzakta tutuyor. Bazı haberler ulaşıyor bana, bunları daha az duymak istiyorum. İnsanın gayretlerini bir tek kendine göre planlamasının kötü bir şey olduğunu, beklentilerini başkalarının iddialarına ve vaatlerine dayandırdığında da bunların iyice belirsizleştiğini idrak edebilecek yaşa geldim. Bunları kendi hususi meselelerimle ilgili olarak söylemiyorum kesinlikle, zira itiraf etmeliyim ki bu meseleler yakınmam için hiçbir sebep teşkil etmiyor, çünkü benim arzularım dar bir kapsamla sınırlı.

Locke'un o sıradaki ve ay boyunca moraline, "orada artık neredeyse tek başına kalmış" olması da iyi gelmemişti muhtemelen. Damaris, Frank ve Esther Masham birkaç haftadır Londra'daydı. Onlarla beraber Costle da gitmişti, ama yanında Locke'un sevgili Esther'inden bir mektupla çok yakında geri dönüyordu. Locke bu mektuba hemen cevap vererek, kendini şöyle tarif etmişti: "Ormanın bütün nazik çobanları içinde, bendeniz sizin en naçiz ve sadık kulunuz, Yalnız Celadon'um".*[132]

Locke'un Molyneux ile tartışmak istediği şeylerden biri de arkadaşının ortaya attığı, İngiliz Parlamentosu'nun, "onların rızası ve temsilcileri olmadan", kendi Parlamento'suna sahip olan İrlanda'da uygulanacak yasalar çıkarmasının akla yatkın olup olmadığı konusuydu. Molyneux bunun "Hükümet Üzerine İki İnceleme'nin yazarı"na yöneltilmiş bir soru olduğunu söyleyerek, açık açık Locke'u kastetmişti. Locke soğuk davranmaktan ziyade mahcup bir edayla, İki İnceleme'yi kendine mal etmekten kaçınmış ve bu meseleyi tartışmaları gerektiğini söyleyerek, bunu başka-

---

* Esther'in bu mektupta belirttiği üzere, bununla *Romance of Astrea*'ya (Honore d'Urfé'nin yazdığı bir kitap) gönderme yapılmıştı; bu kitabı "her gün akşam yemeklerinden sonra okuyordu Locke'a" (E. Masham: 43).

sıyla tartışacak olursa "kendisinden hiç bahsetmemesini" tembih etmişti Molyneux'ye (Locke bu durumun, başkalarının kendisi ile İki İnceleme arasında kurmuş olabilecekleri bir bağlantıyı güçlendireceğinden korkuyordu muhtemelen). Ama bu mesele hakkında henüz konuşmamışlarken, Molyneux *The Case of Ireland's being Bound by Acts of Parliament in England stated* [İngiltere'deki Parlamento'nun Koyduğu Yasalarla İrlanda'nın Kısıtlanması Vakası] adında bir kitapçık yayımlamıştı. Bu kitapçık İngiliz Parlamentosu tarafından soruşturulmuştu ve haziran sonlarında "İngiliz Tacı ve Halkı açısından sakıncalı" olduğuna hükmedilmişti, zira kitapçıkta İrlanda'nın taca bağımlı olduğu kabul edilmiyordu. Locke farz edildiği üzere ikinci incelemenin yazarı olarak adlandırılmıştı kitapçıkta ve soruşturmanın başlamasından hemen sonra Locke, "kendisini muazzam ölçüde şaşırtan, bir insanın patavatsızlığından zarar görmemesi adına göstermeyi vaat ettiği özen için" Clarke'a (soruşturmaya önayak olanlardan biri de oydu) teşekkür etmişti.[133]

Haziran ayında John Covel, Cambridge'ten Oates'a gitmişti. Covel ile Locke çeşitli takvimler (Yunan, İbrani ve Çin) arasındaki ilişkilerden kutsal kitap yorumları hakkındaki hususlara kadar çeşitli konuları tartışmıştı. Bununla beraber Edwards'ın *Kısa Savunma*'sına kilisenin izin vermesiyle ortaya çıkan hassas meseleyi de tartışmışlardı. Covel bu meseledeki rolü konusunda Locke'u ikna etmişti; ikisine de biraz fayda sağlayacak bir hareketle, kendisinin Locke'un yayımlayabileceği bir mektup yazmasına karar vermişlerdi.[134]

Temmuz – Aralık 1698: "Hiçbir Şey Kaçmıyor Gözünüzden"[135]

Çok soğuk geçen kış mevsiminin sonu hemen gelmemişti. Temmuzun ilk pazar günü, o yıl Locke'un "şömineden uzakta geçirmeyi" başarabildiği yalnızca üçüncü gündü; aslında "son altı ayda geçirdiği en rahat gündü bu" ve dışarıda sıcak havada oturma imkânı bulmuştu. Ne yazık ki "kış havası" hemen ertesi gün geri gelmişti, ama buna rağmen hafta sonunda Londra'ya gitmeye karar vermişti Locke. Londra'da iki üç gün geçirdikten sonra Kurul toplantılarına tekrar katılmaya başlamış, ama sonrasında Londra'dan ayrıldığı ekim ayının sonlarına dek yetmiş dört toplantının yalnızca üçüne katılmıştı.[136]

Bu üç toplantının biri, Locke'un birkaç günlüğüne Oates'a döndüğü ağustos sonlarında yapılmıştı. Locke'un yanında Molyneux de vardı (şüphesiz ki çok sevinmişti buna). Molyneux Dublin'den uzun süredir vaat ettiği, beklenen ziyaretini gerçekleştirmişti nihayet. Birkaç hafta evvel İrlanda Denizi'ni geçmiş, Londra'ya gidip Locke ile ilk kez buluşmadan önce de Bath'ı ziyaret etmişti. Birlikte beş hafta geçirmişlerdi, bu sırada da Molyneux, Sir Godfrey Kneller'e portresini yaptırmıştı. Locke, Kneller'e resim için 16 £ ödemişti, gelgelelim görünen o ki resim Oates'taki eve asmak için değil, Molyneux'nün erkek kardeşi için yaptırılmıştı. Eylül sonunda Dublin'e döner dönmez şunları yazmıştı Molyneux: "Bütün yaşamım boyunca, sizin arkadaşlığınıza nail olduğumdaki kadar gerçek bir dostluk örneği yaşadığımı hatırlamıyorum.... Hayal edilebilecek en derin memnuniyetle hatırlıyorum o zaman aramızda geçen şeyi ve yaşamımın en mutlu anı addediyorum bunu". Molyneux ertesi yıl bir ziyarette daha bulunmayı vaat etmişti, ama henüz iki haftayı biraz geçmişti ki böbreği yırtılmış ve ölmüştü. Locke'a "mükemmel arkadaşına ... İnsan Anlağı Üzerine Deneme'nin yazarına, kendisine verdiği değerin ve duyduğu saygının hatırına toplam beş pound" miras bırakmıştı.[137]

Locke, Molyneux ile geçirdiği haftalar boyunca, bir başka yüz yüze görüşme daha yapmıştı. Muhtemelen Molyneux ile görüşmesi kadar etkileyici olan bu seferki görüşmesi Samuel Bold ile gerçekleşmişti. Bold ile Locke, kurban edilmek üzere belirlenmiş hayvanlardan İsrailoğullarının yemesine izin verildiğinden söz eden, Kitab-ı Mukaddes'in beşinci kitabındaki pasajdan, Locke'un Limborch ile Tanrı'nın tekliği konusundaki mektuplaşmalarına, oradan da *Deneme*'nin sonraki basımlarına yapılacak eklemeler meselesine kadar çeşitli konuları görüşmüştü. Buluşmalarından sonra Bold, yakınlarda çıkan bir kitaba (Robert Jenkins'in yazdığı *Reasonableness and Certainty of the Christian Religion* [Hıristiyanlığın Usallığı ve Kesinliği]) cevap olarak yazdığı birkaç sayfayı göndermişti Locke'a. Bu kitapta Locke'un *Deneme*'de öne sürdüğü "salt maddesel bir varlığın düşünüp düşünemediğini muhtemelen hiçbir zaman bilemeyeceğiz" (E: 4.3.6) savına itiraz edilmişti. Locke, Bold'un hükümlerini "güçlü ve haklı" bulmuştu, ama Locke'tan gelen teşvik Bold'da birtakım şüpheler ortaya çıkarmıştı (kendisinin Edwards'a verdiği cevabın açıklığındaki yalınlık ve zarafet göz önüne alındığında epey yersiz bir şüpheydi bu): "Keşke düşüncelerimi yaşama özgü bir şeylerle sunabilecek kadar hatasız bir

şekilde yazabilseydim, ifadelerime bu tür bir kıvraklık kazandırmayı bilseydim". Bold sonraki bir mektupta, fikirlerine bağlı kalmayı ve geliştirmeyi çoğu zaman beceremediğinden de yakınmıştı.[138]

Locke "kendinizi ve becerilerinizi yanlış değerlendiriyorsunuz", demişti Bold'a. Ona verdiği öğüt, Francis Bacon'dan aldığı, sık sık da genç Ashley Cooper'a vermiş olduğu öğüttü: "Kalemsiz ve mürekkepsiz, ya da yanında yazmak için bir şeyler olmadan bir yere gitme asla; aklına düştüğü anda bütün düşünceleri not almayı da ihmal etme sakın" ("İtiraf etmeliyim ki ben bunu çoğu kez ihmal edip, bundan dolayı da çoğu kez pişmanlık duydum", demişti Locke); ikinci olarak da kişi düşüncelerini hiç vakit kaybetmeden kâğıda dökmeli, vakit bulduğunda da bu ilk taslaklara geri dönmeliydi.

> Elinde kalemle çalışmak ile kalemsiz çalışmak arasında ne kadar fark olduğunu hayal bile edemezsin. Düşüncelerin, ki eğer bunların arasındaki bağlantıların izini sürüp not ettiysen bunları hatırlama zahmetine girmeksizin tekrar kolayca görebilirsin, seni tahmin edebileceğinden de ötelere götürecektir. Bir dene bunu, eğer böyle olmazsa söyle bana.[139]

Ekim sonuna doğru Locke, "Şimdi daha da sertleşen ve ciğerlerime zarar veren kış, çok geçmeden beni şehirden uzaklaştıracak, artan öksürüğüm ve nefes darlığım da ayrılmaya sevk ediyor beni", diye aktarmıştı Limborch'a. Birkaç gün sonra da kışı geçirmek üzere Oates'a dönmüştü. Kısa bir süre önce (belki de Masham'larla birlikte?) kışı Paris'te geçirip, sonra da İngiltere'ye Hollanda üzerinden dönme ihtimali belirmişti, ne var ki Londra'dan ayrıldığında bu ihtimal ortadan kalkmıştı artık.[140]

Birkaç hafta sonra, Locke'un Syl ayrıldığında hizmetine aldığı uşak da ayrılmıştı. "Uşağım Kiplin ile ayrıldık, sizin de yardımınızla iyi bir uşak istiyorum", diye yazmıştı Locke bir arkadaşına. Yeni yılın başlarında Locke, başlangıçta üç aylığı 1 £'a çalışacak, James Dorington adında birini bulmuştu. (Dorington üç yıldan biraz daha az bir süre Locke'un yanında kalmıştı, sonrasında William Shaw almıştı yerini.)[141]

Locke'un Stillingfleet'e *Cevap*'ı (ikinci "mektub"u) kasım ayında yayımlanmıştı. Locke'a, Stillingfleet'in "avantajlı olduğu"nu düşünen bazı kişilerin olduğu söylenmişse de Freke şunu iletmişti: "Oxford genel olarak piskoposun aleyhine senden yana hükümler veriyor ve onun senden

gördüğü muameleyi hak ettiğini söylüyor, her ne kadar bu muamele epeyce sert olsa da". Cambridge'de ne konuşulduğunu bilmiyordu Locke, "ama Londra'nın en ölçülü ve maharetli din adamları Oxford'lularla hemfikirdi". Robert South, Locke'un cevabındaki ayrıntıları onaylamış gibi görünüyordu: "Düşünceleriniz ile muhakemenizin yakınlığını, hasmınızın söylediği her şeyi irdelemekte ve ayıklamakta sergilediğiniz hayranlık uyandıran basireti ve kusursuzluğu ne kadar övsem azdır; öyle ki hiçbir şey kaçmıyor gözünüzden; bu da Stillingfleet gibi dağınık bir yazarı hiç de denginiz olmayan bir rakip haline getiriyor". Covel ise daha az heyecanlıydı bu konuda: Cüret edip kimi insanların Locke'un girdiği polemiğin haddinden fazla teferruat içerdiği kanısında olduğunu söyleyerek, Stillingfleet'in müphemliğine ve imalarına karşı Locke'un başka ne yapabileceğini de bilemediğini teslim etmişti. [142]

Noel günü Oates'ta ağırlanan bir ziyaretçi de yirmili yaşlarının sonunda genç bir adam olan Peter King idi. King, Locke'un amcası Peter'in torunuydu. King'in Oates'a ilk ziyareti değildi bu, ama yazın başlarında Baro'ya çağrıldığından bu yana yaptığı ilk ziyaretti. Locke, onu "en yakın akraba"sı olarak nitelendirmiş, bir süre sonra da vârisi yapmaya karar vermişti. Halbuki birkaç yıl önce "ona karşı çok az yükümlülük" hissetmiş, daha ziyade aynı derecede yakın akrabası olan, Peter Amca'nın bir diğer torunu Peter Stratton'a karşı hissetmişti bunu. Bununla beraber "meziyetli" bir kişi olan King, Locke'un sanki oğluymuş gibi görüp daha çok sevebileceği biriydi. Daha yirmi iki yaşındayken Kilise'nin ilk dönemleri hakkında bir kitap yayımlamış ve din adamı olmaya niyetlenmişti. Ama resmi kilise hakkında bazı çekinceleri olan King, şüphesiz Locke'un da onayıyla, bundan vazgeçip yerine hukuk eğitimi almıştı. Vazifesine bağlı (ve güvenilir) bir oğlun yapacağı türde işler yapmaya çoktan başlamıştı: Kitap gönderiyor, yasal konularla ilgili tavsiyelerde bulunuyor, Locke'un Ticaret Kurulu'ndan alıp biriktirdiği parayı (bazen kendi adıyla) önemli yatırımlarda kullanıyordu. Çok geçmeden King gezici hâkim* olarak West Country'yi düzenli olarak ziyaret etmeye başlamış ve Locke'un Somerset'teki mülklerine göz kulak olabilmişti. İkbali daha da yükselecek, 1708'de şövalyelik unvanı alacak, 1725'te de Adalet Bakanı olarak atanacaktı.[143]

---

* Gezici hâkim: O dönemde İngiltere'de çeşitli davaların görülmesi amacıyla illeri düzenli aralıklarla gezen hâkimler vardı-ç.n.

King'in Noel'deki ziyareti sırasında, pek de gündelik olmayan meseleleri konuşmanın yanı sıra, King'in ayaklarını sıcak tutmakta yaşadığı sorun hakkında da konuşmuşlardı: Locke'un tavsiye ettiği üzere, bu işin sırrı, olmazsa olmaz şartı bacakların sıcak tutulmasıydı. Locke muhtemelen bu sohbet sırasında King'den kendisine örgü eldivenler satın almasını istemişti; ne var ki King'in gönderdiği parmakları kesik eldivenleri alınca, Locke tavsiyesinin çok fazla ciddiye alındığını düşünmüştü: "Zira sen nasıl soğuğu daha çok ayak parmaklarının ucunda hissediyorsan ben de daha çok el parmaklarımın ucunda hissediyorum. Ama bir gün benden senin için çorap satın almamı istersen, intikam olarak, bu çorapların ayak parmaklarını kapatmayacak şekilde olmasına çok dikkat edeceğim".[144]

Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler'de Locke şunu tavsiye etmişti ki yetişme çağındaki bir çocuk yeryüzü coğrafyasını öğrenip kuzeydeki takımyıldızları tanımaya başladıktan sonra, güneş sistemi hakkında bir şeyler öğrenmeye ve "gezegenlere dair hareketleri ve kuramı anlama"ya geliyordu sıra. Kendi tavsiyesini dinleyen Locke on iki yaşındaki Frank Masham için "Doğa Felsefesinin Öğeleri"nin özetini çıkarmıştı. Locke, Frank ile birlikte gözden geçirdiği bu kısa anlatıda, güneş sistemine ilişkin bir izaha önsöz olarak Newton'un hareket yasalarını açıkladığı bir bölüm koymuş, ardından dünyayı ilkin gezegen olarak, sonra da jeolojisini, meteorolojisini ve mineralojisini kısaca anlatarak devam etmişti. Bunun ardından da bitkilerin, hayvanların ve beş duyunun doğasına dair bir açıklama sunmuştu. Son bölüm olan "İnsan Anlağı Üzerine"de *Deneme*'yi yaklaşık beş yüz sözcükte özetlemişti.[145]

Locke'un en sondaki sözleri, doğal dünyanın iç işleyişlerine dair parçacık kuramının doğrudan bir ifadesiydi: "Küçük ve algılanamaz parçacıkların ... şekli, hacmi, öz yapısı ve hareketi yardımıyla cisimlere ilişkin bütün fenomenler açıklanabilir". Bu sözler, doğal dünyanın, maddenin özellikleri ve hareket yasaları itibarıyla mekanik olarak anlaşılması gerekip gerekmediğine dair Locke'un önceki yıllarda gösterdiği ihtiyatı hiç mi hiç barındırmıyordu, nedir ki Locke bu konuda artık Boyle ile tamamen hemfikir olsa dahi, bu tür bir açıklamanın kendi başına yeterli olduğunu da düşünmüyordu muhtemelen. Zaten Locke beş yıl önce, *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler*'de, yerçekimi gibi, doğaya özgü "fevkalade fenomenler"den hiçbirinin "maddenin doğal işleyişleri ya da başka bir doğa yasası" ile açık-

lanamayacağını öne sürmüştü; yerçekimi* "aşkın bir varlığın kati iradesi"ne istinaden açıklanabilirdi yalnızca.[146]

Ekim 1699 – Mart 1700: "Çok Uzun Süren Bir Şehir Ziyareti"[147]

Ekimde Londra'dan ayrıldığından bu yana biraz iyileşmiş olmasına rağmen, yeni yılın ocak ayı ortalarında okuyup yazmaya karşı pek bir istek duymuyordu artık Locke. Stillingfleet'e verdiği en son cevapta ölülerin dirilmesi hakkında söylediklerine yöneltilmiş olan, David Whitby'nin gönderdiği yorumlara karşılık olarak ayrıntılı cevap vermemesinin sebebinin bu olduğunu söylemişti en azından Whitby'ye. Ama Whitby'nin onun konumunu yanlış anlamış olması bir yana şurası muhakkaktı ki Locke meselenin ayrıntılarıyla pek de ilgilenmiyordu. Whitby, Stillingfleet'in "ölüler aynı bedenle dirilecektir" şeklindeki görüşünü Locke'un *yadsıdığını* telakki etmişti. Gelgelelim Locke'un işaret ettiği üzere, kendisi Stillingfleet'in görüşünü *ispatlamış* olduğunu yadsımıştı yalnızca. Locke uygun bedenlerle dirileceğimiz konusunda emin olmakla beraber, bu bedenlerin aynı olup olmamasının hiçbir öneminin bulunmadığını söylemişti Whitby'ye.[148]

Leibniz de Locke'un Stillingfleet ile tartışmasını takip etmekteydi. Locke, Leibniz'i felsefeci olarak iyi bulmamasına rağmen, yazdığı ilk *Mektup*'u ona göndermiş ve (Burnet'ın aktardığına göre) onun bu konuda ne düşündüğünü öğrenmek istemişti. Leibniz tartışmanın büyük kısmını kaplayan yanlış anlamalara dayalı kırıcı şahsi eleştirilerin, ciddi hususların gerçekten açıklığa kavuşmasına mani olduğunu görünce çok rahatsız olsa da hiç şüphe yok ki bu önemli meselelere ilgi duymuş ve bunlar hakkında az çok ayrıntılı yazılar yazmıştı. Leibniz'in düşünceleri Locke'a Burnet aracılığıyla aktarılmıştı; keza onun düşüncelerine Locke'un vereceği tepkiyi öğrenme isteği de öyle. Gelgelelim Leibniz'i teşvik etmiş olan Locke karşılık vermeye hazır olmadığından, Burnet'a bu iş için ne vaktinin ne de sağlığının elverdiğini söylemişti. Birkaç yıl sonra Lady Masham, Leibniz ile felsefe konusunda mektuplaşmaya başlamış, ilk olarak da ona babasının *Intel-*

---

* Aynı pasajda Locke şunu öne sürmüştü ki Nuh tufanına ilişkin en iyi izah, "Tanrı'nın dünyadaki yerçekimi merkezini bir süreliğine değiştirdiğini" varsaymaktı (ayrıca bkz. L1684, 3LS: 461).

lectual System [Entelektüel Sistem] kitabından bir nüsha göndermişti. Locke'un bu konuda ne hissetmiş olabileceğini ancak tahmin edebiliriz, ama Leibniz'in heyecanı, en azından kısmen, Oates'tan Hannover'a gelen mektuplarda Locke'un düşüncelerinin bir şekilde mevcut olduğu kanısına dayalıydı.[149]

Clarke'ın oğlu Edward on dokuz yaşına basmak üzereydi. Bu yaş, Locke'un eğitim yönteminin meyvelerinin olgunlaştığını ümit edebileceği bir yaştı. Ne yazık ki Edward, Locke'u nisanda ziyaret ettiğinde, Edward adına kaygılanmak için yeterli sebep bulunmaktaydı hâlâ. Edward letarjik bir depresyondan mustaripti ve buna yatkınlığı var gibi görünüyordu. İlkin Locke bu durumun kökeninde (belki de çocuklukta geçirilen bir hastalıktan kaynaklanan) fiziksel bir sebebin bulunduğu fikrine kapılmış, Clarke'ın bir hekime başvurması gerektiğini düşünmüştü. Zihinsel bir sebebin "kökeninde birtakım sıkıntılar, birtakım önemli dertler" bulunurdu. Locke'un düşüncesine göre, burada hiç mi hiç mevcut değildi bu durum. Ama akabinde Clarke bu durumun doğrudan bir sebebinin, oğlunun kendi hakkındaki "birtakım karamsar düşünceleri" olduğunu keşfettiğini öne sürmüştü. Locke şundan emindi ki bu değersizlik hissinin bizatihi fiziksel bir sebebi olmalıydı (niçin "bütün çocuklarınız içinden tek bu çocuk" bu tür düşüncelere sahipken "diğerleri güçlü ve canlı zihinlere sahip?"), ama bir süre Clarke ile eşinin, onun zihnini "sakinleştirip rahatlatmaya" çalışmalarını, ellerinden geldiğince "canlandırıcı her türlü uygulamayı yapmalarını" önermişti.[150]

Hem mayıs ayı yaklaşıyorken hem de bu ay boyunca Locke "havanın ve ciğerlerinin" Londra'ya gitmesine imkân vereceği konusunda ümitlenmişti tekrar. Nisan sonunda kıştan kalma bir hava vardı, ama mayıs boyunca hava ısınmıştı, Locke da nihayet şöminenin başından kalkabilmiş ve ayın son günü Londra'ya gitmişti. Popple (kendisi kış boyunca Locke'u Kurul'daki işlerden haberdar etmişti) yeter sayıyı sağlayabilmek amacıyla Locke'tan toplantılara katılmasını istemişti kısa bir süre önce, ama Locke ancak birkaç gün sonra katılmaya başlayabilmişti toplantılara (son 122 tanesine katılamamıştı). Bundan sonra ise hazirandan kasıma kadarki altı ay boyunca doksan sekiz toplantının her birine katılmıştı.[151]

Her zamanki gibi, Locke dikkatini fazlasıyla bu işe yöneltmişti ve "sık sık sekteye uğramış" olduğundan yazması bir hafta süren bir mektupta, Limborch'a kendisine göndermiş olduğu bir kitabı okuyacak zaman bu-

lamadığı için yakınmıştı. Belki de bu "sekteler"den biri kısa süre önce, tesadüfen resmi işlerinin olmadığı bir gün sabah saat onda ağırladığı bir misafirdi; ama Locke'un bu kişiyle mecburen on iki saat geçirmiş olduğuna inanmak zor.[152]

Yaz boyunca Locke'un sağlığı iyiye gitmişti. Ağustos ortasında şu yorumu yapmıştı Ashley'e: "Zaman benim yaşımdaki bir çift hasta akciğeri hiçbir zaman iyileştiremez, gelgelelim bu sıcak yaz, ciğerlerimdeki rahatsızlığı katlanılabilir bir hale getirerek rahata kavuşmamı sağladı". Ne var ki kış belirip kasım ayı yaklaştıkça öksürüğü artmaya başlamıştı. Locke, iki Kurul toplantısını kaçırmasının hemen ardından, ay sonunda şehirden ayrılmak zorunda kalmıştı. Ayrılmadan önce gerçekleştirdiği son şeylerden biri de *Deneme*'nin (1700 tarihli) yeni dördüncü baskısının nüshalarını arkadaşlarına dağıtmak olmuştu. Üçüncü baskının tükendiği yılın başlarından bu yana ("pek çok ekleme" ile) tasarlanmış bir işti bu zaten. Locke Oates'ta bu baskı üzerinde ilkbahar boyunca çalışmıştı. Yapılan eklemeler arasında iki yeni bölüm vardı ("İdelerin İlişkisi" üzerine ve "Bağnazlık" üzerine). Bu ekler, tıpkı ikinci baskıda olduğu gibi, ayrı olarak da mevcuttu.[153]

Bu yeni bölümlerin ilkinde, aralarında hiçbir doğal ya da mantıksal bağlantı bulunmayan idelerin hangi yollarla zihinlerimizde sıkı sıkıya birbirleriyle ilişkili hale gelip, tamamen mantıksız inançlar ve alışkanlıklar ortaya çıkarabildiği incelenmekteydi. Locke'un verdiği örneklerden biri, içinde sandık bulunan bir odada dans etmeyi öğrenen genç bir adamla ilgiliydi: "Bu olağandışı ev eşyasına ilişkin ide ... genç adamın icra ettiği tüm danslardaki dönüşler ve adımlarla öyle iç içe hale gelmişti" ki "odada yerli yerine konmuş bir sandık bulunmadığı" takdirde bu adam hiçbir yerde dans edememekteydi. Bir başka örnekte ise Katolikliğe karşı bir kinaye dile getirilmişti: Eğer yanılmazlık idesi zihinlerimizde belli bir kişinin yanılmazlığıyla bir olursa, o zaman yanılmaz olduğu farz edilen bu kişi razı olmamızı dikte ve talep ettiğinde hiç sorgulamaksızın belli bir hakikate inanacaktık"; tıpkı Komünyon ayinine gerçek anlamda bakıldığında, bir bedenin aynı anda iki yerde mevcut olabilmesi gibi.[154]

Locke'un "Bağnazlık" üzerine bir bölüm eklemek için şimdiye dek beklemiş olması şaşırtıcıydı, zira Damaris Cudworth ile tartışırken bu konu üzerine ta 1681'de notlar almıştı. "İdelerin İlişkisi" hakkındaki bölüm gibi, bu bölüm de "sorgulamaksızın razı olma"yı ele almaktaydı, ama bunu Hı-

ristiyanlığın bir başka biçiminin, Quaker'ların (adları zikredilmemişti) bağlamında yapıyordu. Locke gençliğinde bu dinsel harekete iyi gözle bakmamış, Quaker'ları "deli ahali" olarak görmüştü; devamlı şapka giymek şeklindeki saygısız davranışları da zaten ısınmış kafaları için tehlikeliydi. Locke onların dininin akıl dışı olduğu kanısındaydı (fetret devrinin sonlarına doğru, dünyayı âdeta akla veda etmiş halde görünce "hepimiz Quaker'ız" demişti). Sonraki yaşamında, örneğin Furly gibi bazı arkadaşları Quaker olsa dahi bu görüşü terk etmemişti. Onun düşüncesine göre, Quaker'lar "bağnazlık"tan dolayı suçluydu.

Locke'a göre, iman, akıldan enikonu farklı olmakla beraber tamamen bağımsız da değildi: Vahiy olduğu farz edilen her şey akıl tarafından incelenmeliydi.* Gelgelelim bağnazlık, akıldan bağımsız olarak benimsenmiş iman demekti ve çoğu zaman da temelinde bir ölçüde doğrudan şahsi esinler, bir ölçüde "cennetin hususi kılavuzluğu", bir ölçüde de güya ilahi "çağrı ya da yönlendirme" bulunmaktaydı. "Bağnaz"ın, "aklı bir kenara koyup vahyi onsuz ortaya koyan" kişi anlamına geldiğini söylemişti Locke. Aklı kullanarak sahici olup olmadığına karar vermeden, vahiy olduğu farz edilen bir şeyi kabul etmek, "temelsiz faraziyeler"i yahut da "ateşli ya da bağnaz bir zihnin oyunları"nı kabul etmek demekti. Bağnaz, aklın vahiy ve imanla hiçbir ilgisinin olmaması gerektiği konusunda ısrar edecek, muhtemelen de aklı bir kenara koyduğumuz takdirde esine daha çok açık olduğumuzu iddia edecekti. Ne var ki ilahi esin ile vahyin kendi kendilerinin garantisi olmadığını öne sürmüştü Locke. Şu soru sorulmalıydı her zaman: "Bunu bana vahyedenin Tanrı olduğunu, zihnimdeki bu izlenimi onun Kutsal Ruh'unun bıraktığını, bu yüzden de buna itaat etmem gerektiğini nasıl bilebiliyorum?" Kişinin kendi kanılarının gücü, şeylerin ilahi kaynaktan geldiğini kabul etmek için kafi değildi: "Eğer akıl bu kanıların doğruluğunu bunların haricindeki bir şeylerle araştırmazsa, esinler ve kuruntular, doğruluk ve yanlışlık aynı ölçütlere sahip olacak, bunları birbirlerinden ayırmak ise mümkün olmayacaktır".[155]

Locke Londra'da çok uzun süre kalmıştı. Eve döndükten iki gün sonra, "eve geldiğinden bu yana öksürüğünün kendisine muamele edişinden, şehirde çok uzun süre kalması dolayısıyla kontrolü öksürüğünün eline verdiğini" anladığını söylemişti King'e. Gelgelelim çok kısa bir süre sonra mek-

* Bkz. s. 287 vd.9

tuplaşmalarına tekrar başlamıştı: Hans Sloane'a, takvim reformu için bir öneri hakkında ve "felsefe dünyası için bir spekülasyon ve araştırma konusu olabilecek", Londra'daki kuvvetli bir adamın gerçekleştirdiği gösteriler hakkında; King'e de kendi mali işleri hakkında ("Atıl halde duran 1000 £ tutarında param var. Sana danışmak istiyorum ... parayı kazanca dönüştürmenin en iyi yolu nedir") ve Parlamento'da neler olup bittiğini öğrenmek için mektup yazmıştı.[156]

Ocak ayı başlarında Locke, acı bir haberle, eski uşağı Syl'ın öldüğünü öğrenmişti; yas tutan karısının (Syl en az iki yıldır evliydi onunla) söylediği üzere, bu ölüm "kendisinin başına öyle çok dert açmıştı ki ne yapacağını hiç bilemiyordu, zira çektiği ıstıraplar katlanamayacağı kadar fazlaydı". Dertlerinden biri de Ticaret Kurulu Syl'ın 80 £ tutarındaki bir yıllık maaşını daha ödemediğinden, Locke'a olan 20 £ tutarındaki borç da dahil olmak üzere borçlarını ödeyememesiydi. Locke, "ona karşı anlayışlı olmaya" çabaladığını söylemişti King'e, gelgelelim kurnazca şunu eklemişti: "Bu durumun, diğer alacaklıların borçlarını ödeyebilmek amacıyla benim borcumu ödemekten vazgeçmesine varacağından şüpheleniyorum".[157]

Mart ayında Toinard, Locke'a "sevinç içinde", ama biraz da heyecanlı bir mektup yazarak, süregiden bazı mali ve yasal güçlüklerden kendisini kurtarıp İngiltere'ye gelmesine imkân sağlayacak, Hızır gibi imdadına yetişen bir olayın ortaya çıkma ihtimalinin bulunduğunu söylemişti. "Greenwich Hastanesi Yararına Hayırlı Macera" adında yeni bir piyango hakkında bir şeyler okumuş, Locke'tan da kendisine bilet satın almasını istemişti. İki farklı bilet fiyatı vardı: 5s (3000£'tan başlayıp azalan yaklaşık on bin ödül) ve 20s (10000£'tan başlayıp artan yaklaşık on üç bin ödül). Toinard her birinden üç bilet istemişti, ne var ki birtakım aksaklıklar yüzünden "büyük" piyangodan vazgeçilmişti ve Toinard "küçük"ten yirmi dört tane daha almaya karar vermişti. Locke, çekilişte Hızır'ın imdadına yetişip "onu hukuk davasından kurtarıp kendisinin hasret çeken kollarına kavuşturacağını" ümit etmişti. Ne yazık ki gerçekleşmemişti bu ve Toinard yalnızca 36s kazanabilmişti.[158]

10. Bölüm

"Makamından Ayrılırken" (Mart 1700 - Ekim 1704)

Mart 1700 - Mart 1701: "Muhakkak Gelmesini Beklediğimden Başka Bir Şey Değil Bu"[1]

Oates'ta meşguliyeti bulunmasına rağmen, Locke "Kolej" arkadaşları Clarke ile Freke'yi özlüyor olsa gerekti. Onlarla konuşmak istediği konular vardı. Mart sonuna doğru, "ılıman kış" bunu yakında gerçekleştirmeye yönelik umutlar doğurmuştu. Ne var ki rüzgâr doğuya dönüp "sertçe çarpmıştı" ve Locke'a göre, "son zamanlarda kan kusmasına sebep olmuştu ve kanın akciğerlerinden geldiğinden emindi".[2]

Nisanın ikinci haftası kırlangıçlar geldiğinde, Locke onları bizzat görmek için dışarı çıkmıştı: "KIRLANGIÇLAR şimdi ilk kez görülüyor, gelgelelim şu geçen günlerde birkaç kişi aramıştı onları. Bay Winwood Masham bu akşam üç tane gördü; kendisinin onları önceden gördüğü yere ben de gittiğimde yalnızca bir tane gördük, epey bir zaman da gözlemledik, ama başka hiçbir tane görünmedi. Güneş doğmadan biraz önce olmuştu bu". Ne var ki soğuk, mevsimsiz hava devam etmişti. Locke'un süreceğini ümit ettiği ve "kendisini hemen şehre gitmeye heveslendiren", "birkaç günlük sıcak hava"ya rağmen, ay sonunda hâlâ "şöminenin bulunduğu köşede ... ateşin başında" geçirmekteydi vaktini. Ne ki birkaç hafta sonra Londra'daydı.[3]

Locke hiç değilse kısmen, yakında yapılacak olan üç Temyiz toplantısında yeter sayıya ulaşmaya yönelik bir çağrıya cevaben gitmişti, ama aklından Ticaret Kurulu ile ilgili sorumluluklar da geçmiş olsa gerekti. Popple Kurul'un toplantı tutanaklarını ona özenli bir şekilde devamlı göndermişti. Yeni bir kılıç (1£ 10s'e satın almıştı) kuşanmış olan Locke, Londra'ya vardıktan sonraki gün bir Kurul toplantısına katılmıştı. Birkaç hafta bo-

yunca da katılımları düzenli ve aralıksız gerçekleşmişti. Ama neticede bu ona fazla gelmiş ve kırk dört gün zarfında katıldığı yirmi sekizinci toplantıdan sonraki gün, 27 Haziran'da Kral'a gidip "sağlığının şehirde daha fazla kalmasına imkân vermediğini" söylemiş ve istifa etmek için izin istemişti. Neredeyse altmış sekiz yaşındaydı. Bir zamanlar insanların kamu görevini kabul etmemesi gerektiğini düşündüğü* yaşa (yasalara göre ise yirmi yıl erken bırakıyordu) ulaşmasına yalnızca iki yıl kalmıştı.[4]

Kral, Locke'u bırakmaya pek yanaşmamış ("bu görevdeki hizmetlerinin hâlâ çok gerekli olduğunu" söylemişti) ve imkân bulduğunda katılması için onu ikna etmeye çalışmıştı. Ama ertesi günkü Kurul tutanaklarında yazdığı üzere, Locke "sağlığının şehrin havasından gitgide daha çok zarar gördüğünü fark etmişti, öyle ki bundan sonra şehirde ikamet etmeye devam edemeyecekti ... önceki gün Kral'ı beklemiş ve Majestelerinden görevini bırakmak için izin istemişti ... bunun üzerine Kurul ile vedalaşmaya gelmiş, sonra da ayrılmıştı". Aslında bu onun son katılımı değildi, zira birkaç gün sonra "Plantasyonlardaki paranın durumu hakkında Kurul ile müzakere etmek amacıyla" gelmesi istenmişti. Bu toplantıda Amerika'daki Plantasyonlarda darphane kurulmasının gerekli olup olmadığı meselesi görüşülmüştü.[5]

Artık Kurul toplantılarına katılması beklenmediğinden ve Clarke ile Freke şehir dışında Tunbridge'de kaplıcalarda olduğundan, Locke'un Londra'da kalmak için pek sebebi kalmamıştı. Görüşeceği başka arkadaşlar ile tanıdıklar vardı elbette; örneğin Bold bir süredir Londra'daydı ve kafasını kurcalayan çeşitli meseleleri konuşmak için sabırsızlanıyordu: İncil'e karşı rasyonel bir itiraz olabilir miydi; ne tür bir zihin ilahi hakikatin kabulü yolunda yardımcı olurdu? Ne var ki asıl mesele Locke'un sağlığının iyi olmayışıydı. "Gittiğinden beri ... çok rahatsızım, bunları yazarken de güç nefes alıyorum", diye yazmıştı Clarke'a; temmuz ortasında da Oates'a dönmüştü. Londra'da artık pek fazla vakit geçirmeyeceği belliydi ve uşağı James yük arabasında, Locke'un konakladığı yerden gelen üç yüz kilo eşyayla onun ardından gitmişti: Başka şeylerin yanı sıra bir saat, bir sandalye, bir peruk ve bir şapka.[6]

Locke'u Oates'ta, uzun zamandır satın almak istediği bir at bekliyordu. Bu at sakatlanmaya ve huysuzlanmaya meyilliydi ve sahibi Locke'a

---

* Bkz. s. 173

atı ne satıyor ne de veriyordu, "ama hatırı için eğer atı kiralar ise, hem kendisi hem de o minnettar kalacaktı". Görünen o ki Locke attan iyice faydalanmıştı, zira ağustos sonuna doğru, heyecanlı bir edayla Clarke'a "Her gün at sırtındayım" diye bildirmişti: "Her gün saatlerce yavaş yavaş ata binmek kadar, mışıl mışıl uyumayı sağlayan başka bir şey bilmiyorum". Clarke'ın ona katılması konusunda ısrar etmişti Locke. Belli ki Tunbridge'deki kaplıcaların Clarke'ın sağlığına faydası dokunmamıştı ve Locke, Clarke'taki melankoli için ona çelik ve Cizvit tozundan yapılma haplar tavsiye etmişti. Ama bu hapların yanı sıra ata binmek de gerekliydi: "Haplarla beraber her gün ata bin, aksi takdirde bu hapların çok büyük faydası olacağını sanmıyorum. Ayrıca ata binmen bir iki saatten ibaret olmamalı, adeta yolculuğa çıkmış bir insan kadar uzun süre ata binmelisin her gün". Yıllar önce Sydenham'dan öğrendiği üzere, ata binmenin meydana getirdiği devamlı sallanma etkisi organları uyarıyordu.[7]

Gelgelelim Clarke ziyaret etmiş olsa da, Locke onunla ata binme imkânı bulamayacaktı. Egzersizin ve sayfiyedeki yaz havasının sağlığına biraz faydası olmasına rağmen, Locke'un sırtında bir şişlik çıkmıştı ("görenler, büyüklüğü ve kızarıklığı dolayısıyla bunun bir çıban olduğunu düşünüyor. Ben biraz şüpheliyim, çünkü ne başı var ne de çok fazla ağrıyor ... gene de yeterince hassas") ve bu durum eylüle dek iki üç hafta boyunca ata binmesine engel olmuştu.[8]

Kış gelmeden önce Locke bir süreliğine tekrar şehre gitmek istemişti; gelmesi bekleniyordu da. Ama yaz sona ererken, önce sırtındaki şişlik çıkmış ("ne ata ne de faytona binebileceği" anlamına geliyordu bu), sonra da Oates'taki güzel havaya rağmen sabahları nefes darlığı çekmiş, şehir havasının da buna hiç iyi gelmeyeceğinin farkına varmıştı. En sonunda, ekim başlarında durum daha da kötüleşmişti ve Locke'un epeyce ağrısı tutmuştu: Sırtında bulunan şişlikteki "özsu bacağına akmış, orada çok keskin ağrılara sebep olmuştu": "Vaktimin çoğunu yatakta geçiriyorum, birkaç gündür de lapa dışında bir şey koymadım ağzıma". Ay sonuna doğru bacağı yavaş yavaş iyileşmeye başlamıştı, ama kendisinin ancak birkaç saat oturmasına imkân veriyordu bu, sonrasında "iltihaplı ve hassas" hale geliyordu.[9]

Lady Masham ile ailevi bir bağı olan John Shute adındaki bir genç adam bu sıralarda Oates'u ziyaret etmişti. Shute ile Locke, Tanrı ve ila-

hi kusursuzluk hakkında Gerard de Vries'in yazdığı bir kitap hakkında konuşmuştu. Shute, de Vries'in ilahiyat profesörü olarak çalıştığı Utrecht'te eğitim almış olduğundan, onun hakkında biraz bilgi sahibiydi. Shute birkaç ay sonra Locke'a bu kitaptan bir nüsha gönderdiğinde "Sizinle görüşme şerefine nail olmadan önce, [onun hakkındaki düşüncem] çağımızın en yüce insanı ve en iyi düşünürü olduğuydu",demişti. Tıpkı Locke'un *Deneme*'de yaptığı gibi, de Vries de doğuştan Tanrı fikrine karşı çıkmıştı ve Shute'un dikkat çektiği üzere, Locke farkına varacaktı ki de Vries çoğu kez "aynı fikirleri ortaya atmıştı, Locke ise çok daha etkili ve çok daha başarılı bir şekilde yapmıştı bunu". Shute'un gözünde, Locke ile de Vries arasındaki benzerlikler burada bitmiyordu: "Hakikat kavramlarınızı nasıl benzer kılmışsa, erdem de mizaçlarınızı ve uğraşlarınızı birbirine mutabık kılmış. Zira sizi meydana getiren o neşeden, minnettarlıktan, rahatlık ve uysallıktan, o cana yakınlıktan, açık sözlülükten ve konuşkanlıktan Bay de Vries'de de büyük oranda mevcut ki bu da onu irfan yolunda muazzam ölçüde donanımlı kılıyor". İki yıl sonra Locke'un bu iltifata verdiği karşılıklardan biri Pembroke'a (daha yeni Koramiral olmuştu) Shute'u tavsiye etmek olmuştu. Ne yazık ki Pembroke'un "tasaruffunda çok az mevki" ve "bunları bahşedeceği pek çok arkadaşı vardı".[10]

Kasım başlarında Locke "yatakta pinekleme"ye mahkûm değildi artık ve "illet bacak ağrısının ... hemen hemen geçtiğini" düşünmüştü. Gelgelelim "eski düşmanı kış mevsiminin ablukası altına girmeye" teslim olmuştu, zira bacağı iyileştikçe soluması kötüleşmişti:

> bu duruma yalnızca kışın gelmesi mi sebep oluyor, yoksa bu değişimin sebebi kısmen bacağımdaki özsuyun dışarı akışının son bulması mı, ya da sebep tamamen soğuk ve sisli hava mı, tam emin olamıyorum. Başıma muhakkak gelmesini beklediğimden başka bir şey değil bu. Şüphesiz ki her kış üzerime daha fazla yük bindirecek, nihayetinde son nefesimi verdirene kadar.[11]

Ama Locke bacağındaki sorunun geçtiğini düşünmekle hata yaptığını fark etmişti çok geçmeden; şimdi de diğer bacağı "dert" açmıştı başına. Locke'un Clarke'a bildirdiği üzere, bacaklarındaki kötü durum, ayaklarındaki kronik dolaşım bozukluğuyla birleşince bir başka sorun çıkmıştı ortaya:

bildiğin gibi, ayaklarımı sıcak tutmak için tek bir yöntem var elimde, ateş olmadığı takdirde de buz gibi oluveriyorlar. Ama şimdi ... bacaklarımda hâlâ bulunan iltihaplar, ateşin sıcağını hisseder hissetmez, öyle bir yanıyor, öyle bir patlıyor ki ağrı dayanılmaz hale geliyor. Bu da vaktimin çoğunu yatakta geçirmeye zorluyor ki böyle yaşamayı pek sevmiyorum. Gelgelelim iyice düşününce, yaşayanlar arasında olmamdan memnun olmam gerekiyor sanırım.

Bu son karamsar düşünceye, Nathaniel Hodges'un öldüğüne dair son zamanlarda ulaşan haberler sebep olmuştu. Hodges, Locke ile David Thomas'ın Oxford'daki ilk günlerinden arkadaşıydı: "İkisi de göçüp gitti, bu üç kişiden en zayıf ve yaşaması en az muhtemel olan benim, onlardan uzun yaşayacağım kimin aklına gelirdi ki".[12]

Yıl bitmeden hemen önce Peter King gelmişti. Locke onu gördüğüne muhakkak sevinmiş olsa da, bu ziyaretin daha erken gerçekleşmemesine biraz kızmıştı. Umduğunun aksine, King'in ziyareti ay başında ya da Noel'in birkaç gün öncesinde gerçekleşmemişti ve "Şu anda göründüğü kadarıyla 'İşlerimi ayarlayabilirsem Noel arifesinde Oates'ta olacağım'" sözünü yanlış anlamıştı Locke. King yanında kuzenlerden biri olan Rahip Richard King ile gelip ocak ayına kadar birkaç gün kalmıştı. Sohbetlerinin bir konusu da Richard King'in bildiği bir dinsel cemiyetle ilgiliydi. "Ruhlarını hayırseverliğin teşkil ettiği" bu cemiyet, "herhangi bir gruba mensup olmayan Hıristiyanlar"dan meydana geliyordu. Richard King, daha sonra Locke'a bu cemiyetle ilgili basılı bir açıklama göndermiş ve cemiyetin "desteklenmesi konusunda tavsiyelerini" ve fikrini sormuştu. Locke "dinin desteklenmesi ve gelişmesi adına böyle bir ruhun ortaya çıkmasından çok memnun olmuştu": "Sanırım Protestanlar ... dinsel devrimin devamlılığı için hiç olmadıkları kadar gayret içindeler şimdi". Locke, bu ziyaret için sembolik olarak teşekkür etmek üzere, ona "Alıntılama Yöntemi"nden bir nüsha göndermişti.[13]

King'lerin ziyaretinden kısa bir süre sonra Locke'un bacağı ve ciğerleri kötüleşmişti. Güzel havaların kendisine iyi geleceğini ümit etmişti, ama bir süre gerçekleşmemişti bu şüphesiz ve şubat ayı boyunca ve nisana dek bacağı "vaktinin çoğunu pek de hoşlanmadığı yatakta" geçirmeye zorlamıştı onu.[14]

Ocak ayındaki Parlamento seçimlerinde Sir Francis Masham Essex temsilcisi olarak tekrar seçilmişti. Peter King de yeni üye olarak, Bere Alston,

Devon'dan seçilmişti ("Sanırım pek çok açıdan senin epey yararına olacak bu", demişti Locke). King, hukuk kariyerini Parlamento'daki kariyerle bir arada nasıl yürüteceğini sormuş ve "görev seyahatine çıkmayı düşünmemesi", bunun yerine Parlamento'ya katılması tembih edilmişti. Bir kere bu sayede "kişisel çıkarı yerine kamu çıkarını tercih ettiğine ve aldığı emanete ne kadar sadık olduğuna şahit olacaktı herkes". Bunun yanı sıra Fransa ile savaş ihtimali bulunmaktaydı ve Locke, King'e şunu demişti: "Parlamentodakilerin, İngiltere'yi daha iyi bir savunma pozisyonunda görmeden nasıl uyuyabildiğini merak ediyorum". Ayrıca Parlamento'da konuşmak için çok acele etmemesini, "gözlerini dört açarak Parlamento'dakilerin huyuna bakıp davranışlarını gözlemlemesini, yönetim becerisine dikkat etmeye çabalamasını, olayların ve yönelimlerinin ilk ve gizli başlangıçlarını dikkatle izlemesini ve bunlar bir tehlike teşkil ederlerse de palazlanmadan başlarını ezmesini" tavsiye etmişti. Bu yolla kazanacağı "aydınlanma ya da idrak"in "bundan faydalanabilecek bir dürüst konuşmacıya" da aktarılabileceğini söylemişti Locke ona. Böylece "iyi konuşsa da küstah görünmek yerine, bu denli tevazunun onun yetenekleri ve yargılarıyla bir arada olduğu, insanlar tarafından gözlemlendiğinde çok daha fazla beğendirecekti kendini". Locke şunu temin etmişti King'e: Öğütlediklerim "senin yerinde olsam, bizzat yapmayacağım" şeyler değil, yalnızca "yapacaklarımdır ... oğlum".[15]

İngilizce bilmediğinden, Limborch'un *Deneme*'yi okuması mümkün olmamıştı yıllar boyunca. Ama şubat ayında Locke'a söylediği üzere, *Deneme*'yi önceki yıl yayımlanan Coste'un Fransızca çevirisinden incelemeye başlamıştı nihayet. Kitabın içindeki her şeyi onaylıyordu, ne var ki kitabın çokça övüldüğünü ve beğenildiğini duymuş olmakla beraber, bazı Kartezyencilerin doğuştan idelerin yadsınmasına karşı çıktığını da duymuştu. Aslında Fransızca bilgisi pek de kusursuz değildi ve Latince çevirinin yapılmasını ümit ediyordu. Ama Burridge'in çevirisi birkaç ay sonra yayımlandığında, Locke herhangi bir uyuşmazlık durumunda Coste'un Fransızca çevirisinin Burridge'in Latince çevirisine tercih edilmesi gerektiğini söylemişti Limborch'a, "zira çevirmen çevirinin tamamını ona okumuş ve onun kastettiği anlamdan sapan kısımları da düzeltmişti".[16]

Limborch özellikle de Locke'un özgür irade hakkında yazdıklarını iyice anlamak istiyordu. Locke bu konuda yazdıklarına Limborch'un "biraz karşı" olmasına şaşırmamıştı. Locke'un söylediği üzere, kendisi bunu

"meselenin yeni ve hassas olması" sebebiyle bir ara kitaba dahil etmemeyi düşünmüş, okurların bu konuyu çabucak takip edemeyip kendisinin fikirlerini "bir yenilikçinin paradoksları ya da düşüncesiz bir avarenin tökezlemeleri" diye reddedeceğinden korkmuştu. Ama (yıllar önce Molyneux'ye söylediklerini tekrarlayarak) "arkadaşlarının karşı çıktığını", kendisinin de bu konuyu kitaptan çıkarmadığını söylemişti. Şimdiki düşüncesi ise en baştaki hükmünün doğru olduğu yönündeydi; her ne kadar pek çok insan "kitabın diğer bölümlerinden ziyade tam da bu konu hakkında onunla tartışmaya girmiş" olsa da, bu insanların sorularını her zaman cevaplayabildiğini söylemişti Locke.[17]

Locke, Limborch'un özgürlük hakkındaki bölüme yeniden baktığında ne düşündüğünü öğrenirse memnun olacağını söylemişti: "Hatalarımın dost bir el tarafından ortaya çıkarılmasından daha hoş bir şey olamaz benim için...; zira bence şöhrete ya da kanaate değil, yalnızca hakikate hizmet edilmesi gerekir". Mart ayında Limborch, Locke'un ne demek istediğini anladığını ve onunla hemfikir olduğunu yazmıştı: "Anlak ile İrade'nin gerçekte ruhtan ayrı iki yeti olduğunu mükemmel şekilde gösteriyorsunuz.... Dolayısıyla özgür olduğu söylenen şeyin kesinlikle irade değil de insan olduğu sonucuna varıyorsunuz .... Özgürlüğü de doğru tarif ediyorsunuz ... eyleme geçme ya da geçmeme gücü".[18]

Ama Locke'tan gelen bir başka mektuptan sonra Limborch şunu fark etmişti ki ikisi Limborch'un "esas mesele" dediği şeyin, yani bizi bunu ya da şunu yapmaya iten şeyin ne olduğu konusunda hemfikir değildi. Limborch'a göre, özgürlük için gerekli olan, kendisinin "tarafsızlık" dediği şeydi. Bunu da hükümlerdeki bir tür kararsızlık olarak değil, "ruhun, eyleme geçmek için bütün şartlar mevcutken, eyleme geçip geçmemekte kullandığı enerjisi" olarak tarif ediyordu. (Aslında birkaç yıl önce Piskopos King'in*, iradenin eyleminin etkin ve belirlenmemiş olduğu bir yerin muhakkak bulunduğu şeklindeki sözlerine katılıyordu.) Limborch inançların ya da hükümlerin bir işlevinin bulunduğunu yadsımıyordu, zira "bir insan doğru akla uygun olarak hareket ettiğinde, anlağının yapılmasına hükmettiği şeyi yapmak istiyordu her zaman". Ama bir kişi "aklın tersine de hareket edebilir ve iradesini zıt yönde belirleyebilirdi...: 'Burada insanın kendisini belirleme ya da belirlememe ve eylemini askıya alma öz-

* Bkz. s. 377

gürlüğü yoksa eğer, özgürlüğün neyle ilgili olduğuna dair hiçbir fikrim yok.'" Limborch, Locke'un ruhta "kendi arzularının doyurulmasını askıya alma ... bunları sırayla değerlendirme gücünün bulunduğunu ... bir insanın özgürlüğünün de buna bağlı olduğu"nu söylerken bunu kastettiğini düşündüğünü söylemişti.[19]

Locke, kendi açısından, anlağın hükümleri ile iradenin eylemleri arasında başka bir şeye yer olmadığını söyleyerek cevap verdiğinde, Limborch anlağın hükümlerine aykırı bir eylemi belirleme gücümüzün olup olmadığı konusunda ayrı düştüklerini anlamakla beraber, Locke'un, arzuların askıya alınması hakkında söylediklerinin onu gerçekte kendisinin safına kattığını düşünmekteydi.[20]

Mart 1701 – Aralık 1702: "Bu Çağın Süsü"[21]

King'in, Ashley Cooper'ın ve genç Limborch'un ziyaretleri Locke'un hoşuna gitmiş olsa gerekti, bununla beraber mayıs sonu geldiğinde "bir süreliğine Londra'ya gitmeye can atıyordu, ama hava hâlâ kötüydü ve bacakları iyileşmemişti". İki hafta sonra bacakları hiç olmadığı kadar kötüleşmişti "ve düşüncesine göre, şehre gelip yatağa mahkûm kalmanın bir kıymeti de yoktu". Ama iki hafta sonrasında gitmişti şehre. Ev sahibi Pawling için bir bakıma sürpriz olsa gerekti bu. Pawling daha birkaç gün önce, Locke'un "bu yaz gelmesinin pek mümkün olmadığını" geçirmişti aklından. Ama görünen o ki King, temmuzda duruşmalar için ayrılmadan önce, Locke'la biraz acilen görüşmek istemişti. Konuşacakları pek çok şey vardı, ama mali meselelerin haricinde bunların ne olduğu belli değildir.[22]

Locke, Londra'daki bir haftayı biraz geçen "kısa ziyareti" sırasında "sürekli koşuşturmuştu". Günün saat on ile sekiz arasındaki büyük kısmını dışarıda geçiren Locke, Hans Sloane ile görüşememişti. Sloane'a, hesap işlerinde usta olan, "kendisine verilen en zor toplamaları, üstelik en son kesirli basamağına kadar aklından yapabilen" okuma yazma bilmeyen bir genç hakkında Furly'den bir yazı getirmişti Locke. Kısa bir süre sonra yazı Kraliyet Derneği'ndeki bir toplantıda okunmuştu. Yazı için "arkadaşların ... fevkalade teşekkürlerini ilettiğini", bildirmişti Sloane. Locke'un buluşmayı başaramadığı bir başka kişi de Charles Hatton diye biriydi. Locke uğradığında Hatton (bilinmeyen bir sebeple) evinde değil-

di. Hatton "Yüce ve Emsalsiz Bay Locke"u, Churchill'e "Ulusumuzun Şanı ve Bu Çağın Süsü" diye tarif etmişti. Locke'un Oates'a dönüşü, Londra'da geçirdiği haftanın ciğerleri üzerindeki etkisi yüzündendi şüphesiz. Bununla beraber iki üç hafta içinde daha uzun süre kalmak üzere şehre dönmeyi ümit etmişti (boş yere).[23]

"Bu çağın süsü" olsa da Locke'un yalnızca dekoratif olmasına imkân yoktu. Tıbbi konularda ve *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler* piyasada bulunmasına rağmen eğitim ve meslekle ilgili konularda başvuruluyordu Locke'a. "Onun dünyaya sunduğu ışığı çok değerli bulan" bir grup resmi kilise karşıtı rahip örneğinde olduğu gibi, insanlar yalnızca saygılarını sunmak için bile olsa, onunla tanışmak istiyordu. *Deneme* ile ilgili yığınla mektup alıyordu. Coste'a *Deneme*'nin çevirisi hakkında üslupla ilgili yorumlarını evvelce iletmiş, Berlin'den bir hukukçu olan Jean Barbeyrac uzunca ama önemsiz ve yalnızca övgüler sunan bir mektup yazmıştı. Barbeyrac mektupta "basit ideler" ile ilgili olarak Coste ile beraber belirledikleri bir güçlüğe dikkat çekmişti. Vakti geldiğinde Locke ona bu konuda bazı yorumlar (Coste bunları çevirisine eklemişti) ve Barbeyrac'ın Aristofanes hakkında yazmakta olduğu çalışma için birtakım görüşler göndermişti. Ayrıca Locke, Henry Layton adında biriyle mektuplaşmaya da başlamıştı. Layton yazdığı çeşitli kitaplar ile kitapçıklarda ruhun maddeselliğini (ve ölümlülüğünü) savunmuştu. Kitaplarından birini Locke'a göndermişti, "zira o bu sava dair çok iyi hükümler vermiş ve böyle bir şeyin mümkün olduğunu söylediği için de bir ölçüde eziyete maruz kalmıştı".[24]

Locke aldığı mektupları kimi zaman göz ardı etmişti, ama bunun sebebi her zaman açık değildir. Anonim bir mektupta öne sürüldüğü üzere, Tanrı'nın varlığına dair Locke'un sunduğu kanıtta (D: 4.10.-) bizim bir başlangıcımızın olduğu varsayılmış ama kanıtlanmamıştı, halbuki bizim ezelden beri var olduğumuz, "önceden varolan tözlerden oluştuğumuz, şeylerin doğal seyrine uygun olarak yaratıldığımız" apaçık yanlış değildi. Mektubun yazarı açık, nazik ve duyarlıydı, yalnızca samimi olarak soru sormak için yazmış olduğunu iddia edebilirdi pekâlâ: "Sizi rahatsız etmemin sebebi, ne sizin gibi anlı şanlı bir insana mektup yazmanın verdiği gurur, ne de müşkülpesentlik; yalnızca hakikati bulmaya yönelik samimi bir arzu". Gelgelelim Locke buna cevap yazmayıp, bu kişinin üç ay sonra yeniden mektup yazmasına sebep olmuştu. J. Maer adında birinin hiç beklenmedik, davetsiz ziyaretini göz ardı etmek ise belli ki daha zor olmuş-

tu. Locke'u bulmak için, kaldığı yere birkaç kere gelip eli boş dönen Maer, "ona kimyayla ilgili bir şeyler önermek, eğer onaylarsa da bu konuda onun yardımını istemek amacıyla" ta Oates'a kadar gitmişti. Locke, Maer'e karşı biraz tahammülsüzlük göstermiş olsa gerekti ve Maer'in ziyaretinden sonra ona göndermek zorunda hissettiği mektuba bakılırsa Locke onun önerisini baştan savma dinlemişti: "Eğer yaşlılığa özgü acizlikler sizi yaşamdan usandırıp, artık bu yaşamda ilgi göstermenize ya da kafa yormanıza değecek hiçbir şeyin bulunmadığını düşünmenize yol açmışsa, tek şikâyetim, doğanın sizi bu denli erken bozması olabilir ancak".[25]

Tıpkı Locke'un evvelki yıllarda başkalarının (Popham, Shaftesbury, Pembroke ve Mordaunt) hamiliğinden faydalanmış olması gibi, şimdi de sahip olduğu nüfuzu kullanması istenmekteydi kendisinden ("Büyük adamlarımızdan ... bazılarıyla tanışıklığım ve münasebetim var", demişti Cornelius Lyde'a, ona yardım etmeyi teklif ettiğinde). Kimi zaman bu talepler tanımadığı insanlardan ansızın geliyordu: John Tatam adında biri, saman vergilerini standartlaştırmaya yönelik bir yasa çıkarılmasına yardım etmesini istemişti; Sir Francis Masham'ın kuzenlerinden biri, Pembroke aracılığıyla onun yardımını ve bir başkası adına, korsanları kovalamak amacıyla Güneydoğu Asya'ya yönelik bir sefer için desteğini talep etmişti. Ama talepler arkadaşların, tanıdıkların ve akrabaların terfisi için "tavsiye mektubu" yazılmasına yönelikti çoğunlukla. Fransa'dan eski arkadaşı George Walls, Locke'un Somers üzerindeki nüfuzunu kullanıp kendisini rahiplikte terfi ettirmesini istemişti. Martha Lockehart da, "Bay Norris adındaki kişi gibi davranmayacağını" vaat ettiği bir arkadaşı adına benzer bir talepte bulunmuş ve Pembroke aracılığıyla, Saray'daki yatak odalarından sorumlu kadın olarak kendine emekli maaşı bağlanması yerine Kral'dan sermaye almak için yardımını istemişti. Barometre imalatçısı olan John Patrick ise, hava basıncıyla ilgili deneyler yapmasında yardımcı olmak üzere, Pembroke'tan mali destek sağlamasını istemişti Locke'tan. Uzak akrabalardan biri olan Edmond Rumney de "onun meziyetli insanlar arasında pek çok tanıdığının olduğunu" bildiğinden, damadını kilisede terfi ettirmesini istemişti.[26]

Locke doğa felsefesine evvelce duyduğu ilgiyi biraz muhafaza etmekteydi hâlâ, gelgelelim başka meseleler, Hollanda'dan dönüşünden sonra tasarlamış olduğu "doğal şeylere dair çalışmalarına tekrar başlamak" planını bütünüyle gerçekleştirmekten alıkoymuştu onu. Üç yılı aşkın bir sü-

reden beri tıpla ilgili ciddi çalışmalar yapmayı kesmiş ve "tamamen hekimlik çalışmalarıyla meşgul olmuştu", bununla beraber günlük hava durumu gözlemlerini her zamanki gibi hiç aksatmamıştı. Belki de bu gözlemler bir nevi takıntı düzeyindeki bir alışkanlık haline gelmişti, kaldı ki Locke bu alışkanlığı kolonideki tanıdıklarına da telkin etmiş, "hava hakkında devamlı kayıt tutmaları"nı önermiş, hatta nemölçerlerin yapımında kullanılmak üzere onlara yulaf püskülü tedarik etmişti. Sistemli bir kaydın, plantasyonlara bazı faydalar sağlamakla kalmayıp, genel olarak "doğa felsefesinin gelişimi" için de faydalı olacağını öne sürmüştü. Aklından muhakkak geçen şeylerden biri de hava durumu ile hastalıkların yayılması arasında bir ilişki olabileceği düşüncesiydi. Bu münasebetle Goodall, "hem akut ya da kronik hem de endemik ya da salgın hastalıklar üzerinde havanın etkisine dair" başka gözlemler yapıp yapmadığını sormuştu ona birkaç yıl önce. Bu konu dört yıl önce, Locke'un Goodall ile işbirliği yaparak, farklı ülkelerdeki tıbbi yetkililere gönderdiği bir anket te de yer almıştı. Ne ki Locke'un otuz yılı aşkın bir süre önce Sydenham'dan edindiği, salgın hastalıklar konusundaki merakı o yaz tekrar uyanmıştı, zira son zamanlarda patlak vermiş olan humma salgını hakkında en az üç grup anket hazırlamıştı.[27]

Locke'un bilgi kaynaklarından ve kendi hastalığı konusunda görüşler sunan bir hekim olan Robert Pitt de Kraliyet Hekimler Koleji'nin Eczacılar Derneği ile düştüğü bir anlaşmazlıkla ilgili olarak başvurmuştu ona. Bu anlaşmazlık, eczacıların verdikleri ilaçlar için hastalardan aldıkları ücretlerle ve hekimlere doğrudan ilaç tedarik etmek üzere Kolej'de bir dispanser kurulmasıyla ilgiliydi.[28]

Sonbaharda Locke'un sağlığı, "eski düşmanı" kışın yaklaşmasıyla beraber başlıca endişe kaynağı olmuştu gene. Ciğerleri ve öksürüğü kötüleşmiş ve "at sırtında olmadığı takdirde" hareket etmesini ıstırap haline getirmişti. Ayrıca bacakları da tekrar rahatsızlık vermeye başlamış, onu "çoğunlukla yataktan çıkmamaya, böylece de vaktinin büyük bir kısmını harcamaya" zorlamıştı. Arkadaşları bacakları için ilaçlar sağlamıştı devamlı ona. Martha Lockhart "bir miktar şapla kesilmiş sütün içine ince kumaş parçaları katıp bir iki saat aralıksız banyo yapmasını" tavsiye etmişti. Tyrrell da özsuyu dışarı çıkarmak için "olgunlaşmamış lahana ya da kolza yaprağı" önermişti. Bununla beraber Locke "ateşe yaklaştığı her sefer ... bacaklarını kızdıran ateşin ısısından korumak için bir yol bulmuş-

tu". Aslında Frank Masham'ın, kızkardeşi Esther'e yazdığı üzere, "Bay Locke bacakları için bir perde edindiğinden artık bacakları ona acı vermiyordu ve kendisi de bundan son derece memnundu". Frank'in muhtemelen az çok ilgi duyduğu bir başka alet de (zira nihayetinde miras olarak kalacaktı bu ona), Locke'un "mum ışığında kitap okurken gözleri korumak için" kullandığı "gümüş bir perde" idi.[29]

Kasım ayında Locke, Limborch ile aralarında ilkbaharda başlamış olan, özgür iradeyle ilgili tartışmayla meşgul olmayı sürdürmüştü. Ne var ki fiziksel olarak yorgun olmasının yanı sıra, tüm bu tartışmadan da yorulmuştu. Limborch'un meseleleri çözmeye yönelik ciddi girişimlerinin aksine, Locke baştan beri üstünlük taslayan ve gerçek meselelere girmekten kaçınan bir tavır takınmış, belki de Limborch'un kendisiyle hemfikir olmayacağını görmüştü. Şimdi ise Locke fikrini kesinlikle değiştirmeyeceğini açıkça ortaya koymuş, *Deneme*'de yapacağı ve ne demek istediğini daha açık hale getireceğini umduğu birtakım değişiklikleri* Limborch'a göndererek meseleyi kısa kesmişti.[30]

Ciğerleri ve bacaklarının yanı sıra, aralık ayında "kendisini her şeyden, yazı yazmaktan bile alıkoyan muazzam derecede soğuk bir hava"dan da mustarip olmuştu Locke. Bir ölçüde abartma vardı bunda, zira hava durumu gözlemlerini yapmaya devam etmişti. Ama yeni yıla girerken, uykusunu kaçıran, sol kulağındaki şiddetli bir ağrıdan "feci şekilde ıstırap çektiği" günlerde, bu gözlemleri bile gerçekleştirememişti kimi zaman. Yalnızca Tyrrell'dan ve Lockhart'tan değil, Alexander Geekie ve Robert Pitt adındaki iki profesyonelden de kendisine yeteri kadar tavsiye geliyordu. Ağrı ocak ayının ikinci yarısında azalmaya başlamıştı, ne var ki talihsiz bir şekilde sağır olmuştu. Geekie kimi zaman bizzat gelerek sağırlığı teşhis ve tedavi etmeye uğraşmıştı. Sağırlık devam etmişti, nisan ayında da ülserin sebep olduğu bir ağrı ortaya çıkmış, Geekie'nin tedavisi sayesinde de temmuzda dinmeye başlamıştı.[31]

Mart ayında Peter King kendisine sunulmuş bir evlilik teklifini değerlendirmekteydi. Locke'a göre, "aile ve diğer koşullar bakımından hiçbir terslik yoktu ... ayrıca bu kişinin methini duymuştu". Ne yazık ki Laetitia Hampden'ın (King onunla hiç tanışmamıştı) bir "kusur"u vardı. Loc-

* En sonunda beşinci baskıda, 2.21.48, 56, 71'de yapılan değişiklikleri göndermişti Limborch'a muhtemelen. Bu değişiklikler Locke'un görüşünün Limborch'unkinden ne ölçüde farklı olduğunu açıkça ortaya koyuyordu.

ke'un düşüncesine göre, King "bu kusurun katlanabileceği bir şey olup olmadığı", evlilikte bulmayı umduğu "rahatlık ve tatminle bağdaşıp bağdaşmadığı konusunda" ikna olmalıydı. Ayrıca aileyi ziyaret edecek kadar ilgi göstermeden önce de ikna olmalıydı. Ziyaret etmenin "bir tür hitap olduğunu" ve "bir erkeğin kendisine önerilen kadını reddetmek zorunda kalabileceği sebepler ne olursa olsun, bunun bizzat kadınla ilgili bir şeyler olduğunun asla açığa vurulmaması gerektiğini" tembihlemişti Locke. Hatta daha da ileri gidip, King'in kendi başına yapacağı soruşturmalarda kullanabileceği bazı yollar önermişti.[32]

Her ne kadar bu soruşturmalar "kusur"un "ciddi derecede olmadığını" ortaya çıkarmışsa da, King bunu bizzat görmesi gerektiğini düşünmüş ve aileyle bir akşam yemeği ayarlamıştı. Ne var ki Laetitia'yı gören King umduğu gibi nihai bir karara varamamıştı: Göründüğü kadarıyla, birden fazla kusur mevcuttu ve her şey bir yana, kulakları iyi işitmiyordu ki bu da çok konuşmayacağı anlamına geliyordu. King karara varmadan önce Locke ile görüşmeyi ümit etmişti. King, Oates'u hemen birkaç gün sonra ziyaret ettiğinde ne söylenmiş olursa olsun, tüm bu mesele buradan ileri gitmemiş görünüyor.[33]

Soğuk hava ve kulağının durumu Locke'u mayıs başlarına dek eve mahkûm etmişti. Daha sonra ise, vasiyetnamesini Lady Masham'ın ellerine teslim edip Londra'ya gitmişti. Bir haftadan biraz uzun bir süre sonra, kötü durumdaki sağlığı Locke'u şehirden ayrılmaya zorlamıştı. Kendisiyle beraber Londra'ya gelmiş olan Francis Masham ile Coste'u Pawling'lerde bırakarak Oates'a dönmüştü Locke. Bu birkaç gün sırasında Clarke ile görüşmeyi ve Masham ailesinin akrabalarını (sağlıkla ilgili konularda kendisine danışmışlardı) ziyaret etmeyi başarmıştı. Bununla beraber Temyiz Komisyonu üyeleriyle, Komisyon'un yenilenmesine yönelik olarak dilekçe verme meselesini görüşme imkânı bulamamıştı. Ayrıca kanaatince Clarke'ı kendi sağlığına daha çok dikkat etmesi konusunda ikna etmeyi de başaramamıştı. Clarke'a "benim hatırım için, ailenin hatırı için, kendi ülkenin hatırı için, sağlığını ihmal" etme, diye yazmıştı Oates'a döndüğünde: "Mümkün olan en kısa zamanda ata bin; ata binmek değerli bir şey ve eminim ki işe yarayacak".[34]

Haziran başlarında, yalnızca kişisel sebeplerle değil, iş konusunda da King ile tekrar görüşmek için sabırsızlanmıştı Locke. King günübirliğine Oates'u ziyaret etmekten bahsetmişti, ama "bu denli çılgınca bir şeyi" yap-

masını kendisinin asla tasvip etmeyeceğini söylemişti Locke. King ile planladığı üzere, "kendisi en son oraya geldiğinde ciğerlerinin gördüğü zarar" yeterince giderilmişse, işlerini halletmek amacıyla birkaç gün sonra Londra'ya gidip bir gece kalacaktı (King'in bu konuda ses çıkarmaması gerekiyordu). Vakit geldiğinde Locke yolculuğa hazırdı ve bir geceden fazla kalmayı bile ümit etmişti muhtemelen; ne var ki ertesi gün dönmüştü. Sonradan anlaşılacağı üzere, onun son Londra ziyareti olmuştu bu.[35]

Haziranın sonlarına doğru, artık Salisbury Piskoposu Gilbert Burnet ile evli olan Elizabeth Berkeley, Locke'a *A Defence of Mr Locke's Essay* [Bay Locke'un Deneme'sinin Savunusu] adlı bir kitaptan bahsetmişti. Berkeley'in kısa süre önce okuduğu bu kitapta, Thomas Burnet'ın *Deneme*'ye karşı yayımlamış olduğu üç grup *Görüşler* ele alınmıştı. Kitap Berkeley'e, birkaç kere buluşma fırsatı bulduğu, kitabın yazarı Catherine Trotter tarafından yollanmıştı ki bunun da "övgüye değer bir hareket" olduğu kanısındaydı. Catherine ile dul annesi, zor günler geçirmesinin yanı sıra, "kötü arkadaşların yol açtığı talihsizlik" yüzünden Katolik olmuşlardı. Locke'a şunu söylemişti Elizabeth Burnet: "Eğer olur da onu görürseniz ya da mektup yazarak onun dikkatini çekmeyi uygun bulursanız, dilerim ki onu bu hatalardan kurtarmakta bir aracı olursunuz". Katolik olmasının yanı sıra, Trotter'ın "itibarı üzerinde büyük şaibeler" de vardı, çünkü geçinmek ve annesine bakabilmek amacıyla oyunlar yazmak zorunda kalmıştı. Sonuç olarak, Burnet ona yardım etmek istemiş olsa da bunu yapmakta temkinli davranmıştı. Trotter'a bir hediye vermek gelmişti Locke'un içinden. Burnet da kitap hediye etmenin iyi bir fikir olduğunu düşünmüştü. Sonraları para vermeyi önermişti ve neticede Locke beş gine vermeye karar vermişti. Bunları "mümkün olan en nazik ve medeni şekilde" vermesi için rica edilmişti King'e. Gelgelelim King, kendisinden istendiğinin aksine, Locke'un adını zikretmeyecek kadar medeni değildi. Ne ki Locke'un artık alenen Trotter'a mektup yazmakta özgür olduğu anlamına geliyordu bu: "Benim hiçbir suçum olmaksızın, sizi korumam altına alma fırsatını bana sunduğu için ona [King'e] kızamıyorum açık söylemek gerekirse. Deneme'min bana sağlayabileceği en büyük onurdur bu.... Siz ... benim düşmanımı yenmekle kalmadınız, aynı zamanda beni iktidarınız altına soktunuz kesinlikle".[36]

King temmuz ortasında ziyarete geldiğinde, işle ilgili görüşülecek çeşitli konular birikmişti: Locke adına, King'in düzenlemekte olduğu 2000 £ ve 600 £ tutarındaki kira sözleşmeleri; Vergi Temyiz Komisyonu Üye-

liği görevinin yenilenmesiyle ilişkili yasal ayrıntılar (örneğin Kraliçe'ye bağlılık adına çeşitli yeminler etmesi ve Anglikan ayinlerine katıldığına dair tasdikname istenmişti Locke'tan); King'in üzerinde çalıştığı ve kısa bir süre önce yayımlanan *The History of the Apostles' Creed* [Havariler Amentüsü'nün Tarihi] adlı bir kitap.

Bu ziyaret Locke'un King'in yarenliğine duyduğu arzuyu uzun süre tatmin edememişti ve eylül başında, King'in duruşmalardan dönmesinin üzerinden çok geçmeden, Locke ona bir an önce tekrar ziyarete gelmesini söylemişti:

> iş münasebetinin olduğu biriyle yaptığın gibi aceleyle değil, bir süre beni yarenliğine nail edecek şekilde gel (şimdiye kadar hiç yapmadığın bir şey bu) .... Tanrıya şükür ki sağlığım seninle en son görüştüğümüzdekinden çok da farklı değil. Ama bu kış mevsiminin bana neler edeceğini hiç bilemem. Eminim ki bu kışın sonunda, bir yaz daha geçireceğime hiç güvenmemem gerekiyor.[38]

Yaz boyunca ve sonbaharın bir kısmında kulak apsesi, Geekie'nin devamlı ihtimam göstermesine rağmen, Locke'un başına dert olmaya devam etmişti. Ekim ayında Locke çokça ağrı duymuyor olsa da hâlâ sağırdı ve Geekie ona "kulak desteği" olarak gümüş bir kulak borazanı ("cebe kolayca sığabilmesi için" iki parçalıydı) ödünç vermişti. Locke bunu biraz faydalı bulmuş olsa gerekti, zira bir tane yaptırmak istemişti.[39]

Locke'un dertleri ne yazık ki yalnızca sağırlığıyla sınırlı kalmamıştı, zira kendisinin ekimde Furly'ye söylediği üzere, kısa bir süre önce "yazı yazarken kolunda öyle şiddetli bir ağrı duymuştu ki sık sık yazmayı bırakmak zorunda kalmıştı". Her ne kadar "narin bedeni içinde çürümüş yerler mevcut" olsa da ve "kendisinin öbür dünyanın eşiğinde olduğunu düşünse de" yüreği hâlâ umut doluydu: "Beni insanlıktan çıkaracak bir karamsarlığa da, mutsuzluğa da düşmedim"; ama "haberler ve siyaset" ile ilgilenmek yerine, "kendisini ve muhtemelen kendi gibi sıradan kişileri daha iyi hissettirebilecek şeyler üzerinde kafa yormayı" tercih ediyordu. Burada muhtemelen aklından geçen şey, iki yılı aşkın bir süre boyunca meşgul olduğu, Aziz Pavlus'un Mektupları'nın irdelenmesiydi. Edwards'ın *Hıristiyanlığın Ussallığı*'na dair eleştirilerinden biri de bu kitapta bunlar ile diğer mektupların göz ardı edildiğiydi elbette, bununla beraber Locke (*Savunmalar*'da açıkladığı üzere) bunu yapmak için gerekçesi bulunsa dahi, bu mektup-

ların hakikatler içerdiğini, bir Hıristiyanın vazifesinin de bunları açığa çıkarmak olduğunu hiçbir zaman yadsımamıştı. Locke ilkin Korintliler, sonra da Romalılar üzerinde yoğunlaşmıştı, bunun sebebi de (Stillingfleet ile yaptığı fikir alışverişlerinde ve Whitby ile mektuplaşmalarında ortaya çıkmış olan* ölülerin aynı bedenle dirilip dirilmediğine dair meselenin bu mektuplardaki pasajlara dayanıyor oluşuydu muhtemelen.[40]

Ekim ayının sonuna doğru, Locke "şömine köşesine mahkûm" olmuştu, ama yanında Samuel Bold vardı. Ertesi üç hafta boyunca pek çok konuyu tartışmışlardı (belki yanlarında Lady Masham da vardı): Tanrı'nın sonsuz bir mekân teşkil etmesi düşüncesi, aynı bedenin dirilmesi meselesi, astımı hafifletmek için civanperçemi yaprağı dumanının solunması (tütün içilmesi konusunda ise Locke, günde üç pipoyu aşmamasını öğütlemişti Bold'a). Ayrıca Bold'ların bir komşusu adına, "genç bir centilmenin kitap okurken ve çalışırken izlemesi gereken yöntem hakkında konuşmuşlardı". Bold'un sonradan bildirdiğine göre, komşusu, Locke'un dikte ettiklerinden not aldığı "Okumak Üzerine Talimatlar"dan "muazzam ölçüde memnun" kalmıştı.

Okumanın genel amacının, anlağı geliştirmek ve bilgiyi artırmak olması gerektiğinden, bir centilmen "okuduğu şeydeki muhakemeyi ve tutarlılığı, burada öğretildiği iddia edilen şeyin nasıl kanıtlandığını gözlemleyip değerlendirme" alışkanlığını kazanmalıydı. Okumanın daha özel bir başka amacı da güzel konuşma sanatını geliştirmekti ki böylece bir centilmen "bildiği şeylerden en iyi şekilde faydalanabilecekti". Locke, güzel konuşmanın anlaşılırlığa ve doğru muhakemeye bağlı olduğunu söylemiş ve bunları göz önünde bulundurarak, Cicero, Terentius, Vergilius, Livius gibi klasik yazarların yanı sıra Tillotson ve Chillingworth'un yazılarını tavsiye etmişti. Besbelli ki bu talimatlar, "vazifesi ülkesine hizmet etmek" olan bir "centilmen" içindi, dolayısıyla da Locke okumalarının özellikle de "sivil toplumlardaki erdemler ile kötülüklerin nasıl idare edileceğine ve hükümet sanatına" ilişkin olması gerektiğini, "ayrıca hukuku ve tarihi de içereceğini" açıklamıştı. "Doğru ahlaka dair eksiksiz bilgi" için Locke'un önerdiği "tek kitap İncil" idi, gerçi Cicero'nun *De Officiis* [Ödevler Üzerine] de barbar dünyanın etiğine dair iyi bir izah sunacaktı. Siyaset ise, siyasi gücün temeliyle ilgili olduğundan, Hooker ve Sidney'in yanı sıra, ken-

* Stillingfleet ve Whitby için bkz. s. 473 vd. ve 508 vd.

di yazdığı anonim *Hükümet Üzerine İncelemeler*'i önermişti Locke. Tarih, coğrafya, hukuk ve keşif konusundaki kitaplarla devam eden kapsamlı listenin sonlarına doğru Locke "okumanın ... oyalanma ve keyif amaçlı kullanımı"na işaret ederek, "kafirlik, müstehcenlik ve edebi bozan şeyler içermemesi koşuluyla, özellikle de dramatik olan şiirsel yazıları" önermişti biraz müphem bir şekilde. Bununla beraber kurgusal eserlere gelince, Cervantes'in *Don Kişot*'unun (arkadaşlarıyla sık sık paylaştığı bir kitaptı bu) "faydalı olma, eğlendirme ve sürekli edebe uyma" bakımından eşi benzeri yoktu.[41]

Kasım ayının ortalarına gelindiğinde Locke, Bold gittiğinden beri birkaç haftadır hiç dışarı çıkmamıştı ve sağlık durumunun Londra'yı tekrar görmesine imkân verip vermeyeceği konusunda (artık haklı) şüpheleri vardı. "Geçen yıl cesaret edip [orayı] kısa süreli ziyaret edişim, neredeyse öldürüveriyordu beni", demişti King'e, temmuzdaki kısa ziyaretini hatırlatarak. Awnsham Churchill'in sık sık vaat ettiği ama nadiren gerçekleştirdiği ziyaretlerinden birini gerçekleştirmesi biraz telafi olacaktı. Hatta Locke'un ay sonuna doğru Epping'deki Crown Inn'e gitmeyi başarıp Londra'ya gelemediğini anlayan ve Crown Inn'de onunla buluşma ayarlayan Charles ve Carey Mordaunt ile görüşmesi daha da çok telafi olacaktı.[42]

Noel yaklaştıkça, Locke arkadaşlarından daha fazla ziyaret beklemişti. Sağırlığı yüzünden sohbet etmesinin büyük ölçüde kısıtlandığı, "herkesten uzak kaldığı son on iki aya nazaran biraz daha iyi hissettiğini" söylemişti Clarke'a. Gelgelelim işitmesi artık eski haline kavuştuğundan "bu lütfun daha da farkına varması onun elindeydi": "Bir başka Noel'e bel bağlamak benim açımdan çılgınlık olur: O halde gelin sizi de keyiflendireyim bu lütufla". Clarke geleceğini söyleyerek Locke'u umutlandırmıştı; gelirse şayet, King ve genç Limborch'un yarenliğine katılmış olacaktı.[43]

Bu yıl zarfında Locke bir önceki yıl başladığı, "Mucizeler" üzerine kısa bir çalışmayı tamamlamıştı. Bu çalışmada "vahiy için mucizelerin teşkil ettiği kanıtlar" konusunu, *Hıristiyanlığın Ussallığı*'nda yaptığına kıyasla daha ayrıntılı irdelemişti. Locke'u mucizelerin gerçekleşmesi yoluyla vahyin doğrulanması konusunu tekrar düşünmeye sevk eden şey, William Fleetwood'un *An Essay on Miracles* (1701) [Mucizeler Üzerine Bir Deneme] adlı kitabıyla düştüğü ihtilaftı. Bu kitaba göre, mucize "yalnızca Tanrı'nın

gerçekleştirebileceği olağandışı bir işti". Bu tanım, Locke'un önceleri ortaya koyduğu kendi tanımına benziyordu, ama görünen o ki Locke'un fikrinin değişmesine yol açan şey, artık bu tanımın şu aşikâr sonucunu kabul etmek istemiyor oluşuydu: "Doğal sebeplerin gücünün nerelere uzandığını bilmediğimiz" için, bir şeyin mucize olup olmadığını belirlemek çok zor olacaktır. Zira bu çalışmada Locke'u ilgilendiren, mucizelerin "inandırıcılık kazandıran" ve belli bir vahyi doğrulayan şeyler olarak iş görüyor oluşuydu.

Bu bakış açısı itibarıyla önemli olan husus, Fleetwood'un vurguladığı şey –yani bir olayın "doğal sebeplerin ötesinde" olmasının gerekli oluşu– değil, daha ziyade bu olayın çok şaşırtıcı olması gerektiğiydi (Fleetwood bunun meseleyle alakasız olduğunu düşünmüştü). Locke'un *Deneme*'de söylediği üzere, "doğaüstü olaylar ... olağan gözlemlerin ötesinde ya da bunlara aykırı olma ölçüsünde, inanç teşkil etme yolunda daha uygun olabilirdi. Mucizeler konusunda durum basbayağı buydu. Mucizeler iyi kanıtlandığında, inandırıcılık kazanmakla kalmayacak, bu tür bir doğrulamanın gerekli olduğu diğer hakikatlere de inandırıcılık kazandıracaktı". Locke burada mucizelerden "doğaüstü olaylar" diye bahsederken, mucizelerin doğanın seyrindeki değişiklikler ya da doğa yasalarının ihlali olduğunu yadsımamıştı. Ne var ki mucizelerin gerçekten de doğaüstü ve doğa yasasına aykırı olması gerektiği şeklindeki bu ölçütü artık açık açık reddetmekteydi: Artık dile getirdiği üzere, "mucize", gözlemlenebilir bir olay olup, "gözlemcinin idrakinin ötesinde olduğundan ve *gözlemciye göre*, doğanın belirlenmiş seyrine aykırı düştüğünden, gözlemci tarafından tanrısal addediliyordu".[44]

Bir kişinin idrakinin ötesinde ve onun açısından mucize olan bir şeyin, başka bir kişi açısından hiç de böyle olmayabileceğini öne sürmüştü Locke. Ama ne bu durumun, ne de bir mucizede "olağandışı ya da doğaüstü" bir şeylerin bulunmaması gerektiği yolundaki savının, "vahyi kanıtlamak için mucizelerin kullanımını hükümsüz kıldığını" düşünmekteydi. Mucizenin esas amacı, vahiy farz edilen şeyleri sunan birinin gerçekten de Tanrı tarafından gönderildiği konusunda teminat teşkil etmesiydi. Locke'un bundan böyle tanımladığı anlamıyla mucizeler bu tür teminatlardı ve "vahyi arayışımızda bizleri şaşmaz bir şekilde yönlendiriyordu".[45]

Mucizenin esas amacının tek bir gerçek Tanrı'nın varlığını ispatlamaya yönelik oluşu, Locke'un düşüncesinde yer almıyordu. Mucizenin ama-

cı, Tanrı'ya zaten inanan insanların gözünde O'nun beyanlarını doğrulamaktı. Tanrı'nın gönderdiği bir elçi "vazifesini bir mucizeyle kanıtladığı takdirde, kendisinden inanç esirgenemezdi .... Mucize kabul edildiği zaman ise öğreti inkâr edilemezdi".[46]

Ama Locke'un sorguladığı şuydu artık: "Olağandışı bir olay"ın *mucize* olduğunu, yani "bir vahyin Tanrı'dan geldiğini kanıtlamak adına bizzat Tanrı tarafından meydana getirildiğini", bir "büyücü" ya da "üstün olmayan güç" tarafından gerçekleştirilmediğini hangi gerekçelerle kabul etmeliydik? Locke'un cevabı, yalnızca mucizenin değil, vahyin mahiyetiyle de ilgiliydi. İsa ve Havarileri tarafından gerçekleştirilen "mucizelerin sayısı, çeşidi ve büyüklüğü, olağandışı bir ilahi gücün kuvvetli göstergeleri" idi: Bunlar temel alındığında, İsa'nın mesajı "başka biri bunlara karşı çıkıp da ... daha büyük mucizeler gerçekleştirinceye dek" sapasağlam duracaktı. Dahası, sahici bir vahyin, "insanların Tanrı'ya dair yüce ve kötü düşünceleri" ile tutarlı olması, "Tanrı'nın İhtişamı ve insanların yüce meseleleri" ile ilgili bir şeyler ortaya koyması gerekiyordu.[47]

Ocak – Aralık 1703: "Yeni Yaşam"[48]

Yılın başlarında, Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'nden John Hudson, kütüphanenin katalogları güncellenirken onun "muhteşem yapıtları"ndan hiçbirinin kütüphanede yer almadığının fark edildiğini söylemişti Locke'a. Kitapların gönderilmesi konusunda Churchill ile görüşmüştü Locke. Churchill Locke'un anonimliğine ihtimam göstermiş, üzerinde onun adı yer almadan yayımlanmış olan hiçbir kitabı göndermemişti. Bu kitaplar "ex Dono Authoris"* diye kaydedilmiş olsa da bunlar "bağışçılardan gelen kitaplar" listesinde yer almıyordu. Bu payeyi alabilmek için Locke'un verdiği kitapların değerinin kırk şilinden fazla olması gerekmekteydi. Aslında Hudson, yazarı kim olursa olsun, Locke'un bağışlayacağı herhangi bir kitabı değerlendirmeye hevesliydi. Locke, Bağışçılar Listesi'ne girmeye hak kazandığında, adının altında yeterli yerin bulunduğunu söyleyerek serzenişte bulunmuş ve verdiği bütün kitapların listelenmesini istemişti ısrarla.[49]

---

* Yazar tarafından bağışlanmıştır-ç.n.

Hudson, Locke tarafından yazıldığını farz ettiği, anonim olarak yayımlanan *Hoşgörü Üzerine İkinci* ve *Üçüncü Mektup*'u edinmeye özellikle çaba göstermişti, ama bunlar ertesi aylar boyunca gönderilen kitaplar arasında yoktu. Bunlar, Locke'un kendi hususi kataloğunda bile, yazarlarının adı altına konmamıştı. Gelgelelim nihayetinde Hudson, Locke'un vasiyeti sayesinde muradına ermişti. Vasiyette Hudson'ın en baştaki talebine işaret edilmekteydi:

> Bana burada bahşedilen onura cevaben ... adımla yayımlanmış bütün kitapları sundum ... gelgelelim bunun talebi tam olarak karşılamadığı anlaşıldı ... zira üzerlerinde adım yer almadan yayımlanmış ... başka kitapların da bulunduğu farz ediliyordu: Dolayısıyla bu durum uyarınca ... şu kitapları ... veriyorum: Hoşgörü üzerine üç mektup ... hükümet üzerine İki İnceleme, ... Hıristiyanlığın Ussallığı ..., Hıristiyanlığın Ussallığı'na dair Savunma ..., İkinci Savunma.... Yazarı olduğum ve üzerlerinde adım yer almadan yayımlanmış bütün kitaplar bunlardır.[50]

Kış sonuna doğru Tyrrell, Locke'u ziyaret etmişti. Yanında da yirmi yedi yaşlarında genç bir adam olan Anthony Collins vardı. Şüphesiz ki bu Collins'in Oates'u ilk ziyareti, büyük ihtimalle de Locke ile ilk görüşmesiydi. Henüz hiçbir şey yayımlamamış olsa da, gelecek on yıl içinde, özellikle de *Discourse of Free-Thinking* (1713) [Serbest Düşünce Üzerine Söylev] kitabıyla, "serbest düşünce"nin, yani vahiyden bağımsız rasyonel deizmin bir savunucusu olarak ün kazanacaktı. Collins kendi yazdıklarında Locke'tan çokça etkilenmişti ve ona olan hayranlığı, aralarında kısa sürede gelişen yakın arkadaşlıkta önemli bir hızlandırıcı etken olsa gerekti.[51]

Bu ziyaretten kısa bir süre sonra Locke, Collins'i "bütün açılardan ... çok değerli bir arkadaş" diye tasvir etmişti King'e: "Yaşlılar çekilirken, sahneye bu tür genç insanların oluşturduğu bir neslin çıkması çağa yeni bir yaşam kazandıracaktır", demişti. Gelgelelim Collins yalnızca çağa değil, Locke'a da "yeni yaşam" kazandıracaktı, zira övgü dolu ihtimamı, özellikle de genç birinden, belki de kendisinin evvelki halini gördüğü birinden, artık yitirmiş olduğu zindeliğe sahip olan birinden gelmesi sebebiyle Locke açısından önemliydi. Collins'in, Locke'un aklını başından aldığını söylemek belki çok ileri gitmek olur, ama şurası kesin ki Locke derinden etkilenmişti ve onun yaşam dolu oluşu gönlünü çelmişti bir şekilde. Locke'un onunla kurduğu ilişkide, King'le olan ilişkisinde açıkça gö-

rülmeyen bir tutku mevcuttu. Collins'in ilk ziyaretinin üzerinden daha birkaç hafta geçmişken şunu söylemişti Locke: "Siz müşfik ve iyi bir arkadaşsınız; yaşamamın çürük ve en döküntü kısmını en hoş hale getirme konusunda da azimlisiniz. Zira bana yeniden tatlı bir keyif veren, günlerimi bunca neşeli ve canlı kılan hiçbir şey bilmiyorum, sizin güzel yarenliğinizden başka".[52]

Kısa bir süre sonra ziyarete geleceğinden bahsetmişti King. "Eğer becerebilirsem Hamsin yortusuna yakın bir günlüğüne Oates'a geleceğim", demişti. Locke daha kesin konuşmadığı ve daha uzun kalmayacağı için memnun değildi: "Bu dünyada çok zamanım kaldığını sanmıyorum, bu yüzden elimden geldiğince seni görmeyi ve seninle yarenlik etmeyi arzuladığım için ... beni suçlama". King ise cevap olarak, kendisinin Oates'a gitmesi yerine, Locke'un Londra'ya gelmesini önermişti, ama Locke Londra'ya gelmesi için pek çok sebebin bulunmasına rağmen, "orayı bir daha görüp göremeyeceğinden şüpheliydi... Nefes darlığı ... hissedilir ölçüde artmıştı". "Bir moralsizlik hali" ile ya da buna inandırmaya çalışarak değil, "ciddi ciddi düşünerek" söylemişti çok uzun yaşamayacağını. "Seninle konuşacağım birtakım şeyler ve halihazırda seni ilgilendiren bazı meseleler var; bunun seni son kez görüşüm olup olmadığını da hiç bilmiyorum", demişti King'e.[53]

King gelirken, Locke'un Newton'dan sabırsızlıkla beklediği bir mektup getirmişti. Önceki sonbaharda, Newton Oates'a kısa süreliğine geldiğinde, Locke Aziz Pavlus'un Korintlilere Mektup'u hakkında yazmış olduğu "deneme"yi göstermiş, Romalılara Mektup üzerinde de çalışmakta olduğunu söylemişti ona. Newton, Locke'un gönderdiği nüsha hakkındaki "gözlemleri ile fikrini" göndereceğine söz vermişti. Dört ay sonra, nisan sonuna gelindiğinde, Locke hiçbir haber almamış ve Newton'un yazılar hakkında hiçbir şey söylemeksizin bu kadar uzun süre elinde tutmasından endişelenmişti. Hiç şüphe yok ki Newton'un bu konudaki olumlu fikirlerine değer veriyordu ve King'e onun Kitab-ı Mukaddes hakkındaki bilgisinin çok az denginin bulunduğunu söylemişti. Newton'un, çalışmasının yanlış yönde ilerlediği fikrine vardığından kaygılanıyordu Locke muhtemelen. King'in getirdiği mektubu alınca rahatlamış olsa gerekti. Newton açıkça dile getirdiği övgülerini biraz kısa tutmuştu ("Kanımca açımlamalarınız ile yorumlarınız ... çok büyük özen ve muhakemeyle ortaya konmuş"), ama Locke'un inanç sahibi olmayan koca hakkındaki

pasaja (I Kor. 7.14) dair izahı üzerine ayrıntılı ve iyice düşünülmüş yorumlar sunmuştu.[54]

King, Collins ile beraber onun "at arabası" ile gelmişti (Collins'in karısı kısa bir süre önce ölmüştü). Ziyaretten sonra Collins'e mektup yazan Locke, ondan "arkadaşlığını teyit ettiği"nin işaretini aldığından bahsetmiş ve şunu söylemişti: "Bu arkadaşlığın zihnimi ne tür bir tatminle kapladığını bilseydiniz, bu itirafın medeniliğin ötesinde bir yerlerden geldiğini sanabilirdiniz; şundan emin olabilirsiniz ki kalbim sizin arkadaşlığınızla çarpıyor; benim gibi bu denli naçiz birinin size sunacak başka bir şey de yok elinde".[55]

Şüphesiz ki Locke, Londra'ya gidememesine ve oradaki çeşitli işleriyle ilgilenememesine son derece üzülüyordu. Bütün yaşamı boyunca, mümkün mertebe işlerin tüm ayrıntılarıyla kendisinin istediği gibi yürümesi için uğraşmıştı. Gelgelelim Locke arzularını dindirmek ve daha makul taleplerde bulunmak yerine, yeni arkadaşının enerjisini ve hareket etme kabiliyetini, çok özel mahiyetteki görevler yürütmesi amacıyla kullanmakta biraz aceleci davranmıştı. Bu son ziyaretten sonra Collins'e yalnızca "kendi ciltçisinde ciltletmesi isteği ile" değil, aynı zamanda ciltleme hakkında birtakım kesin talimatlar içeren kısa bir söylev ile beraber bir kitap göndermişti; sanki fiziksel açıdan daha güçlü olan Collins'i kendi iradesinin ve muhakemesinin düpedüz bir uzantısı gibi, sanki o bunlara sahip değilmiş gibi görmüştü. "Katlama, dövme ve dikmenin yanı sıra, güçlü mukavvalar ve kâğıdın izin verdiği ölçüde geniş marjları da iyi bir ciltlemenin kısımları arasında sayıyorum; kitap harfleriyle basma işinin de boyanmış aynı deri üzerine yapılmasını, yazarın adına ise pek uygulanmamasını istiyorum", diye talimat vermişti Collins'e. Locke bu talebi "kanaatince artık resmiyeti aştıklarının bir işareti olarak" tasvir etmişti, ama (bunca ayrıntı göz önüne alındığında) belki de söylediklerine rağmen, bu genç adamı düpedüz kendisinin artık yerine getiremediği ayak işleri için ne ölçüde bencilce kullandığı da merak edilebilir. Collins ilkin olayları bu şekilde yorumlamış ve Locke'un "[kendi] kitaplarını ciltletmek için [Collins'in] vaktini harcamaktan çekinmesi"nde tenezzül addettiği şey karşısında öfkelenmişti. Locke, Collins ile samimi bir arkadaşlık kurmak, "eşit koşullarla yaşamak" istediğini söyleyerek karşı çıkmıştı, ama şunu da itiraf etmek zorundaydı: "Ben yaşlı, işe yaramaz, aciz biriyim, o yüzden de fiilen işlerin hepsi senin üstünde olacak muhtemelen".[56]

İlkin hem pratik hem de duygusal açıdan kimin kime hizmet edebileceğine ilişkin olarak Locke'un ortaya koyduğu tahminin doğru olduğu konusunda her tür gösterge vardı, zira kısa bir süre sonra Locke mektup yazarak, âdetâ Collins'i baştan çıkarıcılıkla suçlarcasına şunu söylemişti: "Sana yazalı henüz altı gün oldu ve işte karşında bir mektup daha. Sanki benimle başın dertte gibi. Eğer böyleyse, niçin sevdiriyorsun kendini? Niçin kendini bu kadar muhtaç ediyorsun bana?" "Bu dünyadan epeyce kopmuş olduğumu düşünüyordum, ama senin beni dünyaya yeniden bağladığını hissediyorum. Zira senin arkadaşlığına nail olduğumdan beri, hayatımı, önceye nazaran, çok daha değerli kılıyorsun", diyerek sürdürmüştü sözlerini.[57]

Ama neticede bu hisler karşılığını bulmuştu. Collins, kendisinin üzerinde Locke'un fiili işlerle ilgili dayatmalarda bulunmasını, onun sanki kendi ayak işlerini kendisi görüyormuş gibi düşünebileceğini ortaya atacak kadar kabul etmesinin yanında, "bir sevgiliye özgü baskı" hissetmesine engel olamadığını itiraf etmişti. Her ne kadar Locke "genç bir hanımefendi olmasa da, güzelliği ve serveti bulunmasa da", onun arkadaşlığı Collins'i "çok tatmin ediyor ve zevk veriyordu".[58]

Ne yazık ki Collins ile King'e rağmen, Locke gerçekten de birçok bakımdan "dünyadan epeyce kopmakta" idi, zira onların Hamsin yortusundaki ziyaretinden birkaç hafta sonra, 22 Mayıs sabahı saat dokuzu az geçe, yaşamının yarısı boyunca sürdürdüğü alışkanlığı bırakmış ve "büyük oda"dan, "saat sekiz civarı yağmur başladığını" gözlemleyerek son kez hava durumu kaydı tutmuştu. Gelgelelim dünyevi şeylere karşı kayıtsız değildi, zira terzisine huysuzluk etmeyi ve ayrıntılar konusunda titizlenmeyi bırakmamıştı. Kıyafetlerin tam oturmaması ile ilgili olarak şu cevabı almıştı Locke: "Düzgünce giyilmedikleri için oluyor bu.... Yelek ve paltoyu giyeceğinizde uşağınıza bunları iç içe koydurun; önce bunu halledin, eğer memnun kalmazsanız kul köle olacağım size". Birkaç yıl önce Locke paltolardan birinin farklı malzemeler kullanılarak yapılmış olduğundan şikâyet etmişti: Giyinme amacının kendisini gülünç duruma düşürmek olmadığını söylemişti Locke. Pawling kibarca ve şaka yollu, astarın görünmediğini belirtmiş ve "Kanımca terzin astarı yayımlamayacak", demişti. Bunun ardından Pawling, bir Oxford Kolej'indeki burslu öğrenci hakkında hayli ilginç bir hikâye anlatmıştı. Bu öğrenci bir kömürcüye, gelecek sefere kömür dağıtırken geri ödenmek üzere bir miktar borç vermişti:

> Kömürcü ortada görünmemiş bir daha, ama öğrenci onunla tesadüfen karşılaşıp onu adice davranmakla suçlamış ve ... şunu demiş ... 40 şilinin gitmesi önemli değil benim için, ama böyle muamele gördüğüm için benimle dalga geçilecek diye sinirleniyorum. Kömürcü şöyle cevap vermiş: Bunu kafaya takmanıza gerek yok, çünkü siz kimseye söylemezseniz ben de söylemem.[59]

King ile Collins Londra'ya döndükten birkaç hafta sonra, Edward Clarke gelmişti karısıyla beraber. Üç yıl önce, Clarke'ların o zamanlar henüz on yedi yaşında olan kızı Betty ile Peter King'in evlenmesi konusu tartışılmıştı biraz. Bu evliliği (en azından Bayan Clarke'ın anlattığına göre) bizzat Locke önermişti, bu da çok sevindirmişti onları: Edward sevinmişti, çünkü King'in "geleceğinin çok parlak olacağı" kanısındaydı; karısı da sevinmişti, çünkü "hiçbir zaman Adalet Bakanı olamasa da" King'i affedebilecek olmakla beraber, şunu da fark etmişti ki genç çift "eğer uzlaşıp kendilerini vâris ilan etme konusunda Bay Locke'un aklını çelebilirler" ise bu evlilik "çok işe yarayabilirdi". (Bayan Clarke'ın Locke'un kimi vâris tayin edebileceği konusunda tahminleri doğru, King'in Adalet Bakanı olamayabileceği konusunda ise yanlış çıkmıştı.) Ama Bayan Clarke'ın fark ettiği üzere, Locke bu işin sonunu getirmekte ağırdan alıyordu. "Umarım Bay Locke'un ağırdan alışı nihayetinde daha da kesin bir kararla sonuçlanır, zira tam da bizzat onun önerisiydi bu", demişti kocasına. Kaldı ki sebebi ne olursa olsun, bu öneri boşa çıkmıştı; ta Bayan Clarke bunu canlandırmaya çalışana kadar, zira kendisine göre, ziyaretlerinin amacı bu konuyu tekrar gündeme getirmekti.[60]

Bayan Clarke, Locke'tan yenilenmiş bu öneriyi (daha iyi bir anlaşmanın ortaya konabileceği de ima edilmişti) onaylayıp desteklemesini, hatta sanki kendi evliliğiymiş gibi davranmasını istemişti. Her iki tarafla ilişkilerinin farkında olan Locke, anlaşılabilir bir biçimde, yalnızca aracı olmaya hazırlanmıştı. King'e, bu mesele hakkında hiçbir fikrinin olmadığını ve kararın tamamen ona ait olduğunu söylemişti titizlikle. Clarke'ların faytonu Londra'ya dönüş yolunda takla atmıştı; şans eseri yaralanmamışlardı, ama kızlarına dair planları da alaşağı olmuştu, zira hepsi boşa çıkmıştı.[61]

Bayan Clarke, geri dönerken Dr William Cole'a bir mektup getirmişti. Mektupta Locke, artık "astım semptomları" diye tarif etmeye başladığı şey hakkında görüş istemişti. Önceki seferde olduğu gibi, Cole niçin

kendisine danışıldığına şaşırmıştı: "Hekimlikten bunca anlayan ve son otuz yılın en önemli hekimleriyle sohbet edebilmiş olan siz ... kendi vakanızla ilgili olarak doğrusunun ne olduğunu, başka bir insan kadar iyi biliyorsunuz olsa gerek". Ama kendisine sorulmuş olduğundan, "ufacık" bir bilgi olarak sarımsak kullanılmasını söylemişti ("dişleri hariç, büyük miktarlarda çiğ olarak, günde beş altı baş" yenecekti); bunun "bazı hastaları büyük ölçüde rahatlattığını ... gözlemlemişti". Ayrıca astım için ara sıra kullandığı daha karmaşık ilaçlar da söylemişti.[62]

Haziran ayında Locke'un başka ziyaretçileri vardı. Bunlardan biri de Samuel Bold'du. Bold'un orada geçirdiği iki üç gün boyunca Locke ve Lady Masham ile tartışmak istediği şeylerden biri, *Deneme*'nin uzunca ve ayrıntılı bir eleştirisi olan Henry Lee'nin *Anti- Scepticism* (1702) [Şüpheciliğe Karşı] kitabı olmuştu ("Oxford'da kitabı okuyan birkaç kişi, kitabın sıkıcılığından yakınıyor", demişti Tyrrell). Akabinde "Oates'taki sohbetten son derece memnun" olduğunu söylemişti Bold.[63]

Bold Dorset'teki evine gitmek üzere Londra'dan ayrılmadan önce, Collins yakınlarda yayımlanmış, *Psychologia; or an Account of the Rational Soul* [Psikoloji, ya da Rasyonel Ruha Dair Bir İzah] adlı kitaptan bir nüsha vermişti kendisine. Kitapta John Broughton ruhun maddesel olmadığını savunmakta ve Locke'un Stillingfleet'e yazdığı *Üçüncü Mektup*'ta, maddenin sonradan eklenmiş düşünme gücüne sahip olma ihtimalinin bulunduğu konusunda söylediği bazı şeylere karşı çıkmıştı. Belki de Collins'in Bold'a kitabı vermesindeki tek sebep, arkadaşlarını tartışıyor olmasıydı, zira Collins kitap hakkında çok olumsuz düşüncelere sahipti: "Hiçbir şey üzerine bir söylev ya da hiç kimsenin bir şey bilmediği bir şey üzerine bir söylev yalnızca; eğer bilen biri varsa da, kitabı okuyunca bilgisi azalacak", demişti Locke'a. Bold da hemen hemen aynısını düşünüyordu: "Beni hiç mi hiç aydınlatmadı", diye bildirmiş ve Locke'un, "kendisinin eve döndükten sonra vaktini bu tür kitaplar okuyarak geçirdiği"ni düşünmemesini temenni etmişti. Bununla beraber Locke'a Broughton'ın savları hakkında uzunca ve özenli bir açıklama sunmayı uygun görmüş, ertesi yıl da başka malzemelerle birlikte bunu yayımlamayı planlamıştı. Locke ise Collins'e (Bold onun yardımına başvurmuştu) "eline biraz gem vurması" konusunda ısrar etmişti. Locke, Bold'un tartışmayı amaçladığı şeyin (aynı bedenin dirilmesi ve ruhun maddesel olmaması) "halihazırda çok hassas konular olduğunu" bildirmişti; "ayrıca şunu biliyordu ki bu konular [Bold'a]

zarar verebilirdi ve haklı ya da haksız yere kesinlikle saldırıya uğrayacaktı". Hiç olmazsa Bold'un adının silinmesini söylemişti Locke: "Muhakemesinin doğru olduğundan ve demek istediklerini güzelce ortaya koyduğundan hiç şüphem yok, ama kendisi ve ailesi rahatsız edilecekse bu azıcık fayda ne işe yarayacak ki". Collins bu çalışmanın "Locke yazarının tehlikede olduğunu düşündüğü müddetçe" yayımlanmayacağı konusunda söz vermişti. Gerçekten de Bold, Locke'un ölümünden sonra yayımlamıştı bunu.[64]

Eylül başlarında Locke yaklaşık on iki yıl önce başladığı bir çalışmada son tashihlerini yapmıştı: Klasik *Ezop Masalları* derlemesinin, hayvan gravürleri eşliğinde, satır satır İngilizce ve Latince çevirisinin yapılması. Locke bütün işi denetlemeyi sürdürmüş olsa da, çeviri işini, eski arkadaşı Anna Grigg'in oğlu William Grigg'e devretmişti bir süre sonra. Basım birkaç yıl boyunca tabaka tabaka devam etmişti. Kasım ortasında da Churchill, basılmış çalışmadan iki nüsha göndermişti Locke'a.[65]

Ekim sonuna doğru King, epeyce vakti Locke'un mali konuşarak geçirdiği bir Oates ziyaretinden sonra, Newton'a, Aziz Pavlus'un Mektuplar'ı üzerine Locke'un yaptığı çalışmadan bir bölüm daha vermişti. Newton'un "onun tasarısı ve performansından çok memnun olduğunu ve kendisine verilen metni eleştirel bir şekilde dikkatlice okuyacağını" bildirmişti King. Locke, King'in Newton ile "gitgide daha çok samimi" olmasından memnundu: "Onun çok sıra dışı bir insan olduğunu göreceksin". King birkaç hafta sonra tekrar görüşmüştü Newton'la, ne var ki Newton'un yanında başka arkadaşları bulunduğu için, Locke'un yazdıkları hakkında konuşamamışlardı. Bu arada Locke çalışmasının kapsamını, Pavlus'un Galatlılara ve Efeslilere yazdığı mektupları da içerecek şekilde genişletmişti. Ayrıca Korintlilere yazılmış mektuplar için hazırlamış olduğu şerhi ve notları yayımlamayı amaçladığından, bir önsöz üzerinde hazırlık mahiyetinde bazı çalışmalar yapmıştı.[66]

Sonbaharda Locke, Carey Mordaunt'a hediye olarak vermek istediği, yaklaşık 50 £ tutarında altın bir su bardağı sipariş etmişti ("şekli düzgün olmalı ve güzel bir kutuya konup deriyle kaplansın, üzerine de çuha ya da benzeri bir şey geçirilsin"). Kasım başlarında sipariş hazır olduğunda, King'e bunu teslim etme görevi verilmişti ve çok geçmeden King, hediyenin "Locke için söylenen hürmet ve nezaket dolu sözlerle" alındığını bildirmişti. Aslında Carey Mordaunt, 1689'da Hollanda'dan dönerken ken-

disine Locke'un nasıl da eşlik ettiğini ve (1691 Ağustos'unda) onun kendisiyle birlikte nasıl da Dauntsey ve Bath'ı ziyaret ettiğini yâd etmişti. King'in bildirdiği üzere, bu sohbeti işiten Mordaunt "Locke'un gerçek felsefenin kurallarına uyduğuna emin olmasa, Locke ile karısı arasında bir yakınlaşma olduğundan şüphelenmek için haklı sebepleri olduğunu düşünmüştü şaka yollu".[67]

Bunun hemen ardından Locke soğuk algınlığına yakalandığından, her zamankinden biraz daha "bozulmuştu düzeni". Soğuk algınlığına "bu dünyada soğuk algınlığına ve bunu izleyen bütün fenalıklara yakalanmak için kendisinin bildiği en kesin yol" ile yakalanmıştı: Yani "odayı temizletmek, sonra da odanın içinde oturmak. Bunun işe yaramadığını görmedim hiç". Ay sonuna doğru, "günden güne kurtuluyordu" bu soğuk algınlığından, ama zayıf ciğerleri "yoluna devam ediyordu": "Herkesin de benim de tahmin ettiğimizden daha uzun dayandılar ... [ama] en ufak harekette nefes darlığı çekiyorsa insan, yolun sonu yakın demektir".[68]

Gerek bu aksilik gerekse Aziz Pavlus hakkındaki çalışmasına devam etme arzusundan dolayı Locke, Oates'u ara sıra ziyaret eden John Shute'ün, kilise kurallarına arada sırada uymayı –yani hükümetin yerel ve ulusal memurlarının Anglikan ayinlerine katılmaları şartını getiren 1661 tarihli Ortaklık Yasası'na formel olarak uymak üzere, resmi kilise karşıtlarının mahalli kiliselerdeki Komünyon ayinlerine katılması uygulamasını– savunmak üzere bir kitapçık yazması talebi karşısında muhtemelen gururlanmış olsa da, pek sıcak bakmamıştı büyük ihtimalle. Önceki yıl, hoşgörü yanlısı Kral William'ın ölmesinden sonra, bu duruma karşı çıkan bir kampanya (Avam Kamarası'ndan destek görmüş, ama Lordlar Kamarası'ndaki ılımlı piskoposlar tarafından reddedilmişti) gitgide büyümüştü. Shute'ü asıl ilgilendiren ise bu kampanya için kısa bir süre önce yapılan bir katkı, yani Humphrey Mackworth'un yazdığı *Peace at Home* (Yurtta Barış) adlı bir kitaptı. Sözcü gibi hareket eden Shute'ün söylediği üzere, Locke şuna şaşırmamalıydı:

> Özgürlük isteyen ve sıkıntıya düşme tehlikesi yaşayan, savunmasız ve korumasız, ama köleliliğin en cüretkâr savunucusunu allak bullak edip zulmetmeye yönelik daha ince bir tasarının yanıltmacasını ifşa eden bir kaleme inanan bir kısım insan, korunmak için size koşmalı ve kalemi bir kez daha elinize alıp ayinlere arada sırada katılma özgürlüğünü savunmanız için size yalvarmalı.

Locke, Filmer'a saldıran *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*'nin ve Proast'a karşı çıkan *Hoşgörü Üzerine Mektuplar*'ın yazarı olduğunun açık açık ima edilmesine sıcak bakmış olamazdı ve bunu inkâr etmişti elbette. Ama bundan etkilenmiş olsun ya da olmasın, istenen kitapçığı yazmamıştı. Shute bu işi kendi üstlenmiş, ertesi yıl da *The Rights of Protestant Dissenters* [Protestan Muhaliflerin Hakları] adlı kitabı yayımlamıştı. Kitap anonim olarak yayımlanmıştı, ama Collins kimin yazdığını Locke'a söylemişti ki bu da Shute'un Locke'a kitaptan bir nüsha göndermesini mümkün kılmıştı. Locke'u yazması için ikna etmeyi başaramamış olan Shute şunları demişti: "Kanımca yapabileceğim en iyi şey ... zatıalinizin o denli sağlamca tesis ettiği ilkeler üzerine yazmaktı. Eğer bu sayfalarda yanlış olmayan bir şeyler varsa, bunlar eşi benzeri olmayan Hoşgörü Üzerine Mektuplar'dan yapılan çıkarımlardır yalnızca". *Mektuplar* ile Shute'ün kitabı arasındaki ilişki gözden kaçmamıştı ve tıpkı ilkini Locke'un yazdığının (doğru olarak) düşünülmesi gibi, ikincisini de yazdığı (hatalı olarak) düşünülmüştü.[69]

Clarke, Collins ve King gelmişti Noel'de. Umumi faytondaki bütün yerleri ayırtmış olan bu üçlü Harlow yerine, doğrudan Oates'a gelmişlerdi Noel günü. Birkaç hafta önce Locke kendini Betty Clarke'a tasvir ederken "hafif inişte" olduğunu söylemişti, ama babası Locke'u gördüğünde, onun hakkında çok daha neşeli bir edayla mektup yazmıştı Betty'ye.[70]

Collins, Awnsham Churchill'den aldığı birtakım şeyler getirmişti yanında: Çeşitli kitaplar, hediye olarak verilmek üzere yeni yıla ait yıllıklar ve bir çift örgü eldiven ("sabunlu suda yıkarsan, daha kalın olurlar", diye tavsiye etmişti Churchill). Ayrıca Worcester Piskoposu olarak Stillingfleet'in yerine gelen William Lloyd'dan bir müsvedde (İsa'nın yaşamının kronolojik bir anlatısı) ödünç almıştı.[71]

Locke ile King, genç Francis Masham için kurmak istediği bir fona ilişkin ayrıntıları ve vasiyetinde amaçlarının en iyi hangi şekilde ifade edileceğini konuşmuştu. Locke'u kaygılandıran şeylerden biri, genel olarak avukatlarda olduğu gibi, King'in de "ve" ile "ya da" arasında hemen hemen hiçbir ayrım yapmıyor oluşuydu.[72]

Evlenmeyi yeniden düşündüğünü ima etmişti King. Ertesi ay da bu meseleyi daha derinlemesine konuşmuşlardı. Glamorganshire'dan bir asilzade olan Richard Seys'in on sekiz yaşındaki kızı Anne ile evlenmesi teklif edilmişti. "Şımartılmadan, özenle yetiştirilmiş, hoş bir bayan", demiş-

ti King. Evlilik anlaşması için King'in ortaya 4000 £ koyması bekleniyordu. Aynı miktar kızın teyzesinden de bekleniyordu muhtemelen. King "bekleyecek olursa daha iyi bir talihle karşılaşıp karşılaşmayacağı"nı merak ediyordu; öte yandan günün birinde "kendisini daha çok memnun edecek bir kadın ve durumu daha iyi bir aileyle karşılaşacağı"ndan hiç de emin değildi. Her halükârda Locke'un onayını almadan yol almak istemiyordu.[73]

Locke, "hanımefendi ve ... ailenin durumu" hakkında en iyi kararı verecek kişinin bizzat King olduğu kanısındaydı, ama kızın teyzesine bu anlaşma için baskı yapılıp yapılmayacağı, ya da herhangi bir resmi anlaşmaya girmeden para meselesinde ona güvenilip güvenilmeyeceği konusunda da karar verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ayrıca King'e, genç kadının bir süre daha düşük yaşam standartlarıyla yaşamayı hoş görüp görmeyeceğini araştırması da öğütlenmişti. "Eğer kız ilkin fayton, hizmetçi ve şatafat beklentisiyle gelecek olursa", ya hüsrana uğrayacaktı ("ki çok tehlikeli bir başlangıç olur bu"), ya da King "içinde bulunduğu durumu görmeden çok büyük harcamalara girebilecekti". King, kızın teyzesinin "ilerisi için yasal bir yükümlülüğe girmeyeceği" kanısındaydı, ama bu konuda epeyce umut verdiğine de emindi; kızın beklentilerine gelince: "Kendisi dirayetli ve sağduyu sahibi, dolayısıyla inanıyorum ki bahsettiğiniz tüm o hususları hiç dert etmeyecektir".[74]

Ocak – Ağustos 1704: "Günümün Sonunda Güneşim Batarken"[75]

Şubat ayında Locke, Oxford kolejlerindeki müdürlerden bazılarının kitaplarını yasaklamayı tartıştığını öğrenmişti Collins'ten. Her ikisi de bu yasağın etkili bir biçimde "insanlara sunulan ... bir öneri" anlamına geldiği kanısındaydı, kaldı ki Locke epeyce latife ederek, her ayrıntıyı öğrenmek istemişti (ve bu konuda ısrar etmişti devamlı): "Tarih, orada mevcut olanların adları ve emirde ya da kararda tam olarak hangi sözcüklerin yer aldığı; ayrıca ... hangi nedenle ortaya atıldığı". Öyle görünüyordu ki resmi bir beyan önerilmişti, ama nihayetinde her kolej müdürünün "öğretmenleri gerek bu kitaplardan herhangi birini öğrencilerine okumaması, gerekse öğrencileri bunları okumak zorunda bırakmaması konusunda uyarması"nın yeterli olduğu yönünde karar verilmişti.

Locke'a bu durumla ilgili en ayrıntılı açıklamayı Tyrrell aktarmıştı. Tyrrell'ın bildirdiğine göre, önerilen bu yasağın altında yatan sebep, mantık alıştırmalarındaki düşüşün "özellikle de onun kitabı gibi çokça okunan yeni felsefe kitaplarından başka bir şeye atfedilemeyeceği" kanısıydı. Wadham Koleji Müdürü bu öneriye karşı çıkmıştı; bunun sebebi kısmen, üniversite "Aristocular haricindeki felsefe kitaplarının okunmasını yasaklama yolunu seçtiği" takdirde bunun hoş görünmeyecek olması, kısmen de "gençlerde bu kitapları satın alıp okuma arzusunun uyandırılacak olması" idi. Bu olay, Locke'u Bodleian Kütüphanesi'ne kitap hediye etmeyi sürdürme konusunda bir kez daha düşünmeye sevk etmişti. Gelgelelim Tyrrell "nasıl Piskoposların başarısızlığını Kilise'ye atfetmememiz gerekiyorsa, birkaç kişinin toplu çabasını da bütün üniversiteye atfetmemesi" gerektiğini söylemişti ısrarla. Locke ilgili kişilerin "hepsinin ... bu meseleden ötürü mahcup olduğu", aslında "mantıklarını kullanıp kendisinin kitabını [*Deneme*'yi] okuyan birkaç kişinin kitabı büsbütün onaylamakla kalmayıp öğrencilerini de okumaya teşvik ettiği" konusunda temin edilmişti.[76]

Aynı ay Locke, hava durumu kayıtlarından bazı bölümlerin, Kraliyet Derneği'nin *Philosophical Transactions* dergisinde yayımlanma ihtimalini görüşmüştü Hans Sloane ile (ilk kez dört yıl önce dile getirmişti bu ihtimali). 1666 ile 1683 arasındaki kayıtlar Boyle'un yazdığı *Havanın Tarihi*'nde zaten yayımlanmıştı. Churchill bu kayıtların yeni baskısını yapmaya niyetliydi ve bu baskı Locke'un Oates'ta 1691'in sonundan beri tuttuğu kayıtları da içermekteydi muhtemelen. Ne var ki bu baskı henüz hazır değildi ve Locke kayıtların geri kalan kısmının, kendisi hayattayken yayımlanmadığı takdirde kaybolabileceğinden korkuyordu. Tek başına bu kayıtlardan "pek bir şey derlenemeyeceği"ne inanıyordu Locke, ama düşüncesi şuydu ki benzer bir kayıt "İngiltere'nin her vilayetinde tutulacak olsa ... sağduyulu bir insan, hava, rüzgârlar, sağlık, verimlilik vs. ile ilgili pek çok hususu bunlardan derleyebilirdi, ayrıca rüzgârın ve yağmurun vs. etki alanları ile ilgili birtakım kurallar ve gözlemler de zamanla ortaya konarak, insanlığa çok büyük faydalar sağlanabilirdi". Locke 1692 yılına ait kayıtları çoktan hazırlamıştı (Sloane yayımlamıştı bunları), ama gerisi kendi özgün notlarında kalmıştı.[77]

King, batı bölgelerdeki duruşmalara gitmeden önce, düzenli ziyaretlerinden birini gerçekleştirmek üzere mart başında gelmeye niyetliydi. Gelirken yanında, yenilerde meydana gelmiş büyük bir fırtınada Tanrı'nın

gazabıyla ilgili olarak Avam Kamarası'nda kısa bir süre önce sunulan bir vaazı (Locke'un Somerset'teki arazisinde bulunan on iki tane karaağaç devrilmişti fırtınada); Piskopos Lloyd'un kendisine verdiği, İsa'nın yaşamına ait kronolojinin bir müsveddesini; Collins'ten aldığı Kitab-ı Mukaddes'i; ayrıca biraz da çikolata getirecekti, "zira bir parça çikolata mideye inip zevk verebilir pekâlâ", demişti Locke ona. Locke bu ziyareti sabırsızlıkla beklemekteydi: "Cuma günü erkenden kesinlikle burada ol ki daha çok zaman kalsın bize", demişti King'e. Morali çok bozuktu: "Bu seni son görüşüm olabilir. Zihnimdeki kötümserlikten değil, bedenimde hissettiklerimden yola çıkarak söylüyorum bunu. Eğer [sıcak] rüzgârın güneye ya da batıya gelişi beni iyileştirmezse, muhtemelen senin ziyaretinden önce benim yolculuğum son bulmuş olacak". Hemen iki gün sonra Carey Mordaunt'a yazdığı mektupta söylediği üzere (iki ay önce kocasıyla birlikte gerçekleştirdiği ziyaret için teşekkür ediyordu ona), "çürümüş bir kabuk" ve "cansız bir iskelet" idi.[78]

Kısa bir süre sonra Collins, eline yeni geçen bir kitaptan, John Norris'in yazdığı *Essay towards the Theory of the Ideal or Intelligible World*'ün [İdeal ya da Anlaşılabilir Dünyanın Kuramına Yönelik Deneme] ikinci bölümünden bahsetmişti Locke'a (kitabın ilk bölümü 1701'de yayımlanmıştı). Collins'in aktardığına göre, Locke'un *Deneme*'de tasım aleyhinde söylediği şeylere ilişkin bazı eleştiriler de içermekteydi kitap. Collins'in anlayabildiği kadarıyla, Norris'in tasımı savunması, bütün savların bu biçime indirgenebileceğine işaret etmekten başka bir anlama gelmiyordu. Gelgelelim Collins'in belirttiği üzere, bu durum ne bu biçimin haricinde muhakeme yürütemeyeceğimizi ne de bunun en işe yarar biçim olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Norris, Tanrı'nın maddesel töze sonradan düşünme eklemeye muktedir oluşu hakkında Locke'un Stillingfleet'e söylediklerini de eleştirmişti. Ne var ki Collins'e göre, Norris düşünmenin "mükemmel" oluşu dolayısıyla, bir başka töze ait olması gerektiği haricinde bir şey söylememişti. Zihnimizde idelere doğrudan doğruya nesnelerin sebep olmadığını, bu idelerin "nesnelerin mevcut olduğu durumlarda" Tanrı tarafından zihnimizde "sergilendiğini" savunan Malebranche'çı algı savına cevaben, Collins bir süredir kafa yorduğu bir şey öne sürmüştü: Locke'un *Deneme*'sinin özü, doğuştan ideleri yadsımasındaydı. Dolayısıyla bizzat Norris'in de doğuştan ideleri yadsıdığı göz önüne alındığında, algı hakkında söylediklerinin, Locke'un söylediklerine gerçekte düpedüz karşı çı-

kamayacağını iddia etmişti Collins. *Deneme*'de idelerin yalnızca "anlağın nesneleri" olarak düşünüldüğü göz önüne alındığında, bu nesneler haline nasıl geldikleri önemini kaybediyordu. İdelerimizin deneyime dayalı kökeni hakkında *Deneme*'de söylenen şeylerin, Norris'in zihnini kurcalayan, anlamların idelerin gerçek mi yoksa arızi sebepleri mi olduğu meselesiyle ilgisinin bulunmadığını öne sürmüştü Collins.[79]

Locke, Norris'in düşünmenin "mükemmelliği" hakkında söylediklerinin açık olmadığını kabul etmiş, temel hatasının da şurada olduğunu öne sürmüştü: Düşünme doğal olarak maddeye ait değildir diye, "düşünme maddenin özniteliği haline getirilemez ya da ona eklenemez" sonucuna varılamazdı. "Doğuştan ideler ilkesi haricinde" *Deneme*'ye hiçbir bakımdan karşı çıkılamayacağı yolundaki içgörü konusunda ise Locke, kitabı bu denli iyi bellediği ve "dar bir kapsama sahip olan Deneme'deki ana tasarı bakımından hiçbir işe yaramayan ... tesadüfi hususlara takılıp kalmadığı" için Collins'i tebrik etmişti.[80]

Ayrıca Collins, Locke'un *Epistola de Tolerantia*'nın [Hoşgörü Üzerine Mektup] yazarı olduğunu keşfettiğini de ima etmişti. Giriş sayfasını, kitabın yazarını ve uyruğunu kestirebilecek kadar okuyabildiğini söylemişti. (Giriş sayfasındaki "P.A.P.O.I.L.A". harflerinin son üç tanesi "Ioanni, Lockio, Anglo"yu temsil ediyordu). Collins bu konuyu bir dahaki ziyaretinde ortaya atacaktı muhtemelen, ama bunun gerçekleşmesi hemen olmayacaktı, zira bazı arkadaşlarını görmek üzere Oxford'a gitmesi gerekiyordu. Beklenebileceği gibi, Locke *Epistola* ile ilgili olarak hiçbir cevap vermemişti, gelgelelim gene beklenebileceği gibi, Collins'e söylediği üzere, "onun için Londra'nın yanı sıra Oxford'da yapacak iş bulabilmiş" idi. Bu işin bir bölümünü, *Deneme*'ye yönelik Oxford yasağıyla ilgili olarak, Tyrrell'a bir mektup ulaştırmak oluşturuyordu. Son yıllarda Locke'un Tyrrell ile ilişkisi yeterince sıcak olsa dahi, gene de Collins'e onunla iş görmeye yönelik malumatlar verme gereği hissetmişti: "Onun sanılarını gerçek zannetmemelisin.... Onunla tartışmaya girmekten kaçınabilirsin; eğer tartışırsan da ondan sonra söz al, gerçi söylediği her şeyi sorguladığını gösteren hususlara çekersin onun dikkatini". Collins ihtilafa düşmekten kaçınmaya ilişkin olan bu ikinci tavsiyenin "kullanmaya çalışacağı çok iyi bir sır" olduğunu düşünmüştü.[81]

11 Nisan'da Locke nihayetinde son vasiyeti olduğu ortaya çıkacak bir metin hazırlamıştı. Miras bırakılacak birçok kişi vardı: Başka şeyler bir

yana, Hollanda'daki arkadaşları Veen, Guenellon ve Furly'ye yaklaşık 10'ar £; Edward Clarke ile kızı Elizabeth'e 200'er £. Locke, Sir Francis Masham'a 10 £ ve "onun evindeki kendi çalışma odasının üst katındaki odada kendisine ait olan duvar halıları ile diğer eşyayı" bırakırken, karısına da yakut ve elmas yüzüğü ile kütüphanesinden onun seçeceği otuz iki kitabı bırakmıştı. Esther ve Frank Masham 10'ar £ alacaktı, bununla beraber Frank Masham yirmi bir yaşına bastığında, hem 3000 £ tutarındaki fondan yararlanacak hem de çeşitli gümüş eşya ile Locke'un kütüphanesinin yarısını alacaktı. (Locke'un en çok kaygılandığı husus, fondaki paranın "hiçbir zaman Sir Francis Masham'a borç verilmemesiydi; bunu da uygunsuz durumların önüne geçmek için yapıyordu ki aileyi tanıyan biri olarak bu durumun eninde sonunda ortaya çıkacağını seziyordu".) Numaralandırılmış yarım düzine kitap ile bir harita da "yakın arkadaşı" Anthony Collins'e bırakılmıştı. Tek vasisi olarak adlandırdığı Peter King de Locke'un kütüphanesinin diğer yarısı ile "mallarının geri kalanını, menkulleri, kiraları ve geçerli senetleri" alacaktı; bu sonuncular da Locke'un ertesi şubatın sonlarında yaptığı bir hesaba göre 12000 £'tan fazla tutmaktaydı.[82]

Locke, kötümser tahminlerinin aksine, King nisan sonuna doğru iş gezisini tamamladığında hâlâ hayattaydı. Bunun sebebi havanın "çok güzel ve sıcak" hale gelivermesi, Locke'un da açık havaya çıkma imkânı bulmuş olmasıydı belki de. Gelgelelim bu hava, akciğerleri için "hiç mi hiç rahatlatıcı" olmamıştı ve Locke, King'in vakit kaybetmeden gelip kendisiyle görüşmesi için ısrar etmişti, zira "eğer yanılmıyorsa hesap çok yakında kapanacaktı". King'in ziyareti sırasında Locke'un ele aldığı konulardan biri de, kendisinin dikkatlice düşünerek tasarladığı rahat bir sandalyenin yapımıydı:

> Sandalyemin oturulacak kısmının ortasına yapılacak söz konusu boşluk çok büyük olmayacak, ayrıca tamamen döşemesiz de olmayacak. Ama döşeme, oturulacak kısmın ortasını, kenarları kadar yükseltmemeli. Oturulacak kısmın ortasındaki bu hafif gerginlik ... hem oturmayı kolaylaştırıyor hem de yastığın kaymadan daha düzgün durmasını sağlıyor.

Pawling'lerdeki bir sandıkta bulunan "sabahlık ile astarlık kumaş" da kısmen malzeme olarak kullanılacaktı.[83]

King gittikten sonra başka ziyaretçiler gelmişti. Mayıs başında genç Francis Limborch birkaç gün kalmıştı. Bu ziyarete karşılık olarak da ev halkına biraz kurutulmuş balık hediye etmişti. Collins (King ile birlikte gelmişti) ay ortasına kadar Locke'un yanında kalmıştı, sonra da onun ayrıldığının ertesi günü Gloucester Piskoposu Edward Fowler gelmişti üç-dört günlüğüne. "Ömrünün son deminde" Collins gibi bir dost bulduğu için kendini tebrik eden Locke, Collins'e onun ziyareti ile Fowler'ın ziyareti arasındaki zıtlığı belirtmişti: "Sağlığımın gitgide bozulduğu şu âciz durumda ... sizin yarenliğinizin büyüsü, kuvvetin, nefesin ya da başka bir şeyin eksikliğini hissettirmiyor bana", halbuki bizzat rahatsız olan Piskopos'a gelince: "Sızlanan iki insan yalnızca nahoş bir birliktelik oluşturur bence". "Sağlığın ve gençliğin elindeyken tadını çıkar ... insafsız yaşlılığın peşinde olduğunu da unutma", diye nasihat etmişti Collins'e ve şunu eklemişti: "Kısa bir süre sonra seni tekrar göreceğimi vaat ettiğini düşünüyorum sık sık, gizli bir sevinç duyarak".[84]

Collins ayrılmadan önce, Locke hafif bir at arabası yaptırmaktan söz etmişti. Ayrıntıları konusunda çok açık ve ısrarcı olduğu bir şeydi bu ve hangi amaçla kullanmak istediğine ilişkin de canlı (ve biraz keyfine düşkün) bir tasvir ortaya koymuştu: "Güzel bir günün akşamında, temiz hava almak için, bu arabaya oturup dışarıda gezdiğimi düşünüyorum bazen; ama çiyden korunmak için başımın üstünde bir tente olsun isterdim". Bazı ayrıntılara hemen karar verilmişti: Oturulacak kısım kaliteli ve geniş, "iki yastık da yumuşak ve yeterince kalın" olmalı; kumaş astar "toz rengi" olsun, "koşum takımı ve diğer bütün teçhizat iyi malzemeden yapılmış ve mümkün mertebe güzelce imal edilmiş ve bir araya getirilmiş olmalı". Gelgelelim bu durumda bile, ayrıntılara karar verilirken Locke'un bunu kendiyle ilişkilendirip övünerek ahkâm kesmesi eksik olmamıştı: Pirinç aksama gelince "izninizle size şunu söyleyeyim ki ömrüm boyunca cafcaflı şeylere hep karşı oldum .... Esas itibarıyla iyi cinsten olan, faydalı, güzelce yapılmış ve kullanımları bakımından uygun hale getirilmiş şeyleri severim".

Diğer meselelere karar vermek ise biraz daha uzun sürmüştü. Collins, atlı araba çeşitleri hakkında ilk araştırmaları yaptığında şunu bildirmişti: "Hem en uygun hem de en ucuz olan çeşidi üstü açılır olanlar, gerçi kapalı olanlar kadar süslü değiller;... [eğer ilkinden istiyorsan] üstünün köşedeki iki sabit direk üzerine katlanmasını mı istersin, yoksa arkandaki bütün manzarayı görebilecek kadar açılmasını mı?" Locke bu iki çeşit üst-

lüğün kullanım kolaylığının birbirine kıyasla nasıl olduğunu ve her ikisinin "insanı açık havadan mahrum etmeksizin çiyden koruma bakımından" başın üzerini ne kadar kapattığını merak edip daha fazla bilgi istemişti. Kendisini esas ilgilendiren şuydu: Üstlük öyle olmalı ki kaldırıldığında "insan rahat rahat yaslanıp uzanabilsin... zira çok tembel bir insanım artık ve yaslanıp uzanmak için üç tane rahat sandalyem var halihazırda, atlı arabamda da bu rahatlık olmadan yapamam". Yaslanma ve uzanmayla ilgili olarak daha fazla bilgi edinen Collins, anlaşılır bir biçimde, buna Locke'un karar vermesini arzuluyordu, ama ne yazık ki ikisi amaçlar bakımından anlaşamamışlardı. "Benim sorduğum, başımı rahatça yaslayabileceğim içi doldurulmuş bir sırtlık değil, sırtlığın ve yan kısımların yaslanmama dayanabilecek kadar gergin ve sert olup olmadığı". Arabada hizmetkâr için yer ayrılıp ayrılmayacağı konusunu da tartışmışlar, gelgelelim buna gerek olmadığına karar vermişlerdi: "Arabanın daha küçük ve hafif olmasına yaramanın yanında, kanımca hizmetkârınız kırlarda kapıyı sizin için açmak üzere yayan gelebileceği gibi arkanızdan atla da gelebilir". Locke "dik bir tepeden aşağı inerken tekerleklerden birini kontrol etmek için bir halat ile kanca" da düşünmüştü sonradan.[85]

Locke kendisinin kötüye gittiğini düşünen tek kişi değildi artık. Yaz başında Coste "evvelki yıllarda olsa yaz mevsiminin çoktan ona bir miktar kuvvet kazandırmış olacağını", Locke'un "kuvvetinin şimdiye dek hiç olmadığı ölçüde azalmaya başladığını" belirtmişti. Buna rağmen Locke hususi işleri ve evle ilgili meseleler konusunda çok dikkatliydi hâlâ. King'den "kendi ufak tefek işlerinin mevcut durumu hakkında öyle bilgiler" öğrenmeye can atıyordu ki, "herhangi bir durum ortaya çıktığında bilgi istemeksizin, halihazırda bu işlerle ilgili olarak talimatlar vermesi mümkün olsundu". Ayrıca terzisine talimatlar göndermeye de devam etmişti.[86]

Yılın ilerleyen zamanlarına gelindikçe, Locke'un sağlığı havayla beraber düzelmemişti. Şunu fark etmişti haziran başında: "Rahat geçen ve kendisi açısından çoğunlukla iyileştirici olan yılın bu mevsimi üzerimde hiçbir iyi etki göstermiyor: Tam tersine, nefes darlığım, rahatsızlığım her gün artıyor; midem, görünürde hiçbir sebep olmaksızın, hissedilir ölçüde kötüleşiyor, öyle ki bütün belirtiler bir araya gelip bu gövdenin dağılıp gitmesine çok da zaman kalmadığı konusunda uyarıyorlar beni". King'in düzenli ziyaretlerinden birini gerçekleştirme zamanı gelmişti ve Locke onunla görüşmeyi ve bu ziyaretin kısa süreli olmamasını çok istiyordu:

> Yalvarırım, bütün haftayı benimle ... geçirecek şekilde ayarla kendi işlerini: Nesnel bir şekilde tahmin edebildiğim kadarıyla, seninle geçireceğim son hafta olacak bu .... Bu yüzden de ömrümün son saatlerini, bu dünyadaki insanlar içinde hem bana yakın hem de benim için en değerli olan biriyle sohbet etmenin verebileceği rahatlıkla geçirmem için yardımını esirgeme benden.

İlkin Locke en sevdiği şeylerden birini, biraz kiraz getirmesini istemişti King'den ("ezilmeden getirilebilirlerse eğer"), ama nihayetinde bununla hiç uğraşmamasını söylemişti ona biraz bitkin bir edayla: "Başına dert olurlar; hem, duyuları şenlendiren bu şeyler tatlarını büyük ölçüde kaybettiler benim için ... bu tür istekler fanteziden ibaret oluyor çoğunlukla ... [bu fantezi] bedendeki rahatsızlığın nokta koyduğu zevki boş yere arayıp duruyor". Her halükârda kiraz isteğinin, muhtemelen King'i görme arzusunun yerini tuttuğunu düşünüyordu Locke: "Sizin yarenliğinize kavuşunca bu tür şeyleri unutacağım". Locke, Pawling'lerdeki bir sandıktan, "çelik bir korse" diye tarif ettiği şeyi almasını ve "kendisi için bu işi yapan ... korse imalatçısı Bayan Bernard"a götürüp düzelttirmesini istemişti King'den. Locke'un ne bu korseyi niçin istediği, ne de bu korsenin, tasarımı, taslaklarından birinde tarif edilmiş, "yalnızca deriden yapılacak olan" bir korseyle ne tür bir ilişkisinin olduğu belliydi.[87]

King'in ziyareti belli ki Locke'a iyi gelmişti, zira yaşlı adamın (yetmiş ikinci doğum gününe yaklaşıyordu) "iyi ve neşeli" olduğunu bildirmişti ziyaretin ardından. Ruh halinin görünen yüzüydü bu şüphesiz. Churchill'e söylediği üzere, Locke'un değişmeyen düşüncesi şuydu: "Yolculuğumun sonuna doğru ilerliyorum hızla, bu dünyada yalnızca birkaç günümün kaldığını sanıyorum". İyi uyuyamıyordu. Temmuz başlarında da çeşitli sorunları hakkında araştırma yapmıştı. İlk olarak, midesi baskıya karşı hassastı ve Cole bu belirtilerin (Locke'un şüphelendiğinden şüphelendiği üzere) karında bulunan bir tümördeki ödeme, yani sıvı birikmesine değil de bir kaşeksiye, yani bedendeki sıvılarla ilgili bir düzensizliğe işaret ettiğini düşünmüş ve buna uygun olarak bazı haplar vermişti. Locke, hem midesiyle hem de artan nefes darlığıyla ilgili olarak Pitt'e de danışmıştı aynı zamanda. Cole gibi, Pitt de midedeki sorunun bir ödem belirtisi olduğu kanısında değildi ve nefes almakta zorlanmasını Locke'un öksürüğünün azalması sebebiyle akciğerlerinin tıkanmış olmasına yormuştu. Locke şişmiş bacaklarından da yakınmıştı. Pitt nefes alışverişi ve dolayısıyla kan dolaşımı düzelince bu durumun da düzeleceği kanısındaydı.[88]

Temmuz başında Locke'un "gezi arabası" hazırdı. Kraliçe'nin atlı araba imalatçısı yapmıştı arabayı (yaklaşık otuz pound tutmuştu) ve Collins Oates'a bununla gelmişti. Yolculuk ile ilgili nasihatler vermekten geri durmamıştı Locke: "İlk denemeyi sen yapacağından umarım ... sürücü için uygun bir kamçı sağlamayı unutmazsın". Collins kamçıyı unutmayacağını, zira yanında getirdiği bir kitap sayesinde aklına geleceğini söylemişti latifeyle: On üç yıllık bir sessizliğin ardından Jonas Proast'ın daha yeni yayımladığı *A Second Letter to the Author of the Three Letters for Toleration* [Hoşgörü Üzerine Üç Mektup'un Yazarına İkinci Mektup] adlı bir kitapçık.[89]

Collins'in ayrıca getirdiği portakallar, Proast'un kitapçığından çok daha fazla hoşuna gitmişti Locke'un muhtemelen; keza King'in bir hafta sonra geldiğinde getirdiği yaklaşık üç kiloluk çikolata da öyle. Locke'un etrafı arkadaşlarıyla çevrilmişti artık, zira Samuel Bold ile John Shute de gelmişti. Collins'in "Oates'taki sohbetler son derece hoş" diye belirtmesi boşuna değildi.[90]

King ile Shute yalnızca üç-dört gün kalmışlardı, gelgelelim bu süre ve Locke'un sağlığı, onun gezi arabasıyla dışarıda dolaştığını görmelerine imkân vermişti. Collins birkaç gün daha, Bold ise daha da uzun kalmıştı. Eğer zaten yapmamışlarsa, Locke'un Aziz Pavlus'un Mektuplar'ı hakkındaki çalışmasını konuşacaklardı, zira birkaç hafta önce Locke, Collins'ten ziyaretine hazırlanırken, "boş vaktinin bir kısmını" Korintlilerle ilgili mektuplara harcayıp bunlarda bir zorluk olup olmadığına bakarak geçirmesini istemişti: "Buraya geldiğinde, bunun boşa harcanmış bir emek olmadığına seni ikna edeceğimi umuyorum; yeter ki ... normaldekinden çok daha fazla gayretle oku bunları".[91]

Önceki yıl Locke Korintlilerle ilgili notlarını ve açımlamalarını yayımlamaya hazırlanmış, ama bir süre sonra fikrini değiştirmişti, zira Collins ile bunları tartışmasının üzerinden henüz bir ay geçmemişken, matbaadan *A Paraphrase and Notes on the Epistles of St Paul to the Galatians*'ın [Aziz Pavlus'un Galatlılara Mektupları Üzerine Bir Açımlama ve Notlar] provaları gönderilmişti kendisine. Bu çalışma ölümünden sonra yayımlanmıştı ve King'e talimat verdiği üzere, bunun ardından da Korintlilere iki Mektup üzerine açımlamaları ile notları, sonra da Romalılar ve Efesliler üzerine açımlamaları ile notları ve *An Essay for the Understanding of St Paul's Epistles* [Aziz Pavlus'un Mektupları'nı Anlamak Üzerine Bir Deneme] yayımlanmıştı.[92]

Locke, bu son eserde açıkladığı üzere, Mektuplar ile ilgili çalışmasına kendi adına girişmişti. "Tanrı'nın kurtuluş yolunu göklerden vahyettiği bu kutsal metinlerde, içtenlikle bu yolu araştırmaya" koyulmasını "kendisi için çok önemli olan bir meseleye ilişkin vazife ve merakı" telakki etmişti. Hayatının çok büyük bir kısmını, kendisinin artık "dünyaya dair hikmet" ("insanın uğraşları, yeteneği ve çalışmasıyla edinilebilen ... bilgiler, keşifler ve gelişmeler") diye adlandırdığı şeye vakfettikten sonra, artık kendi nihai kaderiyle ilgilenmekteydi, zihni de neredeyse tamamen "Tanrı hikmeti" ("Tanrı'nın ruhunun vahyetmesiyle doğrudan doğruya Tanrı'dan gelen İncil'deki öğreti") ile meşguldü. Kısa bir süre sonra Collins'e gönderdiği son mektubunda yazacağı üzere, "bu dünyanın fani olduğunu ... iyiliğin bilincinde olmak ve bir başka yaşama dair umut beslemek dışında hiçbir somut tatmin sunmadığını" öğrenmişti.[93]

Ne var ki Locke, "çok ölçülü ve sağduyulu kimi Hıristiyanlar tarafından", Aziz Pavlus hakkındaki çalışmasını yayımlaması konusunda sürekli olarak teşvik edilmişti. Bu kişiler arasında "İngiliz Kilisesi'nin irfan sahibi rahipleri" de vardı ki bunlar Locke'un yaptığı işin, Mektuplar'ı "önceye kıyasla çok daha iyi" anlamalarına imkân verdiğini fark etmişti. Bu rahipler arasında, Locke'un kendi çalışmasını tartıştığı Bold ile Fowler da vardı büyük ihtimalle. Collins, King, Newton ve Damaris Masham ise "ölçülü ve sağduyulu Hıristiyanlar" arasında olsa gerekti. Bu kişilerin Mektuplar'da karşılaştığı güçlükler, Locke'un aşmaya çalıştığı güçlüklerdi muhtemelen: Mektupların hitap ettiği insanlarca bilinen pek çok şeyin üzerinde durmayışı; mektupların İbranice konuşan biri tarafından karma Yunanca ile yazılmış olması; Pavlus'un düşüncelerinin yazdıkça zihnine üşüşmesi ve dolayısıyla "kolayca anlaşılabilecek bir açıklık" ile ortaya konmamış oluşu. Sonraki yayımcıların, mektuplara kendi bölüm ve dize ayrımını uygulayışı işleri daha da muğlak hale getirmiş, ayrıca insanları oradan buradan "birkaç söz kapmaya" teşvik etmiş, böylece de Kitab-ı Mukaddes'i savunmak amacıyla kendi taraflı yorumlarını getiren hiziplerin eline koz vermişti. Locke'un bütün bunlara cevabı, mektuplardaki "genel düşünceyi ve tasarı"yı idrak etmek amacıyla her bir mektubu bir oturuşta "tekrar tekrar" dikkatlice okumak olmuştu.[94] Bu şekilde "bizzat Aziz Pavlus'a başvurarak" edindiği idrakin sonucunda, Pavlus'un mektuplarının özetleri ve açımlamaları, bunun yanı sıra da çeviriyle ya da ayrıntılı yorumlarla ilgili hususları açıklayan çoğu epeyce uzun notlar ortaya çıkmıştı.

Collins, at arabasının yanı sıra, kısa bir süre önce yayımlanmış olan, William Sherlock'un yazdığı *A Discourse concerning the Happiness of Good Men* [İyi İnsanların Mutluluğuna Dair Bir Söylev] adlı bir kitap da getirmişti. Kitapta "Doğuştan İdeler ya da Doğuştan Bilgi Üzerine Ara Söz" adlı kırk sayfalık bir kısım vardı. Burada Sherlock, Locke'un doğuştan ideleri reddetmesine karşı, 1697 yılında verdiği bir vaazda söylemiş olduğu* şeyleri tekrar etmiş ve bunlara eklemeler yapmıştı. Locke'a kitapla ilgili olarak önceden biraz fikir veren Collins, "rahiplerin Dr Sherlock'un zaferini fazlasıyla kutlamasına" rağmen, Sherlock'un Stillingfleet'e çok benzediğini söylemişti: Locke'un "doğuştan" ideler yok derken kastettiği şeyle ilgili olarak, "küstah ya da kibirli ifadeler" ile, "tuhaf tartışmalar ve sorular" ile, yanlış anlamalar ile doluydu söyledikleri. Sherlock, Locke'un doğuştan ideleri yadsımasını ateizme bir davet telakki etmişti: "İnsanlığın doğuştan gelen doğal ifadeler ile tanrı, iyilik ve kötülük ile ilgili idelerden yoksun olarak yaratıldığı öğretisini yaymaktan daha büyük bir itiraz olamaz dine karşı .... İnsanların bu idelerin doğuştan olmasına bu denli coşkuyla karşı çıkmalarının genel sebebi, tanrıya ya da dine inanma zorunluluğundan kurtulmaktır".[95]

Sherlock'un saldırısı Locke'u en başta biraz kaygılandırmıştı, zira Sherlock'un vaazı, rahiplerin *Deneme*'ye karşı daha geniş çaplı bir saldırıda bulunacağının başka bir kanıtı gibi görünmüştü Locke'a. Gelgelelim bunu dert edinmiyordu artık ve Sherlock'un kitabıyla "kendilerini eğlendireceği"ne dair söz vermişti Collins'e. Bunu yapmaya giriştiklerinde Collins, Sherlock'un savlarına cevap vermesi konusunda, göründüğü kadarıyla Locke'a öyle çok baskı yapmıştı ki bu konuda ölçüyü kaçırdığı için özür dilemişti sonradan. Ne var ki Locke'un cevap vermesi gerektiğini düşünen yalnızca Collins değildi, zira Robert South (Sherlock'tan hiç hoşlanmıyordu zaten) da ısrar etmişti: Bu "laubali, boş insan" yalnızca "Locke'un fikirleri aleyhinde yazmamış", aynı zamanda Locke'un ateist olduğunu ima ederek, "kişiliğine düşmanca leke de sürmüştü". Gelgelelim Locke (ihtilaftan ve polemikten hoşlanmadığına dair sık sık dile getirdiği mağrur iddialar göz önüne alındığında biraz şaşırtıcı bir şekilde), Sherlock'a cevap vermenin "hayal edilebilecek herhangi bir oyun kadar oyalayacağı"nı Collins'e söylemiş olsa dahi, "bu işi kovalayacak kuvveti ve nefesi" kalmadığını hissetmekteydi.[96]

---

* Bkz. s. 434

Collins gezi arabasını getirmekte biraz geç kalmıştı, zira Locke'un şişmiş bacakları arabaya binmesine engel oluyordu. Sonbahar başladığında arabaya tekrar binme umutları tümüyle sönmüştü artık ve binek atını Gloucester Piskoposu'na devretmişti. Ne yazık ki onun da sağlığı çok iyi değildi; eğer attan faydalanamayacaksa, atın satılıp parasının da fakirlere (ya da Locke'un muhtemelen belirlediği ölçütlere uygun düşen birilerine) verilmesini önermişti Locke. At satılmıştı muhtemelen, zira uysal bir at olsa da ata binmek Piskopos'un idrarından kan gelmesine sebep olmuştu (Locke bu sorunun, mesanenin boyun kısmındaki bir taştan ileri geldiği kanısındaydı).[97]

Ağustos – Ekim 1704: "Mutlu Bir Hayat, Ama Fani Olmaktan Öteye Gitmiyor"[98]

Collins'in getirdiği, Proast'a ait kitapçığın Locke'un eline geçmesinin üzerinden henüz çok vakit geçmemişken, Locke ağustos başında *A Fourth Letter for Toleration* [Hoşgörü İçin Dördüncü Mektup] adlı bir cevap üzerinde çalışmaya başlamıştı.[99] Locke, Proast'a verdiği ilk cevapta kullandığı "Philanthropos" adının arkasına saklanarak, en başta yazdığı mektupla arasına mesafe koymaya niyetlenmişti muhtemelen. Ne var ki işe yaramamıştı bu, zira Proast "hoşgörü üzerine üç mektubun yazarı"na hitap etmiş ve tek bir yazarla karşı karşıya olduğunu varsaymıştı açık açık. Proast'un söylediği üzere, bunca yıl sonra sessizliğini bozmasının sebebi, kısa süre önce yayımlanan bir kitapta kendi davasından vazgeçtiğinin iddia edilmiş olmasıydı. "Bu denli incitici (aynı zamanda da yersiz) bir söylentiye son vermek" istediğinden, Locke'un önceki mektupları gibi, 1692 tarihli son mektubunun da kendisini ikna edemediğini artık açık açık ortaya koymak istemişti.

Meselelerden biri şuydu: Proast dinle ilgili konularda amirin güç kullanma hakkının bulunduğunu mu savunmaktaydı düpedüz, yoksa bu hakkın yalnızca *doğru* din söz konusu olduğunda kullanılmasını mı savunuyordu. Proast'un resmi görüşü ikincisiydi, gelgelelim Locke'un öne sürdüğü hususlardan biri, amirin insanları *doğru* dine getirmek için güç kullanmak zorunda olduğu takdirde, insanları *kendisinin* dinine getirmek zorunda olduğuydu, zira amir kendi dininin doğru olduğuna inanmaktaydı. Pro-

ast artık bu çıkarımı düpedüz yadsımakta ve doğru din söz konusu olduğunda "tam bir teminat"a sahip olmanın mümkün olduğunu, bunun yanlış bir din için mümkün olmadığını iddia etmekteydi. Bu "tam teminat"ın amire hangi dini desteklemesi gerektiği konusunda yol göstereceğini söylemişti Proast. Locke'un öne sürdüğü başka bir hususa, yani kurtuluş için gerekli olmayan şeyleri dayatmanın yanlış olacağına cevaben, Proast bir öğretiyi dayatmanın, bu öğretinin gerekli telakki edildiği anlamına gelmediğini öne sürmüştü; öğretiler bizatihi gerekli şeyler olarak değil, "Tanrı'nın kendi Kilise'sini tesis ettiği piskoposlara ve papazlara itaat etmenin örnekleri olarak" dayatılmaktaydı ki bu itaat de "kurtuluş için gerekli" idi. Proast sözlerini kibirli bir edayla bitirmişti: "Zamanımı entrikaları çözmeye ve safsataları tespit etmeye harcayamam; hem ... artık şunun da epeyce farkındayım ki ... bahanelerin ve münasebetsizliklerin sonu gelmiyor, meziyetli bir insan bunları kullanmaya tenezzül ettiği zaman".[100]

Locke'un yayımlamak amacıyla Proast'a cevap kaleme almak için yeterli enerjiye ve ilgiye sahip olması ilginçtir. Proast eski tartışma konularını aşındırmaktan başka bir şey yapmamıştı pek. Locke da daha iyisini ortaya koyamamıştı. Gelgelelim polemikteki hünerinden hiçbir şey kaybetmemişti Locke. "Efendim" diye başlamıştı söze,

> sizinle benim aramda önceden bulunan ihtilafı yeniden canlandırmanız, on iki yıllık bir sessizlikten sonra hiç kimsenin sizden beklemediği bir şeydi sanırım. Ama şöhret ... bana ibret olsun diye kalbinize öyle bir azim, elinize öyle bir silah vermiş ki, sizi fazlasıyla incitebilecek bütün kişileri utandırıp afallatacak şekilde, basılı eserlerinizde savunduğunuz fikirden vazgeçip, Hoşgörü meselesinde benimle hemfikir olabileceğinizi düşünüyorsunuz .... Ama özellikle dinle ilgili tartışmalara kendi hatırımız için değil de yalnızca hakikat uğruna girmenin, Hıristiyan mizacına daha yakıştığı kanısında olan makul insanlar var.[101]

Locke, Proast'un doğru dinin kendi doğruluğuna ilişkin "tam bir teminat" sunduğu şeklindeki yeni düşüncesinin hiçbir yere varmadığını düşünüyordu. "Amire doğru dini gösteren tam teminat ile ilgili bütün sözleriniz ... yalnızca amirin kendi dini anlamına geliyor, üstelik başka bir dini ona göstermesi de mümkün değil". Proast'un hevesle öne sürdüğü, yanlış dine kıyasla doğru din için daha iyi ve daha rasyonel gerekçeler bulunduğu savını yadsımıyordu Locke. Söylemek istediği daha ziyade şuydu: Biz-

zat Proast bu gerekçelerin ne olduğuna dair bir açıklama sunmadığı takdirde, amirin elinde "açık ve sağlam kanıtlar" bulunup bulunmadığını ya da gerekçelerinin kendisine tam bir teminat sağlayacak türde olup olmadığını değerlendirmek gene her amirin kendisine kalacaktı düpedüz. Dahası Locke, insanların dinde yanlış tarafı tutmalarının sebebinin ille de bu konuda yeterince düşünmemeleri olmadığında ısrar ediyordu. Locke (biri Katolik öbürü Anglikan) iki kardeşle ilgili çarpıcı ve komik örneği anlatmıştı: Bu kardeşlerden her biri öbürünün dinine geçmişti, böylece de birbirleriyle dinlerini değiş tokuş etmişlerdi yalnızca.[102]

Ağustos ayında Collins, Locke'un bir portresini edinmek istediğine dair arzusunu dile getirmiş, bu işi yapması için de Godfrey Kneller'i görevlendirmesinin mümkün olup olmadığını sormuştu Locke'a. Çok sevinmişti Locke: "Çok uzun süredir size teslim etmiştim kendimi.... Gönlümün bağlandığı ve bütün benliğimle ait olduğum birinin elinde kendi suretimin bulunmasını isteyip istemediğime siz karar verin öyleyse". Collins'e demişti ki eğer Kneller'in "konuşabilen bir resim yapması" mümkün olsaydı, "bu resim onu ne kadar sevip saydığını ve resim biçiminde de olsa, gelecek asrı seve seve birlikte geçireceği bir insanın yanında olmaktan ne kadar memnuniyet duyacağını söyleyecekti her gün". Locke, Kneller ön çizimleri yapmak için geldiğinde Collins'in ona eşlik edeceğini ümit etmiş ve Kneller'i iyi ağırlamak amacıyla ("hem saygıdan dolayı hem de çizimi iyi yapabilmesi için moralini yüksek tutmak amacıyla") Collins'ten yiyecek bir şeyler getirmesini istemişti: "birkaç tane keklik, tavşan ya da tavukçunun sunduğu bu tür başka güzel şeyler, ayrıca ıstakoz, kerevit, yengeç ya da karides". Locke, kısa bir süre sonra Kneller'e poz vermeye başlamıştı (Locke'un talebi üzerine Lady Masham da poz vermişti) ve eylül başlarında resimler* tamamlanmıştı. Locke resimlerin arkasına isim ve tarih yazmasını istemişti Kneller'den: "Bunun yapılması lazım, yoksa ... kimi tasvir ettiği bilinmediğinden değerini kaybediyor resim".[103]

Eylül başlarında King birkaç günlüğüne ziyarete gelmişti. Locke'un Somerset'teki işleriyle ilgili en son haberleri almasının yanı sıra, King'in Anne Seys ile yaklaşan evliliği hakkında da konuşmuşlardı muhakkak. Locke'un en sonunda teşvik ettiği bu evlilik ayın ilerleyen günlerinde gerçekleşmişti. Düğün günü Locke (geline "bir tuvalet masası" sunumu tertip etmiş-

* Bkz. sayfa XXII'teki resim.

ti) öğle yemeğinde çiftin şerefine kadeh kaldırmaktan başka bir şey yapamamış, ama birkaç gün sonra onları Oates'ta ağırlayabilmişti. Locke'un sipariş ettiği yiyeceklerden bazılarını getirmişlerdi:

> dört tane kurutulmuş sığır dili; on iki tane taze keklik; dört tane sülün ..., eğer mevsimi ise, önceden yağlanmış dört tane hindi; eğer bulunabilirse dört tane taze boz tavşan; yağmur kuşu, çulluk ya da bataklık çulluğu, yahut da sıradan kümes hayvanları dışında tavukçudan alınacak lezzetli başka bir şeyler; eğer canlı bulunabilirse, on iki tane erkek Chichester ıstakozu, canlı bulunamaz ise tatlı eti olan altı tane ölü ıstakoz; iki tane taze pavurya, eğer bulunabilirse kerevit ve karides, iki fıçı en iyi kalite Colchester istiridyesi .... Ayrıca yirmi otuz şilin harcayıp, bu işlerden anlayan bir kadının uygun görüp rağbet edeceği türde birkaç çeşit şekerleme almanızı da istiyorum (portakal ve limon kabuğu şekerlemeleri hariç, bunları bulabiliyoruz burada). İyi kalite olsunlar, ayrıca parayı da esirgeme, hatta otuz şilini geçebilir. Bu şekerlemelerin her biri bir kâğıda sarılmalı, sonra da bunlar hep beraber bir kutuya konmalı. Bunu özellikle belirtiyorum, çünkü Leydimin kısa bir süre önce istedikleri, bu özen gösterilmediği için, tamamen ezilmişti.

Tıpkı Lady Masham'ın evvelce kendisine getirilen şekerlemelerden memnun kalmaması gibi, Locke da Collins'in Kneller için getirdiği av etlerinin bazılarından memnun kalmamıştı, zira King'e verilen listede "on iki tane taze keklik" yazılıydı, "kısa süre önce kendisine sunulanlar gibi ... kokuşmuş şeyleri oraya getirmenin de hiçbir manası yoktu". Her zamanki gibi verilen talimatlar bunlarla sınırlı değildi. "Sana bir şey daha hatırlatayım", diye titizce ve güçlükle sözü bağlamıştı Locke, bu şeylerin hepsi

> küçük bir sepete konup özenle paketlenmeli, sepet de mümkünse faytonun ön tarafına konmalı, zira arka taraflara konursa ve faytonun arkasından atla gelen hiçbir hizmetkâr olmazsa, sepetin kopup gitmesi tehlikesiyle karşılaşırsınız (tıpkı geçenlerde bazı komşularımızın başına geldiği gibi); meğerki bu sepet sıkı sıkı bağlanıp özellikle şehirden geçilirken faytondaki biri tarafından sürekli olarak kontrol edilmesin.

Kutlama için verilen öğle ve akşam yemeklerinde ("sade taşra eğlencesi", diye adlandırmıştı Locke), gelinin babası da dahil olmak üzere sekiz kişi vardı. Muhtemelen bu vesileyle (bu vakitlerde olduğu kesindi), "[Locke] uzun yaşamayacağını anlamış olsa da ... evvelden olduğu gibi neşeli

ve keyifli davranmaya devam etmişti ... [demişti ki] 'Yaşarken hayatın tadını çıkaralım'".[104]

Aynı ay erken gelen tatlı bir sonbahar havası hâkim olmuştu bir süre ve Locke evden dışarı çıkma imkânına sahipti hâlâ. Coste, Locke ile öğleden sonra ilerleyen saatlerde dışarıda otururlarken onunla sohbet ediş-lerini anmıştı:

> bahçede otururken, sıcaklığı kendisine muazzam bir zevk veren parlak güneş ışığı altında hava alıyor, güneş alçaldıkça sandalyesini gitgide daha çok güneşe doğru çekerek mümkün mertebe yararlanıyordu güneşten. Hangi vesileyle olduğunu hatırlamıyorum, Horatius'tan bahsetmiştik bir ara ve şairin kendi hakkında "güneşin sıcaklığını sevdiğini ve yaradılışı itibarıyla asabi olsa da, öfkesinin kolayca geçtiğini" söylediği dizeleri zikretmiştim ona. Bay Locke buna cevap olarak, haddini aşıp kendisini herhangi bir konuda Horatius ile karşılaştırmaya kalkışacak olursa, bu iki açıdan tıpatıp ona benzediğini düşündüğünü söylemişti.[105]

Ne yazık ki düğün kutlamaları sırasında Collins ile vakit geçirmeye hiç fırsat olmamıştı. Hatta King'ler hâlâ oradayken, Collins'e şunu demişti Locke: "Burada son zamanlarda aldığım zevki tamamlamak için, sizin yarenliğiniz dışında hiçbir şey eksik değildi". Ne var ki Locke düğünden ne kadar zevk almış olursa olsun, aslına bakılırsa biraz bezgindi, öyle ki "yazı yazmak gibi ufacık bir hareketle bile yorgun düştüğünden", mektup yazarken King'in yardım etmesi gerekmişti. Ziyarete gelmesi için ısrar etmişti Collins'e. King'in şuna şahitlik edebileceğini söylemişti: "Dermansızlığım bana o denli hızlı hükmediyor ki eğer buraya gelmekte acele etmezseniz, arkamda bıraktığım insanlar içinde en çok değer verdiğim insanı son bir kez daha görme zevkinden mahrum kalabilirim".[106]

King'in gittiğinin ertesi günü, Locke işlerinden bir kısmını daha düzene koymuş, çeşitli yazılarıyla ilgili olarak bazı talimatlar kaleme almıştı. Yazdığı "Her Şeyi Tanrı'da Görmek Üzerine Söylev"in yayımlanmasını istememişti: "Ama sen ve diğer sağduyulu arkadaşlarım fırsat bulacak olursanız, yayımlanmasına kesinlikle karşı da değilim". Eğer arkadaşları uygun görürse "Mucizeler" üzerine söylevi, aynı şekilde "Anlağın İdaresi" de yayımlanacaktı. Ayrıca *Physica* başlıklı, tıpla ilgili bazı yazılardan da bahsetmişti: Bunlar "tekrar tekrar düşünülmesi" gereken ön düşünceler içeriyordu ve yayımlanmaya uygun değildi. Ama bunun dışında bu yazı-

lar "bu çağın mevcut durumu"na da uygun değildi henüz. Locke'un bununla ne kastettiği, özellikle de yazıların konusu bilinmediğinden tam olarak açık değildir. En az şüpheyi ise yaptığı en son çalışma hakkında duyuyordu: "Aziz Pavlus hakkında yaptığım çalışmayı görmüş olanlar, basılması konusunda çok istekliler", demiş ve hangi sırayla yayımlanması gerektiğini belirtmişti.[107]

Collins ertesi hafta ziyarete gelmeyi planlamıştı ve Harlow'da faytondan alınıp, Locke'un yeni gezi arabasıyla Oates'a getirilmişti. Locke'un kendi zevki için istediği güzel yiyeceklerden biraz daha getirmişti Collins:

> Sen ve ben yeme içme dışında zevklere de sahibiz, gelgelelim insanın arkadaşına karşı memnuniyetini güzel bir et yemeğiyle ifade etmesinde hiçbir mahzur yok. Senden ikinci defa yarım düzine keklik ya da başka yiyecekler istememin özrü olsun bu. Sülün, tarlakuşu, tavşan ya da canın en çok ne isterse o, bir de iki fıçı en iyi kalite Colchester istiridyesi olsun.

Çok uzun süre kalmamıştı Collins ve iki gün sonra Locke, King'den o haftasonu kısa bir ziyarete gelmesini istediğinde çoktan ayrılmıştı muhtemelen: "Gücüm o kadar hızlı tükeniyor ki bir hafta daha yaşayabileceğimden bile şüpheliyim".[108] Aslında bu süreden biraz daha fazla yaşayacaktı, ama King'i tekrar görüp görmediğine* dair kesin bir kayıt yok elimizde.

25 Ekim Çarşamba günü Locke yayımlanmamış taslaklarıyla ilgili talimatlarına bazı eklemeler yapmıştı. Aziz Pavlus'un Efeslilere Mektubu üzerine notlarını yazıya geçirtme işinin, ölmeden önce tamamlanamayacağından endişe duyuyordu. Bu sefer haklıydı. Günden güne dikkat çekecek ölçüde zayıflıyordu, bacağındaki şişlikler ise artıyordu; ertesi gün Coste onu yatak odasında görmeye gittiğinde, "diz çökmüş, ama yardım olmadan ayağa kalkamayacak vaziyette bulmuştu". Bunun ardından cuma günü ise, Lady Masham Locke'u çalışma odasında değil de yatağında bulmuştu: "Önceki gün kendini çok yormuş olduğundan, yataktan kalkma zahmetine katlanamadığını ve bir daha da kalkıp kalkmayacağını bilemediğini" söylemişti. Bacakları artık "iyice şişmiş" idi ve ne yazık ki yataktan çıkamaması "şişliği ... vücuduna yaymış [ve] midesi ile uykusunu altüst

* Campbell'a göre (c. 4, 563) King, Locke'u ölümünden önceki üç gün, yani "bir Hıristiyanın nasıl ölmesi gerektiğini görmeye yetecek bir süre" boyunca görmüştü.

etmişti". Gün boyu hemen hemen hiçbir şey yememişti ve akşam beş sularında çok terlemeye başlamış ve iyice zayıf düşmüştü. Kendisi de dahil herkes "ecelinin yaklaştığını" düşünüyordu: Locke'un düşüncesine göre, "o akşam ölecekti belki, veya üç-dört günden fazla yaşaması mümkün değildi". "Arkadaşlarının şerefine" birkaç kaşık bira içerek, "kendisi göçüp gittiğinde hepsine mutluluklar dilemişti". Diğerleri akşam yemeğindeyken, "ömrünün yarısından fazlasında" kendisine arkadaşlık eden Damaris Masham yatağının başucunda beklediği sırada, Locke "bu dünyayı, yalnızca daha iyi bir dünyaya hazırlanma safhası olarak görmesi"ni nasihat etmişti ona: Kendisinin "yeterince uzun yaşadığını" söylemiş ve "mutlu bir hayat geçirdiği için Tanrı'ya şükretmişti"; ama ne olursa olsun "bu hayatı yalnızca fani bir hayat addetmişti". Locke, Damaris Masham'ın bütün ailenin akşam duasını kendisiyle birlikte ve kendisi için etme önerisine ("eğer size çok büyük zahmetler vermeyecekse") sıcak bakmıştı; böylece akşam yemeğinden sonra aile fertleri Locke'un odasına gelmişti. Locke saat on bir ile on iki arasında biraz daha iyi gibiydi. Locke demişti ki:

> Tanrı'nın inayeti, ... İnsanoğlunun İsa'ya inanarak Tanrı'yı doğrulaması neticesinde, Tanrı'nın insanoğluna gösterdiği sevgiyi yüceltiyordu .... Tanrı, etrafındaki herkesin Kitab-ı Mukaddes'i dikkatlice okumasını ve içtenlikle kendi vazifelerini yerine getirmeye koyulmasını teşvik ediyordu. Locke manidar bir şekilde şunu da eklemişti ki bu yolla insanlar bu dünyada daha mutlu olacak, öbür dünyada da ebedi saadete erişmeyi garantileyeceklerdi.

Locke, Lady Masham'ın gece boyunca yanında kalmasına müsaade etmemiş, "belki uyuyacağını, herhangi bir değişiklik fark ederse de onu çağıracağını" söylemişti. Hiç gözünü kırpmamış olsa dahi, ertesi gün, 28 Ekim Cumartesi, yataktan kalkmaya karar vermiş, yürüyemeyecek kadar dermansız olduğu için de çalışma odasına götürülmesini istemişti. Burada rahat bir koltukta rahatsız bir halde uyuklamış, bir süre sonra da "kendini biraz daha iyi hissettiğini düşünerek", giydirilmeyi istemekle kalmayıp biraz bira bile istemişti. Bunun ardından Locke, "kendi kendine Mezmurlar'ı okumakta olan" Lady Masham'dan "kendisi giydirilirken, yüksek sesle okumasını" istemişti, "o da yerine getirmişti bu isteği". Locke bir süre dikkat kesilip zihnini toplamış, "sonunda ölümün daha da çok yaklaşmasıyla duraksamış, bunun üzerine Lady Masham'dan artık daha faz-

la okumamasını istemiş ve birkaç dakika sonra da ... öğleden sonra üç sularında ölmüştü*; varsayıldığı üzere ölüm sebebi "kronik bronşit ve amfizeme bağlı kalp yetmezliği" idi. Yetmiş iki yaşındaydı, gelgelelim kendisi kaç yaşında olduğunu hatırlamıyordu, arkadaşları da "yaklaşık altmış altı yaşında olduğunu hesaplamışlardı".[109]

Kısa bir süre sonra Lady Masham bir arkadaşına şunu yazmıştı:

> Zihnindeki bütün yetiler son ana kadar mükemmel işlemişti, ama ölmesinin tek sebebi olan zayıflığı görünür bir şekilde yavaş yavaş öyle bir ilerlemişti ki sanırım pek az insan ölümün kendilerine yaklaştığını, onun gibi, bilinçle fark etmiştir. Bütün bu zaman zarfında hiç kimse, en son güne kadar hep neşeli, kibar, hoşsohbet kalan mizacında en ufak bir değişiklik gözlemedi; arkadaşlarının bütün dertleri üzerine kafa yormuş ve etrafındakilere Hıristiyanlığa yaraşır nasihatler vermek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştı.[110]

Locke çeyrek yüzyıl önce bizzat düzenlediği yasalardan** birini çiğnemiş sayılabilirdi. Bu yasaya göre, "elli yaşının üzerinde, bekâr olarak ölen kişilerin vasiyeti, ülkesi adına savaşta ölmediği takdirde, hükümsüz olacaktı". Ama Locke'un vasiyetinin gerekleri yerine getirilmişti elbette ve "örtüyle kaplanmamış, başka bir süs de taşımayan sade ahşap bir tabutla gömülmüştü", zira, kendisinin eklediği üzere, "bu para fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılırsa daha iyi olurdu, bu yüzden de ... civarda yaşayan dürüst, çalışkan dört fakir kişiye ... birer palto, birer çift peştamal, birer şapka, birer çift ayakkabı ve çorap verilecekti ki kendisinin tabutu için örtü ve diğer süslere boş yere para harcamaktan çok daha yerinde olacaktı bu". Sade ahşap tabut, 31 Ekim 1704'te High Laver'daki All Saints' Kilisesi'nde gömüldü.[111]

---

* Esther Masham'ın aktardığı bu kadar şerefli bir son değildi. Eğer öğrenmiş olsaydı, Locke'un düşmanı John Edwards'ı mutlu edecek bir sondu bu. Edwards birkaç yıl önce (bkz. s. 389 vd.) *Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler*'de kabızlıkla ilgili olan kısımlar hakkında çok kaba laflar etmiş, Locke'u en çok ilgilendiren organın bağırsaklar olduğunu belirtmişti: Son sabah "yataktan kalkmaya karar vermiş ve çalışma odasına götürülmüştü; koltuğunda kestirmişti, çok duyarlıydı; saat on iki ile bir arasında oturağı istemiş ve üstüne oturur oturmaz da gözlerini kendisi kapatarak ölmüştü" (Esther Masham'dan, eski hizmetçi Bayan Smith'e, 17 Kasım 1704 (BL Add. MS 4311, varak 143).]"

** Bkz. s. 173 vd.

Kısaltmalar

1BR: Burnet 1697a; 1LS: Locke 1697b; 1SL: Stillingfleet 1697b; 1T: Locke 1660; 2BR: Burnet 1697b; 2LS: Locke 1687c; 2LT: Locke 1690c; 2SL: Stillingfleet 1698; 2T: Locke 1662; 2VRC: Locke 1697e; 3BR: Burnet 1699; 3LS: Locke 1699b; 3LT: Locke 1692b; 4LT: Locke 1704b; A: Locke 1671a; B: Locke 1671b; CA: Edwards 1695; CSPC: Calendar of State Papers: Colonial Series [Devlet Belgelerine ilişkin Takvim: Koloni Serisi]; CSPD: Calendar of State Papers: Domestic Series [Devlet Belgelerine ilişkin Takvim: Yurtiçi Serisi]; CTB: Calendar of Treasury Books [Hazine Defterlerine ilişkin Takvim]; dB: de Beer 1976-89; DVT: Stillingfleet 1697a; E: Locke 1690b; E2: Locke 1694b; E3: Locke 1695i; E4: Locke 1700b; ELN: Locke 1664a; ET: Locke 1689b/c; G: Gerhardt 1875-90, c. 3; L: de Beer 1976-89'da yer alan numaralanmış maddeler; LB: Locke 1697d: LL: Harrison and Laslett 1965'teki numaralanmış maddeler; LT: Locke 1689c; P1: Proast 1690; P2: Proast 1691; P3: Proast 1704; RC: Locke 1695c; SC: Edwards 1697b; SCIM: Locke 1691b; SU: Edwards 1696; T: Locke 1667; T1: Locke 1689d ("Hükümet üzerine Birinci İnceleme"); T2: Locke 1689d ("Hükümet üzerine İkinci İnceleme"); TE: Locke 1693d; VRC: Locke 1695d.

Aksi belirtilmedikçe (BL: British Library, Londra; NA: National Archives, Kew), alıntılanan bütün elyazmaları Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'ndendir.

Kaynakça

Aaron, Richard I. 1971. *John Locke*, 3. baskı, Oxford: Clarendon Press.

—— ve Gibb, Jocelyn, yay. haz. 1936. *An Early Draft of Locke's Essay, Together withExcerpts from his Journals*. Oxford: Clarendon Press.

Abrams, Philip, yay. haz. 1967. *John Locke: Two Tracts on Government*. Cambridge: Cambridge University Press.

Anselment, Raymond A. 2004. Freke, John. Matthew ve Harrison içinde, c.20, 950-1.

Ashcraft, Richard. 1986. *Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government*. Princeton: Princeton University Press.

Atterbury, Francis. 1783. *The Epistolatory Correspondence of Francis Atterbury*, 2 cilt, Londra.

Axtell, James, L. 1965a. Locke, Newton, and The Elements of Natural Philosophy. *Paedogica Euopaea* 1:235-44.

—— 1965b. Locke's review of the Principia. *Notes and Records of the Royal Societyof London* 2:152-61.

—— 1968. *The Educational Writings of John Locke*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— 1969. Locke, Newton and the two cultures. Yolton içinde, 1969:165-82.

B., R.A. 1968. Book reviews and notices. *The Oriel Record*, 40-1.

Baxter, Stephen. 1966. *William III*. Londra: Longmans.

Beddard, R.A. 1997a. Restoration Oxford and the remaking of the Protestant Establishment. Tyacke içinde, 1997a:803-62.

—— 1997b. Tory Oxford. In Tyacke igg7a:863-905.

Bennett, Jonathan, ve Remnant, Peter. 1978. How matter might at first be made. *New Essays on Rationalism and Empiricisn*. Guelph: Canadian Association for Publishing in Philosophy.

Biddle, John C. 1977. John Locke's Essay on Infallibility. *Journal of Church and State* 19:301-27.

Bill, E. G. W. 1988. *Education at Christ Church Oxford*, 1660-1800. Oxford: Clarendon Press.

Birch, Thomas. 1756-57. *The History of the Royal Society of London*, 4 cilt, Londra.

Bold, Samuel. 1697a. *A Short Discourse of the True Knowledge of Christ Jesus*. Londra.

—— 1697b. *Some Passages in the Reasonableness of Christianity, etc. and its Vindication*, etc. Londra.

—— 1697c. *A Reply to Mr Edwards's Brief Reflections*, etc. Londra.

—— 1698. *Observations on the Animadversions ... on a late book, entituled, The Reasonableness of Christianity*, etc. Londra.

Bonno, Gabriel. 1959. *Lettres inédites de Le Clerc à Locke*. Berkeley and Los Angeles: University of California.

Bourne, H.R. Fox. 1876. *The Life of John Locke*, 2 cilt. Londra.

Boyle, Robert. 1692. *The General History of the Air*. Boyle içinde, 1772: c.5, s. 609-750.

—— 1772. *The Works of Robert Boyle*, haz. Thomas Birch. 6 cilt. Londra.

Brewster, David. 1855. *Memoirs of the Life, Writings, and Discoveries of Sir Isaac Newton,* 2 cilt. Edinburgh.

Brown, Louise Fargo. 1933. *The First Earl of Shaftesbury.* New York: Appleton.

Burnet, Gilbert. 1823. *History of His Own Time,* 6 cilt. Oxford.

Burnet, Thomas. 1697a. *Remarks upon an Essay concerning Humane Understanding,* etc. Londra. Watson 1989 içinde, s. 23-32.

—— 1697b. *Second Remarks upon an Essay concerning Humane Understanding,* etc. Londra. Aktaran Watson 1989, s. 37-55.

—— 1699. *Third Remarks upon an Essay concerning Humane Understanding,* etc. Londra. Aktaran Watson 1989, s. 57-93.

Calendar of State Papers, preserved in the Public Record Office, Domestic Series. 1856-. Londra.

Calendar of State Papers, preserved in the Public Record Office, Colonial Series (America and West Indies). 1860-. Londra.

Calendar of Treasury Books, preserved in the Public Record Office. 1904. Londra.

Campbell, John Lord. 1849. *The Lives of the Lord Chancellors,* c. 4. Londra.

Christie, W.D. 1871. A *Life of Anthony Ashley Cooper, First Earl of Shaftesbury.* 2 cilt. Londra.

Clarke, Bridget. 1991. The marriage of John Locke's "wife", Elizabeth Clarke. *The Locke Newsletter* 22:93-114.

Coste, Pierre. 1705. A letter of Mr Coste ... written on the occasion of the death of Mr Locke. *Nouvelles de la Republique des Lettres,* Şubat 1705, art. 2:154. Locke 1823: c. 10 içinde, s. 163-74.

Cottingham, John, Stoothoff, Robert, ve Murdoch, Dugald, çev. 1985. *The Philosophical Writings of Descartes,* c.1. Cambridge: Cambridge University Press.

Coxe, W. haz. 1821. *Correspondence of.. .Duke of Shrewsbury.* Londra.

Cranston, Maurice. 1957. *John Locke: A Biography.* Londra: Longmans.

Davies, K. G. 1957. *The Royal African Company.* Londra: Longmans.

de Beer, E. S. 1967. John Locke: the appointment offered to him in 1698. *Institute of Historical Research (University of London) Bulletin* 40:213-19.

—— 1974. Locke: Utrecht'ten Rotterdam'a 1686-7. *The Locke Newsletter* 5:32-40.

—— ed. 1976-89. *The Correspondence of John Locke,* 8 cilt. Oxford: Clarendon Press.

Descartes, René. 1637. *Discourse on the Method.* Cottingham vd. içinde. 1985.

Desmaizeaux, Pierre, haz. 1720. A *Collection of Several Pieces of Mr John Locke.* Londra. Locke 1823: c. 3, 10 içinde.

Dewhurst, Kenneth. 1954a. Truss designed by Locke. *British Medical Journal* 2:44.

—— 1954b. Locke's midwifery notes. *Lancet* 267:490-1.

—— 1957- A symposium on trigeminal neuralgia, *etc. Journal of the History of Medicine* 12:21-36.

—— 1959a. An Oxford medical student's notebook (1652-1659). *Oxford Medical School Gazette* 11:141-5.

—— 1959b. An essay on coughs by Locke and Sydenham. *Bulletin of the History of Medicine* 33:366-74.

—— 1960a. Locke's essay on respiration. *Bulletin of the History of Medicine* 34:257-73-

—— 1960b. The correspondence between John Locke and Sir Hans Sloane. *Irish Journal of Medical Science* 413:201-12.

—— 1962a. Post-mortem examination on case of rickets performed by John Locke. *British Medical Journal* 2:1466.

—— 1962b. Some letters of Dr Charles Goodall (1642-1712) to Locke, Sloane, and Sir Thomas Millington. Journal *of the History of Medicine* 17:487-508.

—— 1963a. *John Locke (*1632-1704,), *Physician and Philosopher: A Medical Biography.* Londra: Welcome Historical Medical Library.

—— 1963b. Dr William Cole's (1635-17:6) letters to Locke. *Centaurus* 8: 147-73.
—— 1966. *Dr Thomas Sydenham (1624-1689)*. Berkeley: University of California Press.
Earle, Peter. 1977. *Monmouth's Rebels*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.
Edwards, John. 1695. *Some Thoughts concerning the several causes ... of Atheism With some Brief Reflections on Socinianism: and* on... *The Reasonableness of Christianity*, etc. Londra.
—— 1696. *Socinianism Unnask'd*, etc. Londra.
—— 1697a. *A Brief Vindication of the Fundamental Articles of the Christian Faith, as also of the Clergy, Universities and Public Schools, from Mr Locke's Reflections upon them in his Book of Education*, etc. Londra.
—— 1697b. *The Socinian Creed*. Londra.
Ellis, G. A. 1839. *The Ellis Correspondence*, 2 cilt. Londra.
Ewen, C. L'Estrange. 1932. *Lotteries and Sweepstakes*. Londra: Heath Cranton Ltd.
Farr, James. 1986. "So vile and miserable an estate". *Political Theory* 14:263-89.
—— ve Roberts, Clayton. 1985. John Locke on the Glorious Revolution: a rediscovered document. *The Historical Journal* 28:385-98.
Filmer, Robert 1680. *Patriarcha*. Londra. Sommerville 1991 içinde.
Feingold, Mordechai. 1997a. The humanities. Tyacke 1997a: 5. Bölüm içinde.
—— 1997b. The mathematical sciences and new philosophies. Tyacke 1997a: 6. Bölüm içinde.
Fincham, Kenneth. 1997. Oxford and the early Stuart polity. Tyacke 1997a: 4. Bölüm içinde.
Forbes, Eric G. 1975. Origins and early history (1675-1835). *The Royal Observatory at Greenwich and Herstmonceux* 1675-1975, c. 1. Londra: Taylor & Francis.
Forster, T. I. M. 1830 (1847 2. baskı) *Original Letters of Locke, etc*. Londra.
Frank, Robert G. Jr. 1980. *Harvey and the Oxford Physiologists*. Berkeley: University of California Press.
—— 1997. Medicine. Tyacke 19973: 8. Bölüm içinde.
Gerhardt, C. I., haz.,1875-90. *G.W. Leibniz: Philosophischen Schriften*, 7 cilt. Berlin.
Goldie, Mark, haz. 2002. *John Locke: Selected Correspondence*. Oxford: Oxford University Press.
Gough, J. W. 1962. John Locke's herbarium. *Bodleian Library Record* 7:42-6.
Grey, Forde. 1754. *The Secret History of the Rye House Plot*. Londra.
Haley, K. H. D. 1968. *The First Earl of Shaftesbury*. Oxford: Clarendon Press.
Harrison, John ve Laslett, Peter. 1965. *The Library of John Locke*. Oxford: Oxford University Press.
Hattendorf, John B. 2004. Charles Mordaunt. Matthew ve Harrison, c. 39 içinde, s. 13-20.
Higgins-Biddle, J. C., haz. 1999. *John Locke: The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures*. Oxford: Clarendon Press.
Horsefield, J. K. 1960. *British Monetary Experiments*, 1650-1710. Londra: Bell & Sons.
Horwitz, Henry. 1977. *Parliament, Policy and Politics in the Reign of William III*. Manchester: Manchester University Press.
House of Commons Journals. Londra, 1803-.
Hunter, Michael. 2000. *Robert Boyle* (1627-91). Woodbridge: Boydell Press.
Johnston, Charlotte. 1958. Locke's examination of Malebranche and John *Norris. Journal of the History of Ideas* 19:551-8.
Kelly, Patrick Hyde, haz. 1991. *Locke on Money*, 2 cilt. Oxford: Clarendon Press.
King, Sir Peter. 1706. *Posthumous Works of John Locke*. Londra.
King, Peter, 7. Baron King. 1884. *The Life and Letters of John Locke, with Extracts from his Journals and Common-place Books*. Londra.
Knights, Mark. 1989. Locke and the Exclusion crisis. *Times Literary Supplement*, no. 4998 (4-13 Nisan):382.
Langley, A, G. çev. ve haz. 1949. *New Essays concerning Human Understanding by Gottfried Wilhelm Leibniz, together with... some shorter pieces*. La Salle, Ill.: Open Court.

Laslett, Peter, haz. 1960. *John Locke: Two Treatises of Government*. Cambridge University Press: Cambridge.

—— 1969. The great recoinage, and the origins of the Board of Trade. Yolton 1969 içinde, s. 137-64.

Le Clerc, Jean. 1705. Eloge de feu Mr. Locke. *Bibliotheque Choisie* 6:342-411. *The Life of and Character of Mr John Locke... done into English by T. F. P. Gent* içinde. Londra, 1706.

Leyden, W. von. 1954. *John Locke: Essays on the Law of Nature*. Oxford: Clarendon Press.

Li, Ming-Hsun. 1963. *The Great Recoinage of 1696 to 1699*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.

Locke, John. 1660. The First Tract on Government (diye bilinen). Abrams içinde, s. 117-81.

—— 1661. Essay on Infallibility. Biddle içinde, s. 317-27.

—— 1662. The Second Tract on Government (diye bilinen). Abrams içinde, s. 183-241.

—— 1664a. Essays on the Law of Nature. Leyden içinde, s. 108-215.

—— 1664b. Can anyone by nature be happy in this life? No. Leyden içinde, s. 220-43.

—— 1666a. Respirationis usus. Dewhurst 1960a içinde, s. 270-3.

—— 1666b. Morbus. Romanell içinde, s. 207-9.

—— 1667. Essay concerning Toleration. Bourne, c. 1 içinde, s. 174-94.

—— 1668a. Anatomic. Dewhurst 1966 içinde, s. 85-93.

—— 1668b. Some of the Consequences that are like to follow upon the lessening of interest to 4 per cent. Kelly içinde, s. 167-78.

—— 1668c. Supplement (to 1668b). Kelly içinde, s. 178-86.

—— 1669. *De Arte Medico*. Bourne, c. 1 içinde, s. 222-7.

—— 1671a. *De Intellectu Humano* (Locke 1690b'ye ait Taslak A diye bilinen). MS Film 77, s. 56-89, 94-5.

—— 1671b. An Essay concerning the Understanding, Knowledge, Opinion, And Assent (Locke 1690b'ye ait Taslak B diye bilinen). Rand 1931 içinde, s. 15-307.

—— 1674. Excommunication. King 1884 içinde, s. 300-6.

—— 1675. Journal. MS Locke f.1, s. 1-25. (Bazı kısımları Dewhurst 1963a, Lough içinde.)

—— 1676. Journal. MS Locke f.1, s. 25-527. (Bazı kısımları Aaron and Gibb, Dewhurst 1963a, Leyden, Lough içinde.)

—— 1677a. Journal. MS Locke f.2. (Bazı kısımları Aaron and Gibb, Dewhurst 1963a, Leyden, Lough içinde.)

—— 1677b. Of Study. 1677a, s. 86-140.

—— 1678. Journal. MS Locke f.3. (Bazı kısımları Aaron and Gibb, Dewhurst 1963a, Lough içinde.)

—— 1679. Journal. BL Add. MS 15642. (Bazı kısımları Aaron ve Gibb, Dewhurst 1963a, Lough içinde.)

—— 1680a. Journal. MS Locke f.4. (Bazı kısımları Dewhurst 1963a içinde.)

—— 1680b. *Observations upon the growth and culture of vines and olives; the production of silk; the preservation of fruits*. Locke 1823, c. 10 içinde, s. 328-56.

—— 1681a. Journal. MS Locke f.5. (Bazı kısımlar Aaron ve Gibb, Dewhurst 1963a içinde.)

—— 1681b. A defence of nonconformity. MS Locke c.34. Stanton: c. 2 içinde (bazı kısımlar King 1884 içinde: s. 346-58, Bourne: c. 1, s. 457-60).

—— 1682. Journal. MS Locke f.6. (Bazı kısımlar Aaron ve Gibb, Dewhurst 1963a.)

—— 1683. Journal. MS Locke f.7. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)

—— 1684. Journal. MS Locke f.8, s. 1-244. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)

—— 1685. Journal. MS Locke f.8, s. 257-309. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)

—— 1686a. Journal. MS Locke f.9, s. 1-81. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)

—— 1686b. Methode nouvelle de dresser des Recueils. *Bibliotheque Universelle* 2: 315-40. Locke 1823, c. 3 içinde, s. 331-49.

—— 1687a. Journal. MS Locke f.9, s. 82-311. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)

—— 1687b. Of ethick in general. Nuovo içinde, s. 9-14.
—— 1688a. Journal. MS Locke f.9, s. 317-47. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1688b. Extrait d'un Livre Anglois qui n'est pas encore publié, intitulé Essai Philosophique concernant l'Entendement... Communiqué par Monsieur Locke. *Bibliotheque Universelle* 8:49-142.
—— 1688c. *Abrégé d'un ouvrage intitulé Essai philosophique touchant l'entendement.* Amsterdam.
—— 1688d. Review of Newton's *Principia Mathematica. Bibliotheque Universelle* 8:436-50.
—— 1689a. Journal. MS Locke f.10, s. 1-32. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1689b. *Epistola Tolerantia.* Gouda. Montuori içinde.
—— 1689c. *Letter concerning Toleration.* Londra. Locke 1823, c. 6 içinde, s. 3-58.
—— 1689d. *Two Treatises of Government.* Locke 1823, c. 5 içinde, s. 207-485.
—— 1689e. Rules of a Society, which met once a week, for their improvement in useful knowledge, and for the promoting of truth and Christian charity. Locke 1823 içinde, c. 10, s. 312-14.
—— 1690a. Journal. MS Locke f. 10, s. 33-65. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1690b. *An Essay concerning Humane Understanding.* Londra. Woolhouse 1997 içinde. Baskılar arasında önemli farklar bulunduğunda, kimi zaman Nidditch esas alınarak düzeltmeler yapılmıştır.
—— 1690c. *A Second Letter concerning Toleration,* etc. Londra. Locke 1823, c. 6 içinde, s. 61-137.
—— 1690d. A call to the nation for unity. Farr ve Roberts içinde, s. 395-8.
—— 1691a. Journal. MS Locke f. 10, s. 81-115. (Bazı ksımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1691b. *Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money.* Londra. Locke 1823, c. 5 içinde, s. 1 -116.
—— 1692a. Journal. MS Locke f.10, s. 129-72. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1692b. *A Third Letter for Toleration.* Londra. Locke 1823, c. 6 içinde, s. 141-546.
—— 1692c. JL to Mr Norris/JL Answer to Mr Morris's Reflections 92. MS Locke c.28, v. 107-12. (kısa kısa Johnston 1958 içinde.)
—— 1692d. Weather Register kept in Oxford (1666-1670, 1681-1683) and London (1670-1681). Boyle 1692 içinde, s. 655-84.
—— 1693a. Journal. MS Locke v.10, s. 177-209. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1693b. JL Of Seeing all things in God. MS Locke d-3, v. 1-122. Büyük kısmı Locke 1823, c. 9 içinde, s. 211-55 (büyük kısmı da Johnston 1958 tarafından tamamlanmıştır).
—— 1693c. Remarks upon some of Mr. Norris's books, wherein he asserts P. Malebranche's Opinion of our seeing all Things in God. Büyük kısmı Locke 1823, c. 10 içinde, s. 247-59 (Johnston 1958 tarafından tamamlanmıştır).
—— 1693d. *Some Thoughts concerning Education.* Londra. Locke 1823, c. 9 içinde, s. 1-205.
—— 1693e. For a General Naturalization. Kelly içinde, s. 487-92.
—— 1694a. Journal. MS Locke v.10, s. 215-52. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1694b. *An Essay concerning Humane Understanding,* 2. baskı. Londra. Nidditch 1975 içinde.
—— 1694c. Adversaris Theologica. Nuovo içinde, s. 21-33.
—— 1695a. Journal. MS Locke v.10, s. 263-99. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1695b. *Short Observations on a printed paper, intituled, For encouraging the coining silver money,* etc. Londra. Locke 1823, c. 5 içinde, s. 117-30.
—— 1695c. *The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures.* Londra. Locke 1823, c. 7 içinde, s. 1-158.
—— 1695d. *A Vindication of the Reasonableness of Christianity,* etc. Londra. Locke 1823, c. 7 içinde, s. 159-80.
—— 16956. Guineas. Kelly, c. 2 içinde, s. 363-4.
—— 1695f. Money: A paper given to Sir William Trumbell which was written at his request Eylül 1695. Kelly içinde, s. 365-73.

—— 1695g. Propositions sent to the Lords Justices (...23 Ekim 1695). Kelly içinde, s. 374-80. ---1695h. Answer to my Lord Keeper's Queries (30 Ekim 1695'te sunulmuştur). Kelly, c. 2 içinde, s. 381-97.
—— 1695i. *An Essay concerning Humane Understanding,* 3. baskı . Londra. Nidditch 1975 içinde.
—— 1695j. *Further considerations concerning raising the value of money,* etc. Locke 1823, c. 5 içinde, s. 131-205.
—— 1696a. Journal. MS Locke v. 10, s. 309-36. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1696b. *Several Papers relating to Money, Interest and Trade, etc.* Londra.
—— 1697a. Journal. MS Locke v.10, s. 34.1-69. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a içinde.)
—— 1697b. A *Letter to the Right Reverend Edward Lord Bishop of Worcester Concerning some Passages* ...in a *late discourse of his Lordship's in Vindication of the Trinity.* Londra. Locke 1823, c. 4 içinde, s. 1-96.
—— 1697c. *Mr. Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Letter Concerning some Passages .. .in a Late Discourse of his Lordship's in Vindication of the Trinity.* Londra. Locke 1823, c. 4 içinde, s. 97-189.
—— 1697d. An answer to "Remarks upon an Essay concerning Human Understanding". Locke 1823, c. 4 içinde, s. 185-9.
—— 16976e. *A Second Vindication of the Reasonableness of Christianity,* etc. Londra. Locke 1823, c. 7 içinde, s. 181-424.
—— 1697f. An account of one who had horny excrescencies or extraordinary large nails on his fingers and toes. *Philosophical Transactions* 19:594-6.
—— 1697g. Of the Conduct of the Understanding. Locke 1823, c. 3 içinde, s. 205-89.
—— 1697h. Encouragement of Irish linen manufacture. Bourne, c. 2 içinde, s. 363-72.
—— 1697i. Poor-law scheme. Bourne, c. 2 içinde, s. 377-91.
—— 1698a. Journal. MS Locke v.10, s. 373-404. (Bazı kısımlar Dewhurst 1963a.)
—— 1698b. Elements of Natural Philosophy. Locke 1823, c. 3 içinde, s. 301-30.
—— 1699a. Journal. MS Locke v.10, s. 405-38.
—— 1699b. *Mr Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Second Letter,* etc. Londra. Locke 1823, c. 4 içinde, s. 191-498.
—— 1700a. Journal. MS Locke v.10, s. 445-77.
—— 1700b. *An Essay concerning Humane Understanding,* 4. baskı. Londra. Nidditch 1975 içinde.
—— 1700c. *Essai Philosophique concernant l'entendement humain ... traduit de l'Anglois de Mr. Locke par Pierre Coste,* etc. Amsterdam.
—— 1701. Journal. MS Locke v.10, s. 481-507.
—— 1702a. Journal. MS Locke v.10, s. 513-35.
—— 1702b. A discourse of miracles. Locke 1823, c. 9 içinde, s. 256-65.
—— 1702c. *Some thoughts concerning reading and study for a gentleman.* Locke 1823, c. 3 içinde, s.291-300.
—— 1703. Journal. MS Locke v.10, s. 545-65.
—— 1704a. Journal. MS Locke v.10, s. 577-600.
—— 1704b. *A Fourth Letter for Toleration.* Locke 1823, c. 6 içinde, s. 547-74.
—— 1705a. A register of the weather for the year 1692, kept at Oates in Essex. *Philosophical Transactions* 24:1917-37.
—— 1705b. A *Paraphrase and Notes on the Epistle of St Paul to the Galatians.* Londra.
—— 1706a. A *Paraphrase and Notes on the First Epistle of St Paul to the Corinthians.* Londra.
—— 1706b. A *Paraphrase and Notes on the Second Epistle of St Paul to the Corinthians.* Londra.
—— 1707a. A *Paraphrase and Notes on the Epistle of St Paul to the Romans.* Londra.
—— 1707b. A *Paraphrase and Notes on the Epistle of St Paul to the Ephesians.* Londra.
—— 1707c. *An Essay for the Understanding of St Paul's Epistles by consulting St Paul himself.* Londra. Wainwright içinde, s. 102-16.

—— 1729. Locke 1700c'nin ikinci baskısı.
—— 1823. *The Works of John Locke. Düzeltilmiş Yeni Baskı,* 10 cilt. Londra.
—— 1828. *Discourses: Translated from Nicole's Essays* (haz. Thomas Hancock). Londra.
Lough, John, haz. 1953. *Locke's Travels in France,* 1675-1679. Cambridge: Cambridge University Press.
Maddison, R. E. W. 1969. *The Life of the Honourable Robert Boyle.* Londra: Taylor & Francis.
Marshall, John. 1994. *John Locke: Resistance, Religion and Responsibility.* Cambridge: Cambridge University Press.
---2000. Locke, "Socinianism", and Unitarianism. Stewart 2000 içinde, s.111-82.
Martyn, Benjamin. 1790. *The Life of Anthony Ashley Cooper, First Earl of Shaftesbury.* Londra.
Masham, Damaris Cudworth. 1704. Jean Le Clerc'a mektup, 12 January 1704. Woolhouse 2003 içinde.
Masham, Esther. 1722. *Letters from relations and friends to E. Masham, 1. Kitap.* The Newberry Library, Chicago; Case MS E5-M3827.
Matthew, H. C. G. ve Harrison, Brian. 2004. *Oxford Dictionary of National Biography.* Oxford: Oxford University Press.
Meynell, G. G. 1993. John Locke's method of common-placing, as seen in his drafts and his medical notebooks, Bodleian MSS Locke d.9, f.21 and f.23. *The Seventeenth Century* 8:245-67.
—— 1994. Locke as the author of "Anatomia" and "De Arte Medica". *The Locke Newsletter* 25:65-73.
—— 1995. Locke, Boyle and Peter Stahl. *Notes and Records of the Royal Society of London* 49:185-92.
Milton, J. R. 1987. Locke's Adversaria. *The Locke Newsletter* 18:63-74.
—— 1988, The date and significance of two of Locke's early manuscripts. *The Locke Newsletter* 19:47-89.
—— 1990. John Locke and the Fundamental Constitutions of Carolina. *The Locke Newsletter* 21:111-33.
—— 1991. John Locke, George Wall and George Walls: a problem of identity. *The Locke Newsletter* 23:81-91.
—— 1993. Locke's Essay on Toleration: test and context. *British Journal for the History of Philosophy* 1:45-63.
—— 1994. Locke at Oxford. Rogers 1954 içinde, s. 29-47.
—— 19953. Dating Locke's *Second Treatise. History of Political Thought* 16:356-90.
—— 1995a. Locke's pupils. *The Locke Newsletter* 36:95-118.
—— 1996. Locke manuscripts among the Shaftesbury Papers in the Public Record Office. *The Locke Newsletter* 27:109-30.
—— 1997. John Locke's medical notebooks. *The Locke Newsletter* 38:135-56.
—— 1998. The dating of "Adversaria 1661". *The Locke Newsletter* 39:105-17.
—— 2001. Locke, medicine and the Mechanical Philosophy. *British Journal for the History of Philosophy* 9:221-43.
—— 2004. John Locke. Matthew ve Harrison, c. 34 içinde, s. 216-28.
Milton, J.R. ve Milton, Philip. 1997. Selecting the Grand Jury: A Tract by John Locke. *The Historical Journal* 40:185-94.
Milton, Philip. 1996. Denis Grenville and John Locke. *The Locke Newsletter* 27:75-108.
—— 2000. Locke and the Rye House Plot. *The Historical Journal* 43:647-68.
Molyneux, William. 1692. *Dioptrica Nova. A Treatise of Dioptrics.* Londra.
Montuori, Mario haz. *1963. John Locke: A Letter concerning Toleration (Latin and English Texts).* Lahey: Nijhoff.
Newton, Isaac. 1850. *Correspondence of Sir Isaac Newton and Professor Cotes.* Londra.

Nidditch, Peter H., haz. 1975. *John Locke: An Essay concerning Human Understanding.* Oxford: Oxford University Press.

Nuovo, Victor, haz. 2002. *John Locke: Writings on Religion.* Oxford: Oxford University Press.

Nye, Stephen. 1695. *The Exceptions of Mr. Edwards ... against the Reasonableness of Christianity ... examined,* etc. Londra.

Ogg, David. 1955. *England in the Reign of James II and William III.* Oxford: Clarendon Press.

—— 1956. *England in the Reign of Charles II,* 2. baskı. Oxford: Clarendon Press.

Ollion, Henry, haz. 1912. *Lettres inédites de John Locke.* La Haye: Nijhoff.

Osier, William. 1900. John Locke as a physician. *Lancet* 2 (20 Ekim): 1115-23.

Philip, I. G. ve Morgan, Paul. 1997. Libraries, books, and printing. Tyacke 1997a, 13. Bölüm içinde.

Porter, Stephen. 1997. University and society. Tyacke 1997a, 1. Bölüm içinde.

Prideaux, Humphrey. 1875. *Letters of Humphrey Prideaux to John Ellis,* haz. E. M. Thompson. Londra: Camden Society Publications, New Series 15.

Pringle, Helen. 1992. Who gave money to Monmouth. *The Locke Newsletter* 23:131-43.

Proast, Jonas. 1690. *The Argument of the Letter concerning Toleration ... answer'd,* Oxford. Schouls içinde.

—— 1691. *A Third Letter concerning Toleration: in defence of "The Argument of the Letter concerning Toleration ... answer'd".* Oxford. Schouls içinde.

—— 1704. *A Second Letter to the Author of the "Three Letters for Toleration", from the author of the argument of the "Letter concerning Toleration ... answered".* Oxford. Schouls içinde.

Rand, Benjamin, haz. 1900. *The Life of Anthony, Earl of Shaftesbury.* Londra.

—— 1927. *The Correspondence of John Locke and Edward Clarke.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

—— 1931. *An Essay concerning the Understanding, Knowledge, Opinion, and Assent, by John Locke.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Rogers, G.A.J., haz. 1994. *Locke's Philosophy: Content and Context.* Oxford: Oxford University Press.

Romanell, Patrick. 1984. *John Locke and Medicine.* New York: Prometheus Books.

Sargeaunt, John. 1898. *Annals of Westminster School.* Londra.

Schouls, Peter A. haz. 1984. *The Philosophy of John Locke,* c. 12. New York ve Londra: Garland Publishing Inc.

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, 1. Shaftesbury Kontu. 1669. *The Fundamental Constitutions of Carolina.* Locke 1823, c. 10 içinde, s. 175-99.

—— 1675. A Letter from a Person of Quality, to his Friend in the Country. Londra. Locke 1823, c. 10 içinde, s. 200-46.

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, 3. Shaftesbury Kontu. 1705. Letter to Jean Le Clerc, 8 February 1705. Rand 1900 içinde, s. 328-34.

Sherlock, William. 1704. *A Discourse concerning the Happiness of Good Men.* Londra.

Smith, John. 1673. *Select Discourses,* 2. baskı. Cambridge.

South, Robert. 1865. *Sermons Preached upon Several Occasions,* 2 cilt. Londra.

Sommerville, Johann P., haz. 1991. Sir *Robert Filmer: Patriarcha and Other Writings.* Cambridge: Cambridge University Press.

Stanton, Timothy, A. 2003. John Locke, Edward Stillingfleet and toleration, 2 cilt, Doktora Tezi, University of Leicester.

Steele, R. R. 1910. *Tudor and Stuart Proclamations,* 1485-1714. Oxford.

Stewart, M. A. 1981. Locke's professional contacts with Robert Boyle. *The Locke Newsletter* 12:19-44.

——, haz. 2000. *English Philosophy in the Age of Locke.* Oxford: Clarendon Press.

Stillingfleet, Edward. 1697a. *A Discourse in Vindication of the Trinity,* etc. Londra.
—— 1697b. *The Bishop of Worcester's Answer to Mr Locke's Letter, concerning some passages...* in *the late Discourse in Vindication of the Trinity.* Londra.
—— 1698. *The Bishop of Worcester's Answer to Mr Locke's Second Letter,* etc. Londra.
Sydenham, Thomas. 1987. *Thomae Sydenham: Methodus Curandi Febres Propriis Observationibus Superstructurá,* haz. G. G. Meynell. Folkestone: Winterdown Books.
Tanner, J. R., haz. 1926. *Correspondence of Samuel Pepys,* 1679-1703, 2 cilt. Londra: Bell & Sons Ltd.
—— 1929. *Further Correspondence of Samuel Pepys,* 1662-1679. Londra: Bell & Sons Ltd.
Tanner, Lawrence E. 1951. *Westminster School.* 2. baskı. Londra: Country Life Ltd.
Thacker, Christopher, haz. 1995. *Voltaire: Selected Writings.* Londra: Dent.
Toland, John. 1696. *Christianity not Mysterious.* Londra.
Tomalin, Claire. 2003. *Samuel Pepys: The Unequalled Self.* Londra: Penguin Books.
Trotter, Catherine. 1751. *Works,* 2 cilt. haz. T. Birch. Londra.
Tyacke, Nicholas, haz. 1997a. *Seventeenth-Century Oxford.* Oxford: Clarendon Press.
Tyacke, Nicholas. 1997b. Religious controversy. Tyacke 1997a, 10. Bölüm içinde.
Vaugh, Karen Iversen. 1980. *John Locke: Economist and Social Scientist.* Londra: The Athlone Press.
Wainwright, Arthur, W. haz. 1987. *John Locke: A Paraphrase and Notes on the Epistles of St Paul.* Oxford: Clarendon Press.
Walmsley, Jonathan. 2000. Morbus-Locke's early essay on disease. *Early Science and Medicine* 5:366-93.
—— and Milton, J. R. 1999. Locke's Notebook "Adversaria 4" and his early training in chemistry. *The Locke, Newsletter* 30:85-101.
Ward, G. R. M., çev. 1845. *Oxford University Statutes,* c. 1. Londra.
Ward, John. 1740. *The Lives of the Professors of Gresham College.* Londra.
Watson, George, haz. 1989. *Remarks on John Locke by Thomas Burnet, with Locke's Replies.* Doncaster: Brynmill Press.
Willcock, John. 1907. *A Scots Earl in Covenanting Times, being The Life and Times of Archibald 9th Earl of Argyll.* Edinburgh: Andrew Elliot.
Withington, Edward Theodore. 1898. John Locke's "Medical Observations". *Medical Magazine* 7:47-50, 375-87, 573-9.
Wood, Anthony. 1813-20. *Athenae Oxonienses,* 4 cilt., haz. P. Bliss. Oxford.
—— 1891-1900. *The Life and Times of Anthony Wood, Antiquary, of Oxford,* 5 cilt., haz. Andrew Clarke. Oxford.
Woolhouse, Roger, haz. 1997. *John Locke: An Essay concerning Human Understanding.* Londra: Penguin.
—— 2003. Lady Masham's account of Locke. *Locke Studies* 3:167-93.
Worden, Blair, 1997. Cromwellian Oxford. Tyacke 1997a, 15. Bölüm içinde.
Wynne, John. 1696. *An Abridgement of Mr Locke's Essay concerning Humane Understanding.* Londra.
Yolton, John W., haz. 1969. *John Locke: Problems and Perspectives.* Cambridge: Cambridge University Press.

Notlar

Aksi belirtilmedikçe bu notlardaki sayılar sayfa numaralarını göstermektedir.

GİRİŞ
(Sayfa 1-4)

1 L163.
2 Coste: 174; çev. Bourne: c. 2, 560-1.
3 Thacker: 29.
4 Coste: 166-7.
5 D. Masham: 187.
6 D. Masham: 192, Coste: 164-5.
7 Coste: 169, D. Masham: 191; L191, L797, L417, L182, L163.

1. BÖLÜM YETİŞME VE EĞİTİM (1632-1658)
(Sayfa 5-24)

1 Locke 1660: 119.
2 Bourne: c. 1, 2, D. Masham: 171; soy bilgisi esas olarak dB: vol. 1, yan kâğıdından alınmıştır.
3 NA PRO 30/24/47/31; Bourne: c. 1, 4.
4 Bourne: c. 1, 12.
5 Cranston: 4; BL Add. MSS 4222, varak 224-6; 28273.
6 D. Masham: 171-2, L.3.
7 L803, TE: §40.
8 BL Add. MS 28273, varak 138r, 141r-57r, 102r, 139v; 125rv, 130rv; L114; D. Masham: 173.
9 MS Locke c.25, varak 7.
10 Cranston: 14; L1739.
11 Locke 1660: 119.
12 Cranston: 1, 4, 11, Marshall 1994: 3-4.
13 BL Add. MS 28273, varak 135v.
14 Cranston: 16; BL MS Add. 28273, varak 86rv; 28, 105v-109r, 116r-18r.
15 Cranston: 16, Bourne: c. 1, 9.

16 Cranston: 17, D. Masham: 171.
17 BL Add. MS 4222, varak 224-6, Cranston: 17, Bourne: c. 1, 16-17, Leyden: 15.
18 L1471.
19 Cranston: 21, MS Locke f. 11, varak 77r, 83r. Bu ve ardından gelen kısım için Sargeaunt'a teşekkür borçluyum.
20 MS Locke f. 11, varak 76r, 79r, 75v, 85v, 78v, 69v, 68v; 86vr.
21 South: c.1, 431; dB: c. 1, 153; L. Tanner: 18.
22 Sargeaunt: 118; L177.
23 Cranston: 22, MS Locke f. 11, varak 84r.
24 Sargeaunt: 279-82.
25 alıntılayan Cranston: 19, L1471, L929, TE: §§47, 54, Edwards 16973: 10.
26 TE: §171.
27 MS Locke f. 11, varak 2r, 77v; 75V.
28 Bill: 92, 94, L5.
29 L4, Bill: 92, L3, L4, L6.
30 L3, L4.
31 J. Milton 1994: 30.
32 D. Masham: 173.
33 L7, L8.
34 MS Locke f. 11, varak 4r; L148, dB: c. 1, 203; Locke f. 11, varak 60v.
35 Bourne: c. 1, 26, Bill: 106.
36 Locke'un Bursu hakkındaki bilgiler için J. Milton'a (1994) teşekkür borçluyum.
37 Bill: bölüm 4, Fincham: 199.
38 Bill: 276; Feingold 19973: 215 (Ward'dan alıntılanmış: c. 1, 65-7).
39 MS Locke f. 11, varak 60v, 7r; Feingold 1997a: 227, 1997b: 404.
40 D. Masham: 172-3.
41 TE: §98; D. Masham: 173.
42 TE: §188; Le Clerc: 2.
43 D. Masham: 173, dB: c. 1, 28, L22.
44 L18.
45 Cranston: 32, 34.
46 alıntılayan Bourne: c. 1, 51.
47 MS Locke f.11, varak 60v, 7r, L17.
48 Cranston 37, L24; Bourne: c. 1, 52.
49 D. Masham: 172.
50 L27.
51 L29; D. Masham: 172.
52 L3o; dB: c. 1, 42.
53 Feingold 1997b: 429.
54 Bourne: c. 1, 52, D. Masham: 172.

2. BÖLÜM KOLEJ GÖREVLERİ VE TIP ÇALIŞMALARI (1659-1667) (Sayfa 25-80)

1 L77.
2 L54.
3 L59; L68, L43; L77, L68.

4 L68, L88, L66, L77, L80, L79; L82.
5 L51, L79, L104, L122, dB: c. 1, 74, 119; L51; L34, L58, L62, L72, dB: c. 1, 48, 82, Leyden: 19; L60, MS Locke e.6.
6 L66, dB: c. 1, 95.
7 dB: c. 1, 130, L71, L83, L86, L84, L65.
8 L71, L74.
9 dB: c. 1, 130, L48.
10 L69.
11 L69, L70; D. Masham: 189.
12 L72.
13 L74.
14 L54, L79.
15 L79.
16 L80.
17 L87.
18 L87, L89.
19 D. Masham: 173.
20 D. Masham: 173; J. Milton 1997: 148-50; MS Locke e.4, 5-7, 18-21; 20, 24, 23.
21 L38; MS Locke e.4, 111; 27, 33, 68, 73.
22 J. Milton 1997: 143, MS Locke, f.18.
23 J. Milton 1997: 150-1, 154, MS Locke f.47.
24 Abrams: 32.
25 Leyden: 21; L75.
26 L75.
27 L91.
28 L85, L91.
29 Bill: 138-65.
30 J. Milton 1994: 31; Bill: 131-8.
31 J. Milton 1994: 31.
32 L93, L94.
33 L91.
34 Frank 1997: 507-16, Porter: 99-100.
35 Frank 1980: bölüm 3, 64.
36 Frank 1980: 66, 179-80; L97, L101.
37 J. Milton 1994: 37-8, 2001: 226, D. Masham: 173.
38 L91.
39 Worden: 770, Beddard 1997a: 809-11; L91.
40 L80.
41 L59.
42 L59.
43 L81.
44 L82.
45 L95.
46 dB: c. 1, 151, L101.
47 1T.
48 L97, L105, L106.
49 Leyden: 38, dB: c. 1, 155.
50 L106.
51 1T: 124.

52 1T: 118.
53 1T: 126.
54 1T: 159, 160.
55 1T: 119, 157, 158.
56 1T: 124, 122, 126, 125.
57 1T; 137.
58 1T: 139, 140.
59 1T: 167, 146, 167, 145, 128.
60 1T: 138, 138-9.
61 1T: 146.
62 1T: 120.
63 L110, L95.
64 L111.
65 L113; 7 Şubat (MS Locke c.25, varak 6).
66 D. Masham: 171, Ln110, L43.
67 MS Locke c.25, varak 6.
68 MS Locke c.25, varak 7.
69 L108, L115, L118.
70 1T: 119, 120.
71 1T: 117; L797; 1T: 118.
72 L127, L129; Marshall 1994: 9-12.
73 L112.
74 L119.
75 L119.
76 L118, L119; J. Milton 1995b: 114; Bill: 197.
77 MS Locke f. 11, varak 8; J. Milton 1995b: 102, 111, 114; Bill: 343.
78 MS Locke f. 11, varak 10v-13v, L3328; MS Locke c.41, b.7, Gough.
79 MS Locke f.11, varak 7v-57; L138 vd.; L133.
80 L155 vd.; L154, L157.
81 L137 vd.
82 L200.
83 Locke 1661: 317; Biddle: 307.
84 Locke 1661: 317, 321.
85 Locke 1661: 323.
86 Locke 1661: 326-7.
87 J. Milton 1995b: 114; Abrams: 16; 2T: 241, 212, 210.
88 2T: 211, 212, 211-12.
89 2T: 214.
90 2T: 238, 225.
91 ELN: 173.
92 J. Milton 1997: 145-6, Dewhurst 19633: 11-12; MS Locke f. 19, 42-50, 52-7, 60-3; Walmsley ve Milton: 97, Wood 1891-1900: c. 1, 472, 474; L1681, Walmsley ve Milton: 95.
93 J. Milton 1994: 31; Bourne: c. 1, 88, L163.
94 J. Milton 1995b: 114.
95 Leyden: 7-12.
96 ELN: 109.
97 ELN: 199.
98 ELN: 125-7, I37-9.
99 ELN: 141.

100 ELN: 127, 129.
101 ELN: 129-31.
102 ELN: 165.
103 ELN: 123, 151.
104 ELN: 153, 183, 157.
105 ELN: 173.
106 Locke 1664b: 221-3.
107 Leyden: 247-51, TE: §161; Locke 1692a: 140, 1696a: 318, 1678: 172, 1675: 5.
108 Frank 1980: 186 (BL Add. MS 32554, varak 53v- 54r, 100v- 101r).
109 Frank 1980: 144; BL Add. MS 32554, varak 48r.
110 Frank 1980: 144-6.
111 Frank 1980: 183-8, Dewhurst 1963a: 13 (Locke MS f.19, 212-13, 226-7).
112 BL Add. MS 32554, varak 49r..
113 Frank 11980: 186-7 (MS Locke f. 19, 227, 158), 109-12, 117-21.
114 Frank 1980: 187-8 (MS Locke f.19, 227); MS Locke f.25, 33.
115 MS Locke f.27, 64.
116 MS Locke f.27, 64, 61; L176 vd.; L183.
117 L176, L178, L181.
118 Li84, L18o.
119 L177.
120 L18o.
121 L18o.
122 L180.
123 1T: 159, L175.
124 L198, L2O4.
125 L184, L186.
126 L182.
127 L186, L187; L2O7.
128 L183, L191.
129 L185, L193; L192 vd.; L198, L2O4, L1681.
130 L193, MS Film 79, 12; MS Locke f.12, 6-7 (10-26 Nisan), dB: c. 1,yan kâğıdı, Kelly: 101; MS Locke f. 12, 5.
131 Meynell 1995: 187, MS Locke f.12, 7; L197.
132 Stewart 1981: 24.
133 Locke 1692d: 655; Locke 17053: 1919, Dewhurst 19633: 18-19.
134 Locke 1666a: 266.
135 Locke 1666a: 266-7.
136 Locke 1666a: 267.
137 Locke 1666a: 264-5.
138 Locke 1666a: 264.
139 Frank 1980: 165-6.

3. BÖLÜM EXETER KONAĞI, LONDRA (1666-1675): "YAŞAMIMDAKİ BİR TESADÜF" (Sayfa 81-136)

1 L797.
2 L797.

3 Wood 1820: c. 4, 638-9; dB: c. 1, 283; Dewhurst 1962a (MS Locke d.9, 68); L797, L208.
4 L203, L204.
5 Haley: 27, 185.
6 dB: c. 1, 287; D. Masham: 174.
7 D. Masham: 175, L205, Shaftesbury 1705: 329.
8 D. Masham: 175; L205.
9 Locke 1692d: 658, L209, Locke 1692d: 660, D. Masham: 177.
10 NA PRO 30/24/47/8 (3 Kasım).
11 J. Milton 1994: 31, Bill: 134.
12 Dewhurst 19633: 26; alıntılayan Bourne: c. 1,131 kaynak: NA PRO 3O/24/ 47/22.
13 Locke 1692d: 660, D. Masham: 177, L212.
14 L2 17.
15 L219.
16 L220.
17 L222.
18 L225.
19 Locke 1666b: 207.
20 Locke 1666b: 207, 208.
21 Descartes: 138.
22 Locke 1666b: 208.
23 Locke 1666b: 208, 209; Romanell: 61, 64, Walmsley 2000: 388.
24 L223, L224; MS Locke f.25, 136.
25 MSS Locke f.12, 9, ayrıca Film 79, 10; Locke 1692d: 668; L224; MS Locke f. 12, 12; MS Film 79, 7 (30 Mayıs); D. Masham: 177.
26 D. Masham: 177.
27 Haley: 1 -10. bölümler.
28 dB: c. 1, 28, 74, 90, 155; Shaftesbury 1705: 330, Haley: 220. 29. L182.
29 Haley: 215, MS Locke Film 79, 39-40, 42; BL Add.- MS 5714, Bourne:
30 c. 1, 331-3, L228.
31 L857; D. Masham: 189, Coste: 340.
32 D. Masham: 188-9.
33 Tomalin: 435; L24O, L241; dB: c. 1, 334.
34 Haley: 209, Dewhurst 19633: 35, MS Locke d.11, varak 79v, Boyle 1772: c. 6, 648-9.
35 Sydenham: 237, L1593.
36 Marshall 1994: 42.
37 T: 174.
38 T: 175, 178.
39 T: 176.
40 1T: 145, T: 176, 1T: 128.
41 T: 176-7.
42 1T: 159; T: 177-8.
43 1T: 146; T: 176, 177.
44 T: 180-1.
45 T: 182, 177.
46 T: 183, 184.
47 T: 187, 188, 189.
48 T: 191, 189.
49 Shaftesbury 1705: 329.
50 Dewhurst 19633: 36, Haley: 205.

51 L1593. "Anatomie"nin Locke'a ait olup olmadığı konusunda ihtilaflar vardır (Meynell 1994, J. Milton 1996: 119).
52 Locke 1668a: 87, 89, 88.
53 Locke 1668a: 85, 87.
54 Locke 1668a: 86.
55 Locke 1668a: 86.
56 Shaftesbury 1705: 229-30.
57 Kelly: 8, 71.
58 Locke 1668b: 202, 172.
59 Locke 1668b: 171.
60 Locke 1668c.
61 D. Masham: 188.
62 L225, L232; dB: c. 1, 69.
63 dB: c. 1, 354, Haley: 230, 239, 241-2, 248; Shaftesbury 1669: §§95, 97.
64 Locke 1823: c. 10, 150; L279.
65 Shaftesbury 1669: §96, Haley: 245, Locke 1823: c. 10, 194; Locke 1690a: 57, L1403, L3483.
66 Bourne: c. 1, 244, Brown: 167, dB: c. 1, 354, Haley: 253, MS Locke c.30, L254, L270 vd.; NA PRO 30/24/48/83.
67 Shaftesbury 1705: 331-2; L235.
68 L236, L237.
69 dB: c. 1, 324.
70 L238.
71 Locke 1669: 226. Locke'un gerçekten bunun yazarı olup olmadığı konusunda ihtilaflar vardır (Meynell 1994, J. Milton 1996: 120).
72 Locke 1669: 222, 223.
73 Locke 1669: 223, 224, 224-5.
74 Locke 1669: 223, 225.
75 Locke 1669: 224, 226.
76 Coste: 165, D. Masham: 188.
77 L246, L247, BL Add. MS 5714, varak 17, L251, L252; L248.
78 L243, NA PRO 30/24/47/10.
79 Shaftesbury'den Fell'e, 8 Aralık 1670 (NA PRO 30/24/47/10).
80 dB: c. 1, 341; LL248, L249.
81 L797, Dewhurst 1959b: 373, 1963a: 47, MS Rawlinson c.406, 4.
82 L797, D. Masham: 174.
83 A: 56.
84 L247, L251.
85 L255, Dewhurst 1954b: 491.
86 Brown: 224, L532, Shaftesbury 1705: 332.
87 Locke 16713, L255, L258, D. Masham: 178, Tyrrell'ın, elindeki İnsan Anlağı Üzerine Deneme nüshasına yazdığı bir derkenar. (British Library, c.122); E: Okura Mektup.
88 A: 56, 57-8 (§§1, 2).
89 A: 56, 57 (§§1, 2).
90 A: 61 (§5).
91 A: 73 (§27).
92 A: 57 (§1).
93 A: 61, 56 (§§6, 2).
94 A: 59, 61 (§§3, 6).
95 A: 60 (§4).

96 A: 63 (§9).
97 A: 56 (§1).
98 A: 66 (§13).
99 A: 73, 76, 74, 83, 82 (§§27, 31, 29, 27).
100 A: 77, 57, 77 (§§31, 1, 31).
101 A: 66, 63 (§§13, 10).
102 A: 77, 66, 67-8 (§§32, 13, 15).
103 A: 64, 65, 66, 64, 67 (§§11, 12, 13).
104 A: 72-3 (§26).
105 A: 77 (§32).
106 A: 83, 78 (§§27, 33).
107 A: 85, 80, 84, 84-5, 86 (§§41, 39, 40, 42).
108 A: 63 (§10).
109 A: 68, 69 (§§15, 17).
110 B: §88.
111 L259.
112 L259, L26o.
113 B: §§1. 3.
114 B: §1, Locke 1669: 225.
115 B: §4.
116 B: §§21, 79, 100.
117 B: §§64, 68, 87.
118 B: §§72, 75, 73.
119 Birch: c. 2, 323-4, 328, 427.
120 Locke 1668a: 86, 1669: 225-6, B: §88.
121 L265.
122 Locke 1692d: 670-1, L26a.
123 Cranston: 144, Haley: 297.
124 Haley: 300; alıntılayan Martyn: 248. Bu şiir, Cowley'in Greenhill'e hitaben yazılmış bir kitabında yer almaktaydı.
125 BL Add. MS 15640, 4, 16, Bourne: c. 1, 289-93, L270; MS Locke c.1, 76, 81.
126 NA CO 268/1, 11.
127 dB: c. 1, 366, Locke 1692d: 671; L264, L265, L269.
128 L264.
129 Locke 1676: 402.
130 L265, Haley: 259-60, Bourne: c. 1, 285 vd.
131 Haley: 304, 311, dB: c. 1, 372; L267, dB: c. 1, 260, 373, Bourne: c. 1, 314, MS Locke c.44, 9, 12.
132 L269, Birch: c. 3, 59, 61, 64, 69, 112, Stewart 1981: 26, L270.
133 L267, Haley: 307.
134 Haley: 316-17, Ogg 1956: 344-5.
135 Shaftesbury 1705: 333, Haley: 317.
136 Haley: 317-26, Ogg 1956: 350-6, 64-70.
137 Locke 1692d: 672, L276; CSPC: c. 7 (1669-74), 527 (no. 1151); 531 (no. 1162), MS Locke b.1, varak 21; CSPC: c. 7, 633 (no. 1419); L270 vd., ayrıca bkz.MS Locke c.1, 16-17, ve CSPC: c. 7, kaynak Genel Dizin'de.
138 Haley: 330-43.
139 Haley: 263-4; Kelly: 11-12.
140 L297; dB: c. 1, 420-1, Bourne: c. 1, 333.

141 L295.
142 Dewhurst 19633: 49, MS Locke b.5, no. 10, Bill: 350-2, Prideaux: 34 (7 Şubat).
143 L302, Haley: 389-90, Locke 1823: c. 10, 201, Haley: 399.
144 Locke 1823: c. 10, 152, Haley: 393.
145 Shaftesbury 1705: 330-1.
146 L306, L313.

4. BÖLÜM FRANSA (KASIM 1675 - MAYIS 1679) (Sayfa 137-175)

1 MS Locke c.25, varak 15. L304; MS Locke c.25, varak 15, L523; L303.
2 MS Locke c.25, varak 16.
3 Locke 1675: 1 (14/24 Kasım); Prideaux: 49, L307.
4 L310.
5 Locke 1675: 1.
6 Locke 1677a: 248-50.
7 Locke 1676: 31, 53, 397, 33, 102, 217, 68.
8 Locke 1676: 72.
9 Örneğin, Locke 1676: 34, 44, 47, 54, 55-6, 146-7, 220, 225, 349, 1678: 239.
10 Locke 1676: 52, 365, 16773: 80-1.
11 L307 vd., MS Locke c.31, varak 168; MS Locke f.15, 26, 42.
12 Locke 1676: 252, 254, 16773: 83.
13 dB: c. 1, 442, L310, Locke 1675: 1, 2, 1678: 270.
14 Locke 1675: 4, 7.
15 D. Masham: 192; Locke 1675: 10, L508, Locke 1676: 37, 257, MS Locke c.31, varak 173-5.
16 dB: c. 2, 642; Locke 1675: 9-12.
17 Locke 1675: 25, 1676: 27-34.
18 Locke 1676: 35, L309, L313.
19 Locke 1676: 213-14, 216, 218, 401-2, 406-7; 156-7; 129, 138; 51, 288, 350-3, 434-6, 438-9, 466, 468-9, 483-5, 502, 16773: 39-40; dB: c. 1, 451.
20 Locke 16773: 33-4, 82; L314, L311, L312, L320, Locke 1676: 479.
21 Locke 1676: 455-6, dB: c. 1, 668.
22 Locke 1676: 299, 303, 305, 309-10, vs.; 317, 394; 289-90, 417-22.
23 Locke 1676: 418-19 (Leyden: 276).
24 Locke 1676: 422-3, 424 (Leyden: 277-8).
25 Locke 1676: 427, 428 (Leyden: 280).
26 Locke 1676: 369-70.
27 Locke 1676: 403, 402, 404, 405 (Leyden: 256-7); Leyden: 255.
28 alıntılayan Leyden: 254 kaynak: MS Locke c.28, 42; alıntılayan Bourne: c. 1, 296, kaynak: Locke 1828: xxiii.
29 Locke 16773: 42-3.
30 Locke 16773: 45, 46.
31 Locke 16773: 48-9.
32 Locke 16773: 50-1.
33 L323, L322.
34 L316, L323, L331.
35 Locke 1676: 523, 526, L366, P. Milton 1996.

36 L372, L326.
37 L327.
38 L329.
39 L421, L328.
40 L328.
41 Locke 16776 (kaynak: 16773, 86-140); 16773: 87, 135, 134, 135.
42 Locke 16773: 89, 90, 98.
43 Locke 16773: 124, 122, 114, 125.
44 Locke 16773: 101, 100, 100-1.
45 Locke 16773: 137; 1694C.
46 Locke 16773: 138, L1887.
47 Locke 16773: 97, 96, 115, g6, 104, 143, 149.
48 L324, L331, L323, 1336.
49 L330, L336, L346, L349.
50 L352.
51 Tanner 1929: 306.
52 L373, L376, L381, L384, L387.
53 L383.
54 L386.
55 L335.
56 Cranston: 172.
57 Locke 16773: 152, 299; 1678: 179, 180.
58 L339, L347, L348, L356, Ward 1740: 276.
59 Locke 16773: 290, Romanell: 44; Locke 1678: 36, 47, 159.
60 L546; Locke 16773: 292-3, 1678: 161-2.
61 dB: c. 1, 579; L397.
62 Locke 1678: 108-9; dB: c. 1, 580-1; L428.
63 Locke 16773: 370-1; L359; L360- L364; bkz. Dewhurst 1957; Locke 1678: 189.
64 Locke 16773: 389; 166-7, 353-68; 1678: 47-8, 60-7; L398, Locke 1678: 27-38, 80-4, 90-101.
65 L372, L374.
66 Locke 167713: 419, E: 4.12.10, 14.2, 2.10.9.
67 Locke 1678: 172-89.
68 L383; L390, Locke 1678: 191-2, 195.
69 Locke: 1678, 192-3.
70 L390A, Locke 1678: 219, L396.
71 Locke 1678: 227-8.
72 Locke 1678: 253, 191, 236, MS Locke f.28, 16.
73 L397.
74 Locke 1678: 240, 244.
75 Locke 1678: 271, 253, 252, 255.
76 Locke 1678: 257b.
77 Locke 1678: 257b, 260-1.
78 Locke 1678: 262.
79 Locke 1678: 263.
80 L400; Locke 1678: 270-4.
81 Locke 1678: 281.
82 L404, L405, L406.
83 L407.
84 L399, Locke 1678: 287.

85 L417, Tanner 1929: 321-5, L410.
86 Locke 1678: 300-6.
87 Locke 1678: 315, 316, 317, 318; 316-18,
88 L415, L417, Locke 1678: 321 (4 Kasım).
89 L415, L431, L417; Locke 1676: 255, 459-65.
90 L431, Locke 1678: 335, 347.
91 MSS Locke f.28, 24, c.1, 108, L419, dB: c. 1, 629; MS Locke f. 13, 5 (Şubat 1674); MS Locke c.1, 59, L308; D. Masham: 191; MS Locke f.13, 39, L1585, dB: c. 8, 446.
92 L358, L389.
93 L477, L481, L485, L475, çev. Bourne: c. 1, 429, L508.
94 Locke 1679: 65, 38-56; 1678: 347, 379, 349, 383; L432.
95 L421, L426.
96 Locke 1679: 13-14, 19-20 (ayrıca bkz. 1676: 280, 319).
97 L954; L392, L481 vd.; L476 vd.
98 Cranston: 120; L469 (çev. Bourne: c. 1, 427); L475; L633 vd.
99 L660, L481.
100 L431, L434, Locke 1679: 90-2, L467.
101 L467, Locke 1679: 92-4.

5. BÖLÜM THANET KONAĞI VE LONDRA (MAYIS 1679 - EYLÜL 1683) (Sayfa 177-227)

1 L312, l351; Haley: 21-3. bölümler; L467.
2 D. Masham: 179, Bourne: c. 1, 411.
3 Haley: 516-18.
4 Bourne: c. 1, 414, Haley: 517-28.
5 Haley: 466.
6 L473, L475, Locke 1679: 103; D. Masham: 179.
7 L565; Wood 1891-1900: c. 2, 431.
8 L473, L475, L483, Locke 1679: 97; L483, L499, Locke 1679: 65, 97, 124-5, 129.
9 dB: c. 2, 15, 39, L497, Locke 1679: 94-5; Locke 1679: 65; L478, L492, L508.
10 L475, L600, L666.
11 Forbes: 7, dB: c. 2, 17, 39; L469.
12 L466 vd.; L600; L473.
13 l517 vd.; L510 vd.; L556 vd.; L517 vd., Locke 1679: 33-64.
14 L470 vd.; l501; L502.
15 L497, L508; L560 vd.; L587.
16 L503, L492.
17 Haley: 544, L503, Locke 1679: 133, dB: c. 2, 103; Locke 1679: 146-7; L509
18 Locke 1679: 159; Haley: 537, 548-9, 556; L508.
19 L544.
20 Locke 1679: 187; L523; Locke 1680a: 3, 5-7.
21 L492 vd., Philip ve Morgan: 681; L587.
22 Locke 1680b, L528.
23 Locke 1680a: 3; 1679: 189, 1680a: 8-9; Bourne: c. 1, 436.
24 Locke 1680a: 10-17.

25 Locke 1680a: 19 (12 Şubat); L511.
26 L543, MS Locke c.26, varak 68; Locke 1680a: 19-50.
27 Locke 1680a: 34, 43, 165, L532.
28 Locke 1680a: 50; Beddard 1997a: 854-5; L528, dB: c. 1, 418, c. 2, 154; L561, dB: c. 1, 418, L572, L612.
29 Locke 1680a: 76; 65-9, L531; L531, Locke 1680a: 50; 168, L538; L545; L556; Locke 1682: 45-6.
30 L544.
31 L565.
32 Knights: 382.
33 Haley: 576; Locke 1680a: 107-11 (31 Mayıs-4 Haziran).
34 Locke 1680a: 124-5, L554; Locke 1680a: 125 (30 Haziran-1 Temmuz), 1679: 105, L551; Locke 1680a: 127.
35 L554, Locke 1680a: 138 (7 Temmuz), L556.
36 Haley: 584, Locke 1680a: 143 (21 Temmuz), 145 (31 Temmuz), 145-9.
37 L541, L558, L561, L565, Cranston: 197.
38 L565.
39 Locke 1680a: 155, 162 (11-27 Ağustos); Haley: 587.
40 L565; Locke 1680a: 167.
41 Haley:587(11 Şubat), 587-93; Locke 1680a: 172- 4; L569 vd.
42 L580, Locke: 1680a: 184 (7 Ekim); 1584; Locke 1680a: 187, L593; Locke 1680a: 185-6 (14-16 Ekim), L590; Locke 1680a: 191, 182-3, L577, L580, L596, L609.
43 L626.
44 Locke 1680a: 191; Haley: 597-602, 615-18, 620-2.
45 Locke 1681 a: 4 (14 Ocak), 10, 6-7 (18 Ocak).
46 L614; L620; Locke 1681a: 7 (3 Şubat), 68; L817.
47 alıntılayan Locke 1681b: 14.
48 Locke 1681b: 30, 8, 1.
49 Locke 1681b: 60.
50 L2498.
51 Locke 1681b: 9, 10, 31.
52 Locke 1681b: 26.
53 Locke 1681b: 26, 30, 26, 11.
54 Locke 1681b: 76, 5, 86, 43.
55 Locke 1681b: 131, 23, 59.
56 Haley: 620-2, Beddard 1997b: 868-72.
57 L618, L620, Locke 1681a: 68, 9.
58 L620, Locke 1681a: 18-19, 22-3.
59 L625, L624, Locke 1681a: 29.
60 Haley: 632-9; alıntılayan Haley: 639. -
61 1633; Haley 632, 638; Locke 1681a: 29 (30-31 Mart), 38 (6 Nisan).
62 Prideaux: 134.
63 Locke 1681a: 33-8 (Aaron ve Gibb: 114-16); 54, 59, 60 (11 -16, 17- 19 Mayıs), L645; Locke 1681a: 41-2, 44, 45.
64 Locke 1681a: 60 (20 Mayıs); L638; L640; Locke 1681a: 66, 67 (10, 11 Haziran); dB: c. 2, 397, L634 vd.; L673.
65 Locke 1681a: 74-83, 113-14 (Aaron ve Gibb: 116-18); 83, 87; L636 vd.
66 L645.
67 Haley: 654; Locke 1681a: 91, Haley: 656, Milton ve Milton: 187.

68 Locke 1681a: 91 (9-10 Temmuz), 104, 105 (16-19 Temmuz).
69 Locke 1681a: 108; L656; Locke 1681a: 92-104 (14 Ağustos); Prideaux: I39-40; MS Locke b.1, varak 48 (17 Ağustos).
70 Haley: 663; Locke 1692d: 676, 1681a: 113; L653, ayrıca Haley: 662.
71 Haley: 664-5, 667, Milton ve Milton, Locke 1681a: 138, 146, 147, Prideaux: 115.
72 Locke 1681a: 113; L.594 vd.; Locke 1681a: 123, MS Locke c.31, varak 48.
73 Haley: 670; Prideaux: 115, L667; Haley: 675-82.
74 L677; L704 vd.; L693. "Philoclea"nın anlamına dikkat çektiği için Roma Hutchinson'a teşekkür ediyorum.
75 dB: c. 2, 479, L683, Cranston: 214, L705, L709.
76 Locke 1682: 17 (8-9 Şubat); 1692d: 676 (10 Şubat); L684.
77 Locke 1682: 18; L684, Locke 1682: 33-4; L688.
78 Smith 20; L684; L687, L696, L699.
79 Haley: 691; Prideaux: 129 (14 Mart), 131 (19 Mart).
80 L690, Locke 1682: 19, 32, 44, 47, 52; 1692d: 676-7.
81 Locke 1682: 58 (27-28 Nisan), L706; Locke 1682: 61 (25-26 Mayıs), L709; Locke 1682: 62 (27-28 Mayıs), 63 (30 Mayıs); 62, L715.
82 Haley: 710, P. Milton 2000: 651.
83 Haley: 710-11.
84 Locke 1682: 91-2.
85 L709, L714 vd.; Locke 1679: 95, 116, 178, 1680a: 115, 1681a: 152, 1682: 90; 75, L723; Locke 1682: 87, 89; 73, 76, 78-9.
86 L709, L724; Locke 1682: 83, 86 (8-22 Ağustos); 88, 86.
87 Locke 1682: 94; Haley: 29. bölüm; P. Milton 2000: 655, Haley: 715, 718-22; 728-9.
88 Locke 1682: 94, 95, 97, 100; Prideaux: 134.
89 Locke 1682: 109 (4 Aralık); 1683: 3 (17 Ocak); L753.
90 L753; Locke 1683: 19.
91 Locke 1683: 24, 44-8; L760; Locke 1683: 44-55; L762, Locke 1683: 56-78 (22-28 Mart).
92 L766; Locke 1683: 92.
93 T1: 209; Filmer: 4, 2, 3.
94 T1: §5.
95 T1: §§6, 9.
96 T1:§§86, 87.
97 T1: §91.
98 T1: §92. 99- Ti: §94.
100 T1: §§108, 123.
101 T2: §§22, 19.
102 T2: §6.
103 T2: §8.
104 T2: §77.
105 T2: §§85, 89, 3.
106 T2: §§95, 22.
107 T2: §85; Farr: 281.
108 T2: §§100, 101.
109 T2: §104 (vurgu sonradan eklenmiştir).
110 T2: §§134, 135.
111 T2: §143-4.
112 T2: §§156, 216, 155.
113 T2: §167.

114 Ta: §240.
115 T2: §§226, 223, 225, 210.
116 D. Masham: 179.
117 Haley: 717-18, P. Milton 2000: 660; Locke 1683: 93 (24-25 Nisan); 94; Ashcraft: 379-80, P. Milton 2000: 661.
118 Locke 1683: 106 (29 Mayıs); Ashcraft: 388, P. Milton 2000: 662-3.
119 Ashcraft: 383, P. Milton 2000: 663; L768, Locke 1683: 81, L769; MS Locke c.25, varak 35, Locke 1683: 111.
120 Locke 1683: 115, 111; 1692: 682 (21 Haziran).
121 L767, L755; Locke 1683: 112, 117.
122 P. Milton 2000: 663-4, Haley: 717-18; Prideaux: 139-40 (12 Kasım 1684).
123 P. Milton 2000: 666-7.
124 Locke 1683: 119; Wood 1891 -1900: c.. 2-4, muhtelif yerlerde CSPD: c. 25 (Temmuz-Eylül 1683), 325, 381.
125 Locke 1692d: 683; 1683: 119.
126 CSPD: c.25 (Temmuz -Eylül 1683), 109-10 (13 Temmuz).
127 Beddard 1997b: 892 -7.
128 Beddard 1997b: 897; Locke 1683: 120; 131, MSS Locke f.29, 10; c.19, 22; L770; Locke 1683: 122-4, L771.
129 Locke 1683: 119; MSS Locke c.19, 22-3; b.5, no. 6-8, b.8, no. 11 (dB: c. 2, 599), no. 173-4.
130 L770, L773, L771, L772.
131 L771; Locke 1683: 123 (7/17 Eylül), 126.
132 L770, Locke 1683: 124, L771.
133 Wood 1891-1900: c. 3, 72, 69, 71; Beddard 1997b: 898-900.
134 D. Masham: 179-80.

6. BÖLÜM HOLLANDA VE BİRLEŞİK EYALETLER (1683-1688) (Sayfa 229-309)

1 L801.
2 Locke 1683: 123, 125, 142, 155, 1684: 98.
3 L771, Locke 1683: 126-7, 141, 129-30.
4 L773; dB: c. 2, 601, Withington: 380, BL Add. MS 5714, varak 8r, MS Locke f.12, 12 (19 Eylül 1667), L771.
5 dB: c.2, 738, Le Clerc: 11; Locke 1684: 1, 4, 79, 83.
6 Locke 1683: 161, 162; 1684: 59.
7 Le Clerc: 11; Limborch'tan Masham'a (1705) alıntılayan Bourne: c. 2, 6.
8 L801, Locke 1684: 8-9, 10- 11, 19-26, 32, 33, 34, 56.
9 L801.
10 L801.
11 L775.
12 L797, Locke 1684: 230.
13 Locke 1684: 28, L774, Locke 1683: 163, L777.
14 Meynell 1993: 245; Locke 1686b: 334, 336; L495, L510, L536, L552, L796.
15 L811, L814, L818.
16 Locke 1684: 77-8.
17 Locke 1684: 107-15; L777, L779.

18 L787; Locke 1684: 105, 114-21; L784.
19 Locke 1684: 122.
20 L785.
21 Locke 1684: 176-203, L866.
22 Locke 1684: 203, 204, L797, Locke 1684: 209-11; 36-55, 67-71, L794.
23 Locke 1684: 212-23.
24 L800, L791, L809.
25 L807, L844, L23I5.
26 L782.
27 L845, L844.
28 L782, TE: §§1, 14, 42, 135, 140, 141, 147.
29 L782; Withington: 375; TE: §7, L600, ayrıca L605.
30 TE: §§13, 15, 21, 22.
31 TE: §§33, 34, 36.
32 TE: §§38, 39.
33 TE: §118; L822, ayrıca TE: §120.
34 L8907, L822, ayrıca TE: §§150-4.
35 NA PRO 30/24/47/22 (8/18 Kasım).
36 Locke 1684: 227, L797, L645.
37 6/16 Kasım; alıntılayan King 1884: 149-50 kaynak: NA PRO 3O/24/ 47/22.
38 D. Masham: 180, MS Locke c.25, varak 42.
39 alıntılayan Bourne: c.1, 484-5 kaynak: NA PRO 30/24/47/22 (8/18 Kasım).
40 D. Masham: 181-2.
41 dB: c. 2, 657, Prideaux: 139 (Ellis'e 12/22 Kasım).
42 L795.
43 alıntılayan Bourne: c. 1, 485 kaynak: NA PRO 30/24/47/22; BL Ballard MS 12, varak 5 (alıntılayan B.: 40).
44 BL MS Add. 41810, f. 187r-88v.
45 Wood 1891-1900: c. 3, 117.
46 dB: c. 2, 661.
47 L797. İronik olan şu ki bu mektup şu anda Christ Church'ün kütüphanesinde bulunuyor olsa da kütüphane mektup hakkında yapılan ilk soruşturmaları bile yalanlamaktadır.
48 Shaftesbury 1705: 330.
49 Prideaux: 139 (Ellis'e, 12 Kasım 1684); dB: c. 2, 623; Locke 1683: 156, 1684: 37, vs.; 230 (30 Kasım).
50 Shaftesbury 1705: 330; CSPD: (Mayıs 1684-Şubat 1685), 285.
51 L801; Cranston: 250.
52 L801.
53 dB: c. 2, 665; L797.
54 L795, L801.
55 Le Clerc 13.
56 Add MS 17677 (GG), varak 262-6.
57 L792, L793, L794.
58 Bourne: c. 2, 17.
59 Locke 1684: 232 (16 Aralık); 1685: 257; BL MSS Add. 41810, varak 188v; 41812, varak 85v.
60 L822, L801; Locke 1685: 258, 261 (1-14 Şubat), L810; Locke 1685: 267, 268 (15-20 Nisan); BL Add. MS 41812, varak 34r (Skelton'dan Middleton'a, 24 Nisan/4 Mayıs 1685).
61 Earle: 52, 76.
62 Le Clerc: 13, Locke 1685: 277.

63 BL Add. MS 41817, varak 5r. Hollandacadan çeviri yaptıkları için Jan ve Susan van der Werf'e teşekkür ediyorum; Willcock: 339.
64 BL MS Harleian 6845, varak 270v, 277r, Grey: 112, 118, Bourne: c. 2, 20, Cranston: 252, Pringle.
65 Ashcraft: 465.
66 BL Add. MSS 41823, varak 13r; 41812, varak 58v (Skelton'dan Middleton'a, 8/18 Mayıs 1685); 17677(GG), varak 262-6 (Skelton'dan Hollanda Parlamentosu'na, 17 Mayıs 1685) (bir kısmı King 1884: 154-5'te yeniden basılmıştır); Sloane MS 19836, varak 38.
67 Locke 1685: 273; BL Add. MSS 41812, varak 70v, 85v, 41817, varak 125, Ashcraft: 465-6, BL Add. MS 41812, varak 100; Le Clerc: 13.
68 Le Clerc: 13; Limborch'tan Masham'a, 13 Mart 1705, alıntılayan Bourne: c. 2, 22-3; BL Add. MS 41818, varak 229v, L825, Locke 1685: 282 (16 Temmuz); BL Add. MSS 41817, varak 125 (10 Haziran), 218v (8/18 Temmuz), ayrıca 41812, varak 138r (7/17 Temmuz), 41817, varak 218r-v.
69 L824, L825.
70 L805, L827, L823.
71 L823, L827.
72 dB: c. 2, 758; L827, L830, L837, L896, L1003.
73 L751, L752; L709, L748, L820, L815.
74 L830, L839, L837.
75 E: 1.1.5.
76 Le Clerc: 13; Limborch'tan Masham'a, 6 Nisan 1706 (alıntılayan Bourne: c. 2, 24-5).
77 MS Locke f.34, 6, Locke 1685: 289, L829, L831.
78 L834.
79 L834.
80 E: 1.1.2.
81 E: 1.1.5.
82 E: 1.1.4, 5, 6.
83 E: 1.2.1.
84 E: 1.3.14, 1.2.1
85 E: 1.2.2, 4-5.
86 E: 1.3.10, 9.
87 E: 1.3.5.
88 E: 1.3.6, 13.
89 E: 1.4.1, 8.
90 E: 1.1.3.
91 E: 2.1.2, 6.
92 ET: 6.
93 dB: c. 2, 728, L828; L893 vd.
94 BL MS Add. 41812, varak 224 (kaynak: Utrecht'ten Skelton'a, 2/12 Kasım 1685).
95 MS Locke f.28, 95, 96; BL Add. MS 41812, varak 218 (8 Kasım); Limborch'tan Masham'a (26 Mart 1706), alıntılayan Bourne: c. 2, 25, dB: c. 2, 760, L1131; dB: c. 2, 611.
96 Limborch'tan Masham'a, 13 Mart 1705 (Bourne: c. 2, 34), Le Clerc: 13; J. Milton 1993: 52ff., Locke 1684: 97 (17 July), dB: c. 2, 744.
97 Locke 1674.
98 ET: 4.
99 ET: 5, 9, 6.
100 ET: 9.
101 ET: 9, 10, 28.

102 ET: 11, 12.
103 ET: 12, 25.
104 ET: 40, 45, 46, 47.
105 ET: 47, 49, 48.
106 ET: 13, 14.
107 ET: 16, 20, Locke 1681b: 103.
108 L1554, L2812; ET: 43-4, 29, 26, 25, 28.
109 ET: 56, 24, 56.
110 Le Clerc: 13, 14; Bourne: c. 2, 42-3, L814, L818, L790, L926, Cranston: 293.
111 L844.
112 L844.
113 L844.
114 L844; L623, L849, MSS Locke c.31, varak 98, d.1, 101, Locke 1679: 93-4; MSS Locke f.34, b.1, c.1, c.26, f.11, f.12, f.13.
115 Bourne: c. 2, 26; Locke 1683: 109, dB: c. 3, 5, 7, 58, Anselment: 951, L1086, L883, L876; L851 vd.; L851.
116 Coste: 165, D. Masham: 189-90; L861, TE: §143.
117 L851; Locke 1686a: 17 (22 Haziran), 18 (11 Temmuz); L854, L857, L859, Locke 1686a: 22-3.
118 L860, L867, L872; L873.
119 L879.
120 L865.
121 L874, dB: c. 3, 39-40.
122 L877, Locke 1686a: 48; L879, L874, dB: c. 3, 60, de Beer 1974: 37-8; Ellis: c. 1, 177-8.
123 Bourne: c. 2, 55, de Beer 1974: 35, 38; L879; L889.
124 L849, L871, L886.
125 L886.
126 E: 2.33.19.
127 E: 3.3.4, 6.
128 E: 3.3.1 1, 17.
129 E: 3.6.28, 30, 31.
130 E: 3.10.8, 9.
131 E: 3.6.3, 3.17.
132 E: 4.3.16; TE: §193; E: 3.3.17, 6.10.
133 E: 3-6-2.
134 E: 3-5-3. 14.
135 E: 3-5-14; 4-3-29. 1-2.
136 E: 4.8.8.
137 E: 4.1.2.
138 E: 4.6.9; 4.3.25; 4.12.9.
139 E: 3.3.18; 2.31.6.
140 Locke 1681a: 78; E: 3.11.16.
141 E: 4.12.9-10, 1.1.5.
142 E: 1.1.2, 4.18.2, 4, 6, 10, 7.
143 E: 4.18.2; Locke 16813: 35.
144 L886, E: 1.4.23, 25.
145 L991.
146 Le Clerc: 14; dB: c. 3, 146, L914, L974, L906; MS Locke f.34, 10 (7-9 Şubat); L905.
147 Le Clerc: 14; L905, L917.

148 L943, L901; L890 vd.; L907, L929.
149 L943.
150 L947; dB: c. 2, 620; MS Locke c.31, varak 98, Locke 16873: 3, 1686a: 50.
151 L974, L978; dB: c. 3, 290.
152 L932, L939, L968, L985.
153 L982, L957.
154 L946, L955, L982.
155 L989, L1000.
156 MS Locke f.34, 14 (16 Aralık); L991, L993, L999.
157 çeviren ve alıntılayan Bourne: c. 2, 99; Le Clerc: 15.
158 L1003, L1004, L1026, L999.
159 L1025 vd.; L1044, L1026; L1024, L1024A, L1053, L1035; L1040.
160 L998, L1004, L1020 vd.
161 L999.
162 Shaftesbury 1705: 330.
163 L1085.
164 L1017, MS Locke f.34, 16 (5-6 Mart); Locke 1688a: 318 (29 Mart).
165 L1026, L1020, L1030; D. Masham: 192.
166 L1042, L1077.
167 L1020, L748.
168 L1030, L1028.
169 MS Locke c.25, varak 16, 17; Locke i679: 117-18; L1050; L748, Locke 1683: 3, 1684: 88, MS Locke f.29, 26.
170 L1038.
171 L1045.
172 L1047, L1050, L1046, L1060.
173 Coste: 170, D. Masham: 191.
174 L1026.
175 L1019; NA PRO SP 45/12 (Steele no. 3828'deki gibi).
176 L1047, D. Masham: 182, L937.
177 L1047, L1050; dB: c. 3, 450, L982.
178 L1050, L1057.
179 L1019, L1057.
180 Locke 1688a: 318, 319, MS Locke f.34, 16, L1038, L1042; Locke 1688a: 319 (21 Nisan), L1032, L1049; L1068, Locke 1688a: 319, L1042.
181 L1026, L1070, L989; Locke 1688a: 322-7, L1083; L1085, L1077.
182 L908, L1000, L1019, L1027.
183 L1085.
184 L1096.
185 Baxter: 235-6.
186 L1110, L1107, L1100.
187 L1100, ayrıca L1107; dB: c. 3, 539, L1100, L1101; Locke 1689a: 5; 2-5, L1102; L1127, Locke 1689a: 11, MS Locke f.34, 18-21.
188 Avam Kamarası tebliğleri: c. 10, 9, 10-11, L1102.
189 L1105, L1107; Locke 1689a: 6, 7, L1114; Goldie: 125, J.'Milton 2004: 223, dB: c. 3, 569.
190 L797, L746; L1378.

7. BÖLÜM LONDRA (ŞUBAT 1689 - ARALIK 1690) (Sayfa 311-347)

1 L1121,L1117, Locke 1689a: 7, L876; L1096, L1121; L1131.
2 Avam Kamarası tebliği: c. 10, 36 (27 Şubat), L1116.
3 Avam Kamarası tebliği: c. 10, 36, L1131.
4 D. Masham: 182-3, Lm6, dB: c. 3, 573.
5 L1116.
6 L187, L1116.
7 Baxter: 248, L1127.
8 L1117, ayrıca L1121, L1124; L1120.
9 L1127, ayrıca L1125; L1127.
10 L1120; L1122; L1127, L1128, Horwitz: 24-6, 28- 9; L1147.
11 L1131, L1134, L1147; L1172, L1178, L1182, L1187; L1131.
12 L1146, ayrıca L1158; Limborch'tan Masham'a, 24 Mart 1705, alıntılayan Montuori: xxi.
13 Locke 1689a: 29 (18 Mart); 1690a: 44; L1102; L773; MS Locke c.25, varak 39.
14 L1129, L1128.
15 CTB: c. 9, 110 (8 Mayıs 1689); D. Masham: 182; L1710, L2461; MS Locke c.2, 70.
16 L1184; MS Locke c.25, varak 47 (10 Şubat); MS Locke c.25, varak 47; NA SP 44/236, 186 (CSPD: William ve Mary (1689-90), 455 (10 Şubat 1690)).
17 MS Locke c.25, varak 42v; varak 41v, D. Masham: 182.
18 Wood 1891-1900: c. 3, 316 (6 Aralık 1689/3 Mart 1690), D. Masham: 182.
19 L1172, MS Locke b.1, varak 109.
20 L1152; L1156, L1176, L1177, 1185 vd., Locke 16g0a: 38, 39, MS Locke c.1, 46.
21 dB: c. 3, 661, L1165.
22 L1166, L1173.
23 L1165.
24 L11 66, ayrıca L1173; L1171; L1192; L1167; dB: c. 8, 444-6.
25 L1158; MS Locke b.5, no. 14; L1147; dB: c. 3, 623; Montuori: xxxi, xxxv- xxxvi, L1182.
26 Locke 1823: c. 10, 156-7, 1689e: 6. kural, L1562.
27 Cranston: 326; T1: Önsöz.
28 Laslett 1960: 47.
29 T2: §§171, 205, 20, Laslett 1960: 299, 400, 420; T2: §131, Laslett 1960: 4.27, 368, 371; T2: §222, Ogg 1955: 186-8.
30 T2: §§219, 220, Laslett 1960: 428-9.
31 L1213, Locke 1689a: 29, MS Locke f.29, 36.
32 L1213, L1225; dB: c. 8, 449-50.
33 E: İthaf.
34 D. Masham: 183, Locke 1689a: 18, E: İthaf; L1184.
35 Axtell 196513: 154-7, 1969: 175-6, Brewster: c. 1, 339, King 1884: 209-16.
36 E.2: 4.10.18, Locke 1729 (çev. Bennett ve Remnant: 5).
37 Locke 1729 (çev. Bennett ve Remnant: 5).
38 L1200, L1213, L1225, L1220.
39 L1225, 1352.
40 L1225.
41 L1239.
42 L1248, dB: c. 2, 610.
43 L1256.

44 L1266, L1277.
45 L1225, L1266, L1277, L1312.
46 L1312.
47 dB: c. 4, 116, L1312.
48 L1283.
49 L1285, L1288, L1298.
50 Farr ve Roberts: 386, Locke 1690d: 395, 398, 395.
51 Locke 1690d: 395, 396, 397, 396.
52 L1264, L1271; L1301, L1317, L1332; Locke 1690a: 44 (29 Nisan); D. Masham: 183-4; Burnet 1823: c. 3, 275; alıntılayan Hattendorf: 14; L1099.
53 L1292.
54 L1290.
55 L1299.
56 P1: 2-3; LT: 10; P1: 3, 5, 12, 14-15, 12-13, 24, 14, 16, 18.
57 L1325.
58 2LT: 73, 76-7, 126, P1: 18- 19.
59 2LT: 102, 128.
60 L1325, L1330.
61 Locke 1690a: 48, 49, MS Locke f.34, 26, L1301., L1305, L1307; MSS Locke f.29, 63, f.34, 27, Locke 1690a: 51 (17-30 Haziran); Locke 1690a: 51, MS Locke c.1, 221, 223.
62 L1301; sonraki baskılarda E: 1.3.13; E: 2.27.10-12; 2.28.10-12.
63 L1309, L1307.
64 E: 2.28.12, 8.
65 L1309.
66 L1307, L1309; E: 2.28.8, vurgu bana ait.
67 MS Locke f.29, 63 (15 Temmuz), L1313; Locke 1690a: 56 (17 Eylül), MS Locke f.29, 63, L1314, L1315, L1322.
68 Kelly: 16, 126-9, L1345, L1348, L1350.
69 SCIM: 5, 10.
70 SCIM: 11.
71 Kelly: 71, SCIM: 76, 29.
72 Kelly: 71, SCIM: 30.
73 SCIM: 33.
74 SCIM: 40.
75 SCIM: 40.
76 SCIM: 42, 31, 22.
77 SCIM: 72.
78 Kelly: 129.
79 Kelly: 42, 45; D. Masham: 185-6.
80 Kelly: 17.
81 SCIM: 81, 83, 87, 88.
82 Kelly: 17, Horsefield: 38.
83 SCIM: 103. .
84 L.323 vd.; Locke 1690a: 34, 35, 37, 40, L1244 vd.; dB: c. 4, 148.
85 Locke 1690a, 58 (14 Ekim), MS Locke f.29, 63, L1326.
86 Locke 1690a: 59 (27 Ekim), MS Locke f.29, 63, f.34, 29; L1333.
87 L1344, L1345, L1351, L1355.
88 L1342, Locke 1690a: 65 (13 Aralık), MSS Locke f.29, 63, f.34, 31.

8. BÖLÜM OATES (OCAK 1691 - ARALIK 1695) (Sayfa 349-422)

1 L2281.
2 L.1357.
3 Locke 1691a: 81, MS Locke f.34, varak 31 (5 Ocak); L1353, Locke 1691a: 82 (17 Ocak); L1356.
4 D. Masham: 170-84.
5 D. Masham: 170, 184; dB: c. 4, 122, L1353.
6 L1322, Locke 1691a: 90 (8 Mayıs Cuma).
7 L1375.
8 L1758, L2603, Cranston: 344.
9 L2096, L3409, L1433; MS Locke f.34, varak 6or, 64r, L2825; MS Locke f.34, varak 6or, 64r.
10 Locke 16993:417; 16923; 147, 16933: 181, L2368 ve Bonville'den gelen diğer mektuplar, L1839 ve Freke ile diğer mektuplaşmalar, L3452 ve Francis Limborch'dan gelen diğer mektuplar, L2684 ve Samuel Locke'tan gelen diğer mektuplar, MS Locke c.2, 27; MS Locke c.1, 232, 265, 230, 338, TE: §67.
11 Cranston: 344, D. Masham: 192; Locke 16923: 164, L1345 örneğin, L1429, L1572.
12 Cranston: 343, L3163, Locke 17053: 1918; MS Locke c.25, varak 62; L1360, L1371, L1386.
13 L1378, L1477, L1885; MS Locke f.17, bkz. dB: c. 4, 284; L1430, L1424, L1420; L1403, L1420 ve Tyrrell'dan gelen diğer mektuplar, L1528, L1529, Locke 1691a: 98, 1692a; 151-3.
14 L620, L801, L879; Locke 1692a: 172; Harrison ve Laslett: 18, 30-2.
15 L3556.
16 L1450, Locke 1691a: 85, 105, 108, 113, L1449, L1476, L1378.
17 Locke 1691a; 84, 88 (30 Mart-9 Nisan), 90, 95 (8-28 Mayıs), 97, 103 (13- 25 Temmuz); Locke 1691a: 94, 96.
18 L1397, L1403, L1411; Locke 1691a; 103 (31 Temmuz), 101 (8 Ağustos); L1413, L1414; L1420.
19 L1413, L1406; Locke 1691a: 101 (24 Ağustos), 102, L1406; L1406, L1537.
20 Locke 1691a: 104 (9 Eylül, 12-18 Eylül); L1418; Locke 1691a: 105, 107; L1422; MS Locke f.34, varak 42r (21 Ekim).
21 L1423; dB: c. 4, 17, L1586, L1625, L1628; L1423, Locke 1691b, Kelly: 131, L1435, L1436, L1440; L1439, L1440.
22 L1455, dB: c. 4, 367, 373.
23 L1422.
24 Locke 1691a; 108- 1; L1448, Hunter: 113f., Maddison: 176, L1519.
25 Locke 1691a: 111 (21 Kasım), L1431; MS Locke f.34, varak 42r, L1433, L1435; L1369, L1370, L1376, L1416.
26 L1431; L906, TE: §156, L829, L844, L845; L1431.
27 Locke 1691a; 112 (27 Kasım); Boyle 1692: İlan, Locke 1691a: 114 (2 Aralık), L1433.
28 L1435, L1471, L1440, L1442.
29 L1444; dB: c. 5, 738, L2809, MS Locke d.9.
30 L1510.
31 L1462, L1467; L147; L1472, Locke 1692a: 130, L1476 vd.; L1476.
32 3T: 141-2, Locke 1692a: 130 (3 Mart); L1483, D. Masharn: 192, L1488.
33 L1497, Locke 1692a: 132, 137 (22-30 Nisan), Locke 1692a; 137 (10 Mayıs); L1499, L1501, L1480, L1533.
34 L1465, L1499; L1450; L1466.
35 L1519.
36 L1501; Locke 1692a: 139 (13 Mayıs).

37 L1501, dB: c. 4, 453; L1501, L1502.
38 Locke 1692a: 140 (15 Haziran); L1506; Locke 1692a: 140.
39 Üzerinde "20 Haziran" tarihi vardır; L1517, Locke 1692a; 170.
40 2LT: 63, 64, 76.
41 3LT: 546, 213, 2LT: 89.
42 3LT: 143, 163.
43 L1473, L1511.
44 3LT: 331, 320, 410, 145.
45 3LT: 153, 327.
46 3LT: 154.
47 MS Locke f.34, varak 46r, Locke 1692a: 141, 142, L1507, L1509.
48 Locke 1823: c. 9, 289; L1515, L1530.
49 L.1530, L1857, L1538.
50 L1538.
51 L1530, L1538.
52 Boyle'un vasilerinden biri olan John Warr'dan oğluna (alıntılayan Maddison: 203), L1517.
53 NAT/27/13, 326 (CTB: c. 9, 1731 (20 Temmuz 1692)); 1/27/9, l8 (CTB: c. 8 (1685-9), 38 (9 Mart 1685)).
54 MS Locke c.19, varak 127, L1542, L1545, L1551, L1563.
55 Locke 1692a: 149 (13 Ağustos), L1532, L1510.
56 Locke 1692a: 150 (5 Eylül), 1705a: 1933; Locke 1692a; 153 (8 Eylül), L1538, Locke 1692a: 161, ayrıca MS Locke c.42, 290, ayrıca L1534, L1535, L1544, L1562.
57 Locke 1692a: 167 (18 Ekim), L1556, L1565.
58 dB: c. 4, 443, L1492,
59.
60 L1559, L1564,
61 L1576, L1575.
62 L1595, L1606.
63 L1325, Locke 1692c: varak 107r, 108r.
64 L1567.
65 L1590, L1608.
66 Locke 1705a: 1933-5, 1692a: 169 (18 Kasım), L11572, L1571; L1571, L1573, L1588.
67 Boyle 1692; L1583; Locke 1692d, L197.
68 Locke 1692a: 171 (26 Kasım), L1571, L1589.
69 L1579, L1544.
70 L1592.
71 E: 2.21.14, 20, 21, 27, 29, 25; L1544; E: 2.21.29; L1544, 31. kesim.
72 L1579.
73 L1659.
74 L1548 vd., L1586; L1596, Kelly: 22; L1586, Locke 1695b, L1598, Horsefield: 42.
75 Kelly: 23, Locke 1695b: 129.
76 L1601, L1598; Locke 1693a: 177 (7 Şubat), L1601; Locke 1693a: 178-80.
77 Locke 1693a: 177, L1598, NA AO/ 1/2303/2, MS Locke b.5, no. 12-13, c.1, 239; MS Locke c.25, varak 48; CTB: c. 17 (1702), 732, 735 (28 Haziran 1694), MS Locke c.25, varak 49.
78 L1601, Locke 1693a: 180 (18 Şubat); L1610; L1607; L1609, L1620, L1064, £f.2: 2.9.8.
79 L1620, Locke 1693b, MS Locke d.3, 89.
80 Locke 1693b: §§14, 10.
81 Locke 1693b: §§4, 52, 4.
82 Locke 1693b: §52, 16930: §3.

83 Locke 1693c: §14.
84 Locke 1693c: §35.
85 L1620, Yolton ve Yolton: 47, dB: c. 4, 627; L1643, L1644, Yolton ve Yolton: 48; L1609, L1622, L1652; TE: §106, L1655, TE: §107, L1661, L1665.
86 L1619; Locke 1693a: 181 (24 Mart); MS Locke d.9, L1625, Locke 1693a: 185 (18 Nisan); L1627, MS Locke d.9, c.1, 239, Locke 1693a: 181-2.
87 L1608, L1626, MS Locke f.34, varak 5or (6 Mayıs, 13 Mayıs), L1630.
88 Locke 1693a: 185 (22 Mayıs), L1635, Locke 1693a: 185-93, L1634.
89 Locke 1693a: 193 (2 Temmuz), MS Locke d.9 (2 Temmuz 1693), Locke 1693a: 193 (10 Temmuz), 196-7.
90 L1643, L1652, L1655, E2: 2.21.35.
91 E2: 2.21.43, 71.
92 L2105, E2: 2.21.56, 52.
93 L1647, L1655; L1609, E: 2.1.12, E2: 2.27.-, L1655.
94 E2: 2.27.1, 3; Locke 1683: 107.
95 E2: 2.27.8, 6.
96 E2: 2.27.9, 10.
97 E2: 2.27.19, 25.
98 E2: 2.27.18, 26, 20, 22.
99 L1661, L1685, L1693, ayrıca L1712, L1744.
100 L1659, Brewster: c. 2, 142, L1663, L1664.
101 L1405, L1663.
102 L1665, L1679; L1686, L1698, L1704; MS Locke f.34, varak 53r; dB: c. 8, 446.
103 L1821
104 L1650, L1692, L1702, MS Locke f.29, 146 (16 Nisan), L1741; L1690, L1718, L1719; L1696, L1703, L1709, Locke 1694a: 216; L1703; L1696, dB: c. 4, 791.
105 MS Locke d.9 (12-23 Nisan), Locke 1694a: 222 (23 Nisan); Ogg 1955: 418-21, Kelly:103, L1844, L1847, L1874, dB: c. 5, 187.
106 Tanner 1926: c. 1, 99, L1744; dB: c. 8, 450, L1695, L1733.
107 Locke 1694a: 237, L1762, L1768, dB: c. 5, 106.
108 Locke 1694a: 238 (14 Temmuz); L1750, L1769, L1773.
109 MS Locke d.9 (20 Ağustos, 4 Eylül), Locke 1705a: 1918, L1776, L1785, L1788, Locke 1694a: 241 (19 Eylül), L1790.
110 L1760; Locke 1694a: 246 (9 Ekim); L1795; MS Locke d.9.
111 L1798, ayrıca L1767; L1799.
112 L1821.
113 Locke 1694a: 249 (7 Aralık); dB: c. 5, 200; L1826.
114 Locke 1693a: 251 (22 Aralık), MS Locke f.34, varak 59r, L1836.
115 L1901.
116 L1901, 2VRC: 186, Higgins-Biddle: xvi-xvii.
117 L1901, 2VRC: 188, RC: 5, 152.
118 RC: 17, 157, 16-17, 20, 156.
119 RC: 157, 105.
120 RC: 4, 5, 7.
121 E: 4.17. 14.
122 E: 2.28.8, Leyden: 69, Locke 1687b: 9, 14.
123 E: 3.9.23; Locke 1681a: 78, E: 4.3.18.
124 L1538, L2059.
125 RC: 133, L3328.

126 RC: 133, 135.
127 RC: 139-44, 146.
128 RC: 146-7.
129 Locke 1677a: 50-1, 1681b: 75-6, 1682: 31.
130 Locke 1682: 25-32, E: 4.3.6, 3LS: 474-6, RC: 149-50.
131 ELN: 173, E: 1.3.6, ELN: 185, 183.
132 Locke 1687b: 11- 12, E: 2.28.6.
133 Locke 1677b, 95, RC: 143.
134 RC: 85, ayrıca E: 4.16.13, Locke 1681a: 37-8.
135 VRC: 167.
136 L1586.
137 L1833, dB: c. 5, 248; King 1884: 202-3.
138 dB: c. 5, 248, 785, L1853; dB: c. 5, 282, 791-6, L1858, L1862; L1860, L1862; dB: c. 5, 327, L1874.
139 Atterbury: c. 2, 2; L1843.
140 L1845, L1846; L1868, L1869, L1884, L1872, L1915, L2059.
141 Kelly: 20; L1890, L1908.
142 Locke 1695b, L1853, L1856.
143 L1860, Kelly 21, Horsefield: 47.
144 MS Locke d.9, L1857; L1920, L1903, L1908; L1904, L1911; Locke 1695a: 273 (30 Mayıs), MS Locke f.34, varak 60r.
145 L1972, L2067; CTB: c. 10, 944-5 (8 Mart 1695), L1904, dB: c. 5, 375; L1359 vd., dB: c. 4, 200.
146 MS Locke b.1, varak 178 (12 Haziran), L1901, 2VRC: 188.
147 Locke 1695a: 279 (22 Haziran), L1934; L1920, L1921; Locke 1695a: 280, 290 (8 Temmuz-20 Ağustos).
148 MS Locke c.1, 269 (30 Temmuz), Locke 1695a: 299, L2603, E. Masham: 80; Locke 1684: 28-9, 1688a: 320, L884; L910, L916, L919 vd.; L1031, L1043 vd.
149 L2880, ayrıca L1397, L1411, L1540, L3170, L3172, L3229, D. Masham: 193; L2896, ayrıca L2976, L3247, L2945.
150 L797; L840, L1182, L1184, Locke 1684: 35, 59; L2239, L2242, L3616, L3634.
151 L1941, L1944, L2020.
152 Locke 1695c, L2115, VRC: 165; dB: c. 6, 163, Higgins-Biddle: xlix, L2288.
153 L1961, ayrıca L2066, L3174, L2100, L131.
155 VRC: 179; CA: 63, 64, 67, 68, 72-3, 74, 75.
156 SC: 215.
157 SC: 134, 132.
158 CA: 104-5.
159 CA: 122. 2VRC: 304, CA: 105-6, 106, 121, 109- 10, 115-16, 119, 113.
160 CA: 113-15.
161 VRC: 172; SU: 93.
162 VRC: 175.
163 VRC: 175.
164 VRC: 164, 167.
165 VRC: 1 66, 167.
16 L1971.
167 Kelly: 24; dB: c. 5, 415; L1929; Locke 1695e.
168 Kelly: 24; Locke 1695a: 290 (2 Eylül), Locke 1695): 136.
169 Kelly: 24-5.

170 L1949, Locke 1695f, Kelly: 26.
171 NA SP 44/274, 93; CSPD, c. 6 (Temmuz- Aralık 1695), 71, Kelly: 25.
172 Locke 1695a: 292 (28 Eylül), MS Locke f.29, 147; L1948, L1953, Locke 1695j: 136, 1695h: 381.
173 L1956, Locke 1695h: 375, 380, 1695a: 293 (21 Ekim); Locke 16959: 375,
174 Kelly: 29 (31 Ekim), 27, 30.
175 Coxe: 400, dB: cl. 4, 288.
176 L1964; L1965, L1966, L1968, Locke 1695a: 295.
177 L1966, L1945; L2038, L2115; L2131, L2407, L2422, L2935.
178 L1971, ayrıca L1974.
179 L1972.
180 dB: c. 5, 466; Locke 1695f, 1695g, 1695h.
181 L1974, L1976; Kelly 31-2; L1976, Locke 1695j, dB: c. 5, 486.
182 dB: c. 5, 517, Li: 115- 16, L1987, ayrıca L1976.
183 L2001, L2003.
184 L1971, L1974.
185 L2067, L1972, L1970, L1975.

9. BÖLÜM BEYEFENDİNİN GÖREVİ (ARALIK 1695 - MART 1700) (Sayfa 423-490)

1 L1980.
2 Cranston: 400.
3 L1977.
4 L1980.
5 L1981.
6 Locke 1695a: 296 (20 Aralık); L2094; MS Locke f.29, 147, L2067.
7 L1985, ayrıca L1989; L1990, L2059, L1988, L1992, L2001; L2003.
8 L2002.
9 L2036, L2041.
10 L2017, dB: c. 5, 562, L2033; Kelly: 33, L2017, ayrıca L2022, L2033; L2018.
11 L2047 vd.; L2059.
12 L20I5, L2025, ayrıca L2039 vd., L2056.
13 L2059, L2115.
14 L2002; L2067, L2074.
15 L207I, L2059; 30 Nisan, CSPD: (1696), 154, L2088; L2091, L20g2.
16 MS Locke d.g (18 Mayıs 1696); L2090.
17 L2094; L2096, Locke 1696a: 318 (29 Mayıs), MS Locke f.29, 147 (2 Haziran).
18 MS Locke d.9 (8 Haziran); f.29, 147 (8 Haziran); NA CO 391/9 (25 Haziran); Laslett 1969:155; NA CO 391/9 (25 Haziran).
19 L2115.
20 Coste: 168.
21 L2243; G: 185-6, 162, 176, 180.
22 Langley: 15, 16, 18, 19.
23 L2221, L2236; L2243; L2202, Langley: 15; L2221, L2262, L2236.
24 G: 189, L2243; G: 186; L2228; G: 189.
25 G: 197, dB: c. 6, 62; G: 197, 204, 242, 245, L2565; G: 612.

26 L2243, ayrıca L2202; L2254.
27 L2113, MS Locke f.29, 147 (18- 27 Temmuz); dB: c. 5, 466-7, L2027 vd.; L2230.
28 dB: c. 5, 699, c. 8, 447; L2189, L2129, L2131.
29 L2097; L2117, L2122, L2123, L2131, NA CO 391/9, 51ff., 222; L2124.
30 Locke 196a: 333 (14 Kasım), L2115, L2139.
31 L2244, L2250; MS Locke f.34, varak 65r; L1050, Locke 1696a: 331 (7 Kasım), 1697a: 342, L2134; L2202.
32 SC: 247.
33 dB: c. 5, 766; L2189.
34 L2209.
35 L2202, L1804, ayrıca L2209.
36 DVT: 230, 1LS: 32.
37 DVT: 231.
38 L1646, L1650, L1653, ayrıca bkz. L2605, L1874, Higgins-Biddle: xlix; Toland: 82.
39 DVT: 245.
40 1LS: 68, 30.
41 E: 2.23.4; DVT: 236; 1LS: 13, 93.
42 1LS: 94-6.
43 L2179; Locke 1697a: 344 (17 Mart).
44 L2160, L2202, L2172.
45 L2181, L2179, L2186.
46 MS Locke f.29, 147 (11 Şubat), d.9 (11 Şubat), L2202, NA CO 391/9 (13 Şubat); 391/9 (13-19 Şubat); L2199, L2209, MS Locke f.29, 147 (20 Şubat), L2218.
47 L2209; L2160, ayrıca L397, L478, L2219, L2224, L2227, Locke 1697f.
48 Higgins- Biddle: xxvii; 2VRC: 191.
49 SU: A2v, 107, 30; SC: 120, 126-7, 247.
50 SC: 124; SU: Giriş.
51 Bold 1697a, 1697b; b: A3, 51-2; SC: 2, 64.
52 2VRC: 186.
53 SC: 245, 254, 250, 251.
54 2VRC: 189-90.
55 2VRC: 236; SU: 98, 108; 2VRC: 262, 204.
56 2VRC: 204, 266.
57 CA: 112; SU: 89; 2VRC: 362.
58 2VRC: 341, 349, 284. 59- SU: 33, 9.
60 2VRC: 230, 231.
61 RC: 156.
62 2VRC: 415-16; Bold 1697b: 36-7, 1697c: 30; 2VRC: 231.
63 2VRC: 232, 358, 233, 377, 233.
64 Marshall 1994: 342, 417, Higgins-Biddle: Iviii- Ix, L1901.
65 Marshall 2000: 161.
66 VR: 166; Marshall 2000: 166-7; alıntılayan Tyacke 1997b): 616.
67 Marshall 2000: 2, 4, 6. kesimler; Locke 1661: 323; L1678.
68 LB: 186.
69 L2202, L2209.
70 L2206; Locke 1693e: 487.
71 L2232.
72 Locke 1697a: 344; L2229, L2239, L2233.
73 L2243; L3647.

74 L3647; Locke 16979: §§1, 14, 15, 11, 7, 18, 19.
75 3LS: 249; Locke 1697a: 349, L2278, L2288.
76 L2310, L2315.
77 L2340, L2310, L2359.
78 1SL: 4, 2LS: 102, 108.
79 1SL: 36-7.
80 2LS: 117.
81 1SL: 23, 2LS: 141.
82 2LS: 146.
83 2LS: 147, DVT: 252, 1SL: 103, 112.
84 2LS: 175.
85 1BR: 24, 23, 25.
86 1BR: 26, 30.
87 LB: 187, 186, 188, 187, 188.
88 2BR: 38-55, 3BR: 57, 2BR: 37; ELN 199; LB 187, E: 2.28.8, 4.13.3, 10.6; RC 11, 136.
89 L2218, MS Locke f.29, 147 (18 Haziran); NA CO 391/9, 10; L2218, ayrıca L2272.
90 L2284, L2286; L2254, L2269, L1917; L2289, L2376.
91 L2296; L2131; NA CO 391/10, 207, 214-15, 224-5.
92 Locke 1697h: 364, 365, 371; NA CO 391/9, 52.
93 NA CO 391/10, 232, L2376.
94 MS Locke f.29, 147 (2-6 Eylül), NA CO 391/10 (2-6 Eylül); L2301, L2306.
95 Locke 1697i: 377; NA CO 391/10, 276 (23 Eylül); 391/10 (28 Eylül, 19, 26 Ekim, 17, 18, 19, 25 Kasım, 22, 23 Aralık); Locke 1697i: 378, 383.
96 Cranston: 425; Locke 1697i: 378, 379, 381, 380, 386, 385.
97 Locke 1697i: 380, D. Masham: 190-1, L3310, MS Locke b.5, no. 14.
98 L2312, L2486, L23I4.
99 L2100, L2240; Edwards 1697a: 77-8, 6, 15.
100 Edwards 1697a: 17, Locke 1693d: §§23-8.
101 L2319, L2322, L2323 ayrıca L2347.
102 L2363, L2378, L2281; Edwards 1697a: 53, 74, 68; 1.2378.
103 L2327, L2376; L2333, L2334; L2332, L2340; MS Locke f.29, 147 (30 Kasım).
104 L2356, L2376.
105 L2376, L3088a; L2372, L2369, L2371, L2376; Locke 1698a: 375, L2412.
106 L2412.
107 Locke 1698a: 375; D. Masham: 184; dB: c. 6, 306-7, de Beer 1967, L2384, L2424.
108 MS Locke d.9 (24 Ocak), L2384.
109 L2398.
110 L2408, MS Locke d.9 (28 Mart).
111 L2376, L2414.
112 2SL: 3, L2414.
113 3LS: 392, 201.
114 2SL: 4; 3LS: 202.
115 2SL: 7-9.
116 3LS: 221.
117 2SL: 75; 3LS: 459.
118 3LS: 331, ayrıca 2SL: 44, 3LS: 333-4.
119 2SL: 45, 52, 57.
120 3LS: 431, 435, 2SL: 158, 154.
121 3LS: 442, 1SL: 9, 13, 27, 25.

122 3LS: 446.
123 E: 2.23.1, 5, DVT: 241, E: 4.3.6.
124 E: 2.23.15.
125 3LS: 461.
126 3LS: 474-5, 482; 1LS: 96.
127 L2318, L234O, L2352.
128 L2460, L2352.
129 L2395, ayrıca L2340, dB: c. 6, 783-93.
130 L2410, L2406, L2413.
131 L2413, L2395, L2406, L3486 vd., Ls3643.
132 L2407, L2414; L2420, L2424, L2426.
133 L2407, L2414, L2422, dB: c. 6, 377, Ogg: 1955, 9; L2447.
134 L2459, L2477, L2481.
!35 L2597.
136 L2468, L2469; MS Locke f.29, 147 (8 Temmuz, 25 Ekim), NA CO/31/11.
137 MS Locke f.29, 147 (19 Ağustos), L2490, L2471, L2475; L2495, L2589, Locke 1698a: 394; L2490, L2495, La2514.
138 L2486, L2567, L2590, L2493.
139 L1169, L2590.
140 L2498, MS Locke f.29, 147, Locke d.9 (25 Ekim), L2460, La2485, L2519.
141 L25I2, Locke 1699a: 405 (11 Ocak), MS Locke c.1, 343, 342.
142 L2518, L2525, L2597, L2549.
143 L2522, L2437, L2455, dB: c. 6, 425; Bourne: c. 2, 450-2; L2643, L2448 vd.; L2773 vd.
144 L2535.
145 TE: §180, Axtell 1969: 178, Locke 1698b, Locke 1823: c. 10, 154.
146 TE: §192.
147 L2636.
148 L2526; L2533, L2536, ayrıca bkz. L2771, L3188, L3203.
149 G: 197, 242, 257; L2565, L2724A, G: 297-8, 337-9.
150 L2575, L2585.
151 L2576, L2583, L2590, MS Locke f.29, 147; L2503 vd., NA CO 191/11, 191/12.
152 L2615, L2611.
153 L2610, MS Locke f.29, 164 (25 Kasım), L2637; L2640, 2645, L2539, L2566, L2590, L2718.
154 E4: 2.33.16, 17.
155 Locke 1681a: 33-4 (Aaron ve Gibb: 114 içinde); L29, L30, ayrıca L13, L59, L81; E4: 4.19.5, 6, 3, 7, 10, 14.
156 L2634, L2640, L2643.
157 L2439, L2652, L2663, L2656.
158 Ewen: 175, L2693 vd., L2728 vd.; L2734, L2750, Locke 1700a: 463, 467.

10. BÖLÜM "MAKAMINDAN AYRILIRKEN" (MART 1700 - EKİM 1704) (Sayfa 491-537)

1 L2812.
2 L2719, L2695.
3 MS Locke d.9 (10 Nisan), L2711, L2719; MS Locke f.29, 164 (13 Mayıs).

4 L2720, MS Locke c.36, c.1, 361, Coste: 168.
5 Coste: 169; NA CO 391/13 (28 Haziran), CSPC: c. 18 (600. madde), 386; NA CO 391/13 (5 Temmuz), CSPC: c. 18 (614. madde), 392.
6 L2747, L2687, L2771, L2747; MS Locke f.29, 164 (17 Temmuz), L2749.
7 L2745, L2776; L2763 ayrıca L2756, L2768; L337, Rawlinson MS c. 406, 6-8 (kısmen alıntılayan Bourne: c. 1, 453), Dewhurst 1959b: 372.
8 L276a, L2783, L2768.
9 L2784, L2807, L2768, L2787, L2798, L2800.
10 dB: c. 7, 352, L2945, L3074.
11 L2808, L2812.
12 L2817.
13 L2819, L2825, L2831, L2843; L2846.
14 L2841, L2859 vd.
15 dB: c. 7, 222, 226, L2847, L2851, L2874; L2855, L2883.
16 L2857, L2742, L2795, L2979, L3010.
17 L2795, L2857, L2866, L1592.
18 L2866, L2881.
19 L2925, L2881, L2953, E: 2.21.47.
20 L2979, L3010.
21 L2952.
22 L2904, L2923, L2931, L2939; MS Locke f.29, 164 (30 Haziran), L2964; L2948, L2955 vd.
23 L2956, L2986; L2952; MS Locke f.29, 164 (8 Temmuz), L2964, L2965, L2975.
24 L2381, L2978; L2926, L2932; L2623; L2487, L3141, L3232, Locke 1700c: 2-15-9. L3590. L3148.
25 L3271, L3323; L3150, L3154.
26 L1960, L2451, L3118, L3000, L2397; L2682, L3089; L2992; L3090.
27 L2310; L2637, L2638; L2055, L1521, Dewhurst 1963a: 301-3; L2984, L2986, L2987, L2991.
28 L3006, L3016 vd., Ogg 1955: 91-3, dB: c. 7, 424.
29 L3025, L2828, L2975, E. Mashani: 153 (7 Kasım 1701), MS Locke b.5, no. 14.
30 L3043.
31 L3058, MS Locke d.9, L3062; L3063, L3071, L3089; L3064 vd., L3063 vd., L3072, L3125, L3165.
32 L3107.
33 L3108, L3111, L3116.
34 L3131, Locke 1702a: 522 (4 Mayıs), MS Locke f.29, 164 (4, 13 Mayıs); L3144, MS Locke b.1, 252, c.2, 65; L3143, L3144; L3138.
35 L3142, L3147, L3151, MS Locke f.29, 164 (16 Haziran).
36 L3153, L3164, L3207, L3219, L3234.
37 L3159, L3161, L3162, L3163, dB: c. 7, 643, 648, L3051, L3156.
38 L3186.
39 L3193, L3197, L3206.
40 L3198; Wainwright: 2, 5, dB: c. 6, 629.
41 L3201, L3243, L3326, Locke 1823: c. 10, 155, Locke 1702c; L59, L264, L699.
42 L3209, L3218, L3212 vd.
43 L3223, L3233, L3235.
44 Locke 1702b: 265; 1681a: 35 (Aaron ve Gibb: 115), E: 4.16.13, Locke 1702b: 256 (vurgu bana ait).
45 Locke 1702b: 257.
46 Locke 1702b: 259.

47 Locke 1702b: 259-62.
48 L3284.
49 L3248, L3261, L3283, L3324, L3283, L3358, L3575, L3607.
50 L3392, Harrison ve Laslett: 43, King 1884: 269-70.
51 L3263, L3293.
52 L3284, L3278.
53 L3269, L3272, L3275.
54 L3275. L3233. L3287.
55 L3278, L3276, L3293.
56 L3293. L3301.
57 L3306.
58 L3500.
59 MS Locke d.9, L3309, L3014.
60 L3291, L3292, L3298, Clarke: 97-9.
61 L3300, L3292, L3302.
62 L1299, L3299.
63 L3306, L3195, L3273, L3326.
64 L3311, L3326, L3461, L3465, L3470, L3467.
65 L3315, L1431, L2718, L2781, L3012 vd., L3383.
66 L3348 vd., L3364, L3367, L3369, L3382, Wainwright: 689, 664-7, 672-4.
67 L3364, L3368, L3369, L3373, L3376.
68 L3382, L3388, L3375.
69 L2945, dB: c. 7, 352, L3394, dB: c. 8, 134, 311; L3553.
70 L3402, L3405, 1.3409, L3400, L3430.
71 L3412, L3418.
72 L3414, L3418, L3419.
73 L3415.
74 L3418, L3419.
75 L3361.
76 L3461, L3465, L3467, L3477, L3483, L3511.
77 L3466, L2833, L3489, Locke 1705a, 1919, MS Locke d.8.
78 L3454; L3444, L3481; L3454, L3469, L3471, L3409, L3475.
79 E4: 4.17.4-8, L3490.
80 L3498.
81 L3495, L3500, L3504, L3511, L3506.
82 MS Locke b.5, no. 14, b.1, varak 283-4, L3647.
83 L3513, L3517. L3522, L3524.
84 L3529, L3528, L3537.
85 L3542, L3539, L3566, L3548, L3544, L3555, L9556 vd.
86 Coste: 172, L3541 vd.
87 L3551, L3541, MS Locke, c.29, varak 121, Dewhurst 1954a.
88 L3572, L3573, L3580, L3582.
89 MS Locke b.1, varak 286, L3573A, L3577.
90 L3576, L3581, L3600.
91 L3593, L3592, L3600, L3565.
92 Locke 1705b, L3615, L3647, Locke 1706a, 1706b, 1707a-c.
93 Locke 1707c: 115, 116, Locke 1706a: 175, L3648.
94 Locke 1707c: 109, 104, 103, 110.
95 L3558, L3566, Sherlock: 161-2.

96 L2202, L3570, L3603, dB: c. 8, 356, L3591, L3608.
97 L3626, L3633, L3642.
98 Le Clerc: 26.
99 dB: c. 8, 343.
100 P3: 6, 9, 18.
101 4LT: 549-50.
102 4LT: 561, 568, 570.
103 L3613, L3624.
104 L3324, L3627, L3631, Le Clerc: 24.
105 L3616, Coste: 170.
106 L3636.
107 L3647, Locke 1693b, 1702b, 1697g.
108 L3638, L3640, L3641.
109 Coste: 172-3, BL Add. MS 4311, varak 143. Le Clerc: 25-6, G: 365, Dewhurst 1963a: 289.
110 alıntılayan Bourne: c. 2, 556.
111 MS Locke b.5, no. 14, G: 365.

Dizin

II. James 279, 371
VIII. Henry 22
XIV. Louis 131, 139, 177, 209, 268, 307
Abbot, George 12
A Brief Description of the Whole World 12
A Justification of the Church of England 7
Advice of a Father to his Son 26
ahlak bilgisi 63
ahlak felsefesi 18, 24
ahlak felsefesi denetçiliği 61, 65
ahlak ilkeleri 113, 263-65, 399
ahlak yasaları 62
ahlaki çeşitlilik 64
All Saints' Kilisesi 1, 537
Abrégé de la philosophie de Gassendi 160
An Essay in Defence of the Good Old Cause, or a discourse concerning the rise and the extent of the power of the civil magistrate in reference to spiritual affairs 34
Aix 130, 144
Allestree, Richard 54, 110
Allestree, William 134
Amsterdam 229-30, 232-33, 235-36, 240, 244-45, 248-49, 252-57, 260, 268, 278-79, 289, 291, 293, 295-96, 301, 303, 306-308, 316, 346, 478
An Essay on Miracles 507
Anglikanizm 52, 54, 58, 94, 98, 192-93, 365
anlağın doğası 145, 270
anlak 113-15, 120, 123, 128, 148-49, 167, 191, 231, 250, 261-62, 266, 281, 294, 335, 375, 377, 385, 412, 452, 474-75, 497
Anti- Scepticism 515
Aristoteles 18-21, 24, 281, 283
Arles 144
Arminiusçular 230-31, 260, 315-16
Atanasyus Amentüsü 365
ateizm 147, 411-14, 425, 434, 440, 529
Ateizmin Sebepleri 440, 442, 465
Atkins, Francis 23
Aubrey, John 8, 126
Avam Kamarası 132, 178-79, 191, 197, 218, 226, 331, 345, 356, 404, 406-407, 419-20, 424, 517, 521
Avignon 143-44
Aziz Pavlus 48, 57, 195, 366, 505, 511, 516-17, 527-28, 535

Bacon, Francis 483
Bagshaw, Edward 44-47, 50-52, 57, 269
bağnazlık 204, 488-89
Bank of England 391
Banks, Caleb 149, 155, 169, 237
Banks, John 149, 155-58, 189
Barbeyrac, Charles 144
Barbeyrac, Jean 499
basit ideler 114-15, 124, 146, 266, 281, 499
Bassett, Thomas 318, 379
Bath 6, 23, 30, 339, 355, 480, 482, 517
Bates, Susan 11
Bathhurst, Ralph 33, 68
Bay Bremen 230
Beavis, Margaret 92, 110-11
Belluton 5, 7-8, 50
Belvoir Kalesi 106
Berkeley, Charles 55
Berkeley, Elizabeth (bkz. Elizabeth Burnet)
Berkeley, George 388
Berkeley, John 138
Bernagie, Peter 230
Bernier, François 160
Beş Mil Yasası 94
Bibliothèque Universelle 274, 279, 293, 379
bilginin kökeni 115

Birch, Elizabeth 186
Birch, Samuel 186
Birlik Yasası 52, 94, 135
Blackader, William 254
Blomer, Margaret 162
Blomer, Thomas 92, 110, 130
Blount, Lister 77
Bobert, Jacob 186, 192
Bold, Samuel 441-43, 446, 450-51, 453-54, 464-65, 482-83, 492, 506-507, 515-16, 527-28
Bordeaux 141, 154, 158, 168-69, 183
Borel, Pierre 33
boş levha (*tabula rasa*) 114, 294
Boyle, Robert 38-39, 43, 60, 66-67, 73-74, 77-79, 88-91, 93, 121, 126, 159, 165-66, 180-83, 189, 191, 198, 207, 275, 324, 354-55, 357-59, 362, 368, 374-75, 384, 520
Brezilya 167, 265
Brisbane, John 162, 164, 173, 198
Bristol 5, 7, 24, 186, 221, 316, 355, 370, 426
Brouchier, Claude 144
Broughton, John 515
Brownower, Sylvanus 171
Burnet, Elizabeth 453, 504
Burnet, Gilbert 504
Burnet, Thomas 430-31, 454, 457-60, 486, 504
Burridge, Ezekiel 419, 496
Busby, Richard 11-12, 14, 16-17, 21
Büyük Londra Yangını 83
Büyük Veba Salgını 68

Cade, Anthony 7
Cambridge 15, 18, 55, 202-203, 207, 257-58, 295, 319, 361-62, 466, 481, 484
Cambridge Platonculari 202, 295
Campbell, Louden 245, 248, 535
Carolina 104-105, 141, 174-75, 180, 201
Carolina Mutasarrıf Lordları 127, 132, 138
Carolina Yasaları 174
Carr, William 37
Case of Ireland's being Bound by Acts of Parliament in England stated, The 481
Cassini, Giovanni 160
Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times 112
Charas, Moïse 159
Charleton, William 142-43, 168-70, 186, 199
Chicheley, John 144-45
Child, Josiah 102
Chillingworth, William 506
Christ Church 12, 15, 17-19, 24, 34-35, 37-39, 42, 44, 54-55, 58, 69, 84-85, 91, 110, 113, 134, 137, 172, 185, 221, 223, 240-41, 243-46, 292, 302, 308, 317, 326, 353-54, 466
Chudleigh, Thomas 244-45, 248-49, 252
Churchill, Awnsham 358, 361, 363, 406, 419, 438, 440, 450-51, 454, 464, 499, 507, 509, 516, 518, 520, 526
Churchill, John 358
Cicero 13-14, 18, 54, 208, 231, 399, 506
Clarke, Edward 202, 209, 224-26, 229-32, 236-38, 249-51, 253, 260-61, 275-78, 280, 288-90, 293-303, 307-308, 315-16, 319-20, 331, 346, 355-56, 358-59, 361-63, 372, 377-79, 382, 392-94, 403-407, 419-22, 424-28, 433, 448, 451, 466-69, 481, 487, 491-94, 503, 507, 514, 518, 523
Clarke, Betty 518
Clarke, Mary 202-203, 232, 234, 238, 259, 319-20, 326, 360-61, 514
Cleves 68-70, 72-74, 76-77, 84, 86, 91, 96, 129, 260, 267-68
Cochran, John 254
Cole, Thomas 19
Cole, William 333, 514, 526
College of Physicians 38, 221
College, Stephen 199-200, 222
Colleton, Peter 105, 127
Collins, Anthony 510-16, 518-19, 521-25, 527-30, 532-35
Cooper, Anthony Ashley 81-82, 112, 483, 498
Cooper, Dorothy 110-12
Coste, Pierre 3-4, 429, 461, 468, 496, 499, 503, 525, 534-35
Covel, John 466, 481, 484
Coxe, Daniel 368
Coxe, Thomas 158, 164
Cromwell, Oliver 22, 40
Cromwell, Richard 40-42, 90
Cudworth, Damaris (bkz. Damaris Masham)
Cudworth, Ralph 202, 351
Cunningham, Alexander 429-31
Cyprianus, Abrahant 230

Dahl, Michael 432
Danby, Thomas 134
Dare, Thomas 248, 253, 255

Davenant, William 26
De Fermentatione 80
De Launay, Gilles 159
De Léry, Jean 167
De Natura Deorum 208
De Officiis 231, 399, 506
De Officiis secundum Naturae Jus 43
De Scudéry, Madeleine 26, 202
De Vries, Gerard 494
deizm 412, 510
Demosthenes 14, 18
deneysel iatrokimya 4
Descartes 20, 39, 88-89, 275, 289
Dickinson, Edmund 368
Dijkveld, Everard 291
dinsel hoşgörü 36, 44, 209, 272, 314
Dinsel Sınama Yasası 132, 292, 322
Discourse of Free-Thinking 510
doğa durumu 214-17
doğa yasası 43-44, 61-65, 119, 214-16, 218, 265, 315, 337-38, 397-98, 400, 485, 508
doğal dünya 93, 109, 121, 126, 282, 286, 485
doğal özgürlük 211, 215, 217
doğanın ışığı 62-64, 337, 339, 401
doğuştan ideler 265-66, 294-95, 327, 389-90, 406, 434, 496, 521-22, 529
doğuştanlık öğretisi 124, 263, 265
Dorington, James 483
Dorset 5, 81, 133, 141, 183, 189, 191, 441, 515
Dorset Court 316, 337, 392
Dorset Poole 208
Dover Antlaşması 131
Dryden, John 14
Dublin 85-86, 103-104, 366, 370, 482
Duke, Isabella 277-78, 303-304, 355
Duke, Richard 277-78

Edwards, John 411-15, 440-48, 450-51, 460, 465-67, 474, 481-82, 505, 537
Eğitim Üzerine Bazı Düşünceler 382, 384, 440, 452, 461, 465, 485, 499, 537
Elementa Jurisprudentia Universalis 43
Eliot, George 2
Ellis, John 200, 204, 208
Essex 1, 179, 189, 258, 337, 347, 351, 361, 463, 495
Essex Kontu 207, 220, 222, 224, 244-45, 249-50
Euripedes 18
Evelegh, Anne 27-29, 90
Evelegh, John 26
Exeter Konağı 83, 85, 89-93, 99, 113, 130, 137, 143, 229, 298
Extravagent Shepherd: or, the History of the Shepherd Lysis, The 106
Ezop Masalları 275, 358, 516

Fell, John 110, 184, 187, 241-43, 245-46, 252
Ferguson, Robert 201, 206-207, 220, 245, 248-49, 253-54, 276
Ferrers, Robert 391
Fetret Devri 45-46, 489
Flamsteed, John 180, 183
Flavel, John 54
Fleetwood, Charles 16
Fleetwood, William 507-508
Fowler, Edward 524, 528
Fransa 66, 110-11, 122, 128, 131, 135-39, 141, 144, 147, 149, 156-58, 165, 168, 171, 174-75, 177-78, 182, 185-86, 188-89, 197, 201, 207, 209-210, 219, 231, 233, 237, 250-51, 268, 298, 305, 307, 312, 320, 331, 336, 339, 369, 400, 450, 496, 500
Freke, John 277-79, 301, 393, 404-407, 417, 419-20, 422, 424, 427, 438, 451, 483, 491-92
Furly, Benjamin 278-79, 289-90, 293, 295, 303, 308, 321, 335, 337, 339, 347, 349, 353, 361, 373, 378, 410, 435, 480, 489, 498, 505, 523

Galenos 34
Gassendi, Pierre 20, 159-60
Geekie, Alexander 502, 505
Gendron, Abbé François 164
gerçek öz 281-86, 398
Glisson, Francis 33, 99
Godolphin, William 69-70, 76
Godwin, Thomas 12, 54
Goodall, Charles 221, 223-24, 229, 305, 311, 316, 332-33, 501
Goodenough, Richard 245, 254
Graevius, Joannes 252, 289, 291-93, 305-306, 326, 407-408
Greenhill, John 106, 127, 298
Grenfeild, Thomas 21, 23, 27
Grenville, Denis 150-52, 162-63, 173, 295
Grey, Forde 187, 206, 245, 248, 254-55
Grigg, Anna 92, 144, 189, 259, 516
Grigg, Thomas 92, 110

Grigg, William 516
Grotius, Hugo 54
Guenellon, Peter 230, 256, 260, 274, 278-79, 289, 296, 311, 330, 346, 523
Guez, Jean-Louis 27
Guise, John 294

Haklar Bildirisi 311
Hampden, Laetitia 502
Hampton Court 22
Hannover 487
Harlow 351, 383, 390, 518, 535
Harmonia 161, 164, 189
Hatton, Charles 498-99
Hawkshaw, Richard 104
Herbert, Thomas 145, 162, 207, 232
Herman, Paul 236
Hıristiyanlığın Ussallığı 395, 397, 399, 401-402, 410-15, 425, 435, 440-42, 444-46, 448-49, 451, 459-61, 464-65, 482, 505, 507, 510
Hipokrat 33
History of the Apostles' Creed, The 505
History of the Wars of the Emperor Justinian 7
Hobbes, Thomas 264
Hodges, Nathaniel 113, 130, 198, 495
Hollanda 2, 22, 68, 90, 102, 127, 131, 160, 175, 208, 220, 225-27, 229-31, 234, 243-45, 247, 249-51, 253-55, 261, 267, 277, 291, 298, 303-304, 306, 308, 311-13, 315-16, 321, 325, 332, 339, 344, 346-47, 349, 351-53, 410, 450, 459, 483, 500, 516, 523
Homeros 13, 15, 18
Honeywood, William 428
Hooke, Robert 66, 126, 169, 183, 190
Hooker, Richard 198, 506
Hudde, Johannes 478-79
Hudson, John 509-10
Huygens, Christian 160, 324-25
Hükümet Üzerine İki İnceleme 2, 321, 390, 480, 510
Hükümet Üzerine Risaleler 214, 218, 269
Hymen's Praeludia 26
Hz. Adem 210-15, 217, 396
Hz. İsa 45, 167, 272, 288, 361, 366, 395-97, 400-402, 411, 415, 445, 474, 509

Inns of Court 24
ilahi yasa 44, 143, 338-39, 458
İngiliz Kilisesi 7, 9, 45, 52, 59, 81, 94, 132, 192-93, 292, 314, 365, 404, 528
İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme 2, 231, 261, 318, 326, 366, 371, 429, 438, 451, 453, 458
Ireland, Thomas 134
Isocrates 14, 18
Ivye, Ayliffe 37
İç savaş 8, 10, 12, 18, 34, 40, 45, 50, 90, 180
idelerin kökeni 266, 373, 380
ilk günah 192, 365, 412-13, 445, 448
iman 48, 57, 119, 145-46, 231, 270-71, 274, 287-88, 365, 456, 489
İncil 10, 14, 35, 44-48, 56-57, 142, 145, 161, 167, 172, 182, 193, 231, 270, 275, 361, 364, 381, 394-96, 399, 403, 445-47, 459, 492, 506, 528
İngiltere 2, 5, 12, 40-41, 70, 72, 76, 85-86, 98, 104-105, 122, 127, 131, 138, 141, 145, 150, 155-58, 162, 171, 174-75, 177-80, 183-84, 189, 191, 198-99, 223-27, 229, 233, 243-45, 247-53, 255, 274, 278, 291-94, 299, 303-307, 312-15, 320-21, 324, 326, 330, 336, 339, 344-45, 347, 349-50, 370, 377, 390-91, 406, 409, 461-62, 479-81, 483-84, 490, 496, 520
İrlanda 85, 90, 307, 312, 318, 461-62, 480-81
İrlanda Denizi 482
İsa'nın Tanrısallığı 441, 444-45, 453, 474

James, Henry 466
Jenkins, Leoline 223
Jenkins, Robert 482
Jepp, Mary (bkz. Mary Clarke)
Jesus College 26
Jolly, Pierre 169
Journal des Savants 274
Justell, Henri 160-61, 174
Justin 54
Juvenalis 54

Karayip Adaları 265
karmaşık ideler 114-16, 124, 145, 266, 457, 476
Kartezyenciler 100, 183, 191, 479, 496
Keeling, Josiah 221-22
Keene, Agnes (bkz. Agnes Locke)
keyfi iktidar 210, 220, 322
King, Peter 484-85, 489-90, 495, 514, 516-17, 523, 527-28
King, Richard 495-96
King, William 375-77
Kipler 124, 167, 281, 283-86, 437

Kiplin, Timothy 433, 483
Kitab-ı Mukaddes 145, 182, 211, 274, 338, 349, 365, 395-99, 402-403, 412, 414, 435, 441, 445-49, 456, 460, 473, 482, 511, 521, 528, 536
Kneller, Godfrey 2, 482, 532-33
Kral Charles 12, 22, 125, 177, 210, 253, 317
Kraliçe Catherine 22
Kraliyet Afrika Kumpanyası 127, 216
Kraliyet Derneği 125-26, 130, 169, 180, 439, 498, 520
Ksenophon 13-14

Labadie, Jean 234
Laud, William 9, 18
Launay, Gilles 159
Layton, Henry 499
Le Clerc, Jean 254, 256, 260, 274, 289, 293-94, 309, 325, 365, 393, 405, 430, 435
Le Grand Cyrus 26
Lee, Henry 515
Leibniz, Gottfried 160, 429-31, 486-87
Leiden 236, 240, 244-45, 255, 303
Léry, Jean de 167
Leyden, Wolfgang von 147
Limbroch, Francis 524, 571
Limbroch, Philip van 230-31, 252-53, 256
Livius 13, 506
Lloyd, William 518, 521
Locke, Agnes 5, 6, 33
Locke, Anne 5
Locke, Edward 5
Locke, Frances 5
Locke, John (Baba) 6
Locke, Nicholas 5, 10
Locke, Peter 5, 50
Locke, Thomas 5
Locke, William 5
Lockhart, Martha 350, 354, 371, 501-502
London Gazette 224
Londra 11-12, 22-24, 37-38, 53-54, 68, 74, 81, 83, 85, 87, 89-95, 97, 99, 101, 103, 105-107, 109, 11, 113, 115, 117, 119, 121-23, 125-33, 135, 137, 145, 162, 169, 175, 177, 179-81, 183-89, 191, 193, 195-203, 205-209, 211, 213, 215, 217, 219-21, 223-25, 227, 229, 242, 289, 297, 304-305, 311, 313-17, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331-33, 335, 337, 339, 341, 343, 345-47, 349-55, 357-58, 361, 363, 366-67, 370-72, 374-75, 378-79, 383-84, 390-93, 407-409, 416-17, 419, 422, 424, 429, 433, 438-39, 460, 463, 467-70, 479-84, 486-87, 489-92, 498-99, 503, 507, 511-12, 514-15, 522
Long, Thomas 334
Lordlar Kamarası 135, 187, 191, 218, 305, 357, 404, 420, 517
Lord Russell 222, 224
Loveday 26
Lower, Richard 39, 60, 67-68, 82, 90, 126, 202
Lowndes, William 416-20
Lucanus 54
Lyde, Cornelius 410, 426-27, 467-68, 500
Lynch, Thomas 188, 198
Lyon 142-43, 168-71

Macaristan 73
Mackworth, Humphrey 517
Madam de Scudéry 202
Magnol, Pierre 144, 169, 186
Malebranche, Nicholas 231, 379-82, 521
Man's Mortality 7
Manş Denizi 253, 304
Mapletoft, John 92, 110, 122, 126-30, 144, 159-60, 162, 170-71
Marseilles 144
Mart Komplosu 222
Masham, Damaris 4, 201-205, 207-208, 226, 234, 241-42, 257-58, 294, 297, 300-301, 312, 316-18, 324, 332, 339, 344, 349-52, 361- 63, 366, 371, 378, 383, 393, 395, 417, 419-20, 425-26, 463-64, 468-69, 479, 486, 488, 503, 506, 515, 528, 532-33, 535-37
Masham, Esther 409-10, 432, 480, 537
Masham, Francis 257-58, 350-51, 356, 406, 461, 518, 523
Masham, Frank 352, 485, 502, 523
Masham, Sir Francis 363, 383, 495, 500, 523
Masham, Winwood 491
Meara, Edmund 49
Middleton, Charles 244-45, 255
Molyneux, William 366-68, 374-77, 379, 382, 384-86, 388, 391, 399-400, 409-11, 419, 424, 426-32, 434, 450, 452-54, 461-62, 465, 467-68, 470, 479-82, 497
Montague, Ralph 162
Montpellier 122, 126, 136, 138, 140, 143-45, 149-50, 152, 155, 168-70, 172, 181, 186, 190, 199, 261

Mordaunt, Carey 306-309, 311-14, 316, 361, 363, 383, 507, 516
Mordaunt, Charles 279, 306
More, Henry 295
Müsamaha Bildirisi 127, 131, 135, 291, 304, 322

Nantes Fermanı 139, 268
Nayler, James 24
Neale, Thomas 378
New England 130, 132
New Providence 127
Newton, Isaac 2, 5, 324-25, 349, 361-63, 365, 368-69, 389-90, 399, 417-18, 485, 511, 516, 528
Nicole, Pierre 147, 164
nominal öz 281-86
Norris, John 371-73, 379-82, 454, 500, 521-22

Oakley 188, 190, 192, 195-98, 200, 205-206, 208, 221, 223, 261
Oates 258, 337, 339, 346-47, 349-60, 362-63, 370-71, 374-75, 377, 379, 383-84, 390-93, 408-410, 417, 419-20, 425, 428, 431, 433, 438-39, 449, 453, 461, 463, 466-67, 479, 481-84, 487-88, 492-93, 495, 499-500, 503, 510-11, 515-18, 520, 527, 533, 535
Oates, Titus 177
ondalık ölçme sistemi 140, 181
Oranjlı William 2, 179
Orléans 161, 164-65
Ortaklık Yasası 517
Osborne, Francis 26
Overton, Richard 7
Ovidius 54, 71
Owen, John 12, 21, 35
Oxford 4, 12, 15, 17, 21, 23-28, 31, 33, 36-39, 43, 49, 52-54, 60, 66, 68-69, 73-77, 81-83, 85, 89-99, 110, 121-22, 125, 137, 183-92, 195-201, 203-208, 221-26, 229, 237, 243, 249, 252, 290, 299, 317-18, 326-27, 329, 337, 353, 357, 359, 404, 483-84, 495, 509, 513, 515, 519, 522, 539

Özel Danışmanlar Kurulu 178
özgür irade 145, 230, 376-77, 496, 502
özgürlük durumu 214

Papacı Komplo 178, 180, 191, 197, 199
Papillon, Thomas 253
Paracelsus 68, 88
Paris 128-29, 138, 142, 144, 149, 155-59, 162, 164-66, 168-75, 180-82, 188, 190, 230, 274, 439, 468, 483
Parkinson, James 226, 249
Parry, Elinor 26, 28, 40, 52, 76, 85-86, 90, 103, 171, 318
Parry, John 26, 52, 85-87, 318-19
Patriarcha: or the Natural Power of Kings 210
Patrick, John 500
Pawling, Robert 223-26, 337, 339, 350-53, 359, 362, 371-72, 392-93, 408-409, 421, 425, 498, 503, 513, 523, 526
Penn, William 292, 300-303
Pensford 5, 7-8, 10, 21, 23, 25, 27-28, 34, 36, 40-41, 43, 50, 52, 464
Pepys, Samuel 92, 149, 157, 168-69, 389, 391
Petty, William 191
Pharmacopée royale galénique et chimique 159
Philosophical Transactions 439, 520
Picard, Abbé Jean 172, 180-83
Pitt, Robert 501-502, 526
Pontius Pilatus 365
Popham, Alexander 6, 10-11, 16-17, 24, 37, 50, 500
Popple, William 320-21, 328-29, 374, 383, 390, 425-27, 429, 433, 487, 491
Prideaux, Humphrey 134, 137, 200, 204-206, 208, 222-23, 243, 246, 248-49
Principia 325, 399
Proast, Jonas 334-37, 360-61, 363-65, 394, 518, 527, 530-32
Prokopius 7
Provence 141, 144
Psychologia; or an Account of the Rational Soul 515
Pufendorf, Samuel 43

Quakerlar 24, 45, 48, 98, 278, 489
Quina, Abraham 230
Queen's Tower 370

rasyonel doğa 62, 460
Reid, Thomas 388
Remedies of Love 26[1]
restorasyon 12, 43, 58, 94, 125
retorik 14-15, 18-19, 28, 58
Rich, Jeremiah 66
Richelieu 167-68

Richer, Jean 181
Roma 9, 34, 35, 42, 57, 143, 169-70
Roman Antiquities 12, 54
Rømer, Olaf 172, 175, 180
Rotterdam 208, 225, 229, 253, 255, 278-79, 289, 296, 303, 307-308, 363, 370, 390, 410
Rumney, Edmond 500
Rye House 220-22, 224
Rye House Komplosu 221-22, 224, 245, 277

Salisbury 81, 90, 106, 121-22, 183, 185, 187-88, 190, 198, 209, 221, 224-26, 261, 307, 371, 504
Salisbury Court 202
Sanderson, Robert 54
Savile, Henry 196
Scobell, Francis 406-407, 416
Sennert, Daniel 34
Serbestlik Durumu 214
Seys, Anne 532
Seys, Richard 518
Shacht, Lucas 236
Sharrock, Robert 43
Shaw, William 483
Sherlock, William 434, 529
Shute, John 493-94, 517-18, 527
Sibelius, Caspar 230, 235
Sidney, Algernon 222, 226
sivil toplum 139, 217-18, 506
siyasi otorite 211, 224
Skelton, Bevil 253, 255-56, 301
skolastik düşünce 275, 282-83, 323
skolastikler 281-83
Sladus, Matthew 230, 252, 289
Sloane, Hans 392, 439, 461, 490, 498, 520
Smiglecius, Martin 54
Smith, John 203-204
Smith, Samuel 54
Smithsby, Rabsy 229, 289, 296, 316, 337, 366
Socinusçu Amentü 444, 465
Socinusçuluğun Maskesini Düşürmek 440-41, 444
Socinusçuluk 410-15, 434, 440-42, 444, 448, 465, 474
Somers, John 393, 416-20, 424, 438-39, 468-69, 500
Somerset 1, 5, 9-11, 15, 17, 21, 23, 25, 27-28, 30, 38, 69, 76-77, 89, 122, 128, 132, 183, 185, 188-89, 198, 202, 221, 224, 308, 316, 410, 426, 432, 467-68, 484, 521, 532
Sorel, Charles 106
South, Robert 12, 451, 465, 484, 529
soyut ideler 281, 283-84, 286, 474
Sozzini, Fausto 412
Sozzini, Laelio 412
Sprat, Thomas 126
Stahl, Peter 60
Stanton Drew 8, 25
Stillingfleet, Edward 192-95, 242, 268, 273, 401, 433-37, 440, 448, 451, 453-57, 460, 464, 470-79, 483-84, 486, 506, 515, 518, 521, 529
Strachey, John 8, 33, 70, 72, 129, 202
Strachey, Thomas 60-61, 70-71, 74, 76-78, 81, 89, 122, 128, 132

Stratton, Peter 484
Stratton, William 186, 192, 221, 224-25, 316, 355, 357, 362, 406, 410
Strickland, William 11
Stringer, Jane 197, 259, 298, 319-20
Stringer, Thomas 136, 144, 149, 171, 174, 179, 189, 196-97, 199-200, 206, 209, 259, 297-300, 319, 369-71
Stubbe, Henry 34-35, 44
Sutton Court 8, 77-78, 89, 122, 128, 132, 186
Swammerdam, Jan 236
Sydenham, Thomas 93, 99, 101, 107, 111, 130, 133, 144, 155, 162, 286, 324, 493, 501

Tanrı İradesi 44-47, 62-63, 264, 397-99, 402, 460
Tanrı Yasası 45-48, 402, 459
Tarascon 144
Tatam, John 500
telif yasası 403
Tenison, Thomas 466-67
Terentius 506
Thames Nehri 175, 199, 353
Thanet Konağı 177, 179-81, 183, 185-87, 189, 191, 193, 195, 197, 199, 201-203, 205-207, 209, 211, 213, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 246, 251, 298-99
Thomas, David 77, 81-82, 85, 89-91, 113, 121, 183, 185-86, 188, 190, 198, 207, 209, 221, 224-25, 261, 277-79, 296-300, 302-303, 307, 346-47, 354
Thornhill, Henry 183-84
Ticaret ve Yurtdışı Plantasyonlar Kurulu 129, 132-33, 369

tikel önermeler 117, 120
Tillotson, John 366, 378, 506
Tilly, Samuel 21, 26-27, 51-52, 90
Toinard, Nicholas 161-62, 164-68, 171-72, 174-75, 178, 181-84, 187-91, 198, 201, 233, 239, 274, 409, 490
Toland, John 435-36, 454-55, 471-72, 477-78
Tompion, Thomas 354, 370
toplanma yasası 94
Toriler 180
Toulon 144
Tower of London 201, 224
Towerson, Gabriel 26, 31, 36, 43-44, 50-52, 61, 90
Tragedy of Albovine, King of the Lombards, The 26
Trinity College 15, 18, 82
Trotter, Catherine 504
Trumbell, William 415, 417, 424-25, 428
Tunbridge 207, 492-93
Tyrrell, James 24, 106, 113, 185, 190, 192, 195, 198-200, 205-206, 208, 210, 221, 223, 225, 229, 231-32, 240-41, 261, 279, 292, 300-304, 326-30, 337-39, 353-54, 375, 383, 501-502, 510, 515, 520, 522

Ulusal Resmi Birlik ve Akdi 12
Utrecht 235-36, 240, 251-53, 255-57, 260, 267-68, 278-79, 289, 291, 294, 306, 494
Uvedale, William 26–27, 36, 43, 90

vahiy 44, 59, 62, 119, 287-88, 349, 397-99, 401-402, 435-36, 447, 449, 456, 459, 477, 489, 507-508, 510
Van Helmont, Francis Mercure 390-91
Van Helmont, Jan Baptista 60, 290,
Vane, Walter 68-70, 74
Veen, Egbert 230, 256-57, 259-60, 268, 274, 278-79, 330, 523
Velde, Jacob van der 229, 255-57
Velthuysen, Lambert 33
Verelst, Herman 319
Vergilius 14, 506
vicdan özgürlüğü 35, 59, 95, 320
Voiture, Vincent 202
Voltaire 2

Wade, Nathaniel 254
Waller, William 245
Walls, George 137-38, 142-43, 149, 185, 500
Ward, Patience 253
Webfer, Johann 235
West Country 10, 183-84, 202, 206, 224, 484
West, Robert 222
Westminster 11, 13-16, 18-19, 24, 34-35, 38, 55, 69, 83, 276, 316, 351
Westminster Hall 24
Westrowe, Thomas 42
Wharton, Thomas 391
Wheelock, John 171
Whichcote, Benjamin 273
Whigler 180, 187, 199, 205-206, 227, 245, 253, 268
Whitby, David 486, 506
Whitehall 12, 240, 311, 370, 433
Williamson, Joseph 69
Willis, Thomas 39, 60, 80
Wood, Anthony 60, 81, 180, 224, 245, 248, 318
Worsley, Benjamin 132
Wren, Christopher 417-18
Wrington 1, 5, 10
Wynne, John 405-406

yasa koyucu 61, 64-65, 119, 216, 218, 265, 398, 458
Yonge, Elizabeth 277
Yonge, Walter 276-77, 292, 311

Zabarella 54
Zenon 52

İngiliz tarihinin en kargaşalı devirlerinden 17. yüzyılda, kendini "fırtınanın içinde" bulan John Locke, çeşitli baskılara ve tehditlere maruz kalmış, yaşamı tehlikeye girmiş, bu yüzden İngiltere'yi terk edip yıllarca Hollanda'da sürgünde yaşamıştır. Hep özlemini çektiği huzurlu ve sakin hayata, ancak ömrünün sonlarına doğru kavuşabilmiştir.

Bu çalkantılı yaşamını, tutkuyla bağlı olduğu felsefe uğraşına adayan Locke, Rönesans'tan sonra gelişen modern Avrupa felsefesinin kurucularından biri kabul edilir. Bir çağdaşının sözleriyle "çok dirayetli bir insan " olan Locke, skolastik düşüncenin son kalelerini yıkmış, aydınlanma felsefesinin yolunu açmış ve deneyimi çıkış noktası alan ampirik felsefenin temellerini atarak kendisinden sonra gelen Berkeley, Hume gibi büyük ampirik felsefecilerin yanı sıra Voltaire ve Kant gibi aydınlanma çağının en büyük düşünürlerini etkilemiştir. İnsanın dünyaya dair bilgisinin kaynakları üzerine yazdığı *İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme*, felsefe tarihinin tartışmasız en önemli yapıtlarından biri olmuş ve epistemoloji gibi yeni felsefe alanları açarak, sonraki kuşakların düşüncesinde derin izler bırakmıştır.

Aynı zamanda siyaset bilimi alanında önemli düşünceler ortaya koyan Locke, liberalizmin de kurucularındandır. Aydınlanma çağında üzerinde çokça durulacak olan "toplumsal sözleşme" kavramının gelişiminde Locke'un siyaset hakkındaki düşünceleri önemli yer tutar. *Hükümet Üzerine İki İnceleme* gibi çağına damga vuran yapıtlar kaleme alan Locke'un siyasi fikirleri, Fransız Devrimi'ne ve Amerika'daki anayasaya dayalı bağımsızlık mücadelesi üzerinde büyük etkilerde bulunmuştur.

Düşünce tarihinin köşe taşlarından olan John Locke'u derinlemesine inceleyen elinizdeki biyografi, bu önemli düşünürün yaşamına ışık vermekle kalmıyor, Avrupa tarihinde büyük dönüşümlere gebe, çalkantılı bir çağın da nabzını tutuyor.

9 786053 604228

CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS